

*Учасникам національно-визвольної
боротьби та правозахисного руху,
покійним і живим, присвячую*

***А Світло у темряві світить,
і темрява не обгорнула Його***

Свята Євангелія від Івана, 1:5

Василь Овсієнко
**СВІТЛО
ЛЮДЕЙ**

МЕМУАРИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА

Видання друге, перероблене і доповнене

Київ

ТОВ «Видавництво «Кліо»»

2018

УДК 821.161.2'06-92

О-34

Колишній в'язень сумління з майже 14-річним «стажем» пропонує півсотні статей, написаних за 20 років волі, — про співкамерників Василя Стуса, Юрія Литвина, Олексу Тихого, Валерія Марченка, Левка Лук'яненка, про в'язнів сумління Оксану Мешко, Миколу Руденка, Петра Григоренка, Євгена Сверстюка та інших видатних особистостей. Книжка цінна своєю суворою достовірністю й інформаційною насиченістю, моральним максималізмом та офірним ідеалізмом, який дають лагерні університети. Її герої — не просто жертви Великого терору, а яскраві Особистості, які порвали пута неправди й неволі. Як сумлінний історик, автор пропонує суспільству інформацію про репресії 20–80-х років. Як відважний публіцист, дає яскраві оцінки своїм сучасникам — друзям і ворогам.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться рухом опору і правозахисним рухом в Україні.

© Овсієнко В. В., 2018

© Виговський Д. Л., художнє оформлення, 2018

© Український інститут національної пам'яті, 2018

© ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2018

ISBN 978-617-7023-66-0

ПЕРЕДМОВА ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

до першого видання книжки
«Світло людей»

Василь Овсієнко відомий як учасник Гельсінкського руху опору і в'язень сумління. Він менш відомий як автор. Тим часом його перу належать винятково вартісні в документальному і літературному відношенні спогади-нариси про Василя Стуса, Оксану Мешко, Юрія Литвина та інших в'язнів сумління.

Мистецтво документальної достовірності та інформативної стислості особливо ціноване. А коли воно торкається непересічних постатей і дає про них останні свідчення, тоді вартість його подвійна.

Василеві Овсієнкові судилося бути спів'язнем Василя Стуса в зонах суворого режиму ЖХ-385-19 і 17 у Мордовії, відтак — особливого режиму ВС-389/36 на Уралі, бути учасником перепоховання Олексі Тихого, Юрія Литвина і Василя Стуса. Василі ділили тюремний хліб і важкі тюремні дні. У своїй пам'яті Овсієнко виніс чимало Стусових віршів. У його читанні схоплюються чисто Стусові інтонації. Його достовірні свідчення підводять до загадки раптової смерті поета.

Увагу привертає самий стиль Василя Овсієнка. Це школа, яку дають лагерні університети, правда, не всім. Тільки дорогою страждань і офірності можна наблизитись до офірного ідеалізму Василя Стуса, до нюансів, із яких структуруються кришталеві вертикалі поета.

Відчувається в Овсієнка і перегук моральний, близькість понять, релігійний лад почуттів, що просвітлюються на грані етичного максималізму.

«Честь народу складається з гідності кожного з нас. Коли надто багато з нас геть утратили гідність, то хтось мусить докласти надзусиль, приносити себе в жертву, щоб не порушився баланс. Або ж усі разом підемо на дно».

У тих словах Овсієнка чуються і слова Стусові. Їх може зрозуміти кожен, але сказати може тільки людина офірного шляху.

Коли Овсієнко цитує вірші Стуса, то можна вірити, що добре відчуває їхній підтекст. Мова єднає їх не тільки на рівні спільного досвіду.

Повною мірою сказане стосується й інших спогадів Василя Овсієнка. Юрій Литвин, наприклад, є людиною такого самого плану.

Оксану Мешко автор називає «козацькою матір'ю», вкладаючи в цю метафору передусім готовність до боротьби, незважаючи на жертви.

Скромний подвижник на ниві національній, Василь Овсієнко має всі підстави не загубитися серед журналістів і публіцистів, бо його бачення проблем і явищ загострене тим моральним досвідом, якого не можуть дати навіть добрі університети.

У всякому разі, у нього вже є вистраждана автобіографічна книга на тему: «Етапи, етапи, дороги далекі...»

Вона тільки частково написана.

Автор належить до тих, хто світить і засвічує.

ВІД АВТОРА

Духовний подвиг не пропадає марно. Завжди знайдеться хтось, щоб про нього засвідчити

Патріарх Володимир (у миру Василь Романюк)

Відколи 1996 року вийшла моя книжчина з нарисами про Василя Стуса, Оксану Мешко та Юрія Литвина, написаними ще в 1989–1991 роках, у мене назбиралося чимало текстів того самого характеру, які, бачу, давно пора було вже зібрати під однією обкладинкою, бо вони туго сплетені в один клубок. Майже всі вони публікувалися в пресі кількома варіантами, то деякі я позволив докупи, дещо виправив, підрихтував. Додав дечого, але тодішнього бачення людей і подій не перешивав на новий копил. А от до свого автобіографічного інтерв'ю «Мої університети» таки чимало дописав і, як дасть Бог, ще допишу (та книжка має вийти до мого 70-річчя, 8 квітня 2019 року).

Я, мабуть, усе життя писатиму одну книжку — «Світло людей». Раз Господь зводив мене з багатьма світлими позитивними особистостями, то мушу засвідчити про них, щоб їхнє світло осявало якомога більше сердець. Щоб таким чином цей світ ставав світлішим.

Вийшла вона двома книгами 2005 року за підтримкою Харківської правозахисної групи, де я працюю (додатковий наклад 2007 року; обсяг — 700 сторінок).

А ще мені допоміг вельмишановний добродій Michael Wiesermann, побачивши на німецькому телебаченні сюжет із музею «Пермь-36» з моєю участю як «живого експоната». Посприяло й акціонерне товариство «Оболонь» в особі п. Сергія Блощаневича.

Це, друге видання, одним томом, заохотили директор видавництва «Кліо» Віра Йосипівна Соловйова та директор Інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович.

Щира дяка всім цим добродіям!

Я зняв з цього видання судові документи, три мої вирoki — досить їм публікації 2005 і 2007 років. А дечого й додав.

Передмова залишається та сама, бо в ній теж відбився щасливий випадок — зустріч із Євгеном Сверстюком, який уважно прочитав, вирізняв, оцінив мої тексти. Видання 2005 року відзначене Міжнародною літературною премією Фундації родини Воскобійників у жанрі мемуаристики (2006).

Постать
Василя Стуса
над плином часу

6 лютого 1976 року. Мордовія, селище Озерне, колонія суворого режиму ЖХ-385/17-А. Мороз по обіді 46 градусів. Розвод на роботу. Стоїмо п'ятірками перед ворітьми робочої зони. Підленько усміхаючись, підходить лейтенант Улеватий:

— Гражданин осужденный, шапку надо завязывать под подбородком или сверху, а не сзади. Пройдемте со мной.

Але веде не до штабу, а до «каптьорки».

— Собирайте вещи.

— Усі? Куди мене везуть? — тривога, що завжди дримає у підсвідомості в'язня, гостро прострілює у свідомість.

Усупереч звичному, Улеватий відповідає, що мене повезуть у лікарню. Цього я давно домагався, але вже втратив надію. Ведуть із речами на вахту. Але там виявилось, що воронка і конвою ще нема, треба чекати в якомусь закамарку. За дверима, у цьому ж коридорі, — кімната побачень. Туди проводять якусь старшу жінку кавказького типу і тоненьку, аж світиться, дівчину. За хвилину з-за дверей озвався Паруйр Айрікян. Каже, що його теж вихопили з шеренги і оце привели на побачення з мамою та сестрою Люсін. Просуває мені кризь щілину якісь лакітки (то була жувальна гумка, якої я доти не бачив) і шепоче:

— Це вони ховають вас від Василя Стуса: його сьогодні привезли до нашої зони.

Від Василя Стуса? Отже, його після операції повернули не на «трірку», в Барашево, звідки взяли минулої осені, а в нашу 17-А. Ми знали, що в нього вночі з 1 на 2 серпня 1975 року стався прорив (прободіння) виразки шлунка, тобто внутрішній крововилив. Розповідали, що Стус уночі хотів вийти з барака, але впав непритомний. Чорновіл і ще хтось поклали його на простирадла і понесли на вахту, вимагали лікаря, а з вежі охорона гукає: «Стої, стрелять буду!» Начальство перш за все викликало не лікаря, а конвой, щоб відпровадити Стуса до лікарні, яка в межах цієї ж зони за кількадесят метрів, але за парканом. Санітари-в'язні несли Стуса на ношах у супроводі автоматників та собак. Але до самого ранку там до нього ніхто не підходив. Незабаром Стуса повернули назад у зону, а потім забрали на етап. Переповідали, що до нього застосували новий спосіб обшуку: здавай увечері перед

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 129–166 (з виправленнями 2007 і 2008 років).

відїздом усі свої речі та одяг на обшук, бери підмінне, а завтра вберешся у своє. Переодягнувшись, Стус вийшов у двір поговорити з В'ячеславом Чорноволом.

— Чекай, а ти перевіри, що тобі видали?

Промацали бушлат і виявили «підслухку» розміром з п'ятак із двома дротиками. Розбили, щоб її не можна було знайти за сигналами, і сховали. Завтра Стуса взяли на етап, а Чорновіл розпочав торги з адміністрацією:

— Якщо надасте побачення, якого незаконно мене позбавили, то поверну вашу іграшку.

— Хорошо, доложу, — сказав незонівський лейтенант.

Незабаром повертається:

— Можеш оставить себе. Мы и тебе, если надо будет, поставим штук десять.

І ставили згодом. У Якутії, на засланні, де від Чорновола так відлякували людей, що й говорити не було до кого.

Отож, як ми чули, етапували тоді Стуса до Центральної лікарні МВС СРСР імені Івана Гаази, що в Ленінграді (в'язні називають її просто «Гази»), а після операції «з вищих оперативних міркувань» було вирішено не утримувати його разом з Чорноволом та Василем Лісовим у зоні 3/5 біля лікарні в Барашево, а завезти в цю глухомань, в Озерне (мордовською — Умор), де під той час було всього чоловік 70 в'язнів, серед яких із українських дисидентів був лише я. Шкода, що мене оце звідси вивозять...

Зі Стусом ми на волі не зустрічалися, але вже бачилися звіддалека в 19-й зоні, де я був до 30 жовтня 1975 року. Тільки Стус мене навряд чи запам'ятав. Декілька разів привозили його до нас у карцер (він був один на три зони). По четвергах водили карцерників через усю зону в лазню. Тоді й виходили чатувати, хто міг, — ану ж удасться хоч словом перекинутися, а то й передати чогось істивного. Якось наймолодший із політв'язнів, 19-літній Любомир Старосольський, прикурив цигарку та й рушив назустріч Василеві, простягаючи її. Наглядач вихопив цигарку і затоптав. Про це Василь згодом згадував. Далєбі, я зі своєю вдачею на такі вчинки не надавався. Стояв собі серед людей та подивляв його високу, аж величаву статуру. Уже я знав від Зоряна Попадюка декілька його віршів, винесених у пам'яті з того карцеру. На волі теж читав декілька віршів, знав, що є в нього великий есей про Павла Тичину «Феномен доби», читав його відкритого листа на захист творчої молоді Дніпропетровська, чув про виступ 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» на захист заарештованого 25 серпня 21 шістдесятника... Одне слово, для мене, вчорашнього студента, вчителя-початківця, Василь Стус був одним із майже небожителів рівня Івана Світлично-

го, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, Івана Кандиби... Я мав доступ до українського самвидаву і тим задовольнявся, не прагнучи особистих знайомств із його авторами, бо це неминуче привело б до виключення з університету, як це сталося з моїми колегами Миколою Рачуком, Надійкою Кир'ян, Миколою Воробйовим, Славком Чернілевським... Наледве втрималася Галя Паламарчук.

Розгром шістдесятників 12 січня 1972 року я, тоді студент п'ятого курсу української філології Київського університету, переживав як особисту трагедію. Цей розгром кожного поставив на своє місце: кого — за колючий дріт, кого — в забуття, а хто — з кличем «Слава КПРС!» героїчно побіг у кущі, ще інших — через ламання хребтів до лукавого каяття, а потім і до Шевченківських премій за «сучі», табірною мовою кажучи, віршики... Василь Стус дістав нестандартні 5 років табірною суворого режиму та 3 роки заслання — нормою тоді було 7 плюс 5. (За які «злочини» — зараз кожному вільно прочитати протест у порядку нагляду прокурора УРСР М. О. Потєбенка на вирок у справі В. Стуса, опублікований у газеті «Літературна Україна» 28 квітня 1990 року.)

Ще в 19-й зоні я зауважив якомсь, що литовці з особливою пошаною говорили про нашого Стуса. Мені пояснили цей феномен, чому. Виявляється, коли помер у таборі в Барашево литовський партизан Клеманскіс, 25-літник, то на вечірній перевірці Василь запропонував ушанувати його пам'ять хвилиною мовчання. Це, звісно, було розцінено як «порушення режиму утримання», ледве не як організацію мітингу — і пішов Василь на півроку в ПКТ («приміщення камерного типу» — це ще один із шедеврів ідеологів «розвинутого соціалізму»: не було концтаборів, а «колонії», «учредження», не було наглядачів, а «громадянський контрольори», не було політв'язнів, а «особливо небезпечні державні злочинці»...)

Про все це мені передумалося, поки чекав воронка. Отже, ховають мене від «розтлінного впливу» Стуса... Чекаю годин із чотири, дослухаюся в тім закамарку до всіх звуків — узаперті майже нічого не бачиш, то основним джерелом інформації про довколишній світ стає слух. Чую голос начальника відділку капітана Олександра Зіненка. Відчиняються двері:

— Нет транспорта и конвоя. Идите в зону.

Радо підхоплюю свого наплічника, але телефонний дзвінок — і Зіненко мене зупиняє. За півгодини таки везуть мене воронком на станцію Шале, там саджають, як великого пана, на дрезину і десь опівночі допроваджують у лікарню в селище Барашево, що є одним із відділків колонії ЖХ-385/3. Якийсь супровідник, мабуть, кагебіст, усе питає

дорогою, чи не холодно мені, як себе почуваю. Дивно. Але дивуватися довелося недовго: на вахті я підглянув у супровідний документ: «Направляется осужденный Овсиенко В. В. в хирургическое отделение...» і виправлено: «Псих». Похололо всередині.

— Так куди тебе направили, з якою хворобою?

— Мабуть, у хірургічний відділ, бо хвороба, як казав циган, найгірша: і сам не заглянеш, і іншому не покажеш — геморой.

— Ну, гаразд, у хірургічному немає місць. Уже настала субота, лікарів нема, то йди в терапевтичний, а в понеділок з'ясяють.

...Усе з'ясувалося аж у вівторок, а до того часу, та й після того я вже всяке передумав. То ж був час розквіту радянської каральної психіатрії. Місяця з півтора після арешту (5 березня 1973 року) я намагався не давати слідству ніяких зізнань, лише дещо пояснював. Тоді слідчий КГБ Київської області Микола Павлович Цімох сказав мені sacramentalні, виважені слова: «Тут дехто сумнівається у вашій психічній повновартості. Доведеться проводити психіатричну експертизу». За декілька днів зачитував дещо з моїх записників. То були здебільшого заготовки до всіляких літературних задумів — кому не хотілося в юності побавитися словом? Але найнебезпечнішими стали записи осені 1972 року. Після січневих подій, після арешту найдорожчих мені людей, зокрема Василя Лісового, після втрати надії вступити до аспірантури, після особистих утрат я підупав було духом і записав, що не варто жити на цім світі. І став уявляти, як би це могло бути. Почуття і думка переростали в слово — і я побачив, що з того вибруньковується літературний твір. Адже так воно, мабуть, і пишеться. Та для слідства ці записи стали підставою шантажувати мене: мовляв, це маячня божевільного. А я вже знав, що за відмову свідчити запроторили до «психіатрички» Бориса Ковгара, Леоніда Плюща, Миколу Плахотнюка, знав, чому написав ганебну «покаянну» Микола Холодний... Переді мною виростала біла стіна страху: потрапити до психіатрички у свої 24 роки, де з тебе зроблять людиноподібну тварину, здавалося страшнішим смерті. І я почав поступатися. Сказав, від кого одержував і кому давав читати самвидав. Нікого через мене не ув'язнили, але дехто з моїх друзів постраждав. Коли я згодом думав, за що на мою долю випало так багато лихоліття, то переконувався: за цей гріх. Люди начебто мені простили, але визначити міру гріха і покути може тільки Сам Господь: може, мені ще належить за той гріх мільйон років чистилища?

Тоді я ціною гріха — зізнання і лукавого визнання вини — викаркався з біди і вже ожив душею, потрапивши в сприятливе середовище політв'язнів, де я був не один такий. Але ось у лютому 1976 року мене знову пройняв страх перед перспективою опинитися он у тому 12-му корпусі, що за парканом. Про нього розповідали невігадані жахи...

Лише за місяць трохи розвіяв мій страх хірург Скринник, коли я обережно попросив пояснень.

— А я на те направлення й уваги не звернув. Це ваш Антипов так написав, щоб вас не завернули назад в Озерне, бо у відділі хірургії тоді справді місць не було. А в психіатричному завжди приймуть!

Антипов — то начальник санчастини 17-ї колонії. Стус його згодом називав Антипом — є в українській міфології такий чортик. Ось як просто тоді можна було втрапити до божевільні, де марно доводити, що ти не «шизик». А через психіатричну експертизу тоді проходили всі звинувачені у «проведенні антирадянської агітації й пропаганди», у тім числі і я провів у київській «Павлівці» 18 днів.

Заговорили зі Скринником про Стуса. Скринник тут має опінію чуйної людини та доброго хірурга, бо ж практики скільки завгодно, а відповідальности за невдачі ніякої. Він невдоволений, що Стус нібито відмовився лягти під його ніж. Тут ще свіжою була пам'ять про російського дисидента Юрія Галанскова, який 1972 року помер унаслідок недбало зробленої операції та відсутности догляду.

А згодом виявилось, що Стуса про його бажання ніхто й не питає, і дорога його в «Гази» не була прямою...

З лікарні мене повернули в 17-ту зону аж 8 травня 1976 року. Заходжу, як і вирушав, у повстаних валянках до своєї секції — Стуса тут нема. У другій секції лежить на нарах з книжкою в руках довготелесий чоловік у білій сорочці. Проникливими чорно-каштановими очима дивляється в мене і мовить:

— Слава Богу... Я вже за тобою скучив.

— Як то, адже ви мене не знаєте?

— Вирахував. Тяжко мені тут з цією інтернаціональною публікою без жодної рідної душі.

Відклав книжку, одягнувся, і пішли ми «на орбіту» — подвійною стежкою понад краєм нашої невеликої зони, понад «заплеткою» (на ходу сучні важче підслуховувати розмови).

Василь розповів мені, що везли його в «Гази» через київський КГБ, з думкою, що в такому стані він буде поступливішим та, може, напише «покаянну». Враження від тієї поїздки на Україну відбилосся ось у цьому вірші, який, мабуть, тоді й складався, бо Василь, їй-Богу, розповідав майже цими словами:

Яка нестерпна рідна чужина...

Цей погар раю, храм, зазналий скверни.

Ти повернувся. Але край не верне,

Йому за трумну — пільма кам'яна...

Це про спустошений арештами 1972 року Київ. Розповідав, що дружину Валентину в день його прибуття затримали на роботі,

а 9-річного сина Дмитрика викликали в дитячу кімнату міліції, хоч вони сном-видом не відали про його прибуття. Потім з Донецька приїхала була задля побачення його майже 80-літня мама. Але побачення ні з ким не дали:

*Як тяжко нагодитися і не
Побачити. Як тяжко, не — зустріти...
Старанно, Києве, сховав мене
В ці чорні закамари, схрони, скрити...*

Прочитавши згодом цього вірша, я зримо відчув усі ті обставини, бо й сам провів у тих закамарках на Володимирській, 33 понад 13 місяців. Мертвотна тиша: наглядачі ходять у коридорі в капцях, там послано килим, похвилинно заглядають у прозурку. Лежати маєш право лише так, щоб було видно твоє обличчя. Від світла можеш хіба накрити очі хустинкою, склавши її смужкою вчетверо. Якщо тебе треба вести до слідчого — відчиняється у дверях «кормушка» (хвірточка, через яку подають їжу) і наглядач пошепки каже:

— На «О».

Ти мусиш відповісти: «Овсієнко». Це щоб замість тебе не пішов співкамерник. Ведучи тебе з руками назад коридором та двором у слідчий корпус, наглядач гучно поклацає пальцями. А дехто клацає ротом — то професійна майстерність! Бо хто не професіонал — плеще у долоні чи подзвонює ключами: ховайтеся всі, особливо небезпечного злочинця ведуть! За всі 13 місяців я лише одного разу побачив у коридорі високого чоловіка — чи то не Стус був? Мене штовхнули в якусь порожню камеру, виникла сварка поміж наглядачами, які не порозумілися. Надзвичайна подія...

Далі в цій вірші була дещо розпачлива нотка, яку Василь згодом відкинув:

*Як тяжко нагодитися й піти,
Тамуючи скупу сльозу образи!
Радійте, лицеміри й богомази,
Що в мене ні надії, ні мети.*

Та потім звучало гнівне:

*Та сам я єсмь, і є грудний мій біль,
І є сльоза, що наскрізь пропікає
Камінний мур, де квітка процвітає
В три скрики барв, в три скрики божевіль.*

Цією «квіткою» Василь дуже тішився як доброю знахідкою, читаючи мені цей вірш через декілька років на Уралі. Гримів своїм потужним голосом, аж ти проймався його болем, бо це і твій біль:

*Обрушилась душа твоя отут,
Твоїх грудей не стало половини,
Бо чезне чар твоєї України
І хоре серце чорний смокче спрут.*

Після цього вірша Василь завжди читав ще один, про від'їзд із України. Там, у КГБ, він категорично відмовився розмовляти з кагебістами, а з прокурором поговорив жорстко — і його відправляють на етап. Уявіть собі, читачу, — мені того не треба уявляти, бо двічі й мене так само етапували: ще у дворі тюрми накладають вам ручні кайдани, зачиняють у «стаканчик» воронка, де сидите, стиснуті зусбіч металом, привозять вас в аеропорт «Бориспіль», де гуркіт літака накочується на гуркіт, розставляють автоматників зі псами і виводять вас до трапа літака. Вам ступити до нього крок, ви розглядаєтеся, з ким би попрощатися, бо, може, більше вам не бачити України, а бачите лише оцей конвой і десь там тополі на видноколі:

*— Крайкіл! — скрикнуло ізліва, —
Перейми-но! Переймай!
...Україно! Будь щаслива!
Сон-тополе! Прощавай!
...Валять гуркоту огроми
Сторч на голову тобі...
Пропадіть, аеродроми!
Снопеліться в стожурбі!
...Кров пірвалася... Відстати!..
Залишитись!.. При межі!..
...Ще станцюєм, пане-брате,
На розкритому ножі.*

Чуєш, як кров у тобі поривається до рідної землі, але тебе підхоплюють попід руки, заводять у хвіст літака, з обох боків сідають солдати, попереду — офіцер. Тільки згодом пускають пасажирів. Вони оглядаються на тебе: ото якогось зарізяку везуть! А везуть поета, катованого за слово істини. Солдат сором'язливо накриває твоєю шапкою наручники. Якщо ти рухнеш трохи руками, вони — клац! — затискують руки тісніш. Руки синіють, і ворухитися не хочеться. Виводять тебе з літака останнім і кайданки знімають аж у воронку.

Про ці ж мандри, мабуть, ідеться у вірші Стуса «Сьогодні, сьогодні літак відлітає...»

Так привозили Василя з Москви до Києва (від Мордовії до Москви — вагоном-«столипіном»), так забирали й назад у Москву. На етапі, казав, був тижнів зо два:

— За милим Богом не пропав у дорозі на тім хлібі та оселедцях.
І день же для операції вибрали — 10 грудня...

Та й знакомиті дати мені проставив хтось...

Справді, Василь прийшов у цей світ на саме Різдво Христове року Божого 1938. Мама побоялася записати його сьомим січня, записала шостим. Яюсь в останній рік свого життя, вже на Уралі, в Кучино, у моїй присутності Василь питає глибоко віруючого теолога-самоучку діда Семена Покутника (Скалича):

— А що то є чоловікові — народитися на таке велике свято?

— Це додаткова ласка Божа, щастя, — сказав дідо. — Але кому багато дається, з того багато й спитається.

Авжеж, бо й заарештували його під Новий православний рік, 12 січня 1972 року. Прорив виразки шлунка стався тоді, коли урочисто читали по радіо повідомлення про підписання Прикінцевого акта Гельсінкської наради — 2 серпня 1975 року. Оперували на День прав людини — 10 грудня 1975 року. І помер під пам'ятну дату: 5 вересня 1918 року був підписаний декрет Совнаркомом про червоний терор — він тривав 73 роки. Тоді Василь ще не знав, що день 20-річчя його виступу в кінотеатрі «Україна» (4 вересня 1965 року) на захист заарештованих шістдесятників стане днем його смерті. І сталося це рівно через рік після смерті Юрія Литвина (4 вересня 1984 року). Отакі «знакомиті дати».

*Те, що було за смертю, я спізнав,
всю силу таємничого діяння,
весь морок неб і твань землі движку.
І тяжко жити, цим знанням підперши
свою оселю, витрухлу на пустку...*

Операція була тяжкою: залишили Василеві одну четвертину шлунка, бо виразка була якась блукаюча. Такі потойбічні вірші написати — треба було т а м побувати. Тепер часто цитують вірша «Як добре те, що смерті не боюсь я...». Кажуть, що бояться всі, а хто не боїться — той нехай не бреше. Страх — то є природна реакція живого організму на небезпеку. Але мужність полягає в тому, як чоловік здатен переступати свій страх. Мабуть, Василь його переступив. Отже, тому й вирішено було посилити йому режим.

Ця 17-А зона — теж суворого режиму, але режим у ній куди суворіший, ніж у зонах 3/5 та 19. Та й знаменита, нівроку. Тут Валентин Мороз написав свій «Репортаж із заповідника імені Берії». Тут сиділи Юлій Даніель і Андрій Синявський. Тут починав свій термін В'ячеслав Чорновіл. Звідси недавно спровадили у Володимирську в'язницю латвійця Гунара Роде, росіянина Євгена Пашніна, московського демокра-

та Кроніда Любарського, українця Дмитра Квецка, а за день до мого приїзду сюди — славного хлопця із Самбора Зоряна Попадюка. Мене 30 жовтня 1975 року поселили на його обжите й обставлене сучасно місце. За різку розмову з кагебістами та з «представниками громадськості України» — такі час від часу відвідували нас.

Тепер нам тут із Василем бути разом... Зрозуміло, у подальшому спілкуванні не були ми рівними партнерами, але Василь, здається мені, завжди ставився до мене особливо прихильно. Зараз мені зрозуміло чому: це був кредит на мою молодість. Старші просто люблять молодших, тому багато чого їм прощають, та ще й схильні підхвалювати, пригадуючи себе в такому віці.

Чи не першого ж дня нашого знайомства пішли ми з Василем за покинутий барак до куща шипшини та скопаної під квітник грядки. Я знав, що на цім місці помер Михайло Михайлович Сорока, учасник українського підпілля, в'язень польських тюрем, сталінських, хрущовських та брежневських концтаборів. Це він, вийшовши десь під кінець сорокових років із неволі, дістав від Головного Проводу УПА завдання зібрати дані про розташування концтаборів, про умови утримання в них політв'язнів. Сорока виконав завдання, але за це його ув'язнили ще на 25 років. Проте його інформація була використана урядом США для викриття колишнього генерального прокурора СРСР Вишинського, який прибув до Америки представляти СРСР в ООН. Казали, що Вишинський, те почувши, віддав чортові душу.

Михайло Сорока був одним із організаторів повстання політв'язнів у таборах Півночі (Кенгір, 1954). Легендарна особа, найбільший авторитет з-поміж в'язнів-українців упродовж цілої чверті століття. Про нього написані спогади по закордонах, навіть у Японії (бо хто тільки не сидів у советських концтаборах!), а в нас — нічого. *(Тепер вийшла книжка: Леся Бондарук. Михайло Сорока. — Дрогобич: Відродження, 2001. — 296 с.)* Не менш легендарною була постать його дружини Катерини Зарицької (вона керувала медслужбою УПА). Після катувань дістала 25 років тюремного ув'язнення, які відбувала разом із Даркою Гусяк та Галиною Дідик. Тільки останні роки ув'язнення ці жінки добували в мордовських концтаборах, зокрема, Катерина деякий час сиділа в цій же 17-й зоні, але на жіночому відділку. Зони були розгороджені лише кількома дротяними і дощатими огорожами. Сорока потай вилазив на якесь підвищення і часом бачив дружину. Багато хто розповідав мені про цих людей із захопленням як про одних із найкращих, яких будь-коли народжувала козацька мати. Але нехай про них напишуть ті, хто їх знав особисто. Ніхто за них цього не зробить.

Тож ось цією стежкою 16 червня 1971 року йшов Михайло Сорока з Михайлом Горинем. Ось тут Горинь пішов уперед, бо Сорока

завичай спускався з пагорбка другим, щоб не видно було, що йому коле в серце... Отут він присів, відчувши раптом гострий біль, а Горинь пішов собі далі, щось розповідаючи. Оглянувся, кинувся допомагати лягти на траву, побіг по лікаря, але був тільки в'язень-санітар, який на медицині не знався. Замість дати сердечникові ліки, посадити під стіну і залишити в спокої, він узявся робити йому штучне дихання. Тільки болісна сльоза скотилася з ока Михайла Сороки... Ця грядка — ніби як могила його, бо хто зна, де його поховали. (Поховали його в Барашево. Звідтам прах перевезли до Львова і 28 вересня 1992 року перепоховали на Личаківському цвинтарі, разом із перевезеним туди прахом його дружини Катерини Зарицької.)

Василь Стус, щойно потепліло, скопав грядку. Знайшлося насіння нагідок та матіол. Ми стали доглядати квіти, і вони Божою волею та нашими стараннями буйно зацвіли, тішачи наші очі й душі. Та Зіненкові донесли, що українці створили тут собі святиню (до нас долучилися 25-літники-повстанці Іван Чапурда і Роман Семенюк, якого перевели сюди з 19-ї). Тож Зіненко наказав двом «сукам», Кононенку та Ісламову, викорчувати шипшину, коли ми були на роботі, роздерти куц на шматки і посадити навпроти штабу, а квіти вигоптати. Боляче було дивитися на таку наругу.

Проте і після цього на грядці виткнулися пагінці, куц ожив. І деякі квіти одійшли. Та доглядати їх довелося мені вже без Василя, бо він час від часу сидів у карцері, захистити його від наруги було неможливо. Побачень тут позбавляють усіх, хто міг передати на волю інформацію про наше буття.

...Два бараки, один з яких уже покинутий. Штаб і їдальня. За ворітьми — робоча зона, де ми шиємо робочі рукавиці. Посеред зони — западина, повна дощової води. Тут, кажуть, закопано розстріляних в'язнів, тому так запало. У зонах, якщо починали якесь будівництво, часто знаходили людські кістки. Засуджений за звинуваченням у співпраці з німцями Іван Паламарчук показував мені лісок за зоною:

— Там мій батько лежить. А в Барашево, де лікарня, — вісім тисяч черниць. Поховання засадили сосною.

Чи не про 17-ту зону цей вірш:

*Зима. Паркан і чорний кіт
на білому снігу.
І ворон між вербових віт
гнеться в дугу.
Дві похнюплені сосни
смертну чують корч.
Кругом мерці, і їхні сни
стоять, мов сосни, сторч.*

*Дві брами, вгрузлі в землю, тьма.
Колошкає Танар.
І диху-продиху нема
од жалібниць, од мар.
Зима. Паркан. І чорний стовп.
Мережка шпичаків.
І коней золотий галоп.
Вогненний грім підків.*

У цій зоні залишилося всього з 70 в'язнів, тому «скоротили» кухню. Вибовтки з іншого відділу в термосах привозить кобила Маша. Утім, здається, то вже був кінь, який успадкував ім'я своєї покійної попередниці. «Кобила Маша» твердо знає свій маршрут від зони до зони. Їй відчиняють ворота, не питаючи прізвища, статті й строку. Вона, косячи оком, як іде віз, розвертається у дворі і спиняється якраз біля кухні. Тут її чекає жменя трави або якісь недоїдки. Зону облітає звістка: «Маша прийшла!» Береш ложку, пайку хліба і йдеш сьорбати баланду. Зеки кажуть: «Маша — радість наша». А румун Валерій Граур, який любляв говорити афоризмами, прорік якимось: «Маша — найкраща людина з адміністрації».

Адміністрація відділку — капітан Олександр Зіненко, що от-от випорскне з мундира, та його помічник лейтенант Улеватий, який любить зупинити зека і, розмовляючи, порпатися в його кишенях. Начальника колонії та його заступників бачимо рідко: вони «в політику» не втручаються, їм доволі своїх трьох тисяч кримінальників.

Більшість в'язнів були люди старшого віку, які сиділи за справи часів війни. За співпрацю з німцями, за партизанську боротьбу проти советської окупації — литовці, естонці, латвійці. І, звичайно ж, білоруси та українці. Дисидентів чоловік 15.

Ось Іван Андрійович Чапурда, доброї селянської натури чоловік із Чортківського району на Тернопільщині (назву села я тепер забув, а звільнившись, я написав листа його синам. Ніби Сосулівка). Він годує зі своєї нужденної пайки голубів і щось гугнявить до них. Лейтенант Улеватий, рятуючи народне добро, посадив старого в карцер на 15 діб. Там він занедужав і невдовзі помер у лікарні на 23-му році ув'язнення. Це про нього згадує Василь Стус у відомому тепер листі до сина Дмитра від 25 квітня 1979 року, що хотів би жити так, як той дідусь, аби голуби сідали на плечі.

Лютої зими на початку 1976 року голуби та горобці справді літали просто до рук, просячи поживи. Падали на льоту. Ми підбирали їх, відігрівали в цеху. Це викликало лють начальства. Наглядач із характерним прізвиськом Кишка розказує, що от привезли зеків, стоять вони в загорожі, тупцюють на морозі. «А я їм: а мої гуси цілу зиму босі

ходять, і нічого. Га-га-га!» Що такому до голуба. Я певен, що цей вірш про Івана Чапурду:

*Коли б ви мали, голуби,
хоч трохи серця — ви б його на крила
взяли до себе і перенесли
на Україну, геть за ним стужілу.
До вас він добру руку піднесе
і озветься — щедро і заклично:
— Ану до мене — ось вам їсти й пити:
крихти на стежці, в черепку — вода.
Ану, маленький, що на хору ніжку
так часто припадаєш, — дай-но я
із лапки вийму скалку, просто з губ
тебе, ще жовтодзьобе, нагодую
і дам злетіти в небо із руки.
... Той Бог птахів, і провесни, і хмар,
і молододілої по ста струмках
небесної весни, — він все те бачить,
і квапить вік, і квапить пружно лет
до вічності, до вічної безодні.*

Ось високий зростом і духом литовець Пятрас Паулайтіс. Він мие посуд на кухні. Це колишній посол Литви в Італії, Іспанії та Португалії. Під час німецької окупації він редагував литовську газету. Німці її закрили, редактор мусив піти в підпілля. Однак червоні «визволителі» звинуватили його в співпраці з німецькими окупантами і дали йому 25 років. У 1956 році випустили, але, виявилось, «помилково» — за декілька місяців дали ще 25.

Август Рейнгольд. Доктор права Тартуського університету. Лейтенант Улеватий, не пам'ятаю, з якої вже причини, сказав Рейнгольдові: «Мы с вами еще встретимся на узкой тропинке». — «Если встретимся — я буду целиться мэтко», — повільно, але чітко вимовляючи російські слова, відповів естонець. Постанова: «Угрожал начальнику». 15 днів карцеру. Оскільки Рейнгольд уже інвалід, рукавиць не шие, то й нічого на нього баланду витрачати. Це означає, що йому виписали карцер без виходу на роботу, а такому гаряча їжа дається раз на дві доби. Без жирів і цукру. І щодня по 400 г хліба, окріп і сіль. Після Нового року ми з ним разом сиділи в карцері на 19-му. Я — такий же «терорист»: сказав Улеватому, що суду він не мине. Теж «угрожал начальнику». А ще — «не явился на политзанятие, а пришел за 5 минут до окончания». То я випадково засидівся у діда Володимира Казновського.

Дід Володимир — височезний, худючий, з величезним голим черепом, — опираючись на костур і стогнучи за кожним віддихом, здійснює похід до нужника. Шлях у 50 метрів і назад він долає за півгодини. Його утримують у санчастині. Щовечора він виповзає на ґанок послушати новини, які завжди починалися так: «Говорит Москва. Передаем последние известия. Сегодня Генеральный секретарь ЦК КПСС, Председатель Президиума Верховного Совета СССР товарищ Леонид Ильич Брежнев...» Дід чекає, щоби хтось підійшов поговорити. Про себе розповідав мало, побоюючись погіршити своє становище. А хотілося хоч померти на волі. За німців він служив в українській поліції, допомагаючи повстанцям. Ув'язнили його десь у 1957 році. Ми з Василем потратили немало зусиль, щоб він погодився на внесення його прізвища до наших списків політв'язнів, які поширювалися на Заході. І — о диво — у діда знайшовся син за кордоном! Став домагатися його актування. Є така форма звільнення: медична комісія визнає в'язня хронічно хворим, тоді суд може його достроково звільнити. Але мало хто з актованих доїжджав додому, а хто доїжджав, той недовго жив. Розрахунок був надійний. Дехто навіть став боятися актування: тут, у зоні, ще животітиме, а переживши потрясіння, не пристосуєшся вже до нових умов. Саме така доля і спіткала Казновського: доїхав він до сестри у Яремчу та й помер, маючи вже квитка на літак за кордон (чи то й у літаку).

Роман Семенюк, 1928 року народження. Селянського хлопця з-під Сокаля в 1949 році взяли в Советську Армію, але виявили, що він співпрацював із повстанцями. 25 років ув'язнення. На початку 60-х років разом з Антоном Олійником здійснив утечу. Антона розстріляли, приписавши «нововиявлені злочини», а Романові додали до 25 ще 3 роки тюремного ув'язнення. Пан Роман — один з небагатьох в'язнів давнього набору, хто відкрито пристав до дисидентів, брав участь у наших акціях протесту.

Паруйр Айрікян. Мій майже ровесник, що вже став визнаним лідером Національної об'єднаної партії Вірменії. Стус першим пристав до відзначення 24 квітня голодівкою пам'яті жертв геноциду у Вірменії 1915 року — так зродилася ідея приймати в партію членами-симпатиками невірмен. Василь щиро любив Паруйра, як і всіх вірмен, яких знав в інших таборах, а вони платили йому тим же. Паруйр виключно талановитий саме як політик, як громадський діяч. Це було видно вже з того, як він умів організувати акції, які складні комбінації розигрував, щоб піймати в сіть стукача або передати на волю інформацію. (Див.: *Михаил Хейфец. Избранное: В трех томах. Харьковская правозащитная группа. — Харьков: Фолио, 2000. Нарис «Военнопленный секретарь» у т. 3, с. 198–282.*) Крім того, це поет і співак. Як печально

і проникливо лунав його голос у карцерному коридорі, коли ми там одночасно були. Аж менти заслухалися і не гримали.

Віталій Лисенко і Юрій Бутенко — ці хлопці викликали деяку недовіру, бо звинувачені були у шпигунстві, отже захищатися їм від адміністрації тяжко, тому мусили сидіти тихіше. Проте коли йшлося про захист Василя — вони брали участь у протестаціях.

Любив Василь погомоніти з Іваном Мусійовичем Паламарчуком. Той добре знався на музиці. Звинувачення у співпраці з німецькими окупантами не давали таким людям можливості до самозахисту в політаборах. Вони мовчки працювали, виглядаючи кінця 25- чи 15-літнього терміну. Знаючи, що вони беззахисні, адміністрація намагалася використовувати їх проти нас як донощиків, і дехто на це йшов. Але це стукацтво було осоружне ледве чи не кожному, навіть таким, як наш бригадир Прикмета.

Про Михайла Хейфеца я скажу окремо (див. також нарис «Мордованый союз»).

Там, у 17-й зоні, Стус давав мені читати деякі свої вірші, з-поміж яких запам'яталося враження від оцього:

*Дозволь мені сьогодні близько шостої,
коли повечоріє надокола
і транспорт задвигтить в годину пік —
я раптом з туги, з затканого неба,
із забуття, з безмежної розлуки,
од довгої досади захмелілий,
на Брест-Литовський упаду проспект,
на ту Четверту Просіку зчужілу,
де лиш глумливий гуркіт автостради
мені повість, що серця лячне гупання
б'є з рідною землею воднотон.*

Усе це — київські реалії, що спливали в пам'яті: десь там б'ється з бідною дружина Валентина, десь там син Дмитрик, дім на вулиці Львівській, 62 з «райською» — бо рідною — брамою. Усе те вже тепер попереименоване, поруйноване (де був їхній дім — там дорога з-навпроти автостанції «Дачна» до Окружної), але залишилося поетичним образом, що тисне з серця сльозу, так ніби йдеться про твій власний біль:

*З мурашника людського, із розлуки
я вирву пам'ять днів перезабутих,
що стали сном і журною явою,
мов рани, геть затягнуті рубцем.
Ти не перечиш, люба, не перечиш?*

О, не страхайся: між юрби людської
я пропаду, розтану, загублюся,
щоб ненароком лячний погляд твій
мені ножем у серце не ввігнався.
Тож не жахайся — я пройду, мов тінь...
Торкнусь крилом обпаленим, губами
згорілими — або краєчком уст
твоеї причаститися печалі.
Тож не жахайся: я пройду, мов тінь.
І вже, коли задуманим дівчатком,
що перед цілим світом завинило
дитинячою чистотою погляду
і немічністю власної цноти,
ти вийдеш неквапливо із трамваю
і перейдеш дорогу, щоб пірнути
в надзірних сосон кострубатий смерк, —
тоді пірву я серце за тобою,
обранившись на чагарях колючих,
пильнуючи твій слід, котрий від краю
душі моєї ліг на цілий світ.
Піду в твій слід, мов здичавілий пес,
ховаючи в ступнів твоїх заглибинах
свій сором, острах свій, свою образу,
і радість, і жагу, і лютий біль...
Я буду тільки тінню тіні тіні,
спаду з лиця, із досвіду, із літ,
єдиним серця жилавим листочком
котитимусь під вітром власних бур.
...Ось ланок наш. Ти вже перед дверима.
Натисла на дзвінок і легко так
важезну прочинила райську браму.
Озвався син наш. Крикнути б. Але
подати голосу не стало сили.

А далі — такий до болю знайомий антураж нашої зони:

...Урвався сон. Гойдалась на стіні
вздовж перетнута зашморгом дорога
до мого двору. І колючий дріт,
набряклий ніччю, бігав павуками
по вимерзлій стіні. Глухий плафон
розбовтував баланду ночі. Досвіт
над частоколом висів. Деручкий
дзвінок, мов корон, вибив з пляшки сніва
нової днини твань...

*...Померти на дорозі повертання
занадто солодко, аби Господь
нам не поклав у долі узголів'я.*

«Нової днини твань...» Підйом, перевірка, баланда, розвод на роботу, шиття рукавиць, баланда, робота, перевірка, баланда... Трохи розради маєш увечері. Можеш почитати 2–3 години, погомоніти з людьми. Але над усім цим гримить репродуктор. І в секції, і надворі. Ніде тобі зосередитися. А писати — геть нема де. Кіно, щось на кшталт «Ленин в Октябр» — раз на місяць. І рідкісні листи:

*...де щонайбільша з нагород — листи,
за наш ісход, за наш приход...*

Маєш право писати два листи на місяць, одержувати — без обмежень, але ж у них знаходять «недозволену інформацію» і конфіскують. Як твої листи, так і до тебе. Інформаційний голод не легший для людини інтелектуальної праці, ніж нестача їжі. А в радіо і в пресі — порожнява.

Вкраїна далеко — ніхто не почує!..

А все ж і на зоні бували просвітлі години. Була радість спілкування з людьми і, очевидно ж, таємнича втіха творчості, хоч вірші ті — оголений біль. Особливо мене вражають деталі нашого зеківського побуту, пропущені через зболене серце поета. Найбільшою Василевою турботою було вберегти їх. Отут і розігрувались справжні драми, отут і трагедія його життя.

Скоро після мого повернення з лікарні Василеві висунули якийсь дріб'язкове звинувачення і посадили в карцер на 15 діб. Передати інформацію про це на волю нема як, отже і солідаризуватися з Василем, починати якусь акцію протесту нема сенсу: якщо світ про це не знає, то вимога задовільнена не буде. Але й не запротестувати не можна. Перша ідея — голодівка. Але то надто тяжко і неефективно. Тоді Роман Семенюк сказав, що розпочинає часткову голодівку: відмовляється від сніданку, обіду чи вечері. Ідея сподобалася: не дуже постраждавши, ми все ж продемонструємо свою солідарність. В акції взяли участь геть усі дисиденти зони: єврей Михайло Хейфец, румун Валерій Граур, росіяни Володимир Кузюкін і Петро Сартаков, українці Віктор Лисенко, Юрій Бутенко, вірменин Паруйр Айрікян, також Роман Семенюк і я. Зіненко лютує:

— Жрут, как лошади, а говорят, что голодают.

Так тривало 15 діб. Певна річ, Василя ми з карцеру не визволили, а все ж чулися людьми. Коли я пізніше дещо знічено розповідав Василеві про цю акцію, то він утішив мене:

— Василю, навіть якби ти з'їдав дві пайки та ще й лікарняну пайку 5-Б, а на додаток ще й «ларьок» — то це все одно була б часткова голодівка.

Повернувся Василь із карцеру в тяжкому стані. Приходжу з роботи на обід — він у дворі. Забачивши мене, набрав несподівано суворого виду. Що з ним, думаю.

— Василю, прийми моє співчуття у зв'язку зі смертю батька.

Серце його відгукувалося на біду кожного. Батько мій помер ще 8 травня, але звістка дійшла аж 21, коли Стус був у карцері. Потім ми справляли сороковини по батькові: наробили салату з бур'яну, полили олією, заварили чаю... До речі, бур'ян той дуже нам допомагав, бо ж харчі наші — картопля та крупа, вітамінів ніяких.

Почали ми міркувати, як полегшити Василеве становище. І хтось із більш досвідчених згадав, що можна домагатися встановлення інвалідності на деякий час. Це давало можливість працювати не 8, а 6 годин і шити 3/4 норми рукавиць, а також одержувати дещо ліпше харчування. Переступивши гординю, Василь написав таку заяву, аби вирвати собі зайві дві години. Але для встановлення інвалідності треба їхати до лікарні в Барашево. Збираючись до неї, Василь узяв із собою томик якогось філософа — густе, компактне чтиво, аби не вельми дратувати начальство. Отут і стався інцидент. Книжку взяти з собою Зіненко не дозволяє: «Вы едете лечиться, а не учиться». Це одна з форм знущання. Режим у лікарні набагато м'якший, але робити там зовсім нічого: книжок не пропускають, хіба декому зрідка. Ходиш там, нудишся поміж бараками і трупарнею, подивляєш стос домовин, що стоять напоготові, дуже сприяючи швидкому одужанню...

Отож томик Василеві не дають. Василь відмовляється їхати без книжки. Але наряд уже є, конвой прибув. Василеві заламують руки, накладають наручники і запахають у «стаканчик» — камеру у воронку розміром приблизно 120×60×60. Василь у лікарні подав заяву, в якій назвав Зіненка фашистом. Не думаю, що це вельми образило такого вола, як Зіненко, але це була достатня підстава для подальшої розправи. Василеві призначили інвалідність, але за декілька днів після його повернення на 17-ту зону Зіненко знайшов причину, щоб запроторити Стуса в карцер. Плакала Василева інвалідність...

Здається, на цей раз удалося сповістити про це на волю. Та й я сподівався на побачення 11 липня. На диво, мене його не позбавили. Уже мати й сестра вирушили були в дорогу, пішли до автобуса, та їх догнали з моєю телеграмою, щоб не виїздили. Мене самого 9 липня збирають на етап. У дорозі я зрозумів, що це до Києва, «на промывку мозгов». Мабуть, «вищі оперативні міркування» були такими: в Овсієнка скоро закінчується термін ув'язнення, на суді він тримався нетвердо,

визнав себе винним, тепер у нього помер батько, недавно йому зробили операцію — то чи не написав би він покаятної, чи не охаяв би мордовське товариство в пресі? Можна було б і випустити його на декілька місяців раніше і тим самим остаточно зламати та відгородити від односторонців. Щоправда, він намагається опиратися, уже майже рік не розмовляє з кагебістами, але ми тут приведемо до нього родичів, напустимо колишніх його вчителів та викладачів університету... Захід не вдався. У Києві я 20 серпня подав заяву, що визнання вини на суді було вимушеним наслідком психіатричного терору. Тож мене вже без особливих почестей (не літаком, а звичайним етапом) повернули в рідну вже Мордовію, і 11 вересня — якраз у день смерти Мао Цзедунна — прибув я в добре знайому мені 19-ту зону. Тут набагато легше, ніж у 17-й.

Одразу ще одна новина: виявляється, 17-А як політзона вже не існує. Її віддали кримінальникам, а наш «контингент» розвезли по інших зонах Мордовії, декого на Урал. А в 19-ту потрапили Стус (щоправда, він зараз у лікарні), Хейфец, Лисенко, Семенюк, Кузюкін. Останнього Айрікян викрив як донощика, то його в зону вже й не пустили — помилували.

Перед подальшою історією я маю розповісти про Михайла Хейфеца, російськомовного єврейського письменника з Ленінграда. Йому вже за 40. Учитель російської мови, якому тяжко було лукавити перед школярами, то він пішов на літературні заробітки, зокрема, написав книжку якогось генерала, а той зняв позначку «Літературний запис М. Хейфеца». Близько знав поета Йосипа Бродського і написав про його творчість велику статтю, визначивши як поета геніяльного. Бродський відбув 5 років заслання і виїхав за кордон. Маючи 9 класів радянської освіти, став там професором університету... Хейфец зумів побачити у віршах Бродського те, що в них лише проступало (чехословацькі події 1968 року), і увиразнив погляд на них. (Див.: *Михаил Хейфец. Избранное: В трех томах. Харьковская правозащитная группа. — Харьков: Фолио, 2000. Нарис «Иосиф Бродский и наше поколение» в т. 2, с. 198–217.*) Декілька розмов, декілька записів — от тобі і строк: 4 роки таборів і 2 заслання. Такий поворот долі він під слідством розцінив як щасливий: до рук пливе неоціненний матеріал. Будучи людиною енциклопедичних знань і феноменальної пам'яті, Хейфец їх і використовував найкращим чином: ще коли добував останні місяці ув'язнення, в Парижі вийшла його книжка «Место и время», де чимало добрих слів сказано і про нас, українців: уривок про себе я почув по радіо «Свобода» десь у 1978 році. У 1983-му «Сучасність» видала його книжку «Украинские силуэты», яка починається великим нарисом про Василя Стуса, а закінчується

невеличким — про мене. Ми, українці, вміли багато вистраждати в концтаборах, але написати про це не було кому. Спасибі євреєві Михайлові Хейфецу: нічого кращого про Стуса, як його нарис, досі не написано. (У нас ця книжка теж видана: увійшла до альманаху «Поле відчаю і надії». Упорядкування Романа Корогодського. Київ, 1994. Також: Михайл Хейфец, Избранное: В трех томах. Нарис про В. Стуса «В українській поезії тепер більшого нема...» в т. 3, с. 137–225.) До моїх рук «Украинские силуэты» потрапили в кінці 1990 року, коли основна частина моїх спогадів була вже написана і опублікована в ч. 3 журналу «Донбас» 1990 року, почасти в 6-му числі «Сільських обривів», а найперше — в самвидаві.

Ходив ото собі пан Михайло попідтинню, запхавши руки в рукава, бунтат на ньому, як на городньому лякалі, шапка, як на кілку, човгає шкарбунами... Навіть рукавиці в нього з-під швейної машинки виповзали, як роздушені жаби... «Ви, пане Михайле, — казав я йому, — мабуть, і є той самий легендарний Вічний Жид». Отам, попідтинню, і виношував він цілі кавалки книг, а потім, десь присівши, швидко записував.

Тут, у 19-й зоні, було декілька чоловік єврейських «самолетчиків» та «комітетчиків»: Михайло Коренбліг, Борис Пенсон, уже звільнилися Михайло Гольдфельд, Лассаль Камінський та Анатолій Азерников. У нас із ними були дуже добрі стосунки: недарма в антиукраїнських часописах писалося тоді про «союз тризуба і зірки Давида». Той союз кріпився як на Заході, так і на Сході — в мордовських і пермських концтаборах. Але до Хейфеца в мене симпатії особливі. Чи не першим він привітав мене добрим словом у 17-й зоні, куди мене привезли на самотність, жваво цікавився українськими справами, пробував читати по-нашому і просив мене говорити з ним українською мовою. Думаю, не тільки, щоб вивчати її, а й щоб дати мені можливість виговоритися по-своєму. Дуже зблизила нас акція на захист Стуса. А тут трапилася така пригода.

Ще в 17-й зоні, в Озерному, у Василя зробили обшук і забрали зошит із віршами. У лікарні йому оголосили, що зошит конфісковано і знищено як такий, що не становить вартости. У зоні залишився у Хейфеца чорновик. Що робити? Треба рятувати, що є. Поділити і вивчити напам'ять — пропонує Хейфец мені і Романові Семенюку. На себе він теж бере частку. Але то нелегко. Вірші ті тяжкі, як каменюччя. Не встиг я переписати декількох, як мене ото 9 липня повезли до Києва. І от в один із перших днів моїх у 19-й зоні, у вересні, Хейфец приносить мені зошит віршів, переписаних його курячим почерком, і просить переписати вірші начисто. А потім ще диктує мені десятків зо два віршів з пам'яті. Це — не володіючи нашою мовою...

Скоро з лікарні повернувся Василь зі своїм зошитом. Виявилось, що йому «помилково» оголосили про його знищення. Такі ж «помилки» трапилися тоді в жіночій зоні щодо малюнків, вишивок та віршів Стефанії Шабатури, Надії Світличної та Ірини Калинець. Частина знищили, а більше познущалися над авторами. Пам'ятаю, як Стус, Хейфец і Сергій Солдатов ходили тоді до кагебіста полковника Дротенка правдатися з цього приводу, а всі дисиденти зони заявляли протести.

У Мордовію неодноразово приїздила так звана українська громадськість на чолі з кагебістами. Вчені й трактористи. Викликають нас на «виховні бесіди». В одній з таких бесід у жовтні 1975 року я дуже круто з ними поговорив, бо якраз тоді жінки-політ'язниці на жіночій зоні в Барашево тримали тривалу голодівку з вимогою лікувати Василя Стуса. Голодували поетеса Ірина Калинець, художниця Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ірина Сенік, Оксана Попович, з ними литовка Нійоле Садунайте... Було, що Ірина Калинець тримала сорокаденну голодівку. Тож коли ці «представники громадськості» спитали, які в мене є побажання, я сказав їм: «Поверніть ті речі, які позабирали у жінок-політ'язнів, щоб вони припинили голодівку». А в них позабирали вірші, вишивки, малюнки, ескібриси. «Ну, а якщо їм подобається голодувати?» Я тут вибухнув і назвав їх фашистами. За це мене 30 жовтня 1975 року з 19-ї зони перекинули в зону 17-А, в селище Умор (по-мордовському), посёлок Озёрный. Це вже Теньгушовський район. А 30 жовтня — це ж якраз День советського політ'язня. У цей день мала бути голодівка. Я написав напередодні досить таки різку заяву протесту, заадресував «США, Нью-Йорк, ООН, Комітет прав людини» і вкинув у скриньку з написом «Для жалоб и заявлений». Тобто фактично вручив адміністрації. Згодом вона пішла мені до третього звинувачення...

У 19-й зоні була доволі багата бібліотека, зібрана в'язнями. Адже можна було замовляти літературу через магазин «Книга — поштою» і передплачувати радянську пресу. Зарубіжну — ні. Одержувати літературу бандеролями чи посилками вже давно не можна. У бібліотеці є невелика зала з декількома столами, з підшивками газет. Я сидів там вечорами та по неділях і перетрубив величезну купу книг. Зокрема, з півметра *«Истории России с древнейших времен»* Сергія Соловйова у 29 томах та трохи менший *«Курс русской истории»* Василя Ключевського. Потім — *«Русская история с древнейших времен»*, *«Русская история в самом сжатом очерке»* М. Н. Покровського — 4 томи. Бо ж нашого «буржуазно-націоналістичного» Михайла Грушевського там не було. До пізнання суті Російської імперії я дійшов через цих істориків. Згодом їх перетрубив і Василь Стус, після чого написав *«О вороже, коли тобі проститься...»*. Саме так, «о вороже», а не «народе мій», як

здебільшого публікують, записав він мені, а я вивчив пізніше на Уралі. Далі там було: «Державо напівсонця, напівтьми». Ні! «Державо тьми, і тьми, і тьми, і тьми!» Я ж, вичитавши, що Москва стоїть на Кучковому болоті, склав тоді найкоротшу програму для майбутньої Партії зелених: «Реставрувати Кучкове болото». Лише тоді у світі настане спокій. Москва проковтнула надто великі шматки і не може їх перетравити. Її невстояна кров колотитиме світом ще кілька століть.

Якось заходить Василь Долішній: «Правильно, пане Василю, вчіться. Вас сюди послали на вишкіл». Роман Семенюк: «Що, пане Василю, вчитесь?» — «Вчуся, пане Романе. А ви?» — «Усе, що мені треба, я вже знаю». Авжеж, у пана Романа 28 років ув'язнення.

Василеві вдавалося з Мордовії відсилати майже всі вірші, пишучи їх у суцільний рядок та замінюючи окремі слова подібними за звучанням: тюрма — юрма, Україна — Батьківщина, колючий дріт — болючий світ. Щоб не мозолити цензорів очі «неблагозвучними», небажаними до вживання в листах словами. Тієї ж осені отак і я переписав увесь його білий зошит у клітинку, сторінок на 60, зберіг ті вірші до свого звільнення та благополучно привіз їх додому 5 березня 1977 року. У тім білім зошиті було багато різночитань. Як філолог-буквоїд, я старанно відтворював усе, хоч не завше був згоден з Василевою пунктуацією. Удома передрукував їх. Один відбиток зберіг і приніс мені аж після останнього мого звільнення в 1988 році мій односельчанин Іван Розпутенко. Ще раніше я від руки переписав їх для киян і дав зошита Ользі Гейко-Магусевич. Десь у вересні 1977 року його вилучили кагебісти під час обшуку на квартирі її батька. Мій же рукопис пропав безповоротно — серед інших, які я довірив матінці-землі. Ці тексти, вважаю, становлять окрему вартість для текстологів, бо вірші неодноразово правилися і писалися зовсім наново, коли автор вважав, що вони пропали.

Кили він писав вірші? Хоч я жив деякий час в одному зі Стусом бараці і працював майже поруч, але бачити це доводилося рідко. Бо й писати в зоні — річ не зовсім безпечна: будь-який наглядач може поцікавитися, що ти пишеш, а то ще й забере «на перевірку». Тож Стус лише записував вірші, а склалися вони йому завжди і всюди. Це був чоловік, чий розум працював без перепочинку. І ця праця мозку була помітна в тому, що окремі слова внутрішнього мовлення проривалися назовні. Особливо це було помітне після карцерів, де чоловікові вільно бубоніти до самого себе, де самоконтроль слабне. Напружене, зболене, зосереджене обличчя рідко розпогоджувалося, хіба в доброму товаристві, та ще коли спав. Тоді можна було побачити зовсім іншого Василя, якогось аж дитинного. Здавалося мені, цей чоловік усе життя тримає себе в залізних шорах, заковує свою витончену душу поета в лати воїна.

Якось наспівав він пісню, яка склалася йому влітку 1971 року на Володимирській гірці Києва в передчутті своєї долі, що сплелася з долею шістдесятників і цілої України. Я запам'ятав мелодію — поривну, мужню, — і наспівав її Василеві через багато років на Уралі, коли були ми на прогулянці в сусідніх «двориках». «Трошки не так», — сказав Василь, але не поправив, як треба. Здається мені, що «трошки не так» — але дуже гарно — співає її тепер Ольга Богомолець. І сестри Тельнюк — Галя та Леся.

*Ще вруняться горді Славутові кручі,
ще синіє річки збурунена гладь,
то вже проминув тебе птахом летючим
твій час, твій останній, попереду — падь.
Ще небо глибоке, ще сонце високе,
та серце замало грудей не пірве:
урвались, подались прекрасні мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве!
Розкрилені висі твої пронеслися,
попереду — прірва! І ока не мруж.
Ти бачиш розхрестя дороги? Молися.
Бо ти ще не воїн, і ще ти не муж.
Ще горбляться горді Славутові кручі,
та сторч головою зривається світ.
Чіпляйся за кручі, як терен колючий,
хапайся за небо, як яблуні цвіт.
За обрієм обрій, за далями далі,
допоки напруглий не вигасне день.
Пограбли тополи в високій печалі
твоїх калинових пратужних пісень.
Бо вже ослонився безокрай чужинний
і в жалощах никне зелений розмай.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай!*

У 19-му таборі, в селі Лісовому (посьолок Лесной), Василь добув до останнього дня свою «п'ятирічку», до 11 січня 1977 року. Поставили його зачищати на наждачному крузі футляри — дерев'яні корпуси для годинникового механізму. Нова «професія» не давалася йому. Гнівається, що мусить тратити на це зусилля, зосереджуватися, замість працювати механічно, а думати своє. Наш колега, теж філолог, тільки вірменський, Размік Маркосян та я намагалися допомагати Василеві, впоравшись зі своєю роботою, але Василеві нелегко приймати допомогу. Проте умови тут легші, робота розмаїтіша, зона велика, колючий дріт не все тобі коле очі. А що найважливіше — значно ширше коло

людей для спілкування. Усього тут було чоловік 300, десь половина з нас — українці. Приблизно третину складають засуджені за звинуваченням у співпраці з німцями під час війни. Далеко не всі вони в тому винні: у вині кого влада не сумнівалася, тих давно порозстрілювала. А тут багато таких, що стали жертвою мілітаристської політики: раз є міжнародна напруженість, отже суспільство треба «підігрівати» зсередини. Ото й виловлюють «ворогів» — «зрадників» у минулому і сучасних потенційних «зрадників батьківщини» — дисидентів. Щоб інші боялися: про кожен такий процес розписували по обласних та районних газетах, торочили про нього по радіо. Але, здебільшого, то були кагебістські фантазії. Найбільше серед таких в'язнів білорусів та українців, немало національно свідомих.

Другу частину «контингенту» становили люди, які зі зброєю в руках боролися в 40–50-х роках проти советських окупантів: українські повстанці, литовські «лісові брати», естонці та латвійці. З-поміж них декілька українських 25-літників: Михайло Жураківський з Ясені, Іван Мирон з села Бичків з-під самої Говерли, Микола Кончаківський із села Рудники Миколаївського району на Львівщині, Роман Семенюк із Сокаля.

Останню третину склали «дисиденти» різних відтінків: молоді литовці Відмантас Повіліоніс, Ромас Смайліс, юний латвієць Майгоніс Равінш, вірмени Размік Маркосян, Азат Аршакян, молдаванин Джіку Гімпу, євреї Михайло Хейфец, Борис Пенсон, Михайло Коренбліт, узбек Бабур Шакіров, росіянин з Естонського демократичного руху Сергій Солдатов, українець, який 29 років прожив у Великобританії, Микола Будулак-Шаригін. Під кінець року до нас перекинули з Барашево Володимира Осипова, редактора російського християнського журналу «Вече».

З українських «дисидентів» на той час тут були харківський інженер Ігор Кравців, який почав українофільствувати у тридцять років, чим викликав підозру влади. За передрук декількох сторінок праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», за декілька телефонних розмов має 5 років ув'язнення. Ігор був одним із найцікавіших Василевих співбесідників, хоч на дещо вони мали різні погляди. Пам'ятаю, був я присутній при одній їхній принциповій розмові: Ігор намагався переконати Василя, що йому треба поберегти себе, не бути в стані постійної конфронтації з адміністрацією, зрештою, він повинен усвідомлювати, що не належить лише самому собі: наш народ, може, он скільки тужився, щоб народити Василя Стуса, а він візьме та й згине в черговій голодівці, від якої міг би утриматися. Сам пан Ігор мусив дуже оглядатися на свої тили, бо йому постійно боліла голова. Василь же був безкомпромісний.

Щойно з Володимирської в'язниці повернувся Микола Будулак. Він родом з Вінниччини. У 15 років вивезли його до Німеччини на роботу. Потрапив у зону британської окупації і виїхав у Британію, де закінчив університет у Кембриджі. Жив без громадянства, бо його там важко було набутти, але це не заважало йому роз'їжджати по Європі у справах своєї фірми. А от 1969 року приїхав у Москву — і тут раптом виявили, що він радянський громадянин, який ухилився від виконання військового обов'язку (це у 15 років, під час німецької окупації!) та ще й шпигує на користь Скотланд-Ярду. Це стало потрібним тому, що з Лондона тоді якраз було вигнано велику групу радянських службовців за збирання недозволеної інформації. Суд пішов на нараду — і не повернувся. Через три роки Будулакові повідомили, що сидіти йому 10 років: «Нічого, через вас британська королева війну СРСР не оголосить». Пан Микола вільно володіє англійською, французькою, німецькою, польською, російською, тож Василь мав з ким консультиватися щодо мовних нюансів, перекладаючи Кіплінга, Рільке.

Були в 19-й зоні українські дисиденти старшого віку, як-от Кузьма Дасів із Борислава. Замолоду він теж побував на примусових роботах у Німеччині, про віщо багато розповідав; Микола Гамула та Микола Гуцул з Городенки на Франківщині — типові розповсюджувачі українського самвидаву. Загалом на той час українські ряди в 19-й зоні поріділи: перевезли на Урал Миколу Слободяна, Петра Винничука, Яромира Микитка; звільнилися Кузьма Матвіюк, Любомир Старосольський, Григорій Маковійчук.

З особливою шанобою Василь ставився до учасників національно-визвольної війни в Західній Україні, не шкодував часу на розпитування. А коли старий гуцул Михайло Жураківський, з Ясені, що біля Говерли, діставав у неділю з торби свою дримбу і почергово награвав та наспівував мелодії, що пахли такою дрімучою старовиною, аж серце мліло: «Але вандруй, вандрівочку, але вандруй, вандруй...», то Василь геть розчулювався і просив діда грати ще. (*«Так жалісливо виграє на дрибмі, хоч Господа на допомогу клич.»*)

Молодший краєнин Жураківського Іван на прізвище Мирон (є такий тип українських прізвищ) теж добував 25 років. Його схопили у 22 роки. Він так і жив зі своїм законсервованим юнацьким шанобливим ставленням до старших, ледве чи не обожнюючи матір, яка недавно померла, і уникаючи розмов про жінок. Ще на вид молодий, а вже пройшов такі лихоліття, що волосся дибом ставало. Без тіні гордоців розповідав про повстання у таборах на початку 50-х років:

— Ми йшли на смерть, жінки під танки лягали, їх кремсали гусеницями, а таки зламали ми сталінський концтабірний режим. Тому тепер

не можна допустити, щоб вони відбирали в нас одне за одним так тяжко здобуте право.

Для нього, чоловіка глибоко віруючого і широко освіченого, що володів декількома мовами, гречність та інтелегентність були природними, тож не сумнівайтесь, що ось ця історія, яка сталася з ним, цілком правдива, хоч може видатися комусь неймовірною.

Сидів він якось у секції на своїх нарах, обклавши словниками. Заходить заступник начальника колонії з режиму підполковник Вельмакін (звук «с» зі свистом):

— Гражданин осужденный, вы почему не встаете и не здороваетесь с начальником?

— У нас першим вітається той, хто заходить.

Вельмакін прописав Миронові 5 діб карцеру. В'язень відсидів їх, не прийнявши ні рісочки їжі, ні краплини води.

Через деякий час ситуація повторилася — 10 діб. Мирон провів їх так само, рятуючись тільки молитвами. Він ледве вийшов із карцеру і впав. Його підбрав Михайло Жураківський і виходив. Відпоював чаєм, притискуючи язик ложечкою, бо того язика було повен рот. Після того Мирон якось ніби постарів і перестав грати з хлопцями у волейбол.

Ми питали, як то він зважився на «суху» голодівку. Адже відомо, що так можна померти навіть на третю добу від обезводнення організму, від згусання крові може утворитися тромб, можна отруїтися власними шлунковими соками. Що ж до звичайної голодівки, то незворотні процеси — «самопоїдання» організмом менш важливих органів — настають десь близько сорокової доби. Хоч і припини голодівку — ти вже все одно смертник. Недарма ж Ісус Христос голодував у пустелі 40 діб. У Святому Письмі нема нічого випадкового. Згодом, 1980 року, голодували хлопці з ІРА (Ірландська Республіканська Армія) на чолі з Боббі Сендсом. Домагалися статусу політв'язня. Але «залізна леді» Марґарет Тетчер була непохитна. Роберт Сендс під час голодівки був обраний депутатом парламенту. Десятеро їх померло, решта припинили голодівку. Найменше прожив один — 39 діб, найбільше — 69. Певно, що в британських тюрмах умови були дещо ліпші, ніж у російських карцерах.

Ось Микола Кончаківський — здоровенний вуйко з Рудників під Миколаєвом на Львівщині. Він «катає балани» (колоди) на пилорамі. Пам'ятаю, щойно мене привезли сюди 12 квітня 1974 року, він одним із перших підійшов до мене, привітав, спитав, скільки років я привіз (про справу питати не прийнято), по-батьківському поклав мені руку на плече і мовив:

— Нічого, пане Василю, відсидите не гірше людей. Я ось уже трицять п'ять років воюю. Як пішов у 39-му в польські жовніри, так донині. Уже мої двацять дев'ять років скоро скінчаться.

Як почув я таке — мої 4 роки, що здавалися дуже великим терміном, раптом зіщулилися і стали такими жалюгідними... Згодом пан Микола розказував, що в нього є три могили: у Польщі на обеліску захисників Речі Посполитої, а ще двічі рідня одержувала вістку, що він упав, і справляла панахиди по ньому. Досидів пан Микола свої 29 років восени 1977-го, повернувся додому і через місяць помер...

Ще треба згадати литовського партизана Людаса Сімутіса, який теж спілкувався з молодшим поколінням, не боячись переслідувань.

Оце, либонь, і було наше найтісніше коло, яке збиралося по неділях та по святах «на чай», хоч той чай був лише приводом, для відведення ока наглядачів, котрі часом розганяли подібні зібрання, особливо перед акціями протесту та советськими святами. Тут обговорювалися всі новини, тут відбувалися прецікаві бесіди, які зараз я міг би хіба заново конструювати, бо переказати дослівно їх не годен.

Я прийшов з етапу дуже ослабленим, та, на щастя, осінь 1976 року була на диво грибною. У робочій зоні всюди росли опеньки, під колодами та дошками — печериці. Я наловчився збирати гриби. Ігор Кравців чистив їх, а Роман Семенюк варив, ховаючись десь по закамарках, яких у цій зоні було багато. Не раз ми й «горіли» на цій справі, а все ж трохи підживилися на дурничку. Бо харч у ідальні був такий, що й згадувати не хочеться. А хліб був добрий тільки тоді, коли в зоні згоріла пекарня і нам місяців два привозили людський, а не зеківської спецвипічки. Зазвичай на ті гриби ми запрошували Стуса, Будулака, Кончаківського.

— Хайма, — сказав Василь. — Десь мені в тих «Газах» вшили зеківський шлунок. Тільки баланду приймає, а людського харчу — ні.

«Хайма» — то Василеве слівце, що, як він мені жартома пояснив, мало скорочено означати «хай катують чорти його маму».

Там, за чаєм, вироблялася наша оцінка подій та причин, що привели нас, чергове покоління, яке дістало назву «шістдесятництво», в советській концтабори. Оскільки я був у нашому колі чи не наймолодшим, то, зрозуміла річ, сідав коло столу завжди скраєчку, за що Василь прозвав мене «скраєчкусид». Отак приблизно почувався я й у шістдесятстві: ніби підскачив і вхопився за вищий, ніж мені належалося, щабель, та й вишу, звисивши ноги й думаючи, як би його підтягнути, коли сили не вистачає. Бо ж провідними діячами шістдесятництва були люди років на 10–20 старші мене, з моїх однолітків були в таборах одиниці. Мені здавалося, що з кола студентів-філологів Київського університету, які гуртувалися в СІЧі (Літературна студія імені Василя Чумака, її засновниками були колись Василь Симоненко, Іван Драч, Тамара Коломієць), багато хто мав достатньо шансів у 1972–1973 роках бути заарештованим, але чомусь «в опричне попав число» саме я. Може, тому, що мені поталанило на старших друзів, які всі п'ять моїх

студентських років давали мені читати літературу українського самвидаву, а я, конспіруючись та прикриваючись комсомольським значком (був навіть групкомсоргом), давав їм читати буквально десяткам своїх друзів. І ніхто мене не заклав, із чого потім вельми дивувався слідчий Микола Цімох:

— Чого ж мені ніхто ніколи нічого не дав, коли я десятьма роками раніше вчився в університеті на юридичному факультеті?

— Бо я вибираю порядних людей...

Тож, не з'являючись на велелюдді, скажімо, на Шевченківських святах 22 травня, не вельми учащуючи до музею Івана Гончара, не бравуюючи вишиванкою (бо й не мав її), не заводячи особистих знайомств із «проводом», я тим часом знав майже всі справи руху опору, я мав у руках майже весь тодішній самвидав: «Щоденник» і вірші Василя Симоненка, «Воз'єднання чи приєднання» Михайла Брайчевського, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На мамине свято» Євгена Сверстюка, «Більмо» Михайла Осадчого, блискучі есеї Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів», В'ячеслава Чорновола — «Як і що обстоє Богдан Стенчук?», «Лихо з розуму», усі п'ять випусків «Українського вісника» та багато іншого.

Арешти 12 січня 1972 року були для мене тяжкою драмою: люди, які були для мене провідними зірками, раптом виявилися за чорним обрієм. Мовчати було несила, але й діяти на їхньому рівні я ще теж не міг, тим паче, що, закінчивши того року університет, мусив їхати на село вчителювати. Ніде нікого. Що ж, треба потроху готувати нове покоління, тим паче, що перед тобою ще чисті, незаймані душі, які здатні сприймати на віру. Та провчителював я всього півроку: у 20-ту річницю смерті Великого Деспота, 5 березня 1973 року, мене заарештували в селі Ташань Переяслав-Хмельницького району на Київщині і скоро приєднали до справи Василя Лісового та Євгена Пронюка. Небезпідставно, бо навесні 1972-го я допомагав їм видати черговий, шостий випуск «Українського вісника», яким була думка відвести звинувачення від заарештованих, а також допомагав Лісовому виготовити кількадесят відбитків його відкритого листа до депутатів Верховної Ради УРСР на захист заарештованих. *(Його опубліковано у ч. 8 журналу «Зона» 1994 року.)*

Щоб читач не подумав, що я написав спогади про себе, а не про Стуса, пропущу тут власну справу, а означу лише найцікавіші, суспільно важливі моменти.

На нашому суді в листопаді — грудні 1973 року прокурор Макаренко прорік, як він думав, з іронією:

— Це були великі вожді малого руху.

Та він мав рацію. Невеличке коло одержимих національною ідеєю людей, що «*наросли з малих, худеньких матерів*» (М. Вінграновський) після голодомору, війни, репресій, пробуджені провесним вітром, що війнував після XX з'їзду КПРС 1956 року, зігріті батьківською рукою Максима Рильського, — вони ще не розгорнули великого національно-визвольного руху. Вони ще варилися самі в собі, перетягуючи нитки з років 20-х через тридцятилітню пустелю в своє обікрадене сучасне. Вони не заходили надто далеко. Хоч гуртувалися довкола «Українського вісника», проте геть проганяли думку створювати організацію. Підпільних груп на Україні проростало чимало, але жодна не встигала розгорнутися поза десяток-другий членів, як її арештовували. Шістдесятники ж трималися, мені здається, на особистих приятельських стосунках. Євген Сверстюк якось ословився: «Коли до купи збирається так багато таких славних, талановитих, добрих людей, то щось із цього буде». Але вони гадали, що їм ще не час виходити на велелюддя, хоч і ховатися від людей — ще гірше. Де підпілля — там недовіра. Осердям цього кола в Києві були Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл.

У 1970 році почав виходити «Український вісник», редагований, як тепер відомо, В. Чорноволом. У машинопису, зовсім невеличким тиражем. Ілюструвався фотознімками. Але вороги наші достойно його оцінили, бо розуміли, до чого йдеться. Ходили чутки, що з Іваном Світличним мав розмову сам голова КГБ УРСР В. Нікітченко, який сказав: «Ми терпіли вас, доки ви не організувалися. Тепер, коли у вас є журнал, а це ознака організації, ми мусимо вжити проти вас заходів». Говорили, що ніби Нікітченко вчився колись разом з дружиною Світличного Леонідою Павлівною, ставився до Івана з повагою. Поповзли чутки про можливі арешти, про список на 600 чоловік. У листопаді 1970 року Нікітченка як надто лояльного замінили привезеним із Москви В. Федорчуком. Казали, що П. Ю. Шелест був проти нього, але й Шелестові дні були вже пораховані: зібрати компромату проти нього самого було нічого не варт, і він погодився на арешти. Шукали приводу. Хоч у 5-му числі «Українського вісника» було заявлено, що видання журналу припиняється, це не врятувало шістдесятників. Приводом для арештів стала, як завше, політична провокація.

Під кінець 1971 року через Прагу і Львів приїхав до Києва бельгійський громадянин, член Спілки української молоді Ярослав Добош. Як мені стало згодом відомо від моїх однокурсниць, лемкинь із Пряшева Марії Гостової та Анни Коцур, він зустрічався з Анною в Празі, вона дала йому номери телефонів кількох киян і львів'ян. Згодом у матеріалах, які були долучені до нашої справи зі справи Світличного, я вичитав, що той Добош мав телефонні розмови та зустрічі зі Світ-

личним і ще з кимось просто в готелі й на вулиці. Нічого особливого не обговорювалося, тож ніякого значення приїздові Добоша ніхто не надавав. Анна вже в Києві дала Добошеві фотоплівку «Словника українських рим», якого за довгі роки неволі уклав Святослав Караванський. Словник цей знали фахівці, декілька кафедр рекомендували його до друку. Але ж автор був знову в неволі — отже, словник автоматично ставав «крамолою». Згодом у пресі він фігурував як «один антирадянський документ» (див. газ. «Літературна Україна» від 6 червня 1972 р.). Добош повертався додому під Новий рік, його заарештували, звинуватили у шпигунстві. Він перелякався і порозказував, з ким бачився і про віщо говорив у Києві та Львові. Ксерокопія його заяви була у нашій з Лісовим та Пронюком справі. Якби вона була повністю опублікована (у совпресі подавали шматки з відповідним тлумаченням), то всі переконалися б, яку недолугу справу затіяла кагебня під командуванням Федорчука. Але нічого: привід був. Київ сколихнула чутка: 12 січня заарештовані Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Зіновія Франко, Микола Холодний, Олесь Сергієнко, Леонід Плющ, Василь Захарченко, Леонід Селезненко, Микола Плахотнюк... У Львові — Ірина Калинець, Стефанія Шабатура, Іван Гель, згодом Ігор Калинець... Називали десятки прізвищ. Газети «Радянська Україна» та «Правда України» 15 січня подали повідомлення на кілька рядків про арешт Добоша, а 11 лютого — на кільканадцять рядків, що закінчувалося приблизно так: «За проведення на території УРСР антирадянської пропаганди та агітації і у зв'язку зі справою Я. Добоша заарештовані І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Черновол та ін.». Саме так: «Черновол». А за «та ін.» стояли десятки людей, сотні обшуків, тисячі викликів на допити, звільнення з роботи, вигнання з вишів, викидання з черг на квартири, недопускання дітей заарештованих чи хоч якось причетних до вищої освіти... Заарештували Бориса Ковгара. Затримали були Анну Коцур, потім вона якийсь час сиділа в чехословацькому консульстві, ніби воно було якимось прихистком після окупації цілої країни... Затримували і випускали Івана Дзюбу, а 18 квітня таки заарештували. 18 травня заарештували Надію Світличну... «Шпигунства» нікому не інкримінували, тільки «антисоветську агітацію і пропаганду», але вибачитися публічно за це згадані газети досі не вважають потрібним.

Український Київ спаралізований. Я, тоді п'ятикурсник української філології Київського університету, переживав ті події як особисту трагедію. Василь Лісовий, філософ, з яким я близько зійшовся, ще коли був першокурсником, а він аспірантом викладав нам логіку й оці всі роки давав мені читати український самвидав, ходив аж чорний. Якось він попросив мене допомогти: є думка видати черговий номер «Україн-

ського вісника», щоб відвести звинувачення від заарештованих. Я купував папір, щось кудись перевозив. Але коли дістав у свої руки весь «тираж» (якийсь десяток відбитків машинопису на тонькому папері) і поїхав на квартиру сестри, щоб вичитати його і розікласти — я почувався, що оце в моїх руках зараз найважливіше, що є в Україні. Було там повідомлення про арешти, подавалися короткі відомості про заарештованих. Далі публікувався лист Бориса Ковгара до слідчого КГБ полковника Даниленка про те, як його, Ковгара, «запустили» в середовище шістдесятників, щоб доносив. Це він деякий час і робив, але потім, переконавшись, що має справу з найкращими в Україні людьми, намагався відмовитися від ганебного ремесла. Але своїх «відщепенців» кагебісти карають особливо немилосердно: Борис Ковгар просидів десять років у психіатричці особливо суворого режиму.

Навесні 1972 року Василь Лісовий сказав мені, що готує відкритого листа до депутатів Верховної Ради УРСР з протестом проти арештів. Не можна, сказав, щоб усі промовчали, комусь потрібно виступити на захист. Я читав і — без дозволу автора, удвох з Петром Ромком — переписав його недовіршений варіант. (*Остаточний варіант відкритого листа до членів ЦК КПРС і ЦК КП України опубліковано в журналі «Зона», № 8, 1994 р., с. 125–148.*) Лист закінчувався так: *«Добоша звільнено, а “справа Добоша” — це вже просто справа, обернена проти живого українського народу і живої української культури. Така “справа” дійсно об’єднує всіх заарештованих. Але я вважаю себе теж причетним до такої справи — ось чому прошу мене також заарештувати і судити».* Його «прохання» задовільнили 6 липня 1972 року.

Я знову виконував технічні операції, зустрічався у цій справі з Євгеном Пронюком, з друкаркою. Але лист не став тоді набутком гласності, бо замість мене забирати відбитки до друкарки поїхав Є. Пронюк. Його затримали в дорозі того ж 6 липня, а я з тяжким серцем поїхав на Переяславщину вчителювати. Чекав я своєї черги вісім тяжких місяців, про які слід буде колись написати окремо.

Не можна сказати, ніби я не розумів, що є «злочинцем» проти існуючого ладу, бо завжди і всюди поширював правду про його антиукраїнську сутність, чим справді підривав його. А все ж мене не покидало подивування: невже Лісовий, Світличний, Дзюба, Сверстюк, Мороз, Стус, про яких я так багато чув і такі добрі їхні твори читав, та й я разом з ними — оце ми і є «особливо небезпечні державні злочинці»? Як у них язик повертається таке говорити? Ні, це ніби не про нас, це ніби сон, це ніби за склом...

Щирість і наївність наша нам же і шкодила на слідстві та в суді: ми не вміли брехати! Навіть не сказати правду — і то нам було тяжко. Я був захоплений Євгеном Пронюком (до того я його лише двічі бачив), коли

ознайомлювався з матеріалами нашої справи: довгезелісні запитання, а відповіді всі однакові: «Запитання зрозуміле, відповідати відмовляюся з етичних міркувань». Бо ж ідеться про нормальну поведінку, нормальний вчинок і добру думку — а їх розцінюють як злочин! Я нарікав трохи на старших: чого ж вони не навчили мене, як поводитися на випадок арешту. Та потім виявилось, що вони здебільшого й самі були такі ж необізнані. А бандочка ж школу кінчала, як нас ламати!

Ми йшли з відкритою душею до свого реченця, не почувавши себе злочинцями і не вмючи брехати. А правда не здавалася нам страшною. Нас дурили і шантажували психіатричкою. Я вжахнувся перед перспективою в свої 24 роки стати людиноподібною худобиною і почав дещо розказувати. Дехто з друзів має на мене серце. Ніхто не знає міри свого гріха, може, мені належить ще мільйон років чистилища — але нехай вони милосердно зважать, що більше тринадцяти років я покутував саме ці гріхи, і в годину радості хай простять. Це була жахлива наруга над нашими нескверними душами.

Коли в грудні 1973 року прокурор В. Макаренко лудженим голосом прорік: «Підсудні Пронюк, Лісовий, Овсієнко, вступивши в злочинну змову...», я мимоволі зиркнув у залу, чи не сміється хто? Бо хіба це про нас? Ні, ніхто не осміхнувся. У залі — лишень дерев'яні фізіономії «спецпубліки». Тільки на бідну голову мого батька падає каменючка незрозумілих йому слів. Він сидить приголомшений.

Захисник Пронюка Кржепицький почав свою промову так:

— Усі ми, адвокати, цілком і повністю поділяємо той гнів і обурення, з якими товариш прокурор...

Моя адвокатка Гертруда Денисенко перед судом схилила мене до каяття:

— Звичайно, ви розумієте, що ваша діяльність для радянської влади — що комариний укус для слона.

— Авжеж. За це комара убивають.

Ще раніше своєму слідчому Цімоху я дорікнув було:

— Невже ви не розумієте, що творите?

— Нічого, — була відповідь, — наша справа нас переживе.

Не пережила, Миколо Павловичу. Здох ваш слон, Гертрудо Іванівно. І від наших «комариних укусів» також. Ці безбожники не боялися кари Господньої, а про ганьбу, яку поклали на рід свій, не думали. Тепер вони, мабуть, «на заслуженому відпочинку», отримують добрі пенсії від держави, проти постанови якої запекло боролися. Або будують «правову українську державу» разом із суддею П. Г. Цупренком, котрий, засудивши нас, став першим заступником Голови Верховного Суду УРСР і був ним навіть у перші роки незалежності. *(Помер десь 1993 року.)* Авжеж, вони цінні фахівці... А я би не сказав, що вони добрі

фахівці. Адже твердиня, яку вони захищали, впала. То вони й Україну завалять! Не накликаю на них проклять і не прагну, щоб вони тепер сиділи там, куди вони нас запроторювали, але нехай би вони на старості літ заробляли собі на хліб насущний не юридичним ремеслом, а серпами або молотами. Не паперовими, а справжніми. І нехай люди кивають на них головами і показують пальцями на їхніх дітей. Бо за гріх треба відповідати до сьомого покоління.

Оце атмосфера 1972–1973 років, коли фабрикувалася справа Василя Стуса.

Василь Стус зрідка згадував окремі епізоди своєї справи. А якось показував знімок, зроблений у Львові на Коляду 1972 року, 9 січня. Стоїть, прихиливши голову до одвірка. Люди за святковим столом. Там є Михайло Горинь, Стефа Шабатура, Ірина Калинець, Любомира Попадюк, Олена Антонів і ще хтось. Через три дні Василь, Стефа та Ірина будуть заарештовані. «Так тоді мені маркітно було на душі», — сказав Василь. Той настрої відтворений в «Образку спомину», написаному, мабуть, у Мордовії:

*Уже тоді, коли, пірнувши в ліс,
ти пив пожадно тугу підкарпатську,
востаннє причащаючись його
правікової чужості, що склеться
і не пускає ближче, вже тоді,
посовгнувшись на глеюватих надовбах,
колючим тремом бралася нога
і терило серце... Вже тоді, як вечір
плекав твою самотність феєричну
між постатями феєричних пройд
(пільма убгала в жовті колби спогаду
похнюплені тягучі ліхтарі) —
передчуття біди в твоїй слід ступало
і начування бігло наперед.
Спаскуджене парсунами п'яниць,
розпусників, повій, заброд ссавуущих
і пришелепкуватих земляків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гойдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баляндрасників,
волівши догодити всім і вся —
яким війнуло холодом на мене
в цій вичужілій вітчизні, отут,
де край мені здавався серцем серця,
і стогін крові обрїї знакував!*

Не знаю, яке містечко відвідав Стус, окрім Львова, чи не Трускавець, але ця «чужість, що склється», «край, що здавався серцем серця», бо ще тут чути «стогін крові» повстанців, що для нас, наддніпрянців, засвідчував неперервність наших визвольних змагань («обрій знакував»), вказують, що то галицьке містечко, як і вся Україна, вихолощене, репресіями та окуповане чужинцями.

Ми, наддніпрянці і галичани, що сиділи по мордовіях, сибірах, уралах, мали можливість переборювати оту відчуженість, яку нам нав'язали «заброди ссавущі», поділивши нас кордонами. А весь наш народ нескоро її подолає. Навіть Левко Лук'яненко якось казав мені про це: приїхавши на роботу в Галичину 1959 року, деякий час відчував, що цей край для нього «ніби за склом».

*Уже тоді, коли твій рідний люд —
ці милі, грішні, славні, чесні лиця —
зашелестіли, засичали разом
над головою в тебе, вже тоді,
коли в осонні дорогих околиць
ти чув тривожний безрух, а вода
здубілими артеріями бігла, —
на тебе коні мчали (він це, він! —
вкрай спантеличені казали здвиги
і жовті пальці тицяли в твій бік) —
будучина писала навмання
твоє сьогодні вкрадене.*

Лихі передчуття — не марнота, бо стеження за кожним було тотальним, і хто зна, де легше: бути під конвоєм чи під таємним наглядом, коли тебе можуть схопити кожної хвилини.

*Тоді вже,
коли останні строїлись Святки
(Свят-вечір був, і коляда, і гамір
діточої дзвінкої коляди),
ти чув про це. Коли незаним Львовом
ішов наздогад, близячи свій час
(аж ось, аж ось ти, мить прощання,
що обігнала зустріч), вже тоді,
коли, сподіючись щасливих зичень,
нас виглядали сонми хорих з клініки,
а урочистий вікопомний спів
був греблею для гомінких трамваїв
і перехожих спізнених, збагнув я:
це все — одне прощання понадмірне
з землею, з світом, з вічністю, з буттям.*

Плодом тривалих роздумів над долею покоління і цілої України був вірш, позначений у рукописі номером 63:

*У темінь сну занурюється шлях.
 Все вище й вище засягають води
 Терпкого забуття. Все ближче край.
 Дивлюся в порожнечу днів і літ
 і думаю: де та межа, котрою
 вертається утрачена душа
 у прапервні. У наділ тих розкошей,
 які сурмили молоді літа.
 Камо грядеши? Неслухняний крок
 пізнав себе у цій ході невтішній,
 а ти лише в його ступаєш слід!
 І вужчає блаженька смужка літ,
 мов тінь твоя тобі іде назустріч
 і врочить, врочить: ось і заломилась
 твоя дорога. Темінь. Прірва. Край.*

В одній із розмов Василь аж зобразив ситуацію, яка склалася на 1972 рік. Ось так, казав, піднесли ми ногу, щоб ступити крок, але не зважилися, роздумуючи, а чи пора ступати? Чи годні ми взяти на себе вищу відповідальність? Саме під той момент і підтягли нам другу ногу, на якій стояли. Тож розрахунок КГБ був правильний і точний: утяти саме зараз, обійтися «малою кров'ю», бо завтра буде пізно: «великі вожді» розгорнуть великий рух, який зупинити можна буде хіба що масовими репресіями.

*Зайди за грань. Нам надто тяжко жити
 непевністю мети. Напівступою,
 як над собою винесений крок
 задумався і скляк. Напівбажання
 на півваганні втяте. Гони меж
 ховаються за пагорби терпіння
 і невидимі для зухвалих мет
 простертості.*

Передумуючи минуле, хочеш у ньому щось виправити, бо ж бачиш, що не так воно мало бути, що не виправдав ти надії:

*О, що, коли б той край
 пізнав дробинність нашу? Що б то стало —
 гори — горою бути? Що б то нам
 посовгнути — ці межигони часу,
 пасматі межигони живоття,
 коли змарнілі постаті снаги,*

*ці бурі пристрастей попопелілих
раптово окошилися на нас.
І хочеться сягнути за крайчасу,
за прапервні. О що б то нам прямитись
поверненням у смерть. О що б то йти
узгір'ям доли в верхогір'я крику,
яким прорвався тверді першотвір
і збурих певність німоти і тліну!
О ті нестерпні виходи за грань
привсюдності! О ті намоли ляку,
о та зухвала згага самовтеч,
жага згоряння, спалення, авто-
дафе. Та паморозь терпінь
і вічна недоторканість дерзання,
рух руху руху. Те безмежжя сил,
розбурханих од болю молодого.
Ті парури зусиль, та виднота
себявлення, та оглухла прірва
обрушення і заступання за
видиму смерть, аби тороси муки
ліпили лона квітам... Оце ти є,
непевноте. Оце ти є, дорого,
котра прожогом наvertsє нас
до серця серця, ув аорти шалу,
де безбережжя голубиний гуд.*

У вірші «Ярій, душе...» Василеві боліло:

*Бо мало нас. Дрібнесенька щопта —
лише для молитов і всечекання.
Застерігає доля нас зарання,
що калинова кров така крута,
така терпка, як кров у наших жилах...*

І каявся перед образом Алли Горської:

*Не вистояли ми. Прости.
Прости. Не вистояли ми,
Малі для власного розні'яття.*

Крах надій, передчуття ранньої смерти — печать, якою позначено багато віршів Стуса вже мордовського періоду. Він знав свою долю:

Ми канемо у вічність молодими...

І тільки просив:

Сподоб мене, Отче, високого краху...

Згадував Київ, який був йому дорогий насамперед найдорожчими людьми. Оцей вірш, казав, виношувавсь йому років сім:

*Роєм птиць
Благословенна свінула Софія,
і галактичний Київ спижовіє
у мерехтінні найдорожчих лиць...*

Згадував Івана Світличного, у присутності якого, за словами Василя, останній дурень говорив розумні та добрі речі, хоч би Іван ні слова не сказав, а тільки був присутнім та усміхався в вуса. І геніяльного, за висловом Стуса, Івана Дзюбу. А я пригадав, як начальник київського «кагеб'ятника» (тюрма КГБ) підполковник Сапожников власноруч носив нам по камерах номер «Літературної України» від 9 листопада 1973 року з «покаянною» заявою І. Дзюби, де він шкодував, що мимоволі завдав шкоди рідній державі. Заява, втім, була доволі витримана, нікого не зачіпала, не те що заява Миколи Холодного від 4 липня 1972 року. Або покаянні Зиновії Франко, Леоніда Селезенка. Скільки поламаних, знівечених душ! Та окремої розмови потребує Василева оцінка Івана Дзюби.

То було найгучніше ім'я з-поміж шістдесятників, хоча вужче коло добре знало, що весь український Київ насправді обертався довкола Івана Світличного. Та багатьом здавалося, що булава вищої відповідальності за Україну впала саме на Дзюбу — завдяки його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка з кінця 1965 року ходила по Україні у машинописах, а поза Україною вийшла в перекладах декількома мовами. То була справді «Біблія» цілого покоління епохи прощання з комуністичними ілюзіями. Дзюбина праця стала міною під «ленінську національну політику КПРС». Вона написана ніби з ленінських позицій, але перед читачем розкривалася така «практика національного будівництва», що він не міг не засумніватися й у теорії. Я розповів Стусові, що на моєму з Лісовим та Пронюком суді прокурор Макаренко сказав, що Дзюбі вже надокучило політикувати, він хоче повернутися до своєї справи, до літературознавства (це ж початок грудня 1973 року, це ж щойно опублікована його «покаянна»). Що нібито Дзюба казав: одна україномовна піонерська пісня більше варта, ніж увесь наш самвидав; може, п'єса Корнійчука, якого ми всі так дружно не любимо, робить для України зараз більше, ніж... Не пригадую вже що. Треба б у кагебістські архіви підглянути. Але ж ще й архіви Івана Грозного не розсекречені... Я розпитував Василя, що то за «нарада у верхах», про яку говорив прокурор Макаренко. Бо виходило, що то була розмова у Стусовому помешканні на Львівській, 62, яку кагебісти повністю записали і, майже не криючись, цитували під час слідства. «Але я щось не пам'ятаю такої тиради Дзюби», — казав Василь.

Іванові Дзюбі в 1973 році присудили 5 років таборів суворого режиму, але до табору не повезли, випустили зі слідчого ізолятора — і він пропав для України на 10 років. Як і засуджені та посаджені до психіатричок.

Мене ото звозили до Києва влітку 1976 року, і я привіз свіжі новини про Івана Дзюбу. Наш київський кагебістський наглядач Гончар подарував мені збірку Івана Драча «Київське небо», яка була відзначена Шевченківською премією, бо там було декілька віршів про Леніна. «А міг би й сидіти», — казав Гончар виважено. А ще дав прочитати нову книжечку Івана Дзюби «Грані кристала», де був один-єдиний «покаянний» абзац, а решта текстів — статті про письменників народів СРСР. І жодної — про українських. Отже, йому наказано писати про українську літературу. (Згодом під такою ж назвою вийшла груба книжка, у твердій обкладинці. Забігаючи наперед, скажу, що першою на українські теми — рівно через 10 років — з'явилася його стаття про Миколу Вінграновського в «Літературній Україні».)

Як тепер бачу: стоїть Василь під бараком зі свіжим номером журналу «Вітчизна», перебігає очима Дзюбину статтю про якого-небудь Ювана Шесталова чи Юрія Ритхеу і мовить: «Крейсер у калюжі... Бідний Іване, що з тебе зробили...»

Коли хто-небудь надто критично говорив про Іванову «покаянну», Василь якомога чемніше зупиняв: «Не знаєте ви, чого він зазнав під час слідства. Адже на нього, як на найзначнішу фігуру, і тиск був найбільший». — «Але ж він був уже прапором, треба було вмерти, а не здатися, нехай хтось інший міг покаятися, але не він, що є автором такої епохальної праці». — «І все ж у мене язик не повертається осудити його. А хто тут не побував — той нехай про це й писнути не сміє».

Ще раз забігаючи наперед, скажу, що вже на Уралі, в 1984 році, Василь тішив себе, що лист, якого він таки написав Дзюбі 1975 року, пропав, не був ніде опублікований. Помилівся Василь. Недавно я бачив його «Відкритого листа до Івана Дзюби» опублікованим у книжці: *Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників*. — Балтимор — Торонто: Смолоскип, 1987. — С. 69–71. (Див. також: В. Стус. *Твори в 6 т., 9 кн.* — Львів: Просвіта, 1994–1999. — Т. 4. — С. 441–443.)

Казав у Мордовії: «Якби отут, у цьому пеклі, хтось із нас написав “покаянну”, щоб урятуватися (я собі такого не дозволю), то я б і слова не сказав». Але як дотепно кпинив він з Олесь Бердника, коли той викупився «покаянною!» («ЛУ» від 17 травня 1984 року.) Уже на Уралі згадував Василь і свого кума Василя Захарченка, якому з Колими послав у відповідь на покаянну заяву в тій же «ЛУ» телеграму з двома словами: «Фе, Василю!» Ще інший випадок. Кучино, Урал, Василь Федоренко, який за якихось 30 років виснажився сидіти, «спрацював»

на «кума», видав якусь писану річ Левка Лук'яненка, приготовану для передачі на волю. За це Левка з безкамерного режиму, де він пробув усього два місяці, кинули в карцер і до кінця терміну повернули назад у камеру. Федоренко боявся, щоб Левко через побачення з дружиною не сповістив про це на волю. Василь випадково почув їхню розмову, що велася через квартиру, а потім з робочої камери через квартиру дражнив Федоренка, коли той поруч, за два метри від камери, гуляв у дворику: «Левко, Левко, не кажи Наді, що я сука...»

А це ось окремі мордовські епізоди.

Сидимо якийсь на лавці. Мимо проходить стукач із котом на руках.

— Як ти думаєш, Василю, кому в лагері найкраще живеться? — зумисне голосно питає Василь. І сам же відповідає:

— Котам і сукам.

Стукач хутенько забирається геть.

Деся у грудні 1976-го викликають Василя та мене фотографуватися: йому скоро на заслання, а мені — додому. Пропонують надіти півпіджака та півсорочки з краваткою — щоб бути на знімку ніби в цивільному.

— Якщо держава не соромиться тримати мене у цьому одязі, що на мені, то я, навпаки, радо пишався б у ньому й у радянському паспорті.

Так і фотографуємось.

У характері Василя мене вражала абсолютна безкомпромісність його зі власним сумлінням. Ось така ситуація. Юного латвійця Майгоніса Равінша за невиконання норми виробітку посадили в карцер. Хлопець геть недужий, з носа і з вух йому тече, очі сльозяться, а там його теж примушують на голоднім пайку виконувати норму виробітку. Повідомити про це на волю нема можливості, тому затівати якусь акцію протесту марно, але Василь каже:

— Я собі хочете, а я робитиму, як вважаю за потрібне.

І розпочинає голодівку. Мимоволі тягнешся за ним.

Якось розпитував я Василя, що то за праця, про яку я чув, ще студентом будучи, і назву якої гебісти переклали у вироці «Феномен суток». «Доби», тобто епохи. Василеві чомусь не хотілося про це говорити, а все ж казав, що то праця аспірантських часів про Павла Тичину, про геніальний талант поета і про нище падіння його, коли почалися репресії. Запам'ятався мені один епізод із розповіді Василя. Після арешту Людмили Старицької-Черняхівської (січень 1930-го) двоє письменників здибали на вулиці Павла Тичину та й кажуть:

— От як часи змінюються. Ще отоді-то ми з вами були в неї на вєчорі, а тепер вона — ворог народу.

— Я? Я там не був!

— Ну як же не були, то ви забули.

— Ні, я таки там не був, це ви щось переплутали.

Письменники здогадалися, в чому річ, та й погодилися, що таки не був. Попрощалися, розійшлися. Але Тичина доганяє їх, хапає за рукава:

— Мені здається, що ви вважаєте, ніби я там був. Так я ще раз кажу вам, що я там не був!

— Ну що ви, Павле Григоровичу, то ми помилилися: вас там справді не було.

Мало хто знає, що Тичина вже до того побував під арештом, що на нього, як на найбільш талановитого, і натиск був найбільший. Як натура тонка, він чув у собі злам ще у 1922 році:

А може, і собі поцілувать пантофлю папи?

Василь дуже потерпав, що всі п'ять машинописних відбитків його праці «Феномен доби» потрапили до рук КГБ і, можливо, знищені. На щастя, праця вже видрукувана спочатку в журналі «Вітчизна» 1990 р. і вийшла окремою брошурою 1993 року. (Див. також: В. Стус. Твори в 6 т., 9 кн. — Львів: Просвіта, 1994. — Т. 4. — С. 259–346.)

Я розповідав Василеві, що, будучи вчителем, мусив на уроці вивчати з учнями вірш Тичини «Партія веде», написаний одразу після голоду 1933 року і негайно опублікований у газеті «Правда» українською мовою:

*Всіх панів до 'дної ями,
Буржуїв за буржуями,
Будем, будем бить!
Будем, будем бить!*

І рефрен:

*Партія веде!
Партія веде!*

Яких там панів, яких буржуїв! Я, щоправда, не на уроці, а в коридорі перед кількома хлопцями трошки скоротив цей вірш:

*Партія веде
Всіх до 'дної ями.*

Про вирок свій Василь говорив неохоче: він був порожній, а звинувачення дуті. Зрештою, читач уже може ознайомитися з «Протестом у порядку нагляду» прокурора УРСР М. О. Потебенька на вирок Стуса, що опублікований у «Літературній Україні» 28 квітня 1990 року. Згадував якимось про одного свідка, що засвідчив буквально таке:

— Стус говорив українською мовою навіть тоді, коли в цьому не було потреби.

(У цьому місці я мушу сказати, що в публікації моїх спогадів у журналі «Донбас» № 3 1990 року на стор. 100 я згадав про поета Олеся

Лупія. Так мені хибно запам'яталося. Але Станіслав Тельнюк, Царство йому Небесне, в «Літературній Україні» 1990 року зауважив мені, що Олесь Лупій у справі Стуса взагалі не проходив. Це про когось іншого. Користуюся нагодою перепросити шановного Олеся Лупія.)

Ще Василь сказав, що інкримінували йому чотиривірш, який він і сам забув. Де тільки гебісти його випорпали? Я бачив десь опублікованим інший варіант, але з Василевих вуст у Мордовії він звучав так:

*Згряя бандитів-терористів,
розбійників, гвалтівників
у стольному засіли місті
як партія більшовиків.*

Кагебісти дуже тішилися: є з чого робити «справу».

ЗАКРАЙСВІТУ*

На етап узяли Стуса в останній день ув'язнення — 11 січня 1977 року. Везли майже 2 місяці. Уже вдома я одержав від нього листа. Виявилося, що нас випустили з-під конвою в один день, 5 березня. Мене в Житомирі,

і того ж дня взяли в Радомишлі під адміністративний нагляд, а Стуса випустили в Магаданській області на заслання, у селищі Матросова Тенькінського району. День додаткового утримання під вартою на етапі зараховують за три дні заслання, тому повернувся він до Києва у серпні 1979-го, а не в січні 1980-го, як належало за вироком.

Писаної інформації я з зони не вивозив. Але мав велику купу конспектів, поміж них два зошити з віршами Василя Стуса. На диво, на них не звернули уваги, бо я мав чимало переписаних різних віршів і народних пісень. Ні, таки мав я Стусові вірші продубльовані на вирізках з журналів. Я довго переписував їх содою поміж рядків. Цього мене навчив Олександр Болонкін: розчиняєш у воді соду, набираєш у ручку і пишеш. Робив я це в тій-таки читальні, маючи на столі дві ручки: одну з чорнилом, а другу з содою. Якось не попався. Якщо добре приглянутися, то можна помітити, що та сода на папері трохи блищить. Удома я спробував, як читається тайнопис. Нагрів папір праскою. Текст проступає, але вчитати його було б тяжко. Але ж ті тексти я, кажу, й так вивіз, у зошитах.

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 166–176.

Тим часом в Україні ожив рух опору. 9 листопада 1976 року заявила про своє заснування Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Один за одним ішли за ґрати її члени-засновники: Олекса Тихий і Микола Руденко, Микола Матусевич і Мирослав Маринович, Левко Лук'яненко...

На початку квітня 1977 року до мене з Києва приїхали Микола Матусевич — член-засновник Української Гельсінкської групи, його дружина Ольга Гейко-Матусевич, донька Олеся Бердника Мирослава і Люба Хейна — вона тепер дружина Мирослава Мариновича. Микола взяв у мене другий примірник інформації про події в Мордовії. Казав, що її використають при написанні документів Української Гельсінкської групи. Вони привезли велику білу паляницю, кролевецький рушник і пучок калини, уперше в житті заспівали мені «Многая літа». Аж мати просльозилася. Бо радощів їхнє серце мені не віщувало. І мое теж.

Із Колими я мав від Василя декілька листів, але вони, на жаль, не збереглися, як і весь мій «архів». Писав, пам'ятаю, що їхалося йому дуже тяжко. У дорозі деякий час був із Віктором Хаустовим: «Він великий державник». Писав, що працює на золотодобувній штольні, де люди швидко наживають собі силікозу. (*«Із нор золото виносять, щоб пельку залити неситому...»*) Ні, Василь не згадував у листах цих Шевченкових слів про декабристів.) Якось я написав йому, що чув його вірші по радіо «Свобода», з нової збірки «Свіча в свічаді». Василь просив не писати такого в листах, бо їх не пропускатимуть. До речі, пізніше, на Уралі, Василь казав мені, що не він дав назву цій збірці, а видавці, знайшовши цей образ в одному з віршів. Свіча, що повторюється до безкінечности між двох дзеркал.

Десь у серпні 1977 року Василь поламав ноги, бо мусив залазити до свого помешкання у квартиру гуртожитку: сусід навмисне забрав із собою ключа. Дізнався я про це не від самого Василя, але написав стривоженого листа тамтешнім лікарям, розіслав копію по Україні. Лікарі образилися і попросили когось там захистити їх від мене. За цього листа (та й за інші «ґріхи») мені продовжили адміннагляд та винесли офіційне попередження про недопустимість правопорушень. Прокурор Радомишльського району Леонід Ситенко затримав на два місяці мого пакунка Василеві з сухими фруктами та пучком калини. Може, це її згадав Василь в одному з віршів: *«На колимськїм морозі калина зацвітає рудими слізьми»*.

З лікарні він пішов достроково, бо потерпав за полишені в гуртожитку папери — книжки та рукописи. Певна річ, багато чого не знайшов: архаровці розтягли. Стрибав на милицях, нікому було принести йому з нижнього поверху води. Це вже я розповідаю, що чув

від Василя на Уралі. Жити йому доводилось у гуртожитку з карними засланцями. Було нестерпно тяжко в атмосфері суцільного пияцтва і матюччя. «Я радо повернувся б у Мордовію», — писав мені Василь. Якось п'яна компанія увірвалася до кімнати і один став прискіпуватися:

— Что, землячок, откинулся (звільнився тобто)? Я тебя знаю. Есть за тобой грешок. Пойдем рассчитаемся.

Інший, напившись, помочився у Василів чайник... А було ще й таке, що спровокували його випити трошки горілки. Не пив би, казав, але думалося прогнати нежить. Вийшов до виходку на дворі, а тут його схопили та й у витверезник!

Перейти на приватну квартиру, хоч це не заборонялося, було неможливо: як тільки домовить її, так господарів налякають і вони завтра відмовлять. Проти нього там розгорнули були кампанію в місцевій пресі, проводили збори «трудового колективу», який осуджував «націоналіста Стуса». Пам'ятаю, радіо «Свобода» передавало його заяву з цього приводу.

Згадував Василь про приїзд до нього дружини Валентини. Як ішли селищем, мов гадючником, що аж сичав, а він казав дружині: «Вище голову, Вальок!» Так він її лагідно називав — Вальок.

І при цьому всьому запала мені в голову фраза з листа: «Вірші йдуть, але каламутним потоком».

Під час копання картоплі 1977 року до мене в село приїхала Ольга Гейко, яка вже 13 травня стала членом УГГ. Приїхала якоюсь легковою машиною з будкою. Такими продукти розвозять по магазинах. Вів ту машину якийсь Юра. Я подумав собі, що Ольга знає, з ким їздить, і в його присутності дав Ользі зошита з віршами Василя Стуса. Мати дали їм борщу пообідати і вони поїхали собі. За кілька днів Ольга викликає мене на пошту до телефону і каже: «Юра виявився кагебістом. Чекайте неприємностей: у мого батька провели обшук і забрали зошит з віршами Стуса»...

Восени почала з'являтися інформація на радіо «Свобода» про мої позви за роботу, про нагляд і допити у справі Матусевича, Гелія Снегірьова. 22 жовтня мені винесли попередження, що якби я надалі допустився вчинку, який би завдав шкоди державі, то буду притягнутий до кримінальної відповідальності. Це на підставі Указу Президії Верховної Ради від 25 грудня 1972 року — був такий указ. Таким чином, я вже був на гачку.

Тиск на мене посилювався тому, що десь без мого відома з'явилися й мої підписи під документами УГГ. Краєм вуха я почув, що засланці В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус дали згоду співпрацювати в ній.

18 листопада 1978 року до мене в село Леніне (до 1924-го — Ставки, тепер знову Ставки) Радомишльського району приїхала з Києва Окса-

на Яківна Мешко та з Житомира Ольга Орлова — сестра політв'язня Сергія Бабича. «Василю, нікому працювати в Гельсінкській групі», — сказала Оксана Яківна. Подивився я на 74-річну бабу Оксану, яка ледве чи не сама б'ється проти цілої Імперії Зла, — усе ж такі якісь штани носиш... Погодився я, а це означало взяти курс на тюрму. Не встигли ми оглянутися — як тюрма вже тут! Двоє міліціонерів та кагебіст схопили нас на вулиці, завезли в сільраду, обшукали, обматюкали, вивезли жінок воронком у Радомишль, а мене міліціонер Славинський схопив за комір та й попустив у двері. 1 грудня я позиваю на хуліганів до суду, але 8-го справу порушують... проти мене.

Приїхавши того дня увечері додому (стривожені мати чекали автобуса аж на городі) та добре розуміючи, що вже мені не вилузнуться, я, як умів, обережно розказав матері про нову біду та й сів додрукувати останні сторінки споминів про Мордовію. Називалося те писання гучно: «Світло людей». Я працював над ним усю осінь. Серце чуло, що недовго вже мені сидіти на цім короткім ланцюгу адміннагляду — скоро заженуть у буду. А Бог відає, чи повернуся звідти, то треба залишити про добрих людей якусь пам'ятку. Найбільше чомусь писалося про Стуса. Додрукував останні з 42 аркушиків (формату А5), один відбиток сховав у лісочку і сказав матері віддати його Дмитрові Мазуру, а другий закупорив у синтетичну банку — щоб не знайшли — і разом з іншими такими дорогоцінними для мене паперами, листами доручив матері-землі, показавши місце тільки одному братові Миколі. Повернувся я через дев'ять з половиною років — нема. І Мазурів екземпляр не випливає. Невже викрали? Може, десь вони є? Йй-Богу, то вартніший документ часу, ніж оце моє теперішнє писання, бо я вже не пригадую так живо тодішніх деталей і вражень.

Доки «суд та діло», написав я для Української Гельсінкської групи два проекти документів — про становище піднаглядних в Україні та засланців у Сибіру. Згодом Юрій Литвин казав, що він редагував їх. Гриз я потім собі лікті, що не передав і споминів «Світло людей» тим самим шляхом — може б, урятувалися.

Тим часом два місяці мене тримають під розпискою про невїзд, а 7–8 лютого 1979 року судять у Радомишлі й ув'язнюють на три роки в таборах суворого режиму. Найгірше те, що я тепер «кримінальник»: згідно з вироком, я, виявляється, облаяв міліціонера непристойними словами (мабуть, російським матом!) та ще й відірвав два ґудзики від його плаща...

Моя справа мала гучний розголос. Як тепер відомо, 11 лютого Василь Стус надіслав телеграму А. Д. Сахарову: «Протестуючи проти засуду Василя Овсієнка, вимагаючи його звільнення і покарання винних судової фабрикації, починаю політичну голодівку» (В. Стус. Твори

в 6 т., 9 кн. — Львів: Просвіта, 1994. — Т. 4. — С. 469; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко. — Харків: Фоліо, 2001. — Т. 3: Документи і матеріяли. — С. 216).

У квітні мене з Житомира етапували у Вільнянськ Запорізької області, у колонію № 55. Родичі мої розголосоли мою нову адресу, і я в перші місяці ув'язнення дістав трохи листів від друзів, у тому числі дві поштівки від Василя Стуса з Колими. Ось вони:

«21. V.79 р.

Дорогий Василю,

нарешиті маю твою нову страсну адресу. Маєш новий іспит — май і силу витримати його. Головне — забудь про розпач, не думай, що коли ти заховався — то Тебе й забули. Розумію, що середовище — оригінальне, проте всюди будь собою. Зрештою, усамітнись, коли нема до кого обмовитись по-живому.

Тепер я Тобі починаю заздрити. Коли пишеш до родичів своїх — най мене тримають у курсі справ. Добре було б залистуватися з сестрою Твоюю. Шкода — не знаю, як зветься Твоя мама — дуже хотів би написати до неї — аби не бідкалася надто.

Працюй. Виконуй обов'язки свої і стеж за календарем. Усе буде гаразд — повір мені.

Долучаю дві стереовідкритки. Обіймаю — В. С.».

«Середовище оригінальне» — спецколонія для в'язнів, які мають додаткове покарання — примусове лікування від алкоголізму або наркоманії за ст. 14 КК УРСР. Коли я казав там, що не пив на волі, то мені не вірили, а що тричі лікувався від алкоголізму — сприйняли за належне. Бо там хіба декілька відсотків в'язнів не мали примусового лікування. Далєбі, цей жарт я запозичив ще в Мордовії від Стуса.

«10.8.79

Дорогий Василю,

дуже радий, що Ти дістав мого листа. Маю двійко листів від Миколи — з Вугледару — дякую. Відписав йому. Незабаром напишу до Фросини Федорівни.

Вчора відробив останню зміну. Два дні згаю на розрахунок — і моя трудова угода викінчується. Дуже шкода, звичайно, покидати цю мальовничу місцину, але — що вдієш? Не хочеш — мусиш. Збираюся до Києва, але припускаю, що маршрути можуть змінитися, скорегуватися умовами. Лист із Вугледару мені геть сподобався.

Сподіваюся, що Ти станеш алкоголіком — і то мене втішає. Певен, що Ти старанно працюєш і ретельно виконуєш всі виконавчі приписи. Тому й спокійний за Тебе. Навіть — пишаюся.

Шкода, що Тобі не можна послати книжок. Але, гадаю, що Ти замовляєш їх — через “Книгу — поштою”.

Зичу тобі здоров'я. Бережи свою ясну голову. Мав листа од Василя Семеновича з Бурятії — він вчиться бути гарним (добрим) токарем. Євгена поки що не чути — чи не заступить мого теплого місця?

На все добре, друже. Додаю три стереовідкритки. Обіймаю, вітаючи — Василь».

Вугледар — містечко на Донеччині, де жив мій брат Микола.

Фросина Федорівна — моя мати.

Василь Семенович Лісовий та Євген Пронюк — мої посправники, з якими я сидів на одній лаві підсудних у 1973 році. Стусове місце заступив Зорян Попадюк.

Ці листівки опубліковані у виданні: В. Стус. *Твори в 6 т., 9 кн.* — Львів: Просвіта, 1997. — Т. 6, кн. 2. — С. 164, 174–175.

Якось Євген Сверстюк сказав, що доля була до Василя Стуса немилосердна навіть тим, що йому в 1972 році присудили менше, ніж іншим — 5 років ув'язнення і 3 роки заслання, а не 7 плюс 5. Якби він вийшов у 1984-му, у час, коли Українська Гельсінкська група фактично перестала діяти, бо всі її члени були під арештом, то, може, не був би вдруге заарештований і вижив би. Але він вийшов у 1979-му, коли Група ще діяла, а він до неї прилучився ще в засланні. На той час уже були ув'язнені члени Групи Микола Руденко (5.02.1977), Олекса Тихий (5.02.1977), симпатик УГГ Василь Барладяну (2.03.1977), Мирослав Маринович (23.04.1977), Микола Матусевич (23.04.1977), близький до Групи Гелій Снегірьов (22.09.1977, загинув у неволі 28.12.1978), Петро Вінс (8.12.1977), Левко Лук'яненко (12.12.1977), Йосиф Зісельс (8.12.1978), Василь Овсієнко (8.02.1979), Олесь Бердник (6.03.1979), загинув Михайло Мельник (9.03.1979), Петро і Василь Січки (6.06.1979), Юрій Литвин (6.08.1979). Перед Стусом були ув'язнені Петро Розумний (3.10.1979), Микола Горбаль (23.10.1979), Ярослав Лесів (15.11.1979), Віталій Калиниченко (29.11.1979), неоголошений член Групи Ганна Михайленко (20.02.1980), Зіновій Красівський (12.03.1980), Ольга Гейко-Матусевич (12.03.1980), В'ячеслав Чорновіл (2.04.1980), Іван Сокульський (11.04.1980)...

Ледве чи не вся робота лягла на плечі Оксани Мешко та Василя Стуса. Мусячи заробляти на прожиття тяжкою фізичною працею та віддаючи решту часу громадським справам, Василь, як сказав мені пізніше, на листування не тратився. До того ж мене з вересня 1979 року поставили на голодний інформаційний пайок: віддавали лише деякі листи від родичів, а від друзів — нічого.

На початку 1980-го я дізнався, що в Якутії сфабрикували справу В'ячеславу Чорноволу, а Стус виступив на його захист. Ця його заява пішла йому в нове звинувачення.

У травні мене викликав слідчий КГБ Запорізької області удвох із прокурором Вільнянського району Биковим. Слідчий, силкуючись говорити українською мовою, намагався допитати мене... у справі Василя Стуса. Отже, закінчилася його восьмимісячна відпустка на Україні... Це розпочався «олімпійський набір». Стуса заарештували 14 травня 1980 року.

Колись Каганович зі Сталіним задумали були зробити з України «образцовую социалистическую республику», але на це не надавалося її народонаселення. Українці не годилися як матеріал для будівництва комунізму. Їх вирішили винищити і замінити нововведеними гомосовєтїкусами. У наші часи Брежнев і перший секретар Московського міськкому КПРС Гришин поставили перед собою мету зробити з Москви «образцовый коммунистический город». Як висловився Микола Хвильовий, «український інтелігент не може без московського диригента. Він звик малпувати, повторювати зади». В. Щербицький (перепрошую, що виходить, ніби він інтелігент) не придумав нічого іншого, як робити «образцовый коммунистический город» із Києва. Оскільки попередники вже попрацювали в цьому напрямку на славу, йому залишилося очистити місто від повій, злодіїв, «трубоботів» (бездомних) і, звичайно ж, «жалких отщепенцев». Тим паче, що в Києві влітку мали проводитися деякі ігри Московської Олімпіади-80. Під цей покїс потрапили не лише згадані вище особи, а й Василь Стус, Дмитро Мазур (30.06.1979) і сама Оксана Яківна Мешко (13.10.1980).

Я категорично відмовився будь-що говорити про Василя Стуса: мені, мовляв, нічого не відомо про його «злочинну діяльність», та й не допускаю я думки, що Стус міг такою займатися. «Протокол допиту свідка» теж підписати відмовився, бо якщо я нічого не знаю про злочин, то мене не можна назвати свідком. Я вже знав підленьку практику КГБ створювати ефект «злочинної діяльності» з багатьох томів порожніх протоколів. Моє пояснення розлютило прокурора Бикова, і він закричав:

— Таких націоналістів, как вы и Стус, надо под стенку ставить!

Наступного разу мене так само безуспішно допитував слідчий Крайчинський, згодом він же — у справі мого країнина з Малинського району Дмитра Мазура. Ну, раз до мене занадїлися такі гості, то моя доля вже вирішена, сказав я собі, і став готуватися в дорогу.

5 вересня 1980 року взяли мене на етап і — о диво! — у Лук'янівці в Києві лучилося мені зустрітися з Юрієм Литвином і пробути ув одній з ним камері цілих 10 діб. Це був правдивий подарунок нам від МВС! Виявилось, що Литвинові, за браком фантазії в кагебістських головах, сфабрикували «справу» на кшталт моєї — опір працівникам

міліції, теж три роки криміналу, а возили його оце на літо в Херсонську область, щоб, сидючи в Бучі під Києвом, не зірвав Олімпіаду. Повертають оце назад у Бучу. Виходить, що й мене не зрушували з місця через Олімпіаду. Як і запевнив мене Литвин, на одну лаву підсудних із Мазуром мене не посадили — поморочили голову в Житомирі та й спровадили в Коростень, твердо пообіцявши: будеш сидіти.

Справді, 9 червня 1981 року приїхав слідчий КГБ Житомирської області майор Чайковський і оголосив, що проти мене вирішено порушити кримінальну справу за ч. II ст. 62. Саме так: «вирішено», а не тому, що я вчинив злочин. «Вирішено» так було тому, що мій термін ув'язнення добігав кінця, а жодного члена Української Гельсінкської групи або якимось чином причетного до неї на волі не повинно бути. Усіх тих, хто мав звільнитися, «розкручували» в ув'язненні: Миколу Горбала, В'ячеслава Чорновола, Ольгу Гейко, Василя і Петра Січків, Василя Стрільціва, Ярослава Лесіва... Про те, що мене «заднім числом» прийнято членом Групи з 18 листопада 1978 року, я дізнався від Юрія Литвина, а натяк на це ще раніше був у поштівці Оксани Мешко. Слідчий Чайковський сказав відверто:

— Якщо напишете покайну заяву до обласної газети, то будете вдома ще до кінця цих трьох років.

Само собою зрозуміло, що в супротивному випадку я мав одержати максимальний термін. Я вибрав останнє. Відмовився брати участь у так званому розслідуванні, дав лише деякі пояснення в суді.

— Нічого, — сказав слідчий. — Ми не будемо збирати всього, ми зберемо достатню кількість матеріалів.

«Достатньою кількістю» виявилися три мої заяви, що не набули ніякого розповсюдження (дві з них узагалі були вручені кагебістам у руки — проте й це розцінено було як факти агітації і пропаганди), декілька свідчень заляканих кримінальників, здебільшого перекручених... Ось за які «наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад», тоді судили: твердив, що на Україні був штучно створений голод у 1933 році, що проводилася русифікація, що було знищено українську інтелігенцію, що Радянський Союз окупував Афганістан, навіть — уявіть собі — називав Сахарова і Солженіцина видатними людьми сучасності! Справа була солідно оснащена витягами зі справ інших людей (тло!), навітьось навіть привозили в Житомир і показували мені звіддалека два томи справи Стуса. Була в моїй справі довідка, що на цей раз йому присудили, як і всім порядним людям, 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання і визнали особливо небезпечним рецидивістом.

КУЧИНО*

За переказами, мордовські концтабори були чи не першою новобудовою більшовицької влади. В усякому разі на одній зі станцій залізничної гілки, що буйно обросла таборами, я бачив меморіальну дошку: «залізний лицар революції» Фелікс Едмундович Дзержинський побував тут у 1918 році. У часи хрущовської «відлиги», коли політв'язнів із мільйонів залишилося десятки тисяч, їх зосередили саме в Мордовії. На початку 70-х років політв'язнів було вже щось коло тисячі. Я кажу тільки про тих, що мали політичні статті, або, як у нас воліють називати, за «особливо небезпечні державні злочини», від 56-ї до 65-ї статті Карного кодексу, бо величезній же кількості людей фабрикували з політичних міркувань кримінал, як-от мені в 1979-му. Багато було засуджених за ст. 187-1, яка мало чим відрізняється від 62-ї, але засуджених за нею до трьох років тримають у кримінальних таборах. А скільки ще знемагали в психіатричках!

Концтабори стали для цілих поколінь мордовського населення місцем роботи, ба, своєрідним «колгоспом», звідки воно тягло все, що йому було потрібно. За зроблену особисто для наглядача, майстра, начальника роботу вони розплачувалися з зеками дозволом винести з побачення шматок ковбаси чи сала, декому приносили чаю, який у зонах є своєрідною валютою, зрештою, дехто продавався й за гроші: існувала певна такса: з переданих, скажімо, 100 рублів той, хто їх проніс у зону, забирав собі 25 рублів. Така корупція процвітала в кримінальних зонах, меншою мірою — в політичних. Меткіші політзеки стали використовувати ці людські вади, щоб відсилати на волю інформацію. Деякі канали ставали постійно діючими впродовж років. Певна річ, це дуже шкодило радянській пропаганді, яка невтомно твердила, що в нас немає політв'язнів, є лише окремі «жалкие отщепенцы», які вчинили «державні злочини». Та з зон виходили копії вироків — хай вони і сфабриковані — але розумні люди у світі могли бачити, **за що** судять у СРСР. Тож із «вищих оперативних міркувань» вирішено було порвати нелегальні структури, перемістивши політв'язнів на нове місце. Починаючи з 1972 року політв'язнів партіями етапували на Урал, у Пермську область, де відкрилися табори ВС-389/35 у селі Полвинка, ВС-389/37 на станції Всехсвятська та ВС-389/36 у селі Кучино Чусовського району. У цьому ж Кучино приміщення тартака (пилорами)

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 176–215.

було переобладнане на табір особливого режиму для політв'язнів, визнаних особливо небезпечними рецидивістами, а також тих, хто мав смертну кару, замінену 15 роками ув'язнення. На старому місці, в мордовській Сосновці, таких нараховувалося в 1980 році 33 особи. 1 березня в Кучино було привезено 32 — один дорогою помер.

Отож із новеньким «червонцем» та ще з «п'яткою» заслання, титулований «особливо небезпечним рецидивістом», прибув я 2 грудня 1981 року в Кучино Чусовського району Пермської області, в колонію особливого режиму ВС-389/36, де мене вже чекали Левко Лук'яненко, Василь Стус, Іван Кандиба, Василь Курило, Віталій Калиниченко, Семен Скалич, Олесь Бердник, Микола Євграфов... Недавно звідси вивезені були на заслання Іван Гель, Данило Шумук, Богдан Ребрик. Я назвав лише українців.

Хоч до зони прибували нові в'язні, та все ж більше вибувало — хто звільнявся, кого переводили через суд після 2/3 терміну на суворий режим, а хто помирав. Крім вище названих українців під кінець 1981 року там були вже Семен Скалич (Покутник), скоро з лікарні привезли Олексу Тихого, з Києва повернули Олесь Бердника — він був уже на безкамерному режимі (туди, за рішенням адміністрації, можуть випустити після відбуття 1/3 терміну, але нас, «дисидентів», старалися протримати увесь термін у камері). У 1982 році привезли з Києва Юрія Литвина, потім Михайла Гориня зі Львова, Валерія Марченка з Києва. Тут за справу єврейських «самолітчиків» (1970) досиджували 14 років українець Олексій Мурженко та 15 років росіянин Юрій Федоров. «Тягнув» нову «десятку» колишній литовський партизан, 25-літник, а тепер «дисидент» Баліс Гаюскас. Із Чистопольської в'язниці (Татарія), куди перевели політв'язнів із Владимира, скоро прибули до нас литовський правозахисник Вікторас Пяткус, потім вірмени Ашот Навасардян та Азат Аршакян — Азата Василь Стус і я знали ще з Мордовії. Сидять тут естонський зоолог правозахисник Март Ніклус, привезли його краянина Енна (Енн — ім'я) Тарто, російського письменника Леоніда Бородіна, латвійського правозахисника Ґунара Астру. Є ще Василь Федоренко, В'ячеслав Острогляд, Борис Ромашов — ці три колишні кримінальники, але «сполітизовані». Але давня сутність їхня, на жаль, не змінилася. На безкамернім були також «антирадянщики» Микола Євграфов з Донбасу, литовець-марксист Генрікас Яшкунас. Є ще декілька чоловік, суджених за звинуваченням у співпраці з німцями під час війни, більшість українці. Їм смертну кару замінено 15 роками ув'язнення. 3-поміж них виділявся Євген Поліщук, який насправді був причетний до національно-визвольної боротьби на Волині. Єдиний звинувачений у шпигунстві колишній майор Філатов, мордвин.

Я поіменно перерахував багатьох людей, бо де ще, як не в мемуарах, це робити? Зрештою, пишучи про конкретну людину, треба означити середовище, в якому вона живе. Кажуть, пересічна людина за декілька років уподібнюється до середовища. Тут же зібралися здебільшого не-випадкові, непересічні особистості, то тим більше їм було психологічно тяжко місяцями, роками жити на вкрай обмеженому просторі. Тут розгорталося безліч психологічних драм, що нерідко закінчувалися трагічно. Не бійками чи вбивствами (такі спроби теж були), а втратою здоров'я, голодівками, спробами самогубств.

Через два тижні «карантину» мене пустили в камеру № 17, де було вже п'ятеро, в тому числі Кандиба і Курило. Поруч, у 18-й, сидів Лук'яненко, а Стус — у 20-й. Його я вперше побачив через щілину: високий та худий, незвичний у смугастому одязі. З ним у камері тоді був Юрій Федоров. Зв'язок поміж камерами був доволі обмежений. Основні новини передавалися через квартиру. Один стає коло дверей та прислухається, чи не йде коридором наглядач. Інший тричі стукає в стіну. Сусіди так само ставлять коло дверей сторожу, дають відповідь тими ж трьома ударами. Співбесідники стають на табуретки, висувають голови в квартирки, скільки дозволяють ґрати, і обмінюються короткими фразами — якомога коротше, бо наглядачі теж не дримають. Два удари в стіну означають «розійтися, небезпека», один — «зачекай». Ці розмови — найчастіше в нас порушення режиму, причина позбавлення права купувати продукти на ті нещасні 4 рублі, побачень, запроторень до карцеру. І все ж інформаційний голод змушує ризикувати.

Звикати мені до камерного життя було доволі тяжко. Попереду — тьма і безнадія. Сувора дійсність остудила мені розпалене під час слідства та суду серце, і воно почало здавати. А тут іще почалася жовтяниця. Лежу якось у санчастині під крапельницею, аж заводять Василя Стуса. Він аж відсахнувся, побачивши мене геть жовтого:

— Василю, я тебе не впізнав.

— Стус, не розговаривай, — гримнув наглядач Новицький.

От і вся розмова. Василь тоді нездужав на серце, це його приводили на застрик (укол).

Раз чи двічі на місяць в'язням особливого режиму показують кіно. Заводять до більшої кімнати, як правило, мешканців двох камер. Ідемо зі своїми лавками. Одна камера сідає попри одну стіну, друга — попри іншу. За спробу потиснути один одному руки, за привітання спроваджують назад у камеру. Раз чи двічі потрапляв я на кіно разом зі Стусом. Кіно примітивною установкою показував в'язень Філатов, згодом Леонід Бородин, який сидів зі Стусом. Одного разу він сказав нам: «Ох і пресують Стуса...» Стус тоді сидів у карцері.

Камерне утримання само по собі тяжке, бо не стає повітря і руху. Фактично це був не табір, а тюрма з надзорстоким режимом утримання. Якщо в кримінальних таборах рецидивістів виводили в цехи робочої зони, то ми й працювали в камерах через коридор. Прогулянки нам дозволялося годину на добу в оббитому бляхою дворику 2 на 3 метри, заснованому згори колючим дротом, а на помості — наглядач. З наших камер було видно тільки огорожу за 5 метрів від вікна і трошки неба. Огорож різного типу сім, у тому числі під напругою, в периметрі заборонена зона становила 21 метр. Харчування наше коштувало 24–25 рублів на місяць (у Мордовії — 19–23, але тут уже був II пояс цін). Вода іржава та смердюча. Ми стрижені, як належиться рабам ще з часів Стародавнього Єгипту, увесь наш одяг зі смугастої тканини. Побачення нам належалося одне на рік, пакунок до 5 кг — один на рік після половини терміну, та й тих старалися позбавити. Дехто з нас роками не бачив нікого, крім співкамерників і наглядачів. Робота фізично не тяжка, та не всі люди, особливо старші віком, здатні були впоратися із закручуванням дрібнесеньких гвинтиків: ними прикріплюємо маленьку панельку до шнура — це деталь електропраски, в яку вкручується лампочка. Норма висока: 522 шнури за зміну (8 годин). Невиконання норми виробітку, як і будь-яке порушення режиму, каралося карцером, де голодно і холодно, позбавленням побачення, пакунка, ларка (щомісяця дозволялося додатково купити продуктів на 4–6 рублів). «Злісних порушників режиму» карали ув'язненням в одиночці на рік, тюремним ув'язненням на три роки (з твого терміну, але через суд). За генерального жандарма Андропова, 23 вересня 1983 року, до Карного кодексу було введено статтю 183-3, за якою систематичні порушення режиму каралися додатковими п'ятьма роками ув'язнення — уже в кримінальному таборі. Тож відкривалася перспектива довічного ув'язнення, а надто — швидкої розправи руками кримінальників.

Розповім детальніше про умови, в яких нас там утримували. Режим там справді особливо суворий.

Зона була обладнана за останнім словом совєцької пенітенціарної (каральної) науки. Єдиний дерев'яний барак метрів до 120 довжиною і метрів 16 шириною оточений щонайменше сімома огорожами, що в периметрі становлять 24 метри: колючий дріт, триметровий щільний паркан, мотаний дріт, другий триметровий паркан, вогнева зона, два паркани з колючого дроту з нахиленими досередини дротяними козирками під напругою, ще один паркан із колючого дроту. Проміжки між парканами виорані й охайно заскороджені, бур'ян на них рости не сміє. У землю закопані детонатори на випадок підкопу. На кожному розі — вежа з автоматником. У вогневій зоні встановлене яєсь

лазерне бачення. На кутах парканів на рівні пояса — грудей є заґратовані віконця для стрільби стоячи вздовж вогневої. Усе це — проти нас, особливо небезпечних державних злочинців, особливо небезпечних рецидивістів.

Вахта (вхід до зони, або перепускна варта, як переклав Л. Лук'яненко) обладнана кількома ґратованими дверима. Тут тебе питають: «Фамилия? Статья? Срок?» Для огляду машин є яма, як у гаражі. Зсередини шлях перекриває металева балка, що відчиняється, як ворота. На ній приварені шипи. Це так звані «ежи» — на випадок в'язні захоплять машину, що зайшла в зону, — то щоб не протаранили ворота. На тій же вахті є винесена високо вгору засклена оглядова вежа. В охорони є собаки. Чи не щогодини зовнішня охорона і наглядачі зони обходять «запретку».

Зона, у тому числі барак, поділена навпіл. У першій сидять в'язні камерного утримання, у другій — безкамерного. Ці останні не під замком, можуть ходити у дворі. У ту половину адміністрація може перевести в'язня лише після половини терміну, якщо він не має порушень режиму.

Уздовж барака камерного утримання на відстані п'яти метрів — триметровий паркан з дощок. Окрім цього паркана, з камер нічого не видно, хіба, якщо стати на табуретку, — вершини дерев за півкілометра в лісі.

Вхід до барака — посередині, де він поділений на дві частини. Уздовж барака — коридор. Праворуч — санчастина, кабінет начальника, кухня, житлові камери 17, 18, 19, 20, далі «діжурка» (або «ментовка») — кімната наглядачів (у них там є ще одна кімната з диваном), ліворуч кабінети оперативника й кагебіста, робочі камери 16, 15, 14, 13, вихід до прогулянкових двориків з «пищалками», які ніколи не діяли, маленька житлова камера 12, робочі 11, 10, 9; 8-а — каптьорка. Далі перпендикулярний коридор, під фронтоном барака, вікнами до вахти. Найближчий до вахти карцер № 3, далі 4, 5, 6. Навпроти 6-го карцеру — робоча камера № 7, навпроти 3-го — № 1, поруч з нею лазня для одиночників (№ 2).

Двері до камер подвійні: перші дерев'яні, оббиті залізом. У них прозурка діаметром сантиметрів 5, вона закривається язичком з бляхи. Час від часу в прозурці з'являється око наглядача. А в тому язичку є ще дірочка міліметрів два, для таємного підглядання. Другі двері — з ґрат. У них є більша дірка, крізь яку подають їжу, пролазить чайник. Ця дірка називається «кормушка». Коли дають їжу, то відчиняють тільки зовнішні двері. Обоє дверей один наглядач не має права відчиняти: тільки вдвох. При цьому один має стояти в дверях, а другий може зайти в камеру. Навіть якби на того наглядача, який зайшов у

камеру, в'язні напали, то перший наглядач не має права зайти в камеру його боронити. Він мусить зачинити двері і кликати допомогу. Наглядачі мають доплату 20 % за «шкідливі умови праці». Може, в кримінальних зонах це й виправдано, але в політичних зонах ніхто не пам'ятає нападів в'язнів на наглядачів. Ми хіба жартували: якби за тих 20 % можна було раз на рік набити пику найлютішому наглядачеві... До речі, двері не відчиняються повністю: угорі є ланцюг, який дозволяє їх прочинити лише наполовину. Це щоб в'язні могли виходити з камери лише по одному.

Поміж вікнами на стінах встановлено метрові щити з дощок — щоб не можна було з камери в камеру закинути «коня» (записку на нитці). На вуглах установлена якась апаратура — мабуть, нічного бачення. Якби висунув руку крізь ґрати — зафіксували б.

У камерах подвійні вікна, поміж якими ґрати. Другі ґрати навішені знадвору, вони на завісах і замикаються замками. Є подвійна ж квартира, ґрати не дають її повністю відчинити.

На карцерах вікна маленькі, ґрати густіші і подвійні, додатково на них знадвору установлено «жалюзі» (або ж «баян») — густі дощечки навкіс, так що прямо і вниз із карцеру нічого не видно, лише вгору.

У зміні внутрішньої охорони 4 наглядачі-прапорщики і ДПНК — черговий помічник начальника колонії, офіцер. Один наглядач постійно ходить коридором.

Кількість людей, задіяних у зовнішній та внутрішній охороні й обслузі зони, перевищує кількість в'язнів у два-три рази.

Куди би в'язня не вели — він має тримати руки назад. Перед ним, як перед великим паном, двері відчиняють і зачиняють. Зрозуміло, що в камерах зсередини ручок нема.

Над дверима є заґратована ніша, у якій дві лампочки: сильніша денна і слабша для нічного освітлення. В'язень має спати ногами до дверей і так, щоб увесь час було видно його обличчя. Можна хіба скласти хустинку вчетверо і накрити очі від світла.

Посеред камери стіл, дві важкі лави або табуретки. Тумбочка одна на двох. Там книжки, зошити, листи. Шухляда в тумбочці теж поділена навпіл на двох. Тут лежить зубна щітка, мило. На тумбочці нічого не повинно лежати. Нічого не застеляти, не виставляти ніяких картинок чи знімків.

Одяг висить на вішалці. Є смітник, віник, ганчірка для миття підлоги. Могла бути вісяча шафа з нішами — для продуктів.

Можна мати електричну бритву, але розетку вмикає з коридору наглядач, якщо попросиш. Щоб викликати наглядача, в камері є кнопка, в «діжурці» задзвонить дзвінок. Можна попросити увімкнути чи вимкнути радіо. Але іншому радіо заважає, це теж викликає напруження.

Ходити в камері практично ніде було, хіба під кінець, коли нас стало все менше. Вічна прилюдність пригнічує: ти — як амеба на шклі мікроскопа! За щастя маєш, коли випаде нагода побути самому. Для цього є карцер і одиночка...

Один раз на місяць виводять у більшу кімнату подивитися кіно, яке пізніше замінили телевізором. Виводять дві камери разом — це рідкісна нагода побачитися. Тільки побачитися, бо сідати треба по різні боки кімнати і не розмовляти. Іноді вдається безборонно потиснути руку мешканцеві іншої камери.

У неділю водять до лазні, де також здаєш білизну на прання. Там в'язнів стрижуть у середньому раз на місяць. Вуса, бороду молодшим 70 років носити заборонено.

У камерах різна кількість в'язнів: від двох у 12-й до 8 у 20-й. Час від часу з оперативних міркувань або за настановами кагебіста в'язнів міняють місцями, не питаючи їхнього бажання.

Можна мати верхній одяг — смугаста сорочка або куртка, штани, шапочка типу ковпака. Узимку — зимова шапка. Бушлат, яким можна додатково вкритися. Але його навесні можуть примусити винести, коли ще холодно, тоді мерзнеш уночі, застуджуєшся, хворієш. Пара білизни, труси, майка. Зміна лежить у лазні, тримати її в камері не можна — винось у каптьорку. Черевики або чоботи, капці, шкарпетки. Рушник, хустина. Неодмінний атрибут — «бірка»: написане на міцному матеріалі твоє прізвище та ініціали. Вона пришивається з лівого боку на грудях.

Основна робота — збирати деталі електропраски і прикручувати їх гвинтиками до шнура. Деталі дрібні, гвинтики колючі — ранять пальці, норма велика (522 шнури). Дехто не міг її виконати. Якщо треба тебе, особливо перед побаченням, зробити порушником режиму — можна виявити нещільно прикручені гвинтики і відкинути цілу в'язку (25 чи 10 штук). І ти вже не виконав норму.

Працювати по 8 годин 6 днів на тиждень у робочих камерах під замком. Бували перебої з матеріялами, тоді сидимо в камерах, читаємо. Крім того, в'язнів могли залучати до робіт на впорядкуванні території до двох годин на добу. Це траплялося рідко. Улітку — косити траву в зоні, узимку — відкидати сніг. На таку роботу більшість ішла охоче, бо сидіти в камері остогигає. Хоч Боже сонечко побачиш, ліс іздалека, траву зелену (може, принесеш чогось їстівного, наприклад, кропиви та покришиш її в баланду). Але ніхто не йшов перекопувати і скородити «заплетку», встановляти там стовпи — сумління в'язня не дозволяє вдосконалювати собі тюрму. Такі вимоги адміністрації розглядалися як провокація. Кару за цей непослух приймали свідомо: в'язень не повинен будувати собі і вдосконалювати тюрму.

Для прогулянки є три дворики метрів 2,5 на 3. Туди виводять усю камеру на 1 годину в неробочий час. Там заборонено роздягатися, але влітку зрідка можна побачити Сонце. Дворики для прогулянки — це дерев'яні ящики, метрів три висотою, оббиті зсередини бляхою, зверху вони засновані колючим дротом. На помості на рівні дроту ходить наглядач. Якщо десь між бетону проросте бур'янина — її старанно знищують. Усе в неволі має бути сіре, безбарвне.

Вода брудна, болотяна, смердюча. Поставили її в посудині — з'являється рудий осад і масна плівка на поверхні. Ми домагалися, щоб завозили чисту, але останнім аргументом начальства було: «И мы такую пьем». Так ви ж п'єте добровільно: можете пити горілку замість води, можете виїхати звідси!

Харчування з кухні оплачується з твого заробітку. Втім, якщо в тебе грошей на рахунок нема, то баланду і пайку все одно дають. А от продуктів з «ларка» на прислані ріднею гроші вже не купиш — тільки речі першої необхідності (мило, зубну щітку, конверти, ручку, папір).

Можна додатково купити продуктів на 4 рублі в місяць. Якщо виконуєш норму виробітку, то на 6 рублів: біла хлібина, цукерки, 50 г чаю, рибні консерви, маргарин, олія, зрідка цибуля, морква, двічі на рік 200 г масла. За порушення режиму цього «ларка» позбавляють, тоді почувашся геть сутужно.

Пакунок (або передачу) можна одержати один на рік до 5 кг, але лише після половини терміну. За порушення режиму його позбавляють.

Можна одержати дві на рік бандеролі до 1 кг — шкарпетки, білизну, цукерки, сухофрукти чи ягоди, тютюн. Бандеролі не позбавляють.

Інколи вечорами приходять лікар, приймає в санчастині. Може звільнити від роботи, направити в лікарню, що в зоні ВС-389/35 на ст. Всехсвятська. Туди везуть воронком 3 години.

Карцером (ШИЗО — «штрафной изолятор») карають до 15 діб, але вдруге до нього можна потрапити вже й через годину. Там маєш тільки штани й куртку з написом «ШИЗО», шкарпетки, капці, білизну взимку або труси й майку влітку. Нарі відстібаються на 8 годин. Решту часу — ходити або сидіти на прикованій табуретці. Постелі не належиться. У карцері завжди холодно. Хто хоче знати, як гине від холоду в'язень при плюсовій температурі — прочитайте в нарисі Левка Лук'яненка «Василь Стус: останні дні». (*Книга «Не дам загинуть Україні!»*, К.: «Софія», 1994, с. 327–343.)

Покарання карцером може бути з виведенням на роботу — тоді дають гарячу страву щодня, хоча без жирів і цукру. Якщо без виведення на роботу — тоді гаряча страва без жиру і цукру один раз на дві доби. А то щодня окріп і 450 г хліба. Прогулянка карцерників не належиться. Курці там додатково страждають без тютюну.

Після двох-трьох покарань карцером можуть просадити до одинокки на рік. Там гірше харчування, прогулянки півгодини в дворику 2 на 2 метри, один лист на два місяці, одне побачення на рік до 2 годин, не можна одержувати пакунків і передач.

Після одинокки «за систематичне порушення режиму утримання» можуть через суд перевести в'язня на тюремне утримання до 3 років. За Андропова (12 січня 1983 року) введено було статтю 187-3, за якою в'язня, що «не став на шлях виправлення», за порушення режиму могли засудити на 5 років додатково, уже в кримінальному таборі чи тюрмі. Режим той самий або ще тяжчий. Відкрилася перспектива довічного ув'язнення.

Побачення одне на рік до 3 діб з найближчими родичами (не більше двох) в окремі кімнати з виходом у коридор і на кухню. В'язневі на час побачення замінюють одяг. Щоб нічого не взяв із собою, на побачення вихоплюють несподівано. При обшукові заглядають у невимовні місця. Родичам теж. Дехто не витримував цих принизливих процедур і відмовлявся від побачень. Рідко кому давали 3 доби — одну чи дві.

Коротке побачення — до 4 годин, але здебільшого давали 1 годину. Через стіл, шкло, телефонну трубку, в присутності наглядача, який вимагає «говорить на русском». Через це дехто просив родичів узагалі не приїздити на коротке побачення — щоб не говорити «тюремною мовою», мовою «тюрми народів». Так що дехто роками не бачив нікого, крім співкамерників і наглядачів.

Умови ув'язнення доповнюються «людським фактором». Одне те, що обмежений простір гнітить, в'язні, які б терпимі не були, один одному заважають і надокучають. Бувають конфлікти, які нема як гасити, окрім як обмежити спілкування, помовчати один до одного.

Начальником колонії весь час був майор Журавков, а коли він помер у вересні 1985 року, то його замінив майор Долматов, тоді вже замполіт. До того він був начальником нашої дільниці особливого режиму. Його замінили майор Кондратьєв, потім майор Снядовський. ДПНК були майори Галедін, Гатін, ст. лейт. Сабуров. Наглядачі (окрім згаданих Новицького, Шарінова, Чертанова): Навознов, Сидоров, Останін, Кукушкін, Іноземцев, Власюк, Руденко, Алавердієв. Оперативні працівники лейтенанти Журавков-молодший, Уткін.

Проте найтяжче було витримувати психологічний тиск.

Якщо в сталінські часи, коли винищувалися цілі категорії населення, непридатні для будівництва комунізму, кинутою на перетворення в табірний пил людиною влада більше не цікавилася, то в наш час винесений судом вирок не був остаточним. У наш час уже рідко хто потрапляв у політичні табори «за ніщо». Це були активні люди, які, звільнившись, могли повстати знову. Тому влада пильно стежила за

кожним, визначала значущість особи, її потенційні можливості — і відповідно до неї ставилася. Це була своєрідна експертиза: вивчали тенденцію розвитку (чи занепаду) тієї чи іншої особи і вживали превентивних заходів, щоб з неї не виросло більшої для ладу небезпеки. З цього погляду Василь Стус справді становив особливу небезпеку для існуючого ладу. Він, разом з іншими правозахисниками, справді підривав радянську владу. І вона таки впала — вичерпавши свої економічні можливості, не витримавши воєнного протистояння з Заходом, зазнавши ідеологічного краху. Ми боролися на цьому фронті — ідеологічному. І перемогли. Але не без жертв.

У нашому раціоні — хліб, картопля, крупа ячна, пшенична, вівсяна, пшоно, риба, 20 грамів цукру, 23 грами м'яса, один грам чаю, скількись там грамів жиру. Якість — як і годиться в тюрмі. Що ж із тих продуктів готувати — визначають і суворо контролюють черговий помічник начальника колонії (офіцер) та наряд «контролерів» (наглядачів), яких на зміні 3–4 чоловіка.

Для карцеру готується страва окремо, без жирів і цукру, а якщо карають карцером без виводу на роботу — то гаряча їжа через день, другого дня лише 450 г хліба та окріп. Це при тому, що з постелі в тебе там одні капці під голову, а з білизни в літній час — труси та майка, у зимовий — пара білизни, але без трусів та майки. Куртка і штани з написом «ШИЗО» (штрафний ізолятор), шкарпетки, носовичок, із меблів удень — прикована до підлоги табуретка, уночі на 8 годин — дерев'яні нари, що на день пристібуються до стіни.

У звичайних камерах утримують по декілька чоловік. Найбільше було вісім. Тіснота. Радієш, якщо випаде нагода побути в камері одному. Бо стає тобі смертельно осоружна постійна прилюдність, ти не можеш побути сам із собою, відпужитися, ослабити гальма вічного стримування в усьому — аби не шкодити ближньому, не викликати напруження в камері.

Металеві нари-ліжка на два поверхи, одні над одними. Замість сіток на них приварені металеві штаби по сантиметрів 10 завширшки. Поміж ними проміжки до 10 см, крізь які тонкий матрац провалюється, залізачця муляє в боки. Нари хитаються — повертатися на них треба особливо обережно, щоб не розбудити сусіда. Через це бувають конфлікти. Ми пробували закріплювати їх, напихаючи поміж нарами і стіною газет, та при обшуках їх зі злістю викидають: усе має бути максимально пристосоване для зручного обшуку, а не комфортного життя. Двоє простирадл, ковдра, подушка. Спочатку ввечері можна було лягти на нари до відбою, не розстеляючи, з 1983 року на них можна було перебувати лише 8 годин — від відбою до підйому. В інший час на них не можна навіть сідати. А який сморід від хворих людей! Один

хоче прочинити кватирку, іншому холодно, одному хочеться послухати радіо, іншому зосередитися над книжкою. Без сорому казка: одна з найдошкульніших проблем у камері — туалетна. У кутку біля дверей — нічим не відгороджена раковина («параша»), прикрита зверху фанерою. Природне для кожної людини почуття незручності вимушує йти до неї якомога рідше. Неякісна їжа і постійне стримування розладнують шлунок і кишківник, прилюдність сковує — наслідком цього майже всі в'язні страждають від хвороб, у багатьох кровотеча від геморою. А часто у камерах ще й нема води. Довго ми просили начальство, щоб поставили хоч якусь перегородку біля «параші», хоч з одного боку. Якось я сказав начальнику колонії майору Журавкову, який зі «свитою» обходив камери:

— Примушуєте нас тут штани один перед одним скидати...

— Что вы поносите меня перед честным народом!

Думав, що покарають, але ні — за декілька днів перегородки поставили, навіть у робочих камерах. Але десь прорвало трубу — тижнями, місяцями живемо у смороді. Одне слово, такий режим має метою людину перевиховати на худобину.

Уже пізніше, коли мені довелося трохи бути в одній камері зі Стусом, стоїть він над вмурованою в підлогу раковиною, що забилася нечистотами, і громовим голосом рече:

— Параша уповноважена!

Яка гра слів! Навіть за таких непривабливих обставин.

Спочатку ще дозволялося лягати на нари до відбою, а потім заборонили. Як би ти себе не почував — більше 8 годин лежати не маєш права, хіба лікар дозволить.

Зі стандартним вироком 10 років таборів особливого режиму, 5 років заслання та згаданим «почесним» титулом «особливо небезпечний рецидивіст» Василь Стус прибув у Кучино в листопаді 1980 року. Тут його пильнували особливо.

Одержувати листи можна було від будь-кого, проте насправді віддавали тільки деякі листи від рідні. Писати дозволялося один лист на місяць. Конфіскація листів — один з найдошкульніших моментів нашого життя. Так уже самоцензуруєш того листа, так вихолощуєш, аби він пройшов, а наслідок один: «содержит недозволенную информацию», «искажает советскую действительность», «клеветническое по содержанию» або й просто «подозрительное по содержанию». Подає такий акт цензорка Ярилова — і по її порожніх бездонних коров'ячих очах видно, що вона того листа й не бачила. Доля його вирішувалася кагебістами Ченцовим, Василенковим, а то й самим Афанасовим, якщо не в Києві чи в Москві, — ми були переконані — давали настани, як до кого з нас ставитися. А то й давалися розпорядження опе-

ративникам лейтенантам Уткіну чи Журавкову. А вони української мови не знають, пошлють на переклад — і мине місяців два. Але значно простіше їм заповнити бланк про конфіскацію, не морочачи собі голови тим листом. Пропонували: «Пишите на русском — быстрее дойдет». А як це рідній матері, дружині чи дитині писати нерідною мовою?

На вручення чи відсилання листа закон відводить три доби, але його тримають, скільки їм хочеться. Якось я осмілився запропонувати Долматову: чом вам не домогтися закону, згідно з яким можна буде тримати листи три тижні, три місяці, три роки, взагалі заборонити їх писати — таке ж у вас було? Не сумнівайтесь, Верховна Рада одно-стайно проголосує «за» навіть тоді, коли Андропов захоче її «законно» розстріляти у повному складі, і дружно стане під кремлівську стінку... Долматов скипів. Стусові подобалися такі, хоч невеселі, жарти.

Обшуки. Їх проводили двічі-тричі на місяць, але були періоди, що обшукати тебе могли і п'ять разів на день. Ведучи на побачення, тебе переодягають повністю, заглядають у всеможливі складки тіла і дірки. Звісно, не завжди так, це часто залежить від наглядача, а найчастіше — від оперативника і кагебіста. Заглядають у рот, у вуха. «Продуй нос. Покашляй. Присядь. Подними руки. Покажи пятки. Раздвинь ягодицы. Покажи голову». Стус мав, здається, лише одне побачення в Мордовії і одне на Уралі. Коли вели на друге — він не витримав принизливої процедури обшуку і повернувся в зону.

Ми брали на роботу папірчики з іншомовними словами, щоб вивчати їх. Стус володів німецькою, англійською, з допомогою Марта Ніклуса вивчав французьку. Папірчики відбирали. Виводячи на роботу, заведуть у свою «діжурку» — і роздягайся догола. Перемацають кожен рубчик, заглянуть у кожную складку тіла. Як тепер чую голос, повен образи і безсилля: «Лапають тебе, як курку...» Такої репліки було досить, щоб заgrimіти в карцер.

Особливо пильнували, коли наближалось побачення. Якщо в КГБ вирішили не надавати побачення, то позбавити його — справа техніки: наглядачам дається завдання знайти порушення режиму. Говорив через квартиру з сусідньою камерою. Не виконав норму виробітку. Оголосив незаконну голодівку. Був пил на полиці.

Ти маєш право тримати при собі одну пару білизни — зміну можуть примусити винести до «каптьорки». В опалюваний період було ліпше, бо кочегари, з наших, старалися. У неопалюваний період — холодно і волого, бо барак стоїть на болоті, крізь щілини в підлозі видно часом блиск твані.

Бушлат, яким би можна було зарятуватися від холоду вночі, з настанням якоїсь там дати примушують винести.

Книг, журналів, брошур, разом узятих, дозволено мати в камері не більше п'яти. Решту — винось у «каптьорку». А кожен передплачує журнали, газети, намагається над чимось працювати, хоч би вивчати іноземну мову. Це вже треба тримати словник і підручник. Але режим неблаганний: наднормові книги викидають геть. Оскільки вся біда від книг, то наглядачі за цим особливо пильнують. Ось прапорщик Новицький уголос відраховує їх: «Скільки вас здесь? Четыре? Двадцать книг и журналов». Решту згрібає зі столу додолу і ногами викидає з камери, до коридору.

Старі лагерні вовки Новицький, Шаринов, їхні молодші колеги Чертанов, Іноземцев, Власюк були найдоскіпливіші і ставилися до нас так, ніби ми їм рідного батька зарізали. А утримати в камері щось рукописне часами було зовсім неможливо. Бувало, за листа берешся кілька разів, бо дописати його не дають. Побачать у прозурку, що пишеш, — зараз тихенько відчиняють двері, забігають і відбирають написане «на перевірку» — тільки ти його й бачив.

Не всім, звичайно, було однаково, бо часом у камері сидиш поруч, а режим кожному різний. Хто міг у неволі не писати — тому було легше. Митець же, казав Юрій Литвин, схожий на жінку: якщо він має творчий задум, то мусить розродитися твором. І як матері тяжко бачити, що нищать її дитину, так і митцеві, коли нищать його твір. А ще — коли виривають ту дитину з утроби недоношеною і топчуть брудними наглядацькими чобітьми... Такі творчі люди, як-от Стус, Литвин — вони не могли не писати. А завершити твір було майже неможливо. Випало якось мені почути розмову Василя Стуса з кегебістом Ченцовим:

— Я вже перестав писати своє, узявся за переклади, але й того не дає робити, конфіскуєте або забираєте до складу за зоною. Я певен, якщо зі мною що-небудь трапиться, то ви постараетесь все знищити, щоб від мене в цім світі і сліду не залишилося. Дайте ж мені можливість хоч доводити переклади до кінця...

У грудні 1982 чи на початку 1983 року Стуса запроторили в одиночку на рік. Коли він вийшов звідти, то десь у лютому–березні 1984 року мені довелося побути з ним у 18-й камері з півтора місяця. Там сиділи також покутник Семен Скалич із Франківщини та Іван Мамчич із Миргорода. Це був тяжкий для мене час: серцева недуга посилювалася тим, що через хропіння Мамчича я не міг спати. На Василя, казав, це мало впливало, а дід Семен був глухуватий, інвалід, на роботу не ходив, то міг відіспатися вдень. Мене водили на роботу в одну камеру з Мамчичем, а не зі Стусом, аби ми менше спілкувалися. А основні ж розмови ведуться на роботі, де руки зайняті своїм, а голова своїм — у житловій камері намагаєшся якомога більше прочитати, записати

щось. Мамчич уже мав право перейти на безкамерний режим, то ми з ним домовилися, що будемо домагатися, аби нас розвели, тобто щоб його випустили з камери. Та сталося навпаки — з 18-ї камери забрали мене... Так ми й не наговорилися з Василем.

Нікого з українських дисидентів, крім заклопотаного справами віри і своїми болячками Семена Скалича, з Василем не тримали, тому я, мабуть, був єдиний, хто читав у Кучино всі одинадцять елегій Рільке у Стусовому перекладі. Записані вони були в учнівському зошиті в клітинку на 24 аркуші (а може, на 18). Елегії мають довгий рядок, отож увесь зошит був щільненько списаний. Образи німецької міфології заговорили українською ото вперше, але — ні до кого... Щоправда, Микола Бажан скоро після того опублікував одну елегію у своєму перекладі у «Вітчизні».

Мав Василь Пастернаків переклад однієї елегії російською, але чи то мовний бар'єр, але Василів переклад здався мені доступнішим сприйняттю. Де той зошит? Про це мусить знати кагебіст Володимир Іванович Ченцов. Відіслати щось у листах, як із Мордовії, звідси було абсолютно неможливо. «А все ж, — казав мені якимось Василь, — у мене і звідси було два-три виходи. За це вони мене так і пресують». Розповідав про один провал. Перед виходом на прогулянку у нього випала з кишені щільно скручена цидулка. Це зауважив співкамерник Мойсеєнко і раптом передумав іти гуляти. Через декілька хвилин Василя обшукали і забрали листа, приготованого для передачі на волю. Знайти в тих умовах щілинку для передачі інформації та творів на волю було вкрай важко: наглядачів підбирали особливо ретельно, грошей у нас, щоб підкупити когось, не було. Та й дуже це ризикована справа: ми знали випадки, коли гроші й папери брали — і здавали. В одній із сусідніх зон судили Паруйра Айрікяна за такого «хабаря» — присудили, здається, 5 років кримінальних таборів.

Мав тоді Василь і загальний зошит у клітинку, в блакитній обкладинці, зроблений із кількох учнівських, з кількома десятками віршів, написаних верлібром. Василь дав мені прочитати цього зошита. Та через свій тяжкий стан я не спромігся вивчити жодного вірша, чого досі не можу собі вибачити. Та й не сподівався я, що нас так швидко розведуть по різних камерах.

Блакитний зошит не мав ніякої назви, але в останніх своїх листах цю збірку Стус іменує «Птах душі» і пише, що було там до 300 віршів і стільки ж перекладів. Де він тепер, той «Птах», у якій клітці? Боюся, що не вилетів він із-за ґрат. І не тішмо себе солодкою казочкою, що рукописи не горять... Мене проймає дрож, коли пригадую, як у день вивезення Марта Ніклуса до Чистопольської тюрми у дворі біля двориків для прогулянки наглядач Чертанов — отаке собі створіннячко нечистого

з вушками сторч — спалював його папери. Задоволено так усміхається до нас із Балісом Гаяускасом (нас саме виводили на прогулянку в дворик), помішує кольорові ілюстрації, які горять барвистим полум'ям:

— Красиво горит!

Може, такою ж була й доля Стусового «Птаха душі»? Адже синові Дмитрові та вдові Валентині донині відповідають, що при ліквідації установи ВС-389/36 вся документація була знищена...

Чого було не кинути все та не списувати вірші? Авжеж, треба було. Але мало надії, що з Уралу я би привіз Стусові вірші: то не Мордовія. Навіть Євангеліє від Івана, яке я переписував декілька разів, рятуючи, зрештою забрали і знищили. *(Про це я написав окремий нарис «Бог Своє береже».)* Михайлина Коцюбинська каже, що Стусова творчість — як дерево з обрубаною вершиною. З п'ятох його кучинських років залишилося всього кілька листів і текст, названий у виданнях «З таборового зошита», про який мова далі.

Від тих віршів у мене залишилося тільки загальне враження: вони були не схожі на мордовські, декотрі сюжетні, досить довгі.

— Писати зараз римовані вірші мені здається непристойним, — казав Василь.

Я заперечував, що писати українською мовою неримовані вірші можуть хіба ледарі, бо ж наша мова така багата на рими, а синтаксис напрочуд гнучкий: став у реченні слова де хочеш. Я силкувався, куняючи за роботою, вивчити один вірш — про кущ верболозу, який багатьма пагонами-покручами поривається до неба, але як тільки з нього починає виростати стовбур — його знову зрубують при пні. Фантазмагорична ідея життя одним корінням, без нормального цвіту і плоду, одними потворними підземними структурами, була присутня ще в одному вірші. Здається, цю ідею я зустрічав уперше в статті Євгена Сверстюка «Іван Котляревський сміється» (1969). Тема ще одного відштовхувалась від відомої знахідки Бориса Модзолевського: «Він знайшов пектораль!» — іронізував Василь. Ще в інших я впізнав Івана Драча, художницю Людмилу Семикину — і Василь був невдоволений собою, бо, мовляв, треба, щоб персонаж вірша був невпізнаним, узагальненим. Хоч загалом до віршів Модзолевського ставився прихильно. Цитував Миколу Холодного, Миколу Вінграновського, Ліну Костенко. Особливо Павла Мовчана, причому казав, що в перекладах російською мовою він читається ліпше, а причина — у невіробленості, провінційності нашої мови. Нарікав на упосліджене становище нашої мови в суспільстві, яка, маючи величезні потенційні можливості, не могла їх розвинути, бо з багатьох сфер уживання була витіснена. Не твориться термінологія на власній основі, нівелюється специфіка синтаксису. Він намагався творити нові слова і словофор-

ми, якщо подібні були в інших мовах, а наша мала таку потенційну можливість. Я ще в Мордовії зауважив, як він услухався в мову края, допитувався про окремі слова — і згодом уживав їх у несподіваних контекстах. Старанно «доїв» діалектні словники, пісенники, особливо збірку українських народних пісень у записках Зоряна Доленги-Ходаковського кінця XVIII – початку XIX століття. (Ця книжка з підкресленнями й позначками збереглася у Василювої вдови Валентини. Вона вийшла 1974 року, саме цей екземпляр і я читав.) Там наша мова зафіксована ніби в початковому, чистому, незайманому книжними та іншомовними словами, стані, а пісні, які ми зараз знаємо, — ніби в зародку — чисті згустки українського поетичного бачення і національної етики: «Люблю того Василечка, що горілочки не п'є. Він горілочки не п'є, люлечки не тягне, а як вийде за ворота — василечком пахне»; «Ой Боже мій, Боже, що ж я наробила! Що він жінку має, а я полюбила. Що він жінку має, ще й діточок двоє, чорняві обоє». Або: «Переходом в чистім полі зацвіли волошки. Тим я тебе полюбила, що чорнявий трошки». Чи: «Дай ми води через плече, бо серденько лопне». Що ж до власного Василювого усного мовлення, то воно вражало мене насамперед афористичною точністю. Він не прагнув до так званої літературно нормованої творчості — охоче користувався діалектизмами, сам говорив зі співучою подільською мелодикою. Особливо гарними були його закінчення питальних речень.

— Моя мова — мамина, — казав Василь. Я ж у російській школі вчився у Донецьку, на факультеті здебільшого російською розмовляти.

Василь народився в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині, але батьки перед самою війною переїхали у Сталіно. Батько Семен помер у 1978 році. На диво, Василя пустили з Колими у відпустку (щоб її добитися, тоді голодував сам Стус і весь український засланський Сибір, а також Андрій Сахаров у Москві). Ще поговорив з батьком, а на завтра він помер (7 червня). Ті сім днів пішли на похорон та на потішання мами, імені котрої, як це у нас прийнято, він ніколи не згадував (Їлина, тобто Олена Яківна Синківська). Але часом діставав фотокартку, довго роздивлявся її і казав:

— Бідна моя мамо...

Якось я показав йому світлину моєї мами. Він так довго вдивлявся, аж я затривожився, що він там такого хоче побачити, а він:

— Які вони схожі, ці наші матері...

Мати, кохана, Україна — усе це зливалося в якесь триєдине божество, котрому кожен з нас потай молився, але вголос про це смів говорити лише Поет Божою Ласкою.

Дістав листа від сина, тишиться, але зауважує, що він підписується «Дмитрик», а йому вже 18 років. Каже, що син виріс без нього. Під час

8-місячної відпустки нелегко було з ним порозумітися, аж побоюватися став, щоб геть не відчужився. Тепер син починає розуміти. Пізніше з робочої камери похвалився: син одружується, що для нього трохи несподівано. Але втішений його вибором: «Ту дівчинку я знаю — з дуже порядної родини» (Оксана, дочка Генріха та Гелі Дворків). В останні тижні життя Василеві надійшла телеграма від дружини про народження онука Ярослава (18.05.1985). Майор Снядовський викликав Стуса в кабінет, привітав і зачитав частину телеграми, але в руки не дав: недозволена інформація. Це дуже обурило Стуса.

Нам дозволено було передплачувати радянську пресу, і кожен старався забезпечитися якомога більшою кількістю, бо не знаєш, де ти, в якій камері будеш — мусив покладатися тільки на самого себе. Добре, що передплачувати можна було не тільки на зароблені, а й на прислані гроші. Бо це ж заробляєш, виконуючи норму, якихось сто рублів, половину одразу вираховують «на колючий дріт» — державі, з другої половини ще половина йде на оплату харчування, потім вираховують судові витрати — а Василеві на суд привезли з Колими його коштом «свідків» — от і здирали з нього дві тисячі рублів. На весь термін вистачило б. Чотири рублі можна було б витратити «на ларьок», та два — за виконання норми виробітку, якщо того права не позбавляли. Та ще треба було оплатити одяг і взуття — от тобі й лишається всього декілька рублів. Тож мусили просити рідних допомагати, щоб не здуріти тут без газети, без книжки. «Книга — поштою», до речі, теж до послуг в'язня, але пригадаймо собі, що в нас тоді писалося в пресі та які виходили книжки... Прийде кипа газет — їх переглянеш за кілька хвилин, бо читати там нічого ні в тексті, ні поміж рядками. В українськомовних особливо. Але передплачували їх з обов'язку, щоб знати, що нічого не змінюється. Василь відверто називав тодішню «Літературну Україну» «Сучкою» — так у таборах називають стінну пресу (у 19-му мордовському таборі стінгазета називалася «Дружба народів») і на сміх пропонував висунути її спільно з КГБ на здобуття Шевченківської премії — адже її стали давати за антиукраїнські писання. Якби Шевченко про те знав, то не захотів би бути Шевченком...

Щодо самого Шевченка, то мав Василь якось розмову під час короткої відпустки з однією московською дисиденткою про когось третього:

— Он считает Шевченко гением. Ха!

— І я теж належу до тих диваків, що вважають Шевченка гением.

Москвичка, згадував Василь, знітилася і перевела розмову на інше. Василь розповів мені про цей випадок тому, що я тоді носився з ідеєю Литвина знайти коріння нашого правозахисту в Шевченкові, ще глибше — в українській козацькій вольниці.

— А мені, при всій моїй повазі до Шевченка, іноді хотілося б витрусити його з кожуха. Тому я й не перечитую його, бо боюся розчарування, — зауважив Василь.

Провінціалізм, зумовлений відсутністю державности, тотальне багатократове нищення наших талантів, унаслідок чого ми не можемо стати вривень з іншими цивілізованими народами, — ось що гнітило його. Дивно чути звинувачення Стуса в націоналізмі, бо він дуже критично оцінював свій народ, відверто говорив про наші вироблені століттями рабства негативні риси. Ось, казав, ми сотворили собі культ Шевченка та міф про його світову славу. Але світ його не знає, не розуміє, ми замкнуті в самих собі, ми не виробили своєї цивілізації, з котрою світ рахувався б, — а потенції такі в нас були. Але скільки ж тому нещасному народові довелося тужитися, доки він зміг народити Шевченка, вустами якого сказав своє слово істини! А скільки таких геніїв у нас видушили в колиці! Мені здається, казав, що геній — як сонце, тільки навпаки. Він концентрує в собі енергію цілого народу.

Тут доречно буде нагадати одну публікацію, що з'явилася в харківському журналі «Прапор», коли нас із Василем уже розвели. Я зумів передати Василю той номер, але він на те писання ніяк не зреагував. Звук уже.

1983 року одеський професор філології Іван Дузь вояжував по Канаді. І от у Карлтонському університеті лучилося йому поговорити про Шевченка:

«І зараз почалися провокаційні питання:

— Як ви дивитесь на перспективи розвитку української літератури? Як скоро вона загине?

— Чому у вас заборонена українська мова? Чому діти не вивчають її в школі?

— Чому не друкуєте Василя Стуса, це ж найбільший продовжувач Шевченка?

І т. д.

Спокійно, доказово відповідаємо на кожний зухвалий випад. Говоримо про вершинні явища нашої української літератури, про О. Гончара, М. Стельмаха, Б. Олійника, Є. Гуцала, О. Коломійця, голову нашого республіканського товариства "Україна" В. Бровченка, про цікаву плеяду молодих прозаїків, поетів, драматургів. Розповідаємо про популярність української мови, про видання рідною мовою газет та журналів, наукових праць та художньої літератури. Називаємо тиражі. Аргументовано доводимо, що Василь Стус — запеклий антирадянщик, пасквіліст, наклепник, а не поет, що справжніми спадкоємцями Т. Г. Шевченка стали П. Г. Тичина, А. С. Малишко, М. Т. Рильський, М. П. Бажан, талановиті митці 60–70-х років, а не дисиденти-наклепники.

Пояснюємо, розтлумачуємо, аргументуємо, але все те, як горохом у стінку. Переконати тих, хто заробляє на брехні, неможливо».

Прапор. — 1984. — № 2. — С. 98.

(Подібний опус був опублікований про Василя Стуса в журналі «Донбас» 1974 року.)

Але по живому краляли наші серця чергові покаяння, як-от Олеся Бердника в «Літературній Україні» від 17 травня 1984 року, повідомлення про «творчий звіт молодого комуніста» Миколи Вінграновського, «Афганські вірші» Дмитра Павличка... Як станемо було рахувати, хто ще з письменників не написав «покаяння» чи то у формі лайки на «жалюгідних відщепенців» або на українську еміграцію, чи то у формі віршика про Леніна і його партію — то такі вмщалися на пальцях однієї руки. Ну, Ліна Костенко, Павло Мовчан, Валерій Шевчук, Григор Тютюнник... Гай-гай, не на порі про це говорити. Загляньте в Стусові записки «З таборового зошита».

У той час Василь прочитав та порадив мені книжку Віктора Тернера «Символ и ритуал» (М.: Наука, 1983), згодом — «Структурную антропологию» К. Леві-Строса, називав їх геніальними. Здавалося мені, що зачасто Василь уживає слово «геніальний» — то від захоплення новими ідеями, суголосними його душі, які знаходив то тут, то там. Читав багато і швидко, схоплюючи суть і на ходу розвиваючи думку.

Україномовну пресу в той час не ставало снаги читати. Вона зумисне робилася третьосортною, щоб убити людині в голову переконання: що українське — те послідує. Читати його — прирікати себе на дрімучий провінціалізм. Переглядали ми її хіба з мусу, щоб знати: у нас усе по-старому, мертвечина. Стус більше читав російськомовні журнали: «Иностранная литература», «Театр», «Вопросы литературы», «Вопросы философии», шукаючи і знаходячи там хоч щось живе.

Була в зоні яка-така книгозбірня, куди начальник відділку майор Долматов на наше домагання дозволів був тимчасово здавати свої власні книжки, щоб їх могли прочитати інші люди. Тривало так недовго, бо начальство боялося зв'язку поміж камерами в такий спосіб. Скоро Долматов розпорядився кожному перенести свої книжки в каптьорку, потім учинив чистку: в'язень має право тримати не більше 50 кг речей. Отам-то пограбували нас «законники»... Тож часом доводилося просити окремих наглядачів передати книжку в іншу камеру. Зрідка це вдавалося. Або старалися, беручи свої речі в каптьорці, підкинути один одному в торбу домовлену книжку — господар зумисне залишав її незав'язаною. Нерідко ми на цьому «горіли», нас карали, книжки відбирали — але бажання підтримати один одного було сильнішим.

Михайло Горинь здав назовсім декілька томів Лесі Українки, які Стус старанно прочитав та багато чого понавипишував собі в зошит.

Вражало його, що Леся в листах так багато пише про свої хвороби. «Оце в нас так: зйдуться два українці та й зараз: “У мене ту болить і ту болить”. — “А в мене ще й ту і ту болить!”» Бо про свої болячки не говорив, так ніби був залізний. Часом хотів узяти шматок хліба в робочу камеру — «не положено», не пропускають. Ще якось казав: «Серце зупиняється». Тобто мав серцеву аритмію. Про Лесю запам'яталось таке:

— Ну який з тебе, Лесю, драматург? Смикаєш ти своїх персонажів за ниточки, і вони в тебе проголошують твої ідеї.

І це при тому, що одного разу вимусив Леоніда Бородіна прочитати одну драму Лесі Українки і переконав його, що твір її нічим не гірший, а то й вище стоїть за своїми художніми якостями від творів, визнаних європейською класикою. Нас не знають і не цінують у світі тому, що ми недержавна нація і не можемо себе належно подати. Ось ви, росіяни, видаєте у Москві своїх «ідейних ворогів» Пастернака, Белого, Булгакова, Цветаєву, у себе їх не продаєте, а везете за кордон, бо добре знаєте, що не з Дем'яном Бедним треба виходити на люди.

Якось спитав мене, чи знаю я Винниченка.

— Звідки? Я тільки другий том «Відродження нації» читав — мені його інкриміновано було в 1973 році. А наша викладачка літератури професор Ніна Йосипівна Жук переконувала нас, що Винниченка і читати не варто. Якби прочитали, то плювалися б — стільки там гидоти. Варгі чогось, казала, хіба що ранні оповідання.

— Бідний ти чоловік, Василю. Без Винниченка українська література — що чоловік об одній легені. Винниченко — це половина української прози.

Ще якось казав, що дуже хочеться йому писати прозу. Я намагався уявити собі, яка б вона була: густа, як мед, і крута, як калинова кров. Бо не лише поетичне, а й побутове його мовлення, як я вже зауважував, вражало точністю, образністю, метафоричністю, а здатність дивуватися і відкривати у факті самісіньку сутність була дивовижною. Ось каже мені:

— Оце ось ти маєш три судимості? Оце ти особливо небезпечний державний злочинець і рецидивіст? Та це жах! Це жах!

А й справді, як подумаєш...

Шуліка забив і поволі патрає під нашими вікнами горобця, зирячи жовтим оком. Кличу діда Семена і Василя подивитися. Ще дід не зліз із нарів, як Василь уже кричить у квартиру:

— Ух ти гебіст проклятий!

«Гебе» — це слово Василь вимовляв з особливим притиском, а всю злочинну камарилью називав ніжним словом «бандочка». Цілком в українській традиції — навіть у гімні у нас «воріженьки». Коли йому

особливо дошкуляли, гримів словами: «Гестапівці! Фашисти!» На це Іван Кандиба зауважував, що він їм компліменти роздає.

Худий, стрункої статури, він ходив неквапом, як усі високі зростом і духом люди. Обличчя мав напружене, аж із відкопиленою нижньою губою, — таким його й зобразив скульптор Борис Довгань. Хіба він таким був ще до першого ув'язнення? Мабуть, скульптор схопив його цілісний образ, той, що навіки. Очі мав каштанові, аж чорні, степові, скіфські (якась крупинка на одному яблуку), погляд проникливий — начальство його не витримувало і люто ненавиділо за часом відверте в тому погляді презирство. У ставленні до співкамерників був чемним і ненав'язливим. Курив — і страждав від того, що завдає цим прикрощів іншим. Але ніколи не забував принаймні підходити до квартирки чи до дверей — залежно звідки протяг. Треба сказати, що куріння в камері — частий привід для напруження і конфліктів, та з Василем їх не бувало, бо він годився, що то справді таки «злочинна діяльність» — курити в камері — і намагався якомога менше дошкуляти ним оточенню. Пам'ятаю, як тішився, одержавши в бандеролі якогось особливо пахучого тютюну, але зараз же став передавати його курцям в інші камери. Таку послугу наглядачі робили.

У Різдвяний вечір 1983 року Василя посадили до карцеру, відтак — до одиночки на цілий рік. Там тяжчі умови, але маєш самоту. Сидячи там, він не тратився на балачки і мав більше вільного часу. Діставши там книжечку віршів Рейнера Марії Рільке німецькою мовою (передмова російською), він узявся перекладати його елегії. Працював «запоями», ночами спати не міг — добре, що в камері і вночі світиться. А камера його була в самім куточку барака: декотрої ночі наглядачі туди й не заглядали. Та й чути їх, коли йдуть. Якцо, звичайно, не підкрадаються. Тож часом уранці відчиняються двері:

— Ну, Стус, давай, что ты там насочинял за ночь.

Стус мовчки стає в кутку, у голій камері ніде щось сховати...

Німецьку мову він знав віддавна, а в Кучино вивчав англійську та французьку, носячи на роботу папірці зі словами. Часто їх відбирали, обшукуючи при виході на роботу, і карали за те. Щоб освоїти мову, казав Василь, потрібно покинути геть усе і пожити в ній хоча б декілька місяців. Найбільше йому допомагав у вивченні мов Март Ніклус, який, крім своєї рідної естонської, вільно володів російською, англійською, французькою і німецькою. Це характерне для малих народів — знати чужі мови. Ми, українці, не вигідно відрізняємось від них. Вважаємо, що нас і так багато, є з ким спілкуватися. А тим паче, що читати тими чужими мовами все одно нема чого — то вивчає їх хіба той, хто має високий рівень амбіцій. Василь так не вважав, знаходив застосування своїм знанням і в умовах неволі. У Юрія Федорова був польський

«Словник енциклопедични» — Стус перечитав його повністю, бо не відчував якихось труднощів з будь-якою слов'янською мовою. Дуже допомагали йому ці знання у своєму власному словотворенні. Зрештою, слово — це його професія, предмет захоплення, предмет творчості.

Це правда: ніхто в Кучино не сидів у карцерах так часто, як Василь Стус та ще Март Ніклус. Март був здоровий, витривалий чоловік, після карцеру чи голодівки порівняно швидко відходив, а Василеві з його двома третинами шлунка, що багато чого взагалі не приймав, це було смертельно небезпечно. Здається, Март того не врахував, починаючи голодівку 8 лютого 1983 року і сповістивши про це Василеві. Василь не міг його не підтримати. І це в умовах одиночки. Через два тижні їх одвезли в лікарню, але там було нестерпно холодно, і після 18 днів Василь припинив голодівку.

— Як гидко виходити з голодівки, так нічого й не добившись, — зізнався якимось мені.

Коли мені кажуть: «А що у вашій українській культурі є?» — я прагадую Шевченка з його захлавною книжечкою і графа Льва Толстого, який бавився вегетаріанством і по 25 разів переписував окремі сторінки. Згадую засланого в Одесу і на Кавказ Пушкіна — і нашого Павла Грабовського, який півжиття провів у неволі.

Це не докір комусь там з письменників — боронь Боже! Це докір тим, хто сміє порівнювати наслідки, не зваживши на зусилля і потенції.

«Дети Арбата» Анатолія Рibaкова, «Белые одежды» Володимира Дудінцева писалися, можна сказати, на виду в КГБ; роман Василя Гроссмана «Жизнь и судьба» заарештували не на 200 років, як пророкував А. М. Суслов, а всього на 30. Але не автора. А в нас, українців, вигрібали все чисто не лише з шухляд, але й зі щілин та закутків душ, і самі душі витрясалися з тіл потенційних авторів! Хіба того не знає Віталій Коротич, який посмів дорікнути українським письменникам, що вони не мають чого діставати «з шухляд»? Звичайно, все, що Коротич писав у так звані застійні часи, за чиймось вдалим висловом, «справно цокотіло до друкарень», а він тим часом повчав нас по радіо, що треба звільняти місце бабусям у трамваї. А про місце, в якому був Василь Стус, він не згадував ніде ні словом.

До речі, про Коротича. Якимось Василь згадував про один літературний вечір, що на ньому головував Коротич, — ще до 1972 року. Василь різко виступив там. Коротич, як головуючий, намагався нейтралізувати різкість. Але під час перерви чи то після закінчення вечора ухопив Василя за лікоть і потиснув. Мовляв, молодець, Василю, я з тобою, але ж розумієш, що не кожному можна так, як тобі.

Чимало часу Стус провів сам на сам із колишнім кримінальником Борисом Михайловичем Ромашовим із Арзамаса Горьковської

області. Ромашов спочатку сидів 25 років за вбивство, але став у таборі «політикувати», за віщо йому дали декілька років «антирадянщини», етапували до Сосновки в Мордовію, а потім знову повернули до кримінального табору. Там він написав щось на зразок спогадів про політзону і запакував їх у ящик із продукцією, яку вивозили з зони. Їх виявили аж у Владивостоці. Звільнився, чотири місяці пиячив, поміж тим обписав паспорт і військовий квиток якимись гаслами і кинув через паркан у військкомат. Тут йому й інкримінували спогади, зробили рецидивістом, незважаючи на те, що в нього є довідка про психічні негаразди. Сидіти з ним у камері було тяжко, навіть небезпечно. Як правило, другого-третього місяця з усіма у нього виникали конфлікти. Певна річ, він озлобився і проти Василя. У робочій камері № 13, де тісно, ніде повернутися, прибив на підлозі планку, за яку заборонив Василеві ступати і класти свої шнури. Якось замахнувся механічною викруткою — а це півметровий металевий інструмент. Василь мусив викликати наглядачів і завимагав негайно їх розселити. Але їх обох посадили до карцерів, звинувативши у взаємному конфлікті. Пам'ятаю, як Василь гримів потім у «діжурці», я слухав через стіну:

— За що я сидів п'ять діб?

Але їх і після цього знову звели в одній камері. Згодом Ромашов сидів з на диво незворушним, спокійним литовцем Балісом Гаяускасом, що був заглиблений у вивчення мов (читав чи не всіма європейськими, розмовляв колись із китайцями, японцями, корейцями — з ким тільки не сидів за попередні 25 років і цих 10!). При ньому Ромашов у 12-й камері підпалив був матрац, двічі побив-потрощив вікно. Бачачи, що на таке адміністрація не реагує, у робочій камері ударив ззаду Гаяускаса по голові залізною викруткою, потім двічі лезом викрутки проти серця — але лезо, на щастя, було коротке, та й упав Баліс боком... Потім бив ще і ще (нарахували 12 саден). Прибігли наглядачі, відчинили дерев'яні двері, а ґратчаті побоялися, доки Ромашов не кинув викрутку і не сказав: «Все!» Чути було, що Баліс гукав: «Чому не спасаєте?»

Потерпілого протримали в лікарні тільки 12 діб, щоб зафіксувати лише «легкі тілесні пошкодження». У порушенні кримінальної справи відмовили, обмежилися півроком одиночки, що для Ромашова було скоріше нагородою, а не покаранням, бо там йому вже ніхто не заважав варити на обгортковому папері чай, принесений від кагебіста. Це не здогади — якось мене послали викосити бур'ян попід бараком, і я бачив під вікном Ромашова фольгу з-під чаю, недопалений папір: мабуть, викинув, коли наглядачі зауважили. Не всіх же наглядачів кагебіст оповіщав про свої стосунки з Ромашовим. Певна річ, Ромашов — жертва умов, але є підстави вважати, що керувався він шовіністичними настроями, які підігрівали кагебісти. Кримінальний елемент

постійно використовувався адміністрацією проти в'язнів сумління для внутрішньокамерного терору, а як удавалося, то й для доносів. Платили за це чаєм, не зауважували їм деяких порушень. Ще коли я сидів з Ромашовим та з Федоровим, то він той чай варив щодня в робочій камері на обгортковому папері. Доки було літо і було виїнято декілька шибок — я терпів. А як стало холодно — я відчув, що серце моє не витримує. Натиснув на гудзик дзвінка і завимагав мене звідти випустити. Певна річ, я порушив «зеківську етику» — фактично зробив донос на співкамерника, за віщо він мені погрожував убивством. Після того він ото сидів з Василем, потім з Балісом.

Я так багато розповідаю про Ромашова, чоловіка явно недостойного, тому, що він, крім наглядців, мабуть, єдиний знає таємницю смерти Василя Стуса, тож треба знати, хто він є. *(На зустрічі зі мною в жовтні 2000 року в Чусовому Баліс Гаяускас висловив припущення, що Ромашова каябісти могли послати вбити Стуса. Він міг це зробити з почуття ненависти до Стуса, з шовіністичних своїх переконань, з корисливих мотивів, у силу своїх психічних відхилень.)*

Час від часу в зоні виникали конфлікти з адміністрацією, і тоді доводилося протестувати голодівками, які, як правило, не давали позитивних для нас наслідків. Але найчастіше голодівки пов'язані були з певними датами, коли в'язні сумління всіх таборів демонстрували солідарність поміж собою, протестували проти незаконного ув'язнення та нелюдських умов утримання. Ще з 70-х років повелося відзначати 12 січня — день українського політв'язня (в пам'ять арештів 1972 року). 24 квітня ми солідаризувалися з вірменами — день геноциду 1915 року. 5 вересня — день пам'яті жертв червоного терору (декрет Совнаркому про червоний терор, 1918 рік). 30 жовтня — день радянського політв'язня, зумисне ні до чого не прив'язана дата. 10 грудня — день прав людини.

Стус, Тихий, Ніклус ніколи не оминали цих дат, не зважаючи на свій стан. Голодували й інші, в тому числі й я. Адміністрація колоній до цього ставилася зовні спокійно, бо заяви писалися не на її ім'я. Вона лише старанно збирала інформацію, хто яку участь брав, хто був ініціатором, а потім сумлінно виконувала розпорядження згори (від каябістів), кого як покарати. Але десь 1983 року заступник начальника колонії з режиму майор Федоров обійшов усі камери і попередив, що є нова вказівка: усі «необґрунтовані» голодівки вважати порушенням режиму утримання, за участь у них карати. Що й почали здійснювати. Постало питання, чи варто тому, хто чекає побачення, свідомо позбуватися його? Чи варто наражатися на інші покарання — їх нам і так вистачає? Дехто почав утримуватися, тільки подавав заяву протесту, не оголошуючи голодівки. Василь же був у цьому послідовний до кінця.

Перед цими датами завжди проводилися погроми в камерах, відбирали все рукописне, когось саджали до карцеру, фабрикуючи «порушення режиму», когось переводили до іншої камери, перекидали в інші зони (як мене 30 жовтня 1975 року). У 1983 році мене, Левка Лук'яненка, В'ячеслава Острогляда та голодуючого вже більше двох тижнів Юрія Литвина 29 жовтня повезли до лікарні. Воронок поламався, нас повернули назад — відвезли завтра. Там нам лікар (здається, Харісов) оголосив, що надалі медпрацівники не будуть допомагати в'язням боротися з адміністрацією, тобто не будуть нас штучно годувати. Допускатимуть голодуючого до стану коми і рятуватимуть в останній момент, а з коми, як відомо, виходять інвалідами, як не фізичними, то психічними. Литвина годували штучно 16-ї та 25-ї доби, 26-ї він припинив голодівку. Стус у лютому голодував 18 дб. Його не годували зовсім. Були чутки, що на суворім режимі люди голодували по 18–20 дб, їх теж не рятували.

У всіх тоді свіжою була пам'ять про смертельну голодівку хлопців з Ірландської Республіканської Армії, які домагалися повернення статусу політ'язня. Цього статусу «залізна леді» Марґарет Тетчер позбавила їх тому, що вони вдавалися до насильства, борючись за незалежність Північної Ірландії. Як не оцінюй їхніх дій, але мужність, з якою десятеро один за одним, на чолі зі своїм лідером Робертом Сендсом, пішли на смерть, вразила увесь світ, надто ж нас, хто теж тривалий час домагався статусу політ'язня. Найдовше хтось із них витримав 59 дб, найменше — 42. Голодівка — це не просто засіб тиску на уряд, а демонстрація готовності вмерти, якщо вимога не буде задовільнена. І якщо хтось іде на голодівку — повинен уже зважитися вмерти. У демократичній державі людина сама розпоряджається своїм життям. Ірландські хлопці взяли слово від своєї рідні, що коли вони вже не будуть володіти собою, то рідня не погодиться дати згоду їх рятувати. Утім тоді вже починаються незворотні процеси — рятувати людину практично не можливо. У нас же — не було й права померти. Я знаю людей, що голодували роками, наприклад, Анатолій Лупиніс, а померти йому не давали. Я бачив у 1973 році в психлікарні ім. Павлова в'язня, який голодував майже рік, будучи в стані депресії. Але лікарі вважали, що депресію він імітує — після кожного штучного голодування його приводили побитим до крові...

Правда й те, що дехто з в'язнів, у тому числі й політичних, зловжив цим радянським «гуманізмом». Ще в Мордовії спитали були одного:

— Ну, як голодується?

— Ничего, с аппетитом.

Такі випадки бували, але рідко. Вони осуджувалися неписаною етикою політ'язнів. Таке було можливе в таборі, але не в камері, де ти

просто не мав чого з'їсти, якщо не приймав їжу через «кормушку». Голодуючого третьої доби мусили ізолювати, але цього часом не робили, щоб винувати, ніби він бере їжу в сусідів.

У стосунках з адміністрацією Стус, як мені здається, часом розпалювався і говорив зарізно, а їм того тільки й треба було: вони його зумисне «розкручували», щоб мати привід покарати. А вони ж на провокаторів училися. Та й бридко говорити з ними, коли бачиш їхні цілі. Ось, наприклад, одного разу викликав Баліса Гаяускаса начальник режиму Федоров. Цього старого вовка напускають, точніше, він сам приходив, коли наглядачі не можуть знайти чи спровокувати якусь «порушення». Федоров без нічого не піде. Баліс не відповідає на запитання. За це й покарали. Наступного разу Баліс відповідає на запитання. Тоді Федоров питає:

— А как вы относитесь к администрации, в частности ко мне?

Сказати правду? Відповідає щось ухильне. Наслідок: «В бесіде был неоткровенен». Покарати.

Віктораса Пяткуса Федоров покарав за те, що в нього комірець не випрасуваний. Ніби в нас у камері є праска.

«Що не заборонене, те дозволене» — тепер це в усіх на вустах. На вустах же наших карателів було інше: «Що не дозволене, те заборонене». І тичуть у «Правила», що висять на стіні.

— А дихати дозволено «Правилами» чи заборонено? Розмовляти, на парашу, вибачте, ходити — дозволено чи заборонено вашими «Правилами»? — спересердя питає Василь.

Зараз ми сприймаємо Василя Стуса в основному як поета, але сам він у побуті ніколи того не підкреслював. Дуже сміявся з жарту, привезеного з етапу Гаяускасом: «Спочатку прочитаємо книжку. Потім журнал. Потім газети. Ну, а вже коли геть нічого робити буде — тоді будемо писати вірші». То остання, мовляв, справа...

Якось задумливо сказав:

— Якщо нас коли-небудь і згадають, то як мучеників. Як таких, що в годину люту посміли залишитися самими собою. І десь там маленькими буквами напишуть, що той і той ще й вірші писав.

Хто зна, читачу, який більший з його подвигів: вірші, життя чи смерть? Якби в нього було не таке життя, якби не передчував він своєї ранньої смерті — то й вірші його були б інакші.

А все ж найнадійніше, що залишається від нас, — записане слово. Тож лишається від Василя перш за все поезія як зматеріалізований у слові біль свого часу, ні, праісторичний, вічний біль стражденної людини, біль України: вона найвиразніше мовила сучасникам і нащадкам його вустами. Він був оголеним нервом епохи, котра, дай Боже, уже минає. Він відчував її так тонко і гостро та пророкував майбутнє так

точно, що ми ще не раз подивуємо його дарові. Саме це — здатність бачити майбутнє, пророкувати — є ознакою генія, саме цим долучається він до Вічності:

*Ще кілька літ — і увірветься в'язь.
Колючий дріт увійде в сни діточі,
і всі назнаменовання пророчі
захочуть окошитися на нас.
Червона барка в чорноводді доль
загубиться. І фенікс довгоногий
тебе перенесе в ясні чертоги
від самоволь, покари і недоль.
А все тоте, що виснив у житті,
як рить, проб'ється на плиті могильній,
бо ж ти еси тепер довіку вільний,
як сирота в своєму всебутті
(розіп'ятий на чорному хресті).*

Гай-гай, тепер багато сміливців, що кладуть голови на рейку, коли поїзд уже пройшов. Де ви були тоді? «А ми й тоді так думали, тільки мовчали», — кажуть. То й не дивно буде і справедливо, що «назнаменовання пророчі» нащадки шукатимуть саме у віршах Стуса, а не в теоретичних викладах людей, які хутенько «перебудувалися» настільки, наскільки їм дозволили. Чи справді в'язь колючого дроту навіки увірвалася, чи не стане вона явою, а не снами, для дітей наших?

Як болісно читав він свої вірші, щоразу тяжко переживаючи їх і спопеляючись. Особливо «Яка нестерпна рідна чужина» та «Гойдається вечора зламана віть» — не той варіант, що тепер публікується, а коротший. Я попросив Василя записати мені декілька віршів (бо пам'ятав з Мордовії лише деякі шматки), та він записав один, та ще «Тоска по Родине» Марини Цветаєвої. Довелося ще раз попросити, і він записав ще декілька. І здолів вивчити їх із десятків, ще коли Василь жив. А потім повторював їх собі — задля духовної підтримки, і донині наощу їх як скарб душі своєї.

Я знаходжу розбіжності поміж тими варіантами, які вивіз із Мордовії, і тими, які публікуються зараз, а цей, записаний у лютому 1984 року з вуст автора і вивезений у пам'яті, — геть одмінний. Він не опублікований у збірках творів В. Стуса, то подаю тут цей варіант:

*Гойдається вечора зламана віть,
Мов костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалоців брості
коцюбляться в стінні. А дерево спить.
Гойдається вечора зламана віть,
Туга, ніби слива, рудою налита.*

О ти всепрощальна, о несамовита!
Осмутами вмита твоя неясить.
Поорана чорна дорога кипить —
Нема ні знаку од прадавнього шляху!
Тугий небокрай, погорбатілий з люті
гірких дорікань. О піддайся покуті
непевности. Господи, дай мені жить.
Удай, що обтято дорогу. Що спить
душа, розколисана в смертнім аркані
високих наближень. На серця екрані
гойдається вечора зламана віть.
І стежку твою обдало кушпелою...
...Роздайся, роздайся в двобої з добою!
Прислухайся тільки, чи Всесвіт не спить.
Усесвіт не спить. Він вовтузиться, во-
втузиться, тузаній хвацько під боки
мороками спогадів... Луняться кроки.
Це, Господи, сяєво! Це торжество
надій, проминань і наближень і на-
вертань у своє, у забуте й дочасне...
Гойдається невідь. І сонце не гасне.
І грає в пожежах мосяжних сосна.
І сонце твоє простопадне кипить!
І як мені, Господи, як мені жить?!
Клясти і любити, клясти і любити,
канчук цілувати і плетену пліть,
і небо твоє під торосами неб...
...Залізний, із пластику, шкла і бетону,
надібую пісню. Ловлю їх до тону
шовкового голосу. Зацний погреб!
Поорана чорна дорога кипить —
нема ні знаку од прадавнього шляху...
...Сподоб мене, Отче, високого краху.
...Вельможно хитається зламана віть.

Цей вірш є ключовим до розуміння назви збірки «Палімпсести», яку Василь думав спочатку назвати «Зламана віть», та вирішив, що було б надто банально. Палімпсест — пергамент, на якому було щось написано, а потім змите, стерте, зішкрябане, а натомість написаний новий текст. Для науки первісний текст часом становить більшу вартість, і його іноді вдається прочитати. Отака наша історія — зішкрябана, стерта з нашої пам'яті, натомість написане щось зовсім несусвітнє... «Зимові дерева» — назва найпершої збірки (наголос саме так: дерева, на останньому складі), — дерева у стані анабіозу, як мертві; зламана

віть, переорана дорога з минулого в майбутнє, загублений прадавній шлях, обрушене духовне небо під завалами (торосами) чужих обрушених неб — усе це метафори одного рівня, нагромаджені, як камелюччя, створюють трагічну картину нашого історичного буття, майже безнадійного поривання до сонця, до повновартого буття.

Амфібрахій нагадує ходу сліпого каліки з костуром. Розірвані поміж рядками слова ніби розвертають Усесвіт, а потім він покоотився-пострибав м'ячем:

*Він вовтузиться, во-
втузиться, тузаний хвацько під боки
морочками спогадів...*

І, як удар пліті, зі свистом звучало: «Плі-ть».

Наслуханий Василевим читанням, я намагаюся часом імітувати його, але тільки ті вірші, які чув від автора та які відчуваю серцем.

Улітку в камерах гаряче, то не заборонялося вийняти декілька шибок і запнути їх марлею — бо тьма комарів! Вони нам місяць-півтора спати не давали. Але що вийнято шибки — це значно полегшувало нам спілкування. Такої пори Василь одержав у листі від дружини переписану поему Ліни Костенко про циганську поетесу Папушу. Став коло вікна і голосно прочитав. Була неділя, наглядачам чомусь не захотілося гримати, чи то й у них спрацювало щось людське... То Василь прочитав і своїх декілька віршів.

Але найпам'ятніші мені все-таки ситуації екстремальні. Він був, як накручена пружина, котрій конче потрібно час від часу розпрямлятися — віршем чи емоційним вибухом.

Перших днів 1983 року Василь звернувся до чергового помічника начальника колонії капітана Ляпунова, щоб довідатися про долю вилучених недавно під час обшуку паперів, на які не видали ніякого документа.

— Хто забрав?

— Отой новий офіцер, татарин, прізвища його не знаю.

Ляпунов склав рапорт, у якому зобразив розмову як образу національної гідності майора Іатіна, і Василя у Різдваний вечір, якраз на день його народження, посадили в карцер. Одночасно посадили і Марта Ніклуса.

— Василь, где ты? На крыше? — Ніклус недавно вичитав, що в якійсь країні в'язні позалазили на дах тюрми і начальник не знав, як їх звідти познімати. Наших би їм фахівців типу Новицького...

— А чорт його знає! У якійсь душогубці... Імені Леніна-Сталіна... І Іатіна-татарина!

Я стою коло дверей своєї 17-ї камери, дослухаюся, переказую співкамерникам, що чути. Наглядачі гримають на Ніклуса і Стуса, але роз-

бурхана, ображена Василева душа не знає впину. Тоді вмикають гучномовець, зумисне для цього встановлений у коридорі. І все ж Василь у перерві між мовою дикторів устиг прокричати:

— Хто не братиме участі в голодівці 12 січня — той боягуз!

Про намір тримати голодівку або подавати заяву протесту ми вже один одного інформували, але, згідно з зеківською етикою, кожен сам для себе вирішував, як йому чинити. Тож мене здивували ці слова:

— Ну, це вже не Василь говорить... — скрушно констатую.

Тоді Юрій Литвин мені болісно зауважує:

— Василю, не можна поета міряти однаковою зі всіма міркою. Поет живе у своєму світі, нам не відомому, тому ми не маємо права його осуджувати зі своєї раціоналістичної вежі, бо ризикуємо помилитися...

Ліг на свої нари в куточку (тоді ще можна було) та й заплакав, бідачисько... Так мені відкрилася ще одна істина.

Після карцеру Василеві оформили рік одиночки, де ще не раз саджали в карцер, і ті доби доплюсовували потім до того року, тож вийшов він звідти аж у лютому 1984 року в 12-ту камеру, а потім до нас, у 18-ту.

А імпровізація Василева мала продовження і стала своєрідним фольклором: сидиш ото, крутиш осоружні гвинтики, гагиш викруткою: «За Леніна! За Сталіна! За Гатіна-татарина! За Юрія Андропова! За Ваньку Давиклопова! І зовсім помаленьку — за Костю, за Черненку». Бо як ти його в риму увібгаєш?

Тож бувало, що Василь докоряв союзникам за пасивність. Він жив у режимі постійного крайнього напруження і хотів, щоб такими були й інші.

— Василю, — пояснював я йому, — не можу я бути таким, як ви. Я здатний на екстремальні вчинки, але протягом короткого періоду. Не можу я бути в стані конфронтації постійно. Мене не вистачить надовго. Не можу я братися за камінь, якого знаю, що не підніму. Тільки зігнуся та осоромлюся. Не можу я постійно палахкотіти, але я годен ще багато літ чадіти, хай їм дим очі виїдає...

Василь погоджувався з цим і казав, що негоже і йому весь час вивирватися попереду, треба оглядатися на громаду, на фізичні та духовні спромоги цих виснажених, а часом і перетлілих людей, котрим уже просто негоже поступитися своєю позицією, тому вони через силу стоять на своєму, лиш би не поступитися назад — де там уже йти вперед!

— Я не герой, Василю, я жертва. І якщо хочете знати, то цілком серйозно вважаю, що крім як на оце сидіння, я вже ні на що не годен — тут із мене найбільша користь Україні...

Може, ці думки здадуться комусь занадто розпачливими, але любі, Боже, правду — не були вони позою, продиктованою страхом. Василь працював у далекій від мене камері, до нього важко було докричатися,

але я одного разу чув через квартиру, як і Левко Лук'яненко йому гукав з далекої камери:

— Якщо ми прийємо рішення самоспалитися, то я готовий. Але на довготривалі зусилля я вже не годен. Я не маю сили.

Та навіть і після цього Василь сказав:

— Біда мені з цими плохими вівцями. Скільки сидиш — усе на них оглядайся.

Але про того ж Лук'яненка якось сказав був у присутності діда Семена Покутника, киваючи в бік його камери:

— Ото Чоловік!

Це звучало по-євангельському: «Се Человек!» Здається, вони трошки побули разом у лікарні десь у 1980 чи 1981 році. Уже будучи на заслання, 1988 року Левко Лук'яненко написав блискучий нарис-спогад про Василя Стуса. (Див.: *Левко Лук'яненко. Не дам загинуть Україні!* — К.: Софія, 1994. — С. 327–343. Але мушу застерегти, що Лук'яненко не міг чути всіх діалогів Василя з начальством, він їх реконструює. У тюрмі взагалі мало що бачиш, лише децю чуєш і здогадуєшся, що відбувається. Лук'яненко спирається на власний — дуже багатий! — досвід перебування в карцерах, на досвід голодівок, тому його нарис психологічно правдивий, але не сприймаймо його як свідчення очевидця щодо Стуса. Як і мій, до речі. Уважний читач побачить розбіжності в мене і Лук'яненка навіть щодо дат і місця подій, але я так запам'ятав, а він інак.)

Було й таке, що його відпруження виявлялося у фізичному бунтові. Якось працював я в сусідній з його камерою, навпроти «діжурки», це могли бути 9-та і 10-та камери. Здається, був він тоді в карцері, бо йому чомусь подали обід прямо до робочої камери. Не знаю, що за конфлікт був у Василя з «бандочкою», але чую раптом брязкіт миски і шурхіт, брязкіт і шурхіт... Задзвеніло скло. Здогадуюся, що то Василь кидається мискою, осипається збита штукатурка. Мовчки і довго. У коридор, як я визначив за деякими звуками, потихеньку завели декілька солдатів на чолі зі старшим прапорщиком Шариним. Я навіть бачив їх у щілинку. Декілька днів потому я не смів викликати Василя на розмову через квартиру. Ще одного разу коштом Василя робили віконну раму. Певно, що такі випадки в нас обговорювалися, але ніхто не смів Василя осуджувати. Він не міг бути інакшим. Він заповнював собою половину тюрми. Коли його не стало, ми це гостро відчули. Вікторас Пяткус так і сказав: «Не стало половини тюрми». На нього був найбільший тиск, а він його витримував, доки міг. «Залізний, із пластику, шкла і бетону...» Духом він був такий, але ж тіло його було з тієї самої глини, що й інших людей, — тільки як він витримував такий натиск, що його вистачило б на Бог відь скільки «простих смертних»?

Ось жива картинка:

— Працюю сам у 7-й камері. Новицький відчиняє двері і гидливо робить якесь нікчемне зауваження, аби вкусити, дошкулити мені. Перекочує в роті слину, ніби от-от плюне мені в обличчя. Я стис викрутку, на силу втримався. Через якийсь час кличу його: «Новицький, у меня в руках была отвертка. Я дурной...»

— Я понял, Стус.

Ще коли були ми в одній камері, Стус розповідав, що під час останнього слідства на Володимирській, 33 в Києві викрутили йому руку: донині не міг підняти її вгору. Коли слідчий щось там пише, Василеві нічого робити, то він наступного разу захотів узяти з собою книжку. Наглядачі не дозволили, то він узагалі відмовився туди йти. Прийшов сам начальник слідчого ізолятора КГБ (Сапожников, я його знав підполковником), велів накласти наручники і вести, що й було зроблено. До слова згадати: у той же час Василя знову оперували: мав грижу. Усе то — шлях утрат.

Я вже казав, що за «систематичне порушення режиму утримання» в'язня карали карцером до 15 діб, одиночною до року, відтак через суд змінювали режим утримання на тюремний, до трьох років. Так від нас поїхали в Чистопольську тюрму (Татарія) Віталій Калиниченко, Март Ніклус. Схоже було, що наступним піде в тюрму Стус. Після одиночки він себе вже психологічно налаштував на етап. Думав, ліпше — не ліпше, але якась переміна умов, та й осточортіли ці одні й ті самі ментовські піки... Але тут генеральний жандарм Андропов придумав нову статтю Кодексу, згідно з якою в'язня могли ніколи не випустити з ув'язнення: 183-3, «Злісна непокора вимогам адміністрації виправно-трудових установ», до 5 років того режиму, на якому в'язня утримують, або суворішого. Для нас це означало після десяти років особливого (камерного) режиму іти зразу на особливий або тюремний, але вже як кримінальники... Якщо виживеш — там тобі можуть додати ще 5 років. А вижити в криміналі нашому братові не дали б. Тільки такий феномен, як Сергій Бабич, зумів там витримати 13 років... І от Долматов став погрожувати цією статтею Василеві Стусу як найбільшому порушникові режиму.

Режим у російських тюрмах ніколи не був стабільним і суворо окресленим. Він завжди залежав від сваволі найдрібнішого чиновника-наглядача. Проте напрямки, звичайно, задавалися звищ. А провідником політики влади щодо політв'язнів, навіть щодо кожного зокрема, є кагебіст, який хоч не має ніякої посади в таборі, але насправді він тут є найбільшим начальником. Коли мені не хотілося розмовляти з кагебістом, я питав його: «Як ви сюди проникли? Хто, за яким правом вас сюди впустив? У мене є начальник, є черговий,

є наглядач, а ви законом не передбачені». І він не мав чого сказати. Так воно тоді було й на волі: КГБ — це держава в державі. «Телефонну пораду» кагебіста чиновник будь-якого відомства і рангу виконає безумовно, тоді як свого міністра можна й не послухатися.

До 1981 року кагебістом у 36-й зоні був Чепкасов, який став слідчим КГБ Пермської області в чині майора. Замінив його Володимир Іванович Ченцов, приблизно 1951 року народження, місцевий, географ за освітою, що, за висловом Івана Кандиби, не годен був зволодати з дітками, то пішов оце перевиховувати дорослих дядьків. Наприкінці 1984 року його замінив Василенков, років тридцяти. У мене таке враження, що він прийшов зумисне, щоб знищити Стуса. Здійснивши це, він щез. Утім Гаюскасу він прямо сказав був: «Вас могут убити». Скоро після того Ромашов учинив на нього замах... Старшим кагебістом, на всі три зони, був підполковник Афанасов, а помічником його був Бортников. З Києва наїздив ще з мордовських часів знайомий мені полковник Гончар, зі Львова — Василь Іванович Ільків. Потім пішла чутка, що Гончар занедужав, ніби й помер, — в усякому випадку він перестав приїздити, його замінив Ільків. Багато хто (як Тихий і Кандиба) категорично з ними розмовляти відмовлялися. Але саме з тих розмов можна було дізнатися про нові напрямки тиску на нас. Звісно, звідси виходила і дезінформація, сюди ж стікалася й інформація про нас — від наглядачів, оперативників, стукачів, яких хоч трошки серед нас, але було. Отож, якщо колись доведеться питати про правопорушення щодо кожного з нас — то перш за все з кагебістів.

Тут потрібно назвати поіменно і безпосередніх виконавців наших вироків. Начальником колонії ВС-389/36 був майор Журавков. Він помер приблизно через 10 днів після Стуса. Замінив його майор Долматов, замполіт. Цей Долматов у чині капітана був у 1980–1983 роках начальником нашого відділку, безпосереднім нашим начальником. На початку 1984 року його замінив капітан Кондратьєв, потім капітан Снядовський (обидва скоро поставали майорами). Начальником режиму був майор Федоров, що прославився своїм деспотизмом. Десять у 1985-му його замінив майор Максін, що досі був начальником оперчастини. Два оперативники — лейтенанти Журавков (син майора Журавкова, ми його прозивали «спадковий принц») та Уткін. Лікар Пчельников, Євгеній Аркадійович, людина злочинно безвідповідальна, ледача. Після смерті Стуса його замінив лікар Грущенко, котрий, здається мені, старався полегшити наше становище. Я вважаю, що Михайла Гориня від видимої смерті урятував саме він, бо сумлінно лікував його і, мабуть, коли йшлося про дострокове звільнення Гориня, його слово було важливим. Мабуть, після Стуса вирішено було припинити нищення нас.

Черговими помічниками начальника колонії (ДПНК) в нас були в різний час капітан Ляпунов, майор Галедін, старший лейтенант Сабуров, майор Гатін, капітан Лаптев. Із наглядачів найдоскіпливішими були старі тюремні вовки Новицький (з Донеччини!) та Шарінов, їхні молодші колеги Чертанов, Сергій Останін, Руденко (з Молдавії), Іноземцев, Кукушкін, Власюк (із Поділля), Король (із Кубані), Навознов, Варов, Сергій Сидоров та інші. Не всі вони були однакові, але всі причетні до злочинів, які там чинилися проти нас. З декотрим часом можна було погомоніти про що-небудь, наприклад, під час обшуку, щоб полегшити ситуацію. Якось я сказав був одному давно обдуману фразу, яка, певна річ, ситуації не пом'якшила: «Порядний чоловік тут не працюватиме, він ліпше візьме мотузку та повіситься». Бо ж вони виправдовувалися: не буду я, то буде інший, може, ще гірший. Тоді я нагадував їм: ви досі переслідуйте тих, хто працював у німецьких концтаборах, та й тут у камерах тримаєте людей, звинувачених у співпраці з фашистами. А хіба ж ви не те саме робите?

Наглядачів сюди добирали старанно, але заманити в таку глухомань молодого хлопця було нелегко. Умови їхнього проживання в гуртожитку не сприяли продовженню «трудових угод», тож вони часто мінялися. Коли угода викінчувалася, то порядніші її не продовжували.

Якось Василь у такий спосіб похвалив був Короля:

— Королю, ти, звичайно, будеш у пеклі, але не в самісінькому центрі, а за два метри від нього. І то за те, що не написав рапорт на ефенді Керімова.

Цього лагідної вдачі старого азербайджанця, звинуваченого у співпраці з німцями на Харківщині, виводили на якусь роботу в дворі. Знаючи, що Март Ніклус у карцері, він надумав йому допомогти. Узяв шматок хліба і ще щось там і хотів передати через вікно, коли наглядач його на мить покинув самого в дворі. Король піймав його. Це могло обернутися старому трагедією: карцеру він не витримав би. Він на колінах просив Короля не писати рапорт! Василь це випадково бачив з вікна своєї 12-ї камери: отак стоїть Король і крутить на пальці в'язку ключів над головою Керімова. З тих пір Василь пройнявся повагою до Керімова, звертався до нього «ефенді». Так, здається, у мусульман шанобливо називають правовірного, який здійснив хадж у Мекку. Ефенді Акпер Керімов помер 19 січня 1985 року в лікарні (селище Центральне) в тяжких муках від хвороби нирок.

Багато ще можна було б пригадати деталей нашого буття в кучинській катівні, і вони б пригодилися майбутнім дослідникам не лише творчості Василя Стуса, а й усього нашого національно-визвольного руху, але несила охопити неосяжне. Тож пора приступати до закінчення.

...У вересні 1982 року відвезли до лікарні ВС-389/35 у селище Центральне Михайла Курку, приблизно 70-річного чоловіка, судженого за звинуваченням у співпраці з німцями — насправді він служив в українській поліції. Восени його повезли кудись далі, а потім прийшла вістка, що він помер на початку 1983 року.

Уночі проти 5 травня 1984 року в зоні, просто на кухні, де працював, помер Іван Мамчич. Помер після тижневих допитів полтавських кагебістів, від тиску крові, чим страждав давно.

7 березня взяли на етап тяжко хворого Олексу Тихого. Під кінець травня Левко Лук'яненко дістав у листі від дружини тайнописом звістку, що 2 травня (згодом виявилось, що насправді 5 або 6) Тихий помер у Пермі, у в'язничній лікарні. Сороковий день по його смерті Левко Лук'яненко запропонував громаді відзначити постом (голодівкою), а 39, 40 і 41 дні — ще й мовчанням. Якраз тоді усі ми вчилися азбуки Морзе від вірмен Азата Аршакаяна та Ашота Навасардяна, які прибули з Чистопольської тюрми. Левко простукав по трубі Василеві цю сумну новину. Василь зрозумів, але не повірив: кинувся перепитувати через квартиру:

— Я так зрозумів, що помер Олекса Тихий?

І «спалив» Левка: наглядачі підслухали чи вираховували ініціатора акції і покарали Лук'яненка трьома добами карцеру. Скоро цей траурний ритуал поминального посту став у нас сумною традицією.

23 серпня в 20-й камері співкамерники прийшли на обід і виявили Юрія Литвина з розтягим животом. 4 вересня він помер у лікарні в Чусовому. Про це ми дізналися за два тижні.

Улітку ж забирають від нас смертельно хворого на нирки 37-літнього Валерія Марченка. Восени кагебіст Ченцов сказав нам, що Валерій помер у жовтні в «Газах» — це всесоюзна лікарня для в'язнів у Ленінграді. Оскільки дати смерті ми не знали, то вшанували Марченка 10 грудня, в День прав людини.

19 січня 1985 року помер у лікарні на станції Всехсвятська Акпер Керімов.

Хто дали? Гнітюча атмосфера, епоха ескалації і без того нелюдського режиму. Очевидно, в Кремлі вирішили розв'язати проблему «неіснуючих» політ'язнів, просто виморивши нас.

Наприкінці 1984 року кагебіста Ченцова замінив Василенков. З України дід привіз йому тільки прізвище. Тепер він силкується поставити себе «істинно русским», особливо в розмовах з Леонідом Бородиним. А найкращий доказ тому — душити своїх по роду. Стус — його жертва, якщо шукати конкретних винуватців. А ще в той самий час з'явився другий землячок «з циновими гудзиками», капітан Снядовський, згодом майор, котрий став начальником відділку. Називав себе українцем «с Западной», а польське прізвище, казав, дісталось йому

від вітчима. Хвалився мені, що закінчив Львівський університет, що знає Богдана Стельмаха, який публікує свої вірші у... журналі «Всесвіт» (коли то журнал іноземної літератури). Що читає Олесь Гончара та... Петра Загребельного (коли він Павло). Що розмовляє вдома з дітьми тільки українською. Але звинувачує Стуса, що ніби той «примушує» його говорити українською:

— Більше ти від мене, Іроде, слова українського не почуєш, бо не варт його, — лається Стус, повернувшись до камери. — Буду говорити з тобою тільки твоєю тюремною мовою.

Сказано це було в присутності Бородіна, що тому, певна річ, не сподобалося. Але що правда, то не гріх: цією мовою говорили всі наші кати, незалежно від національності. І Петро I, і Катерина II, і Сталін, і Каганович, і Снядовський. Якщо Росія, за висловом Леніна, — тюрма народів, то російська мова для нас — мова тюрми народів.

(Якось Саша Романов із Саратова, який за 5 років зробив у мордовських таборах крутий віраж від неомарксизму через демократію до монархізму, сказав був мені, що Сталін — є підозра — грузинський єврей.

— Саша, «да будь он негр преклонных годов», — кажу словами Маяковського, — усе одно він російський імперіяліст.)

«Я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин», — люблять цитувати «інтернаціоналісти». Яким «інтернаціоналістом» був Ленін, ми знаємо давно, а от щодо російської мови — то вона була для нас, невільників, насамперед мовою конвою, гебістів, наглядачів — безпосередніх виконавців наших вироків, тобто наших катів. Тож не дивно, що часом до неї ворухнеться неприязнь, неприйняття. Ось коли ми станемо з Росією добрими сусідами, тоді забудуться емоції, і будемо ставитися до російської мови як до французької чи китайської.

Зрозуміло, що «мовою міжнаціонального спілкування» в російських концтаборах є російська, хоч росіян там порівняно небагато. За першої можливості люди старалися переходити на іншу, наприклад, англійську (це дуже утруднювало роботу наглядачів та стукачів), а найчастіше говорили українською, бо українці в усі часи радянської влади становили коло половини «контингенту» будь-якого політичного табору. Росіянин Юрій Федоров, литовці Баліс Гаюскас та Вікторас Пяткус, латвієць Ґунар Астра, азербайджанець Акпер Керімов добре розуміли українську, читали нею, просили говорити з ними українською. Тим часом єдиний у зоні латвієць Астра міг поговорити своєю мовою хіба з кішечкою на кухні. Тож ми, українці, мали в російських тюрмах хіба цей привілей — розкіш спілкування своєю мовою. Та й землячків «з циновими гудзиками» де палицею кинь — там і поцілиш: Снядовський, Новицький, Руденко, Любецький... Хрущов, Підгорний,

Черненко, Горбачов. Тільки нам від цього не легше, бо, рвучись до імперських вершин, вони прагнуть довести свою вірність російському престолові жорстокістю щодо своїх по роду.

Майор Снядовський відзначався винаходами все новіших заборон для в'язнів. Так, він заборонив мати взимку в камері дві шапки — літню і зимову. Сиди в камері стрижений наголо або ж надівай зимову шапку. Заборонив купувати в ларку канцтовари — замовляй олівця та зошита через «Посилторг». Витлумачив правила побачень так, що якщо не скористався ним у цім році, то право на нього взагалі пропадає. Так і вишукує, як би зробити в'язням гірше. Розмовляючи, відводить очі — бо має якесь віспувате обличчя і вочевидь не хоче, щоб і на нього дивилися. Може, від цього й озлоблення на цілий світ? Особливо на беззахисного в'язня?

Деся із лютого 1985 року Снядовський та Василенков установили правило: виводячи камеру на роботу, одного в'язня беруть у «діжурку» і роздягають догола, нерідко з принизливими процедурами. Повертають на обід — знову беруть одного. З обіду — знову. І з роботи — беруть, і ведучи на прогулянку... Бувало, за день тебе роздягнуть догола декілька разів. Мене одного дня роздягали тричі, Гориня — п'ять разів. І нічого ж не знаходять — лише б познущатися. Особливо дошкуляли Стусові. Як тепер чую його голос, повен образи і болю: «Лапають тебе, як курку...» Отак не втримаєшся, щось скажеш — ось тобі й «порушення режиму», ось і покарання.

Улітку 1985 року Стус сидів із Леонідом Бородіним у 12-й камері, котра єдина з житлових камер виходила вікном на північ. Туди ніколи не заглядало Боже сонечко, там холодно і волого. Двох'ярусні нари займають більше половини камери. Розкинь руки — дістанеш стін. Тумбочка, два стільці, туалетна раковина — і ніде повернутися. Обмежений простір тяжко пригнічує, ти ніби в пастці, з якої нема виходу. «Перестройка», що почалася 1985 року в газетах, нашого коридору в тім році ще ніяк не зачіпала. Здавалося, навпаки, «бандочка» ще більше стала лютувати, як перед погібеллю.

Пізніше мені довелося сидіти разом з Бородіним, то він розповідав, що останнім часом Василь був дуже засмучений, усе менше знаходив приводів для жартів. Майже все літо не мав листів. Несподівано прийшов пакунок з продуктами — виповнилася половина терміну. Але з'їсти всього того їм уже не довелося. Котроїсь ночі на сторожову вежу неподалік поставили якогось дуже веселого чи то боязкого солдата, який тишив себе безкінечними азійськими піснями. Бородін натиснув на гудзик дзвінка, викликав наглядача і попросив телефонувати охоронцеві, щоб замовк — не можна заснути. Назавтра наглядачі склали рапорт, що це Стус уночі розбудив усю тюрму, не давав засудженим

відпочивати. 15 діб карцеру. Бородін пішов до начальства, написав по-яснювальну записку, що Стус і слова не сказав. Долматов:

— Кому я должен верить: вам или своим подчиненным? Вот если бы вы были начальником и не верили подчиненным, как бы они к вам относились?

Долматов добре знав, що чинить.

За декілька днів після карцеру — нова халепа. 27 серпня — це за пізнішими розповідями Бородіна — Стус узяв книжку, поклав її на подушку своїх верхніх нарів і, зіпершись на них ліктем, так читав. Це не сподобалося наглядачеві Руденку — дуже недоброму хлопцеві з Молдавії родом, котрий, однак, часом послуговувався українськими словами. Він зауважив через прозорку:

— Стус, нарушаєте форму заправки постели.

А тоді вже сісти чи, не дай Боже, лягти на нари до відбою було категорично заборонено. Стус озвався на те спокійно, поправив подушку і вибрав іншу, «дозволену» позу. Однак назавтра виявилось, що Руденко з черговим помічником начальника колонії старшим лейтенантом Сабуровим (Ґунар Астра прозвав його «хорошо упитанный мальчик») та ще з кимось із наглядачів склав рапорт, що Стус у робочий час лежав на нарах, та ще й у верхньому одязі. Брехня була очевидна. Тож Василь, збираючись до карцеру, сказав Бородіну, що оголошує голодівку. «Яку?» — спитав Бородін. — «До кінця».

Це все за розповідями Бородіна. Ми з Ґаяускасом сиділи тоді майже навпроти, у 20-й камері. За якимись звуками ми визначили, що Стуса знову посадили в карцер, але тих слів ми не чули. Навпроти було тихо день, другий. Я навіть подумав, що Бородіна теж посадили. Що Стус знову в карцері — то гірка вість, але, мушу сказати, звична: що ж, відмучиться ще раз, нічим тому не зарадиш. Але «ДО КІНЦЯ» — про це ми довідалися значно пізніше, коли Василя вже не було серед живих. Бородіну з 12-ї камери не було як повідомити нам це сакраментальне словосполучення. Ліворуч від нього — порожньо, праворуч — коридорчик, вихід до двориків. Ніколи такого не було, щоб будь-якими акціями протесту в'язням удалося когось вирятувати з карцеру.

Стусова доля, мабуть, уже була вирішена: не закатували б за цим разом, то за іншим. Ми тоді ще не чули — навряд чи й Василь про це чув — що його творчість нібито висунуто на здобуття Нобелівської премії. Щоправда, ми не раз між собою говорили про цю премію, згадуючи, що 1978 року йшлося про присудження Нобелівської премії засновникам Московської, Української та Литовської Гельсінкських груп. Цей геніяльний винахід, на жаль, не був достойно оцінений Нобелівським комітетом: тоді премію присудили президентові Єгипту і прем'єрові Ізраїлю за те, що вони побилися і помирилися. А яка то

була б підтримка правозахисному рухові! Литвин обмірковував, як би від Української Гельсінкської групи зробити подання на присудження Нобелівської премії Ліні Костенко за роман «Маруся Чурай». Не знав Юрко, що висувати кандидата може лише лавріят. Згодом говорили, що творчість Стуса на здобуття Нобелівської премії висунув німецький письменник Генріх Бьолль, лавріят Нобелівської премії 1972 року і президент Міжнародного ПЕН-клубу (він того ж 1985 року помер). Бьолль знав ціну творчості Василя Стуса, адже його вірші виходили й німецькою мовою, і Стус став би лавріатом Нобелівської премії. Але не так воно сталося... Тепер пишуть, що документів про висунення не виявлено, що українська громада Заходу пізно почала такі клопотання і не встигла 1985 року організувати видання перекладів. Кремлівська ж банда мала доволі клопоту з нобеліантами Олександром Солженіциним, якого мусила вивезти за кордон, та Андрієм Сахаровим, якого з початком афганської війни депортувала в Горький і тримала там під домашнім арештом. Кремлівська банда знала й те, що Нобелівська премія, згідно з її статутом, присуджується тільки живим, посмертно вона не присуджується. Вона не могла допустити, щоб нобелівський лавріят, та ще й українець (а це піднесло б «українську справу» на нечувану висоту), з'явився ще й за ґратами. Такого не допускав навіть Адольф Гітлер: 1936 року він нібито звільнив з концтабору Карла Осецького, коли тому присудили Нобелівську премію (щоправда, нобеліят так і помер, не діждавшись волі). Кремль вирішив розв'язатися з потенційним лавріатом у традиційний російський спосіб: «Нет человека — нет проблемы». Знищити його ще до присудження премії, до 24 жовтня (може, я трохи помиляюся датою). Захисники Горбачова скажуть, що він, очевидно, й не чув про Стуса. Але я певен, що наші справи розглядалися і вирішувалися на найвищому рівні. Особливо небезпечних політичних рецидивістів тоді було чи не стільки ж, як у Кремлі членів Політбюро ЦК КПРС. Горбачов, бачите, затіяв «революцію», не випускаючи з неволі, здавалося б, найголовніших своїх союзників — політ'язнів, як це всюди робиться в людей. Більше того, він тримав нас ще й у 1988-му, декого й у 1989 році, а сам, ставши нобелівським лавріатом миру, розпочав новий набір політ'язнів. Він нас, бачите, помилував. Тобто вважав злочинцями, до яких проявив милосердя. Реабілітація настала ген коли — 1991 року...

Я певен, що адміністрація табору ВС-389/36 дістала завдання в будь-який спосіб знищити Василя Стуса ще до присудження Нобелівської премії.

2 вересня 1985 року в нашій 20-й камері внизу замерзли шибки. Щоправда, у нас із Балісом Гаяускасом була відчинена квартира. Ще не

опалювалося, а в'язниця стоїть на болоті. Холодно і волого. Із білизни до карцеру могли дозволити взяти лише майку та труси (ще вважався літній сезон). Видаються штани, куртка з написом «ШПЗО», шкарпетки, можна мати хустину. Рушник, квартиру, ложку дають тільки на час ужитку. Але ж Стус голодує...

На день нари піднімаються попід стіну і закріплюються шворнем, якого з коридору крізь стіну просуває наглядач. Прибита до нарів під кутом 90 градусів дошка стає столиком. Під нарами — прикований до підлоги стільчик. Коли оголошують «відбій», наглядач гукає: «Держи нары». Наглядач виймає шворінь, а в'язень мусить опустити нари, вони повисають на ланцюгах і опираються на виступи. Стільчик опиняється під нарами, на нього вже неможливо сісти.

Карцери 3, 4, 5, 6 розміщені в окремому коридорі, перпендикулярному до основного. Як дивитися від вахти, то вікна карцерів під фронтоном, найближче до вахти вікно 3-го карцеру. Кажали, що Стус був спершу в четвертому, а потім у третьому карцері. Отже, ніякий звук з карцеру до наших вікон не долине. Крім того, вікна карцерів узяті в «баян» (жалюзі — навскіс поставлені дощечки, щоб з камери не бачити нічого, крім неба у смужку). В основному коридорі по дорозі до карцерів поставлено двоє дверей. Одне слово, зв'язку з карцером — ніякого. *(Тут мушу зауважити, що в деяких моїх попередніх публікаціях карцери «пронумеровано» неправильно, виходило, що на розі 4-й, а далі, відповідно, 3, 2, 1. Насправді порядок від найближчого до вахти рогу такий: 3, 4, 5, 6.)*

2 вересня перед обідом чути було, що водили Василя до якогось начальника у протилежний від карцерів бік. Коли повертався, то своїм громовим голосом оповіщав нас, що працювали в камерах:

— Накажу, накажу... Та хоч і знищїть, гестапівці!

Хто йому погрожував додатковим покаранням? Може, Долматов. Може, Снядовський або Федоров. Бо Журавкова вже якийсь час у зоні не було (він помер через днів 10 після Стуса).

Того ж дня годині о 17-й – 19-й Енн Тарто, обов'язком якого було забирати після роботи з камер готову продукцію (шнури електропрасок з прикрученими панельками) і заносити роботу на завтра, почув, що Василь просить валідолу, сидючи у 7-й робочій камері, навпроти карцерів. Працювати його поставили у другу зміну. Наглядачі сказали, що лікаря нема, хоча Пчельников якраз був. Тоді Тарто сказав наглядачам, що сам скаже лікареві, то валідол Стусові начебто дали.

Котрогось вечора, 1, 2 чи 3 вересня, я сам почув, що Стус просить дати йому черевики: холодно, він же на роботі в капцях. Наглядач Іноземцев — чути було — дав черевики. Звісно, тільки на робочий час. Мабуть, Стус тоді працював у 8-й камері, яка у загальному коридорі,

навпроти «діжурки». Бо звуку з 7-ї камери, що в перпендикулярному коридорі, я не почув би.

Левко Лук'яненко — далі за його розповідями — ходив тоді на роботу до 7-ї камери. Нібито до тієї ж камери в другу зміну виводили й Василя Стуса. Вона в тому ж, що й карцери, коридорі, але в протилежному від 4 і 3-го карцерів кінці і навпроти. Левко щодня озивався до Василя: «Василію, здоров!» Або: «Ахи!» Залежно від зміни наглядачів. Василь відповідав. Але 4 вересня вранці Стус не озвався.

Того дня в обідній час, як розповідав згодом Ґунар Астра, на територію табору приходило начальство: Долматов, Афанасов, Федоров, Максін і ще хтось. Заходили не коридором, а попри вікна житлових камер (а в'язні в цей час навпроти, у робочих камерах). І зайшли в карцерний коридор з боку дворика для одиночників. Явно до Стуса. Поводилися дуже тихо, бо й Лук'яненко не чув. Може, під той час його якраз вивели на обід до житлової камери. А на обід тоді Левка вела вся наглядацька команда — чотири чоловіка і сам черговий офіцер Ґаледін — щоб він не зважився заглянути до Василевого карцеру через прозорку. І все ж він, повертаючись з обіду, кинувся був до дверей — його туди не пустили.

Гнітюча атмосфера. Щось сталося.

— Навіть та язичниця не реготала, — згадував згодом Лук'яненко.

То майстриня, що все реготала з наглядачами в діжурці.

Кухареві Ґунарові Астрі веліли приготувати триденну пайку хліба — так, ніби когось беруть на етап. Кого — неважко вирахувати. Такого ніколи не бувало: везти нас із Кучино можна тільки до Пермі три-чотири години або до лікарні дві-три години, пайку ніколи не давали. Отже, це «понт» (видимість). Але про ту пайку й забули.

І ще: підвели до 12-ї камери Олександра Візира, який тоді розносив їжу, і звеліли Бородіну подати Василеву ложку — так ніби він припинив голодівку.

Олександр Миколайович Візир родом із Миргорода, суджений за справи часів війни. Він доброзичливий чоловік, але йому, мабуть, суворо заборонили будь-що розповідати про Стуса. А в нього попереду ще багато років неволі.

Згодом розповідали, що сам Візир та його посправник Володимир Іванович Остапенко (із Житомира) споряджали Василя в останню дорогу. Уже на волі вони обидва категорично заперечили це в листах, присланих на моє прохання.

4-го чи 5-го вересня Василя Курила випустили з 19-ї камери на безкамерний режим, а на його місце до Гориня з 12-ї перевели Леоніда Бородіна, від якого ми, нарешті, дізналися через квартиру, як та за віщо посадили Стуса.

Уночі проти 5-го, приблизно опівночі, я чув у коридорі шум, тупіт, розрізлив вепрячий рик Новицького, зокрема: «Давай нож, нож давай!» Згодом я здогадався, що то вони по-зłodійському вночі виносили тіло Василя, щоб хтось його випадково не побачив. І вже запускали версію про самогубство в 7-й камері. Цю версію цілком спростував Лук'яненко: того вечора Стус не працював у 7-й камері: наступного дня Левко зауважив, що деталі на єдиному там робочому столі не були порушені.

Ми стали дедитися, що робити. Насамперед треба з'ясувати, де Стус. Записуємося на прийом до начальства, але нікого не викликають. У коридорі, коли нас ведуть на роботу, нікого з начальства не видно. Ще другого вересня я подав був заяву Снядовському, щоб викликав мене поговорити. Нагадую ще раз. Записуюся декілька днів підряд на прийом. Викликав мене сам Долматов, десь аж 12-го чи 14-го вересня:

— Я ничего не обязан вам сообщать о других осужденных. Он меня лично оскорбил. Я его посадил за оскорбление. Стуса здесь нет. Где он — отвечать не обязан.

Зник лікар Пчельников. Пропав Снядовський. Пропав Журавков.

— Я за всех, — каже Долматов.

25-го вересня мене, В'ячеслава Острогляда і Бориса Івановича Титаренка везуть до лікарні на Всехсвятську. Уже з'явився лікар Пчельников, який здає справи новому лікареві — Грущенку.

У воронку Острогляд розповідає неймовірні речі:

— Стус загнав собі швайку в серце, затиснув рукою ґрати і так заляк. Руку одривали. Це мені Іноземцев розказував — ми з ним у добрих стосунках.

— Де б він ту швайку взяв, як його так ретельно обшукували?

Не вірю. Стус — не та людина, щоб так учинити, а Острогляд — не та людина, щоб йому вірити. Тим паче, з покликанням на наглядача. Можливо, це була одна зі спроб запустити неправдиву версію.

Не хочеться вірити, що Василя вже нема. Хоч Левко Лук'яненко не раз висловлював впевненість, що це так.

— А докази?

— Достовірних доказів ми тут майже ніколи не маємо, але душа чує, що Василя вже немає.

Через декілька місяців Енн Тарто розповідав, що він скоро після події змів переговорити з Ромашовим, який тоді сидів у шостій камері в одиночці — це в одному з Василем коридорі, через дві порожні камери. Ромашов нібито чув, як увечері 3 вересня в 3-й камері опускали нари. *(Баліс Гаяускас каже, що сам Ромашов тоді сидів у сусідній, 4-й камері. Див. його версію загибелі Стуса в нарисі «Музей у Кучино — со-вість Росії».)* Коли наглядач висмикнув шворінь, Стус ніби не втримав їх, вони його вдарили. Бо Стус ніби застогнав:

— Убили, холера!

Він часто вживав це польське слово. Навіть росіянину Ромашову запам'яталось. У грудні 1987 року я мав нагоду наодинці поговорити з Ромашовим. Він не захотів підтвердити цю версію: «Ничего об этом говорить не хочу». Тоді його помилково випустили були з камери, і він, може, хотів сидіти тихенько. Та й узагалі, навіщо йому наш клопіт, коли в нього ще термін не дай Боже який, та й симпатій він до мене та до Стуса не мав. А може, того шворня наглядач зумисне несподівано висмикнув, коли Василь сидів на стільчику під нарами, і вони його вдарили по голові? А вони важкі, з грубої дошки, та ще й оббиті по краю металевим кутником. Таємниці загибелі Василя Стуса ми вже, мабуть, ніколи не дізнаємося...

Світ знав про смерть Василя Стуса вже 7 вересня. Ми, що сиділи поруч — не знали, хоча здогадувалися і відчували.

5 жовтня в лікарні мене викликав на розмову кагебіст із Києва Ільків Василь Іванович. Був присутній місцевий кагебіст Зубов чи Зуев. З таких, кого росіяни називають «здоровенный детина». Розмова українською мовою, то той «детина» мовчить. У доволі відвертій розмові я, як кажуть в'язні, взяв Ільківа «на понт». Перераховую всіх померлих: Михайло Курка, Олекса Тихий, Іван Мамчич, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Акпер Керімов, Василь Стус...

— Ну, Стус... Серце не витримало. З кожним може статися...

Отут і моє серце впало:

*...гірський
повільний поповз, опуст, розпадання
материка...*

Так я закінчив був другу спробу спогадів про Василя Стуса (перша була восени 1978-го) і поставив дату «5 січня 1989 року». Доволі стисло, сказати б, конспективно, — аби зафіксувати основні факти. Бо всі ми ходимо під Богом, ніхто не знає свого часу, а залишити недіагональні свідчення про тих, хто пішов від нас раніше, — святий наш обов'язок. Відомо ж бо: історія — це, на жаль, не завжди те, що було, а те, що записане. Якщо не залишать свідчень учасники й сучасники суспільно значущих подій, то настануть нові люди і напишуть «по своєму розумінню», за тими матеріялами, які збереглися. Або як їм замовлять. А що залишається від нас, колишніх політв'язнів? Карні справи? Там далеко не вся правда і далеко не все правда. Бо в слідства своя правда, а у звинуваченого — своя. І кожна сторона щось приховує або зображає у вигідному для себе світлі. Так що ніщо не замінить живих спогадів, написаних уже в умовах свободи від страху переслідувань.

А проте:
ми ще повернемось
бодай —
ногами вперед,
але: не мертві,
але: не переможені,
але: безсмертні.

В. Стус

ПОВЕРНЕННЯ*

Треба повернутися думкою туди, в Кучино: що ж було там уже без Василя Стуса?

Смерть його тяжко вразила нас, сколихнула всю Україну і світ, але не нашу тюрму. Ознак горбачовської «перестройки» в наших коридорах не було видно принаймні до кінця 1986 року, коли до нас занесли «гості» з Москви. Вони почали пропонувати політв'язням писати хоч якісь, хоч куці покаянні заяви, ну хоч би «шкодую за вчиненим», «помилявся», «не буду більше займатися політичною діяльністю». Попроси звільнити «за станом здоров'я». Або хай мати, дружина попросить — щоб хоч якийсь папірець був. До нас на особливий режим доходили чутки, що в таборах суворого режиму дехто щось написував. Хто писав, хто не писав — переважну більшість відпустили в першій половині 1987 року. А ми, «особливо небезпечні рецидивісти», вперлися. Ага, Горбачов каже, що він — за перебудову, то чому ж він перш за все не звільняє опозицію і не бере її собі в спілники? Він хоче мати перед світом «людське обличчя» — то чому ж не звільняє політв'язнів беззастережно, з реабілітацією, а не через принизливе «помилювання»? Виходить, що й він вважає нас злочинцями, але, як добрий цар, проявляє до нас милосердя.

*О вороже! Коли тобі проститься
Гик передсмертний і тяжка сльоза
Розстріляних, замучених, забитих
По соловках, сибірах, магаданах?
Державо тьми, і тьми, і тьми, і тьми!
Ти крутишся у гадину, відколи
Тобою неспокутний трусить гріх
І докори сумління дух потворять.
Казися над проваляям, балансуй,
Усі стежки до себе захаращуй,
Бо добре знаєш, грішник усесвітній:
Світ за очі від себе не втече.*

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 215–228.

Це божевілля пориву, ця рвань
 Всеперелетів — з пекла і до раю,
 Це надвисання в смерть, оця жага
 Розтлінного весь білий світ розтлити
 І все товкти, товкти зболілу жертву,
 Щоб вирвати прощення за свої
 Одвічні окрутенства — то занадто
 Позначено на душах і хребтах.
 Тота сльоза тебе іспелить
 І лютий зойк заврунеться стожало
 Ланами й луками. І ти збагнеш
 Обнавіснілу осеніщивність роду.
 Володарю своєї смерти! Доля
 Всепам'ятка, всечула, всевидюща —
 Нічого не забуде, не простить.

Зауважу, що перший рядок першого варіанта цього вірша звучав так: «Народе мій, коли тобі проститься...», а п'ятий: «Державо напівсонця, напівтьми...». Так можна було думати про СРСР до першого ув'язнення. Тепер же це — ВОРОГ.

Якщо політв'язень визнав себе винним — отже, кремлівська банда вже перед ним не винна! Лукавим, вимушеним визнанням вини за собою, навіть проханням проявити гуманність, він реабілітував ту банду! «І все товкти, товкти зболілу жертву, щоб вирвати прощення за свої одвічні окрутенства...» Ні, на таке окрутенство ми не підемо. Коли попередникам Горбачова було потрібно нас посадити — нашої згоди не питали. Коли ж новому російському цареві припекло і він хоче робити на нас якийсь політичний гендель — то ми йому підігравати не будемо. Як дошкульніше припече — то й так випустить.

Так воно й сталося. Але звільненню передувало деяке пом'якшення режиму. Навесні 1987 року кількох в'язнів, у тому числі й мене, випустили на безкамерний режим. Багатьом із нас оголосили амністію: скоротили наполовину недобутий термін, хоч ми зовсім не були схожі на тих, хто «стал на путь исправления». 19 лютого звільнили майже сліпого Василя Курила. Улітку взяли на етап і вже не повернули (звільнили) Леоніда Бородіна, 2 липня звільнили тяжко хворого Михайла Гориня (для цього викликали в Кучино його брата Миколу). 8 жовтня звільнили Семена Скалича-Покутника. Відчувалося, що й цей останній, Пермський «архіпелаг» трьох таборів, розпадається. Але водночас немилосердно катували в карцерах Петра Рубана, Івана Сокульського, Михайла Алексеєва, Івана Кандибу, Марта Ніклуся.

Уранці 8 грудня 1987 року забрали з Кучино на заслання Левка Лук'яненка. Через годину зону заповонила тьма наглядців. Нам

улаштували «генеральний шмон» і велили збиратися в дорогу зі всіма речами. Куди? Сьогодні якраз день зустрічі Горбачова з Рейганом у Рейк'явіку. Невже на цей раз ми стали об'єктами політичної работорівлі, «розмінною монетою», і нас оце звільняють? Але за настроями «шмональників» — не схоже. Звільняючи, мали б бути чемнішими. Отже, перевозять в інше місце. Щоб сказати Рейганові: «А їх у Кучино вже нема». Про московську хитрість Рейган дізнається завтра, але Горбачову достатньо було брехні на один день.

Відвезли нас, вісімнадцятох, у знайому місцину — в лікарню, що при таборі суворого режиму ВС-389/35, селище Центральне, станція Всехсвятська, тільки розмістили з протилежного, з південного боку бараку. Режим тут був набагато слабший. Формально Василя Стуса покарали смертю за те, що ніби ліг на нари в неналежний час, то тут майор Осін, сполохавши Миколу Горбала, махає рукою:

— Лежите, лежите...

Так уже можна було й сидіти. Ні — повиганяли. Декого перевезли на суворий режим. Гунара Астру відвезли до Риги й випустили ще в лютому 1988 року. Він через місяць помер. 18 квітня звільнили Віталія Калиниченка, 8 липня — Марта Ніклуса, Григорія Приходька, Бориса Ромашова. 2 серпня — Івана Сокульського. Мене з Миколою Горбалем та Іваном Кандибою зрушили з місця 12 серпня 1988 року, три доби тримали в кімнаті побачень, 15-го завезли в Перм. Після нас на особливому режимі залишилися лише два чоловіка — Енн Тарто і Михайло Алексеєв. 21 серпня, в чудесний спосіб, менше як за одну добу, доправили мене на батьківщину. Літаком до Києва (наручники тільки показали), воронком до Житомира. Спецконвой здав мене місцевим тюремщикам, ті розпечатали супровідний пакет і знайшли припис: «По получении сего освободить». Підстава: «За добросовестную работу и хорошее поведение, свидетельствующее о его исправлении, — помиловать». Отакої. Ніби я сидів за хуліганство та ледарювання... Але ж не сядеш під тюрмою плакати: візьміть мене назад. Того ж дня добрався я додому, до рідної матері...

Згодом, а саме 3 вересня 1988 року, на зборах Українського культурологічного клубу, у відомому помешканні Дмитра Федоріва на Олевській, 10 у Києві, я вперше в житті вільно, без самоцензури виступив перед чималим колом наших, але ненасильно, як у Мордовії чи на Уралі, зібраних людей.

Це був переддень річниці смерти Юрія Литвина і Василя Стуса, то я розповів про їхні останні дні, прочитав з пам'яті декілька віршів Стуса. Публіка добре сприйняла виступ, мене просили написати про це. «Але ж щоб писати про великих людей, потрібно самому бути рівновеликим з ними, щоб не спотворити їхнього образу», — заперечив я. Та Світлана Кириченко (дружина Юрія Бадзя, давня Стусова

приятелька) відповіла, що кожна деталь життя цих людей може бути вартісною, потрібно зафіксувати все. Справді, подумав я, не так багато є тих, хто знав їх у неволі. Та й не кожен очевидець напише. Отже, треба дістати сховані свої спогади 1978 року і продовжити їх. Світлана також зауважила, що моє читання нагадує їй Василеве. Мабуть, якоюсь мірою мені вдавалося імітувати автора, бо чув і бачив, як він сам читає. Тепер багато хто читає Стусові вірші, але мене непокоїть, якщо читець неправильно акцентує. Тоді ж Петро Борсук попросив переписати та надіслати йому ці вірші, щоб його доньки вивчили. Я тоді багато разів передруковував і роздавав добірки віршів. Скоро мій односельчанин Іван Розпутенко приніс мені машинописний відбиток, який я дав йому 1977-го чи 1978 року. Керівництво Української Гельсінкської спілки надало мені в користування друкарську машинку, то я передрукував усю добірку, вивезену мною з мордовського табору № 19. Вийшло 50 сторіночок А5.

Восени того 1988 року я познайомився в Києві з удовою Стуса Валентиною Попелюх та їхнім сином Дмитром, з онуком Ярославом, дружиною Дмитра — Оксаною Дворко. Одвідав у Барахтах на Васильківщині маму Юрія Литвина Надію Антонівну Парубченко, побував у селі Гатному під Києвом на могилі Валерія Марченка разом з його мамою Ніною Михайлівною, родиною та друзями, розшукав у Києві сина Олекси Тихого Володимира. Тяжкі ті зустрічі... Ніби ти з того світа повернувся. Поїхав ще й до Василеної мами в Донецьк, на вулицю Чуваську, 19, у хатину неподалік вокзалу. Як почула Їлина Яківна, хто я та звідки, — заплакала гірко та й пішла в садочок, покинувши мене з Василеною небогою Тетяною. Повернувшись, сказала, що як тільки ото трохи забуде своє горе, так і пише хто-небудь або приходить — ворухить його. Отут я гостро відчув свою вину, що повернувся з того світу живим, тоді як найкращі з нас погинули...

— Ще до шести років, — розповідала мама, — він пішов у школу. Яюсь приходить до мене вчителька Зоя Петрівна та й питає, чому це Василько ходить до школи босий, уже ж холодно.

— Як? То він до школи ходить? То я не пушу. Малий ще.

— Ні, — каже вчителька, — до школи ви його пускайте. Я його за приклад іншим ставлю, отим переросткам: Стусик, ану, ти вийди. Воно тягнеться до дошки навдибки і пише.

Отак він до шести років став школярем, а до шістнадцяти — студентом. Його навіть не хотіли прийняти до інституту. Такий же він був до науки кмітливий, так було над тими книжками сидить та плаче, що я боялася, щоб не здурів.

А ще мама згадувала, як, будучи вже студентом, прийшов яюсь увечері у геть брудному єдиному своєму костюмчику.

— А що я мусив робити, як та п'яна жінка на базарі лежала. Мусив завести її додому. А то вночі не спав би.

А то каже мені:

— Поведіть мене, мамо, до церкви.

Пішли ми в неділю. Аж якась жінка несе мішок картоплі, то він узявся їй допомагати. Так ми на службу Божу й не втрапили.

— Нічого, — каже. — Треба людям добро робити.

«Моя мова — мамина», — згадав я Василеві слова, слухаючи його маму-подолянку, наспівну мелодіку її питальних речень.

Тієї ж осені в журналі «Кафедра», що його вже видавали у Львові — Харкові Михайло Осадчий та Степан Сапеляк, я прочитав нарис Віталія Калиниченка про останні дні Василя Стуса. Я здивувався: так багато там було неточностей і домислів. Це тому, що Калиниченка під час загибелі Стуса у Кучино не було. Він був тоді у Чистопольській в'язниці, повернувся пізніше, ми йому розказували, а він оце так наплутав. Хоча Сапеляк і Калиниченко доводили мені, що то новела, художня річ, але мені надто заболіла свіжа рана. Навіщо ця мітотворчість по свіжому сліду? Спочатку треба сказати всю правду. Може, колись якийсь письменник випише образ Стуса ліпше і точніше, ніж ми, хто його знав, але ми повинні перш за все засвідчити правду.

Я негайно написав три-чотири сторінки тексту про відомі мені обставини загибелі Василя Стуса, він був опублікований в одному з наступних номерів під назвою «Розпадання материка». Це спонукало мене до писання ширших спогадів, бо не зразу після звільнення я взявся за писання: хотів спершу віднайти написане 1978 року, бо ж багато деталей і вражень тих часів уже не міг пригадати так живо. Я вже згадував, що, йдучи 1979 року в неволю, один примірник сховав у своєму обійсті в Ставках, у капроновій банці закопав у землю. Повернувся 1988 року, копаю-копаю — нема! Другий примірник я передав був через свою матір Дмитрові Мазуру — і цього Дмитро не знайшов. Тому я написав другий варіант (закінчив 5 січня 1989 року). Відбитки мого машинопису пішли гуляти по Україні й поза нею. Спочатку мої спогади опублікував машинописний журнал «Літературний ярмарок» (редактор Богдан Жолдак), потім, знявши декілька фраз, — журнал «Донбас», число третє 1989 року, частково — журнал «Сільські обрії», число шосте того ж року. Для деяких газет я готував окремі фрагменти.

Згодом я побачив, що спогади мої далеко не повні, тому поклав собі розширити їх, хоч би й на шкоду своєму правилу писати якомога коротше. Це має бути документ про людину і документ про час та місце, доступ до якого був обмежений. Я свідчу. Перед читачами, літературознавцями, перед судом історії. Третій, може, не останній варіант, я закінчив 30 січня 1991 року, вже працюючи в Києві секретарем

Української Республіканської партії. (Опублікований він у книжечці: *Овсієнко Василь. Світло людей. Спогади-нариса про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко*. — Бібліотека журналу УРП «Республіка». — Серія «Політичні портрети». — № 4. — К., 1996. — 108 с. Готуючи цю книжечку, я вніс деякі виправлення та доповнення, не порушуючи розповідного стилю та не вносячи сучасних оцінок. Щоб було так, як я тоді пам'ятав і сприймав. Це документ часу. 2004 року, готуючи видання: *Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн.* — Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005, я вніс невеличкі виправлення та доповнення. А до цього видання додаю деякі деталі, перенісши їх зі своєї автобіографічної розповіді.)

1989 року в Україні виникла думка перевезти тлінні рештки українських національних героїв Василя Стуса, Юрія Литвина і Олекси Тихого на батьківщину. Родини вели тривалі перетрактації зі владою, громадськість збирала гроші. Під кінець літа 1989 року окреслилися конкретні терміни: привезти під 3–4 вересня. Це дні смерти Василя Стуса і Юрія Литвина. До групи, що мала вирушати на Урал, добрі люди вписали й мене. То була незабутня поїздка... Через декілька днів після повернення, 9 вересня, я попросив Михайла Гориня, який головував другого дня на Установчому з'їзді Народного Руху України за перебування, щоб позачергово випустив мене на трибуну, і я виступив з таким повідомленням (звичайно, сказав я коротше, але текст був написаний):

«Оце, добрі люди, у руках у мене ключі від тюремних камер, із яких політв'язнів, у тому числі й мене, вивезено було менше двох років тому. Це ключі від камер так званого “учреждения ВС-389/36” у селі Кучино Чусовського району Пермської області — колонії особливого режиму для “особливо небезпечних державних злочинців, особливо небезпечних рецидивістів”, таких, як присутні тут Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, Микола Горбаль, Іван Сокульський, Іван Кандиба...

Це ключі від камер тієї самої “установи”, де були доведені до смертельного стану відомі правозахисники, члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Олекса Тихий, Юрій Литвин і Валерій Марченко, які померли по в'язничних лікарнях у 1984 році. Оцей ключ номер три, можливо, від карцера № 3, в якому помер унаслідок голодівки та від холоду видатний поет сучасної України Василь Стус.

Я не викрав ці ключі. Я підібрав їх щойно 1 вересня в одній із камер покинутої та напівзруйнованої, до болю рідної тюрми. Будемо сподіватися, що ніколи ці ключі вже не будуть подзвонювати в руках наглядачів. Їхнє місце в музеї.

Згідно з “найгуманнішими у світі” радянськими законами, останки померлого в'язня не віддають родині для поховання на батьківщині, доки не закінчиться термін ув'язнення. Отже, хто зі в'язнів вижив —

той уже вдома, а хто помер, той понині під арештом. Олекса Тихий — на кладовищі “Северное” в Пермі, Юрій Литвин і Василь Стус — у селі Борисово, коло Кучино, під стовпчиками з номерами 7 і 9. Тільки тіло Валерія Марченка великій подвижниці, матері Ніні Михайлівні, вдалося вирвати та поховати під Києвом.

Родини Стуса, Литвина і Тихого, за підтримки товариства “Меморіал”, Всеукраїнського товариства репресованих, УГС та НРУ, домоглися, нарешті, дозволу перевезти тлінні рештки до Києва та перепоховати на Лісовому кладовищі. Похорон мав бути 3 вересня, за день до роковини смерті Литвина і Стуса.

Ми закупили квитки на літак, замовили цинкові домовини, зафрахтували транспорт. Але за три дні до виїзду надійшла телеграма від начальника відділу комунального господарства Чусовського району Казанцева, що перепоховання заборонено “у зв’язку з погіршенням санітарно-епідемічної обстановки в районі”.

Усе ж таки на Урал виїхала знімальна група новостворюваної кіностудії “Галфільм” на чолі з режисером Станіславом Чернілевським, яка працює над повнометражним фільмом про Василя Стуса. Із нею поїхав і я. Проведено унікальні зйомки на могилах Стуса і Литвина, у приміщенні колишньої нашої в’язниці, в тому числі в карцері, де помер Стус. Ми вчасно приїхали, бо “тюрма народів” ближчим часом має бути переобладнана на корівник.

Ми встановили, що ніякого погіршення саніта́рної обстановки в Чусовському районі нема. Ми питали лікарів, працівників ринку, продавців, людей на вулиці — ніхто такого не чув, якогось особливого стану в районі не оголошували. Із розмов із головним лікарем саніта́рної служби району Дивдіним та заступником заввідділом комунгоспу райвиконкому Мусіхініним стало ясно, що рішення про заборону перепоховання було прийнято після дзвінків із Києва, з Кучино та з Пермі. Неважко здогадатися, що ті дзвінки — від зацікавлених людей, від винуватців смерті Тихого, Литвина, Стуса.

У 1985 році Стуса поховали за декілька годин до приїзду дружини та сина і не дозволили перевезти тіло на Україну. Тоді теж покликалися на несприятливу саніта́рну обстановку. Отже, епідемія є. Це — чума. Це — антиукраїнська чума, вірусоносії якої сидять у КГБ та в ЦК КПУ!

У зв’язку з цим пропоную записати до резолюції з’їзду таке:

“Вимагаємо повернути українській землі тлінні рештки українських патріотів, що ними засіяні простори Росії, у тому числі Тихого, Литвина і Стуса;

вимагаємо цілковитої реабілітації всіх в’язнів сумління 60–80-х років, що не може обійтися без публічного осуду винуватців репресій (саме осуду, а не засудження);

вимагаємо відкрити сейфи КГБ і видобути звідти твори наших митців, зокрема Юрія Литвина та Василя Стуса, з метою їх опублікування».

У залі здійнялася буря оплесків. Мене обступили журналісти, фотографували ті ключі...

Був у залі й секретар ЦК КПУ з ідеології Леонід Кравчук. *(Він сидів недалеко від мене, трохи позаду, в першому біля проходу кріслі. Я бачив, як до нього підійшла одна жіночка і пришилила до піджака значок — тоді нам у Литві зробили найпершу партію таких простеньких синьо-жовтих прапорців, що просто застромлювалися голочкою в одяг. Вони легко губилися. Хитрий лис подивився на значок згори вниз, скинув піджака і повісив його на крісло.)*

Не все, що було зазняте на кладовищі в селі Борисово та в Кучино, увійшло до фільму Станіслава Чернілевського (*остаточна назва «Просвітлої дороги свічка чорна», «Галфільм», 1992*), не все й потрапило в кадр. Ось, наприклад, таке.

Незадовго до нашої поїздки я одержав від Марта Ніклуса з Естонії його нарис «Екскурсія в прошлое» — про одвідини Кучино у вересні 1988 року (він там бував зі знімальною групою естонського телебачення і в травні 1989-го). Март, зокрема, пише, що брат нашого начальника майора Долматова, Степан Олександрович, похований за декілька кроків від могили Стуса та інших політв'язнів, а сам Долматов захворів на рак і поїхав до Москви лікуватися. Його попередник майор Журавков помер скоро після Стуса і похований у Пермі. У кутку кладовища в Борисово ми знайшли під стовпчиком № 7 поховання Юрія Литвина, під № 8 — Ішхана Мкртчяна, під № 9 — Василя Стуса. Я знайшов могилу не тільки брата, а й самого нашого начальника Долматова. Вона через одну від братової, четверта від Стусової, в тому ж ряду. Я став шукати її тому, що побачив під тином порівняно свіжі викинуті вінки з написами: «Дорогому Александру Григорьевичу от сотрудников учреждения ВС-389/37», «...от семьи Максимых». 37-ма політзона була в Половинці, тепер там, мабуть, сидять кримінальники, бо політичні залишилися тільки в 35-й, у Центральному. Але ж Максим — наш останній начальник режиму! Може, його перевели туди ж. Схоже, «Александр Григорьевич» — хтось із «наших». Я не знав імені й по батькові Долматова, але здогадався, що то він, і став шукати могилу. Вмурована в пам'ятник фотокартка не залишала сумніву. І напис:

«Долматов Александр Григорьевич 24.II.1946 — 4. IV.1989».

Царство йому Небесне. Бог йому суддя. І Журавкову. Багато вони забрали з собою таємниць. Хай би жили та розказали. Але, мабуть, неспроста вони повмирали зовсім не старими... *(Див. про це мій нарис «Бог своє береже».)*

Під тиском громадськості нарешті було дозволено перевезення. Повернувшись із Уралу, я 22 листопада написав таку замітку для преси:

«Увечері 15 листопада 1989 року з Києва до Пермі вилетіла літаком експедиція, щоб перевезти на батьківщину тлінні рештки українських патріотів Олекси Тихого, Юрія Литвина та Василя Стуса, закатованих у таборі смерті ВС-389/36, що в селі Кучино Чусовського району. До групи входили син Стуса Дмитро, син Тихого Володимир, заступник голови Всеукраїнського товариства репресованих, член УГС Василь Гурдзан, який представляв інтереси матері Литвина, режисер кіностудії “Талфільм” Станіслав Чернілевський, оператори Богдан Підгірний та Валерій Павлов, звукооператор Сергій Вачі, літератор і бард Валерій Покальчук та колишній в’язень Кучино, голова Житомирської філії УГС Василь Овсієнко. Із Москви приїхав другий син Тихого Микола. Директор фільму “Василь Стус. Тернова дорога” (така була перша, робоча назва фільму “Просвітлої дороги свічка чорна”) поет Володимир Шовкошитний виїхав на Урал ще 7 листопада, маючи листи до місцевої влади від СПУ та СП СРСР, від Спілки кінематографістів України, від її голови, народного депутата СРСР Михайла Белікова.

На час приїзду основної групи домовини та дерев’яні ящики для їх транспортування не були виготовлені, бо майстрам якісь підполковник та капітан міліції “порадили” не поспішати...

Володимирові Шовкошитному перед тим довелося обходити безліч установ, у тому числі райвідділ КГБ, очолюваний нині Ченцовим Володимиром Івановичем, який працював кагебістом у таборі смерті з кінця 1981 до кінця 1984 року і є одним з винуватців загибелі політв’язнів. Ченцов сказав, що його відомство не тільки не шкодить, але й сприяє нашій справі. Насправді нам допомагала тільки громадськість, влада лише шкодила. Робилося все, щоб група не встигла на зворотній рейс і не повернулася в суботу, бо ж на неділю в Києві мали зібратися люди. Багато допомогли нам пермський журналіст, поет Юрій Беліков (він родом із Чусового), редактор газети “Чусовской рабочий” Юрій Одеських, директор Чусовської друкарні Олександр Миколайович Міхальов, журналісти Микола Гусев і Марина Черних. Саме друкарня надала нам свій автобус, ваговоз та інструмент, бо в держави (у комунгоспу) ми змогли взяти лише декілька лопат. Водій ваговоза з друкарні Валерій Сидоров ніч проти 17-го провів у машині, щоб з нею нічого не сталося, наступної ночі не спав зовсім. Але це не допомогло...

Основна група, передрімавши в пермському готелі на матрацах, покладених на підлогу, приїхала за чотири години електричкою в Чусовой, обійшла всі потрібні установи, улаштувалася в готель. Усю апаратуру доводилося переносити на собі та возити місцевим транспортом. Дошкуляв холод. Під вечір виявили, що не взяли довідок про смерть

Тихого, Литвина, Стуса — тому нам не віддають домовин. Довелося послати Овсієнка назад до Пермі. 17-го вранці група вирушила автобусом місцевої друкарні в село Борисово, на околиці якого притулилося кладовище. Дорогою група зустрілася з дільничним міліціонером Матякубовим, заїхала в сільраду в Копально, але голови сільради не виявилось, хоча з ним домовлялися про зустріч по телефону. Стали видзвонювати його та районне начальство. Нікого нема. Чернілевському, Дмитрові Стусу та Гурдзанові з операторами довелося, завізши інструмент на кладовище, повертатися в Чусовой, де після довгих зволікань їм дозволили викопувати домовини, але не виймати їх, доки не буде привезено цинкових. Такі само перетрактації велися й на кладовищі з дільничним міліціонером і якимось оперуповноваженим. Близько 12-ї години ми заявили, що починаємо копати самовільно, беручи всю відповідальність за наслідки на себе. Ішлося про “наругу над могилами”..

Сніг ледве притрусив землю. Ґрунт замерз на сантиметрів 10.

Стусова домовина виявилася на глибині в межах приблизно 100–140 см у сухій глині. До неї докопалися раніше. Середня з трьох дощок віка трохи проломлена. Литвинова — на глибині 150–180 см, у мокрій глині, доводилося вичерпувати воду з ями. Вона оббита тканиною, яка була колись червоною. Ще доволі міцна.

Коло 14-ї повернувся з Пермі Овсієнко, одразу взявся за роботу, розповідаючи, що їхав із Чусового в одному автобусі з колишнім наглядцем Сергієм Останіним, який не захотів зійти з автобуса, щоб провідати могили своїх жертв, навіть могилу свого начальника, Долматова, що похований через кілька могил від Стусової. Він зараз працює санітаром у психіатричці, разом з колишнім наглядачем Навозновим, а решта роз'їхались хто куди. Кукушкін дав лейтенантові Любецькому молотком по голові — зараз сам сидить. Отакі новини.

Разом з нами копали Юрій Беліков, Микола Ґусев та ще один журналіст із Чусового. Представники влади лише спостерігали. Сутеніло. Ми мусили провести освітлення від найближчої ізби, за що господарі платні не взяли. (*Це панство Жеребцови, Ніна Василівна, Сергій Тимофійович та їхній син Олександр.*) Ще до темряви затягли ми під домовини вірówki, зрушили їх з місця. А цинкових домовин усе нема. Мідники нудяться в автобусі, доводиться набавляти їм платню, «підігрівати». Чернілевський з оператором мусив ще раз їздити до Чусового на перетрактації, звідки привіз невиразну, але тривожну вість, що з нашою машиною, яка мала везти цинкові домовини з Пермі, щось у дорозі сталося. Проте ми роботу не припиняли.

Нарешті коло 19-ї години приходить машина з домовинами. Нам полегшало на душі, а влада (міліціонер, опер, представник санепідемстанції Дивдін, комунгоспу — Казанцев) прикро здивована.

Шовкошитний розповідає, що насилу вдалося умовити майстрів, щоб докінчили хоч дві домовини, що були розпочаті, та дерев'яні ящики до них. Усе це з доплатою, звичайно. А брати Тихі подалися на якийсь завод, де їм обіцяли дати майстра і матеріал. З Пермі ваговоз вийшов уранці, але на виїзді з міста його зупинила автоінспекція, стала перевіряти справність. Певна річ, люфт керма виявився завеликим, їхати не можна. Водій і Шовкошитний пішли до будки ДАІ правдатися, але їм там оголосили, що є підозра, ніби вони збили хлопчика. Треба їхати до райвідділу міліції, що на протилежнім кінці міста. Та коли водій Сидоров і Шовкошитний вийшли з будки ДАІ, то з жахом побачили, що їхня машина осідає на всі три праві колеса. (Згодом у кожному колесі виявили по дві однакові пробіони, причому всі збоку.) Було одне запасне колесо, його поставили спереду, пробиті — до заднього моста в середину, а цілі — з боків.

Поїхали до райвідділу. Тільки о 14-й годині за місцевим часом (о 12-й за московським) їх відпустили, перепросивши. (Згодом з'ясувалося, що саме в цей час київський міськвиконком виніс рішення про перепоховання на Байковому, а не Лісовому кладовищі. Отже, оголошено було “відбій” затримуванню.) Машина не могла їхати більше 40 км на годину, а то якихось 200 км...

Отже, є надія впоратися. Усе тепер залежить від нас.

Першою близько 19-ї години підняли Стусову домовину. Зняли віко. Тіло не накрите. Усе чорне: обличчя, зеківський одяг, подушка під головою, стружки в домовині. Тіло всохло, носовий хрящ запав, але нема сумніву, що це Стус. *(Треба зауважити, що ми допускали такі сумніви. Дмитро глянув і сказав: “Це тато”. Стягнув шапочку з голови, закрив нею своє обличчя і скрушно відвернувся.)* Ефект чорноти підсилює темрява та штучне освітлення. Голова повернута трохи вліво. Як перекласти тіло в цинкову домовину? Зламали бокову стінку з думкою пересунути його. Пробуємо, але бачимо, що тіло розламається. Тоді накриваємо його міцною тканиною, щільно притискуємо і перекидаємо домовину. Кладемо тіло на дошки, накриваємо другим шматком тканини зі спини, беремо щільно руками обидва шматки і, як у мішку, кладемо вже в цинкову домовину. Працюємо в гумових рукавичках і марлевих пов'язках. Якогось особливого запаху не чути, тільки ніби цвіль. *(Пам'ятаючи версію про можливе вбивство В. Стуса нарами по голові, я придивився, але не закріпив на ній ніяких пошкоджень. Та, власне, ця процедура відбувалася в такому напруженні, що нам було не до огляду. Я не схильний до містифікацій, але учасник ексгумації поет Юрій Беліков показував знімок В. Стуса екстрасенсу. Той сказав: “Цей чоловік убитий ударом по голові”.)*

Поклали під голову “пропускну” від церкви, хрестик, покрили тіло покривалом, поставили коло рук незапалені свічки, помолилися, попрощалися і закрили домовину віком.

Литвинова могила глибша. Коли підняли домовину — з неї полилася вода (і нині чую той дзюркіт). Зняли віко — тіло покрите саваном. Мама була на похороні, то казала, що їй навіть дозволили переодягти сина в цивільний одяг. Вона справила мінімальний обряд, тому ми не стали знімати покривало, тим паче, що все було мокре. Переклали тіло в цинкову домовину так само за допомогою двох шматків тканини, поставили свічки, помолилися і закрили домовину.

Виносили до дороги метрів двісті поміж могил з великою обережністю спочатку Василя, потім Юрія. Довершивши це, з якоюсь полегкістю взялися за порожні домовини. Склали їх, опустили в ями. Звичай велить укинути туди й вірówki. Засипали, зробили горбочки, поправили могилу Ішхана Мкртчяна, що поміж Стусовою та Литвиноюю. Познімали зі стовпців номери, відкололи від них собі скалок. До речі, таблички на Литвиновому стовпчику № 7, яку привезла мати і яку ми ще бачили 31 серпня, вже не було. Поставили свічки на всі одинадцять могил в’язнів, дві з яких оце спорожніли, і так відійшли. *(У жовтні 2000 року я дізнався від Давида Алавердяна, що вірмени на чолі з його тестем, колишнім кучинським в’язнем Ашотом Навасардяном, забрали тлінні рештки Ішхана Мкртчяна ще в лютому 1989 року, нікого не питаючи! Давид показав відеофільм про це: хурделиця, а вони копають...)*

Вантажна машина з домовинами і дерев’яними ящиками від’їхала одразу, десь коло 21-ї години. З ними поїхали мідники і Шовкошитний — до гаража друкарні, де мідники залютували домовини, поклали в ящики, а директор друкарні Міхальов уночі оббив ящики дротом по канту, щоб їх прийняли як багаж.

Ми вибралися з кладовища коло 23-ї, до готелю дісталися до півночі. Удалося зв’язатися з Києвом, сповістити про перебіг подій. Нам сказали, що похорон буде не на Лісовому, а на Байковому кладовищі — виконком Київради прийняв таке рішення.

Чернілевський з оператором їздили ще знімати запаювання. Там водій Сидоров познімав колеса, позаклеював камери, а вранці разом із Шовкошитним вони повезли домовини до Пермі в аеропорт.

Ми приїхали в Перм електричкою вчасно, а Тихих нема. Сповіщаємо про це в Київ. Там нічого не знають.

Нарешті за 20 хвилин до початку реєстрації пасажирів вони приїхали. Змучені, тягнуть мармурову плиту з батькового надгробка. Слава Богу...

Володимир та Микола розповідають, що з великими труднощами їм удалося 17-го пообіді домогтися дозволу на ексгумацію тіла батька,

який був похований на кладовищі “Северное” в Пермі, та на виготовлення домовини і ящика. Але майстер, який мав їх робити, не з’явився. Хтось сказав їм, що його побито. Вранці 18-го брати прийшли до майстерні, де був матеріял та інструмент, сказали комусь там, що в них є майстер. Але нема ключа від майстерні. Тоді вони підважили двері, влізли в майстерню і взялися за роботу самі, хоча звичай забороняє рідним це робити. Добре, що Микола мав якісь елементарні уявлення про цю справу. Тільки під кінець роботи прийшов помічник трунаря Ігор і допоміг їм. Поспішили на кладовище. Мусили ще раз нехтувати звичай — разом з гробарем розбили надгробок, викопали і переклали рештки батька в цинкову домовину, помчали назад до майстерні, де Ігор залютував її, — і оце сюди. Ми сповістили в Київ, що все гаразд, вилітаємо.

Вилетіли з Пермі о 20-й годині (за московським о 18-й), прибули в Бориспіль о 20:30. Дорогоцінний багаж видали нам через годину — його чекало близько тисячі душ...

...Виїхала машина з опущеними бортами, на ній — домовини. Злетіла Валентина і впала на гріб мужа. Михайло Горинь сказав слово про мучеників, подякував нам поіменно за тяжкий труд. Корогви, свічки, молебень, високі голоси відчайно б’ються у нічне небо, гуркочуть літаки. Висока печальна урочистість. А ми, забуті, ніби вже й непотрібні нікому, шукаємо машину, щоб завезти свої речі до Києва, вантажимо їх — тим часом ескорт від’їхав.

До Свято-Покровської церкви на Подолі я приїхав наступного дня, 19 листопада, вранці. Велелюддя. Це та сама церква, в якій на Покрову 1984 року відспівували Валерія Марченка. Як сплітаються наші дороги... Коли винесли домовини, поклонилися тричі Божому Храмові, обійшли його — я протиснувся до Литвинового автобуса-катафалка, щоб утішати його маму та сина. Братися нести гріб уже не було сили.

Похорон описаний у пресі й без мене. Скажу лише, що і я дотиснувся до мікрофона і коротко — не можна зволікати з похороном до заходу сонця — нагадав, що ми ховаємо сьогодні трьох “особливо небезпечних державних злочинців — особливо небезпечних рецидивістів”. Олекса Тихий був засуджений загальною на 22 роки — відсидів 14, Юрій Литвин прожив усього 49 років, а засуджений був на 43, відбув 22. Василь Стус зі своїх сорока семи з половиною років був невільником 12, засуджений був на 23. За що? За Слово істини...

Прощайте, дорогі співкамерники — Олексо, Юрію, Василю...

*Так, ми відходимо, як тіні, і мов колосся з-під коси,
в однім єднаєм голосінні свої самотні голоси.*

Не розвиднялося їй не дніло, а тільки в пору половинь
 завирувало, задудніло, як грім волання і велінь.
 Та вилягаючи в покосах під ясным небом горілиць,
 ми будимо многоголосся барвистих світових зірниць.
 Народжень дибиться громаддя, громаддя вікових страстей,
 а Бог не одведе очей від українського свічаддя.
 То ж не одне уже світання, тисячоліття не одне,
 як ув оазі безталання нас душить, підминає, гне...
 Як тавра нам віки, як рана, прости ж, мій Боженьку, прости,
 коли завзяття безталання не винести, не донести.
 Та віщуни знакують долю — ще розчахнеться суходіл,
 і хоч у прірву, хоч на волю — об обрій кулаки оббий.
 Ти ще побачиши Україну в тяжкій короні багрянній.
 На тихі води і на ясні зорі
 паде лебідка білими грудьми.
 Вдар, блискавко, і, громе, прогрими,
 аби вже не простерти крил — у горі.
 Зелені села, білі городи, і синь-ріка, і голуба долина,
 і золота, як мрія, Україна кудись пішла, лишаючи сліди.
 Отут спинують на самотині — там, де копита коня вороного
 розбризкують геть ярі іскри 'дного днів.
 ...Враз ослонилася дорога, що при самій увралася меті».

«О ПРЕСВЯТА

МОЯ

ЗЕГЗИЦЕ-МАТИ»*

6 травня 1994 року в Донецьку відійшла у вічність Їлина (Олена) Яківна Стус (Синківська).

Син Василь прожив заledве половину материного віку, увівши її до Храму Святих Матерів України. А хто ввів Василя Стуса до Святого Храму, що називається Україною? Авжеж Мати.

Тяжким хрестом його було Слово. Українське Слово. І дала йому його Мати. «Моя мова — мамина», — казав мені Василь у камері кучинського табору особливого режиму на Уралі. І я впізнав наспівні подільські інтонації, слухаючи Матір уже по смерті сина. У 1988 році, вийшовши на волю, я мусив виконати тяжку повинність: обійти рідню померлих у неволі Олекси Тихого, Валерія Марченка, Юрія Литвина

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 229–231.

та Василя Стуса. Ступав як на розпечене вугілля. Так, ніби винен, що живий, а ВОНИ не повернулися.

На тиху Чуваську вуличку, 19 у Донецьку теж ступав із трепетом сердечним. Мати була у дворі. Як дізналася, що я З ТОГО СВІТУ, — заплакала гірко та й пішла в садочок. Повернувшись, пристала до нашої з Василевою небогою Тетяною розмови:

— Оце як трохи забуду про своє горе, то зараз хтось приходить та й нагадує...

І, ніби похопившись, оповіла мені дещо про Василеве дитинство, та й про себе.

Василь часом подовгу роздивлявся вид своєї матері і зітхав: «Мамо моя, мамо...»

*Весь обшир мій — чотири на чотири.
Куди не глянь — то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
Це плетиво заламаних доріг.
І дальше смерті — рідна Україна.
Колодязь, тин і два вікна сумні,
Що тліють на вечірньому вогні.
І в кожній шибиці — ніби дві жарини,
Журливі очі вставлено. Це ти,
О пресвята моя зегзице-мати.
До тебе вже шляхів не напитати
І в ніч твою безсонну не зайти.
Так жди мене. Чекай мене. Чекай.
Хай і намарне — але жди, блаженна.
І Господеві помолись за мене.
А вмру — то й з того світу виглядай.*

Народилися Їлина Яківна 5 червня 1902 року в Рахнівці на Вінниччині. Мали з чоловіком Семеном Дем'яновичем двох дочок та двох синів. Найстарша Ярина померла 1940 року від менінгіту, 14-літнього Івана розірвало німецькою міною, Василя в 1985-му поглинула ненашла російська імперія, і лише Марія, слава Богу, донині вчителює в Донецьку. Зазнала мати того, що всі українські селяни в цьому найтрагічнішому в нашій історії двадцятому столітті: тяжкої праці, голоду, репресій. 1940 року сім'ю збиралися «розкуркулити», то батько мусив сховатися в шахту на Донбасі, відтак забрав туди й родину. Ось як писав Василь про матір:

«Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес... Тяжко — жили мало не лопали. А мусиш пхати тачку. Пам'ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна

подерта — латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна в чому.

Пам'ятаю, як 1946–47 рр. пас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти — і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота».

«Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід на душі — од мамині коліскової “Ой люлі-люлі, моя дитино”. Шевченко над коліскою — це не забувається».

*«Ой люлі-люлі, моя дитино,
вдень і вночі.
Йди ти, сину, на Україну,
нас кленучи.*

І — так сумно: хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти?»

Василів шлях до України пролягав через Мордовію, Колиму, Урал, а завершився у терновій славі на Байковому кладовищі. А материн до сина оце щойно завершився. Не дали їй побачитися з сином у 1975 році, коли билася об мури похмурої кам'яниці на Володимирській, 33, почувши, що до Києва привезено тяжко хворого сина. Побачилися аж у 1978-му, коли весь український засланський Сибір голодівкою домігся Василеві відпустки, щоб попрощався з батьком і поховав його. Не стулила мати очей синові в далекій уральській неволі в 1985 році, не здужала вона приїхати на перезаховання в листопаді 1989-го... Режисер Станіслав Чернілевський зазняв матір в останні роки життя — і ми бачили її у кінофільмі «Просвітлої дороги свічка чорна». Але нема жодного метра стрічки, де був би зазнятий син. Тільки голос:

*Хто їй води подати хоче?
Хто стулить очі їй — скажи?*

Далєбі, про трагедію матері, що «сина в жертву віддала», писали й не такі, як я, краще я не скажу. Тож схилимо сьогодні голови перед пам'яттю цієї Матері, безсмертної віднині в синовому слові.

*Коли б не ти — оця зима
мені була б як нескінченна
оскніла вулиця. Для мене
без тебе і життя нема.*

*Коли б не знав, що в тиші тиші
І в п'їтьмі теменї немає
твоеї свїчки, що свїтає
попїд безоднею узвиш, —
я збожеволїв би давно.
Що день за днем, що рїк за роком
вглядаюся в сумне вїкно
ї бачу мигдалеве око.
Вкраїно! Матере! Жоно!
Недоля ця, коли б не ти,
мене б косою пїдкосила.
А ти весь обрїй окрилила
І видивила всї свїти
І веселково освїтила
мої години самоти.*

«Святошинські високогорлі сосни, що рурами гудуть, вгорнувши в небо крони величавї» по довгїй розлуцї знову вітають добре знайомий їм рїзкий профїль Василя Стуса — уже бронзовий... 25 травня 1995 року на стїні аспїрантського гуртожитку

ВЕЛИКОМУ
ГРОМАДЯНИНУ
УКРАЇНИ*

Академїї наук на проспекті Вернадського, 61 у Святошинї, де в 1963–1965 роках жив поет, відкрито меморїальну дошку. Автор її — людина, яка має право доторкнутися до пам'ятї Василя — Борис Довгань. Він ще в 60-х роках зробив його скульптурний портрет, коли для цього потрібно було не тїльки хисту, але й громадянської мужности. Такї меморїальнї дошки, сказала на відкритті лїтературознавець, приятелька Стуса Михайлина Коцюбинська, — то зарубки нашої пам'ятї про найкращих їз нас. У Святошинї він жив у роки самоутвердження, тут знаходив друзїв ї однодумцїв, тут зустрїв свою кохану дружину... Цї сосни — живий образ його духовної висоти, його прямосяння.

А вдова Валентина стояла тим часом у гуртї людей... Родина не захотїла велелюддя на урочистостях, але не кїлькїстю людей, якї прийшли сьогоднї на відкриття дошки, а кїлькїстю секунд, на якї спинятимуться тут перехожї, вимїрюватиметься шана до поета ї громадянина, сказав

* Друк. за: Овсїєнко Василь. Свїтло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 231–233.

голова Ленінградської райради Вадим Прошко. Це перший і справді народний пам'ятник Стусові. Дошку відлито в Інституті проблем лиття АН (завідувач Борис Кириєвський), ділянку впорядкували робітники ЖЕКу АН (начальник Олександр Микитенко) та державного комунального підприємства зеленого господарства (директор Сергій Микитюк). Ніхто не відмовлявся від участі в цій роботі, питали хіба, чи є можливість оплатити матеріал.

Привітати Василя прийшли пікетувальники Верховної Ради — українці з Криму та хор вояків УПА з Коломиї. Коли Україну опадають травневі комуністичні приморозки, — вони приїхали до столиці, але киян там під стінами всього декілька чоловік...

Поет Олег Орач від імени Комісії творчої спадщини Василя Стуса надав честь зняти покривало з пам'ятної дошки Михайлові Гориню, Голові УРП, який свого часу карався в неволі на Уралі разом зі Стусом.

— Загинула імперія, — сказав М. Горинь. — Але вона залишила у свідомості людей багато стереотипів, певний спосіб думання, який ще довго проявлятиметься у вчинках. Василь Стус був із тих небагатьох, хто виріс із імперської твані і став зразком громадянина України. Він кожним своїм учинком утверджував власну і національну гідність: ворога називав ворогом, ката — катом. А в умовах камери то був щоденний прояв мужності. Не всім це вдавалося. І тюрма ділила людей на тих, хто пристосовувався, і тих, хто постійно протистояв режимові, захищаючи свою гідність і честь свого народу. Стус був великим громадянином України в тюрмі. Він був справді вільною людиною за ґратами — зразком для нас усіх.

Я продовжив його думку, що Василь з'явився в Києві тоді, коли для шістдесятників почалися зазимки. Він повернувся до Києва в люту стужу 1979-го і не мав тут до кого ословитися — адже практично вся Гельсінкська група вже була заарештована. «Такого Києва я не хотів. Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще, я вступив до неї, бо просто не міг інакше», — писав він у «Таборовому зошиті». Він не поривався за кордон — «бо хто ж тут, на Великій Україні, стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас».

Справді, коли народ у неволі, то боротьба за свободу забирає найкращі його сили. Багато хто, здавалося б, міг збирати інформацію про порушення прав людини в Україні, багато хто міг би сидіти в тюрмі, але йшли лише найшляхетніші. Пішов Стус, якого зараз нам так не вистачає. Пішов туди, де належалося бути найшляхетнішим...

У видавничій спілці «Просвіта» (Львів) вийшли у світ «Палімпсести» Василя Стуса — реконструйована його сином Дмитром збірка віршів видатного поета, який загинув 47-ми років у карцері політичного концтабору на Уралі 4 вересня 1985 року.

Цим третім томом у двох книгах завершено видання творів у шістьох томах, дев'ятьох книгах, що здійснювалося впродовж 5 років.

1 червня 1999 року в київському Будинку вчителя сприяннями Товариства «Просвіта» і благодійного фонду «Рідний край», що діє при ньому, відбулася під назвою «Люди і текст» презентація всього видання. Вели його один з упорядників кандидат філології Дмитро Стус і артистка Галина Стефанова. На жаль, через недугу в ньому не взяла участь голова редакційної колегії видання **Михайлина Коцюбинська**, яка, однак, надіслала зворушливого листа, в якому, зокрема, сказано:

«Страшенно прикро, що я не змогла бути тут з вами в один з найщасливіших у моєму житті днів, адже не часто щастить пересвідчитися в реалізації свого сокровенного задуму, особливо коли цей задум — такий масштабний і значущий для української культури — здійснений у, м'яко кажучи, далеко не сприятливих умовах, а радше всупереч цим умовам на спасенному ентузіазмі. Що ж, це в річищі наших традицій: чи не все найкраще з українських культурних здобутків, як і творчий подвиг Стуса, здійснювалося, набувало плоть й ваги наперекір умовам, у якихось вищих сферах надреальності... З цих аскетично скромних томів постає екзистенційне самоствердження людини, яка вибудувала себе в умовах несвободи, виборола своє пряможання, явила високі зразки інтелекту й поетичних осяянь, з якими можна гідно виходити на обшири сучасної світової культури... За кількістю нового і невідомого матеріалу, чудом збереженого і щасливо розшуканого, це видання унікальне. Стус вірив, що твори його дійдуть до читача, а для цього зробив багато рукописів. Хоч частина з них загинула (може, безповоротно втрачена остання його збірка «Птах душі» — плід останніх п'ятьох років його невільничого життя), та упорядники явили чудеса винахідливості у прочитанні текстів рукописів, насамперед Дмитро Стус, його дружина Оксана Дворко і Галина Бурлака».

ДУХОВНИЙ
ПОДВИГ
НЕ ПРОПАДАЄ
МАРНО*

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 233–236.

Далі М. Коцюбинська відзначила, що ця праця невеликої групи подвижників, людей, здебільшого близьких до Стуса (рушієм проекту був син поета), досі належно не поцінована. Та велике бачиться на відстані.

Виступаючи на презентації, професор Київського університету **Василь Яременко** запевнив, що редакційна колегія видання буде висунута на здобуття Державної премії імені Тараса Шевченка. Може, це буде їй замість зарплати, яку вона одержувала (тобто не одержувала), як усі.

Дмитро Стус представив усі томи видання. До першого тому увійшли ранні вірші, написані до ув'язнення 1972 року. Це невидані збірки «Зимові дерева» (упорядкував Микола Гончарук), «Веселий цвинтар» (Валентина Макарчук), «Круговерть» (Д. Стус). Друга книга увібрала вірші, що лишилися поза збірками.

Том другий з дещо іронічною (Гьотевською) назвою «Час творчості (Dichtenszeit)» — це написані за 9 місяців від першого арешту до суду приблизно 200 віршів і 200 перекладів (упорядниці Г. Бурлака та О. Дворко).

Третій том — вірші, що ходили у списках під назвою «Вибране». Це їх мали висунути в 1986 році на здобуття Нобелівської премії. Але її присуджують тільки живим...

Четвертий том — літературознавчі статті, драматургічні спроби і публіцистика. Його підготували Сергій Гальченко та Микола Гончарук.

До п'ятого тому увійшли переклади (М. Гончарук, О. Дворко, Альбіна Шацька).

Нарешті шостий том у двох книгах «Листування» впорядкувала М. Коцюбинська, додавши унікальний «Словник імен, що зустрічаються в листах».

— Живемо в час парадоксів, — сказав **Євген Сверстюк**. — Ще ніколи не було в нас так, щоб відверто кримінальний елемент був при владі. З іншого боку, ще ніколи не було так, щоб як сновидіння з'являлися храми, і не лише в Києві, а й по селах. І це відбувається в часи, які ми називаємо скрутними. З'являються книжки, про які ми не могли й снити — що будемо тримати в руках твори забороненого Стуса, щоденники Єфремова, про які тільки ходили легенди. А в кого не вилучали Грушевського? Тепер ми все це маємо. Але це треба осмислити, коли говоримо про нинішні страшні, скрутні часи. Часи завжди різні для різних людей. Ми прийшли поклонитися Василеві Стусу за те, що він зробив неможливе у свій час і за своїх обставин — для нинішніх людей. Нам не найбільше бракує фондів. Вони знайдуться. Треба написати твір — і він так чи інакше буде виданий. «Не доходять ненаписані

листи», — каже Надія Світлична. Жодна з цих дев'ятьох книг не мала права з'явитися на світ, хіба за винятком підцензурних листів. Але вони вийшли. Духовний подвиг ніколи не пропадає марно. Є якась загадкова енергія обірваного життя і є величезна сила сконцентрованої моральної волі, яка орієнтує інших людей. Якби не «сімейний підряд» Дмитра і його дружини Оксани, то не можна було б зрушити цю велику справу. Так само якби не енергія Леоніди і Надії Світличних, то навряд чи були б видані книжки Івана Світличного. Уся справа в людях. Наш час потребує масштабних людей, які здатні заповнити прогалини, які здатні за нинішніх умов не хилитися, не пристосовуватися, не стогнати і не скиглити.

Бачачи, як виходять ці книги, — продовжив Є. Сверстюк, — я думав (вам буде смішно): а де Стус узяв олівця? паперу? Нам же давали олівця тільки заяву написати — і забирали! Стус голодовками виборів собі цей привілей. І щоб йому дружина передала два томи Ѓоте. Це було надзвичайно тяжко. Він був людиною прямої постави. Він вимагав, щоб з ним рахувалися, доки він живий. У кожному рядку він такий, як є. Ніде він не зігнувся, не пішов легшим шляхом. І це головний урок Василя Стуса для нас усіх. Це шевченківський урок. Візьміть його підцензурне листування. Воно таке змістовне, ніби того цензора не існувало! Або «Феномен доби» — він покликається на заборонених авторів! Це тоді, коли 99 % пишучих прикидалися, що вони й не чули тих заборонених авторів... Але за все це треба було платити!

Виступили також директор видавничої спілки «Просвіта» Олександра Коваль, яка без вагань узялася за це видання, голова Товариства «Просвіта» Павло Мовчан, директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка академік Іван Дзюба, народний депутат Анатолій Матвієнко, чиїми сприяннями було видано один з томів, Леонід Фінберг — представник Міжнародного фонду «Відродження», коштом якого видано 6 із 9 книг. До речі, один том видано коштом Благодійного приватного фонду «Кальміус», ще один — громадським коштом, насамперед завдяки збірці Надії Світличної, Канадського інституту українських студій в Едмонтоні. Семен Глузман передав для видання комп'ютери. Держава ж не дала на нього ні копійки, попри запевнення віце-прем'єра Валерія Смолія при врученні на руки вдови поета Валентини Попелюх 25 січня 1998 року ордена Ярослава Мудрого...

Василеві краєни з Рахнівки Гайсинського району на Вінниччині привезли синові і дружині поета коровай і глечик води з криниці, з якої він пив. А чудові митці Сергій Мороз, сестри Галя та Леся Тельнюк співали пісень на тексти Василя Стуса.

ВУЛИЦЯ

ВАСИЛЯ СТУСА

В КИЄВІ*

2002 року в Києві замість 14 районів стало 10. При цьому районунам надано історичні назви. Серед них — Святошинський (доти це була територія Ленінградського району). З поверненням такої світлої назви в районі змінилася влада і почалися позитивні зрушення.

Зокрема, районна адміністрація та рада домоглися виконання давнього рішення про перейменування вулиці Радгоспної на Василя Стуса.

На цій вулиці є кілька десятків великих нових будинків, у них живуть тисячі людей. Поруч, на проспекті Вернадського, 61, де був гуртожиток для аспірантів, є бронзова меморіяльна таблиця роботи Бориса Довганя, що сповіщає: «В цьому будинку у 1963–1965 рр. жив поет Василь Стус». Її, до речі, встановляли двічі, 1995 і 2000 року, бо першу вкрали якісь нечестивці.

Одружившись 10 грудня 1965 року з Валентиною Попелюх, Василь Стус аж до арешту 12 січня 1972 року жив неподалік, на Львівській вулиці. Того будиночка вже нема, бо тудою пролягла Окружна дорога. Але туди не раз у сновидіннях поверталася поетова душа:

*Ось ганок наш. Ти вже перед дверима.
Натисла на дзвінок — і легко так
Важезну прочинила райську браму.
Озвася син наш. Крикнути б! Але
Подати голосу не стало сили...*

Тепер удова мешкає поруч, на Чорнобильській вулиці. Там поет і правозахисник, член Української Гельсінкської групи прожив усього 8 місяців, до арешту 14 травня 1980 року. Під час перепоховання 19 листопада 1989 року його привозили сюди в домовині на останній поклін. Творчість поета повна «святошинських спогадувань пречистих». Стуса пам'ятають тут живі люди і «святошинські високогорлі сосни».

Урочистості з нагоди перейменування вулиці відбулися 21 травня 2003 року біля будинку № 25, а потім перейшли до школи № 200 на вулиці Доброхотова. Цій школі теж має бути надане ім'я Василя Стуса. В урочистостях узяли участь удова поета, син Дмитро, Михайлина Коцюбинська, Євген Сверстюк, Михайло Горинь, автор надгробних хрестів Микола Малишко, Микола Горбаль, який теж живе поруч.

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 236–237 (з доповненнями 2018 року).

Жвавий інтерес святошинців, а особливо школярів, до великого імені заповідає великі зрушення у їхніх душах.

* * *

До цього слід додати, що Марія Стус, сестра поета, мусила виїхати з Донецька через бойові дії в аеропорту, за якихось 5 км від її дому. Перебралася до Києва, куди раніше виїхала її дочка Еліна з чоловіком та двома малими дітьми. Друзі Стуса звернулися до мера Києва Віталія Кличка з проханням надати житло сестрі поета. Але у столичній владі не було на це правових підстав. Тоді Володимир, брат Віталія, викликався купити й подарувати їм квартиру...

Помешкання це у Святошині, на вулиці Володимира Наумовича. З вікна 22-го поверху видно вулицю Василя Стуса (була Радгоспна). Неподалік на Чорнобильській живе його вдова Валентина Попелюх. На проспекті Вернадського — гуртожиток, де жив аспірант Стус. Неподалік і школа № 200 імені Стуса. Видно й пам'ятні знаки на роздоріжжі Брест-Литовського проспекту й Окружної, де в 1965–1972 рр. жили Стуси. Одне слово, ціла тобі Стусівка...

2004 року я готував до друку книжку Оксани Мешко до 100-річчя з дня її народження і збирав по людях її листи. Звернувся й до Євгена Олександровича Сверстюка. Він надав не лише листи Оксани Мешко, а й два листи Василя Стуса з заслання — від 8 березня та 30 квітня 1979 року.

Тоді Стус був на засланні в Магаданській області (на Колимі), а Сверстюк, як за сибірськими мірками, недалеко — в Бурятії.

Я запитав адресата, чому він понад 25 років не публікував тих листів.

Виявилось, що він дуже цінував ці листи і боявся, щоб їх кагебісти не вилучили під час обшуків, сховав їх у конверт з найневиннішим листом із села і зумів привезти їх у Київ, і зберігалися вони у Віри Ткаченко. «Але коли щось ховаєш, то ніби навмисне забуваєш», де воно сховане.

ВИСТУП

ВАСИЛЯ ОВСІЄНКА

НА ТВОРЧОМУ ВЕЧОРІ

ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

«НА СВЯТІ НАДІЙ»

16 грудня 2008 року, Національна філармонія України

Василь пропонує в листах допомогу: може, потрібен теплий одяг, книги, програвач.

В. Стус: «Гадаю, між нами тут не буде жадних фігур — незручно, шкода часу і т. ін. Я — це Ти. І я в Тобі кращий, ніж я в Собі. Тож дай мені змогу вишколятися! Знаєш, Ти — мені снився новорічної великої ночі! Для мене Ти — синонім Совісті, найвища, найяскравіша Зірка мого небобратства. Ти, Паруйр /Айрікян/, Размік /Маркосян/, Зорян Попадюк, Сергій Солдатов, ще два-три чоловіка. Але Ти — й у цьому ряду — засяйний».

Є. Сверстюк: «Мабуть, він у своїй дикій самоті й розміщував гостей свого “круглого столу”. Я знаю, що “так собі” Василь Стус ніколи не пише, і здогадуюсь, що всі свої візії він виношував довгими колимськими ночами».

І Сверстюк відповів Стусові — аж через 20 років, перед Різдом 1999 року:

«Базилеосе,

Ти привітав першим — якось завше потрапляєш першим...

Поки там сперечалися, чи рукописи горять, Ти писав на тій землі, що під ногами горіла, і Бог беріг. Дійшли навіть Твої два вірші для мене в мій сивий день ласки. Отже, “не доходять ненаписані листи”, то напевно. І не засвічують нашої України у світі люди погашені — теж напевно. Твої... довго, але доходять...

День не усі світить, не усі світяться, ніяке минуле не засвічує людину для майбутнього. Але засвічене від любови і болю слово не згасне, бо споріднене зі Словом — Світлом. Слава Богу, що знайшлося кому визбирувати твої іскри в сутінках кінця віку.

Спасибі, Базилеосе! Вітаю Тебе, як летючу зірку, на тому березі».

Першій публікації цих віршів у газеті «Наша віра» за січень 1999 року передувало слово **Дмитра Стуса**:

«Коли майже все з архіву поета було опрацьовано, Оксана Дворко наштовхнулася на кілька невідомих чернеток віршів, що об'єднані однією темою — пошаною до Євгена Сверстюка».

Як ці вірші перегукуються зі згаданими листами!

Ось вони.

Василь СТУС

*З-за ґрат, з-за втрат, з-за німоти
мідяно-срібний дзвін.
То пролунав, Євгене, ти,
як дїнь, як дон — і дїнь.
До мене никли дерева,
йшли хмари ревучи,*

*і запорошені слова,
і врочене: мовчи.
І раптом тихо стало нам
і німо стало нам,
і віддалися ми сльозам
і траченим літам.*

* * *

*Сорочка тріпоче — із білого болю-вогню,
струмує дорога — од білого-білого болю.
У білій, як літо, у білій, як спека, сорочці
по білій дорозі вельможено товариш ступав
(в якому то часі, у віці котрому, у році?),
який він веселий, немов на весілля рушав.
Я стежив за ним, бо ж сам я до нього належаю,
бо й сам танцюристим і радісним оком зизив
по весях — над бані, а як городи — то над вежі
тривожний і зичний, джерельного голосу пив.
Так тільки Євген, лиш Євген так один розмовляє —
струмок повесняний чи плаєм нагірня вода.
Кого він лишив? І на кого так довго чекає?
Яка ж бо прекрасна вродлива угналась біда?
Тюремній друзі, в три ціпи нас чорт не змолотить,
дарма що узявся уже кривавіцею тік.
Кого ж то несе ще, кого там зі злости колотить,
кому з них забіг аж кудись обережний язик?
У білій, як літо, у білій, як літо, сорочці
по білій дорозі вельможено товариш ступав.
А я на тамтому, а я на тамтому аж боці.
І пан чи пропав? Але пан чи пропав? Чи пропав?*

Року Божого 2001 в журналі «Політика і культура», ч. 41 (124) з'явилася була публікація Олександра Пасхавера «Помилка “отсидента”» з вельми сумнівним підзаголовком «Демократія — найпопулярніша гра в дурня».

Це до 25-річного ювілею Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

СТУС І ЙОГО
«РЯТІВНИКИ»*

* Друк. за: Українська газета. — № 45 (185), 18-31 грудня 2008 р.

Щойно ми відзначили 30-річчя УГГ, у ці дні згадуємо, що 5 лютого 1977 року були заарештовані перші її члени Олександр Тихий і Микола Руденко — і маємо новий «подарунок»: на сайті журналу «Профиль» з'явилася стаття Семена Глужмана «Тоталитарное диссидентство».

П'ять років тому п. О. Пасхавер, загалом позитивно оцінивши УГГ, все звів ось до чого. Коли почалися арешти, то, на його думку, «краще було б саморозпуститися та діяти більш помірковано», але в членів Групи «спрацювали людські амбіції, та не спрацювала нормальна логіка», і правозахисники «самі себе перетворювали на жертв тоталітарного режиму». Одне слово, О. Пасхавер міркує, як той хитрий циган: «Що це за війна вночі? Ще в око поцілять...» І заднім числом дає мудрі поради, виставляючи гельсінців такими собі наївними простаками, що повірили Москві, яка вочевидь не збиралася дотримуватися гуманітарної частини гельсінкських домовленостей. За авторським позірним співчуттям та лукавим уболіванням за «славу України» прозирає хитреньке намагання притлумити це видатне явище нашої історії — Українську Гельсінкську групу. Мовляв, ці дурні українці тільки й уміють, що «гинуть ні за цапову душу».

Може, я маю вразливе національне чуття, але український правозахисний рух заслужив іншої оцінки у світі: «...підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисиденти вірять, що правда свободи переможе. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не личить вірити менше». (*Лисяк-Рудницький Іван. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 486–487. Сказано в 1981 році.*)

Та найбільш прикре в публікації О. Пасхавера було ось що. Виявляється, це Оксана Мешко «втягнула», «завербувала» Василя Стуса в Українську Гельсінкську групу (яка кагебістська лексика!) і послала його «на ешафот». А КГБ вже ніби й ні при чому... Пише: «...пані Мешко була справжньою революціонеркою, а Василь став жертвою її революції»; «...Оксані Яківні, мабуть, було байдуже, що завтра Стуса нагло замордують у таборах»; «Василь був геніальний хлопець, і він міг зробити для України набагато більше, аніж те, заради чого його тягнули до Групи».

При цьому О. Пасхавер покликається на спогади колишнього політ'язня Семена Глужмана.

Стуса хочуть подати наївною дитиною... Та це була потужна особистість, яка й інших своїм прикладом кликала за собою!

Тоді я звернувся до Світлани Кириченко, яка не була ув'язнена, але знає практично все, що діялося в середовищі УГГ. Вона написала статтю «Помилка несидента, або Дефект зору». ПіК опублікував її частково в ч. 3 (134) 2002 року. Але й така обкарнана публікація зводила нанівець закиди на адресу О. Мешко: Стус ще з заслання, з Колими, починаючи з жовтня 1977 року, «бомбардував» листами Київ, Чернігів, Львів, Москву, пропонуючи його ім'я ставити під документами Групи. Але кияни щадили його. Коли ж він наприкінці літа 1979 року з'явився в Києві, то вже ніхто його втримати не міг:

«У Києві я довідався, що людей, близьких до Гельсінкської групи, репресують найбрутальнішим чином. Так, принаймні, судили Овсієнка, Горбаль, Литвина, так перегодом розправилися з Чорноволом і Розумним. Такого Києва я не хотів. Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще, я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забране — крихт я не потребую. Довелося зайнятися тим, аби врятувати свої вірші, дописувати до інформаційних матеріалів Групи. (...)

Психологічно я розумів, що тюремна брама вже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною — і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло — за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні, стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас.

14 травня (1980 р. — В. О.) кагебісти прийшли на роботу. Уночі відвезли до КГБ, там я побачив, що ордер на мій арешт виписано ще в понеділок. Отже, два дні мені було подаровано. Ордер виписав прокурор Глух і заступник Федорчука генерал Муха. Тут уже нічого не вдієш. Суд — неминучий. А слідство — зайва і непотрібна процедура. У СРСР треба сідати вдруге — тоді все зрозуміло і просто. Жодних сюрпризів».

Це написано наприкінці 1982 року в камері на Уралі. Текст відомий під назвою «З таборового зошита». (В. Стус. Твори в 6 т., 9 кн. — Львів: Просвіта. — Т. 4. — 1994. — С. 493–494.)

Мало хто знає, що Петро Розумний за дорученням Зиновія Красівського, а не Оксани Мешко, ще в серпні 1979 року, зразу після звільнення Василя Стуса, їздив до нього в Донецьк, щоб довідатися про його ставлення до Групи. Це теж, за бажання, можна розцінити як «втягування» (див. журнал «Кур'єр Кривбасу», № 198, травень, 2006, с. 142–144).

30 листопада 2001 року я пішов з диктофоном до Голови УГГ Миколи Руденка спитати його думку про публікацію О. Пасхавера. Він сказав:

«На мій погляд, це легковажні судження. Я недавно знову перечитав — і не те що перечитав, а вивчив творчість Стуса. Є такі речі

в поезії, як субстанціональна сутність поета, з якої видно його долю. Такі люди, як Стус, не потрапляють у якісь випадкові ситуації. Це доля цієї людини, цього поета. Стус був покликаний стати в нашу епоху трагічним голосом України. Немає сильнішого поета — саме як поета трагічного. У нього, можна сказати, шевченківська сила. Але Шевченко не виступав з такою трагічною силою. Шевченко багато де був оптиміст, багато де йшов за народною творчістю. Сказати, що він був трагічним голосом України, не можна. Він був великим борцем. Стус теж був борцем. Але, коли вивчивши його творчість, то стає зрозуміло, що він не міг інакше прожити своє життя, ніж як він прожив його, і не міг інакше померти, ніж як помер. Що Оксана Яківна винна в його смерті — це нерозумно. Так мусило бути волею самої історії.

Його смерть не була випадковою. Це було запрограмовано самою долею».

Ця репліка теж почасти опублікована в ч. 3 (134) ПІК. У науці, та й навіть у «поганій публіцистиці», як визначає Семен Глузман, автор статті «Тоталитарное диссидентство», перше ніж про щось судити, треба хоч би дещо підчитати, а не покладатися лише на свої спогади, які завжди суб'єктивні. І спершу свої судження слід звірити зі свідченнями інших людей.

Я думав собі, що автори цікавляться відгуками на свої публікації, стежать, чи правильно їх цитують і покликаються на них. Аж бачу, не всі. Принаймні С. Глузман не читав ні відповіді Світлани Кириченко, ні репліки Миколи Руденка, ні, нескромно кажучи, мого нарису про Василя Стуса. (*Див.: Овсієнко Василь. Світло людей: Мемуари та публіцистика: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 168–171.*) Тому він знову витягнув на світ Божий ті самі свої односторонні судження:

«В 1983 году в своей небольшой квартирке, в присутствии тяжело больного Ивана Свитлычного, Лёля (Леонида Павловна) рассказала мне такой эпизод. Однажды вечером уже вернувшийся после лагерей и ссылки в Киев Василь пришел к ней в гости и за чашкой чая обронил: “Лёля, я сегодня вступил в Хельсинкскую группу...” Лёля, прекрасно понимавшая немедленные последствия этого, вскрикнула, всплеснув руками: “Василь, зачем ты это сделал? Ты же болен! Ты не выдержишь второго срока!” Василь ответил, ответил так, как мог ответить только он, искренний, живущий сердцем: “Я не мог поступить иначе, меня об этом попросила старая женщина...”

В этом был весь Стус».

Може, й була така розмова. А може, й не зовсім така. Ніхто вже не підтвердить, ані спростує. Я й собі пригадав, як 18 листопада 1978 року Оксана Яківна з'явилася в моєму селі на Житомирщині і сказала: «Василію, нема кому працювати в Гельсінкській групі...» Подивився я на

бабу Оксану — подивився на себе: все ж таки якісь штани носиш... І я погодився працювати на Групу, але попросив не підписувати мене під документами, доки я не буду заарештований. «Це я посадила Василя в тюрму. Я тоді багатьох посадила...» — щиро зізналася Оксана Яківна на своєму 85-річчі, теж відсидівши за Групу п'ять з половиною років.

Вона усвідомлювала, що можуть бути й такі закиди. Її активність багато кого драгувала. Але вона знала: будь-яку велику справу хтось має ініціювати. І чим більша ця справа, тим більша відповідальність на ініціаторові, бо ж історія пишеться долями конкретних людей.

Події віддаляються. Слово порожніє. Преса жовтіє. Щораз більше з'являється бульок, які точно знають про даремність воєн Богдана Хмельницького і Мазепи. Бузина розносить Шевченка на тій підставі, що він теж був солдатом і вмів писати. І гельсінкський рух дехто пробує витлумачити на свій лад:

«Була, пам'ятаю, така завзята революціонерка — Оксана Мешко. Її тактика клалася на тому, щоб у дисидентський рух утягувати відомих митців чи взагалі відомих людей. Її не турбувало, що при цьому може бути знищений талант (як був фізично знищений В. Стус), бо для неї ці таланти ставали лишень козирними картами в політичній грі. Я цілком не сприймав такої позиції, бо для мене талант — Божа даність, який суспільство має оберігати (нетоталітарне, звичайно, бо як воно “оберігало” таланти, всяк знає), а не чинити з нього жертвовних козлів. Відповідно й позицію О. Мешко я бачив як тоталітарну, хоч і в антитоталітарній одежі» (журнал «Кур'єр Кривбасу» за листопад 2006 р.; цитую за С. Глузманом).

Філологів і письменників Валерію Шевчуку не личило б наполегливість, непоступливість, одержимість позначати іншомовним словом «тоталітаризм», що означає абсолютний примус. А С. Глузманові не личить прикладати його до українського правозахисного і національно-визвольного руху 1960–1980-х років (який на західний зразок неточно називають дисидентським): ніхто в нього під примусом не йшов.

У 1970-х роках одних хапали й ув'язнювали, а інші сиділи на печі й мовчали. Через 20–30 років вони позлазили з печі і стали мудрішими за всіх. Звичайно, треба розібратися в минулому. Одні десять років ішли по вістрю лева, а потім отримали свої 7–12 років. Інші потрапили, як пташка в окріп, і назвали себе «отсидентами». Були й просто споживачі самвидаву. Усі повинні розібратися в собі, по можливості, без допомоги тих, що стажувалися на печі. Пам'ятаю, як Стус у Мордовії стримував критиків Івана Дзюби за його покайну заяву: «А хто тут не був, той хай узагалі мовчить».

Але була особлива категорія тих, що свідомо йшли під колеса, коли ті колеса м'яли народ. У найтяжчі часи своєї батьківщини вони були

серед перших. Тепер ті з них, що повернулися, повинні правдиво свідчити, незважаючи на резони «мудрих» збоку, що звинувачують у тоталітарних методах залучення. Ні, панове, дайте нам, добровольцям, розібратися і не стогніть із жалю за тими, що не повернулися. Жоден з них не вибрав того фатального шляху з чиеїсь намови. Були у нас свої моральні та інші проблеми, але зважте: жоден з нас не сказав обмовного слова про Оксану Мешко, хоча всі знали і її вади, і її стан загисненості та знервованості. Жоден. Хоча дехто й нарікав, що вона своєю неймовірною активністю не давала спокою оточенню. Нарікали на неї ті, що були заклопотані самозбереженням, а не порятунком нації. Вона була і є видатною особистістю в нашій історії.

Тепер закиди пішли від непричетних і некомпетентних. Адже коли створювалася і діяла УГГ, С. Глузман був за колючим дротом та на засланні. Ми досі знали його як чоловіка зі вродженим почуттям справедливості, за що він, власне, і був покараний. Про українських політв'язнів досі він писав із непідробним пієтетом, ні в кому не спостерігши жодного «тоталітаризму».

Хоча нас автор застерігає, що він не суддя, однак судить. А судити треба зі знанням справи. Тепер є можливість підчитати, що про своє членство в УГГ думав і писав сам Стус. Вважаю себе винним, що 5 років тому так і не надіслав йому і О. Пасхаверу бодай витяги з листів Стуса. А тепер мушу захищати чесне ім'я світлої пам'яті Оксани Яківни Мешко. Та й усього українського руху. Адже ця стаття рясніє закидами, що «“профессиональные украинцы” категорически не хотят помнить об участии в диссидентских судебных процессах так называемых экспертов... Не выгодно». Що ж, можна скласти довгий список бібліографії про тих «експертів». Тільки кому потрібні дрібні стукачі, більшість із яких уже не живе? Це, хіба, травмувати їхніх родичів. Що «украинская диаспора... ничего не сделала для того, чтобы Нобелевский комитет был вынужден рассмотреть кандидатуру Стуса. Более того, если бы не воспоминания российского литератора (кстати, еврея), сидевшего вместе со Стусом в мордовских лагерях, никто бы в мире так и не узнал бы, что политический узник Стус — гениальный поэт».

Мається на увазі дуже сумлінна книжка Михайла Хейфеца «Українські силуети», яку 1983 року, ще за життя Стуса, видало російською і українською мовами таки українське, пане Глузмане, видавництво «Смолоскип». Нарис називається «В українській поезії тепер більшого нема...» Так у березні 1975 року сказав Хейфецу юний політв'язень Зорян Попадюк. Українець. Він посидів у карцері зі Стусом — і збагнув це.

Ще 1970 року в Брюсселі вийшла збірка Стуса «Зимові дерева» з передмовою Аріадни Шум, з якої видно, хто є Стус. У 1977-му —

«Свіча в свічаді». Журнал «Сучасність» публікував добірки його віршів та публіцистики. Ім'я Стуса ряботить у документах УГГ, звучить по радіо «Свобода» як ім'я великого поета. Його як поета захищали лауреати Нобелівської премії Генріх Бьолль, Андрій Сахаров.

Українська діаспора в 1984 році створила «Міжнародний комітет для осягнення літературної нагороди Нобеля Васи́леві Стусові в 1986 році», ввела до нього багатьох відомих діячів. Комітет поширив понад сто листів з проханням написати рекомендаційні листи, збирав кошти, готував переклади (див.: *Вахтанг Кініані. Стус і Нобель: демістифікація міфів // Молода нація: Альманах. — 2006. — № 1 (38). — С. 355–369*). Але Кремль виявився спритнішим: він знищив потенційного лауреата ще у вересні 1985 року. «Нет человека — нет проблемы».

С. Глузман твердить, що «в Києве не было ни одного (!) адвоката, участвовавшего в диссидентских процессах и пытавшегося реально защитить своих клиентов». У провінційному Києві й не могло бути адвокатів із широкими зв'язками та можливостями. Були просто помічники прокурорів — але були сміливі й порядні люди. Одного я знаю особисто. Сергій Макарович Мартиш. 1972 року він писав касаційну скаргу синові Оксани Мешко Олесеві Сергієнку, за що його позбавили доступу до політичних справ. 1979 року він, за порадою Оксани Мешко, захищав мене у сфабрикованій кримінальній справі, вимагав виправдати мене за відсутністю складу злочину і порушити справу проти міліціонерів. За що мав догану по службі. А от «нынешний украинский политик Х.» (чому тут приховувати Віктора Медведчука?) не був позбавлений такого доступу. Бо він так захищав Юрія Литвина, а потім Стуса, що обидва одержали максимальне покарання і обидва загинули в неволі. Маючи чесні свідчення М. Коцюбинської, С. Кириченко та інших, він не знайшов ліпших пом'якшувальних обставин на захист Стуса, як ті, що він виконував норму виробітку та недавно переніс операцію. Колись Є. Сверстюк писав, що якби Медведчук тепер працював нічним сторожем і намагався забути своє минуле, то ніхто б його не чіпав. А то ж він хотів стати на чолі цілого українського народу! То народові ж треба знати минуле кандидата у вожді.

Як «професійний українець» додаю ще про адвокатів (бо кого ж може стосуватися це іронічне визначення, як не мене, хто зі свого ув'язнення зробив собі нову професію?). Захисник Є. Сверстюка на прізвище Михайлик хоч який був переляканий, а таки виніс його «Останнє слово» і передав дружині. Іван Семенович Єжов домагався в Херсоні цілковитого виправдання Лідії Гук. Після цього його теж позбавили доступу до політичних справ. Між іншим, його п. Лідії порадила Оксана Мешко. Неля Яківна Немиринська, яка жила в Луганську, брала участь у кількох політичних процесах. Зокрема, вела справу

Миколи Руденка в касаційному суді. І винесла та передала дружині Раїсі його вірші та «Останнє слово».

Так що тоталітарний режим не видушив усе людське в людях.

Тепер звідусюди чуєш: «тоталітарний режим», «тоталітарний режим». І стосується це лише сталінських часів. Так ніби це українці самі собі створили той «тоталітарний режим» та й мучилися в ньому. Таж він був принесений в Україну на большевицьких багнетах з Росії! А в правлячій КП(б)У — «складовій і невід'ємній частині КПРС» — аж до середини 1950-х років українці становили мізерний відсоток, нею до 1953 року керували виключно неукраїнці. Так само й ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. А в уряді УСРР-УРСР 1920–1940-х років тримали хіба кількох українців — для декору, як заручників. І той окупаційний режим винищив практично всю українську національну еліту. Нова, вже комуністична «еліта», яка почала формуватися після припинення масового терору, вже не мала національних ознак. Це вже були «совки» — за рідкісними винятками, як-от Петро Юхимович Шелест. Ми й тепер, за незалежності, маємо не «український уряд», а «уряд України». Відчуваєте різницю? У ньому українців — непропорційно мало. Це — «борняк СРСР». Неукраїнці Янукович, Азаров, Ключев, Цушко, Табачник, Шуфрич, Кушнарьов ніколи за Україну не боролися. А деякі боролися — і далі борються! — проти України. Україна для них — не батьківщина, а лише територія і населення, над яким випав шанс панувати. А взагалі-то ліпше б її, Україну, «упразднити за ненадобністю» (це вислів М. Салтикова-Щедріна).

«Удивительная страна Украина»... Незрозуміло, навіщо в'язневі сумління ці сумнівні совкові твердження про «украинское социалистическое правосудие», «украинское КГБ», що «Украина отличалась тогда особой жестокостью к своим “отклонившимся” гражданам»? Чому ж тоді така суверенна «Україна» посилала «своїх» політ'язнів у Росію? А Стуса — аж на Колиму?

Я стараюся читати все, що пишуть колишні політ'язні про себе, про правозахисний рух. І з жалем останнім часом зауважую в С. Глузмані якісь хворобливі інтонації. Може, це перебільшення, але стиль останньої його статті подекуди корелює з політикою нинішнього «культуррегента» України Дмитрія Табачника, який прорік недавно: «...современное украинское государство — во многом историческая случайность, рожденная разломом цивилизаций».

Кажуть, що коли народ утратить 2–3 відсотки своїх найактивніших людей, то він уже переможений. Українці, до речі, втратили в ХХ столітті чи не третину населення. Найздібніших, найрозумніших, найздоровіших людей. Але не загинули як нація. Українці, становлячи 80 відсотків населення, досі не мали можливості витворити свою сильну націю-

нальну еліту, і тому досі не можуть перемогти у своїй країні (це вислів Джеймса Мейса). Але тепер, коли масові репресії за етнічною ознакою припинилися, молода українська сила наростає, і її перемога недалека. Табачники з їхньою нерозумною погордою до корінного народу скоро будуть виметені на смітник. В Україні буде Україна. Згадаєте моє слово.

Але годі про це. Слово Василеві Стусу.

Цитую за виданням: В. Стус. Твори в 6 т., 9 кн. — Львів: Просвіта, 1994–1997:

«Примітка. Українська Гельсінкська група створена 9 листопада 1976 року. Василя Стуса взято на етап з табору ЖХ-385/19, пос. Лесной, Мордовія, 11 січня 1977 року. Прибув він на заслання у селище ім. Матросова Тенькінського р-ну Магаданської обл. 5 березня 1977 року. Майже два місяці додаткового утримання під вартою на етапі йому зараховано за майже півроку заслання (один день за три), тож трирічне заслання його викінчилося 9 серпня 1979 року. Тоді ж Стус вирушив на батьківщину».

Лист до П. Г. Григоренка, 1977 р., с. Матросова, т. 4, с. 450 (незакінчений автограф листа вилучено при обшуку 10.02.1978): *«Я уже писал — и в Москву, и Л. Лукьяненко, и А. Болонкину — что не пристало мне сидеть сложа руки — даже при ограниченных возможностях из-за астрономического удаления от столиц. Поэтому я даю свое полное согласие, carte-blanche — и Саше Болонкину, и Л. Лукьяненко как члену Украинского комитета по наблюдению, и Вам как авторитетному представителю демократического движения, на свое участие во всех начинаниях, способствующих делу прогресса в вопросах обеспечения человеческих прав народов на самостоятельное решение своей судьбы».*

До Михайлини Коцюбинської, Світлани Кириченко і Юрія Бадзя, Леоніди й Надії Світличних та Павла Стокотельного, Рити й Бориса Довганів від 29.10.1977, с. Матросова, т. 6, кн. 2, с. 124 (лист дійшов киянам): *«...Левко чує, що громада вкрай залякана розправою над Комітетом нагляду. Отож, коли в Києві є члени такого, то хай знають: я даю згоду стати його членом, хоч і мало можу, будиши далеко од України. Бо коли перший ряд виліг, треба комусь заступати місце. Звичайно, у Вас можуть бути свої міркування (і слушні), але не хотілося б, аби вони — міркування, заперечення — диктувалися страхом перед танком, що все троциць перед собою».*

До Л. Г. Лук'яненка від 31.10.1977, т. 4, с. 454 (чи дійшов лист до адресата — не відомо): *«Пане Левку, якщо на місце вибулих комітетчиків наглядної групи ніхто не надходить, я годжуся заступити місце. Знаю, що звідси зможу мало, але все ж таки... В разі, коли приймається моя пропозиція, хай дадуть знати. Про це я написав і до Києва, і до Львова».*

До Л. Г. Лук'яненка, 9.11.1977, т. 4, с. 457 (чи дійшов лист до адресата — не відомо): *«Пане Левку, я вже Вам писав, що дуже зацікавлений знати, чи є щось від Укр. наглядового комітету. Коли щось є, то я волів би щось для нього робити. Може, навіть бути його членом (якщо, звичайно, самого мого бажання для цього досить — попри умовність мого практичного внеску в його роботу).*

Отож знайте, я хочу бути членом Укр. наглядового комітету. В разі згоди — хай мені дадуть знати».

Отже, кияни вперто не підписували його іменем документи Групи. Коли ж наприкінці літа 1979 року він повернувся в Київ, то, зрозуміло, про якийсь «вступ до Групи» не було й мови. «Та й як могло бути, — пише С. Кириченко, — коли вже два роки всі ми дивилися на нього як на члена УГГ, і у Василя не виникало думки, що хтось у цьому може сумніватися». У листах із Києва на заслання він прямо пише про себе як про члена Групи.

До В'ячеслава Чорновола, грудень 1979 року, Київ, т. 6, кн. 2, с. 177: *«Умовини — геть злі. О(ксана) Я(ківна) хворіє і химерує трохи. Мені дали 7.12 нагляд на рік — бути з 20.30 до 6 р., не заходити до О(ксани) Я(ківни). Ти, Стефа (Шабатура), я — оголошені члени неіснуючої цілком паралізованої групи. Контакти з Москвою хіба телефонні. Всі як шури. Від того все і йде. Гірко чуюся в цій ситуації. У мене — серія поразок. Наглядачі дуже жорстко опікають. Мене ніби призначили на посаду в Ля Саль Коледж (Філадельфія), але виїхати звідси, мабуть, неможливо — в теперішніх умовах».*

До Євгена Сверстюка, 29.02.1980, Київ, т. 6, кн. 2, с. 181–182: *«Київ мене приголомшив. Із нього вирвано серце — бачу закривавлені груди співочого, веселого, дурнувато-божевільного града...*

Маразматичний Київ.

Сподівання на більшу роботу не справдилися.

Групи, вважай, немає. Її наявність — формальна, хоч свої позви із владою підписую як учасник... Чекаю. Чого — чекаю? Гірко чути себе — при фініші».

14 травня 1980 року Стус був заарештований.

Про свої стосунки з УГГ він пише на таких сторінках: Т. 4, с. 450, 454–455, 456–459, 494, 501; Т. 6, кн. 1, с. 295; Т. 6, кн. 2, с. 124–125, 147, 177, 179, 181–182, 184.

Насамкінець:

«Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загиби» («З таборового зошита», 1982, т. 4, с. 491).

«Але я не зраджу своїй натурі — я не відступлюся, бо там, за ґратами, найкращі наші люди, яких я любила і які мене люблять» (Оксана

Мешко. Не відступлюся! До 100-річчя з дня народження / Харківська правозахисна група; Упоряд. В. В. Овсієнко та О. Ф. Сергієнко. — Х.: Фоліо, 2005. — С. 178).

Майже 76-річна О. Я. Мешко засуджена на Різдво Христове р. Б. 1981 на півроку ув'язнення та 5 років заслання.

Нарешті вона перестала драгувати обивателів своєю активністю. А коли 1987 року повернулася з заслання — знову від неї не було спокою.

Pro меморі О. Пасхаверу, С. Глузману та іншим людям «здорового глузду»: *«Бог потребує жертви найкращих... Щоб запобігти нівеляції українського народу, треба офірувати кращих його синів. Інших по-жертв Бог не визнає. І кращі мої брати і сестри мусять іти за колючі огорожі — дбаючи постійно про власну чистоту — задля чистої справи порятунку рідного народу. Я пишаюся тим, що доля подала мені знак — я сміливо йду за її покликом. Бо хочу бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши з себе ганьбу вікового нидіння. І в тому народові я збуду безсмертя! Хай це буде моїм останнім словом» (лист до друзів від 30.07.1978, т. 4, с. 468).*

Честь!

На Різдво Христове року Божого 2013-го маємо ще й 75-ту річницю Василя Стуса. Пригадується, до 70-річчя й указ Президента був, і постанова Кабміну, і низка заходів передбачалася... Втім, чекайте, є й тепер наказ міністра культури № 780 від 20.07.2012, є оргкомітет із 21 чиновної особи на чолі з тепер уже в. о. міністра культури М. Кулиняком. До оргкомітету вписано аж трьох осіб, які мають що сказати про Стуса: син Дмитро, Микола Жулинський і Володимир Шовкошитний. Але немає там жодного дослідника його життя і творчості, упорядників його видань, спогадів, наприклад, Ніни Гнатюк із Вінниччини, людей, які знали Стуса. Планом заходів передбачено урочистий вечір у січні. Де він буде, хто його готує — невідомо. Навряд, щоб відбувся він у найпрестижнішому палаці «Україна» з трансляцією на першому телеканалі. Інші заходи — місцевого значення. Але нема запропонованих донецькою «Просвітою» відкриття скверу Стуса і пам'ятника навпроти головного корпусу університету, перейменування вулиці Постишева на Стуса, упорядкування

КАРИКАТУРА НА СТУСА*

* Друк. за: Історична правда. — 2013. — 9 січня (<http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/01/9/107312/>).

вулиці Чуваської, де жив Стус, проведення наукової конференції, як це було за часів ректора ДонНУ В. П. Шевченка... Додати б: визнання київською владою сквером Стуса того клаптика землі в Святошині з кількома вцілілими дубами та соснами, які пам'ятають Стуса... А головне — фінансування 12-томника творів Стуса і однотомних багатотиражних видань.

Отже, якщо є в нас українська громадськість, то відзначаймо річницю поета і громадянина Стуса хто як зможе. Телеканал «Культура», наприклад, 3–6 січня вже вдруге показав вражаючий документальною достовірністю і художньою досконалістю фільм режисера Станіслава Чернілевського «Просвітлої дороги свічка чорна», знятий 1989–1992 років. 5 та 6 січня той же телеканал «Культура» показав виставу «Іду за край...» Київського академічного театру російської драми імені Лесі Українки. Це вистава з претензією на художнє висвітлення образу Василя Стуса. Режисер Ольга Гаврилук, виконавець ролі Стуса — Роман Семисал, у ролі його опонента-кагебіста — Роман Трифонов. Дружину Стуса Валентину Попелюх грає Оксана Воронина. Художній керівник театру — Михайло Резнікович.

Ця вистава йшла в театрі з 2006 року, та я її побачив оце вперше. І побачив безпосередньо після фільму Ст. Чернілевського. В обох творах звучать ті ж вірші, ті ж листи, мова про ті ж самі події — а враження таке, що йдеться про зовсім різних людей. Я майже рік провів зі Стусом у таборах суворого режиму в Мордовії, півтора місяця — в одній камері на особливому режимі на Уралі, написав і видав спогади про нього. Давно опубліковані спогади інших спів'язнів — українців Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Василя Курила, єврея Михайла Хейфеца, росіян Сергія Солдатова і Леоніда Бородіна, литовця Баліса Гаяускаса, вірмен Паруйра Айрікяна та Разміка Маркосяна. А таке враження, що автори вистави нічого того не читали.

По сцені бігає, стрибає, плазує якийсь розхристаний (гудзики не застібнуті, хреста видно) істеричний блазень, що вимахує руками, сто разів падає, повзає на колінах, кричить, істерично регоче, витріщає очі, танцює і навіть свище, як хуліган, щось шварґотить скоромовкою, заїкається, розгублено лепече: «Я поет, я поет...» Час від часу збивається на «мову конвою» (російську), знизу вгору дивиться на гебіста в беріївських окулярах, який височіє над ним на якійсь драбині. У 1973 році той «Стус» довірливо приймає з рук гебіста примітивну фальшивку, скремсану в 1993 році й опубліковану в комуністичній газетці «Товарищ» № 6 — нібито донос голові КГБ СРСР Ю. Андропову від «українських советских писателей» на Стуса, Світличного, Сверстюка та інших, і то саме від тих «писателей», які були обрані в 1990 році депутатами Верховної Ради України (Драч, Павличко, Яворівський)...

Той «Стус» корчиться від болю фізичного і душевного, але покірно виконує дурнувату команду гебіста-лікаря: «Делай раз! Делай два!», возить якимось візком каміння, а потім катає на тому візку й самого гебіста. Той «Стус» покірно дається на принизливий «лічний» обшук, клянчить дозволу поїхати поховати батька, а коли гебіст не дозволяє, то кидає в нього каменюкою. Прикладає собі до горла бритву... Зрештою, напивається і п'яним язиком варнякає вірш «Колимські конвалії, будьте для Валі...». Нещасна жертва несприятливих обставин та несправедливості окремих недобрих людей...

Це Стус?! Та це карикатура на Стуса!

Згадані співв'язні свідчать про Стуса як про інтелігента європейського рівня, сина свого народу, який чітко розумів свій обов'язок перед ним. У зоні Стус ходив статечно, як імператор. Стус говорив із гебістами і своїми карателями твердо, як обвинувач на новому Нюрнберзькому процесі. Під його громовим голосом разом нишкли два пискляві слідчі. Та він не тільки духом, але й фізичним зростом своїм був вищий од плюгавого гебіста Стеценка, миршавого наглядача Чертанова чи віспуватого начальника особливої дільниці Снядовського. Ніхто зі співв'язнів не чув із вуст Стуса стогону, попри тяжкі болі, які він терпів. Ніколи він не падав і не повзав на колінах. І на останнє побачення не пішов, бо не міг принижуватися до того «лічного досмотра» з загляданням у... Є ж такий цютливий український вислів: «невимовні місця».

Найвиразніший образ Василя Стуса — скульптурний портрет роботи Бориса Довганя. Зосереджений у собі — «залізний, із пластику, скла і бетону». Але у театру — своя мова. Я позитивно сприймаю ідею уособити в одному персонажі кагебіста, слідчого, наглядача, начальника табору і навіть лікаря, який «прежде всего чекист». Бо поокремо — то не особистості. То примітивні функціонери. А разом — це уособлення Імперії Зла. Воно навіть позачасове: поблискуючи окулярами Берії та звиваючись, як змії, воно подає Стусові ручку, як Змії подає яблуко спокуси Єві: «Подпиши отречение». Театр має право на такий символ, на узагальнення, на часові зміщення, на художній домисел. Тоді так само й сценічний Стус мав би уособлювати всю блискуючу когорту шістдесятників — особистостей, якими величалася б будь-яка цивілізована нація: Алла Горська, Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Микола Руденко, Олекса Тихий, Петро Григоренко, Надія Світлична, Михайлина Коцюбинська, Мирослав Маринович... Але такого узагальненого образу шістдесятників театр не вивів.

Можна б вибачити, що постановники вистави не знають деяких елементарних речей:

Стус у 1972–1985 роках не носив номер «ЖХ-385-3-3 № 200». Наші попередники — насамперед бандерівці і литовські «лісові

брати» — ціною неймовірних зусиль домоглися скасування номерів ще в 1954 році. У нагрудному знакові («бірка») в наш час писали прізвище, отряд... бригада... А «ЖХ-385» — це номер зони у Мордовії, його не писали на бірці. На другому суді 1980 року Стус був визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Відповідно, йому треба було чорний одяг поміняти на смугастий (я міг би позичити!). І пришити чи вапном випалити лаконічний напис: «Стус В. С.».

В'язні в тюрмі, слідчому ізоляторі, на особливому (камерному) режимі мали пересуватися строем під команду «Руки назад!» — а «Стус» у виставі бігає, як навіжений.

Незацібнутий гудзик — порушення режиму, через яке можна було позбутися побачення або й зариміти в карцер на 15 діб.

За замах каменем на наглядача в'язень мав би новий вирок — кару смерти, а не карцер. Та й не було на засланні карцеру. Карцери — це в таборах. Автори вистави не розрізняють ув'язнення і заслання.

Стус не міг мати в камері «опасної» бритви. Навіть звичайного леза до бритви. Прочитали б «Перечень запрещенных предметов», який висить на стіні в кожній камері.

Мабуть, автори вистави вважають творчою знахідкою під кінець вистави поміняти Стуса і гебіста ролями: Стус, надівши беріївські окуляри, вилазить на підвищення і згори звинувачує гебіста, який під його впливом «стає на путь ісправлення»: повзає на колінах, звертається до Стуса «Василю» і навіть переходить на українську мову. Майже кається. Але це зовсім не схоже на той новий Нюрнберзький процес, про який Стус писав у 1975 році:

«Я певен того, що рано чи пізно КГБ будуть судити — як злочинну, відкрито ворожу народові поліційну організацію. Та не певен я, що сам доживу до цього суду. Тому прошу передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації. Нехай у багатотомовій справі її злочинів буде і моя сторінка свідчень-обвинувачень».

Жодного колишнього кагебіста в нас ще не судили. Навпаки, вони мають солідні пенсії від держави, проти якої боролись. На порядок більші, ніж ми, колишні політв'язні, які боролися за цю державу. З Житомирської прокуратури досі мені відповідають: «Овсієнко, відбувши покарання за раніше вчинений злочин, на шлях виправлення не став і вчинив новий злочин». Це при тому, що я реабілітований «за раніше вчинений злочин». То виходить, що ця держава більше їхня, ніж наша? І в ній нас можна зображати в такому карикатурному вигляді?

Повторюю, автори вистави могли б і не знати цих деталей. Але могли б дещо й підчитати. Щоб не опускати Стуса до свого вбогого рівня, а самим підніматися на його висоту Поета і Громадянина.

Телеканал «Культура» під кінець показав публіку: молоді люди аплодують артистам. Вони запам'ятають «образ Стуса», який щойно побачили на сцені. Але це не той образ, яким можна — як нас у школі вчили — пишатися і на якого рівнятися. Рідко хто з них вивчить напам'ять вірші, прочитає статті та листи Стуса, спогади про нього.

Чому ж мовчить громадянське суспільство, коли компрометують найкращого з-поміж нас, до того ж, покійного? Чи в нас нема громадянського суспільства? Нема національної гідности? Один лише Євген Сверстюк 2006 року дав належну оцінку цій виставі. Пропоную ще раз прочитати її. Вона є тут: <http://khpg.org/index.php?id=1357651703>.

Леся Українка 1912 року писала, що кияни побили вікна в редакції газети «Киевлянин» — за якийсь антиукраїнський пасквіль. Я не закликаю бити вікна в театрі її імени, бо верховний Печерський суд радо посадить нас за хуліганство. Але ж і мовчати не можна.

P. S. Вичитав в інтернеті, що ця вистава в театрі вже не йде. Але прикро, що український телеканал «Культура» продовжує її життя.

Прямостояння

Визвольні змагання українського народу 1917–1921 років добігали трагічного кінця. Восени 1920 року під ударами червоних військо Української Народної Республіки разом з вимушеними союзниками — поляками — відступило до Збруча. 9 жовтня польські власті дійшли згоди з більшовицькою Росією про перемир'я, що дало змогу Семенові Будьонному вдарити по українському війську. Воно мусило перейти Збруч. 26 тисяч старшин і козаків, опинившись хоч і на своїй землі, та в чужій державі, вимушені були скласти зброю. Вони були інтерновані в концтаборах, де терпіли нужду і голод, знемагали від епідемій, тратили бойовий дух і вмирали.

Тим часом захланні сусіди за допомогою західної дипломатії, яка — на свою ж біду — не захотіла сприяти становленню самостійної української держави, розшматували живе тіло України: Закарпаття опинилося під Чехословаччиною, Бессарабія та Північна Буковина дісталися Румунії, Велику Україну загарбала більшовицька Росія, Волинь та Галичину окупувала Польща.

Та український народ не припинив боротьби. За даними В. М. Фрунзе, в 1921 році в підросійській Україні діяло близько 40 тисяч повстанців — переважно селян, які боронилися від ленінської продрозверстки. Звичайно, на зиму ця активність підупала, і це мусило знати керівництво УНР у вигнанні.

У колах інтернованих зріла думка допомогти повстанцям, зробити ще одну спробу визволити Україну. Керівництво УНР, яке діяло на території польської держави в нелегальних умовах, зуміло домовитися з польськими властями, щоб вони не перешкождали спорядженню в Україну бойових груп.

Восени 1921 року у Львові почав діяти штаб Української повстанчої армії. Керував ним, за наказом Головного Отамана Симона Петлюри, генерал-хорунжий Юрко Тютюнник. Начальником штабу був призначений полковник Юрко Отмарштайн. Готувався Другий Зимовий (або ж Листопадовий, Льодовий) похід. Охочих поляки звільняли з концтаборів, але зброю та спорядження штаб мусив роздобувати сам усілякими правдами та неправдами. Учасники походу згадували: кому дісталася поржавіла рушниця, інший мусив скинути пасок, щоб було на чім ту рушницю носити, а хто йшов геть без ні-

БАЗАРСЬКА

ТРАГЕДІЯ*

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 147–154.

чого в надії відбити зброю у ворога. Не всі мали й чоботи — йшли в постолах.

Похід вирішено було розпочати одночасно трьома групами. Бесарабська група під проводом генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка зазнала поразки, щойно перейшовши кордон. Подільська група під орудою полковника Михайла Палія-Сидорянського, потім Сергія Чорного, пройшла рейдом 1500 км аж під Київ, громлячи окупантів, і щасливо повернулася за кордон, утративши трьох убитими і маючи 25 поранених.

Третя, найбільша, але найгірше озброєна, Волинська група під проводом самого генерал-хорунжого Юрка Тютюнника вирушила в похід 4 листопада 1921 року двома бригадами, що ними командували полковник Леонід Ступницький та генерал-хорунжий Володимир Янченко. На 894 вояків (разом з командуванням 902) мали всього 400 гвинтівок, 120 тис. набоїв, 8 кулеметів, 120 ручних гранат.

Перейшовши кордон за Новоград-Волинським, тютюнниківів розгромили загін чекістів у селі Журбовичі і декілька продзагонів, а награбований ними хліб роздали селянам. 6–7 листопада захопили Коростень, але не змогли його втримати: із Житомира надійшли два бронепотяги і тисяча курсантів Школи червоних старшин. Та все ж повстанці встигли звільнити з в'язниці 470 в'язнів, переважно селян, які не здавали хліба продзагонам. Полковник Отмарштайн вважав здачу Коростеня поразкою і радив повертатися за кордон, та генерал-хорунжий Тютюнник вирішив іти далі на схід, щоб з'єднатися під Києвом з Подільською групою. Рушили через Дідковичі, південніше містечка Базар повернули на південь через село Ксаверів, станцію Чоповичі, що західніше Малина, рухалися на Радомишль з наміром захопити його. Але біля села Чайківка 12 листопада їх перестріла бригада Григорія Котовського, яка надалі невідступно їх супроводжувала, вчиняючи дрібні наскоки та шукаючи вигідної для бою позиції. За розповіддю очевидця, червоні, відступаючи ввечері, гукали словами популярної тоді пісні: «До свидання, до завтра, до восьми часов утра!»

Обтяжена пораненими валка перейшла було шлях Житомир — Київ біля села Городське, але раптом різко повернула біля села Кочерів на північ у напрямку Димера, де мала з'єднатися з Подільською групою. У селі Леонівка дізналися, що Подільська група пройшла сюдою кількома днями раніше. Аж тоді було вирішено рухатися на захід, до польського кордону.

Уночі проти 17 листопада загін переправився через Тетерів поміж селами Вахівка і Блігча, зайнятими котовцями. Тоді випав глибокий сніг, був мороз, але лід був тонкий. З переправи майже ніхто

не вийшов сухим. Змучені походом, доночувували в Малих Миньках, де затрималися майже до полудня 17 листопада. Щойно валка підвід вийшла на поле в напрямку села Звіздаль, як на неї напала червона кіннота, близько трьох тисяч. Зав'язався жорстокий бій, у якому загинуло близько 400 повстанців. Котовці рубали й поранених на підводах, і беззбройних іздових. Тільки 120 старшин і козаків зі штабом включно, хто був на конях, у тому числі Тютюнник і Янченко, зуміли пробитися до лісу під селом Звіздаль і 20 листопада прорватися за кордон. 537 старшин і козаків потрапило в полон, у тому числі багато поранених.

Півтора кілометрами південніше села Звіздаль (нині Народицького району), на полі, де тепер радіоактивний могильник, стоїть пам'ятник червоного граніту з написом: «*Бійцям бригади героя громадянської війни Г. І. Котовського, які в листопаді 1921 року розгромили в цих місцях велике угруповання білобандитів. Встановлено на честь 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції*». Тобто в 1987 році. «Білобандитів»... Так фальсифікується історія.

Полонених, у тому числі й поранених, відконвоювали до містечка Базар, зачинили в церкві та двох синагогах. Базарці пам'ятають це. Галина Василівна Єсипчук, яка мала тоді 16 років, розповідає, що її батько (суддя) якраз заколов кабана, то маги дала їй вузол свіжини і наказала віднести її полоненим до церкви. Інші жінки теж приносили харчі. Варта пропускала їх. А ще Галина Василівна носила містечковому фельдшеру полотно для перев'язок. Він дуже зрадив, бо не мав чим перев'язувати поранених, яких у нього була повна хата.

21 листопада 1921 року 359 полонених, у тому числі й поранених, котовці вивели в поле, зачитали постанову «п'ятірки» про розстріл їх як «ворогів народу». Запропонували перейти на бік червоних, але вістовий Степан Щербак за всіх відповів, що України вони не зрадять. Розповідають, що померли, співаючи гімн «Ще не вмерла Україна»...

Ось уривок з тексту постанови, взятий з книжки Дмитра Герчанівського «Вигнати окупанта», виданої в Мюнхені 1963 року (видання Крайової управи Братства кол. вояків I-ї Української Дивізії УНА в Німеччині), с. 121–122:

«Наезд случился как раз в тот момент, когда советскими республиками брошено все, не исключая частей Красной Армии, на хозяйственный фронт. В результате банде удалось, избегая боя, продвинуться в глубину территории УССР. Аж направленная против нее кавчасть настигла ее и в районе М[алые] Миньки уничтожила.

Зарублено в бою свыше 400 чел., захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя

безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами. Всего перед чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли от ран до прихода комиссии или находились в тяжелом состоянии и оставлены до излечения. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем вышеизложенном и дабы предупредить новые подобные преступления при участии оставшихся на территории соседних с нами государств бандитов всех оттенков и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого покушающегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная Пятерка постановляет:

1. Лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек как злостных, активных бандитов — РАССТРЕЛЯТЬ.

2. Лиц высшего командного состава и гражданского правления, прибывшего со штабом армии Тютюнника в числе 41 чел., направить для дополнительного допроса следственными органами.

3. Бывших красноармейцев, попавших в плен в 20-м году и примкнувших к банде с целью вырваться из плена в числе 42 чел., направить в особый отдел К. В. О. для проверки.

Председатель Ч. Ком. Гарькавый

Члены: Лившиц, Иванов, Котовский, Фриновский

Секретарь: Литвинов

м. Базар, 22 ноября 1921 года».

Наказ підписали: «Командующий Войск Округа: Якир

Член Реввоенсовета Окр.: Затонский

Нач. Штаба Окр.: Генштаба Паука».

Далі в цій книжці опубліковано список усіх 359 розстріляних. (Він уточнений у книжці, яку видав Роман Коваль з моєю участю: Рейд у вічність. — К.: Діокор, 2001.)

Як бачимо, наказ підписано вже після здійснення вироку, продиктованого єдиною лише «революційною совістю...»

...Серед людських городів у Базарі (тепер село, а не містечко) є дві могили, порослі бур'янами. У меншій поховано поранених, у більшій, метрів 40 завдовжки, — розстріляних.

Та ж Галина Василівна Єсипчук пам'ятає, що деяких полонених справді відправляли до Києва. Хтось із базарців і там пробував передавати їм харчі, але довідався, що їх уже розстріляли. Тут, у Базарі, тижнів через два після розстрілу вона в подружки бачила одного українського воїна, розмовляла з ним. Такий інтелігентний був, каже. Розповідав, що у війську було багато освічених людей. Він якимось дивом вибрався з могили. Дивно, що не тікав з Базара, де ще деякий час стояли котовці. Отож вони ввіймали його і розстріляли вдруге... Ця

російськомовна інтелігентна жінка до сих пір не може розповідати про ті звірства без сліз.

Уже й не такі старі люде пам'ятають, що в 1941 році, за німецької окупації, українські націоналісти zorganizували тут велелюдне відзначення 20-ї річниці базарської трагедії. Керував ним Олег Кандиба-Ольжич, закатований пізніше в німецькому концтаборі Заксенхаузен. Знову пролунало тут «Ще не вмерла Україна...», засвідчуючи волю народу змагатися за свою незалежність. Було воздвигнуто й освячено хрест. Щодо німців оунівці зберігали в цім ушануванні нейтралітет. Та нових окупантів не цікавило, що там відзначають завойовані ними «аборигени»: вони побачили, що в українців є сильні організації, здатні піднімати (поки що на мирні акції) тисячі людей. Це становило загрозу їхній владі. Тож уже наступної ночі гестапівські агенти почали арештовувати учасників подій у Базарі, в довколишніх селах, потім у Коростені, Радомишлі, Житомирі. Більшість утримували в Радомишльській тюрмі та в Житомирі, в тюрмі на вулиці Пушкінській. На початку грудня на Мальованці в Житомирі їх почали розстрілювати. За тодішніми підрахунками, на Житомирщині було заарештовано і розстріляно не менше 721 чоловіка. Із-під розстрілу вдалося втекти лише декільком, у тому числі провідникові ОУН(м) на Житомирщині, колишньому професорові педінституту Волинцеві (він загинув у 1943 році). Це було друге грізне попередження всьому українству Наддніпрянщини, яке сподівалося на оживлення національних настроїв, на створення своїх легальних структур за толерації німецьких окупантів. (Перше — арешт у липні 1941 уряду УНР, третє — розстріл у Бабиному Яру української інтелігенції на чолі з Оленою Телігою в лютому 1942 року.) Відтоді українство взялося за підготовку до збройної боротьби, відмовившись від подібних велелюдних акцій, які викривали всіх активістів.

Восени 1990 року житомирські організації Української Республіканської партії, Спілки незалежної української молоді та Народного Руху України закликали все свідоме українство взяти участь у вшануванні героїв Базара. Приєдналися всеукраїнські організації, було видано листівку. Активісти відвідали Базар, подали заяву місцевій сільраді про намір провести в неділю, 25 листопада, панахиду. Хоч відомо, що згідно з постановою Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1990 року для проведення панахид на кладовищах та окремих похованнях ніякого окремого дозволу не треба. Народний депутат, секретар НРУ Микола Пороський виступив на сільському сході, який прихильно прийняв цю думку. Але напередодні панахиди, 24 листопада, газета «Вечірній Київ» опублікувала «Телеграму в номер» з Базара, що «проведення подібної акції, яка носить виражену антирадянську спрямованість, може

привести до конфлікту. Базарська сільська рада народних депутатів відмовила в проведенні цієї церемонії. Нам у першу чергу треба рятувати дітей від убивчої радіації, а не розпалювати ворожнечу серед людей, які і так потерпіли від Чорнобиля», — писалося в повідомленні. А ще ж недавно голова сільради Марія Кириленко та голова колгоспу Анатолій Помінчук не мали нічого проти. (Останній навіть дав розпорядження трактористові Юрієві Кононському нагорнути могили, а 12 малинських рухівців однієї суботи впорядкували їх. Скоро тракториста звільнили з роботи.)

Два автобуси, які мали вийти з Житомира, були затримані в місті: у водіїв відібрали дорожні листи. Перегородили тракторами дорогу під Новоградом-Волинським і не пропустили волинян та галичан. 24 листопада житомиряни Ігор Лук'янчук та Валерій Колосівський узяли на візок легкової машини дубового хреста, якого мали намір установити на могилі, і рушили до Базара. Але поблизу с. Базар їх зупинила міліція. Дозволили йти з хрестом пішки. Тільки-но вони почали відв'язувати хреста, як над'їхало декілька автобусів з комуністичними партактивістами, які стали погрожувати перекинути їхню машину. Не пропустили. Довелося повернутися назад. (Того хреста голова Малинської районної організації НРУ Володимир Олексієнко та колишній політв'язень з Гути-Логанівської Дмитро Мазур уночі принесли в Базар і сховали в кущах: він пролежав там цілий рік.)

Тим часом у Базарі зібралися місцеві та приїжджі люди, чекали пахаїди та дивувалися, чому в селі так багато міліції та чужих людей у цивільному.

Киянам удалося проїхати двома автобусами до села Пиріжки, що за Малином. Звідси дорога відгалужується на Базар, 28 кілометрів. Два ваговози перекрили дорогу. Міліцейська залага чоловік 50. Майор міліції заявив нам, що нас до Базара не пропустять, бо там стоять селяни з вилами і ломами, мовляв, він не хоче, щоб нас побили. Пропонує поїхати двом-трьом подивитися, що там робиться. Зупинив нам якусь машину.

Зголосилися Олександр Ковтуненко, Дмитро Гірченко з Київсько-го Руху та я. У Недашках справді стоїть натовп чоловік триста. Є там і селяни, але щось надто багато явно не селян, бо декотрі й російською мовою розмовляють. У новеньких куфайках, при білих сорочках із краватками, у пижикових шапках. І без ломів та вил. Зате з однотипно написаними гаслами: «Ганьба нащадкам Петлюри та Бандери!», «Не допустимо націоналізму та екстремізму!» Валяються в калюжі два українські прапори, бланки реєстрації громадян України. Згодом ми дізналися, що годину тому цей натовп розправився тут з малинськими рухівцями, побив Володимира Олексієнка.

Розмова не вдається, суцільні нападки: «Забирайтеся до свого Львова, бандерівці!» — «Та ми з Києва, а я навіть із сусіднього Радомиського району...» Називаємо свої імена, розповідаємо про намір провести панахиду на могили загиблих християн. Журналіст газети «Радянська Житомирщина» Фурманчук старанно записує. Я теж записую — на диктофон. Це роздратовало декого. Спочатку в мене якась жіночка зірвала значок «УРП», потім одночасно вихопили торбинку з записником, сотнею листівок та ксерокопією книжки Д. Герчанівського «Вигнати окупанта» (про Базар). Диктофон згодом повернули, але вже без батарейок і кришки, яка їх прикриває, та без касети. Заштовхують нас у машину, погрожують її перекинути, якщо не поїдемо геть. Але я уперся руками у дверці, заявляючи, що не поїду звідси, доки не повернуть пограбовані речі. Укинув, що було ще в кишенях із речей, у машину і залишився сам у роздратованому гадючнику. Тут він увесь накинувся на мене.

З труднощами я добрався до майора міліції, який сидів у машині, але мене ніхто не захистив. Натовп стусанами поніс мене геть із села. Коли відпускали — сідав на узбіччі дороги, демонструючи, що не піду звідси, доки не повернуть пограбованих речей. Надто я шкодував за записником. Тоді два «професіонали» взяли мене за комір куртки та за рукава (аж гудзики посипалися): «Знаєш, кого так водять? Баранов!» Протягнули мене метрів 300 і там, де вже не було натовпу, одночасно вдарили по печінці та лівій нирці. Мені перехопило дихання. «Уйди сам, не то ты отсюда вообще не выйдешь», «Отобьем печень и почки — тогда тебе не нужен будет твой Рух». Довелося послухатися... Підперши кулака під печінку, пішов у напрямку Пиріжків. (Через три тижні в мене розійшлася жовч, і я відлежав місяць у лікарні.)

Мене підбрали малинські рухівці, які проїхали сільськими дорогами. Володимир Олексієнко розказав мені, що годину перед тим його витягли з машини за чуба, побили, пошматувати ото прапор... Довезли мене до роздоріжжя під Пиріжками, куди вже приїхав третій автобус із Києва із народним депутатом Миколою Поровським та священиками. Майор згодився пропустити один наш автобус із десятьма нашими людьми для переговорів. Поїхав і я. Але переговори нічого не дали. «Селяни» в новеньких куфайках, білих сорочках та пижикових шапках не для того тут зібралися з чотирьох районів. З них тільки голова Народицького райвиконкому Кравченко та другий секретар Малинського райкому КПУ Дідківський назвалися, решта воліли залишитися «безіменними». Але я згодом установив імена зо двох десятків компартистів Малинського, Народицького, Коростенського і Овруцького районів (голова Народицького райвиконкому Кравченко, його заступник Момотенко, III секретар Народицького

РК КПУ Виговський, II секретар Малинського РК КПУ Дідківський, II і III секретарі Коростенського райкому Трокоз і Кисіль, інструктор райкому Бердников, голови колгоспів з Дідковичів Матвійчук, з Ушомира Лопатюк).

Житомирське обласне радіо декілька днів підряд прокручувало виступ обурених доярок, фальсифікуючи події давні і сьогочасні. Фурманчук у «Радянській Житомирщині» написав, що після «інциденту» секретар УРП, себто я, сів у машину і поїхав. Нехай читач думає, що секретарі УРП роз'їжджають, як секретарі ЦК КПУ...

Володимир Олексієнко та я подали заяви Генеральному прокуророві УРСР. Спочатку нам відмовили в порушенні кримінальної справи «за відсутністю складу злочину», але ми назвали десятки свідків, ба, я розшукав у Коростені одного зі своїх кривдників (Гусев Володимир Миколайович, голова Коростенської організації «афганців»), але хто зважиться свідчити за мене? От якби треба було засвідчити, що хуліганив секретар УРП — слідство назбирало б триста свідків. А так — слідство потихеньку прикрили, навіть не повідомивши нас про це. Що ж дивуватися: ще всі ті, хто вів слідство і судив мене в 1973, 1979 і в 1981 роках, сидять на своїх посадах, а то й пішли на підвищення. Департизація правничих органів як елемент правової держави не стане дійсністю, доки колишні комуністи зберігають монополію практично в усіх сферах, насамперед у формуванні громадської думки.

Треба визнати, що наш «десант» зазнав 1990 року провалу. Це сталося тому, що ми ще не мали своїх сильних структур на периферії, не маємо сильної конкурентоспроможної преси, щоб донести народові правду про його минуле, зруйнувати нав'язані десятиліттями комуністичної пропаганди уявлення, що Українська Народна Республіка — це щось вороже українському народові. Якщо базарці, яким достатньо було одного виступу М. Поровського і декількох листівок, уже були готові сприйняти панахиду прихильно, то мешканці довколишніх сіл практично нічого про це не знали. Ми їх полишили на поталу безсовісним брехунам, які добре знають, що обстоюють. Але свідомий народ не потерпить наруги над могилами своїх предків і не дозволить ніяким визискувачам сидіти на своїй шії.

А світлу пам'ять героїв Базара ми таки вшануємо. 21 листопада 1991 року минає 70 років з дня трагічної загибелі 359 героїв та 50-ліття арештів сотень патріотів у 1941 році. На могилі в Базарі — хоч цей уражений радіацією край і має бути покинутий людьми — має поставити хрест і кам'яна плита з іменами всіх 359. Панахиду призначено на 17 листопада.

Примітка. 1991 року житомирські організації УРП, СНУМу та РУХу встановили на могилі хрести і таблицю з іменами всіх 359-ти.

2000 року коштом Об'єднання українських вояків і Української автокефальної православної церкви Великобританії на могилі встановлено пам'ятник роботи житомирського скульптора Олександра Бориса. 2002 року поблизу тих могил перепоховали рештки вояків, які загинули на полі бою. Їхні могили в лісах знайшли базарець Павло Єсипчук та житомирянин, у минулому політв'язень Сергій Бабич.

На початку 30-х років упокорена репресіями та голодом Україна вже лежала під чоботом Сталіна. Ще треба було позбавити її голови.

Скориставшись убивством 1 грудня 1934 року С. Кірова, Й. Сталін особисто підготував, а ЦВК СРСР схвалив постанову «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з нею, на все «слідство» відводилося 10 діб. Участь захисника, прокурора, та й самого звинуваченого, оскарження вироку і клопотання про помилування не передбачалися, а вирок виконувався негайно після його винесення.

Цілком у дусі настанови творця радянської держави В. І. Леніна, який учив: «Будьте зразково нещадними. Розстрілювати, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини!»

Уже 4 грудня газета «Правда» повідомила про викриття «терористів». Негайно розпочалися арешти інтелігенції, зокрема української, яка, за висловом Сталіна, «не заслуговує довір'я». Перші смертні вироки були винесені і виконані вже у грудні, зокрема в НКВД УРСР. Той дім «Інституту шляхетних панянок» на початку вулиці Інститутської, що донині бовваніє над майданом Незалежності і називається «Міжнародний центр культури та мистецтв», тоді ще не приступив до виконання нових функцій після переведення столиці з Харкова до Києва. 13–17 грудня 1934 року письменники Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, брати Іван і Тарас Крушельницькі, Олекса Влизько, Кость Буревій та інші були розстріляні на вулиці Рози Люксембург, нині Липська, де тепер Фонд культури. Григорій Косинка, збагнувши, куди завело його загравання з більшовизмом, тяжко лаявся і відбивався. Його оглушили чимось по голові і розстріляли непритомним. Ліна Костенко звідкись знає: «Передсмертно лаявся Косинка, Курбас ліг у цю промерзлу землю...»

* Друк. за: Права людини. — 1999. — № 17 (172), 15–31 серпня. — С. 9–12 (з доповненнями 2002 року).

ПОЧАТОК**ВЕЛИКОГО****ТЕРОРУ***

«Українізація» захлинулася в крові. Наївні її провідники, що посміли уявити собі український варіант комунізму, пішли «українізовувати» Сибір і Соловки. І той світ...

2 липня 1937 року під бравурні марші на честь «найдемократичнішої в світі Сталінської Конституції» (схваленої 5 грудня 1936 року) розпочалася наймасовіша за всю советську епоху, ежовська «чистка» суспільства. Цього дня Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило документ П 51/94 «Про антирадянські елементи», яким секретарям обласних, крайових, республіканських організацій та представникам НКВД пропонувалося взяти на облік усіх «куркулів та карних в'язнів», які повернулися з заслання та ув'язнення, з тим, щоб найбільш ворожих із них заарештувати і розстріляти в порядку адміністративного переведення їхніх справ через «трійки», а решту вислати у вказані НКВД місця. «ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний термін подати в ЦК склади трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само кількість осіб, що підлягають висланню». (Цит. за кн.: *Іван Чухин. Карелія-37: Ідеологія і практика террора*. — Петрозаводск, 1999. — С. 17.)

Операція розпочалася за наказом НКВД СРСР № 00447 5 серпня 1937 року і мала тривати 4 місяці. Насправді ж вона була припинена за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) 15 листопада 1938 року, тобто тривала понад 15 місяців.

На кожну республіку, область, район спускалися ліміти на репресування за I і II категоріями (I — розстріл, II — ув'язнення, співвідношення 3 до 1).

«Знизу» посипалися звіти про перевиконання лімітів, розгорнулося соціалістичне змагання за їх перевиконання, прохання й вимоги збільшити їх, особливо за I категорією, висувалися «зустрічні плани». Так, нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський тричі звертався за таким збільшенням — 5, 29 вересня та 11 грудня 1937 року. Після його розстрілу в січні 1938 року новопризначений в. о. наркома Олександр Успенський — двічі: 17 лютого і в травні 1938-го. (*Сергій Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Джерелознавче дослідження*. — К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили, 1999. — С. 291.)

Дія «трійок» поширилася на всі категорії населення. Окрім «куркулів та кримінальників», під репресії потрапили «контрреволюціонери» різних мастей, «повстанці», «церковники», «шпигуни», «троцькісти», «диверсанти», «шкідники», «націоналісти»... Усього в 1937–1938 рр. до розстрілу з політичних мотивів були приречені **681 692 особи (шістсот вісімдесят одна тисяча шістсот дев'яносто дві!)**, з них 631 897 — позасудовими «трійками». (*Борис Соколов. Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берія. Абакумов*. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2001. — С. 130.)

Безперечно, репресії зачепили всі народи, що мали нещастя залишитися в російській імперії під новою назвою СРСР. Та все ж ніхто не пам'ятає, щоб у концтаборах сидів хоч би один «російський буржуазний націоналіст». (Див.: *Жак Росси. Справочник по ГУЛАГу*. — М., 1991. — Ч. 1. — С. 44.) А от «українські буржуазні націоналісти» були вже в 30-х роках найчисленнішою групою кожного політичного концтабору. Так тривало аж до кінця 80-х (засвідчую особисто).

Щоб спадкоємці слави ВКП(б) і КП(б)У й мене не звинуватили в «націоналістичному ухилі», наведу тут цитату зі згаданої книжки вже, на жаль, покійного депутата Держдуми Російської Федерації Івана Чухіна:

«Из 8605 репрессированных в республике граждан лишь 1215 человек, или 14,1 процента, получили наказание в виде лишения свободы... Выделенный республике “лимит” на репрессии — 3700 человек (1-я кат. — 2800, 2-я кат. — 900 человек) был нарушен не только по количеству, но и по соотношению 1-й и 2-й категорий. Не 3:1, как установило Политбюро и НКВД для Карелии, а 9 расстрелянных и 1 — к лишению свободы из каждых 10 человек. Таков злодейский результат.

Наиболее агрессивно действовали чекисты Карелии против финнов и карелов, расстреляно, соответственно, 90,7 и 88,1 процента репрессированных» (с. 103). Карели і фіни вже становили в Карелії 1/3 населення: у 1933 році — 120 555 чол. з 371 524 (с. 22).

Кандидатури на репресії відбирали так. Брали списки мешканців населеного пункту або працівників підприємства. Особи з прізвищами на *-ський* — це польські шпигуни, на *-нен* — фінські, люди з німецькими прізвищами — німецькі шпигуни. Знаходили навіть британських і японських. Достатньо було побувати колись за кордоном, мати там родичів або знайомих, поцікавитися іноземним посольством. Арештові підлягали всі службовці царської влади, всі переселенці, особливо з Фінляндії. У селах виявляли «терористів», «шкідників», розгалужені сітки «повстанців». Нарком НКВД Карелії Матузенко («Нашого цвіту — по всьому світу!») на XIV партконференції хвалився: «Сегодня на территории Карелии остался один поп, да и то только потому, что болен подагрой и не может ходить. Со всеми остальными попами дело покончено. (Смех в зале.)» (И. Чухин, с. 40). Винісши у складі «трійки» 2397 смертних вироків (*Там само*, с. 147), цей кат карельського і фінського народів, певна річ, теж був розстріляний.

Далі автор простежує, хто ж були члени «трійок» у Карелії, які вносили вирокі тисячам людей, насамперед корінним мешканцям. Це, як правило, секретар обкому чи райкому, голова районної ради і начальник місцевого відділу НКВД. А це в Карелії — прибудні або прислані окупаційною владою, часто малограмотні большевики (варто

прочитати їхні рукописні проекти наказів!). Серед них карелів і фінів практично не було.

Наказом НКВД СРСР була проведена окрема операція «серед карельського і взагалі фінсько-угорського населення» (с. 88), унаслідок якої в Карелії «були знищені сотні кваліфікованих робітників і службовців. Обезголовлені майже всі республіканські і районні органи влади, репресована духовна і творча інтелігенція. Геноцид проти фінського і карельського населення викликав **непоправні** (виділення моє. — В. О.) демографічні, соціально-політичні й духовні зміни в житті національної республіки і її народів» (с. 90).

Тож і маємо тепер витолочену Карелію, де навіть карельська мова не визнана державною, а поруч — процвітаючу Фінляндію, яка 1917–1920 і 1939–1940 рр. зуміла захиститися від російсько-більшевицької чуми.

І маємо фізично та духовно витолочену Україну, де російські окупанти та їхні нащадки досі почуваються господарями становища, а недобитки українського народу — затюканими й упослідженими.

Як кажуть, любі, Боже, правду: пора вже називати речі своїми іменами, інакше ми психологічно ніколи не виберемося з російського полону. Керівна комуністична верства а Україні у своїй більшості з самого початку була неукраїнською, тобто окупаційною. Згадаймо, що на час створення (з тактичних міркувань) у Москві 5–12 липня КП(б)У як складової (і невід’ємної!) частини РКП(б) в Україні діяло всього 4364 більшовики (*Історія Української РСР. — Т. 6. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 306*), і то в основному в промислових районах Сходу та Півдня. Перегляньмо прізвища більшовиків, які згадуються хоч би в тій «*Історії...*» — там лише зрідка трапляються українські. У складі КП(б)У українці почали становити більшість щойно в середині 50-х років. А першим секретарем ЦК Компартії України українець став аж у 1953 році — Олексій Кириченко, який, щоправда, українською не розмовляв. Доти її очолювали неукраїнці Георгій П’ятаков, Серафима Гопнер, Еммануїл Квірінг, Станіслав Косіор, В’ячеслав Молотов, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов, Леонід Мельников. (*Див.: Виталий Врублевский. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К.: Довіра, 1993. — С. 9.*) Хрущов, присланий в Україну в січні 1938 року, пізніше писав: «По Україні ніби Мамай пройшов... Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... Людей тоді просто “тягнули” у “вороги”». (*Цит. за кн.: Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. — К.: Сфера, 1998. — С. 14.*) Не згадав Микита Сергійович, що й він на Вкраїні поводився як у завойованій країні. А Лазар Мойсейович Каганович усерйоз вимагав, щоб його називали

вали вождем українського народу — недарма навіть прапор УРСР, що затверджений по війні, за його правління, був «лазурово-червоний», а не блакитно- чи синьо-червоний.

Національний склад керівних органів ЧК-ГПУ-НКВД УРСР був поспіль неукраїнський. (Див.: *«Штатний розклад НКВД УРСР на 1937 рік» у книзі С. Білоконя «Масовий терор...», с. 346–359.*) Репресивні органи очолювали неукраїнці Всеволод Балицький, Ізраїль Леплевський, Амаяк Кобулов, Олександр Успенський, Іван Серов (усі, крім останнього, теж розстріляні). На с. 14 згаданої книги *«Остання адреса»* сказано, що в 1935 році 40 % складу НКВД УРСР становили євреї. У 1940-му їх там лишилося всього 4 %. Ці кадри виконали волю російського націонал-большевізму, спровадивши на той світ мільйони українців і неукраїнців, — і теж пішли під ніж. Але нам від того не легше.

Скажіть, якби в Україні (або в тій же Карелії) була **своя (хай найгірша!) влада** — хіба вона так безбожно нищила б **свій народ?**

«Гріх комунізму», у який почасти впала й українська провідна верства (про це небезпідставно пишуть Мирослав Маринович (*Мирослав Маринович, Семен Глузман, Зиновій Антонюк. Листи з волі.* — К.: Сфера, 1999. — С. 258–259) та Олександр Сугоняко (*Сугоняко О. Україна: повернення до себе.* — К.: Юніверсал, 2000. — С. 11–14)), насправді більшою мірою є наслідком зовнішньої інвазії. Бо українська національна комуністична еліта (інша вже просто не мала права на фізичне існування), щойно почавши формуватися в 20-х роках, була в 30-х винищена практично повністю. Про це кожному українцеві слід згадувати, перш ніж розповідати самоїдський анекдот про «дурного хохла». Якість нашого народу внаслідок геноциду справеді підупала. Того християнського українського народу зі споконвічною хліборобською культурою, який ще був у 20-х роках ХХ століття і до якого належали наші батьки та діди — його вже нема. Саме в 30-х роках нам було завдано удару, від якого ми не оговталися досі.

Знеможені голодом і репресіями, без своїх провідників і пастирів, темною отарою побрели недобитки українського народу назустріч своєму історичному небуттю... Американець Джеймс Мейс нинішній період історії України визначає як «постгеноцидний». Процесу інтелектуального і морального занепаду українського суспільства та подальшого російщення не змогло зупинити навіть проголошення незалежності. Щоб поневолений український народ ніколи в майбутньому не спромігся на самостійність, а лише зі страхом поглядав на «старшого брата», російські окупанти століттями свідомо, а в радянські часи особливо інтенсивно, проводили сатанинську селекцію: винищували найрозумнішу, найграмотнішу, найдібнішу, найпродуктивнішу частину

корінного населення, залишаючи на розплід покірних «плохих овець», яких «схрещували» з навезеним агресивним, безбожним, матюкливим «населенієм». Тільки в 1934 році у виморені голодом села лівобережних областей України було переселено 240 тисяч сімей із Росії — це називалося «допріселенієм». Це «матоязичное населеніє» (типу Верки Смердючки — цієї карикатури на людство, істоти, що стоїть поза будь-якою культурою: воно не володіє жодною мовою, не належить до жодної нації і до жодної статі). Це «населеніє» досі тужить за «розірваними зв'язками» та голосує за комуністів тільки тому, що їхня погано замаскована програма — ліквідація української державности, адже комуністи досі не визнають існування українського народу — є лише «народ України».

Тарас Шевченко, опираючись на свій історичний досвід, ще ген коли спостеріг *підміну свідомости* українського народу:

*Ляхи були — усе взяли,
Кров повитивали!
А москалі і світ Божий
В путо закували.*

(Поема «Невольник»)

Що після геноциду 30-х років Шевченко сказав би своїм зачарованим на Кремль нащадкам, які досі не мислять себе поза російським політичним простором?

Настав час безсторонньо, по-науковому осмислити, що з нами сталося і хто в цьому винен? Не для того, щоб виставити рахунки сусідам — ближнім і дальнім, а щоб знати, з ким і які будувати стосунки, чого від кого сподіватися ближчим часом.

Чудеса Господні бували, але десь далеко, не в наш час і не з нами. Дай Боже, щоб вони ставалися й із нами, на нашій землі і в наш час, але я думаю, що наші сусіди впродовж ближчих 50 років будуть приблизно такими, якими були в минулі 500 років. Нинішній спалах мілітаристського психозу в Росії у зв'язку з Чечнею — тому доказ. В особі Росії нормальну сусідку ми будемо мати не скоро, бо росіяни не скоро позбудуться синдрому імперської величі.

Коло ста народів за радянської влади взагалі щезли: за переписом 1926 року в СРСР було понад 200 народів і народностей, а за переписом 1959-го — лише 101. Цілі уламки українського материка, як-от «хохли» Стародубщини, Курщини, Вороніжчини (за Хмельницького був же й полк Стародубський!), Таганрожчина, нащадки кубанських козаків — безповоротно канули в російському морі уже в ХХ столітті. Це називалося «етнічним самовизначенням». Так створювався «єдиний советський народ». Подобається це нам чи ні, а він був і досі є

з його найгідкішими рисами: пияцтвом, матюччям, злодійством, лувкавством, схильністю думати одне, говорити друге, а робити третє...

Ми й справді є тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків знищених класів (*С. Білокін*). Наше суспільство має маргінальний характер, бо воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Найбільші власники в нас — неукраїнці або люди без національності. Те, що нині називає себе «елітою», далеке від елементарних понять культури, тим паче української, а головне — відповідальності за долю українського народу. Воно не здатне на безкорисливу, жертвовну працю для свого народу, тим паче інтелектуальну, в сфері духа. Головна його риса — хапальний інстинкт: урвати якомога більше, затягнути якомога далі, щоб на самоті нажертися (*вислів Анатолія Щербатюка*). Кажуть, що і в Західній Європі та в Америці перші капіталісти були пірати. Вони грабували на морі і вкладали капітал у національну економіку. Їхні нащадки стали чесними платниками податків і навіть меценатами. У нас пірати грабують на суші, а капітал вивозять за море, і він працює на інші народи. Якщо котрийсь і дасть «від праведних трудів своїх» на церкву — то тільки на російську. Панівна культура й освіта в нас — російська. Засоби масової інформації — російські, за мовою і духом. Найбільша Церква — російська. Вона молиться за Патріарха Московського, за чужий уряд, за чужу державу і перемогу чужого війська (мабуть, над Чечнею, а потім і над Україною!). Разом з нею за це ж моляться Президент України Леонід Кучма і його дружина. Тим часом на значних територіях України, в тому числі в столиці, щоб поводитися українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) — потрібно неабияких психологічних зусиль. А то й небезпечно — за українську мову не одного й побито, скажімо, колишнього політв'язня Василя Гурдзана у вересні 1997 року.

На нищення нас як народу наш найбільший історичний ворог (а не стратегічний партнер і гарант нашої безпеки, як вважає нинішній Президент України Кучма) — Росія — поклала багато зусиль. На відродження нам треба сили не менше. Господь нас вихопив з-над самісінької прірви і дав ще один шанс. Микола Руденко каже, що якби незалежність нам була дана через років 15–20, то вона була б уже ні до чого, як не потрібна незалежність більшості білорусів. Але пам'ятаймо, каже цей мудрий чоловік, що Господь і гнівається на ледачих, і позбавляє їх Своєї ласки. Тож щоб відродження відбулося, потрібно надзусиль не одного покоління української еліти, яка щойно починає формуватися. А насамперед треба повертати і формувати свою, а не позичену історичну пам'ять.

ЦІ МОТОРОШНІ

СЛОВА:

СОЛОВКИ

САНДАРМОХ...*

Моторошне слово «Соловки» знає кожен українець. Як і кожна людина, яка мала нещастя бути «советским человеком».

1997 року в нашу свідомість увійшло ще одне — «Сандармох».

Соловки вперше відкрилися мені опівночі на 6 серпня 1999

року білими стінами Успенського та Спасо-Преображенського соборів, що вже за кілометрів двадцять світилися над Білим морем як маяк. Нічне море було синє, як і небо, що зливалося з ним невідь-де, а на півдні, де лише на три-чотири години сховалося сонце, небо й море зливалися в дивовижну, не бачену ні доти, ні пізніше, гаму кольорів аж до найвогненніших (з кількох фотокадрів вийшли знімки якихось червоно-жовтих кольорів — зовсім не те, що було насправді). Я збагнув, яке торжество охоплює паломників, якщо їм трапляється такої пори і погоди наблизитися до святого місця. А я та Вахтанг Кіпіані їхали тоді у складі експедиції Санкт-Петербурзького «Меморіялу» на Дні пам'яті жертв політичних репресій.

Соловецький архіпелаг, що на Білому морі, складається з шести великих і близько 200 дрібних островців та корг, що разом мають площу 300 кв. км. Це Великий Соловецький острів (220 кв. км), Анзерський (47 кв. км), Велика та Мала Муксалма (19 і 1,2 кв. км), Великий та Малий Заяцький острови (1,4 та 1,1 кв. км).

Соловки — споконвіку земля карельська. Нині на Соловках живе менше тисячі населення, а до 1920 року світські люди тут узагалі постійно не мешкали, хіба в готелях «Петербурзькому» (дерев'яний двоповерховий, 1838 року) та «Преображенському» (цегляний триповерховий, 1864). 1920–1939 року тут була «власть соловецкая», концтабірна. З 1939-го фактичною владою тут був військовий гарнізон зі школою юнг, з 1944-го діяла вже острівна рада, з 1971-го — сільська рада. 1987 р. поселення довкола кремля дістало статус «посьолок Соловецький» і стало районом Архангельської області Російської Федерації. В інших місцях на островах живуть поодинокі люди. Найближча залізнична станція — Кемь, за 60 км морем на захід.

Язичники ще 4–2 тисячі років тому спорудили тут характерні для Скандинавії дивовижні лабіринти. Мабуть, щоб мертві не повертали-ся у світ живих. Чи вони провиділи душогубське ХХ століття?

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 11–28.

1429 року поселилися тут іноки Валаамського монастиря Савватій та Герман для «безмовного життя». Коли Савватій помер, Герман привіз сюди інок Зосиму. Ці святі соловецькі преподобні чудотворці й поклали початок Спасо-Преображенському Соловецькому ставропігійному чоловічому монастиреві. З тих часів є легенда, що рибалка чи то мисливець за тюленими (їх тут називають «заяц», тому й острови «Заяцькі») теж поселився був на острові. Та одного разу він почув, що голосить його дружина, залишена на березі біля підніжжя гори: янгол відшмагав її різками (незвичне для янгола діяння!) і наказав не з'являтися тут жіночому роду, бо це місце для іноків-чоловіків. Свідком тієї події був преподобний Савватій. Відтоді гора називається Секирна (від «сечь»). На ній і було засновано Свято-Вознесенський скит. Пізніше, 1862 року, тут споруджено церкву Вознесення Господнього.

Та головні споруди Соловецького монастиря постали південніше, на березі бухти Благополуччя, що на західному березі острова. Тут 1436 року преподобному Зосимі явилось диво: у повітрі в небесному осяянні простерте зображення прекрасної церкви. Тут і були побудовані дерев'яні келії та храм Преображення Господнього. 1485 та 1538 років храм горів. Тож за ігумена Філіпа (у миру Федір Степанович Количев) архітектор Ігнатій Савка з Новгороду (адже Соловки здавна були сферою впливу Новгороду) спорудив величні кам'яні храми — Успенський собор з Трапезною та Келарною палатами (1552–1557) і Спасо-Преображенський собор (1558–1566). Трапезна палата площею майже 500 кв. м була найбільшою в Московській державі аж до спорудження Грановитої палати в Московськiм кремлі.

Ігумен Філіп був знатного московського роду. Господь дав йому талант видатного організатора монастирського життя. На островах, які по півроку не мали зв'язку з континентом, ігумен зумів не лише забезпечити життєдіяльність монастиря, а й заохотити до подвижницької праці тисячі ченців і трудників, які шукали і знаходили тут умиролюбне життя в служінні Богові та в трудах праведних за саме лише прохарчування. Тут, у суворих умовах Півночі, де тайга вже переважає тундру (на малих островах, навіть на Заяцьких, — поспіль тундра), найтяжча праця набувала глибокого духовного змісту. Іноки і трудники вирощували овочі й навіть сади, розводили худобу і бджіл, ловили рибу і топили тюленяче сало, варили сіль із морської води, випалювали цеглу, поєднали каналами десятки озер, щоб тими каналами вивозити на човнах сіно. Ще в XVII ст. спорудили водяний млин і сухий док, що наповнювався водою зі Святого озера (воно на 5 м вище од рівня моря), а на початку XX століття — одну з перших у Росії гідроелектростанцію.

У народній свідомості Соловки стали уособленням святости й благочестя, духовною твердиною православної християнської культури.

Коли слава про великого подвижника духа ігумена Філіпа докотилася до Московського кремля, то великий князь Іван IV Грозний напoлiг, щоб він прибув до його столиці і зайняв митрополичий престол. Ігумен не хотів покидати Божу обитель, та, знаючи жорстоке серце князя, сподівався вплинути на нього і зупинити криваву оприччину. Прибувши до Москви, він дізнався, що князь бере вже сьомий церковний шлюб. Писав йому листи з докорами, які з вуст Івана IV дістали назву «филькины грамоты». Митрополит для нього «Філька», а думка його — нічого не варта. Та коли митрополит виступив проти оприччини, його запроторили в застінки Тверського отрочого монастиря, туди прибув сам головний опричник Малюта Скуратов і задушив митрополита... Сталося це 1569 року. Є картина: гладкий та лютий Малюта Скуратов відчиняє двері келії, в якій стоячи на колінах молиться про-світлений Духом Божим, худенький опальний митрополит.

На Москві люблять мертвих: Церква визнала Філіпа Количева свя-тим. Його мощі возили то на Соловки, то до Москви. Але тепер чуємо, що Російська православна церква обговорює питання про визнання святим Івана Грозного! Адже він був миропомазаним на царство, тому не людям судити про його діяння... *(Див. про це: Дмитро Полохович. Покровителі, або Про причини появи деяких новоявлених «святих» // Дзеркало тижня. — 2002. — № 42 (417). — 2 листопада. — С. 17.)* Коли я розповів цю історію ієромонахові Стефанові Негребецькому, то він сказав: «Буває, що й святий на святого скривиться. Але щоб святий велів задушити святого — таке можливе лише в Московській церкві. Адже визнала вона святим адмірала Ушакова, який виграв 32 битви. Тобто потопив дуже багато людей. Царя Миколу II, на сумлінні якого 9 тисяч смертних вироків. Так і до Сталіна дійде. Адже це він 1942 року відновив знищену ним РПЦ, велівши за три дні звести літаками до Москви на “собор” кількох уцілілих у концтаборах єпископів».

Є повідомлення, що питання про визнання святим Івана IV знято з обговорення.

За ігумена Іакова, 1582–1594 рр., монастир, затиснутий між бухтою Благополуччя і Святим озером, набув обрисів видовженого п'ятикутника, що гострим кінцем указує на південь: його було обгороджено могутніми мурами з гранітних валунів (мури кремля 8–12 метрів заввишки, а завтовшки 4–6 метрів), споруджено вежі до 24 м висотою, що дістали назви Корожна (вона стоїть на найвищому місці, то й назва її, мабуть, походить від слова «корга» — острівець у морі, що зникає під час припливу. Так пояснює киянин Сава Кривий), Успенська, Прядильна, Біла (тут був млин, то від борошна біла), Архангельська (вона ж Головленкова), Нікольська. Згодом на березі Святого озера добудували Поваренну та Квасоварну вежі. Будувати кремль почав архітектор Іван

Михайлов із Вологди, а закінчував будівництво інок Трифон, якого в монастирі досі дуже шанують. До речі, коли 1854 року, під час російсько-турецької війни, в бухту Благополуччя зайшли два британські кораблі й дали сигнальний постріл, іноки не зрозуміли і відповіли вогнем. Тоді британці обстріляли кремль півтора тисячами бомб і ядер, чого вистачило б, щоб розбити ціле місто. Але на твердиню це ніяк не вплинуло. Ченці з корогвами ходили по мурах і молилися. Найбільше враження на них справила бомба, яка впала за ікону Божої Матері — і не вибухнула. Переговори представника нападників з ігуменом, щоби здав твердиню, ні до чого не призвели. На пам'ять про цю подію на березі моря трьома кілометрами південніше монастиря покладено «Переговорний камінь» з написом, який тепер уже важко читається.

Наприкінці XVI ст. Спасо-Преображенський монастир мав багато вотчини на берегах Біломор'я, він відігравав провідну роль у культурній та господарчій колонізації Півночі, населеної народами угро-фінської сім'ї. Монастир мав особливий статус у Московській державі, Соловки були ніби неофіційною столицею Біломор'я. У середині XVII ст. монастир сягнув вершини свого духовного розвитку і господарської могутності.

Коли після Переяславської ради до Москви прибули українські та грецькі вчені богослови, зокрема Симеон Полоцький, то вони виявили великі розходження московських церковних книг із грецькими оригіналами, адже помилки нагромаджувалися століттями. Бувало, що українці (їх москалі прозивали «хохли», «черкаси» або навіть «нехай») відверто насміхалися над малограмотністю московського священства. Тоді патріарх Никон, який, до речі, теж тривалий час був ченцем на Соловках, в Анзерському Голгофо-Розп'ятському скиті, затіяв церковну реформу. Здійснювалася вона звичними для Москви насильницькими методами: спалити старі книги і прийняти нові. Сам патріарх Никон запроваджував реформу з мордобоем і прокляттями. Утім ішлося не так про зміну обряду, як про опір церковній владі. (*Див. про це: Ключевский В. О. Сочинения в восьми томах. — Т. III: Курс русской истории. — Ч. 3. — М.: Госполитиздат, 1957. — С. 302–307.*)

Соловецький монастир, як і багато церков, не прийняв Никонівської реформи, залишився старообрядним. Ба, старці обителі написали листа патріархові Никону, де звинуватили його в ересі. На прохання патріарха цар Олексій Михайлович (Тішайший!) послав проти ослушників рать під орудою боярина Мещеринова (з угро-фінського племені мещеря). Тоді ченці викотили на мури гармати. «Соловецьке сидіння» тривало 8 років (1668–1676). Не надто щільно оточений військом монастир тримався, доки не знайшовся зрадник, який виказав потаємний підземний лаз із боку Святого озера. Темної ночі царські

стрільці увірвалися до кремля, схопили ігумена, закували і спровадили його до Москви. Але християнської крові пролити на святому острові боярин Мещеринов не посмів: майже тисячу ченців подушив петлями і потопив у Святому озері...

Після цього монастир надовго занепав, бо урвалася традиція господарювання.

Унаслідок секуляризації монастирських земель 1764 року обитель позбулася багатьох вотчин. 1765 року Соловецький монастир став ставропігійним і був підпорядкований безпосередньо Священному Синодові.

У XIX ст. монахи і трудники вимурували кілометрову дамбу з двома протоками між островами Соловецький та Велика Муксалма. На початку XX століття побудували одну з перших у Росії гідроелектростанцій. З'явилася тут метеостанція, радіостанція, літографія. Працювали пилорама, цегельня, кузні й майстерні. Коло 20 тисяч паломників щороку перевозили три монастирські пароплави. І всіх цих людей треба було прогодувати!

Перед Жовтневим переворотом 1917 року монастир мав 6 скитів і 3 пустині, тут було 19 церков і 30 дзвіниць. Діяло училище для дітей поморів і Братське богословське училище, де вчилися й самі ченці — вихідці з північних губерній. Деякі з них не вмели й читати, лише п'ята частина мала семінарську освіту, і тільки благочинний Діонісій закінчив Ярославський Демидівський ліцей.

Советська влада прийшла на Соловки 29 квітня 1920 року з Архангельська у вигляді Особливої комісії губвоєнкому. Перше, що вона зробила, — пограбувала монастир: вивезла 158 пудів дорогоцінного каміння, золота і срібла, в тому числі раки мощей преподобних, частину архіву й бібліотеки, що збиралися 400 років. Архімандрит Соловецький Веніамін намагався не допустити погрому й руйнації, але був заарештований. Монастир було закрито, ченців розігнано, а на базі його господарства засновано радгосп. Директор радгоспу був призначений уповноваженим зі збереження історичних пам'яток. Щоб забезпечити існування радгоспу, архангельський партійний діяч Іван Боговой запропонував створити на Соловках концентраційний табір. Перші в'язні (350 чоловік) були привезені на Соловки вже 25 травня 1920 року.

Уночі з 25 на 26 травня 1923 року в кремлі спалахнула пожежа, яка пожерла працю кількох поколінь ченців і сховала сліди пограбування. Успенська церква (1605) вціліла, а Спасо-Преображенський собор (1558–1566) згорів. Згоріла дзвіниця (досі стоїть у риштуваннях), архів та бібліотека під нею, що збиралася чотири століття. Гасили пожежу анархісти, меншовики, есери, білогвардійці — перші ув'язнені тут воєни більшовицької влади.

За 400 років існування монастиря в'язнів на Соловках було близько 350 осіб, у тому числі 25 років у підземеллі тут провів останній отаман Січі Запорозької Петро Калнишевський, який помер на 113 році життя. (Див. нарис «Соловки отамана Петра Калнишевського».) 1903 року на прохання братії острог закрили, щоб не порушувати святість і добре ім'я Божої обителі.

Більшовицька ж влада за 19 з половиною років, від 25 травня 1920 року до 2 листопада 1939 року, перепустила через Соловки понад 100 тисяч в'язнів. І довгожителів тут уже не було: половина з них наклала головами. Десятки тисяч українських селян побували тут (з 1,2 млн репресованих як «куркулі»). Відтоді моторошне слово «Соловки» знає кожен українець.

13 жовтня 1923 року постановою Совнаркому організовано Соловецький табір особливого призначення (СЛОН). Управління СЛОНа опосіло Преображенський готель, що з 1864 року стоїть біля самого причалу на березі гавані Благополуччя.

Спочатку в'язні працювали на самообслуговування табору, а з середини 20-х рр. їх почали виводити на лісоповал, торфорозробки, на будівництво бараків і тюрем, вони переробляли продукти морських промислів. Почав діяти механічний, шкіряний, гончарний заводи, смолокурня, у листопаді 1923 року пустили вузькоколійну залізницю від цегельні до кремля (пізніше її розібрали). «Кустпром» випускав ширпотреб, у «Пушхозі» о. Муксалма на забаганку начальства завели хутряних звірів, «Йодпром» виробляв йод із морських водоростей.

Усі споруди, які були на Соловецькому острові, тобто кремль, чернечі келії, побутові приміщення та церкви, «власть соловецкая» розбила на «роти» і припасувала під місця ув'язнення. У кожній «роті» розміщувалася окрема категорія в'язнів (есери, меншовики, контрреволюціонери, куркулі, троцькісти, терористи, «соціально близькі» радянській владі карні в'язні тощо). Однак приміщення ще не були ізольовані одне від одного, як пізніше, в часи СТОНу.

Твердині православ'я судилося підтвердити свою святість кров'ю: тут сиділи десятки тисяч православних, у тому числі 8 митрополитів, 20 архієпископів, 47 єпископів, 3 архімандрити. Усі вони погинули від тяжкої праці та хвороб, деякі були просто закатовані. Їхні молитви не пропали дарма. 28 мучеників соловецьких згодом були канонізовані.

Церкву Вознесіння на Секирній горі безбожники перетворили на карцер, з якого живими не виходили: тіла виносили, а душі возносилися. «Параша», звичайно ж, була влаштована у вівтарі, щоб цинічно дошкулити православним, особливо священикам. Колишній соловчанин Борис Ширяєв розповідає історію про «утешительного попа», отця Никодима з Полтавщини, який добрим словом допомагав в'язням

вижити. На Різдво він прямо в бараці справляв службу Божу, за що його спровадили на Секирку. Помер у Великодню ніч, коли Небеса відкриваються для праведних душ (*Борис Ширяєв. Неугасимая лампада. — Изд. Сретенского монастыря, 2000. — С. 260–274; був передрук у газеті «Наша віра»*).

На віддаленому острові Анзерському, у Голгофо-Розіп'ятському скиті, безбожники влаштували табір із такою ж назвою — Голгофо-Розіп'ятський. Сюди звозили хворих, які мерли тисячами.

Побудували спецтюрму для політв'язнів у Савват'єво. Тут 19 грудня 1923 року за відмову виконати режимні нововведення (зайти в приміщення одразу після роботи) охорона відкрила вогонь по політв'язнях. Було вбито 6 чоловік есерів. Цей факт став відомий на Заході. Другий розстріл в'язнів був 29 жовтня 1929 р. за півкілометра на південь від кремля — 36 чоловік у справі «Кремлівська змова». (Тепер там стоїть хрест і камінь з написом «Соловецким узникам».) Восени 1937 — взимку 1938 рр. розстріли були вже масові.

Поблизу кремля набудовано було дерев'яних бараків. Деякі з них досі служать солдовчанам житлом. В одному з бараків — дитячому — 20 червня 1929 року побував Максим Горький. Хлопчики ніби читали газети. Один тримав газету догори. Горький зрозумів, що його дурять, і мовчки перекинув газету. Один хлопчик захотів поговорити з Горьким сам-на-сам. Дозволили. Горький після розмови мовчки вийшов заплаканий, а хлопчика розстріляли. Цю історію чув Олександр Солженіцин і описав її в романі «Архіпелаг ГУЛАГ». Горький уже був смертельно заляканий: він дивився тільки туди, куди показували пальцем.

На острові Велика Муксалма збудували двоповерхову тюрму, поблизу цегельні 1937–1938 рр. — триповерхову, але останню так і не заселили: з початком фінської війни контингент концтаборів був вивезений на материк.

На початку 20-х років на Соловках, на відміну від інших концтаборів, для противників більшовизму фактично існував «статус політв'язня». До 1926 року їх навіть не примушували працювати і харчування було цілком стерпне. Сприяннями Катерини Пешкової, дружини Максима Горького, яка очолювала Товариство допомоги політв'язням, вони через Міжнародний Червоний Хрест одержували посилки. Відтак примусова праця стала обов'язковою умовою «перевиховання». В'язні рубали і славляли ліс, підтримували господарство (щоб воно не занепало без фахівців, радянська влада таки залишила близько сорока монахів). А було й таке, що невільників примушували носити воду з однієї ополонки в другу. Умови утримання ставали дедалі тяжчі.

У 1923 році в'язнів на островах було 3 тисячі, у 1928/29 — 10 тисяч, 1929/30 — 15 834. На 1 січня 1931 року контингент СЛОНа вже налі-

чував 71 тисячу в'язнів. Оскільки на Соловках такої кількості не було чого робити, то з 1926 року СЛОН переповзає й на материк: були створені «командировки», які заготовляли ліс на експорт, будували дороги в Карелії. Соловчанами засновані на континенті нові табори управління Вайгач, УхтПечЛаг, БелБалтЛаг та інші. (*Вестник. Информационный бюллетень Соловецкого государственного историко-архитектурного и природного музея-заповедника. — 2002. — Ч. 2. — С. 5.*)

З 11 січня 1925 року в концтаборі видавалася газета «Новые Соловки». Виходила газета «Перековка», згодом і журнал «Соловецкие острова», який надходив у бібліотеки СРСР (пишучої братії додалося в 30-х роках). Тут були свої гроші — бони, на які можна було купувати продукти і товари. Навіть діяв театр, де й Лесь Курбас ставив п'єси.

Та епоха СЛОНа скінчилася — розпочалася епоха ГУЛАГу.

20 лютого 1937 року СЛОН перетворено на СТОН — «Соловецкую тюрьму особого назначения». Це була не просто зміна вивіски: 5 серпня того лиховісного року розпочалася наймасовіша, ежовська «чистка» суспільства, в тому числі й місць позбавлення волі. (*Див. статтю «Початок Великого терору».*)

За оперативним наказом Наркома внутрішніх справ Миколи Єжова № 00445 особлива трійка Управління НКВД Ленінградської області (начальник Л. М. Заковський, заступник В. Н. Гарін, прокурор Ленінграда Б. Позерн, секретар Єгоров) постановила розстріляти 1825 в'язнів СТОНа.

В'язні Соловків мали свої терміни ув'язнення 5–10 років. Хай і сфабриковані, та дехто мав би скоро звільнитися. Але ці люди (багато хто з них перед ув'язненням мав комуністичні ілюзії) пройшли таку «школу перевиховання», що стали б на волі для більшовицької влади небезпечними. Щоб їх не звільняти, Москва вирішила «почистити» й концтабори. Для цього потрібно було сфабрикувати нові «справи». Матеріалом для них стали доноси табірних стукачів про розмови та настрої в'язнів і характеристики, складені адміністрацією. На Соловках усі характеристики підписував начальник СТОНу старший майор держбезпеки І. А. Апетер, призначений на цю посаду 4 червня 1937 року (замість Ейхманса). Розслідування і судові засідання не провадилися, вирокі засудженим до кари смерті не оголошувалися.

...Глухого вечора 21 жовтня 1937 року по всіх «ротах» СТОНа бігали наглядачі й оголошували: «Такой-то! С вещами!» Це — на етап. За дві години 1116 в'язнів були повантажені на баржі. Це була інтелігенція майже всіх національностей СРСР (мабуть, напередодні 20-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції так вирішили зміцнити дружбу народів). Україна була представлена найкраще: майже 300 осіб... (За уточненим списком професора Миколи Марковича Роженка — 290. *Див.*

брошуру: *Соловки: Сандармох... Левашиово... Биківня... (Матеріали до науково-практичної конференції у Київській міськраді 27–28.04.2001 р.)*. — К.: Український центр духовної культури, 2001. — С. 9–11.)

Більше їх ніхто не бачив. Пізніше доходили чутки, що в Кемьперпункті («Кемский пересыльной пункт» — порт на «Поповому острові», за 12 км від станції Кемь, на березі Білого моря) у них відібрали всі цивільні речі, переодягли їх у в'язничне, повідрізали гудзики, відібрали паски. (Є свідчення, що кримінальники згодом носили ті речі або обмінювали.) Висловлювалися здогади, навіть у друку, що етап разом з баржами потопили в Білому морі.

Перші припущення свідків про можливість їх розстрілу поблизу «столиці» Біломорканалу Медвежогорська зафіксовані в 1991 році. Примірники розстрільних протоколів «особливої трійки» зберігалися в Архангельському управлінні ФСБ. 1995 року копії з них, сприяннями співробітника В. Климушина, були надіслані в Соловецький музей. Тоді співробітники Московського (Сергій Кривенко) та Петербурзького «Меморіалів» почали готувати списки розстріляних. Незабаром голова Карельського «Меморіалу» Чухін Іван Іванович (депутат Держдуми РФ, трагічно загинув у травні 1997 року) дізнався, що в Петрозаводську зберігається архівно-слідча справа М. Р. Матвеева, засудженого 1939 року разом з іншими чекістами за знущання над в'язнями при розстрілі. З неї і дізналися, що місце розстрілу — поблизу Медвежогорська. 1 липня 1997 року Петрозаводський і Санкт-Петербурзький «Меморіали» виявили місце розстрілу цього етапу: «обычное место расстрелов» на півдні Карелії, урочище Сандармох, що на 19-му кілометрі шосе від ст. Медвежа Гора (карельською — Каргумякі) на селище Повенець, де починається Біломорканал...

Голова Санкт-Петербурзького «Меморіалу», колишній політв'язень Веніамін Вікторович Іофе (29.06.1938–20.04.2002), співробітниця Ірина Резнікова та президент Академії соціально-правового захисту Республіки Карелія Юрій Олексійович Дмитрієв у різний час розповідали мені, як було знайдено Сандармох. По-науковому кажучи, ідентифіковано на місцевості. Вони довго ходили лісами. Резнікова пішла колишньою, вже давно зарослою, доріжкою — і вийшла на те саме місце. Іофе висловив здогад, що це могло бути оточення (російською «оцепление»). Пробували копати в підозрілих місцях, але безрезультатно. Сіли відпочити. А Юрій Дмитрієв пішов далі і виявив багато квадратних западин метрів два на два. Оце й були могили — на 19-му кілометрі шляху Медвежогорськ — Повенець, за півкілометра углиб лісу, ліворуч, як їхати з Медвежої Гори.

Факсимільні відбитки розстрільних протоколів опубліковані у виданні: *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії*. — Т. 1. — К.:

Сфера, 1997. — С. 50–297. Вперше в Україні їх опублікував Сергій Білокінь у «Літературній Україні» 1997 року. Це горизонтально віддруковані на машинці аркуші. Номер. Прізвище, три-чотири рядки даних про в'язня. І висновок: такого-то РАССТРЕЛЯТЬ. Це слово надруковано великими літерами, вроздріб. І галочка про виконання. Ось зведена таблиця винесення вироків та їх виконання, яку склав Веніамін Вікторович Іофе, голова Санкт-Петербурзького «Меморіалу»:

Дата вироку	№ протоколу	Дата розстрілу	Засуджено	Розстріляно
9 жовтня	№ 81	27 жовтня	209	208
9 жовтня	№ 82	2 листопада	182	180
9 жовтня	№ 83	3 листопада	266	265
10 жовтня	№ 84	4 листопада	249	248
14 жовтня	№ 85	1 листопада	210	210

П'ять вироків не виконано, бо один в'язень помер, а чотирьох етаповано в інші місця, про віщо кат чітко відрепортував.

Виконував ці вирокі капітан Матвеев Михайло Родіонович, заступник начальника АХУ (що за абревіатура?) УНКВД Ленінградської області, 16 жовтня спеціально відряджений для цього в Кемь. 19 жовтня він прибув на Соловки. У його бригаді був помічник коменданта УНКВД ЛО Полікарпов та один з досвідчених ленінградських розстрільників, помічник коменданта УНКВД Ленінградської області молодший лейтенант Г. П. Алафер. Ім'я ката Матвеева випадково було виявлене в 1996 році у кримінальній справі 1938 року про перевищення ним повноважень при розстрілі під Медвежогорськом (розстріляних добивав якоюсь металевою «колотушкою»). З неї стало відомо, що в'язнів зі ст. Кемь партіями возили до СІЗО (слідчий ізолятор) Белбалтлагу, що в Медвежогорську, на північному березі Онезького озера, на 300 км південніше від Білого моря. СІЗО в Медвежогорську вміщало 300 в'язнів, тому доставляли їх із Соловків партіями. Впадає в око розрив між розстрілами 27 жовтня і 1 листопада. Стався інцидент: була спроба втечі при вивезенні до місця розстрілу першого етапу, що прибув 27 жовтня. Процедуру перевезення М. Матвеев удосконалив: в'язнів роздягали до білизни, зв'язували по двоє, запихали в роти кляпи, скидали штабелями в машини і так везли.

Більшість українців за окремим списком «Всеукраїнського центрального блоку» були розстріляні 3 листопада.

Цей «блок» створив начальник СЛОНа старший майор держбезпеки Іван А. Апетер, поставивши на його чолі академіка Матвія Яворського, а найближчими сподвижниками зробив професорів історії Володимира Чеховського та Сергія Григоровича Грушевського, професора Олексія Вангенгейма, дарма, що він голландець родом... Прембула до протоколу — оце, мабуть, і вся «справа»:

«Дело № 103010-37 г. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУГБ НКВД СССР на 134 человека украинских буржуазных националистов, осужденных на разные сроки за к-р (контрреволюционну. — В. О.), националистическую, шпионскую и террористическую деятельность на Украине, которые, оставаясь на прежних к-р позициях, продолжая к-р, шпионскую, террористическую деятельность, создали к-р организацию “Всеукраинский центральный блок”». (Остання адреса, с. 164.)

Можна уявити собі творця театру «Березіль» режисера Леся Курбаса, зв'язаного з драматургом Миколою Кулішем, академіка Матвія Яворського, зв'язаного з п'ятим за списком письменником Мирославом Ірчаном, професора філології, поета-неокласика Миколу Зерова — з письменником Михайлом Козорізом... Цього дня розстріляно міністра освіти УНР Антона Крушельницького і його синів Остапа (24 роки) та Богдана (31 рік), міністра фінансів УРСР Михайла Полоза, професора Сергія Грушевського, письменників Валер'яна Підмогильного, Павла Филиповича, Валер'яна Поліщука, Григорія Епіка, Марка Вороного, Олексу Слісаренка, Михайла Ялового... Тут упокоїлися Олекса Влизько, науковці Микола Павлушков, Василь Волков, Петро Бовсунівський, Микола Трохименко, творець Гідрометеослужби СРСР голландець родом Олексій Вангенгейм — у списку «українських буржуазних націоналістів» він третій. (Див. статтю «Дещо про родину Ольги Петрівни Вангенгейм».) Це були молоді та середнього віку люди, які ще створили б неоціненні духовні скарби для свого народу, володіючи якими ми стали б урівень з іншими цивілізованими народами. Дехто з них, може, дожив би донині. Сама присутність таких людей у суспільстві робить його кращим. Але постріли тупого, малограмотного ката Матвеева — виконавця волі чужої, глибоко ворожої нам російської комуністичної влади — змінили перебіг нашої історії...

Щоб «істинні інтернаціоналісти» не звинуватили мене в національній упередженості, скажу, що серед тих, чия остання адреса — Сандармох, були знаменитий адвокат росіянин Олександр Бобрищев-Пушкін (захисник Бейліса й Пурішкевича), московський літературознавець Микола Дурново, засновник удмуртської літератури Кузєбай Герд, білоруський міністр Флеґонт Волинець, татарський громадський діяч Ізмаїл Фірдевс, голова московського циганського табору ґого Станеско, грузинські князі Микола Ерїстов та Яссе Анд-

ронников, католицький адміністратор Грузії Шио Батмалашвілі, професор історії ВКП(б) єврей Пінхус Глузман, черкеський письменник князь Холід Абуков, корейський діяч Тай До, православні єпископи Алексій (воронезький), Даміан (курський), Ніколай (тамбовський), Петро (самарський), лідер баптистів СРСР Василь Колесников, отець Петер Вейгель — посланий Ватиканом для перевірки даних про переслідування віруючих у СРСР.. Закоцублий від холоду (швидше б кінець!), в одній білизні ступаючи останні кроки, зачерхлим мозком згадуючи слова молитви, він на власному прикладі переконався, що потрапив у царство Сатани, в Імперію Зла...

Смертника ставили на коліна — і капітан Матвеев стріляв з револьвера у потилицю. Забитого підручні скидали в яму. Трупі присипали вапном і засипали. Так що їх тепер не ідентифікувати.

Таких ям тут, 2×2, глибиною 2 м, є близько 150. Розстріл Соловещького етапу в урочищі Сандармох — лише одна з акцій. Це — «обычное место расстрелов» у цьому регіоні Карелії. Тут розстріляно до 9 тисяч людей, зокрема будівників Біломорканалу.

А кат М. Матвеев був нагороджений орденом Червоної зірки і помер у Ленінграді 1971 року.

Ще одну групу, 509 в'язнів (протоколи «тройки» № 134, 198 і 199 від 10 і 25 листопада), вивезли з Соловків до Ленінграда і розстріляли 8 грудня у Левашово. У тому числі 89 осіб — з України. Серед них — Володимира Антонівна Крушельницька, Гео Шкурупій, а також російський філософ Павло Олександрович Флоренський. (*Див. брошуру: Соловки: Сандармох... Левашово... Биківня..., с. 11–24.*) Останню групу, 200 в'язнів, вирок яким було винесено 14 лютого 1938 року (протокол № 303, фактично розстріляно 198), не могли взимку вивезти на континент. Є підстави вважати, що їх розстріляли прямо на Соловках, у районі командировки Ісаково. 1999 року Санкт-Петербурзький «Меморіал» пробував розшукати це місце, але безрезультатно. Чому приречених мусили вивозити на континент? Та большевики намагалися сховати сліди злочинів, а Соловки кам'яністі, тут нема як викопати ями для великої кількості трупів. Хіба кидати їх у озера.

27 жовтня 1997 року в Сандармосі з ініціативи Санкт-Петербурзького «Меморіалу», підтриманої головою уряду Карелії В. Н. Степановим, уперше було проведено День пам'яті жертв політичних репресій. У них узяли участь і українці. Євген Сверстюк привіз дубового хреста роботи Миколи Малишка з написом «Убієнним синам України», Іван Драч сказав скорботне слово, кобзар Микола Литвин співав загиблим рідних пісень, священник УАПЦ Павло Бохняк справив панахиду. Були там і Лариса Іванівна Крушельницька, кореспондент «Вечірнього Києва» Володимир Щербина, телевізійник Борис Гривачевський. У пресі

й на телебаченні тоді з'явилася низка повідомлень і статей. Служба безпеки України, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України видали три томи документів «*Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії*» (вид-во «Сфера», т. 1 — 1997 р., т. 2 — 1998 р., т. 3 — 1999 р.). Україні відкрилася ще одна чорна сторінка її історії.

1999 року Санкт-Петербурзький «Меморіал» запросив представників уряду України на Дні пам'яті 5 серпня в Сандармох. Ніхто не приїхав. Утім, як і від уряду Росії. Зате були консули Німеччини й Польщі в Санкт-Петербурзі. Приїхали нащадки розстріляних — чоловік із 30. У тому числі син партійного і профспілкового діяча Якова Абрамовича Шкєрова — Володимир, який живе нині в Іршанську на Житомирщині (батька заарештовано, коли йому не було й року). З Москви приїхали Рада Михайлівна Полоз — донька наркомфіна УСРР Михайла Миколайовича Полоза та Елеонора Олексіївна Вангенгейм — це її батько створив Гідрометеослужбу СРСР. Були журналіст СБУ Сергій Шевченко (див. його та Дмитра Ведєнеєва книжку «Українські Соловки». — К.: ЕксОб, 2001), історик і журналіст Вахтанг Кіпіані та я. Ми привезли жменьку української землі від пам'ятника Т. Шевченкові в Києві та іконачку Христа Спасителя, пов'язали рушник на хресті, воздвигнутому Євгеном Сверстюком (1997), поставили наш прапор і проспівали гімн.

Відгепер щороку 5 серпня, у день початку Великого терору, під пам'ятником, де написано: «Люди, не убивайте друг друга!», відбуватиметься траурний мітинг, відтак люди йдуть до Соловецького каменя з написом: «Здесь с 27 октября по 4 ноября 1937 г. были расстреляны 1111 заключенных Соловецкой тюрьмы». Валуна цього з Соловків привіз Санкт-Петербурзький «Меморіал». Ще далі на галявинці хрести поставили Російська Православна та Католицька церква Польщі, там же стоїть і наш хрест. А в лісі — півтори сотні карельських пам'ятних знаків з дашками. Зведено капличку, де лежить поминальна книга з сімома тисячами імен тут загиблих, які вдалося встановити (див.: *Соловки: Сандармох... Левашово... Биківня...*, с. 50–51).

У Медвежогорську я придбав книжку Юрія Дмитрієва: *Место расстрела Сандармох. — Петрозаводск: Барс, 1999. — 352 с.* Тут опубліковано повний список розстріляних в урочищі Сандармох карельських громадян. 2002 року в Петрозаводську вийшла Юрієм Дмитрієвим і вже покійним Іваном Чухіним упорядкована величезна книга «*Поминальные списки Карелии. 1937–1938*». Тут значиться близько 14 тисяч репресованих у роки Великого терору. Поспіль: «карел», «фін», «карел», «фін». Зрідка «русский» чи іншої національності.

Я відвідав Сандармох і 2000 року. Тоді з України приїздили Валентина Петрівна Бовсунівська — донька розстріляного там Бовсунівського Петра Федоровича. З Москви, як і щороку, приїхали Рада Михайлівна

Полоз та Елеонора Олексіївна Вангенгейм. Цього разу прибули консул України в Санкт-Петербурзі Юрій Станіславович Вербицький, журналіст Ростислав Мартинюк із Сум з мамою Валентиною та вітчимом В'ячеславом Наливайком, історик Ярослав Тинченко, Валентина Скачко зі Всеукраїнського «Меморіалу» ім. В. Стуса.

Того року я склав *«Пам'ятку тому, хто збирається в Сандармох на 5 серпня та на Соловки 7 серпня»* і щороку поновлюю її. Бо інтерес українського суспільства до цих місць зростає.

2001 року самочинно зібрана делегація української громадськості нараховувала вже до 20 осіб. Зі США через Україну приїхав Веніамін Миколайович Трохименко — привіз своєму батькові, знаному лексикографові, грудку рідної землі. Були професор з Києва Микола Маркович Роженко, студенти Михайло Крамаренко, Роман Селівачов та Андрій Сливка, консул України в Санкт-Петербурзі Юрій Вербицький (уже з дружиною та синами), Борис Гривачевський, який приїхав з групою телевізійників і вже починаючи з Дня Незалежності показав у новинах по УТ-1 десять вражаючих сюжетів із Сандармоху і Соловків.

Так поволі відкривається перед суспільством чорна завіса над його минулим.

2002 року на Дні пам'яті в Сандармох, а далі на Соловки їздило з України аж 46 осіб. 37 з них — із Рівного. З ініціативи заступника голови Рівненської обласної організації «Меморіалу» (він же й голова обласної «Просвіти») Петра Кульчинського, підхопленої організаціями НРУ, УНР, Молодого руху, було споряджено в дорогу цілий автобус — з наметами та запасом продуктів. Допомогла грошима міська влада (обласна тільки пообіцяла, тому мандрівники відчували немало скруту). Учасниками акції «Сандармох — Соловки» були професор Гуманітарного університету Петро Лобас, активістка «Просвіти» Тетяна Ридюк, політв'язень 60-х років Марія Трохимович, священник УПЦ КП Борис Оплаканець, лідер Молодого руху, депутат міськради, історик Віталій Половчук. Більшість — молоді люди. Вони вирушили 2 серпня через Дубровицю, Мінськ, Полоцьк, Псков, Санкт-Петербург, Медвежогорськ.

З Києва на Дні пам'яті їздили журналіст газети «Вечірній Київ» Володимир Щербина, якого відрядив київський «Меморіал», журналіст радіо «Свобода» Віктор Міняйло, телевізійники Олександр Рябокрис, Вадим Крайник, Олексій Горбенко, а також двоє подвизників, які прочитали в газеті «Українське слово» мою статтю «Формується етап на Соловки» — і поїхали. Це аспірант Михайло Лосицький та пані Софія Кабалова (Коломієць). Зі Львівщини вибрався колишній політв'язень Зорян Попадюк.

Вранці 5 серпня до Медвежогорська прибули консул України в Санкт-Петербурзі Віктор Вербицький (він приїхав сюди вже втретє),

заступник керівника торгово-економічної місії України в РФ Олег Бомба, голова Товариства української культури в Карелії «Калина» Лариса Скрипникова та інші його члени з міста Петроскої (російською — Петрозаводськ). Знову були Р. М. Полоз та Е. О. Вангенгейм.

Жалобу в Сандармосі відкрив голова медвежогорського місцевого самоврядування Володимир Карпенко. Виступили представник уряду Москви, консули Фінляндії, Польщі, України. Адміністрація Президента України надіслала своє звернення до учасників Днів пам'яті. Біля Соловецького каменя промовляли нащадки тут загиблих, представники громадськості Росії, Грузії, України, Польщі. Біля хрестів, яких у лісі до півтори сотні, священики Російської, Української, Грузинської православних та польської Католицької церков справили спільну панахиду. Ми вивісили на соснах списки загиблих тут громадян України — до 1000 осіб (їх склав професор Микола Роженко), поклали грудку української землі, українську хлібину, пов'язали рушник на хрест, запалили свічки.

Того самого дня ми відвідали селище Повенець, звідки починається Біломорсько-Балтійський канал (він обійшовся в 100 тисяч людських життів). Директор музею Сергій Колтирін розповів про «столицю» ББК Медвежогорськ.

Проти ночі ми рушили потягом далі на північ, до міста Кемь, що на березі Білого моря. Тут був Кемський пересильний пункт, через який від 1920 до 1939 року перейшло до ста тисяч в'язнів СЛОНА/СТОНа. Половина з них звідти не повернулися.

Через брак коштів наші рівненці пробули на Соловках усього добу, тоді як на екскурсії потрібно щонайменше три доби, а ліпше п'ять. Але 7 серпня ми молебнем вшанували всіх жертв Соловків на місці розстрілу в'язнів 29 жовтня 1929 року. Тут поставлено хрест і валун із написом «Соловецким узникам». Уперше прозвучав тут український гімн. Відвідали ми старе монастирське кладовище, де, можливо, 1803 року було поховано останнього кошового Січі Запорозької 112-літнього Петра Калнишевського і, дуже ймовірно, поета Євгена Плужника, який помер на Соловках від туберкульозу 2 лютого 1936 року.

2002 року День пам'яті на Соловках справляли не 7, а 8 серпня — через запізнення делегацій Санкт-Петербурзького та Московського «Меморіалів». Але представництво було солідне — понад 100 осіб. Відкрила жалобу заступник директора Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника Людмила Василівна Шилова. Від уряду Москви поклав квіти Ігор Борисович Шабанов. Валерія Оттовна Дунаєва, співголова Московського «Меморіалу», член постійної міжвідомчої комісії уряду Москви з відновлення прав реабілітованих жертв політичних репресій, як і кожного року, привезла до 30 молодих людей.

Сергій Кривенко (Молодіжне громадське товариство «Состраданіє») сказав, що поїздки на Соловки — це якийсь вид покаяння, паломництва. Тут слід створити музей-архів, бібліотеку, виставку. Найбільш імовірний проект — викупити один із дерев'яних бараків поблизу кремля, де утримували жінок і малолітніх в'язнів, а тепер живуть солдовчани.

Олександр Сергійович Василян представляє словецьке земляцтво «Москва — Санкт-Петербург». Майже 80-літня колишня політ'язенка Клара Михайлівна Павлова з Санкт-Петербурга вперше приїхала на Соловки 20 років тому в пошуках слідів свого батька, який тут загинув. Відтоді приїздить сюди майже щороку з онуком.

Проникливо висловилася наша пані Кабалова (Коломієць): «Мое ім'я Софія. Я приїхала з України. Ні від якої делегації. Усе життя, скільки я пам'ятаю, на Україні слово "Соловки" — це вічний біль. На Україні нема сім'ї, де б не знали, що таке Соловки. З Соловками для багатьох людей асоціюються всі табори. Соловки — це і Сибір, і Казахстан, і Колима, й Урал, і Мордовія. Були знищені десятки тисяч українських інтелігентів, наш народ був обезголовлений. Знищені мільйони українських хліборобів. Наша прекрасна земля досі відчуває це, досі страждає, вона досі зранена, скалічена. Наш народ досі не може випростатися. Він досі зігнутий, переляканий Соловками, Сандармохами.

Тут присутні здебільшого наші брати росіяни. Я хочу, щоб ви знали: ми любимо вас і не маємо до вас ніяких претензій. Але ми завжди будемо пам'ятати Імперію Зла і те зло, яке та Імперія вчинила Україні.

Я приїхала зі власної ініціативи без будь-якої сторонньої допомоги, просто почувши заклик. Я давно мріяла про це. Знайте: Соловки — це вічний біль. Тому потрібно докласти всіх зусиль, щоб люди приїздили сюди не на екскурсії, не розважатися, не зніматися в непристойному вигляді на фоні монастиря, а каятися.

Вічна пам'ять тим, хто прославлений, чії імена відомі і з року в рік тут повторюються. Але вічна пам'ять і тим, чії імена не відомі. Їх тут дуже багато, десятки тисяч. Маємо пам'ятати, що у Творця, Господа нашого, нема безіменних і невідомих, нема мертвих — у Нього всі мають імена і всі живі».

Відповідаючи їй, московський ліцеїст заспівав пісню з шаляпінського репертуару «Где же я дороженьку широкую найду...»

Того ж дня всі пішли на могилу з написом: «Заключенные, погибшие до 1939 года. Захоронены 8 июня 1990 года». Сюди всі, хто йде, приносять по каменю.

У виставковому залі готелю Надія Федорівна Комарова з благодійного фонду «Попечитель» і Регіонального громадського фонду розвитку освіти, науки та мистецтва (м. Москва) представила 51 проект студентських конкурсних робіт створення пам'ятника жертвам

політичних репресій на Соловецьких островах. Дехто з авторів був тут присутній. Конкурс заснував згаданий Регіональний фонд, організували його Російська академія живопису, скульптури та зодчества, Товариство «Меморіал», Рада благодійного фонду «Попечитель» та Соловецький державний музей-заповідник. Учасники Днів пам'яті могли анонімно висловитися на підтримку того чи того проекту.

Далі — екскурсії у величному кремлі — музеї-заповіднику, на острів Муксалма з його подиву гідною кілометровою дамбою та страхотливою тюрмою, до Свято-Вознесенського скиту на горі Секирная (тут більшовики влаштували карцер, звідки живими виходили одиниці), на острів Анзер, де в Голгофо-Розп'ятському скиті була «лікарня», в якій від епідемії тифу померли тисячі в'язнів; на Заяцькі острови з чотирьохтисячолітніми лабіринтами. І, звичайно ж, скупалися у Святому озері та Білому морі (8–10 °С). Повірте: це пам'ятніше і престижніше, ніж у Чорному морі.

Чим більше людей тут побуває і розкаже через засоби інформації іншим, тим швидше наше суспільство очищатиметься від чужинецької комуністичної скверни.

1967 року Соловецький монастир став філіалом Архангельського обласного краєзнавчого музею, 1974-го — самостійним Соловецьким державним історико-архітектурним і природним музеєм-заповідником. У 1993 році Соловецький історико-культурний комплекс включений ЮНЕСКО до списку Всесвітньої природної і культурної спадщини, а в 1995-му — до Державного зводу особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації.

1990 року на Соловки повернулася братія, 25 жовтня Синод РПЦ благословив відкриття Соловецького ставропігійного чоловічого монастиря. 1992 року на Соловки повернули мощі чесних преподобних Зосими, Савватія і Германа. У 1999-му на острові Анзер знайдені мощі священномученика архієпископа Петра (Зверева), у 2000-му — преподобного Іова. (*С. Морозов, В. Столяров. Остров Спасения. За текстом карти «Соловецкие острова», виданої 2001 р.)*

Відновлено на Соловках багато поклонних хрестів, реставруються будівлі кремля. 2000 року відновлено Голгофо-Розп'ятський монастир на Анзерському острові і почалася його відбудова, а також відбудова Свято-Троїцького скиту (дзвіниця там упала кілька років тому). Коли ми були на Анзері 2002 року, то там чекали приїзду Патріярха Алексія і як свіжу новину розповідали, що Президент Володимир Путін прилітав на вертольоті, але не мав де приземлитися поблизу Голгофо-Розп'ятського монастиря. А йдучи до Переговорного каменя на Великому Соловецькому острові, бачимо: будується дерев'яна двоповерхова споруда. Питаємо: «Що будете?» — «Та ніби готель». Виявля-

ється, будують наші закарпатські майстри. Через рік — за кілометр на південь від кремля вже стоїть три дерев'яні будівлі. І не тільки дорогий готель, а й резиденція чи то дача Президента Путіна. Що, московський кремль з огляду на близьку Чечню стає ненадійним?

2003 року українську експедицію з 50 осіб у Сандармох та на Соловки спорядив блок Віктора Ющенка «Наша Україна». Хотів було поїхати й сам Ющенко, адже його батько теж як в'язень будував Біломорканал... Автобус був у дорозі з 2 до 11 серпня. В експедиції було дев'ятеро родичів там загиблих: кияни Валентина Бовсунівська з чоловіком Олексієм Монсаром, Станіслав Волков, Яків Деревинський, Вадим Волківський, Борис Романчук із Житомирщини, Ігор та Ольга Козловські з Вінниці, Олена Герасименко з Харкова. Нас супроводжували священник Володимир Черпак, кобзар Тарас Компаниченко, у групі були архітектор Іван Кушнір, художник Микола Стратилат, письменник Леонід Череватенко, колишні політ'язні Надія Світлична, Богдан Чорномаз, Микола Матусевич, історики, працівники Всеукраїнського «Меморіалу» ім. В. Стуса, викладачі, студенти-журналісти на чолі з проректором Інституту журналістики Олександром Чекмишевим. Експедиція мала зустріч з українською громадою та владою Карелії, домовилася про спорудження в Сандармосі української каплички. Ми взяли участь у жалобних церемоніях, поклали грудку української землі, пов'язали рушниками хрести, засвітили свічки та помолилися за душі невинно убієнних. Відвідали Біломорканал, відтак відбули на Соловецькі острови.

Щиро скажу: я втішений, що цього року поїхало на Соловки так багато молодих людей, особливо журналістів. І майже всі написали про поїздку й опублікували статті, хто де зміг, тим самим наповнюючи суспільство цими знаннями. Студентки Наталка Бакуліна та Катерина Капшученко влаштували в Інституті журналістики свою фотовиставку. Певен: Соловки і Сандармох — одна з їхніх тем на все життя.

Голова Санкт-Петербурзького історико-просвітницького та правозахисного товариства «Меморіал» Веніамін Вікторович Іофе (29.06.1938–20.04.2002) запросив мене влітку 2000 року до експедиції в район Біломорсько-Балтій-

БІЛОМОРКАНАЛ.

ДОРОЖНІ

НОТАТКИ*

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 29–41.

ського каналу, щоб пошукати там залишків концтаборів 30–40-х років. А разом 5 серпня, у день початку Великого терору 1937–1938 років, узяти участь у траурному мітинзі в урочищі Сандармох, де розстріляно 9 тисяч осіб, та відвідати сумнозвісні Соловки.

До експедиції з 9 осіб, окрім нас із Юфе (двох колишніх політ'язнів), увійшли працівниця «Меморіялу» Ірина Резнікова, троє хлопців — Микола Дем'янов, Олександр Светлов, Олексій Старов та троє дівчат — Ніна та Ольга Резнікови (доньки Ірини) і Юля Карпенко. Більшість із цих молодих людей щойно закінчили школу. Декотрі з них — переможці Всеросійського конкурсу історичних дослідницьких робіт для старшокласників «Россия — XX век». Усі всерйоз працюють над меморіальною тематикою.

Із Санкт-Петербурга ми вирушили потягом 27 липня і наступного дня були в карельському місті Каргумякі, по-російському Медвежогорск, що на самісінькому північному березі Онезького озера, власне, Повенецької затоки. За 30 км на схід від Медвежогорська, у селищі Повенець, і починається Біломорсько-Балтійський канал, а сам Медвежогорськ був «столицею» грандіозного будівництва у 1930–1933 рр. Тутешня станція Олонецької (згодом Кіровської, донині Октябрської) залізниці, що побудована 1916 року, називається російською Медвежья Гора, карельською — Каргумякі.

У місті ми насамперед відвідали музей, що займає частину приміщення колишнього управління будівництва Біломорсько-Балтійського каналу. Побудоване воно 1931 р. Біля музею бовваніє пам'ятник «любимцю партії и народа» Сергієві Мироновичу Кірову, який особисто опікувався будівництвом. Тут досі вулиці називаються іменами Кірова, Дзержинського, Советская.

Директор музею Сергій Іванович Колтирін створив окрему експозицію з історії будівництва каналу. Тут зібрано інструменти будівельників (тачка, кирка, пилка, лопата, ліхтар «летюча миша»), знімки тих часів, є картосхема каналу, який разом із системою озер, з річкою Свір простягається на 227 км від селища Повенець на Онезькому озері до міста Біломорськ на Білому морі. 37 км рукотворного (в буквальному розумінні) каналу, 19 шлюзів із шириною камер 14 м, глибиною 4 м і довжиною 200 м збудовано всього за 20 місяців.

Шлюзи здебільшого двокамерні (тобто камери йдуть одна за одною). До 8-го шлюзу судно піднімається вгору в кожній камері на 7–8 м, а всього — на 125 м. Відтак рештою шлюзів воно опускається до Білого моря на 105 м. Шлюз без помпування наповнюється водою всього за 12 хв.

Канал зв'язав Біле море з Балтійським, відтак через Волго-Балтійський — з Каспієм, Азовським і Чорним морями. Він діє досі, тільки

дерев'яне кріплення шлюзів замінене після війни бетонним. А деякі північні шлюзи, кажуть, досі дерев'яні.

Знаючи, що схожі канали в Західній Європі у другій половині XIX — першій половині XX ст., в пору, коли водний транспорт був найдешевшим, будували десятками років, годилося б захоплюватися трудовим подвигом радянських людей, якби на цьому будівництві не лягло кістками близько 100 тисяч невільників, якщо не більше (називають різні цифри).

19 лютого 1930 року Рада праці і оборони (СТО) видала постанову «Про основні моменти реконструкції водного транспорту і роботу Волзького річкового пароплавства», якою передбачалося внести через Державну планову комісію СРСР на розгляд уряду до 1 квітня 1930 року план реконструкції морського і річкового транспорту. Комісія підготувала службову записку «Про Біломорсько-Балтійський водний шлях». Уже 26 травня наказом наркома шляхів було створене управління Біломорбуду. Проблему кадрів розв'язали так. Насамперед розформували Експедицію північних залізничних ліній і передали її разом з інвентарем у розпорядження Біломорбуду та насмикали фахівців з інших установ. О 21-й годині 2 липня в приміщенні Північно-Західного управління Державного річкового флоту розпочалася нарада, яка постановила передати в повному складі в розпорядження Біломорбуду також Управління з дослідження і складання проекту Волго-Марійського водного шляху і зобов'язала до 1 жовтня закінчити проектування каналу. Як головний інженер Біломорбуду в протоколі цієї наради вже фігурує професор Оксамитний (усюди в документах його пишуть Аксамитний). 3 липня Рада праці й оборони постановила подати результати технічних досліджень і план робіт будівництва всього каналу до 1 вересня. Джерела фінансування ще не визначалися, але вказувалося на необхідність «при определении стоимости работ по сооружению северной части канала учесть возможность привлечения уголовного труда к этим работам». (*Постановление СТО СССР от 3 июня 1930 г. Цит. за книжкой: Ю. А. Дмитриев. Беломорско-Балтийский водный путь (от замыслов до воплощения). — Петрозаводск, 2003. — С. 38.*)

Тією постановою було створено Комітет спорудження Біломорсько-Балтійського каналу, який очолив заступник голови Раднаркому та Ради праці і оборони Ян Ернестович Рудзутак. Серед чотирьох членів комітету був заступник наркома ОГПУ Генріх Григорович (Єнох Гершенович) Ягóда. Цього було мало, то 30 серпня голова РПО Риков затвердив секретне «Положення про особливий комітет спорудження ББК» з 7 членів «без права заміни їх іншими особами».

Як уже згадувалося, головним інженером управління Біломорбуду був призначений професор Донського (Ростовського) політехнічного

інституту Анатолій Сергійович Оксамитний, проектну роботу очолив інженер Сергій Якович Жук, за геологічні роботи відповідав карельський учений-геолог професор В. М. Тимофєєв.

У нас особливий інтерес до українця А. С. Оксамитного. Він народився 1884 року в Ромнах Полтавської губернії, 1912 р. закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень, читав курси: греблі, гідрологія, гідрографія, водне господарство. Уже 2 жовтня 1930 року він був заарештований за звинуваченням, не пов'язаним з будівництвом ББК, а що ніби він «был одним из руководителей Северо-Кавказской краевой организации, занимающейся вредительской деятельностью во всех отраслях водного хозяйства, т. е. в совершении преступления, предусмотренного ст. 58 п. 7 УК РСФСР» (*Назв. пр., с. 220*). Як відомо, цю статтю написав сам В. І. Ленін, а Й. В. Сталін твердо знав, що незамінних людей нема.

Заарештували А. Оксамитного в Москві в ОГПУ, припровадили до Ростова. Оскільки ростовські чекісти не знали, в чому звинувачувати професора, то запропонували йому написати пояснювальну записку про справи та людей, причетних до енергетики й меліорації на Північному Кавказі, причому звернути увагу на негативні сторони. 8 жовтня він написав таку записку, яка й стала основою для його звинувачення. Юрій Дмитрієв просторо цитує її і робить висновок: «Не стучи на себя сам. Ни к чему хорошему это не приводит. Ежели кому что-то от тебя надо, пусть доискиваются сами» (*Назв. книжка, с. 224*). Власноручно написані покази слідчий відповідно підредагував, перше ніж передрукувати. Останній протокол допиту датований 19 січня 1931 року, на ньому червоним олівцем дописано загадкову фразу: «К 10 часам утра 24.01.31 г.». Все. Ні ви року, ні будь-яких інших документів про А. Оксамитного Юрій Дмитрієв не знайшов. Людина стерта, як у Дж. Оруела.

Але А. С. Оксамитний ще встиг розрахувати, що робітничий контингент Біломорбуду має становити 100 тисяч людей і постачатися він має Управлінням СЛОНа (Соловецкий лагерь особого назначения).

«Змичка» Біломорбуду зі СЛОНОм відбулася так. Оскільки Карельська АРСР, на території якої мало здійснитися грандіозне будівництво, відповідно до свого статусу, не мала ніяких своїх фондів, окрім непрохідних боліт і комарів, то на деякий час, від 23.05.1930 до 1.01.1932, СЛОН з управлінням у Кемі був формально підпорядкований ГПУ Карельської АРСР (с. 80). На доказ того, як ця «змичка» діяла, Ю. Дмитрієв цитує з книжки колишнього в'язня, який 1928–1930 рр. сидів зовсім «поруч», у Мурманську, В. Чернавїна «Записки вредителя», на жаль, не вказавши її вихідних даних. Ще коли В. Чернавїн був на волі і працював у якомусь тресті в Мурманську, цей трест послав комуніста

Л. Т. Богданова в Кемь... купити в управлінні СЛОНа потрібних інженерів. Той Богданов із захопленням розповідав:

«Представьте себе, там (в управлении Соловецкого лагеря) так и говорят: “продаем”, “при оптовой покупке скидка”, “первосортный товар”, за такого-то в Архангельске 800 рублей в месяц дают, а вы 600 предлагаете! Товар-то какой. Курс в высшем учебном заведении читал, солидные печатные труды имеет, директором огромного завода был, в довоенное время одним из лучших инженеров считался, и десятилетник по статье 58 пар. 7 (т. е. сослан на каторгу на 10 лет за “вредительство”), значит, работать будет что надо, а вы 200 рублей жалеете.

Я все-таки доторговался, они уступили, потому что мы 15 инженеров оптом взяли. Замечательный народ подобрал» (с. 85–86).

За «товар» ГПУ брало 90 % винагороди, проданий одержував решту 10 %. І цей договір (не зі в'язнем, звичайно) складався письмово, цілком офіційно скріплювався печатками і підписами. На випадок, якби куплений в'язень утік — заложниками була його сім'я. Якби не захотів працювати — його спровадили б назад до табору, де умови утримання набагато гірші. В. Чернавін засумнівався, а якщо потрібних спеціалістів не виявиться? «У ГПУ не будет? Что вы, они же любого с воли взять могут, да и “готовых” у них хватает. Лучшие инженеры и профессора на лесозаготовках как лесорубы работают. В каких условиях — слушать страшно. Для них счастье быть проданными, все-таки на свою работу станут и денег хоть немного получают» (с. 87).

Ради інтересу бухгалтер тресту прикинув, скільки ГПУ може заробити на такому продажі. За 1000 фахівців — 4 мільйончики за рік! І податків не платити. А їхній трест максимум мільйон прибутку за рік дає. Ось чому ГПУ таке багате.

Згідно з Марксовою економічною теорією, енергією, що забезпечує поступ, є надексплуатація м'язових зусиль промислового робітника. Щоб найліпшим чином використати «робочу силу» на будівництві ББК, марксистичні заарештували сотні тисяч людей, у тому числі й провідних учених та фахівців у галузі будівництва. У Медвежогорську спішно звели будинок управління ББК, посадили там фахівців, які талановито розв'язали складні інженерні проблеми. Були ці люди хіба що Богу душу винні, то й «імена їхні Ти, Господи, відаєш...»

Утім Юрій Дмитрієв 2003 року опублікував цілі списки керівників ділянок і відповідальних за конкретні роботи (с. 68–79). Після відкриття Біломорсько-Балтійського каналу імені тов. Сталіна ВЦИК СРСР 4 серпня 1934 року за підписом М. І. Калініна видав постанову про нагородження робітників, інженерів і керівників Біломорбуду, які найбільше відзначилися на будівництві (с. 168–172). Певна річ, найбільше відзначився Генріх Григорович Ягода, заступник начальника ОГПУ СРСР.

Він у списку восьми нагороджених орденом Леніна — найперший. Тут же начальник ГУ УИТЛ Матвій Давидович Бергман, начальник Біломорсько-Балтійського ИТЛ Семен Григорович Фірін, начальник Біломорбуду Лазар Йосипович Коган і його заступник Яків Давидович Рапопорт (він же заступник начальника ГУ УИТЛ). А після заступника головного інженера Сергія Яковича Жука йде ім'я Нафталія Ароновича Френкеля, помічника начальника Біломорбуду, «совершившего в свое время преступление против государства и амнистованного ЦИК Союза ССР в 1932 году со снятием судимости» (с. 169), а також заступник головного інженера Костянтин Андрійович Вержбицький, який був «осужден за вредительство по ст. 58–7 и освобожден досрочно в 1932 году» (с. 169). 15 осіб нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора — усі в'язні! Серед них Ковальов Микола Михайлович, лаборант по бетону, «имел шесть судимостей за воровство, по собственному заявлению до Беломорстроя никогда нигде не работал» (с. 171).

А ще того ж дня Михайло Іванович Калінін спеціальною постановою (с. 173) надав пільги в'язням — учасникам будівництва ББК: «уже полностью освобождены от дальнейшего отбывания мер социальной защиты 12 484 человека, как вполне исправившиеся и ставшие полезными для социалистического строительства, и сокращены сроки отбывания мер социальной защиты в отношении 59 516 человек, осужденных на различные сроки и проявивших себя энергичными работниками на строительстве». П'ятистам в'язням знята судимість.

Ось яка добра та справедлива була радянська влада до «вставших на путь исправления»!

5 серпня 2003 року ми оглянули оновлені експозиції музею в Медвежогорську. С. Колтирін відновив гасла часів Біломорбуду: «Каждый сам себе кует свое будущее»; «Исправительная политика СССР не карать, а исправлять на основе общественно полезного труда и политического перевоспитания»; «Дашь!»; «Выполним!»; «Ни одной минуты простоя!»; «Клади бетон крепче стали». Тут же стенди «Лучшие ударники лагпункта» і їхні портрети, «Вот кто плетется в хвосте» — і карикатури на них. І відверто: «Сотрудники ОГПУ (чекисты) руководили строительством Беломорканала».

У Постанові Совнаркому «Про відкриття Біломорсько-Балтійського каналу імені тов. Сталіна» від 2 серпня 1933 року відзначено, що на 227 кілометрах каналу збудовано 128 складних гідротехнічних споруд, у тому числі 19 шлюзів, 16 гребель, 12 водоспусків, 49 дамб, 33 штучні канали. Що вийнято було 21 млн кубометрів ґрунту і скель, вкладено 390 тисяч кубометрів бетону, зрубових робіт — 921 тис. кубометрів. І все це за 20 місяців. Але не пораховано, скільки людських життів, праці і страждань покладено на цім будівництві.

Утім знову ж таки Юрій Дмитрієв дещо підрахував. Щодо 165 каналу, що за 6 кілометрів від вершинного, 8 шлюзу. Тут потрібно було прокласти 6,5 км каналу в суцільній скелі. Зрубати камінь від 2 до 18 метрів над поверхнею і заглибитися від нульової точки на 4 метри. Зробити це треба було від січня до квітня 1933 року, до весняної повені. (Саме тоді Україна вимирала з голоду.) Динаміту, звичайно, не вистачало, покладалися в основному на «пердячий пар». (Сором'язливим цитую за вид.: *Жак Росси. Справочник по ГУЛАГу. — М.: Промсвет, 1991. — Т. 2. — С. 274: «пердячий пар — человеческая (зековская) мускульная энергия, заменяющая механизацию: стройки социализма воздвигались пердячим паром».)*

На ці 6,5 км кинули 30 тисяч в'язнів. Жили вони в бараках Південного і Північного містечок. Але щоб не витратити дорогоцінного часу, їх перестали водити на ночівлю. Тут вони й гинули — біля багать. Поранених камінням і хворих відводили до Санітарного містечка. Туди ж звозили трупи. Ю. Дмитрієв заповзався знайти місце їх поховання. І влітку 2003 року знайшов: борсуки допомогли. Вони рили нори на невеличкому островці посеред болота і повиносили на поверхню людські кістки. Ю. Дмитрієв нарахував більше 100 западин розміром 2–4 на 1,5–2 м. Розкопи йому довелося робити за дощової погоди. У кожній ямі по кілька кістяків. Гумусний шар тонкий, отже, це були худі, виснажені люди. Слідів насильницької смерті не виявив. Боїв тут не було, великих людських поселень, окрім концтаборів, поблизу теж не було. За найскромнішими підрахунками Ю. Дмитрієва, на цій ділянці полягло 8–10 тисяч чоловік. (*Див. статтю «Цвинтар імені Сталіна» в газеті «Столиця» № 50 (501), 12.12.2003, яку підготував Сергій Шевченко.*)

Як відомо, основна частина «робочої сили» на будівництво ББК набиралася з селян, яких марксистки мали за потенційно ворожий «безкласовому суспільству» клас і яких якраз тоді особливо інтенсивно нищили як «куркулів». Загнані «владою робітників і селян» у комарині болота, у сніги, ці добрі господарі погинули від голоду та непосильної ручної праці. І могил їхніх поблизу каналу нема. Хіба оці, знайдені Юрієм Дмитрієвим. Працювали вони не лише безпосередньо на копання каналу, але й на заготівлі лісу в довколишній тайзі, для чого там були створені табори і спецпоселення — рештки деяких, надто ж тих, що діяли до 50-х років, збереглися досі і позначені на мапах «разв.», «нежил.», «изба». Оце їх і піде шукати наша експедиція Санкт-Петербурзького «Меморіалу»...

На відкриття каналу чекали самого Сталіна. Спеціально до його приїзду в Медвежогорську поряд з управлінням ББК побудували готель з високою вежею. З неї вождь, що вже вбився в повну силу, мав глянути за кілометрів 30 на селище Повенець, де, власне, канал

і починається з Онезького озера. Сталін у Медвежогорськ не приїхав, був лише на відкритті каналу 2 серпня 1933 року. Сказав, що канал вузький і мілкий.

17 серпня 1933 року на ББК привезено було 120 письменників на чолі з Максимом Горьким — щоб оспівали цей «трудовий подвиг радянських людей». Уже 20 січня 1934 року вийшла книжка нарисів «Беломорско-Балтийский канал имени тов. Сталина» 36 авторів, у тому числі Горького, Олексія Толстого, Іллі Еренбурга, Віри Інбер, Панфьорова, Зощенка, Валентина Катаєва, Віктора Шкловського, Михайла Пришвіна. Багато письменників, які не спромоглися на таке «творче піднесення» над власним людським сумлінням, були згодом репресовані. Чи були серед тих 120 українські письменники, я досі не встановив. Може, хтось із них згодом потрапив на Соловки і був восени 1937 року розстріляний за кілька кілометрів від Повенця в урочищі Сандармох? (Див. про це в статті «Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох...»)

Чи не картинами подібного «трудового героїзму радянських людей» наснажував себе «пролетарський поет» Володимир Маяковський, доки не пустив собі кулю в лоба (цитую з пам'яті і пишу без його «драбинки»):

*Здесь холод кроет корчемю, неважен, мокр уют,
Сидят в грязи рабочие, подмокший хлеб жуют.
Но шепот громче голода, он кроет капель спад:
«Через четыре года здесь будет город-сад».*

І далі:

*Здесь взрывы закудакуют в разгон медвежьих банд,
Здесь вкроет недра шахтою стоугольный гигант...
Аж за Байкал отброшенная попятится тайга.*

Природа, бачите, ворог людини. «Якщо ворог не здається — його знищують», — прорік Максим Горький. Інший комуністичний геній, Іван Володимирович Мічурін, твердив: «Ми не можемо чекати ласки від природи, взяти її багатства — наше завдання».

Вирубані довкола ББК ліси не відновилися досі.

«Трудові ресурси» пострадянської території виснажені й деморалізовані.

...Отож 28 липня 2000 року о 6:30 експедиція Санкт-Петербурзького «Меморіялу» вирушила маршрутним автобусом з Медвежогорська в Повенець.

Неподалік другого шлюзу є скромний гранітний пам'ятник зі звуком над ним. Напис: «Безвинно погибшим на строительстве Беломорканала в 1931–1933 гг. В честь 500-летия образования пос. Повенець».

Під час Другої світової війни тут, на західнім березі каналу, зупинилося фінське військо, яке, власне, і не збиралося переступати цю межу розселення карельського народу, щоб Фінляндію не звинуватили в загарбницьких намірах (тож Нюрнберзький суд і не зарахував її до країн-агресорів). Та 1944 року російська (радянська) сторона підірвала 2-й і 3-й шлюзи. Вода змила селище Повенець. Фіни відступили. Коли ще в музеї ми спитали про долю цивільного населення, то С. Колтирін сказав, що населення було попереджене... Тут є чимало пам'ятників радянським воїнам-визволителям, а загиблим на будівництві ББК споруджено 2003 року спільний пам'ятник — церкву Миколи Угодника.

Перші 7 шлюзів, здебільша двокамерні, розташовані часом за кількасот метрів один за одним упродовж якихось 10 км. Біля 9-ї години ми дійшли пішки до 3-го шлюзу, де сіли на попутний теплохід «Тайфун». Цікаво спостерігати заповнення камери водою. За 12 хвилин судно вже вивищувалося над деревами і селищем, що лишилися ліворуч унизу. Праворуч — озера, водою яких без помпування заповнюються камери.

Від 7-го до 8-го шлюзу пливемо довгим Волозером та ще 6,5 кілометра — пробитим у суцільній скелі каналом.

*Отут крові пролито людської
І без ножа...*

(Т. Шевченко)

7–8-й шлюзи — це вододіл. Маткозеро, яке починається за 8-м шлюзом, уже розташоване нижче.

Тут знайшли ми перевізника Олексія, який за дві ходки переправив нас човном через губу Маткозера. Підкріпившись чаєм, рушили болотом у східному напрямку до річки Красная. Прокладена тут ще в'язнями лежньовка (дерев'яний настил) остаточно поруйнована декілька років тому всюдиходом. А нею ходили і навіть їздили кінними возами, підрихтовуючи її, тобто замінюючи зогниле дерево цілим. Такі лежньовки зв'язували табори та спецпоселення між собою і зі світом. По них вивозили ліс. Згодом в іншому місці ми натрапили на чотири великі металеві колеса — це рештки вагонетки, в яку запрягали коней, і вона котилася по дерев'яних рейках. Тепер усі ці колишні лежньовки не сприяють рухові. Це хіба орієнтири (вони позначені на мапах). Ліпше йти болотом поруч з лежньовкою: ступаєш ніби на мох, а ногу виймаєш із твані. Часом шурхнеш глибше коліна. Це при тому, що маєш на собі наплічник кілограмів на 30–40.

Подолавши кілометрів три майже суцільного болота, близько 18-ї години ми стали табором на високому сухому березі річки Красная. Дошкуляють комарі. Доки зварили вечерю, Ірина Резнікова

привела звідкись місцевого мешканця Олександра Рябова (він родом із Мінська), який погодився бути нашим провідником. Десь узялися дві жінки — і це, власне, всі люди, яких ми бачили в цьому спустошеному за радянської влади краю.

Веніямін Іофе з Олексою Старовим теж повернулися з розвідки: за два кілометри звідси на південний схід є руїни спецпоселення. Уранці 29-го я з Олексою та Ольгою сходили до тих руїн сфотографувати їх. Це на вищому місці добротні збудовані у зруб три великі приміщення (25×10, 10×8, 18×8). Дахи впали, а стіни стоять. Вікна великі, без ґратів. Один барак з наскрізним коридором, від нього — окремі, мабуть, житлові кімнати. Інший барак поділений на три частини глухими стінами. Очевидно, тут був якийсь склад. Будівлі десь 30-х років. Спецпоселенці, мабуть, були «куркулями». Вони валили тут ліс і вивозили його де сушею, де «лежньовкою» до Маткозера, а звідти його сплавляли до каналу. Нині тут ліс, здебільшого, незрілий — йому років 50–60, хоча є ділянки старішого, невирубаного.

Пообіді вся наша експедиція з провідником Рябовим рушила вбхід через річку Красная у північно-східному напрямку. Тут відносно сухо, навіть є скелясті підвищення до 10 метрів. Усюди валуни льодовикового походження. Дерево, якщо падає від вітру чи старості, викорчовує ті валуни, дивовижно обплетені корінням.

Прийшли до хатини на березі озера, яке Олександр Рябов називає «Светлая Ламбушка» («ламба» мовою вепсів і є «озеро»). Тут мінімум цивілізації. Наші хлопці та дівчата, а за ними і я, не проминули скупатися в «Светлой Ламбушке», хоча вода доволі холодна.

О 18-й ледь помітною просікою рушили ми просто на північ до Конкозера, узяли прибережним камінням трохи праворуч і поставили намети. Це якоюсь мірою обжите місце: є сліди вогнищ, пристосування для копчення риби, змайстровано стіл і лавки, але вони вже зогнили. Ми сідали їсти просто на піску на березі озера. Хлопці дбали про дрова, майстерно встановлювали на каменях чи на тросику казанки, а дівчата під керівництвом Юлі Карпенко (проявилась українська хазайновитість) варили кашу, вермішель, чай. Я знайшов довгий металевий шворінь і прилаштував його поміж двох куп каміння — вийшла добра кухня, яка служила нам два дні.

30 липня о 10:30 Іофе, я, Ірина, Ольга та Олексій високим південним берегом Конкозера рушили на захід до Югорічки, що з цього Конкозера тече в Маткозеро (тобто в канал). Річка, шириною метрів 10, була в часи таборів обшита деревом. Нею сплавляли ліс на будівництво каналу. Біля Юги діждалися Олександра Рябова, який зовсім близько, за метрів 200 за річкою й озером, показав нам руїни будівель. Це рештки 22-го лагпункту Водороздільного лагерного відділення. Найбільший барак має 28 на

12 м. Це, за всіма ознаками, штрафний ізолятор. Наскрізний коридор, діжурка з рештками штукатурки, руїни грубок, масивні двері з запорами, печурки над дверима для цілодобового освітлення камер, рештки нарів, слід блощиць. І — багато написів олівцем на дверях, одвірках, від 1931 до 1947 року, які засвідчують, що тут по кілька днів у карцері і по півроку в штрафному ізоляторі («ПКТ» — «приміщення камерного типу») сиділи політ'язні (кілька разів у написах зустрічається стаття 58). Ось деякі, неточно прочитані Олексою Старовим написи:

Арти

Бушлай

Туришин

Николаев М. Б. ШЗО с 16.01.45 — 18.07.46 4 дня

Михайлов Владимир

Яхажки

Мелода

Крячко П. М. Горьковская обл. сидит 58-8

30.XII 40 Елизаров

16.164-10 30.12.40 — 30.06.41

Таринок 162-10

1933 1936 1937 1940

Здесь сидел Ильев ОБЭ-УР-10 Прибыл с 1934 Мелерви ср. 9 лет 162-3.

19 лет

1 апреля в 40 камере 12 июля

162 — 143

Лагоев Иван

Сидели 19.34 Гаврилов Андрей

Є рахунок діб паличками. Від одного одвірка ми відірвали дощечку з десятком прізвищ — мабуть, це запис нарядчика про виведених на роботу.

На одних дверях виявилось особливо багато написів і навіть карикатура: довгоший Сталін у військовому кашкеті, підпис «Чума». Ці двері забрати б до музею, але ж вони важать з півцентнера. Улітку не винести їх болотами. Може, «Меморіал» вивезе їх узимку на санях.

В одній камері вирубано і відколото шмат стінної колоди. Іофе висловив думку, що це, мабуть, Юрій Дмитрієв, який побував тут раніше, вирубав зразок з написами. Сергій Колтирін показував нам у музеї відеострічку про ту подорож на вертольоті.

Усього тут 7 будівель, 3-поміж яких можна розпізнати бараки, контору, лазню (є рештки печі й казана), склад, житлове приміщення. Високий дах останнього досі не обвалився. Таке враження, що воно покинуте років 15–20 тому: городець ще не заріс лісом. Очевидно, тут жило якесь начальство, може, з сім'єю. Табір же покинуто років 40–50 тому.

Знайшли ми і забрали з собою двоє коліс від тачок — по кілограмів 6. Поржавілі рештки ліхтарів «летюча миша», яких тут багато, ми не брали, бо вони ламаються в наплічнику.

31 липня вранці ми згорнули табір і пішли з Олександром Рябовим на південний схід у напрямку до Рибозера. Зупинилися біля малого озерця, де Рябов швидко наловив окунів (першого на черв'яка, а решту на риб'ячі очі) і наварив з них юшки.

Тим часом Іофе, Микола, Олексій, Юля, Ірина, Ольга та я повернулися назад на півкілометра, де ми бачили бараки спецпоселенців. Їх 5–6. Більшість ще стоять, лише дахи повалилися, а е самі руїни. З господарчих будівель здивувала нас вкопана в ґрунт діжа для квашення капусти, у діаметрі метрів три. Шкода, що я її не сфотографував.

Пообідавши юшкою, рушили на схід до Рибозера, далі його берегом на південь і південний схід аж за безіменну річечку, що в нього тут упадає. Дійшли до хатини рибалок на березі озера. Човен зі знятим двигуном, рибальські сіті, пристосування для копчення риби, дровитня, опудала птахів. Людей нема. У хатині двоярусні нари на шість осіб, грубка. Як пояснив Рябов, тут рибалки коптять рибу і виносять її на собі до твердої дороги. Згодом ми пройшли цей шлях — кілометрів три суцільного болота.

Полишивши рибальську базу, пройшли ми кілометрів 2 височиною на південний схід і під вечір стали табором на лівому березі чималої річки Рибокса, у доволі вологому місці. Без мазі та сітки від комарів важко рятуватися. Обличчя та руки спухають. А в'язні та поселенці не мали ж від комарів ніякого захисту...

Уранці 1 серпня без наплічників перейшли ми по валунах річку Рибокса. Тут збереглися цілі кілометри лежньовок, геть непридатних, щоб ходити по них. Видно сліди і слід ведмедя, який пасся на чорницях та морощці. Злетів величезний тетерук.

За кілометрів три на схід, ледь на південь, виявили ми вузьку, метрів до 100, але продовгувату, метрів до 400, височину, до 10 метрів. На ній упоперек розміщені напівпідвальні приміщення. Важко здогадатися, що тут було. Зате наступна височина, що лежить уздовж трьох озерць, потішила нас своєю відвертістю: це руїни концтабору.

Ця височина ширша, до 200 м, довжиною більше півкілометра. Нижча, північна частина — великі бараки з камерами. Їх щонайменше 7. Карцер з примітивними ґратами з залізних штаб. Тут ми виявили написи:

1938, 1941,

Бубарев К. О. 13.III.1938

Сергей

Можна опізнати лазню. Низом, за метрів 50 понад озером, збереглися стовпи «запретки» (забороненої зони довкола табору), рештки сторожової вежі з характерним дашком, як у шпаківні.

Юфе каже, що в такій кількості приміщень могли утримувати до 3 тисяч в'язнів. Табір міг діяти до середини 50-х років.

Горою розміщено декілька адміністративних та житлових приміщень, де мешкала охорона.

Повернувшись до свого табору на березі Рибокси, о 18-й повернулися ми до хатини рибалок, де знову не було нікого, тому ми швидким маршем рушили через болото прямо на південь. Оце та стежка, якою рибалки виносять свою продукцію — кілометрів три. Наледве знайшли одне сухе місце, де можна було зупинитися перепочити.

Нарешті під вечір вийшли на височину, де вже розпочалася тверда дорога, якою можна їхати вантажівкою чи мотоциклом. Помітні сліди колій кількадечної давности. Ще пройшли з кілометр і розбили при дорозі табір.

2 серпня близько 10-ї рушили ми твердою дорогою на південь. Дорога вбирала менші доріжки і нарешті стала грейдерною, добре в'їждженою. Але транспорту не трапляється ніякого. Пройшовши так кілометрів 5–6, побачили мотоцикл із коляскою і двох молодих чоловіків біля нього.

Це рибалки, від хатини яких ми оце йдемо. Тут мало людей, між ними великі відстані, але всі все про всіх знають! До нас їхні серця відкривають чарівні слова «Меморіал» і «Сандармох». Едуард, виявляється, їхав в одному з нами автобусі 28 липня з Медвежогорська до Повенця. Його дід — репресований українець. Але він не зміг пригадати прізвища діда, ані звідки він родом. Отак згубиться коріння і пам'ять — і нащадки вже «русские», тобто приналежні до Росії.

Олексія Старова послали ми з другим чоловіком поїхати мотоциклом до села Габсельга, що недалеко від Онезького озера, на шосе, найняти машину. Але щойно ми пообідали, аж їде з того краю, звідки ми прийшли, справжня вантажівка! Під дощем вона вивозить нас до Габсельги. У машині з нами киргиз із хлопцем років 14. Це емігранти. У Киргизії війна, то в Габсельзі їх прижилося декілька родин. Оце збирають чорниці. Рік неврожайний. Риби вони не ловлять і не їдять.

За 30 км дороги ми бачили лише дві машини та мотоцикл. Пересівши в Габсельзі на криту вантажівку, ми близько 19:30 були в Медвежогорську і облаштувалися в гостинниці «Онежская», помилися холодною водою і відчули, як змуляні наші ноги, які ми покусані комарами, як болить усе тіло, які ми розбиті...

А з Олексієм сталася біда: п'яний мотоцикліст наїхав на камінь. Сам ударився об скло, а хлопець вилетів геть. Таки доїхали вони до

Габсельги, найняли машину, але розминулися з нами в селі. Марно з'їздили. Хлопцеві болять ребра, він шокований, ліг спати не ївши. Але тримався мужньо.

3 серпня Іофе доречно оголосив вільним днем — ми його законали, бо нам таланило на провідників і помічників. Та й на погоду, бо дощ пішов, коли ми вибиралися з тайги.

4 серпня о 4:30 зустріли ми на вокзалі групу з Санкт-Петербурга на чолі з Тетяною Моргачовою: приїхало чоловік 30 родичів розстріляних у Сандармосі соловецьких в'язнів, з-поміж них Валентина Петрівна Бовсунівська з Києва — донька Бовсунівського Петра Федоровича, викладача планово-статистичного технікуму; Рада Михайлівна Полоз із Москви — донька Полоза Михайла Миколайовича, посла УСРР у Росії, потім голови Держплану, міністра фінансів УСРР; Вангенгейм Елеонора Олексіївна з Москви — донька Вангенгейма Олексія Федосійовича, професора, творця Гідрометслужби СРСР, родом з Кропивної на Чернігівщині. Приїхали також історик Ярослав Тинченко, пізніше — працівниця Всеукраїнського «Меморіялу» Валентина Скачко, журналіст Ростислав Мартинюк з мамою та вітчимою. Уранці 5 серпня до готелю прибуло багато людей, у тому числі консул України в Петербурзі Юрій Вербицький, лідер української громади в Петроскої (Петрозаводськ) Фартушний Віталій Петрович.

Усі ці люди разом з місцевими взяли участь у мітинзі в урочищі Сандармох, частина того ж дня поїхала на Соловки.

СОЛОВКИ

ОТАМАНА

ПЕТРА

КАЛНИШЕВСЬКОГО*

Понад 200 років тому, 31 жовтня (12 листопада за н. ст.) 1803 року, у віці 112 років на Соловках помер останній кошовий Січі Запорозької Петро Іванович Калнишевський. Народився він близько 1690 чи

1691 року (так подають в енциклопедіях) у селі Пустовійтівка Лубенського полку. Був військовим осавулом, потім суддею Війська Запорозького низового, 1762 року обраний кошовим, але того ж року після зустрічі в Москві з царицею Катериною II усунутий з посади. У січні 1765 року всупереч царській волі старшина знову обрала його кошо-

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 42–48.

вим. За доблесть у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Військо Запорозьке дістало подяку від цариці, отаман був нагороджений орденом Андрія Первозванного, йому було присвоєно чин генерал-лейтенанта. Тоді серед російських вельмож стало модним записуватися в реєстр Війська Запорозького. Записалися і новоросійський генерал-губернатор Григорій Потьомкін, і Михайло Кутузов. Іншою ж рукою князь Потьомкін готував знищення Січі Запорозької. 23 квітня 1775 року він виступив на засіданні уряду з проектом її ліквідації. 4 червня (17-го за н. ст.) за схваленим планом 100-тисячне військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелія, повертаючись із війни, обступило Січ, яка була тоді на річці Підпільній. Хоч козаки поривалися до бою, та отаман велів не чинити опору: на Січі під той час було всього кількасот козаків. Завойовники пограбували військову скарбницю, військові припаси, архів, церкву. Отаман Петро Калнишевський, а разом з ним військовий писар Іван Глоба, військовий суддя Павло Головатий, військовий старшина Андрій Порохоня, полковники Чорний, Степан Гелех, Іван Кулик, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мусій Головка та інші були заарештовані.

3 серпня Катерина II видала маніфест, яким оголосила, «что нет теперь более сечи Запорожской в политическом ея уродстве». Шість пунктів довгого маніфесту фактично зводяться до звинувачення запорожців у захопленні та присвоєнні чужої власності та в намаганні створити незалежне управління. Мовляв, оскільки ці землі не належали раніше Речі Посполитій, то й не могли бути козакам ніким надані, а Росією вони «приобретены» від Порти Оттоманської унаслідок війни. Як відомо, «где русский лапоть ступил — там исконно русское». Байдуже, що Запорозька держава там фактично проіснувала майже два століття, у ній навіть виробився свій адміністративний поділ на паланки.

Частина запорожців пішла на Кубань, частина — під турків і проживала там до 1828 року, змінивши 5 січей: Устьдунайську, Банатську (в Австрії), Старосейменську, Котирлезьку та Дунавецьку. Доля ж старшини була сумна: Павло Головатий помер через 20 років у Знаменському монастирі в Тобольську, Іван Глоба — у монастирі в Туруханську 1790 року. Найгірше довелося 85-річному тоді отаманові Петрові Калнишевському: 25 років на Соловках.

На Соловках я, починаючи з 1999 року, вже бував п'ять разів — у Дні пам'яті жертв політичного терору, то можу розповісти, в які умови потрапив старий козак. (Див. статтю «Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох...»)

Глухий відгомін про подвижницьке життя соловецьких іноків доходить звідси й на Україну. Але чи знала тоді Україна, що Соловки — також місце ув'язнення «відступників од віри» та «государевих

ослушників»? Серед них був «малоросіянин» Захар Петрович Патока, засланий сюди ще 1721 року за якийсь «наклеп» державної ваги, за віщо йому наказом Петра I було вирвано язика і посаджено довічно в найстрашнішу тюрму — під вежею Корожна... Це ми тепер знаємо, що одним із таких «ослушників» був останній кошовий Січі Запорозької Петро Калнишевський, якого «вража баба» Катерина, зруйнувавши Січ, запроторила на Соловки. А козаки співали:

— Ой полети ти, чорная галко, на Дін риби їсти,
Та принеси, та принеси ти, чорная галко, од Калниша нам вісти.
— Та вже ж мені не летіти на Дін риби їсти,
Та вже ж мені не носити од Калниша вам вісти.

Можливо, поміж козацтвом пішла чутка, що отаман подався на Дін, але де він там подівся — не знали сто років. Знав генерал-губернатор Новоросії князь Григорій Потьомкін. Запідозривши опального отамана в намірах відновити Січ поза Україною, він 14 травня 1776 року подав імператриці клопотання про «милосердну» заміну заарештованій запорозькій старшині смертної кари, якої вони «по всем гражданским и политическим законам заслужили», ув'язненням у монастирях і просив «по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри». (*Данило Кулиняк. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької: Історичний нарис.* — К.: Рад. письм., 1991. — С. 47.) До кінця свого життя Потьомкін цікавився, чи є ще на Соловках отаман, якого він перед тим лукаво називав «нерозлучним другом».

Щойно аж 1862 року засланий в Архангельську область історик П. С. Єфименко дізнався від селян поморського села Ворзогори, що найстаріші мешканці бачили Калниша живим. 1863 року він знайшов в архіві Архангельської канцелярії «Дело о сообщении государственной Военной коллегии конторы об отправке в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского, июня 11 дня 1776 года». Він опублікував про це статтю в XIV книзі журналу «Русская старина» за листопад 1875 року.

Кажуть, що вже 1873 року на Соловки їздив Павло Чубинський, він бачив могилу і надгробок отамана.

Навесні 1887 року Соловки відвідав український історик Дмитро Іванович Яворницький. Його праці донині є найважливішим джерелом наших знань про ув'язнення отамана. (*Див.: Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I–II.* — К.: Веселка, 1995. — С. 376–391.)

На Соловках показують під вежею Сушило лаз під мур, що веде до камери, де нібито утримували отамана. Ця вежа прямокутна, вона стоїть у південній частині кремля, поруч з Білою. Ще 1999 року я протискувався до тієї камери. Дно в підземеллі нижче рівня ґрунту по пояс. Перша камера маленька, метрів два на два, але далі — сполучена з нею більша, метрів три на три. Стеля склепінням. Наступного року лаз уже замурували, залишили тільки вузьку щілину, щоб, мовляв, на територію монастиря і музею безплатно не пролазили екскурсанти. 2003 року поставили ґрати. Але кількарго з нашої експедиції, серед них Іван Кушнір, Микола Магусевич, Богдан Черномаз, Надія Світлична, Леся Бондарук, зуміли проникнути в ту камеру з середини кремля, знімали там, а кобзар Тарас Компаниченко співав козацьких пісень. Знайшли в ніші козацьку люльку, звичайно ж, не часів Калнишевського, а кимось привезену та залишену кілька років тому. Набили й вони її свіжим тютюном і поклали на місце.

Повернувшись із Соловків, я, нарешті, добрався до «святців» і мушу перепрошувати моїх читачів за опубліковану раніше в деяких газетах не в усьому достовірну інформацію про місце утримання та поховання П. Калнишевського. Скоріше всього, сидів він не під Сушилом.

У монастирі Д. Яворницький зібрав свідчення, що Петро Іванович Калнишевський указом імператриці Катерини II, даним 10 червня 1776 року за № 1419, був спроваджений на заслання для постійного проживання в Соловецький монастир. Припровадили його секунд-майор першого московського піхотного полку Олександр Пузиревський, унтер-офіцер і п'ять рядових. Везли його через Москву інкогніто, ніде не згадуючи вголос імені. Кортєж складався з 9 підвід: на трьох конвой з арештантом, на решті — майно. В Архангельськ прибули 11 липня, де губернатор Головцин частково замінив конвой. За переказами, арештант був середнього зросту, але широкоплечий і здоровий, проте скоро постарів і схуд.

У відомості 1780 року під № 14 записано, що в'язня слід «содержать безвыпускну из монастиря и удалять не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения за неослабным караулом обретающихся в соловецком монастыре солдат» (*Яворницький Д. I, с. 387*).

Далі Д. Яворницький пише:

«По преданию, помещение для Калнишевского сперва отведено было в камере Головленковой Архангельской башни, а потом в камере башни Прядиленной» (*Яворницький Д. I, с. 387*). Ці дві вежі стоять на південному краю п'ятикутного кремля, Архангельська — по праву руку від Сушила (та вищої за неї Білої вежі), за кілька метрів від

Святого озера, а Прядильна — біля південного краю бухти Благополуччя, біля доку.

Очевидно, ці камери призначалися для господарчих і військових потреб (як порохові погребі, але ж там волого), а може, й з метою тримати в них в'язнів. Камери схожі на піч, аркоподібні, довжиною 4,5 аршини (близько 3,25 м, бо аршин — близько 72 см), шириною 2,5 (1,8 м), висотою трохи більше 2 аршинів, тобто в зріст людини. Опалення там не було. У стіні щілина висотою 5 вершків, шириною 2 вершки (вершок — 4,45 см). Двері зачинялися внутрішніми залізними та зовнішніми дерев'яними дверима з двопудовим замком. Сюди ніколи не заглядало сонце.

Біограф Д. Яворницького Іван Шаповал у книжці «В пошуках скарбів», яка вийшла 1965 року у видавництві «Дніпро», пише: «Десять у 80-х роках минулого сторіччя Соловки відвідав громадський діяч з Архангельська М. А. Колчин. Він поцікавився долею запорозького отамана і попросив старих монахів показати йому місце ув'язнення Калнишевського. Колчин так описує цю камеру: “Житло в'язня... має форму лежачого зрізаного конуса з цегли завдовжки чотири аршини і завширшки сажень... Стіни... вогкі, запліснявілі, повітря затгле, задушливе. У вузькому кінці камери є маленьке віконце вершків шість у квадраті. Промінь світла, немов крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було тільки в найсвітліші дні, та й то з великим напруженням зору. Якщо в'язень намагався через це вікно подивитися на світ Божий, то бачив хіба що одне кладовище прямо перед вікном. Після півгодинного перебування в задушливій атмосфері каземату стає тяжко дихати, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне почуття страху... У кожного, хто тут побував, хай він буде найсуворішою людиною, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання, і з язика злітає запитання: “Невже тут можна жити? Невже люди були настільки міцні, що могли витерпіти роки цього могильного життя?”» (І. Шаповал, с. 30, звірено з вид.: Г. Г. Фруменков. *Узники Соловецького монастиря*. — Сев.-Зап. книжное изд., 1968. — С. 71.)

В'язня не випускали звідси навіть за природньою потребою. Лише два-три рази на рік — на Різдво, Великдень, Преображення Господне — під конвоєм виводили його до церкви говіти, при цьому караульні солдати ні з ким не дозволяли йому розмовляти.

У таких ямах, окрім іншого, нещасним ще й доводилося відбиватися від пацюків, які об'їдали їм вуха, ноги. А щоб дати палицю — зверталися за дозволом аж до столиці. Камера Калнишевського протікала, є дані, що його коштом її ремонтували.

Літні монахи розповіли Д. Яворницькому ще жахливіше: «...Коли кошового перевели з Прядиленої (Прядильної. — В. О.) камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; що, провівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, вирости великі пазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей» (І. Шаповал, с. 30).

У таких камерах старий козак провів близько 12 років. Приблизно 1788 року він був переведений з камери в келію, спершу в 15-ту, потім у 14-ту, де умови були легші. Де ті келії, Яворницький не вказує.

Утім Г. Г. Фруменков пише, що П. Калнишевський просидів 16 років у Головленковій тюрмі (вона ж Архангельська вежа) та 9 років у більш «комфортабельній» камері поруч з Поваренною. Ця вежа — над Святим озером, посередині між Архангельською (Головленковою) та Нікольською (с. 74).

На утримання П. Калнишевського з його конфіскованого майна видавалося по 1 рублю на день. Це були великі гроші. Проте за їх одержання завжди розписувалася охорона. Роками його охороняли солдати Іван Матвеев, Антон Михайлов, Василій Нестеров, Василій Соханов.

Новий цар Олександр Павлович I, вступивши на престол 1801 року, 2 квітня видав амністію, де під № 28 записаний «Петр Иванович Калнышевский, подольский шляхтич, бывший запорожский кошевой атаман, в Соловецком монастыре». За переказами (бо дехто сумнівається, чи він туди взагалі приїздив), коли цар звелів випустити на світ Божий 110-літнього діда, то він уже був сліпий. Цар вжахнувся, побачивши яму, в якій сидів кошовий, і спитав, яку б він винагороду хотів за страждання. Старець відповів: «Нічого мені не треба, государю, oprіч одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників, як я, щоб вони не страждали в земляних ямах» (І. Шаповал, с. 32). Мабуть, це легенда, бо острог збудовано ще за три роки до того. Цар ніби запропонував козакові повертатися у свій край, але він відмовився, став простим послушником і через два роки, 31 жовтня 1803 року (за новим стилем це буде 12 листопада), помер.

На пам'ять про звільнення П. Калнишевський придбав для монастиря Євангеліє в срібній позолоченій оправі вагою в два пуди і двадцять фунтів (до 40 кг), що коштувало 2435 рублів. Д. Яворницький його бачив і наводить напис. Ще раніше, 1794 року, П. Калнишевський дав зі свого скарбу гроші на спорудження запрестольного срібного хреста вагою 13 фунтів, з позолотою. Теж із написом.

Що П. Калнишевський був чоловік побожний, свідчить його благодійність на користь церкви у часи урядування на Запорозжжі. Будучи

заможним, він, суддя Війська Запорозького, 1760 року подарував церкві рідного села Пустовійтівка Євангеліє, яке коштувало 600 золотих рублів (за коня тоді давали 5 рублів). Тепер воно зберігається в Роменському краєзнавчому музеї. А вже коштовним будучи, 1773 року заклав у рідному селі дерев'яну церкву Святої Трійці, що вважалася шедевром української архітектури. Большевики переобладнали її під клуб. У 90-х роках її рештки перенесено на Хортицю.

Коштом П. Калнишевського збудовано величну дерев'яну Покровську церкву в Ромні, яку освячено 1770 року. Її 1908 року перенесли до Полтави, де 1941 року вона згоріла.

Ще в 30-х роках ХХ ст. в знаменитому Межигірському монастирі під Києвом стояли дві церкви (одна з них Петра і Павла), збудовані коштом Петра Калнишевського. Знищені большевиками.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 червня 2003 року за № 367-р «Про заходи щодо вшанування пам'яті Петра Калнишевського» передбачено провести реставраційно-ремонтні роботи Троїцької церкви в с. Пустовійтівка та розпочати відтворення Покровської церкви в Ромнах.

2003 року о. Володимир Черпак справив службу Божу по Петрові Калнишевському та інших тут упокоєних на Старому монастирському кладовищі. Бо деякі екскурсоводи розповідають, що отаман, можливо, був похований там, на південь від кремля, неподалік Архангельської вежі та Святого озера. Або зовсім нічого не кажуть, щоб українці не заходилися з перевезенням та перепохованням. Але Д. Яворницький вказує:

«Умершего похоронили на самом лучшем месте монастыря, во дворе, близ алтаря соборного храма св. Преображения, с южной стороны, с одной стороны близ могилы архимандрита Феодорита, с другой близ могилы знаменитого деятеля в смутную эпоху Авраамия Палицина. Спустя 53 года после смерти Петра Ивановича Калнишевского над его прахом сооружена была плита архимандритом Александром Павловичем, впоследствии полтавским епископом, со следующей надписью:

*“Господь нашъ Иисусъ Христосъ,
положилъ душу Свою на крестѣ за всѣхъ
насъ не хочетъ смерти грѣшника.
Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ
почившаго Кошевого бывшей
нѣкогда запорожской грозной
Сѣчи Казаковъ. АТАМАНА
ПЕТРА КОЛЬНИШЕВСКАГО,
сосланнаго въ сію Обитель*

*по ВЫСОЧАЙШЕМУ повеленію в
1776 году на смиреніе. Он въ
1801 году по Высочайшему
повеленію снова былъ освобож-
денъ, но уже самъ не пожелалъ
оставить Обитель, въ коей об-
рѣлъ душевное спокойствіе
смиреннаго христіанина, искрен-
но познавшаго свои вины. Ско-
нчался 1803 года, октября 31.
дня въ Суб. 112 лѣтъ от роду
смертію благочестивою, доброю.
Блаженни мертвіи умираю-
щии, о Господѣ. Аминь.
1856. (череп і кістки) А. А.»*

Могили архімандрита Феодорита й Авраамія Паліцина збереглися. Там стоїть на ядрах кам'яна подоба домовини. Отже, місце поховання нашого козака цілком визначене. Однак його надгробок не раз перенесли з місця на місце. Тільки випадково більшовики не пустили його на «стройку социализма» в часи «Соловецького лагеря/тюрми особого назначенія» (СЛОН/СТОН, 1920–1939). У 1999–2001 рр. надгробок лежав у ряду інших під західною стіною Спасо-Преображенського собору (мабуть, Г. Г. Фруменков помиляється, що тут і є могила отамана, с. 74). 2002 року віцілілі надгробки нарешті зібрали в пантеоні між собором і дзвіницею. Розмір надгробка — приблизно 1,40 на 0,80 м, товщина плити — близько 30 см.

Оскільки надгробок зроблено через 53 роки після смерті П. І. Калнишевського, то Д. І. Яворницький сумнівається, чи справді отаман був спроможний у 85 років керувати Січчю Запорозькою, а після того в такому поважному віці вибути 25 років неволі. Можливо, що й сам кошовий не знав свого віку. Але нам дорога ця легенда.

За 400 років існування монастиря в'язнів під соловецькими вежами перебуло щось із 350. 1903 року на прохання братії острог закрили, щоб не порушувати святість і добре ім'я Божої обителі. Советська ж влада за 19 років, з 1920-го по 1939-й, перепустила через Соловки понад 100 тисяч в'язнів. І довгожителів серед них уже не було. Половина в'язнів наклала тут головами...

Нині деякі люди виношують плани створення в Україні пантеону і перевезення до нього тлінних решток видатних українців, у тому числі останнього отамана Січі Запорозької, а також спорудження йому пам'ятника на Соловках. Дай Боже. Та навряд чи діючі там на одній території Спасо-Преображенський Соловецький ставропигійний

чоловічий монастир і Соловецький державний історико-культурний і природний музей-заповідник погодяться на це. А от виготовити копію надгробка та привезти землі з його могили і насипати в Україні символічну могилу мученика цілком можемо.

ДЕЩО ПРО РОДИНУ ОЛЬГИ ПЕТРІВНИ ВАНГЕНГЕЙМ*

Читачка Ніна Овсієнко в газеті «Радомисль» 13 березня 2003 року порушила питання про найменування Ставецької (досі Ленінської!) середньої школи іменем її засновниці. Я маю деякі матеріали про родину Вангенгеймів. Пропоную читачам цю статтю.

Що ж до нарікань, що на повернення селу Ленино його історичної назви Ставкі немає грошей, то я пропоную спосіб їх заробити: оголосити село заповідником комунізму і запрошувати іноземців за великі гроші подивитися останніх у світі ленінців.

20 травня 2015 року сесія Ленінської сільської ради постановила повернути селу його історичну назву — Ставкі, відому з 1415 року. 4 лютого 2016 року постановою Верховної Ради історичні назви повернуто кільком сотням населених пунктів, у тому числі Ставкам.

Я багато років агітував за це — і, дяка Богові, помру не «вірним ленінцем», а ставчанином.

З 1999 до 2005 року я кожного 5 серпня їздив на День пам'яті жертв політичних репресій в урочище Сандармох, що на півдні Карелії. Тут 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 року було розстріляно 1111 в'язнів Соловецької тюрми особливого призначення (СТОН), з них 290 — українців. Серед них були знаменитий творець театру «Березіль» Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, поет-неокласик професор Микола Зеров, міністр освіти Української Народної Республіки Антон Крушельницький із синами Остапом і Богданом, міністр фінансів УСРР Михайло Полоз, академік-історик Матвій Яворський, професор Сергій Григорович Грушевський, мовознавець Микола Трохименко, письменники Валер'ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валер'ян Поліщук, Олекса Слісаренко, Павло Филипович, Григорій Епік, Михайло Яловий і багато інших...

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 49–53 (з доповненнями 2009 і 2018 років).

2000 року я зустрів у Сандармосі москвичку Елеонору Олексіївну Вангенгейм, батько якої теж там розстріляний 3 листопада 1937 року, і запитав, чи не доводиться вона родичкою Ользі Петрівні Вангенгейм, яка 1895 року відкрила школу в моєму рідному селі Ставки. У розмові з'ясувалося, що так. Я розповів, що попри старання радянської влади в селі збереглася добра пам'ять про неї. Хтось із селян навіть переховав донині її портрет, який було викинуто на сміття. А 1995 року, на 100-річчя школи, засновницю нарешті вшановано меморіальною таблицею. Елеонора Олексіївна висловила бажання приїхати колись у село Ставки, а я викликався її супроводжувати.

27 вересня 2000 року я одержав від Елеонори Олексіївни листа без дати, зі штемпелем від 20.09.2000:

«Глубокоуважаемый Василий Васильевич!

Посылаю Вам формуляр моего прадеда Вангенгейма Петра Яковлевича. Как Вы увидите, он имел дочь Ольгу Петровну. Это младшая сестра моего деда Феодосия Петровича. Думаю, что именно о ней Вы рассказывали. Она окончила Бестужевские женские курсы и вполне могла организовать школу.

Буду очень признательна, если Вы сообщите мне какие-нибудь подробности о ней и школе.

С уважением Элеонора Вангенгейм».

Документ на 11 аркушах, складений 12 червня 1883 року, має назву «Формулярный список о службе Товарища Председателя Череповецкого Окружного Суда, Действительного Статского Советника Петра Яковлевича ВАНГЕНГЕЙМА».

З цього формуляра видно, що П. Я. Вангенгейм, 53-х років, православного віросповідання, син почесного громадянина, свого маєтку не мав, закінчив курси наук у Лицеї князя Безбородька в Ніжині та почав службу 1851 року в Чернігівській палаті цивільного суду. Успішно зростав по службі. 1866 року призначений товаришем (тобто помічником) прокурора Ярославського окружного суду, 1868-го призначений прокурором Устюжанського окружного суду, 1878 року — товаришем голови Череповецького окружного суду. «Височайшим» наказом по Міністерству юстиції від 1 січня 1883 року за відзнаку на службі йому надано звання дійсного статського радника. Мав низку нагород.

Ця копія формуляра була видана 17 вересня 1883 року для вступу його дочки **Ольги Петрівни Вангенгейм** на Бестужевські вищі жіночі курси — єдину на той час у Російській імперії і дуже престижну вищу школу для жінок. Діяли курси в столиці, у Санкт-Петербурзі.

У формулярі зазначено, що від першого шлюбу П. Я. Вангенгейм мав синів **Феодосія (8.11.1859)**, Якова (29.08.1862), дочок Антоніну (21.06.1861), **Ольгу (16.11.1863)**; від другого шлюбу мав синів Петра

(5.11.1867), Володимира (7.08.1869), Сергія (12.07.1871), Олександра (9.07.1877), дочку Марію (30.03.1873).

Імені першої дружини — матері Ольги Петрівни — в документі не згадано. Ім'я другої дружини, якщо ми правильно прочитали рукопис, — Феліуста Петрівна Губерт. Сказано, що перша дружина мала родинні маєтки в Курській губернії, у селах Дмитрівка, Рогозня і Сухий Рів (може, ми знову не зовсім точно прочитали назви), 400 десятин землі з поселеними на ній 42 душами тимчасово зобов'язаних селян. Маєтки дісталися їй по заповіту 1865 року від тітки, вдови полковника, Єлени Вонгоцької (?). У Конотопському повіті Чернігівської губернії, в с. Крапивна, мати Ольги Петрівни мала маєток і різного роду землі до 200 десятин. Ці маєтки поділені по заповіту між її дітьми. З цього випливає, що вона померла, тому Петро Якович Вангенгейм одружився вдруге. У другій дружини маєтків не було.

Нині на Чернігівщині є двоє сіл із назвою Кропивне — у Бахмацькому та Ніжинському районах. Скоріше всього, до Конотопського повіту тодішньої Чернігівської губернії належало те Кропивне, що нині в Бахмацькому районі.

Де саме дістала материзну Ольга Петрівна, ми не знаємо. Але її братові Феодосієві дісталось саме це Кропивне. Чому ми виділяємо брата Феодосія — бо це дід Елеонори Олексіївни Вангенгейм, яка нині живе в Москві. Про її ж батька, Олексія Федосійовича, себто племінника Ольги Петрівни, маємо короткий, але вражаючий документ з іншого джерела:

«120. ВАНГЕНГЕЙМ Алексей Федосеевич, 1881 г. р., русский, гр. СССР, ур. с. Крапивка (так у документі. — В. О.) бывш. Черниговской губ. УССР, сын дворянина и крупн. помещика, образован. высшее — профессор, последн. место службы — нач-к Гидрометслужбы СССР, б. чл. ВКП(б), бывш. офицер царской армии.

Постановлением прот. заседания Коллегии ОГПУ от 27.III.34 г. заключен в ИТЛ на 10 лет.

ВАНГЕНГЕЙМ Алексея Федосеевича

РАССРЕЛЯТЬ.»

У розстрільному списку — «галочка», що постанову виконано. Це джерело: *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. — К.: Сфера, 1997. — С. 164.*

Ми не знаємо, що більшовицька влада 1934 року поставила в провину творцеві Гідрометеослужби СРСР і навіть членові ВКП(б), але неважко здогадатися. Та влада планомірно винищувала цілі категорії населення, які, на її думку, не годилися для будівництва комунізму. Ніхто не міг уникнути цієї сатанинської селекції. Так що провинами О. Ф. Вангенгейма було насамперед походження з «класу експлуатато-

рів» та іноземне походження родини. У формулярі діда записано, що він «син почесного громадянина». Очевидно, що це почесне громадянство прадід, іноземець, за прізвищем, мабуть, голландець, Яків Вангенгейм, дістав за якісь особливі заслуги перед Російською імперією.

Отже, племінник нашої Ольги Петрівни професор Олексій Федосійович Вангенгейм мав 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах і відбував кару на Соловецьких островах, що в Білому морі, і мав би звільнитися 1944 року. Але йому вже не було місця в советському суспільстві.

За списками, складеними начальником СТОНа І. Апетером на вигому особливої трійки Управління НКВД Ленінградської області (начальник Л. Заковський, його заступник В. Гарін, прокурор Ленінграда Б. Позерн), було в три заходи розстріляно 1825 соловецьких в'язнів: 10 і 25 листопада 1937 року 509 осіб під Ленінградом, 198 осіб у лютому 1938 року на Соловках і найбільша група, 1111 осіб, — 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 року (кілька померли або були переведені деінде). Зокрема, у «розстрільному списку» — протоколі № 83 засідання особливої трійки УНКВД Ленінградської області, підписаному згаданими особами 9 жовтня 1937 року, є таке (с. 164):

«Дело № 103010-37 г. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУТБ НКВД СССР на 134 человека украинских буржуазных националистов, осужденных на разные сроки за к-р (контрреволюційну. — В. О.), националистическую, шпионскую и террористическую деятельность на Украине, которые, оставаясь на прежних к-р позициях, продолжая к-р, шпионскую, террористическую деятельность, создали к-р организацию “Всеукраинский центральный блок”».

За цією «справою» був звинувачений і Вангенгейм О. Ф. У списку він третій, після істориків академіка Матвія Яворського, професора Володимира Чехівського, перед професором Сергієм Григоровичем Грушевським... Так голландець став «українським буржуазним націоналістом». Звичайно, ніхто з рокованих на смерть нічого про цю «організацію» не знав. Ніякого розслідування, допитів не проводили. Їх просто взяли на етап.

Тривалий час допускали, що цей етап було потоплено з баржами в Білому морі. Але 1997 року карельський дослідник Юрій Дмитрієв визначив за документами, що шукати місце розстрілу Соловецького етапу слід поблизу міста Медвежогорська (карельською мовою — Каргумякі) на півдні Карелії, де було «обычное место расстрелов» в'язнів — будівників Біломорсько-Балтійського каналу і місцевих людей. 1 липня 1997 року пошукова група Карельського (Юрій Дмитрієв) та Санкт-Петербурзького «Меморіалів» (Веніямін Іофе та Ірина Резнікова-Фліге) ідентифікували це поховання на місцевості. Це урочище

Сандармох, що на 19-му кілометрі шосе Медвежегорськ — Повенець. Тут виявлено приблизно 150 ям 4×4 м, глибиною 2 м. У них покоїться близько 9 тисяч людей, найбільше карелів і фінів.

Розстріл Соловецького етапу власноруч виконав капітан Михайло Матвеев (іноді з допомогою помічника коменданта УНКВД ЛО Алафера). Смертника ставили на коліна — і капітан Матвеев стріляв з револьвера в потилицю. Забитого підручні скидали в яму. Трупиприпали вапном і засипали. Це була тяжка робота. За неї кат М. Матвеев був нагороджений орденом Червоної зірки і спокійно помер у Ленінграді 1971 року.

Це була цілеспрямована акція не лише проти українського народу. Серед тих, чия остання адреса Сандармох, — представники інтелігенції майже всіх народів ССРСР. Так скріплювалася «дружба народів».

27 жовтня 1997 року, в 60-ту річницю початку розстрілу 1111 соловецьких в'язнів, у Сандармосі відбулося перше їх ушанування. З 1998 року День пам'яті жертв політичних репресій у Сандармосі справляють 5 серпня — у день початку Великого терору, на Соловках — 7 серпня. Щороку приїздять туди й нащадки там загиблих. У списку 265 розстріляних 3 листопада 1937 року Олексій Федосійович Вангенгейм значився 120-м.

Це були здебільшого молоді та середнього віку люди, які ще створили б неоціненні духовні скарби, володіючи якими ми, українці, стали б урівень з іншими цивілізованими народами. Дехто з них дожив би донині. Сама присутність таких людей у суспільстві зробила б його кращим. Але постріли тупого, малограмотного ката Матвеева — виконавця волі чужої, глибоко ворожої нам російської комуністичної влади — змінили хід нашої історії...

Додам, що 5 серпня 2005 року в урочищі Сандармох освячений був гранітний триметровий козацький хрест з написом «Убієнним синам України». Автори — Микола Малишко та Назар Білик. Споруджений він найбільше зусиллями Товариства української культури Карелії «Калина» (голова Лариса Скрипникова). Гроші ми збирали від українства всього світу, дуже посприяв цій справі Віктор Ющенко.

Елеонора Олексіївна Вангенгейм досі не приїхала до нас у Ставки, але видала і передала мені та Ставецькій школі велику книжку: *Возвращение имени. Алексей Феодосьевич Вангенгейм / Авторы-составители В. В. Потапов, Э. А. Вангенгейм. — М.: Таблицы Менделеева, 2005. — 152 с.* Книжка ілюстрована малюнками батька, які він прислав малій доньці з Соловків.

Селу повернуто його історичну назву. Тішуся, що і я доклав до того зусиль. Ідея ж присвоєння імені О. П. Вангенгейм Ставецькій школі досі висить у повітрі.

Ідеологічне протистояння СРСР і країн Заходу, під знаком якого минуло майже все ХХ століття, загрожувало в другій його половині перерости в третю світову війну. Однак неминучість

застосування в ній термоядерної зброї, що дорівнювало б самогубству людства, вимусила шукати шляхів до мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом, до порозуміння і відпущення (детант). 1 серпня 1975 року 33 держави Європи (тобто всі, крім Албанії), а також США та Канада, після тривалих переговорів і зволікань, таки підписали в столиці Фінляндії Гельсінкі *Прикінцевий акт Наради з безпеки та співпраці в Європі (НБСЄ)*.

Гельсінкським актом було остаточно закріплено кордони, які склалися в Європі внаслідок Другої світової війни (при цьому номінальна державність Української РСР у складі СРСР, і навіть члена-засновника ООН, до уваги не бралася). Крім того, СРСР забезпечив собі статус найбільшого сприяння в торгівлі з Заходом, якому явно програвав в економічному змаганні та військовому протистоянні. Це стало значною перемогою радянської дипломатії в руслі політики відпущення. В обмін на це СРСР зобов'язався дотримуватися гуманітарної частини (так званого третього кошика) Прикінцевого акта, зокрема прав людини в межах *Загальної декларації прав людини ООН від 10 грудня 1948 року*. Основні вартості, які включала ідеологія гелсінкського процесу в гуманітарній сфері, — це захист прав людини шляхом побудови демократичного правопорядку та захист прав народів шляхом побудови справедливого міжнародного порядку. (*Лісовий Василь. Культура — ідеологія — політика. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. — С. 229.*) Прикінцевим актом НБСЄ передбачалося, що виявлення фактів переслідування людей за переконання віднині викликатиме юридично обґрунтовані претензії інших сторін і більше не буде трактуватися як втручання у внутрішні справи країни.

Звичайно, підписуючи Гельсінкський акт, брежнєвське керівництво зовсім не збиралося його дотримуватися, але демократичний Захід мав свою тактику в протиборстві з тоталітарним СРСР: йому важило відкрити доступ правдивої інформації незалежно від державних кордонів — і комуністичний режим неминуче програвав ідеологічний

ПРАВОВАХИСНИЙ РУХ В УКРАЇНІ (середина 1950-х – 1980-ті роки)*

* Друк. за: *Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х., К., 2005. — С. 107–146 (з виправленнями і доповненнями 2008, 2015 і 2018 років).*

двобій. Політичні обставини середини 70-х років змушували тоталітарний радянський режим грати на міжнародній арені роль такого собі респектабельно-демократичного. Відтепер же його демагогія про «втручання у внутрішні справи СРСР», коли мова йшла про порушення елементарних прав людини, ставала неспроможною.

Оскільки Прикінцевий акт НБСЄ прирівнювався до національного законодавства, то його підписання означало, що відкриваються юридичні можливості легально і цілком законно боротися з порушеннями прав людини, опираючись на внутрішнє і міжнародне право. Першими це збагнули московські правозахисники з кола академіка Андрія Сахарова. З ініціативи професора Юрія Орлова 12 травня 1976 року вони створили *Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод*. Правозахисники, за висловом Андрія Амальрика, вчинили революційний переворот у свідомості стероризованого за попередні десятиліття населення: у невільній країні вони почали поводитися як вільні люди. (Алексеева Людмила. *История инакомыслия в СССР. Новейший период*. — Вильнюс: Весть; Москва: ВІМО, 1992. — С. 191.) Вони завимагали визнання прав людини державою, тобто їх узаконення, і явочним порядком почали здійснювати конституційні права (свободу слова, друку, демонстрацій, асоціацій та ін.), тобто розуміти закони так, як вони написані. Виходячи з того, що дотримання законності означало б зміну характеру влади, її демократизацію, правозахисники примушували державу дотримуватися її власних законів та підписаних нею міжнародних правових актів.

Другою, за ініціативою письменника і філософа Миколи Руденка, генерала Петра Григоренка (Москва), громадської діячки Оксани Мешко, письменника-фантаста Олеса Бердника, юриста Левка Лук'яненка (Чернігів), 9 листопада 1976 року була створена *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод*. Її членами-засновниками стали також біолог Ніна Строката-Караванська (м. Таруса Калузької обл.), інженер Мирослав Маринович, історик Микола Магусевич, учитель Олекса Тихий (Донеччина), юрист Іван Кандиба (м. Пустомити на Львівщині). Вони підписали *Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — про її створення та Меморандум № 1*.

Щоб забезпечити виконання Гельсінкських угод, УГГ поставила метою ознайомлювати громадськість із Загальною декларацією прав людини ООН, сприяти розширенню контактів між народами і вільному обмінові інформацією, добиватися акредитування в Україні представників зарубіжної преси. Усвідомлюючи, що номінальна державність УРСР є повним міфом, Група в добу краху світової колоніальної системи нагадала світові про існування поневоленої Росією України

і порушила питання про визнання її світовим співтовариством: щоб Україна була представлена на наступних нарадах окремою делегацією. Це був геніальний здогад: поставити український національний інтерес на міжнародну правову основу в контексті протиборства демократичного Заходу з тоталітарним СРСР. І міф про Україну всього лише через півтора десятка років наповнився реальним змістом: вона стала незалежною!

Група приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні і щодо українців за її межами, передавала цю інформацію в засоби масової інформації та урядам держав — учасниць гельсінкського процесу.

Автори Декларації наголошували, що головним мотивом їхньої діяльності буде не політичний, а гуманітарно-правовий. Формулювання документів Гельсінкської групи були дуже обережні, цілі елементарні. Але саме з цього й мусив починати народ, позбавлений власної державности, знеможений голодоморами, репресіями, війнами, народ, що не мав не тільки своїх національних політичних, але й громадських і культурних організацій, народ, що не розпоряджався своєю економікою, природними багатствами, у якого не було ні своєї армії, ні свого патріотичного керівного прошарку, ні впливової інтелігенції, народ, самостійно не представлений на міжнародній арені. Україна повинна була знову заявити про своє право на повноварте життя, а для цього їй потрібна була найважливіша зі свобод — свобода слова, що так чітко сформульовано в ст. 19 Загальної декларації прав людини ООН:

«Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів».

У Меморандумі № 1 політика СРСР щодо України визначалася як геноцид. У другому меморандумі йшлося про формально-декларативний характер СРСР та що марксистська ідеологія втратила свою привабливість. У третьому, на прикладі долі Йосипа Терелі, йшлося про переслідування Української греко-католицької церкви і загалом вірян. У січні — квітні 1977 року Група випустила десять меморандумів про переслідування громадян за інакомислення, зокрема, щодо Віри Лісової, родину якої тероризували обшуками; щодо Надії Світличної, яку не прописували в Києві після звільнення з ув'язнення, не приймали на роботу і погрожували новим ув'язненням — за «дармоїдство», кілька документів на захист заарештованих 5 лютого 1977 року членів-засновників УГГ Миколи Руденка та Олекси Тихого. Меморандум № 5 під назвою «Україна літа 1977-го» був спрямований урядам країн — учасниць Белградської НБСЄ.

Гельсінкський рух швидко став міжнародним: 25 листопада 1976 року Гельсінкська група була створена в Литві, 14 січня 1977 року — в Грузії, 1 квітня — у Вірменії. Ще з вересня 1976 року в Польщі діяв Комітет захисту робітників, перетворений пізніше на Комітет громадського захисту, у січні 1977-го — група «Хартія-77» у Чехословаччині. У США була створена спеціальна комісія Конгресу.

Отже, брежнєвське керівництво жорстоко прорахувалося: у суспільстві після десятиліть постійних «чисток» усе-таки знайшлися люди, які зважилися відкрито викривати фальш і облудність режиму, збираючи й обнародуючи факти порушень прав людини. Їхня жертівність та відданість своїм ідеалам оздоровила моральний клімат суспільства: з'явилася незалежна громадська думка. Не всі правозахисники збиралися вести політичну діяльність, але вони стали домагатися такого права для кожного громадянина, включаючи право створювати політичні організації, альтернативні КПРС. Люди зрозуміли, що тільки в державі, де дотримуються політичні свободи, громадяни можуть ефективно захистити і свої економічні інтереси.

Усе, що ще було живого в Україні, потягнулось до Гельсінкської групи. Це вперше по десятиліттях репресій така нечисленна українська інтелігенція організувалася і заговорила на увесь світ про неволю і безправ'я свого народу. У цьому розумінні гельсінкський рух був для України куди важливішим, ніж для народів, які мали свою державність, тому він у нас виявився в 70–80-х роках найстійкішим.

У правозахисників не було ілюзій, що влада дозволить відкрито обстоювати права людей, покликаючись на Гельсінкський акт. Вони знали, що ризикують волею і навіть життями. Але вони керувалися міркуваннями вищого ґатунку. Окрім того, що найчастіше мова йшла про елементарну людську гідність конкретних людей (із суми якої, власне, і складається честь народу), це був також далекоглядний політичний розрахунок: звернути увагу світової громадськості на стан з правами людини в Україні і з її допомогою напірати на владу з метою домогтися лібералізації цієї влади, що розширило би плацдарм для подальшого наступу на тоталітарну колоніальну систему з метою зруйнувати її.

Що українські правозахисники тоді зорієнтувалися в міжнародній політичній ситуації правильно, свідчить те, що саме цей шлях, сполучений з економічним виснаженням Радянського Союзу, з військовим та ідеологічним тиском Заходу, привів у кінцевому рахунку до краху російської комуністичної імперії і проголошення незалежної української демократичної держави.

Слід зазначити, що в русі за права людини і за національні права панувала висока культурна й моральна атмосфера, чутливість до нових ідей. Він протистояв як офіційній тоталітарній ідеології, так і

примітивізмів. Тому правозахисний рух в Україні об'єднав як низку течій (національно-визвольний рух, загальнодемократичний, релігійний, соціально-економічний або ж робітничий, боротьба за право на еміграцію), так і видатних особистостей (Левко Лук'яненко, Іван Світличний, Михайло Горинь, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Оксана Мешко, Ніна Строката-Караванська, Василь Стус, Микола Руденко, Петро Григоренко, Мустафа Джемілев, Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Василь Романюк — майбутній Патріарх Володимир та інші). У ньому знаходили собі місце українці і євреї, віряни різних конфесій і атеїсти, націоналісти й націонал-комуністи, соціал-демократи й анархісти. Вони ніколи не оголошували один одного ворогами, тому що в той час усім однаково потрібна була свобода, а державна незалежність України уявлялася ймовірним гарантом такої свободи.

Хоч український правозахисний рух не декларував своїх ідеологічних орієнтацій, та він із самого початку був однією з форм боротьби за національне визволення. У Західній Україні наріжним каменем правозахисний рух ставив національні права та питання релігії, тоді як на Великій Україні він мав ширший, соціально-економічний характер; у другій половині 70-х років він тісно змикався з рухом правозахисників-неукраїнців і з правозахисним рухом у Росії. (*Захаров Евгений. Диссидентское движение в Украине (1954–1987) // Права людини. — 1988. — № 2 (114). — С. 6–9.*) Як відзначив в одному з виступів український політолог Василь Лісовий, незалежність для частини правозахисників не була самоціллю, а засобом захисту українського самобутнього світу, національного досвіду, що поєднає «і мертвих, і живих, і ненароджених» (*Т. Шевченко*). Це був рух за свободу особи і за культурну самобутність усіх етнічних і релігійних груп, з яких віддавна складалося населення України.

Виходили з таких міркувань. Доки нація не розв'язала питання про свою державність — це питання відволікатиме всі її сили. Національна держава може бути більшою чи меншою мірою демократичною чи тоталітарною. А про здійснення прав людини за колоніального становища не може бути й мови. Незалежна Україна, судячи з її історичного досвіду, уявлялася правозахисникам тільки демократичною. Бо завжди, коли українці добивалися хоч відносної незалежності, вони, відповідно до свого волелюбного національного характеру, витворювали демократичні державні інституції чи проекти, де поважалася особиста і соціальна свобода (княжа доба з вічовим управлінням і виборними князями; Козацька християнська республіка, яка проіснувала 110 років; Конституція Пилипа Орлика; Центральна Рада 1917–1918 рр.; проекти державного устрою Організації Українських Націоналістів

1942 року та Української Головної Визвольної Ради 1944 року, нинішня державність, попри деякі потворні явища).

Гіркий досвід життя в умовах колоніального безправ'я і тотального беззаконня привів українських правозахисників до принципового переконання, що свобода можлива тільки там, де панує Закон. У цьому вони спиралися на правові демократичні традиції свого народу:

*Бо де нема Святої Волі — (тобто Божої. — В. О.)
Не буде там добра ніколи,
Нащо таки себе й дурить.
(Тарас Шевченко)*

Отже, підписання Прикінцевого акта НБСЕ і виникнення гелісінкського руху мало таке важливе значення, що дозволяє поділити історію правозахисного руху в Україні на період до цієї події і після неї.

ПЕРЕДУМОВИ

Унаслідок революції 1917–1920 рр. в основній частині України встановилася принесена на багнетах із Росії державність однопартійного, тоталітарного типу, яку, однак, можна розглядати як компроміс між пробудженими українськими національними і російськими окупаційними силами. (*Лисяк-Рудницький Іван. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 458.*) Уже в 20-х роках ця чужа українському народові влада змусила виїхати за кордон, репресувала або фізично винищила всіх власників, підприємливих людей, усіх членів українських політичних і громадських організацій (у тому числі й Української комуністичної партії — «боротьбистів»), усіх чиновників Української Народної Республіки, тобто національну, ще нечисленну, провідну верству. Але, щоб утриматися в Україні, партія більшовиків, у якій українці становили мізерну меншість, мусила рахуватися з потужним наростанням національних сил, тому підтримала політику коренізації, тобто українізації. Формувалася течія націонал-комунізму (Микола Скрипник, Микола Хвильовий, Олександр Шумський). Переконавшись, що процес стає неконтрольованим і загрожує формуванням модерної української нації та створенням самостійної української держави, яка, безперечно, швидко відмовилася б від чужого їй тоталітарного режиму, а закам'юльованій під СРСР Російській імперії — остаточним розпадом, російські окупаційні сили з 1929 року перейшли в рішучий наступ проти українства як такого. Теза Й. Сталіна, що українська інтелігенція не заслуговує довір'я, означала на практиці тотальне фізичне винищення в 30-х роках нової української еліти, що формувалася вже переважно в лоні Комуністичної партії (більшовиків) України та Української

автокефальної православної церкви. Початок винищенню було покладено «справою СВУ» («Спілки визволення України»), цілком сфабрикованою ГПУ.

Оскільки український етнос з його волелюбністю, приватновласницькою психологією та глибокою релігійністю взагалі не годився для створення «єдиного радянського народу — будівника комунізму», то обезголовлення нації було доповнене (під виглядом «розкуркулення») ще й ліквідацією кращої частини українського селянства. Масовий спротив колективізації був зламаний штучно викликаним голодом. Унаслідок масового винищення й депортації корінного українського населення на Схід (а під час Другої світової війни й на Захід) та масового «доприселення» (це тодішній офіційний термін) на його місце чужорідного населення — носія тоталітарної ідеології, генофонд українського народу — носія демократичного, волелюбного, християнського світогляду — був тяжко підірваний і значно змінений у гірший бік. Адже винищувався найкращий елемент. Проте мусимо погодитися, що українці як нація, за висловом Мирослава Мариновича (*Маринович М. Спокутування комунізму. — Дрогобич, 1993. — 45 с.*), теж мають на собі «гріх комунізму» і тяжко його покутують.

Західна Україна, окупована Польщею, теж піддавалася національному гнітові, проте не фізичному винищенню, тому спромоглася на потужний спротив як польській, німецькій, так і російській окупації (найбільшою мірою — Українська повстанська армія). Цю національно-визвольну війну Україна за цілковитої відсутності зовнішньої підтримки не могла виграти, тож наслідком її було винищення, ув'язнення та депортація в Росію найактивнішої частини населення Західної України. Хоча український народ програв і цей тур боротьби за визволення, та пам'ять про героїчну боротьбу навіки залишилася в його історичній свідомості.

Безперечно, рівень національної свідомости був вищим у західних областях, де щойно закінчилась національно-визвольна війна. У 50-х і навіть у 60-х роках у Галичині і на Волині виникали групи, які вважали себе спадкоємцями Організації Українських Націоналістів. Вони вели націоналістичну пропаганду, збирали або мали намір збирати зброю, щоб продовжувати збройний опір. Критична маса таких груп, як спостеріг Левко Лук'яненко, — 8–12 осіб, тривалість діяльності — від кількох місяців до трьох років. (*Лук'яненко Левко. До історії українського правозахисного руху // Прес-бюлетень УРП «Інформ». — Вип. 42 (182), 18 жовтня 1994 року. — С. 7–10.*) Відтак влада викривала підпільників, лідерів груп, як правило, розстрілювала, а членство ув'язнювала на максимальні терміни. За даними КГБ, тільки 1954–1959 рр. було ліквідовано 183 «націоналістичні та антирадянські

угруповання», засуджено 1879 осіб, з них 46 угруповань (245 осіб) у середовищі інтелігенції (*Захаров Е. Назв. пр.*). Хоча це вже був дискретний рух не пов'язаних між собою в часі і просторі груп, та глухі відголоски, що боротьба за свободу триває, осідали у свідомості народу. У 60-х рр. також і в західних областях естафету національно-визвольної боротьби перебирає інтелігенція, рух поступово набуває характеру юридично обґрунтованих політичних вимог.

Об'єднання України внаслідок Другої світової війни в одній, хоч і не своїй, державі, влиття в неї національно свідомого західноукраїнського населення викликало глибинну психологічну мутацію в українстві загалом, дало новий поштовх консолідації нації. (*Лисяк-Рудницький Іван. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 463.*)

Згортання в середині 50-х років масового терору стихійно спричинило формування нової еліти переважно на основі корінного населення: у середині 50-х років українці стали переважати в КПУ, її нарешті почали очолювати українці родом. Хоча правляча номенклатура, що почала формуватися, з огляду на тотальну її русифікацію, була позбавлена повновартості національної свідомості, та все ж виявилось, що жодна сторона — як українська, так і російська — не визнали вищезгаданий компроміс остаточним. Ідеологічне невизнання СРСР спадкоємцем Російської імперії, формальне існування УРСР у межах загалом демократичної федералістичної конституції СРСР, позірне членство УРСР в ООН, яка прийняла Загальну декларацію прав людини, поява на західних кордонах країн «соціалістичної співдружності», де було більше свобод, плекали в українців надію колись наповнити міф про вільну Україну реальним змістом. У лоні щиро чи вимушено комуністичної еліти визрівало дисидентство, яке найчастіше переймалося саме національно-культурними проблемами (*Там само, с. 466 та ін.*).

Водночас атеїстична держава посилює тиск на вірян різних конфесій. Були знищені УАПЦ й УГКЦ, заборонені майже всі протестантські релігійні течії, закрито і зруйновано тисячі храмів, ув'язнено безліч порушників заборони вести релігійну пропаганду та віруючих юнаків — за відмову йти до війська чи брати в руки зброю. Це викликало масовий, часом організований рух за свободу сумління, який, однак, залишається маловивченим через масову загибель його учасників, а також через те, що цей досвід вони часто свідомо не фіксували (мовляв, у Бога все записано).

В умовах відносної лібералізації виникають стихійні робітничі страйки та заворушення у зв'язку з підвищенням цін на продукти, ігноруванням техніки безпеки на виробництві, сваволею властей (ча-

сто міліції). Як вид робітничого спротиву, як боротьбу за елементарні права трудящої поневоленої людини слід розглядати страйки і повстання в політичних концтаборах російської Півночі, Сибіру та Казахстану наприкінці 40-х – на початку 50-х років, де зазвичай провідною силою були ув'язнені українські повстанці. Хоча страйки і повстання були жорстоко придушені, а за фіксацію та поширення інформації про такі факти влада жорстоко переслідувала, все ж таки вона змушена була поступатися, пом'якшувати режим як у «малій», так і у «великій» зонах, що ставало набутком суспільства в боротьбі з державою.

ШІСТДЕСЯТНИЦТВО. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ

Ідею прав людини українські мислителі висловлювали ще в XIX ст. (Михайло Драгоманов, Богдан Кістяківський та інші); у неявній формі вона стала важливою складовою частиною Конституції УНР 1918 року. Але рух, який свідомо ставив перед собою мету домагатися визнання прав людини державою, тобто узаконення прав людини — явище, що виникло тільки в 60-х рр., у період хрущовської «відлиги», на тлі критики культу особи й «казарменного комунізму». Оскільки «сталінська», а потім «брежньєвська» Конституція СРСР містила низку статей, що проголошували свободу слова, зібрань, віросповідання тощо, то правозахисний рух намагався використати цю обставину, вимагаючи «дотримуватись Конституції». Але в міру розширення руху правозахисники все більше покликалися на міжнародні документи з прав людини — *Загальну декларацію прав людини ООН від 10 грудня 1948 року*, прийняті ООН 16 грудня 1966 року *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права*, *Міжнародний пакт про громадянські й політичні права*, що були підписані УРСР 19 жовтня 1973 року, та *Факультативний протокол* до останнього, що набув чинності 23 березня 1976 року.

Правозахисний рух в Україні виникав як складова частина національно-визвольного: він поєднував у собі вимогу індивідуальних прав (громадянських, політичних, соціальних) з колективним правом на національно-культурну ідентичність та національну державність (що позначалося терміном «національні права»). Існував також загальнодемократичний напрям, релігійний, соціально-економічний (робітничий рух), вимога права на еміграцію (передусім боротьба євреїв за право на виїзд).

Оскільки і культурні, і політичні домагання можна було формулювати та захищати лише за умови принаймні такого фундаментального права, як свобода слова, то захист прав людини стали вважати вирішальною передумовою. Хоча в різних групах по-різному оцінювали

співвідношення між національними домаганнями і правозахистом, але, зрештою, визнавали, що ці два складники мають поєднуватися.

З соціологічного погляду дисидентський та правозахисний рух складався з людей різних світоглядних, філософських та політичних орієнтацій, не завше явно висловлених: екзистенціалізм, позитивізм та аналітична філософія, ревізіонізм тощо. Одні інакодумці тяжіли до раціоналізму (іноді поєданого з атеїзмом), інші — до релігійного світогляду. У спектрі політичних позицій розрізнялися незалежники, автономісти, націонал-комуністи, демократи (які вважали національне питання менш важливим або й зовсім неважливим) тощо. Але ці індивідуальні уподобання й позиції були відомі хіба в колі друзів, оскільки, з тактичних міркувань, вони рідко виявлялися в тодішніх публікаціях, у програмових документах. Зрештою, людей різних світоглядних та ідеологічних орієнтацій єднало прагнення висловлювати свої погляди, що привело до поширення позацензурної літератури — так званого самвидаву (машинописна і фотокопічна література критичного змісту).

Як тільки в епоху хрущовської «відлиги» ослабли залізні пута сталінщини, поодинокі віцїлілі представники української творчої інтелігенції — Олександр Довженко, Максим Рильський, Борис Антоненко-Давидович — привертають увагу до ненормального становища свого народу, насамперед його культури, мови. Вони стали «духовними батьками» покоління, яке дістало назву *шістдесятники*.

Діючи в рамках існуючої системи, шістдесятники відновили суму соціально-психологічних якостей інтелігенції: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості, повагу до етичних норм, до права й законності. (*Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995. — С. 30.*) Перші його прояви — культурницькі. Це поезія Ліни Костенко, Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ігоря Калинця; публіцистика та літературна критика (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба), твори художників Алли Горської, Панаса Заливахи, Стефанії Шабатури та інших. У Києві ці люди згуртувалися в Клубі творчої молоді (1959–1964, президент Лесь Танюк), який став національно-культурним осередком: організовував літературно-художні вечори, виставки, подорожі, колядування. Такі ж клуби почали діяти у Львові (1962 р., КТМ «Пролісок»), Дніпропетровську, Одесі, в інших містах. Коли ж восени 1962 року президент Київського КТМ Лесь Танюк, Алла Горська та Василь Симоненко відвідали поховання жертв репресій 30-х років у Биківні під Києвом і оприлюднили меморандум до міськради з вимогою розслідувати ті події — на КТМ почався інтенсивний тиск, що увінчався закриттям

його 1964 року, побиттям В. Симоненка, внаслідок чого він помер, еміграцією до Росії Л. Танюка, убивством Алли Горської.

Хоча цей рух наголошував на поцінуванні національно-культурної самобутності, та він не був консервативно-реставраційним, а ніс у собі дух оновлення форм і змісту. Він неминуче мав перерости в рух політичний, антиімперський, оскільки колоніальне становище України було основною причиною нищення української культурної самобутності. Поезія В. Симоненка була, можливо, найпершим виразним свідченням цього доростання до політичних вимог (*«Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!»*). Шістдесятники пам'ятали, що Конституція СРСР містила статті, якими підтверджувався суверенітет союзних республік, у тім числі й право на вихід зі складу СРСР, але перші політичні вимоги обмежувалися розширенням повноважень республіканських державних органів. І це, з огляду на стан масової політичної свідомості, була правильна ідеологічна орієнтація.

Важливим складником правозахисного руху, що зароджувався, було обстоювання права на свободу віросповідання. Провідну роль тут відігравали віруючі греко-католицького обряду та протестантських церков (баптисти, ієговісти тощо).

Першою *Українська робітничо-селянська спілка* (1958–1961, лідер Левко Лук'яненко) усвідомила, що в годину поразки нація в боротьбі за самостійність повинна опертися не на фізичну силу, а на силу права, зафіксованого в Конституції і задекларованого в міжнародних правових документах. Покликаючись на ст. 14 Конституції УРСР, згідно з якою республіка мала право на вихід зі складу СРСР, зберігаючи існуючий соціальний лад, УРСС висунула цілком законну ідею референдуму з цього питання. Звичайно, ніхто з членів УРСС не був щирим марксистом-ленінцем і прихильником комунізму, тож проект її націонал-комуністичної програми писався як завідомо тактичний. Добре розуміла це і влада. «Конституція — для негрів і для таких дурнів, як ви», — сказав слідчий заарештованому Іванові Кандибі, визнавши тим самим, що конституція є лише пропагандивною фікцією. Члени УРСС були заарештовані 20 січня 1961 року, так і не вийшовши з підпілля. Л. Лук'яненко був засуджений закритим судом до страти, яку через 72 доби замінили на 15 років ув'язнення, решта 7 членів дістали від 7 до 15 років ув'язнення. Інформація про «справу юристів» вийшла з концтаборів щойно 1967 року (*опублікована під назвою «Українські юристи під судом КГБ» у журналі «Сучасність» у 1968 році*), так що її діяльність тоді фактично не була відома суспільству. Проте ідея виходу України з СРСР і встановлення правової держави ненасильницькими, правовими засобами була здійснена 1991 року.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. в Україні з'явився відкритий опозиційний рух. Як зауважив відомий політолог Іван Лисяк-Рудницький, на тлі тотального нищення всього, що виявляло ознаки інакомислення, це здавалося майже дивом. (*Лисяк-Рудницький Іван. Політична думка українських підрадянських дисидентів // Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 477.*)

З весни 1962 року почалося інтенсивне спілкування київських і львівських шістдесятників, вироблялася спільна лінія поведінки. Галичани Михайло та Богдан Горині пропонували вдаватися до досвіду ОУНівського підпілля, проте кияни Іван Світличний, Іван Дзюба вважали більш доцільним і безпечним розвивати національно-культурне просвітництво. Цей шлях виявився правильним. В Україні, яка поволі виходила з чорної смуги тотальних репресій, «*нарости з худеньких матерів в саду порубанім*» (М. Вінграновський) нові люди, молоде покоління інтелігенції, яке готувалося взяти на себе вищу відповідальність за долю свого народу. Це здебільшого не були відверті противники комунізму, декотрі щиро хотіли вдосконалити соціалістичну систему. У їхньому колі поширюється позацензурна машинописна й у фотокопіях література критичного щодо дійсності характеру: вірші, статті, які не могли бути опубліковані в офіційній пресі, історичні документи, що пробуджували національну свідомість і волелюбність (наприклад, видана за кордоном брошура «*Вивід прав України*», історіософічна праця кінця XVIII ст. «*Історія русів*», праці «*Две русские народности*» Миколи Костомарова, «*Що таке поступ*» Івана Франка, зрештою, *Загальна декларація прав людини ООН* та ін.). Своєрідною віддушиною, де якось можна було висловитися, стала літературна критика, яка, однак, уже не вмщалася в дозволені межі — і вона теж вихлюпувалася в самвидав.

Подією, що сколихнула сумління шістдесятників, стала пожежа 24 травня 1964 року в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві: згорів відділ українських стародруків і рукописів, архів Центральної Ради. У самвидаві з'явився анонімний твір під назвою «*З приводу процесу над Погружальським*», де писалось: «*Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу — його життя залежить від нашої готовності постояти за себе*». (Автори цього документа — Євген Сверстюк та Іван Світличний.)

Щоб уникнути звинувачення в підпільній діяльності, шістдесятники переважно не прагнули створювати документально оформлені організації. Їхні осередки діяли на основі міжособистих контактів (дружніх, родинних та професійних). У самвидавських матеріалах переважно не ставилось питання про зміну ладу, тому їх поширення важко було кваліфікувати як «антирадянську агітацію та пропа-

ганду» (ст. 62 КК УРСР). Та це, однак, не врятувало шістдесятників від репресій. Бо, як висловився якимось Євген Сверстюк, коли до купи сходиться так багато таких розумних, талановитих, славних людей, то щось із цього мало бути. Це розуміла і влада. Микита Хрущов уже в березні 1963 року заявив: «Ми проти мирного співіснування у сфері ідеології». З усуненням його з посад ідеологічний наступ на інакодумство закономірно обернувся репресіями. Влада сама підштовхнула інакодумців від комунізму (можна сказати, дисидентів чи ревізіоністів) у стан своїх непримиренних ворогів, заарештувавши у серпні — вересні 1965 року десятки осіб. У Києві це були літературний критик Іван Світличний, інженери Іван Русин та Олександр Мартиненко, студент Ярослав Геврич, лаборантка Євгенія Кузнецова, у Львові — психолог Михайло Горинь, мистецтвознавець Богдан Горинь, студент Іван Гель, викладачі університету Михайло Осадчий та Михайло Косів, у Криму — літератор Михайло Масютко, у Житомирі — лінотипист Анатолій Шевчук, в Одесі — письменник Святослав Караванський, в Івано-Франківську — історик Валентин Мороз, художник Панас Заливаха, інші.

21 особа була засуджена до невеликих — порівняно зі звичними сталінськими — термінів ув'язнення (найбільше — 6 років). (Див. про це: Чорновіл В'ячеслав. *Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): Збірник матеріалів. — Париж, 1967. Перевидано «Меморіалом» 1991 р. у Львові.*) Судячи з цього, арешти були проведені поспіхом, може, й неохоче, за прямою вказівкою з Москви. Метою репресій було завдати превентивного удару по інакомисленню як суспільному явищу взагалі, доки воно не набуло небезпечного розмаху. Більшість провідних осіб залишилися на волі (Івана Світличного випустили через 8 місяців «за відсутністю доказів»), тож замість залякати, ці не надто жорстокі репресії збудили інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Здійнялася ціла хвиля протестів, було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих (тут відзначилася Ліна Костенко), виник термін «підписанці». Під судами у Львові натовпи скандували «Слава!», підсудним кидали квіти. Такі дії мали вже характер організованого правозахисного руху.

Першим відкритим протестом проти арештів був виступ Івана Дзюби 4 вересня 1965 року на перегляді фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова в кінотеатрі «Україна» в Києві. Він сказав, що це свято національного мистецтва затьмарене численними арештами, і став перераховувати імена заарештованих. Здійнявся галас, директор кінотеатру почав стягувати промовця зі сцени. Дзюбу, за домовленістю, підтримав В'ячеслав Чорновіл, а Василь Стус несподівано закликав устати тих, хто проти відродження сталінізму.

Хто найактивніше захищав заарештованих, сам зазнавав репресій: виключення з вишів, з аспірантури (Василь Стус), звільнення з роботи (Михайлина Коцюбинська, Юрій Бадзьо, Світлана Кириченко), зняття з захисту дисертацій (Євген Пронюк), заборона друкуватися сотням творчих людей. В. Чорновіл уклав книгу матеріалів про заарештованих «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”», за яку 1967 р. теж був ув'язнений. Художниця Алла Горська згодом, 28 листопада 1970 року, була вбита за таємничих обставин. Такі факти позбавляли шістдесятників ідеологічних ілюзій щодо тоталітарного, антиукраїнського характеру влади в Україні. Так, ув'язнений у 1965 і 1981 роках психолог Михайло Горинь відзначив: *«Потім, коли нас заарештували другий раз, з'ясувалося, що дуже добре себе почуваєш, коли говориш: так, я проти вас воюю і буду воювати, бо ви є злочинці. Тоді стається на свої місця і не треба ніяких виправдань. А перший період не був такий. Політичне лукавство якоюсь мірою було продиктоване не стільки рівнем свідомості, скільки тактикою, неготовністю відповідати за свої дії»* (цит. за книгою: Касьянов Г. Незгодні... С. 51).

Арештанти 1965 року принесли в політичні табори новий дух, відзначав Левко Лук'яненко. (Лук'яненко Л. Назв. пр. С. 8.) Ці люди вже були вільні від «шпигуноманії» і відверто заговорили про свій зв'язок із українською патріотичною діаспорою, нелегально діставали в неволі самвидав і, головне, налагодили вихід інформації з зон про факти порушення прав людини — як нинішні, так і в попередні часи. Відтоді вся історія концтаборів — це протести проти нелюдських умов утримання, боротьба за елементарні людські права політв'язнів, пошуки способів передати на волю інформацію про цю боротьбу — з великим ризиком бути додатково покараним. Бо жодна акція протесту, в тому числі страйки, тривалі голодівки, не досягала позитивного результату, якщо протестуючих не підтримували закордонні правозахисні організації чи зарубіжні політики, якщо про них не говорили закордонні радіостанції. Це воістину драматична і героїчна історія, пов'язана зі стражданнями як самих в'язнів, так і їхніх родин, проте рідко хто з них уклякав на коліна. Поняття «в'язень сумління» набуло реального змісту: кожен міг вийти на волю достроково, потоптавши власне сумління, тобто написавши «покаянну» заяву, виказавши все про себе та інших людей, доносячи на ближнього. Сили духу в'язням сумління додавала моральна підтримка вільного світу, української діаспори, наявність у концтаборах визнаних моральних авторитетів — останніх із повстанців УПА, 25-літників, які були також учасниками повстань політв'язнів (Михайло Сорока, Катерина Зарицька, Данило Шумук, Євген Пришляк, Мирослав Симчич, Степан Мамчур та багато інших), з якими молодше покоління

швидко порозумілося. Тут сиділи представники інших поневолених Росією народів, в очах яких українці мали заслужену репутацію найстійкіших борців за волю.

Природно, що опозиція 60-х виходила з політичної реальності — існування УРСР у складі СРСР. Вона вдавалася до зрозумілих загальові ідеологій — націонал-комунізму, націоналізму, соціал-демократії. Тоді в країнах «соціалістичного концтабору» набрав популярності «ревізйонізм» як надія перетворити «реальний соціалізм» на «соціалізм із людським обличчям». В Україні теж дехто щиро обстоював «справжній» соціалізм і «справжній» інтернаціоналізм — як рівноправність націй, включаючи право кожної нації на свою державність.

Найвидатнішим проявом націонал-комунізму як руху за розширення національної автономії був написаний з марксистсько-ленінських позицій трактат Івана Дзюби «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*» (кінець 1965 р.). Ця праця, як зазначив Георгій Касьянов (*Касьянов Г. Незгодні... С. 96–98*), стала своєрідним маніфестом більшості критично мислячої української інтелігенції, яка сподівалася розв'язати національні, відтак і соціальні проблеми своєї батьківщини в межах існуючої системи. Звична читачеві марксистська термінологія, серія антитез (протиставлення «справедливої» теорії «ленінської національної політики» несправедливій практиці, «справжнього марксизму-ленінізму» його «спотвореному варіантові») сприймалися як тактичний засіб, не більше, хоч сам автор намагався видаватися щирим марксистом. Автор спростовує ідею «злиття націй», міф про «цивілізаторську місію великого російського народу» щодо інших народів СРСР, причому робить це аргументовано, логічно, послідовно. Радикалів автор привабив гостротою поставлених питань, поміркованих — лояльністю до радянської системи. Це була витончена і високоерудована опозиція, а все ж таки в межах наявної системи. Одначе відомо, що система не може бути змінена без перетворення в масовій свідомості людей: без утвердження національної та громадянської свідомості неможливо утвердити повноцінну демократичну незалежну державу (підтвердженням чого можуть бути 90-ті роки). Дзюба став найавторитетнішою особою серед критично настроєної інтелігенції, особливо молоді. У керівних колах України несподівано виявилася багато прихильників націонал-комунізму (насамперед перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест), і вони декілька років захищали І. Дзюбу від арешту, навіть — ніби з метою критики — посприяли розмноженню і поширенню його праці. Та коли ця система відчула, що націонал-комунізм розхитує її і відкинула І. Дзюбу в табір своїх ворогів — він почав виправдовуватися, що не хотів завдати шкоди існуючому ладові, лише поліпшити його. Остаточо І. Дзюба капітулював

після арешту 18 квітня 1972 року, чим викликав гірке розчарування серед численних своїх прихильників. (*Див., напр., «Відкритий лист до Івана Дзюби» Василя Стуса. Твори в 6 т., 9 кн. — Львів: Просвіта, 1994–1999. — Т. 4. — С. 441–443.*)

Найвизначнішим представником інтегрального націоналізму став блискучий публіцист, історик Валентин Мороз з його філософським волюнтаризмом, обстоюванням чистоти національного ідеалу будь-якою ціною, культом сильної особистості і пасіонарністю. Другий арешт його 1 червня 1970 року і засудження на 14 років стали грізним попередженням усьому правозахисному рухові, що зароджувався.

Обидві ці видатні постаті — Іван Дзюба і Валентин Мороз — пройшли свій трагічний шлях. І обидва виявилися в глухому куті. Тому що тупиковими були обидві ці галузі опозиції. І націонал-комунізм, і інтегральний націоналізм — тоталітарні напрямки, характерні для 20–40-х років, але вони стали вчорашнім днем для шістдесятих. Адже і комунізм, і інтегральний націоналізм виправдовують революційне насильство, нетерпимі до ідеї прав людини, і саме вони, як твердить Іван Лисяк-Рудницький, завели український народ у глухий кут історії. (*Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — С. 480–481.*)

Третій шлях, свого часу мало помічений, пропонував підпільний «Український національний фронт», що видавав журнал «Воля і Батьківщина» (1964–1967, лідер Дмитро Квецко). Це самостійний розвиток у вигляді «народного соціалізму», дуже близького до реалій тодішньої західноєвропейської соціал-демократії. Це була ледве чи не найдетальніше розроблена програма націоналістичної течії українського визвольного руху в 1960–1980-х. Цілком реалістичними, як зазначає Анатолій Русначенко (*Русначенко Анатолій. Національно-визвольний рух в Україні. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. — С. 105–140; Русначенко Анатолій. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. — С. 221–232*), були розділи програми УНФ «Національні відносини» і «Політичні вимоги» — вони частково почали здійснюватися в сучасній Україні.

Основна ж течія національно-визвольного руху, що дістала назву «шістдесятники» і найяскравіше виявилася в позацензурному машинописному журналі «Український вісник» (1970–1972, редактор В'ячеслав Чорновіл), характеризувалася поєднанням боротьби проти національного гноблення з боротьбою за права людини. Вузьке було коло шістдесятників. «Мало нас. Дрібнесенька щопта. Лише для молитов і всечекання» (*В. Стус*). Але вони засвідчили неперервність поривань українського народу до волі. Важливо, що ниточка опору в нас не уірвалася після поразки у збройній боротьбі, як у наших сусідів білорусів.

Шістдесятники в нових формах продовжили найшляхетніші традиції українського національно-визвольного руху XIX–XX ст. з його демократичною і гуманістичною спрямованістю, традиції української державності XVII–XVIII століть і 1917–1920 рр., національно-визвольного руху 40–50-х рр.

Друга половина 60-х років була часом інтенсивного множення літератури самвидаву, і то саме в колі шістдесятників. До його виготовлення, зберігання, розповсюдження причетне широке коло людей, які не «засвітилися» в карних справах, але їхня лепта неоціненна. Професіоналізації самвидаву дуже посприяла поява цілого прошарку «кочегарів з вищою освітою» — викинутих з роботи творчих людей, які не мали де застосувати свій потенціал. Найвидатнішими авторами самвидаву були В. Чорновіл (*«Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”»*) та *«Як і що обстоює Богдан Стенчук, або 66 запитань і зауваг “інтернаціоналістові”*» — у відповідь на недолугу спробу влади полемізувати з Іваном Дзюбою *«Що і як захищає І. Дзюба»*, підписану псевдонімом), Михайло Осадчий (роман *«Більмо»* — про арешт автора 1965 р. та ув'язнення в Мордовії), Василь Стус (*«Місце в бою чи в розправі?»*, теж на захист І. Дзюби, його ж праця *«Феномен доби»* — блискуче літературознавче дослідження про падіння геніального поета Павла Тичини до рівня придворного лакея), історичне дослідження історика Михайла Брайчевського про акт 1654 року *«Возз'єднання чи приєднання?»*. Він же та Олена Апанович починають цикл лекцій з історії княжої доби, козацтва. Дівав приватний етнографічний музей Івана Гончара, що фактично став клубом, де юрмилася і виховувалася національно свідомо молодь. Почали свої репетиції фольклорні колективи *«Жайворонок»* Бориса Рябокляча та *«Гомін»* Леопольда Яценка. Відновилася традиція колядувань, ушанування Тараса Шевченка 22 травня — у день його перепоховання в Україні 1861 року. 1967 року влада спробувала була схопити кількох учасників біля пам'ятника в Києві, але близько 600 осіб на заклик Миколи Плахотнюка пішли до будинку ЦК КПУ і добилися звільнення затриманих. Це була перемога: надалі, до 1972 року, влада стала проводити біля пам'ятників свої офіційні «фестивали дружби народів», а потенційних учасників несанкціонованих зібрань декани попереджували про виключення з вишів, керівники установ — про звільнення з роботи. Утім 1970 року Володимир Рокецький, а 1972 року Анатолій Lupиніс були схоплені за читання віршів біля пам'ятника й ув'язнені.

З'явилася ціла низка літературних творів, які несли волелюбні, гуманістичні ідеї. Найяскравіший з них, роман *«Собор»* Олесь Гончара (січень 1968 р.), викликав жваву дискусію в суспільстві про національні

духовні вартості. Увиразнив ці ідеї Євген Сверстюк у глибокій філософській праці «Собор у риштованні», у статтях «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза». Дискусія завершилася вилученням роману з крамниць та бібліотек, паплюженням знаменитого письменника в офіційній пресі та ув'язненням 1970 року автора «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська» на підтримку «Собору» Івана Сокульського, а також Миколи Кульчинського, умовним ув'язненням Віктора Савченка.

Сильні середовища української, російської та єврейської опозиційної інтелігенції, де визрівали ідеї захисту прав людини, були в Одесі (Ніна Строката, Василь Барладяну, Ганна Михайленко, Леонід Тимчук, В'ячеслав Ігрунов, Давид Найдіс, Рейза Палатник), у Харкові (переважно загальнодемократичного характеру, зорієнтованого на московських правозахисників — Генріх Алтунян, Володимир Недобора, Володимир Пономарьов, Аркадій Левін), у Дніпропетровську (Іван Сокульський, Олександр Кузьменко, Микола Береславський), в Умані (Надія Суровцова, Кузьма Матвіюк, Богдан Черномаз), у містах Галичини.

Уночі проти 1 травня 1966 року студент Георгій Москаленко і робітник Віктор Кука вивісили синьо-жовтий прапор над Київським інститутом народного господарства. Вони були знайдені через 9 місяців і ув'язнені. То тут, то там розкидали листівки проти русифікації. За них 1968 року були ув'язнені робітники будівництва Київської ГЕС Олесь Назаренко, Василь Кондрюков, Валентин Карпенко, у 1969-му — Левко Горохівський у Тернополі, за вірші — Микола Горбаль у Борщеві. Окремі патріоти на знак протесту проти порушення права українців бути господарями на своїй землі вдавалися до прилюдного самоспалення. Так, Василь Макух учинив це на Хрещатику в Києві 5 листопада 1968 року — раніше за чеха Яна Палаха. Микола Береславський з Бердянська робив таку спробу 10 лютого 1969 року у вестибюлі Київського університету — його скрутили в останній момент. Уночі проти 21 січня 1978 року, розкидавши листівки, спалився біля могили Т. Шевченка в Каневі колишній політв'язень Олекса Гірник із Калуша.

Як справедливо зазначив Роман Шпорлюк (*Шпорлюк Роман. Імперія та нації / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 277*), в епоху Брежнєва — Щербицького Москва розгорнула безпрецедентну експансію на Україну, прагнучи цілковито ліквідувати її мовну, культурну та історичну національну ідентичність. Робилося це через знищення україномовної системи освіти, газет та журналів, політичні чистки. Унаслідок цього величезні маси української людності у своїй національній і людській самосвідомості опустили нижче нуля: вони стали соромитися й цуратися свого українства.

Згодом Василь Стус писав про цю гнітючу атмосферу так: «Не один із нас розпачливо думав, що саме духовне існування рідного народу сьо-

годні поставлено під загрозу. І не один із нас відчував: коли якийсь порятунок ще є, то тільки сьогодні. Бо завтра вже буде пізно. І ми, живі свідки цього тихого, потаємного затоплення нашого національного сучасності, змушені були заговорити про явища геноциду». (Стус Василь. Твори. — Львів: Просвіта. — Т. 4. — С. 443.) Микола Руденко в одному інтерв'ю з нагоди проголошення незалежності України 1991 року сказав: «Господь нас вихопив з-над самісінької прірви. Ще одне покоління, ще років 15–20 — і вже не було б чого рятувати, Україна стала б непотрібною українцям, як непотрібна Білорусія білорусам...»

Проникав в Україну, зокрема через Леоніда Плюща, російський самвидав. Це Л. Плющ переклав на російську мову найважливіші українські твори. Хоч український самвидав був тематично вужчий від російського, бо майже виключно зосереджувався на національній проблемі, та він стимулював пробудження національних, волелюбних настроїв інших поневолених народів і відкривав всесоюзному читачеві проблеми, які мусили в майбутньому вирішуватися, насамперед проблемі деімперіалізації свідомости панівної в СРСР нації, російської.

Коли у травні 1969 р. в Москві виникла *Ініціативна група захисту прав людини в СРСР*, до неї увійшли киянин Леонід Плющ та харків'янин Генріх Алтунян (обидва стояли на загальнодемократичних засадах). Першою в Україні власне правозахисною організацією слід вважати «Громадський комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської» (заяву від 21 грудня 1971 р. про його створення підписали В'ячеслав Чорновіл, Ірина Стасів-Калинець (Львів), Василь Стус (Київ), Леонід Тимчук (Одеса), Петро Якір (Москва)). Комітет мав намір діяти на засадах Конституції і міжнародних правових актів — Загальної декларації прав людини ООН та Пакту про громадянські й політичні права. Метою він ставив ознайомлювати офіційні установи та громадськість з обставинами справи, наглядати за дотриманням законности в ході слідства та суду, збирати підписи на захист заарештованої. Окрім заяви, Комітет устиг оприлюднити бюлетень «Хто така Н. А. Строката (Караванська)». Але вже на початку 1972 року майже всі члени Комітету опинилися за ґратами.

Як ми вже зауважували, досі шістдесятництво свідомо уникало організаційних моментів, остерігаючись жорстоких репресій, закритих судів, звинувачень у «зраді батьківщини». Так, Євген Пронюк, який ще 1964 р. написав був програмову самвидавну статтю «Стан і завдання Українського визвольного руху», пропонував створити підпільну патріотичну партію. Неформальний, але загальноновизнаний лідер шістдесятників Іван Світличний заперечив цю ідею, більше того, він був і проти видання журналу «Український вісник» як ознаки організації. І все ж під кінець 60-х років інтенсивно продукований шістдесятни-

ками самвидав фактично перетворився на організаційну інфраструктуру руху опору. «Український вісник» збирав під однією обкладинкою все найважливіше з самвидаву, свідомо оминаючи речі, які могли бути визнані «антирадянськими». Коли поповзли чутки про арешти, що готуються саме у зв'язку з появою журналу, В. Чорновіл зупинив підготовлений 6-й випуск. Але маховик репресій уже був запущений.

ПОКІС 1972 РОКУ. КІНЕЦЬ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

Інакодумство розхитувало систему, псувало міжнародну репутацію держави, яка, не витримуючи економічної та військової конкуренції з демократичним Заходом, включилася в процес «розрядки» (відпруження, детанту). Тому 28 червня 1971 року ЦК КПРС потайми ухвалив постанову «Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», яку через місяць продублював ЦК КПУ, додавши «місцевого матеріалу». Затівався «генеральний погром». За чутками, Політбюро ЦК КПРС 30 грудня 1971 року постановило розпочати всесоюзну кампанію проти самвидаву з метою зруйнувати інфраструктуру його виготовлення та розповсюдження. Для українського руху було розіграно окремих, «шпигунський детектив» (*Касьянов Г. Незгодні... — С. 119–121*). 4 січня 1972 року на кордоні в Чопі було затримано громадянина Бельгії туриста Ярослава Добоша, члена Співки української молоді. Він після належної «обробки» показав, що зустрічався у Львові та Києві і «обмінювався інформацією» з кількома шістдесятниками, в т. ч. з Іваном Світличним. Починаючи з 12 січня 1972 р. в Україні були заарештовані близько ста осіб, проведено тисячі обшуків, десятки тисяч людей були стероризовані допитами як свідки, викинуті з роботи, з вишів. Примітивна авантюра зі «шпигунськими» пристрастями закінчилася прес-конференцією Добоша 2 червня, після чого його видворили за межі СРСР. Нікому з заарештованих не інкримінували «зради батьківщини», тільки «антирадянську агітацію і пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Але цього разу майже всі провідні діячі шістдесятництва дістали максимальний реченець (7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання) й етаповані за межі Батьківщини — в Мордовію та Пермську область Росії, потім до Сибіру (Іван та Надія Світличні, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Гель, Ірина та Ігор Калинці, Стефанія Шабатура, Михайло Осадчий, Василь Стус, Зіновій Антонюк та інші). Найупертіші, що не давали ніяких показів (Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Борис Ковгар, Василь Рубан), були запроторені до психіатричок. Тоді майже кожного звинуваченого в «антирадянській агітації та пропаганді» відверто шантажували, проводячи через психіатричну експертизу. Поодинокі спроби протесту

проти арештів присікалися щонайжорстокіше. Так, коли талановитий перекладач Микола Лукаш запропонував заарештувати себе замість Івана Дзюби, його прилякали психіатричкою і наклали заборону на публікацію його перекладів. Філософ Василь Лісовий 5 липня 1972 року подав до ЦК КПУ «Відкритий лист членам ЦК КПРС і ЦК КП України», який закінчувався так:

«Зважаючи на умови, в яких подається цей лист, мені важко вірити в конструктивну реакцію на нього. Хоч я не виступаю ні в ролі відповідального, ні в ролі свідка, ні в ролі якимось чином причетного до тієї справи, що нині іменується “справою Добоша”, після подання цього листа я безперечно опинюся в числі “ворогів”. Мабуть, це й правильно, бо Добоша звільнено, а “справа Добоша” — це вже просто справа, обернена проти живого українського народу і живої української культури. Така “справа” дійсно об’єднує всіх заарештованих. Але я вважаю себе теж причетним до такої справи — ось чому прошу мене також заарештувати і судити». (Лісовий Василь. Відкритий лист до членів ЦК КПРС і ЦК КП України // Зона. — 1994. — № 8. — С. 125–148.)

Наступного дня його «прохання» було задовільнене. З кипую нерозкладених машинописних відбитків листа, призначеного для розповсюдження (до 100 екземплярів), 6 липня був заарештований і Євген Пронюк. 5 березня 1973 року в цій справі заарештований учитель Василь Овсієнко.

Суспільна атмосфера, на відміну від 1965 року, була гнітючою. Усіх, хто не давав показів проти заарештованих і виявляв найменші ознаки співчуття до них, звільняли з роботи, виключали з інститутів, їм закривалися будь-які можливості службового зростання і творчого оприлюднення (друк, виставки тощо). Як відродження 20-х років справедливо називають розстріляним, так відродження 60-х — задушеним. Хто хотів вижити — мусив принизливо каятися (Зіновія Франко, Микола Холодний, Леонід Селезенко, Іван Дзюба), інші — криводушно писали пасквілі на своїх недавніх друзів або закордонних «українських буржуазних націоналістів — найманців іноземних розвідок», вичавлювали з себе фальшиві оди на честь душителів своєї батьківщини (Іван Драч, Дмитро Павличко), окремі не витримували задушливої атмосфери і спивалися (Михайло Чхан), наклали на себе руки (Григор Тютюнник), найстійкіші — надовго йшли у «внутрішню еміграцію» (Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Валерій Шевчук) або й справді емігрували в Росію (Лесь Танюк, Павло Мовчан).

За цих умов зрозумілими виявилися тенденції до згортання публічної опозиційної діяльності та повернення до підпільних методів. Так, підготовлений В. Чорноволом, але зупинений 6-й випуск «Українського вісника» анонімно видали Ярослав Кендзьор, Михайло Косів,

Атена Пашко; паралельно в Києві 6-й випуск видали Євген Пронюк і Василь Лісовий. Окрім дати громадськості правдиву інформацію, видавці мали ціль сплутати слідству карти, відвернути звинувачення від В. Чорновола. 1973–1975 рр. Степан Хмара (Червоноград), Віталій Шевченко та Олесь Шевченко (Київ) підпільно видали спарений 7–8 випуски «Українського вісника», а 9-й мусили знищити безпосередньо перед обшуками. Вони були виявлені й засуджені аж 1980 року.

Ще навчаючись у школі в Самборі, Зорян Попадюк разом зі своїми однокласниками організував підпільну опозиційну групу «Український національно-визвольний фронт» (УНВФ; назвою хотіли наголосити на спадкоємності від «Українського національного фронту» Дмитра Квецька, Зіновія Красівського, розгромленого 1967 року). Скоро всі члени УНВФ вступили до вишів, група розрослася кількісно й географічно. Вона видавала машинописний журнал «Поступ». Її було викрито в березні 1973 року. 19-річний З. Попадюк дістав 7 років ув'язнення та 5 років заслання, Яромир Микитко — 5 років ув'язнення. Решта студентів були виключені з вишів, хлопці рекрутовані до війська.

Уночі проти 22 січня 1973 року — 55-ї річниці незалежності Української Народної Республіки — 24-річний Володимир Мармус і восьмеро його колег із села Росохач підняли на установах у м. Чорткові 4 національні прапори і вивісили 19 великих листівок: «Свободу українським патріотам!» (мались на увазі репресії 1972–1973 проти інакодумців); «Ганьба політиці русифікації!», «Хай живе зростаючий український патріотизм!» В. Мармус «за незаконне зберігання вогнепальної зброї, створення підпільної націоналістичної організації, втягування неповнолітніх у націоналістичну організацію» був засуджений на 6 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Інші члени організації засуджені на різні терміни (Микола Мармус і Степан Сапеляк — на 5 років ув'язнення та 3 роки заслання, Петро Винничук і Володимир Сеньків — на 4+3, Микола Слободян та Андрій Кравець — на 3+2, Микола Лисий — на 1 рік, Петра Вітіва як неповнолітнього не судили).

Національні прапори вивішували у Стебнику (17-літній Любомир Старосольський та Степан Калапач, дістали відповідно по 2 і 3 роки), в Києві 1 травня 1966 року — Георгій Москаленко і Віктор Кукса.

Проте надія влади репресіями викоринити інакодумство і правозахисний рух не виправдалася. Жертви «покоосу» 1972 року виявилися надивовижу стійкими. Боротьбу за права людини вони продовжили й у таборах Мордовії, Пермської області, Володимирського централу. Ось як про це свідчить Семен Глузман: «Доки наші наглядачі-чекісти натхненно боролися з присутністю в зоні зимової білизни та пружинних механічних бритв (“Не положено!”), тихі і зовні спокійні до байдужості Антонюк і Горбаль обкладалися безліччю книг та журналів і...

писали, писали, писали. Їхні “ксиви” несли світові інформацію про людей зони, її життя. І це була страшна зброя. Десятки, сотні тисяч чекістів і їхніх стукачів вишукували крамолу на волі, саджали до тюрем, таборів і психіатричних лікарень, а тут, у найпотойбічнішому місці цілковитої неволі й ізоляції, писали самвидав!» (Глузман Семен. Уроки Світличного // Доброокий: Спогади про Івана Світличного. — К.: Час, 1998. — С. 478.)

Юридично кримінальні, але «засуджені за особливо небезпечні державні злочини» політв'язні розгорнули боротьбу за Статус політв'язня з вимогами скасувати примусову працю та обов'язкову норму виробітку, встановити справедливую оплату праці; зняти обмеження на листування; поліпшити медичне обслуговування; забезпечити можливість творчої праці та інше. Оскільки влада реагувала на вироблений 1975 року з активною участю «зеківського генерала» В'ячеслава Чорновола проект Статусу політв'язня лише додатковими репресіями, то з 1976 року в'язні почали переходити на нього явочним порядком: страйкували, оголошували голодівки з приводу позбавлення побачень, зривали нашивку з прізвисьцем, відмовлялися носити табірний одяг (відома «холодовка»): сиділи в карцерах в одній білизні). Це викликало додаткові репресії. Окремі в'язні сумління проводили в карцерах, приміщеннях камерного типу (ПКТ), на тюремному режимі, голодуючи, ледве не половину свого терміну (наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Василь Лісовий, Василь Стус, Зорян Попадюк).

На початку 70-х років у таборах голодівками протесту й заявами відзначали День радянського політв'язня 30 жовтня, *День українського політв'язня* 12 січня (арешти 1972 року), *День українського політв'язня* 12 січня (арешти 1972 року), *День пам'яті жертв червоного терору* 5 вересня (декрет Совнаркому 1918 року), *День прав людини* 10 грудня. При цьому покликалися на *Загальну декларацію прав людини ООН*, прийняті ООН 16 грудня 1966 року *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права*, *Міжнародний пакт про громадянські й політичні права*, що були підписані СРСР 19 жовтня 1973 року, та *Факультативний протокол до останнього*, що набув чинності у світі 23 березня 1976 року.

Про акції, що готувалися, старалися наперед повідомити «*Міжнародній амністії*», іншим міжнародним правозахисним організаціям. Вони, відтак і лідери західних держав (насамперед президенти США Ричард Ніксон, Джиммі Картер, Рональд Рейган), чинили тиск на керівництво СРСР, унаслідок чого багатьом в'язням сумління вдалося зберегти життя, а декого навіть удалося вирвати з неволі (Леонід Плющ, Валентин Мороз), часом в обмін на радянських шпигунів. Моральна підтримка Заходу додавала сили духу в'язням сумління. Навіть ті, хто під час слідства під тиском, під страхом запроторення до психіатричок

визнавав себе винним, у таборах дозрівали до свідомих і твердих борців за права людини. Випадки морального падіння і каяття, щоб купити свободу, попри шалений тиск, були вкрай рідкісними (Василь Захарченко, згодом Олесь Бердник). Тут слід віддати належне КГБ: у 60–80-х роках воно добирало в неволю високоякісні кадри.

У табірній боротьбі проти спільного ворога — російського імперіалізму — визрівала справжня міжнаціональна солідарність. У спільних акціях протесту брали участь громади українців, євреїв, вірмен, литовців, естонців, латвійців, молдаван, грузинів, російських демократів. Добре це засвідчив у книжці «Українські силуети» та інших творах Михайло Хейфец. (*Хейфец Михайло. Українські силуети. — Нью-Йорк: Сучасність, 1983. — С. 273–285 (укр. і рос. мовами); інші видання: Михайло Хейфец. Українські силуети // Поле відчаю й надії: Альманах. — К., 1994. — С. 137–392; Михаил Хейфец. Избранное: В трех томах. — Харьков: Фолио, 2000.*) Цей досвід і ця особиста дружба дуже пригодилися наприкінці 80-х років для руйнування всім осоружної Імперії Зла.

Зразки героїчної стійкості демонстрували жінки-політ'язенки Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ірина Калинець, адже перед ними були живі приклади ОУНівок-підпільниць Ірини Сенік, Оксани Попович, які були вже ув'язнені вдруге, 25-літниць Катерини Зарицької, Дарки Гусяк, Галини Пальчак.

У найтяжчому — абсолютно безправному (гірше смерті!) — становищі перебували жертви каральної психіатрії (Микола Плахотнюк, Василь Рубан, Борис Ковгар, Анатолій Лупиніс, Леонід Плющ, Михайло Якубівський, пізніше Василь Сірий, Ганна Михайленко). Утім перед видимою перспективою застосування «каральної психіатрії» тоді стояли практично всі політ'язні. Цей засіб шантажу влада широко — і безсоромно перед усім цивілізованим світом — застосовувала як під час слідства (майже кожного заарештованого з політичних мотивів проводили через психіатричну експертизу), так і щодо засуджених. За незалежну експертизу щодо Петра Григоренка 1972 р. був ув'язнений київський психіатр Семен Глузман. Згодом, 1981 року, за експертизу щодо борця за права робітників Олексія Нікітіна був ув'язнений харківський психіатр Анатолій Корягін, консультант *Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях* (почала діяти 5 січня 1977 р.).

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД

Влада була впевнена, що після «покоосу» шістдесятників 1972 року з «українським буржуазним націоналізмом», як вона йменувала все, що було пов'язане з проявами національної самосвідомості, не мати-

ме ніякого клопоту років 10–15. Але вона помилилася. Життєві сили українського народу ще не були вичерпані, тож, щоб засвідчити свою життєздатність і волю продовжувати боротьбу, з'явилася у концтаборах і в'язницях (на цій новітній Січі Запорозькій, як казав Михайло Горинь) нова когорта — правозахисників.

Показовою щодо цього є доля письменника Миколи Руденка. Син шахтаря, фронтовик, парторг Спілки письменників, він користувався всіма привілеями радянського істеблшменту. Але, як порядна людина, він твердо відмовлявся давати негативні характеристики на репресованих колег, зокрема єврейських письменників, звинувачених у «космополітизмі». Розвінчання «культу особи Сталіна» привело його до переконання, що учення, на якому будувався СРСР, хибне у своїй основі. За критику марксизму Руденко 1974 року був виключений з КПРС, 1975-го — зі Спілки письменників. На початку 70-х Руденко включився в роботу на захист прав людини. Мав тісні стосунки з московськими правозахисниками Андрієм Сахаровим, Петром Григоренком, став членом радянського відділення «*Міжнародної амністії*». 18 квітня 1975 року був заарештований за правозахисну діяльність, але ще під час слідства у зв'язку з 30-річчям перемоги над Німеччиною амністований як учасник війни. Коли Руденко домагався відновлення пенсії як інвалід, його в лютому — березні 1976 року шахрайським чином примусово піддали психіатричній експертизі. Тільки завдяки порядності лікарів його не запроторили до психлікарні.

Тільки-но 9 листопада 1976 року Микола Руденко на прес-конференції на квартирі Олександра Гінзбурґа в Москві (у Києві не було акредитованих іноземних журналістів) оголосив про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — через дві години у вікна його житла в Кончі-Заспі під Києвом, де ночували його дружина Раїса Руденко й Оксана Мешко, полетіли цеглини. Жінки затулялися ковдрами й подушками, і все ж таки О. Мешко була поранена в плече. Так КГБ, жартує М. Руденко, відсалютував на честь створення УГГ. (*Українська Гельсінкська група. До 20-ліття створення: Документи. Історія. Біографії / Підготували Вахтанґ Кініані та Василь Овсієнко. — Київ, 1996. — С. 29–32; Руденко Микола. Найбільше диво — життя: Спогади. — Київ; Едмонтон; Торонто: Таксон, 1998. — С. 433.*)

Превентивні обшуки 23–24 грудня 1976 року в членів-засновників Групи не налякали їх, хоча Миколі Руденкові підкинули 39 доларів, Олесеві Берднику — порнографічні листівки, а в Олексі Тихого знайшли заліплена в глину на горищі сараю давно непридатну для стрільби німецьку гвинтівку 1998 року (можливо, її під час війни сховавав брат Тихого, який пішов на фронт і загинув).

Середовище Української Гельсінкської групи виявилось досить широким і героїчно стійким. Це колишні політ'язні, їхні друзі й родичі, це молоді люди, які не хотіли більше задихатися в атмосфері офіційної брехливої ідеології. ЦК КПРС і його «бойовий авангард» — КГБ — були розгублені. Адже хотілося зберегти «людське обличчя» перед світом. Проте вони не витримали і вкотре явили світові свій справжній лик: вдалися до випробуваних методів — арештів найактивніших, залякувань і вигнань із роботи, з інститутів усіх співчуваючих і підозрілих.

5 лютого 1977 року за ґратами опинилися Микола Руденко й Олекса Тихий. Дозвіл на арешт лідерів Московської групи Юрія Орлова й Олександра Гінзбурґа, Української — Миколи Руденка і Литовської — Томаса Венцлави дало Політбюро ЦК КПРС на пропозицію Генерального прокурора СРСР Романа Руденка і Голови КГБ Юрія Андропова. (Про це стало відомо вже після розпуску КПРС.) Щодо Миколи Руденка було обумовлено: судити Донецьким обласним судом, для чого, мовляв, «є процедурні підстави»: його посправник Олекса Тихий живе в Донецькій області. Але насправді суд хотіли провести подалі від центрів.

М. Руденко й О. Тихий спочатку були звинувачені за ст. 187-І КК УРСР — «Розповсюдження завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський державний і суспільний лад», максимальне покарання за що — 3 роки ув'язнення. Таких засуджених тримали у карних таборах. Але під час слідства статтю замінили на 62-гу — «Антирадянська агітація і пропаганда». Обох було засуджено на максимальні терміни: М. Руденка за ч. 1 ст. 62 до 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання (хоча він інвалід війни), а О. Тихого — за ч. 2 ст. 62 — до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом (Тихий уже був у 1957 році суджений за «антирадянську агітацію»). Цей стандарт, за рідкісними винятками, надалі застосовували до всіх членів УГГ.

М. Руденкові та О. Тихому інкримінували написані та підписані ними документи УГГ (члени Групи домовилися, що кожний визнає себе співавтором, хоча б він тільки підписав документ; діяли і взаємні доручення підписувати документи, якщо хтось не міг приїхати з причин адміністративного нагляду чи арешту). Крім того, О. Тихий був звинувачений у незаконному зберіганні вогнепальної зброї (ст. 222).

Обшуки у справі Руденка і Тихого були майже в усіх членів Групи, у знайомих. Були викликані як свідки під час слідства десятки осіб з усієї України, з Москви. Формально відкритий, насправді ж закритий процес відбувся 23 червня — 1 липня 1977 року в Дружківці на Донеччині, в «ленінській кімнаті» «Змішторгу», заповненій «спецпублікою».

Щоб установу не можна було знайти, з неї зняли вивіску. Допитаних свідків, усупереч правилу, виводили з зали, піднаглядних І. Кандибу та Л. Лук'яненка після допиту силоміць відправили додому. (*Українська Гельсінкська група. 1978–1982: Документи і матеріали. — Балтимор; Торонто: Українське видавництво «Смолооскіп» ім. В. Симоненка, 1983. — С. 605–624, 779–781.*)

Рідні Руденка і Тихого про суд довідалися тільки 25 червня з повідомок на допит. У зал суду не допустили 80-річну матір Тихого, синів Миколу і Володимира. Володимир намагався запросити захисника з Києва, сам захищати батька, але йому відмовили. З автобуса, що їхав у Донецьк, зняли Петра Вінса з товаришем. Їх відвезли в міліцію, обшукали, забрали гроші, купили квитки на літак і відправили в Київ. Петра Старчика і Кирила Подрабінека затримали «для з'ясування особи» і відправили в Москву.

На суді не була оголошена низка документів, зате свідком звинувачення виступив професор Донецького університету Ілля Стебун з твердженнями, що Тихий схилив його до ворожої діяльності, даючи йому на рецензію свою машинописну книгу «*Мова народу. Народ*». (Це його М. Руденко свого часу захищав від звинувачень у «космополітизмі».)

Процес у справі Руденка — Тихого, незважаючи на вжиті заходи, був висвітлений по радіо «Свобода». Він не дезорганізував, а навпаки, ще більше активізував діяльність інших членів Групи, хоча кожний, хто хоч як-небудь був причетний до діяльності Групи, потрапляв під пильний нагляд, з ним «розмовляли», його схилили стати донощиком або ж звільняли з роботи, виключали з інституту, викидали з черги на квартиру тощо.

2 березня 1977 року заарештований в Одесі близький до Групи Василь Барладяну. Стаття 187-1, три роки карних таборів. За три тижні до кінця терміну, 29 лютого 1980-го, він одержав ще 3 роки за тією самою статтею.

23 квітня 1977 року в Києві були заарештовані Микола Матусевич і Мирослав Маринович. Обом інкримінована ч. 1 ст. 62. Крім того, Матусевичу — ч. 1 ст. 206 «Хуліганство», за фактом 1972 року. Слідство тривало більше півроку з розрахунку, що молоді люди не витримають психологічного нагиску, покаються і це можна буде використати для дискредитації правозахисного руху. Але М. Матусевич узагалі відмовився брати участь у розслідуванні й у судовому процесі, а М. Маринович не давав показів. Суд відбувся в м. Василькові Київської області 22–27 березня 1978 року. Як і перші засуджені, ці теж не визнали за собою вини. Вирок — 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання.

Улітку 1977 року радіо «Свобода» почало висилання ґрунтовної заяви письменника Гелія Снегір'ова (формально він не був членом УГГ) про зречення радянського громадянства та уривків з його есею «*Набої для розстрілу, або Нене моя, нене*» — про сумнозвісну «справу СБУ», яка поклати початок тотальному нищенню української інтелігенції. 22 вересня Г. Снегір'ов був заарештований. Почалася нова серія обшуків і допитів. Унаслідок голодування і катувань Снегір'ова у березні 1978 року розбив параліч. 1 квітня в газеті «*Радянська Україна*» з'явилася підписана його ім'ям покайнна заява, безсвідомо сфабрикована КГБ. Тяжко хворого, його перевели в Жовтневу лікарню, де тримали під пильним наглядом до смерти, що настала 28 грудня. Тіло спалили в крематорії.

8 грудня 1977 року заарештований у Києві член Групи Петро Вінс — син ув'язненого лідера баптистів України Георгія Вінса. 30 діб арешту за звинуваченням у «хуліганстві». 15 лютого 1978 року він одержав 1 рік за «дармоїдство».

12 грудня 1977 року в Чернігові заарештований за звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді Левко Лук'яненко, який перебував там під адміністративним наглядом після звільнення в січні минулого року. Крім документів Групи, йому інкримінували як антирадянські статті «*Зупиніть кривосуддя!*» — на захист художника Петра Рубана, «*Рік свободи*», «*Проблеми інакodomства в СРСР*» та інші. Під час слідства Л. Лук'яненко тримав тривалу голодівку, відмовився від радянського громадянства. 20 липня 1978 року Чернігівський обласний суд у м. Городні виніс вирок: 10 років позбавлення волі в таборах особливого режиму і 5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом. Про «відкритість» процесу свідчить хоча б той факт, що Оксану Мешко, яка їхала в Городню, зняли з автобуса і відправили в зворотньому напрямку.

У 1978–1980 рр. були репресовані майже всі члени-засновники Групи, але на їхнє місце зі шпертою одержимістю йшли нові й нові люди. Так, у Групу вступили Петро Вінс (лютий 1977 р.), Ольга Гейко-Магусевич (14 травня 1977 р.), Віталій Калиниченко і Василь Стрільців (жовтень 1977 р.), Василь Січко (26 лютого 1978 р.), Петро Січко (30 квітня 1978 р.), Юрій Литвин (червень 1978 р.), Володимир Малинкович (жовтень 1978 р.), Михайло Мельник (листопад 1978 р.), Василь Овсієнко (18 листопада 1978 р.). Вступ до Групи в кожному випадку був свідомим актом хоробрости й жертвности, адже оголошений її член тримався на волі лічені тижні чи місяці. Де-хто працював як неоголошений член, залишаючи заяву, якою просив вважати його членом Групи з моменту арешту. Були випадки написання наперед останнього слова, бо не було певности, що його вдасться виголосити на майбутньому суді.

Протиставляючи репресіям законність і легалізм, Група 14 жовтня 1977 року подала до Ради Міністрів УРСР клопотання про реєстрацію її як громадської організації й надання їй офіційного статусу. Після арешту М. Руденка нового Голову не обирали, але неформальними лідерами її були Олесь Бердник (до арешту 6 березня 1979 року) та Оксана Мешко.

Улітку 1978 року Група оприлюднила програмовий документ «*Наші завдання*», де заявила, що виходить із «*засад єдності загальнолюдських і національних прав українських громадян*». Захист національних прав українців та громадян інших національностей, а також релігійних прав, був поставлений на перше місце в її діяльності.

Група в особі Йосифа Зісельса захищала запроторених у «психіатрички» в особі Петра Григоренка — права кримських татарів, в особах Петра Вінса, Ольги Гейко — права вірян. Загальнодемократичні тенденції в ній представляли Леонід Плющ, Володимир Малинкович. В окремих її документах ішлося про соціально-економічні права.

Авторський колектив, яким вважала себе Група, виявився надзвичайно продуктивним: за три перші роки, працюючи в умовах постійного ризику, він створив сотні висококваліфікованих, скрупульозно вивірених і добре зредагованих правозахисних документів, які склали б кілька томів. Це десятки меморандумів та інформбюлетенів про порушення прав конкретних людей.

Матеріяли доводилося возити до Москви, звідки вони передавалися за кордон. Спроба передати добірку матеріалів консулові США в Києві закінчилася побиттям і ув'язненням Петра Вінса. Багато документів вилучалося при обшуках і викрадалося кагебістами. В Оксани Мешко на Верболюзній, 16 було проведено 9 трусів. Їй кілька разів перекопали садок. У хаті навпроти встановили пост із камерою нічного бачення, а на саму її було вчинено збройний напад, щоб довести літню жінку до інфаркту.

Для підтримки правозахисного руху в Україні українська діаспора вже в листопаді 1976 року створила *Вашингтонський комітет Гельсінкських гарантій для України* (Богдан Ясень — псевдонім Осипа Зінкевича), який разом з *видавництвом «Смолоскип» ім. В. Симоненка* збирав і видавав матеріяли УГГ українською та англійською мовами, популяризував діяльність Групи в правозахисних і політичних колах світу. Найзначніші його справи — видання книг:

Український правозахисний рух: Документи й матеріяли Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод / Передмова Андрія Зваруна; Упорядкував Осип Зінкевич. — Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. — 478 с.;

Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Випуски: ч. 1, 1978 р.; ч. 2, 1978 р.; безномерний, березень 1979 р.; ч. 1, 1980 р.; ч. 2, 1980 р. / Упорядкував Осип Зінкевич; Післяслово Ніни Строкатої; Комітет Гельсінкських гарантій для України. — Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. — 200 с.;

Українська Гельсінкська група. 1978–1982: Документи і матеріали / Упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. — Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — 1000 с.

Згодом почав діяти Американський громадський комітет сприяння виконанню Гельсінкських угод (Роман Купчинський). Коли ж за кордоном опинилися Петро Григоренко (США) та Леонід Плющ (Франція), у жовтні 1978 року почало діяти *Закордонне представництво УГГ*. До нього долучилися Надія Світлична, Ніна Строката-Караванська. З 1979 року за кордоном почав виходити «*Вісник репресій в Україні*» українською та англійською мовами (редактор-упорядник Н. Світлична). Документи Групи, що поетаємно надходили з України, публікувалися в періодиці й виходили окремими виданнями. Надія Світлична почала вести передачі на радіо «*Свобода*» про правозахисний рух — їх, попри глушіння, потай слухала вся мисляча Україна.

22 травня 1978 року в Групу вступив засланий у Якутію після ув'язнення В'ячеслав Чорновіл. У лютому 1979 року оголосила себе членами УГГ ціла група політв'язнів і засланців: Оксана Попович, Богдан Ребрик, Василь Романюк (згодом — Патріярх Володимир), Ірина Сенник, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич-Березинський (тепер він каже, що насправді з ним не зв'язалися). У жовтні 1979-го членами Групи стали Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Петро Розумний, Іван Сокульський, пізніше Микола Горбаль (21 січня 1980 р.), Михайло Горинь (листопад 1982 р.), Валерій Марченко (жовтень 1983 р.), Петро Рубан (у 1985 р.).

З 1979 року КГБ розгорнуло проти Групи справжню війну. Репресії проти причетних до неї набули мафіозного характеру. Україною прокотилася хвиля карних процесів проти правозахисників за цинічно сфабрикованими справами: «дармоїдство» (Петро Вінс), «опір міліції» (Василь Овсієнко, Юрій Литвин), «хуліганство» (Вадим Смогитель, Василь Долішній), «спроба зґвалтування» (Микола Горбаль, В'ячеслав Чорновіл), «порушення паспортного режиму» (Василь Стрільців), «незаконне зберігання зброї» (Петро Розумний), «виготовлення, зберігання і збут наркотиків» (Василь Січко, Ярослав Лесів). Україна стала своєрідним полігоном КГБ, де випробовувалися найбрутальніші методи. Причетних до Групи били невідомі чи міліція (Петра Вінса, Юрія Литвина, Василя Долішнього), погрожували жінкам зґвалтуван-

ням (Ользі Гейко), підкидали документи (Михайлові Гориню), за захист рідних ув'язнювали дружин (та ж Ольга Гейко-Магусевич, Раїса Руденко), матерів (76-літню Оксану Мешко). Ніхто з членів Групи не виходив на волю: незадовго до звільнення, а то й у день звільнення жертві фабрикували нову справу (Василь Овсієнко, Юрій Литвин, Микола Горбаль, Василь і Петро Січки, Ярослав Лесів, Іван Сокульський, Ольга Гейко, Василь Барладяну). Тільки такими методами на початку 80-х років удалося фактично припинити діяльність Групи.

Усього в Групу за час її існування вступила 41 особа. (Крім них, УГГ 1982 року поповнилася двома іноземними членами, а наприкінці 1987 року було кооптовано ще шістьох.) 24 особи із 41 були засуджені у зв'язку з членством у Групі. Вони відбули в концтаборах, в'язницях, психіатричках, на засланні понад 170 років. Загалом же на страсному рахунку 39 членів Групи — понад 550 років неволі. Група розплатилася п'ятьма життями: Михайло Мельник наклав на себе руки напередодні неминучого арешту 9 березня 1979 року. Чотири в'язні табору особливого режиму ВС-389/36 (селище Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.) загинули у неволі: Олекса Тихий (5 травня 1984 р.), Юрій Литвин (4 вересня 1984 р.), Валерій Марченко (7 жовтня 1984 р.) і Василь Стус (4 вересня 1985 р.). Тільки один член УГГ — Володимир Малинкович — був вигнаний за кордон уночі проти 1 січня 1980 року, немалою мірою тому, що він неукраїнець.

Ось подальша, після арешту Л. Лук'яненка, далеко не повна, хроніка репресій проти УГГ.

8 грудня 1978 року ув'язнений на 3 роки за ст. 187-1 активіст руху євреїв за виїзд, член УГГ Йосиф Зісельс (м. Чернівці). Через три роки після звільнення, 19 жовтня 1984 р., — ще на 3 роки за цією самою статтею.

9 січня 1979 року Василь Стрільців (м. Долина Івано-Франківської обл.) засуджений на 3 місяці виправних робіт за «образу» директора школи — трирічної давнини, а 25 жовтня він заарештований за «порушення паспортного режиму» за ст. 196 — 2 роки. 22 жовтня 1981 року звинувачений за ч. 1 ст. 62 — 7 років таборів суворого режиму і 4 роки заслання.

За сфабрикованою справою «опір міліції» (ч. 2 ст. 188-1) 7–8 лютого 1979 року на 3 роки засуджений Василь Овсієнко (с. Леніне, нині Ставки Радомишльського р-ну Житомирської обл.). 9 червня 1981 року заарештований у таборі і засуджений за ч. 2 ст. 62 ще на 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

6 березня 1979 року за ч. 2 ст. 62 заарештований Олесь Бердник (Київ) — 6 років особливого режиму і 3 роки заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

6 липня 1979 року батько і син Петро й Василь Січкі (м. Долина Івано-Франківської обл.) заарештовані і засуджені за ст. 187-1 на 3 роки. Батько — суворого режиму, син — посиленого. Їхній молодший син і брат Володимир (не член УГГ) 4 грудня 1981 року після безпідставного виключення з університету відмовився служити у війську і був засуджений на 3 роки. Не звільняючи, Петра 16 червня 1982 року за тією самою ст. 187-1, а Василя 3 грудня 1982 року за «зберігання наркотиків» (які йому підкинули в тумбочку) засудили ще на три роки.

6 серпня 1979 року заарештований за звинуваченням в опорі міліції (ч. 2 ст. 188-1) Юрій Литвин (с. Барахти Васильківського р-ну Київської обл.) — 3 роки карних таборів суворого режиму. Заарештований у таборі 2 березня 1982 року, за ч. 2 ст. 62 засуджений ще до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

3 жовтня 1979 року заарештований у с. Пшеничне Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Петро Розумний — «незаконне зберігання холодної зброї» (вилучили кишенькового ножика, коли їздив до політзасланця Євгена Сверстюка в Сибір), ст. 222-3 — 3 роки карних таборів.

23 жовтня 1979 року заарештований у Києві за сфабрикованим звинуваченням у «спробі згвалтування» Микола Горбаль — 5 років карних таборів суворого режиму. За день до звільнення порушена справа за ч. 2 ст. 62 — 8 років таборів особливого режиму і 3 роки заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

15 листопада 1979 року заарештований у м. Болехів Івано-Франківської обл. за сфабрикованим звинуваченням у виготовленні та збуті наркотиків (ст. 229) Ярослав Лесів — 2 роки ув'язнення. У травні 1981 року знову заарештований у таборі за таким самим звинуваченням — 5 років.

29 листопада 1979 року заарештований у м. Васильківка Дніпропетровської обл. Віталій Калиниченко, за ч. 2 ст. 62 засуджений до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

20 лютого 1980 року в Одесі заарештована Ганна Михайленко, яка була неоголошеним членом Групи. Її 8 років катували у психіатричних.

12 березня 1980 року заарештований у м. Моршині Львівської обл. Зіновій Красівський і відправлений досиджувати невідбутий термін 8 місяців та заслання 5 років.

12 березня 1980 року заарештована в Києві Ольга Гейко-Матусевич — 3 роки за ст. 187-1 у карному таборі. У момент звільнення заарештована за ч. 1 ст. 62 — ще 3 роки таборів суворого режиму.

2 квітня 1980 року на засланні в Якутії В'ячеславові Чорноволу пред'явлене сфабриковане звинувачення у «спробі згвалтування» — 5 років карних таборів.

11 квітня 1980 року у Дніпропетровську заарештований член Групи Іван Сокульський, а 1 липня — близький до Групи Григорій Приходько (с. Александрополь Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.). Засуджені до 5 років в'язниці, 5 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Визнані особливо небезпечними рецидивістами. 3 квітня 1986 року Сокульський засуджений у в'язниці м. Чистополь ще на 3 роки за сфабрикованим звинуваченням у «хуліганстві» (ч. 2 ст. 206).

14 травня 1980 року заарештований у Києві Василь Стус, який прилучився до УГГ ще восени 1977 року, будучи на засланні в Магаданській області. За ч. 2 ст. 62 засуджений до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

Кагебісти не посоромилися на саме Різдво Христове, 7 січня 1981 року, з особливим цинізмом засудити на півроку позбавлення волі і 5 років заслання за ч. 1 ст. 62 майже 76-літню киянку Оксану Мешко, перед тим протримавши її 75 діб на психіатричній експертизі. Її везли етапом на берег Охотського моря 108 діб.

30 червня 1980 року за співпрацю з членами УГГ в с. Гута-Логанівська Малинського р-ну на Житомирщині заарештований Дмитро Мазур. За ч. 2 ст. 62 засуджений до 6 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. На засланні був тяжко побитий, двічі тікав і двічі (у жовтні 1986-го та в лютому 1988-го) був суджений на 1 рік карних таборів.

23 березня 1981 року у м. Пустомити Львівської обл. заарештований останній в Україні член-засновник УГГ — Іван Кандиба. Ч. 2 ст. 62, 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

15 серпня 1981 року заарештована дружина М. Руденка Раїса — формально не член Групи, але її «неодмінний секретар». Ч. 1 ст. 62, 5 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

3 грудня 1981 року у Львові заарештували Михайла Гориня, підкинувши примітивно сфабриковані «антирадянські» тексти — насправді ж за підготовку 4–7 бюлетенів УГГ, на чому його не змогли спіймати. Ч. 2 ст. 62, 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст. Формально М. Горинь був прийнятий у Групу в прогулянковому дворіку табору Кучино в листопаді 1982 року.

2 вересня 1982 року на засланні в Актюбінській області Казахстану заарештований за ст. 56, ч. 2 (аналог ст. 62 КК УРСР) близький до Групи Зорян Попадюк. Як прооперований на туберкульоз, засуджений на 10 років таборів не особливого, а суворого режиму та 5 років заслання.

21 жовтня 1983 року заарештований журналіст Валерій Марченко (Київ). Ч. 2 ст. 62, 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

29 листопада 1985 року у м. Прилуках Чернігівської обл. заарештований Петро Рубан. Ч. 2 ст. 62, 9 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

Увесь цей час тривали репресії проти звільнених політичних в'язнів, які виявляли найменші ознаки нонконформізму. Їх не приймали на роботу за фахом (Кузьма Матвіюк, Ігор Кравців, Надія Світлична, Григорій Маковійчук, Любомир Старосольський, Ганна Михайленко, Василь Лісовий, Олесь Сергієнко, Євген Пронюк, Василь Долішній та інші). Їм кожні півроку продовжували адміністративний нагляд, щоразу посилюючи його, пред'являли попередження за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року про кримінальну відповідальність.

БОРОТЬБА ТРИВАЄ

Тим часом, бачачи розгром УГГ, виникають спроби відновити підпільну діяльність. 1979 року в Івано-Франківську були заарештовані члени «Українського національного фронту» Микола Крайник, Василь Зварич, Іван Мандрик — останнього під виглядом виклику у відрядження забрали троє невідомих, а через три дні дружині повідомили, що він покінчив самогубством. На суді виявилось, що до УНФ-2 входило близько 40 осіб, вони вели виключно просвітницьку діяльність, зокрема видали № 10 і 11 «Українського вісника».

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років у кількох містах України існувало коло молодих людей, що називало себе «Люди доброї волі» (лідер — Тетяна Метельова). Воно вело просвітницьку та правозахисну роботу.

Окремої уваги заслуговує рух кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину.

У 1980 році з'являється звернення *Українського патріотичного руху*. Анонімні автори (тепер відомо, що цей текст написав Василь Стус) констатували, що СРСР перетворився на військово-поліційну державу, яка має далекосяжні імперські цілі. Вільна Україна могла б стати надійним захистом Заходу від комуністичної експансії, тому деколонізація СРСР — єдина гарантія миру в усьому світі.

В умовах тотального контролю тривають спроби ідеологічного обґрунтування руху опору. Починаючи з 1973 року філолог Юрій Бадзьо, заробляючи на прожиття фізичною працею, потай працював над фундаментальною історіософічною працею «Право жити» — про становище українського народу в СРСР, де його позбавлено минулого, сучасного і майбутнього, бо він призначений стати матеріалом для

створення «нової історичної спільноти — радянського народу». Автор стояв на позиціях «демократичного соціалізму», послуговувався марксистською термінологією, але нещадно критикував ленінізм. Кагебісти викрали його рукопис на 1400 аркушів. Через рік при обшуці забрали другий варіант (450 аркушів), та за два місяці до арешту (23 квітня 1979 р.) він устиг зробити третій, за що дістав 7 років ув'язнення та 5 років заслання. Це був своєрідний теоретичний підсумок шістдесятиництва, узагальнення його історичного досвіду. (*Бадзьо Юрій. Право жити // Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. — К.: Таксон, 1996. — С. 400.*)

У камері табору особливого режиму в Сосновці (Мордовія) потай писав працю «Грані культури» Іван Гель. (*Говерля Степан. Грані культури. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1984. — 184 с.; Гель Іван (Степан Говерля). Грані культури. — Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993. — 216 с.*) Він досліджував витoki тоталітарної російської системи, способи і методи ідеологічного тиску на уярвлені народи за допомогою науки, освіти, культури. Іван Гель розрізняє дисидентів (які критикують радянську систему зсередини) і учасників національно-визвольного руху. Він докоряє Заходові за свідоме замовчування національних проблем в імперії, а російським дисидентам — що уникають принципової оцінки цих проблем. Адже з відкритим осудом русифікаторської політики виступив тоді хіба лише Андрій Буковський у відкритому листі О. Косигіну.

Значний внесок в осмислення ролі правозахисного руху в Україні зробив Юрій Литвин, написавши в квітні 1979 року статтю «Правозахисний рух в Україні, його засади та перспективи». (*Див. у книзі: Литвин Юрій. Люблю — значить живу: Публіцистика / Упорядник Анатолій Русначенко. — К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. — С. 56–62.*) Стоячи загалом на анархо-синдикалістських позиціях, він розглядає правозахисний рух як протиборство суспільства, яке прагне якомога більшої свободи, з державою, яка намагається рухатися до деспотизму. Силу українського правозахисного руху він вбачає у високих моральних якостях правозахисників, що він є гідною ланкою світового руху та що він неполітичний.

Над великим дослідженням з історії України працював виключений з аспірантури історик Михайло Мельник (працю вилучили з обшуком 6–7 березня 1979 року, після чого автор 9 березня наклав на себе руки); над спогадами — Борис Антоненко-Давидович (їх викрали).

Теоретична думка правозахисників підводила до висновку, що правове суспільство в Україні не може постати як наслідок реформування наявної системи, за колоніального становища України. Це можливе тільки за умов її незалежності.

Хоча владі жорстокими репресіями вдалося приглушити правозахисний рух в Україні, та остаточно вона його не викорінила. 1981 року, у 9-ту річницю арештів, у Києві були розклеєні листівки: «Сніввітчизники! 12 січня — День українського політв'язня. Підтримайте його!» Це була справа рук п'ятьох молодих інтелігентів, троє з яких українці, двоє євреїв. Журналіст Сергій Набока, перекладач Леонід Мілявський, математик Лариса Лохвицька, ендокринолог Інна Чернявська дістали по три роки ув'язнення за «наклепи на радянську дійсність», виявлені в їхніх статтях та віршах. Наталка Пархоменко, мати малої доньки, була звільнена.

Колишній політв'язень Йосип Тереля вдається до відчайдушної спроби продовжити відкриту правозахисну діяльність у Галичині: 9 вересня 1982 року п'ятеро українських греко-католиків оголосили себе *Ініціативною групою захисту прав віруючих і Церкви*. Її членом стала Стефанія Петраш, чоловік якої Петро Січко, сини Василь і Володимир були ув'язнені за правозахисну діяльність. 24 грудня Й. Тереля знову опинився за ґратами.

Заарештовані правозахисники не йшли на жодні компроміси. Вони саботували розслідування, суди, не підписували протоколи допитів, не визнавали свої дії злочинними, відмовлялися від радянського громадянства. Це була відкрита конфронтація з окупаційною владою. Склався парадокс: правозахисники протестують проти порушень законів, а каральні органи новими репресіями намагаються довести, що порушень законності немає...

Група діяла й у неволі. Так, у 1979 році з табору особливого режиму Сосновка (Мордовія) вислизнуло «Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності» (відоме ще як «Заява 18 політв'язнів», автор Л. Лук'яненко), де викривався колоніальний характер влади в Україні.

Окремо слід згадати документ «Спроба узагальнення» Олекси Тихого та Василя Романюка (1978), у якому автори проголошують вищим принципом громадського і міжнаціонального співіснування Загальну декларацію прав людини ООН, пакти і документи ООН про незалежність і суверенітет націй і народів. Автори пропонують для врятування нації від духовного і культурного знищення прийняти певні норми поведінки для українця. Вони зводяться в основному до пасивного спротиву русифікації: уживати тільки рідну мову, не служити в армії за межами України, не їхати на роботу за межі України. Крім того, дотримуватися загальнолюдських норм поведінки: не лихословити, не пиячити, не наживати предметів розкоші, не нагромаджувати грошей, а витратити їх на добродіяння. У висновку Романюк і Тихий пишуть: «Не треба порушувати закони. Достатньо користуватися законами, які проголосила Конституція СРСР».

Блискучим зразком правозахисної публіцистики є «3 таборового зошита» Василя Стуса (*Стус В. Твори... — Т. 4. — С. 485–502*), що, вкупі з наміром висунути його поетичну творчість на здобуття Нобелівської премії, коштувало йому життя.

З усіх членів Групи тільки один Олесь Бердник покаявся після 5 років ув'язнення і був звільнений у квітні 1984 року. (*Заява О. Бердника опублікована в газеті «Літературна Україна» 17 травня 1984 року.*)

Захоплює хоробрість наших жінок — Оксани Мешко, Ольги Гейко, Оксани Попович, Надії Світличної, Ірини Сенік, Ніни Строкатої, Стефанії Шабатури, Раїси Руденко, які до кінця витерпіли неволю в нелюдських умовах і зберегли свої душі незаплямованими. А ті жінки, які залишилися у «великій зоні», були опорою й підтримкою в'язнів. Віра Лісова й Олена Антонів, щомиті ризикуючи, розподіляли допомогу родинам політв'язнів, яку збирали в Україні і яка надходила з Фонду Олександра Солженіцина (для поїздки на побачення, на спорядження пакунка). По суті, Україна 80-х років, як не раз у нашій трагічній історії, трималася на козацьких дружинах, матерях і сестрах, таких як Ганна Михайленко (ув'язнена 1980 р. в психіатричці на 8 років), Стефанія Петраш (дружина Петра, мати Василя і Володимира Січків), Валентина Чорновіл та Атена Пашко (сестра і дружина В'ячеслава Чорновола), Ольга Горинь (дружина Михайла Гориня), Ніна й Алла Марченко (мати і тітка Валерія Марченка), Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична (дружина Івана Світличного), Ольга Стокотельна (дружина Миколи Горбала), Світлана Кириченко (дружина Юрія Бадзя), Ніна Обертас, Ольга Бабич (сестра Сергія Бабича), Таміла Матусевич (сестра Миколи Матусевича), Валентина Сокоринська (дружина Олесь Бердника), Надія Лук'яненко (дружина Левка Лук'яненка), Валерія Андрієвська (дружина Євгена Сверстюка), Люба Хейна (наречена Мирослава Мариновича) та інших. Вони їздили на побачення, вивозили інформацію, переправляли її за кордон, морально підтримували в'язнів і страждали разом з ними, а часто й гірше за них, тому що кагебісти шантажували не тільки їх самих, але й дітей.

Коли чоловіки, сини і брати пішли на війну — козацькі матері, жони і сестри взяли на себе тягар їхнього захисту, виховуючи в той же час нове покоління козацьких дітей (в українській мові, на відміну від російської, «воспитать» — «виховати», цебто насамперед зберегти дітей від небезпеки, а не прогодувати).

Ще 23 вересня 1981 року у доповіді на 13-му Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славістичним дослідженням у м. Пасіфік-Гров відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький відзначив:

«...підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисиденти вірять, що правда свободи переможе. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не личить вірити менше». (Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — С. 486–487.)

До такого висновку підштовхує піднесений стиль більшості документів Групи, що відзначила в 1981 році й Ніна Строката в післяслові до видання інформбюлетенів. (*Строката Ніна. Післяслово // Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод / Упорядкував Осип Зінкевич. — Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. — С. 175.*)

Сила і величезна моральна перевага українських правозахисників над режимом полягали в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, підписаних СРСР.

Українські правозахисники мали заслужену повагу й моральну підтримку в демократичному світі. 1978 року лідери Московської, Української і Литовської Гельсінкських груп були висунуті на здобуття Нобелівської премії миру. В 1984–1985 роках готували до висунення на Нобелівську премію 1986 року в галузі літератури твори члена Групи Василя Стуса. Але Москва розв'язалася з ним у традиційний російський спосіб, за заповітом Сталіна: «Нэт чловэка — нэт проблэмы». Стуса поспішили знищити в карцері «табору смерті» Кучино, знаючи, що цю премію присуджують у жовтні кожного року — але тільки живим.

Московська Гельсінкська група припинила свою діяльність у вересні 1982 року, бо одні її члени були ув'язнені, інші викинуті за кордон. Були розгромлені Грузинська, Литовська й інші групи. Українським же правозахисникам був один шлях — у російські концтабори. Майже всі будучи в неволі, вони твердо вирішили не здаватися. Члени УГГ, які сиділи в таборі особливого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Пермської області, порадилися — і Українську Гельсінкську групу не розпустили. (До речі, на особливому, камерному режимі в Кучино в період від 1 березня 1980 року до 8 грудня 1987 року — у різний час і в різних камерах — сиділи члени УГГ Олесь Бердник, Микола Горбаль, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Юрій Литвин, Левко Лук'яненко, Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Петро Рубан, Іван Сокульський, Василь Стус, Богдан Ребрик, Олекса Тихий, Данило

Шумук, іноземні члени УГГ естонець Март Ніклус і литовець Вікторас Пяткус, які вступили в УГГ у найтяжчу годину — в 1982 році. А поруч на суворому режимі сиділи Микола Руденко, Мирослав Маринович, Микола Магусевич. Усього 20 осіб. Ніде й ніколи вони не збиралися в такій кількості.) Умови в неволі були справді особливо суворі: камерне утримання, неякісна їжа і брудна вода, заборона одержувати ліки й літературу з волі, запроторення до карцерів, робота, один підцензурний лист на місяць, позбавлення побачень — окремі в'язні роками не бачили нікого, крім співкамерників і наглядачів... Недарма Кучино стали називати «табором смерти».

Перебудова прийшла в концтабори суворого режиму на початку 1987 року у вигляді «помилувань», на особливий режим — у 1988-му. Тобто влада й далі вважала правозахисників злочинцями, але проявила до них «милосердя». Реабілітовані вони були в основному після ухвалення Закону УРСР *«Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»* від 17 квітня 1991 року.

У середині 80-х років навіть правляча верхівка СРСР переконалася, що тоталітарна держава повністю вичерпала свої внутрішні можливості, тому мусила звернутися до суспільства, щоб оновитися його силою. Політика «гласности» означала, що держава неохоче, але по trochu відмовляється від тотального контролю над друкованим словом. Суспільство скористалося цим негайно: з'явилася маса видань, які раніше називалися б самвидавом — разових, кількарізкових і періодичних. Вони формували громадську думку і стали тим кайлом, що день у день довбало тоталітарний режим — і він почав піддаватися. Якщо ще арештовували — то на тиждень-два, якщо розганяли мітинг чи демонстрацію — то протести були ще більшими. Право на свободу слова, зібрань, сумління, зрештою, право на громадську і політичну діяльність, об'єднання в політичні партії суспільство вибороло тяжкими зусиллями перш за все горстки правозахисників — пасіонарних особистостей, які пройшли гарт у тюрмах і концтаборах. Вони як апостоли стали сіллю землі. Конкретніше — моральним та ідейним осердям багатьох громадських та політичних організацій, які почали формуватися. 3 червня 1989 року на Львівському майдані в Києві відбулися установчі збори Всеукраїнського товариства політичних в'язнів та репресованих, яке очолив Євген Пронюк.

Як тільки в період «гласности» й «перебудови» перші гельсінкці опинилися на волі, вони відновили правозахисну діяльність. 6 вересня 1987 року Василь Барладяну, Іван Гель, Михайло Горинь, Зорян Попадюк, Степан Хмара, В'ячеслав Чорновіл оприлюднили Заяву про створення *Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління*, де поставили вимогу звільнити і реабілітувати всіх політв'язнів; виключити

з Кримінального кодексу статті, за якими ув'язнювали опозиціонерів; повернути в Україну тіла в'язнів сумління, що загинули в неволі. 8 вересня в Москві було створено *Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів*. Величезну роль у руйнуванні СРСР і демократизації суспільства відіграли *Наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР*, де брали участь і лідери українського правозахисного руху В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко, С. Хмара та інші. Одна з перших таких нарад відбулася в липні 1988 року у Львові.

З 1987 року починають виникати перші так звані неформальні об'єднання, які розширювали рамки дозволеного, де обговорювалися пекучі проблеми суспільства, де явочним порядком здійснювалася найважливіша зі свобод людини — свобода слова. Так, *Український культурологічний клуб* постав у Києві 6 серпня 1987 року (*Набока Сергій. Український культурологічний клуб // Український альманах. — Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 1997. — С. 154–156*), *Товариство Лева* у Львові — 19 жовтня 1987 року (*Романишин Юрій. Товариство Лева // Там само. — С. 157–159*).

Одночасно в Галичині розгортається підтриманий УГГ — УГС потужний рух за відновлення репресованої Української греко-католицької церкви. У травні — жовтні 1989 року *Комітет захисту УГКЦ* (Василь Січко, Степан Хмара, Ярослав Лесів та інші) організує голодівки в Москві з вимогою легалізувати репресовану Церкву. 17 вересня 1989 року у Львові відбувся 250-тисячний мітинг греко-католиків біля Собору Святого Юра. 5 червня 1990 року в Києві відновлюється Українська автокефальна православна церква. Легалізуються гнані досі протестантські церкви.

30 грудня 1987 року було оголошено про відновлення діяльності Української Гельсінкської групи. Відновлений улітку 1987 року В. Чорноволом журнал «*Український вісник*» став її друкованим органом, члени редколегії Богдан Горинь, Василь Барладяну, Павло Скочок, Віталій Шевченко, Степан Сапеляк, Микола Муратов — новими членами Української Гельсінкської групи.

11 березня 1988 року за підписами Михайла Гориня, Зіновія Красівського і В'ячеслава Чорновола було опубліковано «*Звернення Української Гельсінкської групи до української та світової громадськості*» про відновлення діяльності УГГ. Звернення підтримали члени УГГ Левко Лук'яненко (він тоді ще був на засланні в Томській обл.), Оксана Мешко (Київ), Микола Матусевич (на засланні в Читинській обл.), Зіновій Красівський (Львівська обл.), В'ячеслав Чорновіл (Львів), Михайло Горинь (Львів), Петро Розумний (Дніпропетровська обл.), Василь і Петро Січко (м. Долина), Йосиф Зісельс (м. Чернівці), Ярослав Лесів (Івано-Франківська обл.), Ольга Гейко-Матусевич (Київ),

Василь Стрільців (Івано-Франківська обл.) і кооптовані в УГГ у грудні 1987 року Василь Барладяну (Одеса), Богдан Горинь (Львів), Павло Скочок (Київська обл.), Віталій Шевченко (Київ), Степан Сапеляк (Харків), Микола Муратов (Москва). Усього 19 осіб. Головою УГГ оголосили Л. Лук'яненка, за його згодою. Виконавчий комітет складався з трьох робочих секретарів: М. Горинь, З. Красівський, В. Чорновіл. Діяло *Закордонне представництво УГГ* у складі Миколи Руденка, Надії Світличної, Леоніда Плюща, Ніни Строкатої-Караванської.

Виконком узявся скласти новий програмовий документ — *Декларацію принципів Української Гельсінкської спілки*. Його розробили В'ячеслав Чорновіл, Богдан і Михайло Горині. Принципи були частково оголошені на 50-тисячному мітинзі у Львові 7 липня 1988 року братами Горинями, яким удалося досягти до слова, а В. Чорновіл поширював текст Декларації. З цього моменту починається історія *Української Гельсінкської спілки*, яка, власне, ставила перед собою вже виразно політичні цілі. Тобто була передпартією, доказом чого є відмова влітку 1989 року Міжнародної Гельсінкської федерації прийняти УГС до свого кола. 29 квітня 1990 року Установчий з'їзд УГС перетворив її на першу в Україні політичну організацію, альтернативну КПРС/КПУ — Українську Республіканську партію.

Щоб продовжити традицію неполітичного правозахисного руху в Україні, 16 червня того ж року з ініціативи Оксани Мешко було створено Український комітет «Гельсінкі-90».

Отже, правозахисний рух в Україні був невід'ємною частиною загальнолюдського поступу в дусі свободи. Він виник на ґрунті національно-визвольного руху та опозиційного комуністичній ідеології інакодумства, поставленого тоталітарною державою поза законом, із суспільної необхідності захищати елементарні права людини від постійних порушень їх із боку держави у соціально-економічній, національно-культурній сфері, щодо релігії (*Литвин Юрій. Люблю — значить живу. — С. 56*).

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод посідає в історії українського національно-визвольного і правозахисного руху визначне місце. Її можна порівнювати з Кирило-Мефодіївським братством (1845–1847). Але якщо Братство після арештів не залишило по собі організаційних структур, то в УГГ в зародковому стані бачимо витоки більшості нині чинних в Україні правозахисних організацій, національно-демократичних і націоналістичних партій, які разом з іншими чинниками привели Україну до незалежності, де відкрилася можливість побудувати правове суспільство, яке відповідатиме як волелюбному духові українського народу, так і букві міжнародних правових актів.

ЛЮБОВ. ДОБРО.

СВОБОДА

(ЮРІЙ ЛИТВИН)*

Якось у кучинському таборі особливого режиму на Уралі, недарма прозваному табором смерти, Михайло Горинь показав мені світлину, де зображено високочолого чоловіка з про-світленим поглядом запалих очей на витонченому інтели-

гентному обличчі. «Хто це такий?» — я не впізнав. — «А що ви можете сказати про цю людину?» — «Цей вид світиться добротою і розумом... Та це ж Литвин!»

Згодом така фотокартка дісталась мені як землякові разом із деякими речами покійного, і я допровадив їх його матері, Надії Антонівні Парубченко, у якої побачив таку саму. Згодом Оксана Яківна Мешко твердила, що це саме вона десь 1978 року наполягала, щоб Литвин сфотографувався. Зараз та фотокартка найбільше znana як його «канонічний» портрет.

Так, це справді була людина, що найбільше у світі цінувала доброту. Добро, Любов, Свобода — улюблені теми його розмов. «Зараз кинь палицею, та й попадеш на розумного, а от доброта — рідкість. Якби мені сказали вибирати поміж добрим і розумним — я вибрав би доброго, бо розум може бути і злим», — не раз повторював Литвин. Уже десь на третій день знайомства з ним, — а сталося воно за обставин особливих, на пересилці Лук'янівської в'язниці у Києві, — відчув я потребу виповісти цьому чоловікові потаємні болі та тривоги своєї душі. «А мені багато хто розповідає найпотаємніше, хоч я до того не прикладаю жодних зусиль», — сказав Литвин. Це про Івана Світличного Василь Стус якось сказав був: «У його присутності останній дурень говорив розумні речі». У присутності ж Литвина, здається мені, никли озлоблення, нищість, підлота. Коли я слухав його, то часом здавалося, що бачу над його чолом сяєво. Із людей, яких я знав, подібне враження на мене справляв ще хіба Стус.

Отож 5 вересня 1980 року зрушили мене, «кримінального в'язня», на етап з Вільнянська Запорізької області (де я вже півтора року карався за нібито відірвані від плаща міліціонера гудзики) до Житомира, де, як я вважав, мене мали посадити на одну лаву підсудних із Дмитром Мазуром за «антирадянську агітацію і пропаганду» ще на 15 років. Зрозуміло, що на душі мені було маркітно. І от із групою карних в'язнів заводять мене у велику пересильну камеру катерининського корпусу,

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 238–261 (з доповненнями 2004 року).

де вже було чоловік 20. По обидва боки уздовж стіни — двоповерхові нари, посередині — вмурований стіл та лави. Незайнятих місць нема, то я стою десь ізбоку, приглядаюся та прислухаюся, куди це я потрапив. Публіка звично втрясається, хтось ладнається заварювати біля параші чай. Мій випадковий попутник Володимир Юрченко, який повертається з вільнянської психіатрички до табору в Коростень, підводить мене до давно не голеного, худющого чоловіка з нагрудним знаком «Литвин Ю. Т.». Мій «пашпорт» теж на виду — і ми радо потисли одне одному руки, не вельми виявляючи емоції, щоб нас хутенько не розвели по різних камерах. Утім побоювання наші були даремні, бо наглядчачам більш помітні «безпредельники», ніж отакі, як ми, сірі «мужички», що навіть не матюкаються. Донині я чув хіба ім'я Литвина, та не знав, що через півроку після мене, а саме 6 серпня 1979 року, йому сфабрикували нову «кримінальну» справу. З огляду на брак фантазії у гебістських головах — на кшталт моєї: опір працівникам міліції із застосуванням насильства, стаття 188-І Кримінального кодексу УРСР. Тільки я «вчинив опір» двом міліціонерам та одному гебістові, а Литвин — аж п'ятьом міліціонерам. І це — після двох перенесених за рік операцій...

Боюся, що в моїй розповіді про життя Литвина до моєї зустрічі з ним трапляються якісь помилки, то хай мені вибачать. Так мало ми знаємо про Литвина, що треба розповідати й найменші дрібниці.

Є у Литвина повість «Безумец», писана російською мовою, але, за словами автора, з українськими вкрапленнями: герої говорять часом і українською. Головний персонаж цієї повісті Пинчук народився другою дитиною-близнюком, якої зовсім не чекали, тому після народження обділили увагою. Перша ж дитина, якій приготовані були всі доступні блага, померла у місячному віці. Тому дісталися вони Пинчукові-другому ніби як незаконно. Цей фатум підміни, неадекватного сприйняття, нерозуміння тяжіє над героєм усе його стражденне життя, в якому йому весь час доводилось бути не самим собою.

Батьки Юрія, Надія Антонівна Парубченко і Тимон Литвин, у 30-х роках учителювали на Васильківщині під Києвом — у Ксаверівці, Кодаках, Мар'янівці (звідки родом Іван Козловський), у Барахтах. Про 1933 рік Надія Антонівна, яка бідувала в похилій хагинці під горою на вулиці Промінській (народилася 14 жовтня 1914 року. Упочилася в Бозі 26 жовтня 1997 року. 1992 року Дрогобицька районна організація «Меморіалу» на чолі з Мироном Бучацьким побудувала нову хату для неї, її освятив з участю багатьох гостей 26 листопада о. Юрій Бойко, УАПЦ. Того ж дня у сільському будинку відбулося вишанування Ю. Литвина, де полковник СБУ В. І. Пристайко вручив матері документи про реабілітацію сина. У Барахтівській школі створено кімнату-музей Ю. Литвина), оповідала з трепетом душевним: «Я вела початкові

класи. У мене з 24 діток лишилося тільки четверо. Нам, учителям, три місяці не видавали платні, і ми за милим Богом теж не померли...» У Ксаверівці 26 листопада 1934 року й послав їм Господь близнят, другому з котрих і судилося пройти тяжкими шляхами пошуку істини і покласти своє життя на вівтар України.

Із 1937 року батьки вчителювали в селі Високе коло Ставища Брусилівського району на Житомирщині. Перед самою війною батько поступив на військову службу, і сім'я перебралася до Житомира. Тимон Литвин воював на фронті, а потім партизанів із Ковпаком, а помер від ран у шпиталі 24 квітня 1944 року, похований у Проскуріві (Хмельницькому) у братській могилі.

За німецької окупації хлоп'я ледь не загинуло: його та сусідсько-го Іванка німець звинуватив у крадіжці цигарок і вже поставив був під стіну, щоб застрелити, та мати, уплутуючи кілька німецьких слів, ублагала. Яюсь, згадає мати, сказав він німцеві: «Чого ти прийшов на нашу землю? Хіба тобі своєї мало?» Сам же Юрій пригадував свої дитячі забави тих часів: його завше призначали бути «німцем» і, звісно, кожного разу били, хоч у душі він був таким радянським патріотом, що далі нікуди. А все за те, що намагався грати справжнього, як уявлялося, ворога: страшного і жорстокого. До останніх днів своїх Юрій Литвин мав із собою пожовклу фотокартку батька у військовому, а також воєнну групову, де був зображений дядько по маминій лінії Микола, якому поталанило вижити, а згодом дослужитися до полковника. Оцей дядько Микола, діставши в голодному 1946 році від сестри Надії слізного листа, що не може прогодувати дитину, велів їй продати свій відріз на костюм і відправити Юрка до нього. Завезла мати хлопця аж до Харкова, купила йому на останні гроші квитка та хлібину на дорогу, розпрощалася і з надірваним серцем повернулася додому, причепившись десь до паровоза. А Юрко плакав: «Як же ви, мамо, доберетеся без грошей?»

Опинився 12-літній Юрко на Кавказі, десь у районі озера Ріца. Оточення, зрозуміла річ, було російськомовне, що позначилося на його подальшій парадоксальній письменницькій долі. Там потрапив Юрій в автокатастрофу: загорілася машина, лопнув скат — його відкинуло у куці глоду. Про хлопця згадали десь через дві години... Декілька місяців пролежав він у лікарні, якийсь час навіть із зав'язаними очима. Лишилися йому від того пам'ятки: обгоріле тіло, почасти й обличчя, ледь помітне заїкання, яке різкіше виявлялося, коли хвилювався, та оголена чутливість до людської біди. Там, у лікарні, коли мав зав'язані очі, й почав складати вірші. Повернувся до матері. Після 7-го класу, закінченого в Барахтах, пішов Юрій у гірничо-промислову школу в місті Шахти, працював на Донбасі, але став слабувати на ноги і знову повер-

нுவся до матері в Барахти. Був, як уявляв собі, щирим комсомольцем, навіть секретарем комсомольської організації, коли навчався в школі, та не міг миритися з усіякою несправедливістю. Мама зберегла ось такий документ:

ХАРАКТЕРИСТИКА

На члена ВЛКСМ с 1949 года, билет № 30183874

*Литвина Юрия Тимоновича
1934 года рождения, образование
7 классов, украинец, учащийся
7-летней школы с. Барахты*

В конце 1949 года член ВЛКСМ тов. Литвин Юрий Тимонович был избран секретарем ученической комсомольской организации 7-летней школы с. Барахты.

Будучи секретарем комсомольской организации до настоящего времени, тов. Литвин Ю. Т. показал себя как хороший общественник, отзывчивый товарищ, сумел сплотить вокруг себя комсомольцев и несоюзную молодежь, мобилизуя и направляя ее на выполнение задач, стоящих перед комсомольской организацией.

Комсомольская организация, руководимая тов. Литвин Ю. Т., на деле служит помощником школы, парторганизации к-за, правлению колхоза.

Тов. Литвин выполнял неоднократные поручения Райкома комсомола.

Систематически работает над повышением своего идейно-политического уровня. Морально устойчив, идеологически выдержан.

Партии ЛЕНИНА — СТАЛИНА предан.

Секретарь Васильковского

РК ЛКСМУ

(В. Дмитрук)

(Орфографію оригіналу збережено.)

1953 року надумали сільські хлопці вирватися з колгоспного кріпачтва, поїхати десь в інші краї на роботу. Але голова не дає довідки, що відпускає. Куди поїдеш безпашпортним? То вони — наївні діти! — запротестували в незвичайний спосіб: піймали колгоспне теля та й прив'язали в посадці. Юрко як дізнався про це, то переконав хлопців іти до голови, сам пішов з ними і сказав: «Якщо будете так несправедливо ставитися до молоді, то вона буде вчиняти всілякі злочини». Певна річ, голова колгоспу Ніколаєнко подав на хлопців до суду, який щедрою рукою відбатував їм по 10 років, а Юркові 12, щоб не був таким розумним. Заарештували їх 24 червня 1953 року і судили за ст. 4 Указу від 4.VI.1947 р. «Про кримінальну відповідальність за крадіжку

державної та суспільної власности». На суді Юрій показував матері побиті руки...

Етапували Юрія за будівництво Куйбишевської ГЕС. Мати тим часом домогалася звільнення сина, і добилася: славетний свого часу партизан Сидір Артемович Ковпак, тоді вже заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР, згадав свого побратима Тимона Литвина, і постановою Президії Верховної Ради УРСР від 13 січня 1955 року Юрія 1 лютого звільнили. Та щойно він приїхав до дядька Миколи в Ленінград, як там 14 квітня провели обшук і Юрія заарештували: нібито він у неволі, в Кунеєвському виправно-трудоному таборі, на тому ж таки будівництві ГЕС, разом із друзями створив «Братство вільної України», яке ставило собі метою «боротьбу за відторгнення України від СРСР, боротьбу з комуністичними ідеями, створення самостійної України». Певна річ, за «самостійну Україну» можуть боротися тільки її вороги, тож 5–10 вересня 1955 року судова колегія з кримінальних справ Куйбишевського обласного суду під головуванням Бузанова засудила 16 хлопців-українців за ст. 58-10, ч. 2, та ст. 58-11 КК РСФСР («Зрада батьківщини»). Хоч ніяких матеріялів, що доводили б діяльність групи, не виявили, та «встановили», що була в них і клятва з підписом кров'ю на аркуші з зображенням тризуба, і паролі, «трійки», «десятки», що на чолі кожної стояв «старший брат». Литвин (псевдонім «Креміль») нібито склав дві відозви до в'язнів-українців з закликами вступати до націоналістичної організації, розробив статут і склав текст клятви, написав і поширив низку віршів. Він був фактичним керівником організації, а зі створенням штабу був обраний завідувачем політвідділу БВУ. Хто виходив на волю, мав створювати осередки.

Щоб «пошити» таку справу, слідство працювало 11 місяців. В організацію було «втягнуто» (братчиками чи слідством?) до 40 чоловік. Трьом керівникам, у т. ч. Литвинові, «світило» по 25 років, але суд зважив, що ніякої практичної роботи, окрім організаційної, БВУ не провело. Литвинові, як організаторові братства, разом із п'ятьма іншими, дісталось 10 років неволі та 3 роки «поразки в правах».

Півроку Юрія тримали в таборі Мединь, потім у Вихорівці (це «Озерлаг» Іркутської області), потім у мордовських таборах, серед політв'язнів. Мабуть, саме ті часи стали періодом громадянського визрівання Юрія Литвина. Широке спілкування з найрізноманітнішими людьми вирівняло його національну свідомість. У розмові зі мною Литвин згадував Михайла Михайловича Сороку, який був чи не найсвітлішою особистістю з-поміж українців у таборах протягом цілої чверті століття. Дуже треба б, казав Литвин, зібрати книгу спогадів про нього. *(Тепер така книжка є: Леся Бондарук. Михайло Сорока. — Дрогобич: Відродження, 2001. — 296 с.)* Згадував доктора Володимира Горбового,

який захищав Степана Бандеру на процесі 1936 року, Павла Дужого, Данила Шумука, митрополита Йосипа Сліпого та ще багатьох українців і чужинців, із якими мав нагоду спілкуватися. З особливою любов'ю говорив про Ростислава Доценка (він пройшов у «справі БВУ» свідком). Цю дружню любов проніс він у чистоті через усе життя, довгі роки не маючи можливості з ним спілкуватися. Недарма свого сина, 1968 року народження, назвав Ростиславом і обрав Доценка синові хрещеним.

З дитячих літ писав вірші, рідною і російською. І все ж писати Литвинові легше було російською. В основному там, в ув'язненні, до 1965 року, склав він книжку віршів «Трагическая галерея» — про долю свого покоління, про жертви терору. Цю книжку автор присвятив згодом видатному борцеві за права України Левкові Лук'яненку. Я сам чув, як Литвин казав про це Левкові через квартиру в таборі Кучино на Уралі — десь на початку 80-х років. Доля цієї книжки тяжка. Автор не хотів публікувати віршів російською мовою, тому звернувся до Миколи Лукаша, щоб переклав. Лукаш узявся був, але потім йому щось завадило. Тим часом чи не всі списки книжки унаслідок обшуків зрештою опинилися в гебістських сейфах. Та Литвин мав феноменальну пам'ять: усю збірку він носив із собою в голові, чимало мені з неї читав. А от я, грішний, не запам'ятав з його вуст жодного вірша. Немалу роль в цьому зіграв і мовний бар'єр. «Чому ви не пишете українською?» — питав я його. «Та пишу й українською, тільки гірше виходить. Бо я боюся української мови. Здається, не відчуваю її у всій глибині», — казав Литвин. Оце ще один момент тієї парадоксальної, «не своєї» долі. Недарма Литвин глибоко роздумував над долею Гоголя, який ніяк не міг зректися українства, але й до Росії пристати не зміг. Утім сум'яття Гоголя було Литвинові чужим, бо не кожен так чітко усвідомлював себе українцем, як він.

Іномовна творчість значних діячів культури в середньовіччі не була дивовижною, а нормою. Доба ж становлення національних культур на народномовній основі надовго розметала кого куди — аж тепер ми починаємо вибирувати, де наше по духу і крові, а не лише за мовою. Трагічна постать Гоголя — перша в ряду тих, кого ми сприймаємо як не зовсім свого, саме через його чужомовність. Але якщо вся латиноамериканська література писана «не своєю» мовою, то й Гоголь є явищем української культури. Перекладіть твори Гоголя на французьку чи китайську — і нічого російського в них не залишиться. Лише оголиться критичний погляд українця на російське суспільство. Гоголь був останній представник багатомовного українського середньовіччя. Але народитися б йому не до, а після Шевченка... Та й сам Шевченко зовсім не відокремлював Гоголя від українства, як це робимо ми, освоючись лише на мові творів, а не на їх духові.

Будуть труднощі й у сприйнятті творчості Юрія Литвина. У 1989 році автор цих рядків питав дозволу матері Литвина на публікацію творів мовою оригіналу з умовою, що одночасно буде оголошено конкурс на кращий їх переклад. Уже вдалося розшукати основну частину книжки «Трагическая галерея». Збірка (чи то добірка) українських віршів, яка вийшла за кордоном, за словами самого автора, не представляла його справжнього творчого обличчя. *(Нам відома хіба книжчина: Юрій Литвин (Портрети сучасників) / Упорядкувала Надія Світлична; Видання Закордонного представництва Української Гельсінкської групи. — Нью-Йорк, 1980. — 32 с. Але віршів там нема.)* Пам'ятаю, читав мені Литвин гарний вірш про Івана Мазепу українською мовою, інші вірші.

Треба сказати, що Литвин був незучий: мав талант написати, а от хисту довести написане до пуття часом йому бракувало. Таким людям потрібна опіка... «Може, 10 відсотків із того, що я написав, досягло мети, а решта — в кагебістських сейфах, — казав Литвин. — Але навіть якби лише один відсоток побачив світ — усе одно слід було писати».

Є у Литвина прозові книги «Рабочее дело» та «Безумець». Очевидно, це густа витончена філософська проза. Є «Поэма о подснежниках», є десь добірка українських віршів, яку не втрачаємо надії розшукати й помімо сейфів КГБ. Мені тяжко схарактеризувати тодішній світогляд Литвина, бо для цього потрібно б мати хоч дещо з його творів. Та ще треба мати на оці, що в останні роки він позбавлений був можливості писати. Але й у камерних наших розмовах 1980 року прохоплювалося в нього щось від української вольниці, стихійного бунтарства і, я би сказав, від анархосиндикалізму, чого Литвин і не заперечував. Державу він вважав безумовним злом, яке потрібно витіснити, вивільняючи дедалі більше місця громадському самоврядуванню.

Якось пізніше, в Кучино, була мова про українську державу, яка не змогла в 1917–1920 роках утвердитися, можливо, тому, що була... надто демократичною, що не знайшлося свого диктатора. «І то слава Богу, — сказав Литвин, — що в нас не знайшлося свого Сталіна або Гітлера. Бо тоталітаризм супротивний духові й характерові нашого народу. Наш переможений народ мусив терпіти чуже ярмо — своє ж ярмо було б стократ ганебнішим».

Тяжко і довго Литвин вилущувався з марксизму — але виніс ізвідти чітке розуміння інтересів трудящого і експлуатованого новим пануючим класом люду. Трагедію соціалістичного вчення на практиці російської держави Литвин сприйняв так близько до серця, щоб сказати пізніше, що Маркс висунув фальшиву ідею пролетарської держави. Адже історія не дала жодного позитивного прикладу такої держави. І особливо яскраво це виявилось в польських подіях 1980 року: «пролетар-

ська держава» оголосила війну пролетаріатові, запровадивши воєнний стан. Зрештою, у нас цей стан фактично тривав постійно з 1917 року: держава перебувала в постійному стані війни з народом. У жодній так званій пролетарській державі правлячі «пролетарські» партії не зважувалися віддатися на волю вільних виборів. Литвин згадував при цьому відоме застереження Івана Франка, що люди, які ніби з добрими намірами поробити всіх людей щасливими, але насильницькими методами добравшись до влади, зосередили б у своїх руках таку необмежену, неконтрольовану з боку суспільства владу, що ніколи не захотіли б від неї добровільно відмовитися, натомість суспільство буде так паралізоване, що неспроможне буде боротися з узурпаторами, унаслідок чого припиниться суспільний поступ. Так що кривавий сталінізм і сумнозвісний «застій» Франко передбачив ще в 1905 році... (Див. його працю «Що таке поступ».)

Та повернімося до викладу біографічних даних Литвина. Звільнившись 14 червня 1965 року, він поїхав у Москву, де зумів прорватися в канадійське посольство — щоправда, лишивши в руках мільйонера піджака, — та розповів про становище політв'язнів у концтаборах. Щоб не ризикувати текстом, він вивчив його напам'ять. А пам'ять мав феноменальну. Співробітники посольства вивезли його в машині і дали змогу вискочити на ходу. Поїхав він до мами в Барахти. Одружився з Вірою Мельниченко. Хоча сімейне життя не склалося, Юрій вельми тішився сином Ростиславом. Та скоро мусив розлучитися з родиною. Працював він, бачите, у Василькові на заводі холодильників, на трубному заводі. Його обрали до керівництва профспілки, то він доводив робітникам, що профспілка — то не «приводной ремень партії», а інструмент захисту економічних інтересів робітництва. Певно, це був не єдиний гріх: власті пригрозили, що якщо не виїде з України, то посадять. Мусив податися до Сибіру, в Красноярськ, у Саяни. Коли повернувся з вигнання, то застав уже чималого сина, який ніяк не зважувався назвати його татом. Сказав якимось: «Батьку...» Та вже так і повелося. Батько покладав на Ростислава великі надії, але нелегка доля дітей політв'язнів. Учителька докоряла: «Будеш там, де батько». «Буду. І Шевченко там був, і Ленін, і багато хто», — казав хлопець. «Стражі порядку» пообіцяли, що як тільки йому виповниться 18 років, то посадять. Так і сталося, як обіцялося... Ще одна зламана доля. (Ростислав Литвин народився 19 червня 1968 р., помер 6 січня 2004 р. від інсульту у віці 35,5 р.)

Недовго прожив Литвин в Україні. 14 листопада 1974 року його заарештували органи КГБ, і 13 березня 1975 року Київський обласний суд під головуванням А. Ф. Ткачової присудив йому за популярною тоді статтею 187-І («Наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський державний та суспільний лад») три роки таборів суворого режиму.

Інкримінували, зокрема, літературні твори, яких у вироці перераховано десятки, а також «Тези про державу», «Анархо-синдикалістський маніфест», «Записки робітника», де, звичайно ж, він «зводив наклепи» на радянську демократію, паплюжив внутрішню та зовнішню політику радянської держави, радянський робітничий клас, особливо ж інтернаціональну політику КППС у зв'язку з подіями в Чехословаччині 1968 року. На суді Литвин вини за собою не визнав і показів не давав.

Етапували до табору Верхній Чов у Комі АРСР. На розподілі «рабсили» начальник спитав про спеціальність. «Поет», — відповів Литвин. — «Поет? А мене поети не нужны. Мне нужны бетонщики. Га-га-га! Пойдешь таскать бетон». У тому таборі більшість в'язнів були такі самі «наклепники», як Литвин, або суджені за іншими статтями, але з політичних міркувань. Режим там був тяжкий, тяжчий, ніж у Мордовії, в'язні були позбавлені будь-якого юридичного захисту. Наглядачі ходили з гумовими кийками і застосовували їх на свій розсуд. Там Литвин захворів на виразку шлунка, переніс тяжку операцію, під час якої ледве не помер. Урятував його хірург, який домогся дозволу для матері побути декілька днів біля сина. Видіння смерти — білий льодовик, що насувається, і голос матері: «Ти будеш жити... Ти будеш жити...» — ці враження лягли в основу «Баллади о смерти».

Звільнившись 14 листопада 1977 року, знову оселився в Барахтах, при мамі в селі Барахти, в хатинці під горою на вулиці Промінській. Прожив там усього півтора року, та й то під адміністративним наглядом, себто без права з'являтися будь-де за межами села, та мусив сидіти тільки вдома з 9 вечора до 7 ранку. Працював «надомником» — клеїв якісь коробочки для якоїсь Васильківської фабрики.

Того року здійнялася в Україні нова хвиля арештів — уже проти Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Скоро після звільнення до Литвина в Барахти приїхала Оксана Яківна Мешко і затіяла обережну розмову: нікому працювати в Групі. Заарештовані Микола Руденко, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Левко Лук'яненко... «Про віщо мова, Оксано Яківно?» — і кинувся Литвин у нову біятику... До речі сказати, про Оксану Мешко він завжди говорив із любов'ю: «Це наша Жанна д'Арк». Усе мріяв, коли-то ми зйдемося малою сім'єю в нашої козацької матері на Верболозній, 16... От уже й можна б зійтися, та багатьох не дорахуємося. Бо й сама господиня дому вже покинула нас 2 січня 1991 року.

Згодом, на Уралі, Василь Стус розповідав, що член-засновник Української Гельсінкської групи генерал Петро Григоренко дуже високо поцінував матеріали, написані Литвином. Насамперед, мабуть, його статтю «Правозахисний рух на Україні. Його засади і перспективи», датовану квітнем 1979 року. (Див: *Українська Гельсінкська гру-*

на. 1978–1982. — Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. — С. 369–378; Юрій Литвин. Люблю — значить живу: Публіцистика / Упорядник Анатолій Русначенко. — К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. — С. 56–62; Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Документи і матеріали: В 4 томах / Упорядники Є. Ю. Захаров, В. В. Овсієнко; Харківська правозахисна група. — Т. 3. — Харків: Фолю, 2001. — С. 177–182 та інші видання.) Литвин намагався поставити український правозахисний рух на серйозну національну ідейну основу, шукав його витоків у природній волелюбності українського народу, у тривалій національно-визвольній боротьбі, в унікальному явищі — козацькій республіці, яка постала навіть раніше французької і виробила задовго до американської свою конституцію 1710 року. Найбільшим захисником прав людини і нації Литвин вважав Тараса Шевченка. «*Бо де нема святої волі — // Не буде нам добра ніколи, // Нащо таки й себе дурить*», — повторяв за ним Литвин. Шевченко, будучи ще живим носієм народної моралі, засвоївши християнське світобачення та українську книжну вченість, народну історичну пам'ять та козацьку історіографію, підбив підсумок історичній Україні-Малоросії і народив нашу націю заново, задав їй новий ритм, дав їй нову ідейну основу і поставив чітку ціль: національна державність у колі вільних народів світу, де тільки й може стати вільною кожна людина.

Нові й нові грані відкривав він мені в Шевченкові. От, наприклад, в одному з останніх віршів, «Ликері», Литвин виявив суголосний своєму погляд Шевченка на подружжя як на спілку двох рівноправних сторін, яка освячується взаємним коханням, а не суспільством, тим паче коли не рідною, а російською церквою. («*Збрешуть люде, // І візантійський Саваоф // Одуриць. Не одуриць Бог, // Карать і миловать не буде: // Ми не раби Його — ми люде!*»)

За ті півтора року обмеженої волі Литвин переніс ще дві операції — на тому ж таки стражденному шлунку — та операцію на варикоз. Отже, ледве ногами плував по світові. 19 червня, якраз на день народження сина, пішов він до Стугни з одним родичем та знайомим. Мали пляшку вина. Тут над'їхала машина з п'ятьма міліціонерами (Гурський Віталій Антонович, Ткач Олександр Іванович, Устюжанин Валерій Іванович, Поліганов Володимир Борисович, Кернер Володимир Миколайович. Деякі з «потерпілих» досі працюють у Васильківці в правоохоронних органах, кар'єру зробили!). Запитали, хто Литвин, заштовхали в машину, не давши й одягнутися, навздогін полетіли шкарпетки, черевики й одяг. Привезли, виявляється, у райвідділ для продовження режиму нагляду, а запроторили у витверезник. Завимагали роздягнутися для обшуку. Литвин відмовився. Тоді йому викрутили руку. Він назвав одного фашистом. Його прив'язали до нарів.

- То що, я фашист?
- Та ще й дурний фашист.
- Удар в обличчя.
- Ти дурень у квадраті.
- Удар по голові.
- Дурень у кубі.
- Удар у живіт.

Дурнем у четвертому ступені назвати не зміг, бо знепритомнів. Здерли 15 рублів штрафу й відпустили додому. Але 6 серпня за санкцією прокурора Васильківського району Твердохліба Литвина заарештували, звинувативши у вчиненні насильницького опору працівникам міліції (аж п'ятьом!). Мати, Надія Антонівна, сказала на суді: «Мій син добрий: він простив би вам. Але люди вам не простять». «Останнє слово», виголошене в суді, Литвин зумів передати, записавши, на волю з концтабору Буча, що під Києвом. Василь Стус і Оксана Мешко передали його за кордон, і воно є опубліковане в грубезному томі *«Українська Гельсінкська група. 1978–1982. Документи і матеріали»*, що його упорядкував Осип Зінкевич, а видало Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка в Торонто — Балтиморі 1983 року (с. 379–395), а також у згаданих вище виданнях. Причиною арешту — нема сумніву — було те, що Литвин не став мовчати про пригоду: про неї розповіло радіо «Свобода», тим часом Литвина було оголошено членом Української Гельсінкської групи, а таким не місце на волі. Щоб менше було тих «політв'язнів», згадали привід і сфабрикували «справу» про насильницький опір працівникам міліції (ст. 188-І, ч. 2). Суддя А. А. Васильєва (як багато у Василькові іноземців!) 17 грудня 1979 року скомпонувала вирок на дві сторіночки. Захисником був відомий нині В. В. Медведчук — голова Спілки адвокатів України. *(Цей адвокат, заробивши перший мільйон, мабуть, на захисті Юрія Литвина і Василя Стуса (див. про це численні публікації Є. Сверстюка та Д. Чобота), тепер став Головою Адміністрації Президента і не прич від того, щоби самому стати президентом обікраденого ним народу. Тому вважаю доречним процитувати тут з «Останнього слова» Юрія Литвина: «Провокація, вчинена проти мене, — це свідомий злочин, здійснений органами т. зв. радянської влади не лише проти мене як особи, як літератора, як члена Української громадської групи “Гельсінкі”, але й проти всіх тих, кому дорогі й близькі ідеали демократії, свободи і гуманізму. Прокурор будував свої звинувачення Литвина не на ґрунті об'єктивних фактів (яких не було), а на хисткому тлі фальсифікацій і прямих лжесвідчень “потерпілих”, які безсоромно брехали на суді під опікою “Влади” і “Закону”. І це ще один доказ того, що суд і прокуратура були прямо зацікавленими сторонами,*

тобто учасниками вчиненої проти мене провокації. Пасивність мого адвоката Медведчука в захисті обумовлена не його професійним профанством, а тими вказівками, які він одержав згори, і підлеглістю: він не сміє розкривати механізму вчиненої проти мене провокації. Адвокатська участь у таких справах зведена нанівець — це ще одне свідчення відсутності в СРСР інституту адвокатури при розгляді політичних справ, де садять людей “інакодумаючих”. Щодо потерпілих, то вони сказали самі про себе більше і краще, ніж хто. Десь 60 років тому Дзержинський (М. І. Калінін. — В. О.) назвав міліцію дзеркалом радянської влади. Воістину, що правда. Ось вам дзеркало Василькова. Дзеркало нашої влади. Ганьба всім присутнім у цьому залі. Цей суд є однією з найганебніших сторінок за свою історію судочинства у Василькові, і він буде лежати на совісті не лише тих, хто мене судив, але й на вашій совісті, мої громадяни-земляки».)

«Литвин оказал работникам милиции активное сопротивление, сопряженное с насилием, хватал Полиганова и Ткача за одежду, угрожал им расправой, препятствуя этим самым выполнению их обязанностей по охране общественного порядка», «хватал Полиганова и Ткача за погоны», «выражался нецензурной бранью». Це щось дуже автобіографічне для радянських міліціонерів, але зовсім невластиве Литвинові. Такі ж формулювання і в моєму вирокові 1979 року. І так само суд не взяв до уваги свідчення захисту. І кара така ж: три роки таборів суворого режиму.

І ось він переді мною — худенький чоловічок, що світиться зсередини любов'ю та добротою, що відкрито поклоняється свободі, що сміливо вступає в полеміку з карними в'язнями, з наглядачами, розгортаючи брудні потоки матюччя самою лише своєю правотою та щирим здивуванням, як то люди не знають таких очевидних речей. «А звідки ти це все знаєш?» — питають. — «Цього не пишуть на етикетках пляшок у горілчаних крамницях. І горлечко пляшки — надто вузьке віконце у світ. Не випий скількись там пляшок горілки — купи приймач, слухай радіо “Свобода” — то й ти знатимеш». — «Ну, добре, ось ти такий гуманіст, а якби ти прийшов до влади, що б ти зробив з нами, кримінальними в'язнями?» — «Та я до влади ніколи не прийду. Я не політик, я правозахисник, і за будь-якої влади моє найімовірніше місце — у в'язниці. Бо будь-яка держава — насильство над людиною, а я проти насильства завжди боротимуся. Я не люблю політики і політиків». — «А все ж таки, якби тебе призначили начальником тюрми?» — «То я би розпустив усіх в'язнів, завіз би до в'язниці машину вибухівки, висадив би її у повітря і на тому склав би свої повноваження». — «То ти не карав би навіть за явні злочини? Кажеш, що віруючий, та навіть Бог карає за гріхи». — «Злочинець сам себе карає,

беручи гріх на душу. А Бог ще нікого власноручно не побив палицею. Та й не визнаю я Бога — начальника в'язниці, яка називається пеклом. Це Мойсеєві на одне вухо шептав Бог, на друге Сатана, а третє він сам вигадав і все те змішав до купи. Новий Заповіт чистий від ідеї насильства, я йому поклоняюсь. Ось ти кажеш, що невіруючий. А в Добро ти віриш? У Свободу віриш? У Любов віриш? Отже, ти теж віруючий, бо Бог і є Добро, Любов, Свобода».

Отож ми цілих 10 дів тишилися «подарунками від МВС» — нашою зустріччю хоч не у найліпших умовах, але дуже доречною. Бо везуть мене до Житомирської в'язниці на слідство у справі мого крайнина Дмитра Мазура, а Литвина, виявляється, повертають оце до табору в Бучу, звідки возили на Херсонщину на час Олімпійських ігор у Києві. Щоб не зірвав їх. Не дивно, що й мене все літо не брали на етап... На Україні йде «олімпійська чистка». Сталін із Кагановичем свого часу заповзялися були зробити з України «зразкову соціалістичну республіку», але для цього не надавалося її населення. То його вирішено було винищити, замінивши нововиведеними гомосовєтікусами. Уже в ближчі часи Брежнев із Гришиним (першим секретарем Московського міськкому КПРС) задумали були перетворити Москву на «зразкове комуністичне місто». Щербицький же, мавпуючи законодавців моди, пообіцяв зробити те саме з Києва. («Український інтелігент не може без московського диригента. Він звик мавпувати, повторювати зади», — яось так писав Микола Хвильовий у 1928 році. Вибачте, що в мене Щербицький опинився в інтелігентах...) Тож «хазяїн» почав очищати Київ і всю Україну від «трубольотів» (бездомних), повій, злодійчуків та... дисидентів. Тим паче, що наближалася Олімпіада-80, і частина ігор мала бути в Києві. Під цей «олімпійський» укіс потрапили Дмитро Мазур, Петро та Василь Січки, Ярослав Лесів, Василь Стус, Василь Стрільців. Хто мав звільнятися, того «розкручували» в неволі, не даючи й передихнути, Ольга Гейко ступила на волі всього два кроки — з воріт зони до воронка. Миколу Горбала заарештували наново в останній день терміну. В'ячеславові Чорноволу сфабрикували «справу» на засланні в Якутії, а мені — в колонії в Коростені... Про одну з жертв «олімпійського набору» тут, у Лук'янівці, ходять перекази. Наглядач, соромлячи неохайну зечку, ставить їй у приклад 76-річну тоді Оксану Яківну Мешко, яку тримали тут деякий час у новому корпусі, що побудований для жінок і неповнолітніх у часи Брежнева. Тут є три корпуси: «Катеринка», «Столипін» і «Брежневка». «Він пам'ятник собі воздиг, — іронізує Литвин словами Пушкіна. — Цей пам'ятник триквіший за той, що в Дніпродзержинську. На цілі століття». *(Незадовго перед тим Л. І. Брежнев, як багаторазовий Герой Радянського Союзу і соціалістичної праці, відкрив собі пам'ятник на батьківщині.)*

Ще сидючи в Бучі, під Києвом, Литвин заново написав початий у Барахтах чималий есей, назву якого взяв із Достоєвського: «Якщо Бога нема — все дозволено». Автор уявно бере за руку «нашого дорогого Леоніда Ілліча» та й проводить його через арешт, слідство, етапи, через табори, тюрми, «пітушатники», карцери, що покликані настановляти в'язня «на шлях виправлення»... Не виправляють, а калічать тут остаточно людей, топлять у болоті матюччя, насильства, гвалтування, тотальної корупції! Литвин сказав, що відіслав потайними шляхами ту річ на волю, але не знає, чи вона досягла цілі. «Утім це не так уже й важливо, — вважав він. — Головне, що я виконав свій моральний обов'язок перед цим абсолютно безправним, стражденним прошарком нашого народу — в'язнями». Один із варіантів початку цього есею таки досяг цілі й опублікований у томі «Українська Гельсінкська група» (с. 396–404), а також у згаданих вище виданнях.

Ми з Литвином написали у Лук'янівці заяви з приводу «олімпійських арештів» та з того приводу, що лідер французьких комуністів Жорж Марше, повернувшись із Москви, заходився організовувати у Франції Гельсінкську групу під своїм мудрим керівництвом. Очевидно, в Москві його навчили в такий спосіб компрометувати гельсінкський рух, що став уже міжнародним. Литвин вважав, що цей правозахисний рух у жодному випадку не може бути політичним, що жоден член жодної політичної партії не може бути членом жодної Гельсінкської групи, бо він проводитиме в ній свою партійну політику.

Литвин був мрійник. Він уявляв собі український правозахисний рух як гідну ланку світового, а представляти його мають найчесніші, найдостойніші, просто-таки бездоганні в моральному відношенні люди. Інтелектуальний рівень руху мусить бути високий. Кожен оголошений член Групи повинен бути притягальною зіркою, взірцем для оточення. За тоталітарного режиму, коли оголошений член Групи не міг протриматися на волі й декількох місяців, не треба прагнути великої чисельності. На поверхні достатньо мати невелику групу, але яка опиралася б на широке коло правозахисників та вільнодумців. «Інакодумство» ж насправді не зводиться в нас до «жалюгідних відщепенців». «Інакодумці» в нас становлять величезну більшість населення, бо з ким не заговори — майже всі невдоволені тими чи тими діями правлячого апарату. Правильніше було б сказати, що «інакодумцями» є ідеологічний апарат, бо вони у меншості.

До речі, саме Литвин уперше чітко сказав, що мене «заднім числом» прийнято було членом Української Гельсінкської групи. Із 18 листопада, коли ото до мене в село приїхали О. Я. Мешко та Ольга Бабиц. (Упоштивці О. Я. Мешко був лише натяк: «Ви в нашому колі».) Вислухавши погляди Литвина на те, яким повинен бути правозахисник, я, пам'ятаючи,

що майже нічого для правозахисту не зробив, навіть самого себе не захистив од нападi, відчув себе так, ніби ото підскочив, ухопився за щабель, де починається правозахист, та й вишу, не годе підтягнутися вище. Та раз мені випала така честь, то мушу вже шануватися. Хоч і мав я твердий намір не брати участі в «справі» Мазура, та й у новій своїй, але Литвин, спасибі йому, дуже підтримав мене на душі. Я рушив на нову прою в піднесеному настрої, з просвітленою головою і без страху. Утім бояться всі, а хто не боїться, той нехай не бреше... Мужність полягає в тому, як ти можеш переступити свій страх. Дякую Богові, що на цей раз Він послав мені Литвина і через нього додав мені сили витерпіти до кінця і вберегти свою душу від лукавого каяття, як то було зі мною під час слідства 1973 року, коли слідчий КГБ УРСР Микола Павлович Цімох почав шантажувати мене психіатричкою і я потроху мусив подаватися і навіть «визнав себе винним» на суді. Чи за тринадцять з половиною років ув'язнення я вже спокутував той гріх? Не знаю, може, мені за нього належить ще мільйон літ чистилища...

У той час назрівали польські події, і Литвин старанно вивуджував із випадкових газет куцу інформацію про них. Він захоплювався «Солидарністю». Вільні від партійного і державного диктату профспілки явили світові зразок конструктивної боротьби за інтереси трудящих, а головне — остаточно розвінчали замішану на фальші ідею «пролетарської держави» під началом партії тоталітарного типу. Литвин мріяв про ті часи, коли й наш, український пролетаріят стане таким високосвідомим, як польський. «Гай-гай, — зауважив я. — Передові ідеї в умовах тоталітаризму хоч і можуть зароджуватися в світлих головах представників підневільних націй, та реалізація їх мусить початися таки з метрополії — нам про першість годі й думати». Але час, як бачимо тепер, показав, що це не завжди так: у розвалі Імперії Зла перед вели країни Балтії, а остаточно краху вона зазнала тоді, коли Україна проголосила незалежність і підтвердила це референдумом 1 грудня 1991 року. Щоправда, сталося це в умовах горбачовської лібералізації, а не брежневського тоталітаризму.

Мав Литвин оригінальний на той час погляд на витoki європейського тоталітаризму першої половини ХХ століття. Першою партією тоталітарного типу він вважав більшовицьку: виникнення і прихід до влади подібних партій у Західній Європі — реакція на російський тоталітаризм. Гітлер не виграв би вибори 1933 року, якби німці не бачили на прикладі Росії, чого можна сподіватися від комуністів. (Згодом те саме читаю в «Новом мире», № 1, 1981, с. 205.)

Я вже згадував феноменальну пам'ять Литвина. Справді, кого з поетів не читав він мені за ті 10 днів: Шекспіра, Шевченка, Гюґо, Тагора, Франка, Блока, Вінграновського... У його голові вміщалася ціла енци-

клопедія світової поезії, чому я подивувався. «Це не важко, — сказав Литвин, — потрібно лише часто “прокручувати” вірші в голові, ніж ото думати абищо. Повірте, що з таким багажем легше в світі жити». Він прочитав мені декілька уривків зі свіжого тоді роману Ліни Костенко «Маруся Чурай», і я теж їх вивчив. Цю річ Литвин вважав достойною Нобелівської премії та виношував думку, щоб висунула її саме Гельсінкська група. Але в той час усі ми сиділи, хто не виїхав за кордон.

Що нас тримали в етапній камері разом цілих 10 діб, допомогла біда: дали якоїсь гнилої риби, в'язні отруїлися, то на камеру нависили табличку «Карантин» і вже нікого звідти на етап не брали. Та всьому настає кінець: поталасували мене далі, до Житомира, а Литвина — в Бучу під Києвом.

Зустрілися ми знову через півтора року, на Уралі, в таборі особливого режиму ВС-389/36, у селі Кучино Чусовського району Пермської області. Прибув я туди 2 грудня 1981 року, а Литвин — десь у травні 1982-го. Як і всі порядні люди, привезли ми по новенькому «червонцеві» терміну ув'язнення та по «п'ятірці» заслання і титуловані були «особливо небезпечними державними злочинцями», «особливо небезпечними рецидивістами». Тож і одягли нас за останньою модою — в смугасте. Кажу «остання мода», бо після неї є хіба що «дерев'яний бушлат».

Мені новим терміном поглинули 8 місяців невідбутої «трирічки», а Литвинові — всього 1 місяць і 12 днів, бо йому відраховували новий термін з дня суду — 24 червня 1982 року. Останнього слова, за свідченням матері, йому не дали сказати, то він його написав.

Отож Литвинові тут належалося побути до 24 червня 1992 року, плюс у засланні — до 1997-го. Виходить, загалом його засудили на 43 роки неволі, не рахуючи півтора року адміннагляду. Відбув він 20, а прожив усього 49. Яким же жахливим злочинцем треба бути, щоб заслужити таку кару! А Литвин сидів і помер за літературні твори, сповнені проповіді ненасильства і гуманізму, за правозахисну діяльність, за критичний спосіб мислення... Країна чудес! Країна необмежених можливостей...

Про «справу» свою Литвин розповідав мало, та й так зрозуміло було, що всі причетні до гельсінкського руху мусять бути тут. З віроку ми тепер знаємо, що це були «антирадянські» та «наклепницькі» його твори: написаний 1968 року лист «Борцям за свободу и независимость Чехословакии» і написані через 10 років два «Открытых письма...», «Слово о кающихся грешниках» (це з приводу покаючих заяв І. Дзюби, В. Захарченка, Г. Снегір'ова), «Некролог», лист до пані Картер, кілька варіантів праці «Советское государство и советский рабочий класс» і найважливіша — «Правозахисний рух в Україні. Його

засади і перспективи», яка була опублікована в журналі «Сучасність» № 10 1979 року, передавалася по радіо «Свобода». Литвин був невгамовним і в неволі: намагався передати з кримінальних зон «Другий відкритий лист членам АФТ-КВП та всім трудящим США», вітання польській «Солідарності», трактат «Якщо Бога нема — все дозволено». Ці речі «здали» зеки, яких він просив вивезти їх на волю і передати О. Я. Мешко чи комусь іншому. Утім початок тексту «Якщо Бога нема...» таки вислизнув на волю.

Інкримінували також усні висловлювання, засвідчені кримінальними в'язнями, з усілякими перекрученнями та домислами, сфабрикованими слідчими. Пам'ятаю, згадував Литвин розмову зі слідчими про вірш, присвячений американському народові, сини якого вперше ступили на Місяць. Приблизно так: «Крізь колючі дроти і ґрати я подаю тобі руку, трудово Америку». — «То це ви ручкаєтесь з нашими ворогами?» — «Так, я подаю руку трудовій Америці, а ви з ким цілуєтесь?» (Якраз недавно, 18 червня 1979 року, Брежнев смачно поцілувався з Картером, підписавши договір про обмеження стратегічних озброєнь — ОСО-2.)

Шантажували Литвина під час слідства психіатричкою, возили у сумнозвісне 13-те відділення київської «Павлівки», що ним відала Наталка Максимівна Винарська. Експертизу проводив відомий усій кримінальній Україні психіатр, доктор медицини Ліфшиць. От він допитував Литвина: «Що ви все на партію звалюєте? При чому тут партія, як от у сусідній палаті лежить чоловік, котрий, вибачте, козу згвалтував?» — «А де це він зробив, на Красній площі?» — «Та в хліві. Ще й зацібнувся. Діти побачили». — «Отже, він людей соромився? А якби він був віруючий та знав, що Бог усевидющий, то вчинив би таке? Тож скажіть мені, а хто хрести скидав із церков, чи не ваша партія?»

Довелося мені бути з Литвином у Кучино в одній камері декілька місяців — від травня 1982-го до лютого 1983-го. Пам'ятаю, забрали мене від нього незадовго до Шевченківського свята, за чим я вельми жалкував, бо Юрій Литвин, Михайло Горинь, Іван Кандиба, Василь Курило та Володимир Остапенко провели у своїй 17-й «хаті» прецікаві шевченківські читання, про які довго потім згадували. (У тій камері деякий час із нами були також Олекса Тихий, Акпер Керімов та Борис Титаренко.)

«Нове мислення» тепер у всіх на вустах, а Литвин мислив по-новому вже в ті чорні часи, коли Андропов поставив весь світ на грань ядерної війни, не усвідомлюючи, що сила, сконцентрована в атомній бомбі, стала абсурдною: її не можна застосувати, бо й сам загинеш. Захоплювався Литвин діяльністю Римського клубу і бачив у ньому паростки нової свідомості людства, побудованої на ненасильстві, на

любові, взаємостерпимості. Співзвучні своїй душі ідеї він знаходив у християнстві, у буддизмі, у нашому гуманітарному правозахисті. Тож коли Московська група сприяння виконанню Гельсінкських угод саморозпустилася (*МГГ створена 12.05.1976, здійснювала контроль за дотриманням у СРСР гуманітарних статей Прикінцевого акта НБСЕ. Лідер — Юрій Орлов, члени Групи — Олександр Турчин, Петро Григоренко, Людмила Алексєєва, Володимир Буковський, Мальва Ланда, Тетяна Великанова та ін. У вересні 1982 р. Олена Боннер оголосила про припинення роботи Групи. Відновлена 28.07.1989, голова — Л. Алексєєва*), а всі члени Української були ув'язнені і постало питання про саме існування нашої Групи, Литвин відчайдушно агітував проти саморозпуску, хоча, власне, ніхто з нас і не думав того робити. Навпаки, саме у зв'язку з цим тоді до нас приєдналися естонець Март Ніклус та литовець Вікторас Пяткус. Кагебісти погрожували Литвинові та Михайлові Гориню новою «справою»: ніби вони усно розробляють нову програму Гельсінкської групи.

Вважаю, що куди ліпше за мене про цей період життя Юрія Литвина розповість Михайло Горинь, з котрим Литвин здружився великою дружбою однодумців. Там, у неволі, Михайло написав блискучі психологічні нариси про Юрія Литвина, Олексу Тихого і Валерія Марченка. Прочитавши шматки з них, я вражений був, як глибоко може цей чоловік проникати у світ інших людей: я теж сидів в одній камері з Юрієм і Олексою, а не постеріг того, що Горинь. Звичайно ж, усі Гориневі писання були вилучені при обшуках і знищені. Скільки я йому нагадував уже на волі, щоб спробував написати заново, бо хто ж про цих людей засвідчить, як не ми, — ні, каже, так уже не напишу: позабував деталі, не маю часу і знову не накручу так пружину своїх емоцій. Серце моє не витримає... Після інфаркту я вже й боюся до Гориня з цим підходити. (*І от радість: Михайло Горинь таки виявив серед своїх зошитів, які збереглися, шматки нарису про Ю. Литвина й опублікував їх у газеті Української Республіканської партії «Самостійна Україна», № 23, 18–24 червня 1994 року. Буде він опублікований і в книжці М. Гориня, яку я допомагаю йому підготувати.*)

Єдність поглядів і цілей, попри окремі розходження і суперечки, зблизила ці два потужні інтелекти. Недарма, наслухавшись під дверима чи через підслушки розмов, які велися за роботою поміж Горинем, Литвином, Тихим, гебісти поспішили прибрати звідти спочатку Тихого, потім мене (щоб не піддавався «згубному впливові»), а згодом і самого Литвина.

Опинився він у нерідному середовищі. Літо 1983 року провів у сумнозвісній 12-й камері удвох з Олексієм Мурженком, котрий досиджував свої 14 років і мав уже геть зіпсовані нерви: сидіти з ним у камері

було гірше, ніж у карцері. Одне слово, Литвин мусив звертатися до адміністрації, щоб їх розвели. «Несумісність характерів» — не аргумент для катів. Їм треба, щоб побилися — отоді вони радо використають це у своїх брудних пропагандивних цілях. Тоді Литвин у вересні 1983 року розпочав голодівку, тримав її зо два тижні. У той час я мав жовтяницю, то лежу якомсь під крапельницею у санчастині, аж заводять спочатку Стуса на застрик глюкози, а потім Литвина. Шукають йому на руці вену, та не можуть попасти — такі вони тонкі. Худючий, обличчя зморщилося, як печене яблуко. Якесь воно неприродно темно-червоне. Литвин так зболено каже: «Я ж вам казав, що не знайдете». Знаходять десь на нозі, ледве обтягнутій шкірою. За «порушення режиму» — голодівку ж — його позбавляють побачення з матір'ю, а з камери від Мурженка не виводять. Він відновив голодівку і тримав її ще 26 діб. 29 жовтня мене, Литвина, Лук'яненка й В'ячеслава Острогляда (Сухова) везуть до лікарні, щоб зірвати голодівку 30 жовтня (день радянського політв'язня). Щойно сіли ми у воронку, підмостили Литвині якусь шкуру, що була у воронку, — це щоб він не бився майже голими кістками об лавку, як воронку поламався. Тягнуть нас назад, а назавтра везуть знову. В селищі Центральному, в лікарні ВС-389/35, Литвина садять у холодну північну камеру самого, а нас трьох — навпроти. Можна перегукнутися, бо наглядач там не сидить увесь час.

Годували Литвина штучно 16-го та 25-го днів. Лікар Харісов пояснив, що прийшло розпорядження не допомагати в'язням у їхній боротьбі з адміністрацією, тобто штучно не годувати голодуючих, а допускати їх до стану коми. «Засоби, щоб вивести з коми, — каже, — у нас є наготові, але знайте, що з коми нормальними не виходять, лише інвалідами — фізичними або психічними». Ми постаралися вплинути на Литвина, що голодівка його справді безнадійна: ми в такій глухомані, що гебісти тільки раді будуть нашій смерті, таку й ціль вони собі поставили. То нам треба витримати, не втративши гідности. Де бачено, щоби хтось добився побачення голодівкою? Навпаки, вони стараються приховувати від світу таку подію.

Украї виснаженого повернули Литвина в Кучино у грудні 1983 року, помістили у камеру з Семеном Покутником (Скаличем), де він мав деякий спокій. Одійшовши трохи, почав працювати над повістю «Ялинка» українською мовою, де намірявся дослідити проблему вибору поміж більшим і меншим злом і висвітлити її як аморальну з боку того, хто до такого вибору приневолює. В основі повісті мала лежати власна душевна драма, про яку я знаю трохи більше, ніж тут, з етичних міркувань, можу розповісти. Зрештою, відсилаю читача до ч. 25 часопису «Україна» за грудень 1991 року, де я частково опублікував добірку листів Юрія Литвина до коханої жінки, котру він називав Ялинкою, бо

вона була для нього святом. Холодні вітри з Володимирської, 33 погасили теплі почуття — і це стало однією з причин загибелі цього великого мрійника. Під час одного з обшуків коло 40 сторінок «Ялинки» забрали «на перевірку» та й не повернули. Уявімо собі драму художника, пам'ятаючи сказане ним раніше, що митець, який виношує творчий задум, схожий на вагітну жінку: твір той уже не можна не народити. Але як матері тяжко бачити, що її щойно народжену дитину вбивають, так само й митцеві, коли твір його нищать. А тим паче, коли недоношений плід виривають із утроби живосилом і розтоптують брудними наглядацькими чобітьми...

А тут ще підкинули в камеру Василя Федоренка, колишнього кримінальника, котрому вже несла було досиджувати третій десяток літ. Озлобився він чомусь на Литвина та й кинувся його душити... Опинився Литвин у найбільшій, 20-й камері, де були Ашот Навасардян, Юрій Федоров, Ґунар Астра, Баліс Ґаяускас, Борис Ромашов.

Ще на початку року з'явився в зоні зубний лікар Лисенко зі Всехсвятської лікарні, пообіцяв зробити протези, хто потребував. Обплявав він і Литвинові пеньки та й більше не з'явився... Литвин не міг узяти в рота ні холодного, ні гарячого, тяжко йому було й говорити, він від того вельми страждав, не можучи брати участі в бесідах. Почалися шлункові болі, і Литвин зрозумів, що третьої операції на шлунку він не витримає. А режим ставав усе нестерпнішим: заборонили лягати на нари в ненічний час. 5 травня 1984 року помер у зоні після тяжких допитів полтавськими гебістами Іван Мамчич. У кінці травня ми дістали вістку, що того ж дня помер у Пермі вивезений від нас 7 березня Олекса Тихий. Улітку вивезли від нас безнадійно хворого Валерія Марченка. Того ж року Литвин одержав вістку про смерть 28 квітня в ув'язненні колишньої дружини Віри Мельниченко, син Ростислав залишився з бабусею, а потім забирають сина до себе якись недобрі, як вважав Литвин, люди, та ще й захворів син на виразку... Тяжко пережив Юрій і смерть Бориса Антоненка-Давидовича (9 травня 1984 року). Одне слово, збіг недобрих обставин спричинився до тяжкого душевного і фізичного стану. 21 серпня Литвин постукав у стіну до сусіди Михайла Гориня, викликав його на розмову і сказав через квартиру, що не годен ходити й майже нічого не бачить. Лікар Пчельников звільнив його від роботи. 23 серпня по обіді виходимо ми всі на роботу — і Ашот Навасардян кличе всіх на зв'язок. Наглядачі не заважають, бо їм треба донести оперативнику про наші наміри. Ашот оповіщає трагічну новину: щойно Юрія Литвина винесли на ношах. Близько 10-ї години до камери повернувся з роботи Ґунар Астра — в нього не стало роботи. Литвин лежав у камері сам під ковдрою і маврив. Можна було розібрати, що питає: «Зуби принесли?» Астра нама-

гався викликати лікаря, але ніхто не прийшов. Попід вікнами ходив начальник табору Журавков з почтом. Астра сказав їм через квартиру, що Литвинові вкрай погано. Потрібен лікар. Ніякої реакції. Тільки під час обіду, о 12-й, коли всі співкамерники прийшли на обід, Юрій Федоров здогадався підняти ковдру — і побачив розрізаний живіт. Крові не було, але кишки вивалились. Швидко знайшовся лікар Пчельников, ноші, воронок, конвой... Михайло Горинь казав, що коли Юрія виносили, то він торкнувся рукою дверей його камери — так попрощався.

Упродовж декількох днів тюрма напружено чекає. Начальник нашого особливого відділку майор Олександр Григорович Долматов ще 4 вересня запевняв мене: «Умереть ему мы, конечно, не дадим». Разом із Литвином щезли наглядачі Кукушкін і Чертанов. Здогадуюсь, що то вони охороняють Литвина, бо хтось сказав, що він лежить у вільній лікарні в Чусовому. 7 вересня двері дворика, куди нас виводили для прогулянки, раптом відчинив Кукушкін — і я відсахнувся, здогадавшись, що непоправне вже сталося. Але про смерть Литвина кагебіст Ченцов сказав нам значно пізніше, зумисне не назвавши точної дати. Тому сороковини йому ми справляли приблизно, на день радянського політв'язня, 30 жовтня, трьома добами мовчання та добовою голодівкою. Як раніше Тихому й Мамчичу, пізніше Марченку, Керімову, Стусу...

Згодом у тій же лікарні, в Чусовому, лежав В'ячеслав Острогляд. Він ніби наковтався «якорів» і йому там діставали їх зі шлунка. Він полюбляв іноді щось побрехати, але на цей раз, гадаю, сказав те, що там чув: про ту рану на животі Литвин би жив. Але він був надто ослаблений. Лежати мусив лише на спині, тому нирки йому затекли і відмовили. Це й стало безпосередньою причиною смерті. Згідно з повторним свідченням про смерть, виданим Барахтинською сільрадою, що його має на руках Юрієва мати, помер він 5 вересня 1984 року від «проникаючого різаного поранення черевної порожнини з пошкодженням тонкого кишківника».

Чи було це самогубство? Ймовірно. Але цього не засвідчує ніхто з нас, в'язнів, бо при тому нікого не було. Перше, за чим кинулися наглядачі і лікар Пчельников: «Чим він порізувся?» Та нічого не знайшли в камері ні одразу, ні за пізніших обшуків.

Матір сповістили про смерть сина і обійшлися з нею, за її словами, досить тактовно, вона була на похороні 8 вересня. «Він колись просив, — розповідає мати, — що якщо помре раніше за мене, то хай музика заграє “Варшав'янку”. Музики не було. Але я сама спорядила сина в труні в свою одягу, і він лежав не в тюремній, а як вільний. Я попросила всіх відійти на кілька хвилин, попрощалася і проказала синові біля труни “Варшав'янку».

Мати лише десь 1995 року зважилася розповісти мені таке. У Кучино їй потрібно було зайти до громадського туалету. Щойно прихилила двері, аж туди вламається зек у чорному одязі — «безконвойник» (такі працюють за зоною, а ночують у зоні).

— Ти куди, не бачиш, що зайшла стара жінка?

— Вибачте, вашому синові що хотіли, те й зробили. Він не покінчив самогубством, його вбили. Тільки не видавайте мене, бо й мені таке буде.

13 вересня 1995 року мені, учасникові відкриття в нашій до болю рідній Кучинській тюрмі Меморіяльного музею історії політичних репресій і тоталітаризму в СРСР «Пермь-36», пермська журналістка Тетяна Георгіївна Черепанова (Чурсіна), дружина директора музею Михайла Черепанова (Чурсіна), влаштувала зустріч із тим самим колишнім наглядачем Іваном Кукушкіним. Тоді він працював робітником майстерні при Музеї (нині він начальник охорони Музею; див. про це в нарисі про Кучино) і сам уже був майже дисидент. Він, працюючи вже в кримінальній зоні, побився з іншим наглядачем, відсидів за це 4 роки і образився на радянську владу. Щоправда, таких тримали у привілейованій, «червоній зоні» — таборі для засуджених юристів, мільціонерів та високих радянських чиновників типу зятя Брежнєва — Чурбанова, другого секретаря ЦК КП Молдавії Вишку. (Кукушкін явно гордився, що охороняв політв'язнів, які згодом поставали депутатами й міністрами, а потім сидів з такими високими людьми: «Я человек, можно сказать, исторический...») І от коли в Кучино Пермський «Меморіал» почав відновлювати приміщення табору, то його голова Віктор Олександрович Шмиров звернувся до Кукушкіна, який повернувся в Кучино, за консультацією: що і як було влаштоване. Потроху Кукушкін втягнувся в роботу, працював на відбудові.

Ми погодилися на розмову в присутності кількох осіб. Зустріч знімалася й записувалася: український журналіст Вахтанг Кіпіані зробив з того цікавий півгодинний сюжет.

Мене, зокрема, цікавила таємниця смерти Юрія Литвина. Моя версія, що Кукушкін і Чертанов охороняли його в лікарні, виявилася правильною. Кукушкін же додає таке:

«Що знаю, те знаю. Мене викликали в зону: Литвин порізався! Він, видно, вже багато втратив крові: співкамерники зразу не побачили, що він порізався. Його негайно повезли на операцію в Чусовой, а я його супроводжував. Він мені в лікарні все розповів. Лікар дав йому пігулки, а він попросився на прогулянку, сказав, що погано себе почуває. Його пустили не в дворик для прогулянки, а просто на територію. Там він знайшов лезо, заніс його в камеру. Раз він гуляв на виду в контролерів, то його не “шмонали”, так пропустили. Лезом він і розрізав живіт, перерізав вени на руках і ногах.»

Кагебіст велів мені бути присутнім на операції, я також був з Литвином у маленькій кімнаті на двох.

Коли він прийшов до себе після першої операції, я спитав, чому він порізався. “У мене жакхливий головний біль. Я не можу його витримати”, — це його слова.

Потім йому стало гірше. Узяли його на рентген і, мабуть, виявили, що зробили щось неправильно. Живіт йому здувало. Узяли на другу операцію, після якої він до тьми вже не приходив».

Хай і ця версія буде зафіксована тут, на папері, хоч я не знаю, якій надати перевагу. Може, це версія, яка була «запущена» ще тоді, — і її досі лячно спростовувати?

В усякому разі людина, порізавши вени на одній руці, не може цією порізаною рукою порізати другу руку, бо та рука вже не діє.

Неймовірно, щоби Литвина пустили гуляти просто на території зони, а не в «дворику».

І чого б це на території зони валялося лезо, коли їх в'язням не можна мати, а в лазні леза під суворим контролем?

За свідченням Юрія Федорова, з яким мене згодом звели в одній камері, їхню 20-ту камеру трясли тоді два дні, шукаючи, чим Литвин порізався, але нічого не знайшли.

Проти Литвина є лише один аргумент. Мати, Надія Антонівна Парубченко, сказала мені, що Юрій вчинив був спробу самогубства десь у січні 1966 року, в Барахтах. Тоді він, після вищезгаданого «візиту» до посольства Канади (чи США), чекав арешту. Порізав вени, стікав кров'ю. Мати шукала, чим його завезти до Василькова, а якраз випав глибокий сніг, машини не ходили. Уночі везли його кіньми, він замерзав. До таких же дій (перерізання вен) вдавався і його син, будучи в неволі. Психологи кажуть, що це передається.

Але свідчення карного в'язня-розконвойника, що Литвин не покінчив з собою, а його вбили, може означати, що вбивці підлаштувалися під відому їм легенду, що Литвин схильний до самогубства, і в стані його непритомності порізали його. Зважмо, що лікар Пчельников був тоді в зоні.

«Найгуманніший у світі» радянський закон не дозволяє забрати тіло померлого в'язня, доки не закінчиться трив його ув'язнення. То ж то так довго домагалися родини Литвина, Тихого та Стуса дозволу на перепоховання в рідній землі. (Див. про це в нарисі про В. Стуса.)

Ще гірша справа з творами померлих у неволі правозахисників: майже все, що написав Литвин, донині під арештом, якщо не знищене. (1992 року полковник СБУ В. І. Пристайко в моїй присутності передав 42 документи Ю. Литвина його матері. Вони тепер у мене. Найважливіші з них опубліковані в книжці: Юрій Литвин. Люблю — зна-

чить живу. Публіцистика / Упорядник Анатолій Русначенко. — К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. — 96 с. Художніх прозових творів Ю. Литвина серед них нема.)

Найповніша добірка його творів вийшла в книгозбірні «Просвіти» під назвою «Передчуття» — в неї два автори: Василь Стус та Юрій Литвин. (Видавничий центр «Фенікс», Львів, 1991 р.) Підготовлена мною разом з Миколою Самійленком повніша книжка лежить без руху у видавництві «Український письменник». (Але друг Ю. Литвина Іван Пашков таки видав книжку: Литвин Ю. Т. Трагическая галерея: Стихи. — Харьков: МЧИ «Кентавр», 1996. — 126 с. Вийшло також ґрунтовне дослідження про погляди Ю. Литвина: А. Русначенко. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. — К.: Academia, 1999. — С. 252–268.)

...Цей світлий і добрий розум, ідеаліст, задивлений на духові зорі, що його Богом були Любов, Добро, Свобода, цей лагідний оптиміст, що ніколи не опирався злу насильством, щоб не примножувати його у світі, омріявав Україну вільною, якій не потрібні будуть в'язниці, ні поліцейські кийки, ані бомби. За таку Україну поклав він свою світлу голову. Упокой, Боже, душу раба Твого Юрія там, де праведні спочивають, і сотвори йому вічну пам'ять. І славу.

Ще кілька літ — і увірветься в'язь.
Колючий дріт увійде в сні діточі.
І всі назнаменованна пророчі
Захочуть окошитися на нас.

Василь Стус

Здається, в'язь колючого дроту,
яка туго єднала цілі покоління

українців, урвалася. Дай, Боже, назавше. Але не всі знають — а хто й не хоче знати, — чиїми і якими надзусиллями розривався той колючий дріт. І що не були ті люди «залізні, із пластику, шкла і бетону», як писав Василь Стус, а зіплені вони були з такого самого тіста, що й кожен із нас. Що їм так само боліло і мерзло тіло, як болить і мерзне кожному, їм так само хотілося поживи, тепла і ласки, як кожному з нас. І не гартував Господь тих людей в огненній печі — вийшли вони з тієї ж життєвої дійсности, що й усі ми. Що не вродилися вони героями, як тепер їх намагаються зобразити і тим ніби пояснити власну неучасть у не таких давніх подіях. Одним вони вирізнялися з-поміж «простих

ПОВСТАВ І ПОЛІГ
(ОЛЕКСА ТИХИЙ)*

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 262–278.

советських людей»: поводитися нормально, згідно з приписами християнського морального вчення і згідно з національними традиціями. Та коли величезна більшість українців похилилася і призвичаїлася до ненормальної поведінки, то життя нормальних людей на такому тлі справді здається подвигом.

Таким подвижником українського духу був Олекса Тихий. Він загинув у Пермській тюрмі 5 травня 1984 року на 58-му році життя. Перед цим карався в таборі особливого (камерного) режиму ВС-389/36, що в селищі Кучино Чусовського району Пермської області, на Уралі, де мені довелося провести з ним в одній камері кілька місяців.

Україна пам'ятає перепоховання 19 листопада 1989 року трьох загиблих у неволі в середині 80-х років політ'язнів-правозахисників Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого. Той небачений від часів перепоховання Тараса Шевченка велелюдний похорон став одним із найзначніших щаблів на шляху нашого поступу до незалежності. Здивовані перехожі питали: кого ховають? Ховали «особливо небезпечних державних злочинців», «рецидивістів». За що ж їм така шана? Про Стуса вже дещо чули, про Литвина й Тихого — менше, але однакову їм віддавали шану, бо міра жертвності кожного була однаковою — життя.

Ті «назnamenовання пророчі», на яких нині намагаємося будувати нашу Україну, — вони справді окошилися на окремих особистостях. На них, як на залізних стовпах, трималося — і не обрушилося! — наше духовне небо, навіть у найчорніші часи нищення нас як народу. І стояли ті стовпи по всій Україні. Ушановуючи донеччанина Олексу Тихого, згадаймо його краян — інтелектуалів і громадян, які зробили б честь будь-якій нації: Миколу Руденка, Надію та Івана Світличних, Василя Стуса, Івана Дзюбу. До честі донеччан — вони виявлялися особливо стійкими в обороні української правди перед цілим сонмищем брехунів, лицемірів і лакуз — усім ідеологічним апаратом Імперії Зла.

Ось уривки зі статті Олекси Тихого «Думки про рідний Донецький край», написаної наприкінці 1972 року. (Опублікована моїми та Анатолія Лазоренка стараннями в ж. «Донбас, ч. 1, 1991 р., с. 136–158.)) О. Тихий надіслав був її тодішньому Голові Президії Верховної Ради Української РСР І. С. Грушецькому.

«Я уродженець і мешканець Донеччини. Маю 46 літ від народження. Вчився у радянських школах, закінчив філософський факультет Московського університету ім. Ломоносова. Працював у школі, сидів у тюрмах і таборах, працював на заводі. Зараз працюю слюсарем-монтажником 4-го розряду.

Мене вчили і я вчив, що не хлібом єдиним живе людина, що сенс життя у творенні добра людям, у піднесенні матеріального і культурного

рівня народу, у пошуках істини, у боротьбі за справедливість, національну гордість та людську гідність, у громадянській відповідальності за все, що твориться за мого життя.

Хто я? Для чого я? Ці питання ніколи не покидали мене. Постійно думав над ними, постійно шукав і шукаю відповіді на них.

Сьогодні думаю:

1. Я — українець. Не лише індивід, наділений певною подобою, умінням ходити на двох кінцівках, даром членороздільної мови, даром творити і споживати матеріальні блага. Як громадянин СРСР, і як «советский человек» і передусім як українець, я — громадянин світу, не як безбатченко-космополіт, а як українець. Я — клітина вічно живого українського народу. Окремі клітини будь-якого організму відмирають, але організм живе. Окремі люди рано чи пізно так чи інакше вмирають, а народ живе, бо народ безсмертний. (...)

Люблю свою Донеччину, її степи, байраки, лісосууги, терикони. Люблю і її людей, невтомних трудівників землі, заводів, фабрик, шахт.

Любив завжди, люблю сьогодні, як мені здається, в годину негоди, асиміляції, байдужості моїх земляків-українців до національної культури, навіть до рідної мови (...) А що не маю хисту, таланту, щоб ще більше прославити її, — то не моя вина і, сподіваюся, то мені буде вибачено.

2. Я — для того, щоб жив мій народ, щоб підносилаь його культура, щоб голос мого народу достойно вів свою партію в багатоголосому хорі світової культури. Я — для того, щоб мої земляки-донбасівці давали не лише вугілля, сталь, машини, пшеницю, молоко та яйця. Для того, щоб моя Донеччина давала не тільки уболівальників футболу, учених-безбатченків, російськомовних інженерів, агрономів, лікарів, учителів, а й українських спеціалістів-патріотів, українських поетів та письменників, українських композиторів та акторів.

3. Я, очевидно, поганий патріот, слабодуха людина, бо, бачачи кривди рідного народу, примітивізм людей, усвідомлюючи гіркі наслідки сучасного навчання й виховання дітей, випадання з кола культурного розвитку мільйонів моїх одноплемінців, задовольняюсь ситістю, маніловськими мріями, крихтами культури тільки для себе. І не маю ні мужності, ні волі активно боротися за долю німих, забутих земляків своїх — донбасівців, за розквіт національної культури на Донеччині, за прийдешнє.

Не вина, а біда простих людей (тобто працюютих робітників та селян), що з їхньої волі чи мовчазної згоди знищується українська мова та культура на Донеччині.

Не біда, а вина кожного інтелігента, кожного, хто здобув вищу освіту, займає керівні посади, а живе тільки натоптуванням черева, байдужий, як колода, до долі свого народу, його культури, мови.

І чи не злочином годилось би кваліфікувати діяльність органів народної освіти, вчителів, діячів закладів культури та всіх керівників на ниві асиміляції мільйонів українців Донеччини. Адже таку масову асиміляцію не можна назвати інакше, як тільки інтелектуальним геноцидом. (...)

Я — інтернаціоналіст за переконанням, зичу свободи, національної незалежності, матеріального та культурного розвитку в'єтнамському, індійському, арабському народам, народам Африки, Азії, Америки та всім іншим. На земній кулі не повинно бути голодних, колоніальних, відсталих та малих народів. Хай кожний народ живе на своїй землі, хай творить у міру своїх можливостей культуру та науку і ділиться своїми здобутками з усіма народами світу. Хочу, щоб і український народ, зокрема, його частка — донбасівці — вносив свою лепту в скарбницю світової культури» (с. 141–142).

Це, нагадую, написане в 1972 році, коли сусловська пропаганда проголошувала національне питання вирішеним в СРСР повністю й остаточно — і водночас андроповська банда чинила черговий погром української інтелігенції.

Олекса Тихий встиг зафіксувати на папері лише дрібку з того, що передумав. Окрім названої, збереглися статті «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області» (2 січня 1972 р.), «Вільний час трудящих» (15 квітня 1974 р.) (опубліковані в брошурі Олексій Тихий. *Роздуми: Збірник статей, документів, спогадів / Упорядкував О. Зінкевич. — Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолооскип» ім. В. Симоненка, 1982. — 80 с.), «Сільські проблеми» (1974). Укладав він «Словник невідповідних нормам української літературної норми слів (чужі слова, спотворені слова, кальки і т.п.)» У мене на руках є 63 сторінки машинопису, з літерою «м» включно. О. Тихий подає слово-покруч, у другій колонці — правильне слово, у третій — джерело, з якого воно прийшло. А найбільша праця Олекси Тихого — збірка висловлювань видатних людей про значення мови «Мова народу. Народ» на 303 сторінки щільного машинопису. Він цитує близько 450 авторів. Ця праця була задумана як посібник для вчителів. 1976 року автор відвіз один її примірник в Інститут філософії та вручив професорові Володимирі Юхимовичу Євдокименку — відомому «борцеві з українським буржуазним націоналізмом». (Див. книгу: В. Ю. Євдокименко. *Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Видання 2-ге, виправлене і доповнене. — К.: Наукова думка, 1968. — 294 с.)* Другий — не менш відомому «борцеві» на ниві стукацтва професорові Донецького університету Іллі Ісаковичу Стебуну (Кацнельсонові). Результатом був негайний донос останнього в КГБ та обвинувальні свідчення його та викладачки Л. О. Бахасової на суді 1977 року, що «Тихий на кафедрі в їх присутності висловлював ... злісні наклепницькі вигад-*

ки, що порочать радянський державний і суспільний лад». А от відділ національних відносин Інституту філософії АН УРСР рекомендував книжку Тихого видавництву «Радянська школа». Щоправда, сталося це за півтора місяця до арешту автора, то її звітти передали в КГБ. Ця книжка ой якою доречною була б нинішньому вчителеві, бо мовна ситуація принаймні на Донеччині не покращилася. А ще Олекса Тихий перекладав з польської «Українські ночі, або Родовід генія» Єжи Єнджевича. Ця книжка про Т. Шевченка в нас вийшла аж за незалежності.

Людина колосальної інтелектуальної потенції і видатного педагогічного хисту, Олекса Тихий за умов колоніального режиму не міг стати великим педагогом і вченим, бо замість кафедри мав каторгу. Не став він і державним діячем, бо «в нашім краю, Богу милім», ворог старанно пильнував, щоб з-поміж нас не виростили провідники нації, які могли б вивести свій народ «на ясні зорі, на тихі води». Однак Олекса Тихий збувся як людина, як українець, якому віддаватимуть шану й ті, що житимуть після нас, бо підуть вони у мандрівку століть з його духа печаттю (І. Франко).

Мій читач уже міг зауважити, що ні про кого з колишніх політв'язнів я не писав з таким пафосом (не отим «фальшивим патосом»!), як про Олексу Тихого. Але про нього неможливо говорити іншими словами. Я філолог, за Слово був тричі покараний, то знаю ціну Слова. То ж свідчу: це була людина, близька до того ідеалу, де починається святість.

Згадуючи про Олексу Тихого, я не можу позбутися враження, що такі люди бувають хіба що в книжках. Артур з роману «Овід» Етель Ліліан Войнич. Або Мартін Іден з однойменного роману Джека Лондона. Але Олекса Тихий був не книжний герой, а жива героїчна особистість. Людина глибокої внутрішньої культури. Він сам збудував себе, виховав, загартував, закував у залізні лати воїна, постійно себе вдосконалював і цілком підпорядкував себе справі визволення України. Цілком. І свідомо поклав за неї світлу свою голову. Це зразок, яким має бути справжній мужчина: толерантним, доброзичливим до людей, але вимогливим і нещадним до себе, завжди і всюди твердим і непохитним у своїх моральних переконаннях, незалежно від того, чи бачать, чи оцінять це люди. Сумління твоє, тобто Бог, завжди з тобою. Він усе бачить.

Поміж політв'язнями не говорилося високих слів, але цінувалася честь: кожен сам собі знав, що він тут не сам за себе. Що він — на передовій, що стоїть перед лицем ворога з єдиною своєю зброєю: гідністю. А з гідності кожного українця складається честь народу. Тому треба шануватися.

Олексій Іванович Тихий прийшов у світ Божий 27 січня 1927 року на хуторі Їжівка Костянтинівського району Донецької області. Батько Іван, робітник, помер по війні. Мати Марія, селянка, померла вже під

час його останнього ув'язнення. Брат Микола, на два роки старший, загинув на війні. Мав Олекса сестер Зіну та Олександрю. Ще в 1948 році Олекса був ненадовго ув'язнений за критику кандидата в депутати. Навчався в транспортному та сільськогосподарському інститутах, працював у Златоусті. Закінчив філософський факультет Московського університету. Там одружився з Ольгою, 1949 р. народився син Микола. Але він не міг залишатися в Москві, повернувся в Україну. Працював учителем у школах Запорізької та Сталінської областей, викладав історію, українську мову й літературу, фізику й математику. Це був універсальний учитель, який міг і хотів створити свою школу. Він було запропонував райвно, що бере клас і веде в ньому всі дисципліни і виховання. Звичайно, цього йому не дозволили. А згодом усунули від гуманітарних дисциплін.

Ще в молодості він склав для себе оце життєве кредо:

«Для чого я живу?»

1. *Щоб жило людство, мій народ, мій рід.*
 2. *Щоби не зробити нікому ніякого зла, не проявити ні до кого ніякої байдужості й несправедливості в його долі, тяжкому становищі, горі.*
 3. *Я — свідома частка Всесвіту, людства, свого народу, оточення за місце проживання й роботи, у колі своїх друзів і недругів. Я за все відповідальний.*
 4. *Я маю людську гідність, національну гордість. Нікому не дозволю топтати ні перше, ні друге.*
 5. *Зневажаю смерть, голод, бідність, страждання і саму зневагу.*
 6. *Прагну, щоб моє «я» було гідне наймення «людина». У всьому, завжди незалежно від обставин, чиню згідно зі своїм сумлінням.*
 7. *Щоб поважати й цінувати працю, переконання й культуру кожної людини, на якому б рівні в порівнянні з моїми, загальноприйнятими і найвищими досягненнями людства вони не перебували.*
 8. *Щоб до останнього подиху вчитися і, по можливості, без насильства й примусу навчати всіх, хто бажає в мене вчитися.*
 9. *Щоби зневажати сильних, багатих, авторитетних, якщо вони свою силу, багатство й авторитет використовують для кпин, знущань, чванства перед іншими людьми або хоч би однією людиною.*
 10. *Байдужим до тих, хто живе тваринним життям. По можливості намагаюся допомогти кожному такому усвідомити себе людиною.*
 11. *Щоб вивчати, підтримувати, розвивати мову, культуру, традиції свого народу.*
 12. *Щоби позбутися і сприяти іншим позбутися всього низького, підлого, чужого духові людства».*
- (Ж. «Новое время», № 51, 1990 р., с. 36–37. Зворотній переклад мій. — В. О.)

Неухильно дотримуючись цих своїх принципів, Олекса Тихий звернувся до ЦК КПСС із листом протесту проти окупації Угорщини, за віщо був 15 лютого 1957 року заарештований удруге. Ось уривки з кучого вироку Сталінського обласного суду від 18 квітня 1957 року (його опублікував Л. Лук'яненко в книжці *«Не дам загинуть Україні!»*, К.: Софія, 1994, с. 132–133):

«...висловлював антирадянські погляди, заявляючи, що радянська школа, начебто, зайшла в тупик і що комунізм в СРСР не будується»; «що в колгоспах і радгоспах трудящі перебувають у злидненому стані. Вибори до Рад депутатів трудящих назвав комедією...»; «Виправдовував дії угорських контрреволюціонерів-заколотників і висловлював заклики до повалення державного ладу, що існує в СРСР». Певно, що останнє — приписка суду, але:

«У пред'явленому звинуваченні підсудний Тихий О. І. винним себе не визнав, проте підтвердив усі факти, викладені вище, посилаючись при цьому на те, що в його діях немає складу злочину».

Дістав 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років позбавлення громадянських прав за ст. 54-10 КК УРСР. Карався в таборі ЖХ-385/11 на ст. Явас Зубово-Полянського району, Мордовія. У неволі близько знався з композитором Василем Барвінським, з лікарем Володимиром Кархутом, якому допомагав складати книгу про лікарські рослини, з Юрієм Литвином, Левком Лук'яненком.

Коли звільнився 1964 року, то до школи — улюбленої його справи — не допустили й на гарматний постріл. Щоправда, в середині 60-х були дозволили працювати у вечірній школі в Олексієво-Дружківці, але це тривало недовго. Викладати так, як він хотів, не давали, а як влада хотіла — він не міг. Працював робітником, набувши з десяток спеціальностей, охоче їздив на всілякі перекваліфікації, бо це давало можливість зустрічатися з новими людьми, а також працювати в бібліотеках різних міст. Багато мандрував по історичних місцях, беручи з собою сина Володимира (1953 р. н.). Часто на велосипедах. Відвідував багатьох своїх друзів-спів'язнів, розвозив літературу самвидаву. З розчуленням згадує Левко Лук'яненко, як Олекса йому, щойно звільненому після 15 років, привіз трилітровий слоїк липового меду зі своєї пасіки. А коли пізніше зайшла мова про створення Української Гельсінкської групи, остеріг: «Не вступай до Групи поки що. Ти ж щойно з в'язниці. Поглянь оно, який худючий. Відпочинь хоч трохи. До тюрми ще встигнеш». Лише він подумав не про себе, про іншого». Він сам ішов, але не штовхав іншого. (Ж. *«Донбас»*, ч. 1, 1990, с. 138. Також нарис Л. Лук'яненка *«Олекса Тихий»* у його книжці *«Не дам загинуть Україні!»*. К.: Софія, 1994, с. 116–132.)

Але сам, нагодившись до піднаглядного Лук'яненка в Чернігів якраз тоді, коли там був з першими документами УГГ Микола Руденко,

прочитав їх, вписав факт обшуку в себе і підписав, ставши таким чином її співзасновником. І першою, разом з Руденком, жертвою репресій проти неї. (Див.: М. Руденко. *Найбільше диво — життя. Спогади.* Київ; Едмонтон; Торонто: Таксон, 1998. — С. 433–434.)

15 червня 1976 року під час обшуку в Тихого вилучений машинопис «Мова народу. Народ». Дві доби його тримали під вартою «за підозрою в пограбуванні магазину». Під час обшуку 24 грудня 1976 року виявили на горіщі комірчини заліплений у глину німецький карабін системи «Маузер» зразка 1898 року, про який Тихий нічого не знав. Можливо, його ще під час війни сховав там брат Микола, який пішов на фронт і загинув. А ще Олекса згадував, як під час обшуку збиралися в нього зривати підлогу, бо в записнику виявили запис: «огнестрельное оружие — пол». Аж сам Олекса згадав, що це він так записав том «Большой советской энциклопедии», якого шукав, щоб докупити.

Заарештували Тихого 4 лютого (за документами — 5-го) 1977 року за звинуваченням у зведенні наклепів на радянську дійсність (ст. 187-1). Та в ході слідства справу перекваліфікували на «антирадянську агітацію і пропаганду», ст. 62, ч. 2 КК УРСР. Тихого звинуватили також у «незаконному зберіганні вогнепальної зброї» (ст. 222 КК УРСР). Отого карабіна, знайденого на горіщі. До речі, син його Володимир знає, що батька кілька днів тримали в Дружківці і пропонували емігрувати. Не треба навіть одружуватися на єврейці. Але Тихий відмовився: «Мoje місце тут, а не за кордоном».

Суд у справі Тихого і Руденка був гучним, хоча відбувся в «ленінській кімнаті» контори «Змішторгу», з якої зняли табличку, щоб її не можна було знайти. Рідних пустили до зали суду лише шостого дня. (Див. хоч би мою статтю «*Правозахисний рух в Україні*») Відбувся він 23 червня — 1 липня 1977 у м. Дружківка Донецької обл. Тихому інкримінували статті «Роздуми про українську мову та українську культуру на Донеччині», «Думки про рідний Донецький край», «Ви і ми», «Сільські проблеми», тексти Декларації УГГ, Меморандумів Групи та інше, хоча Тихий здебільшого лише підписував документи Групи.

Досвідчений зек не залишив від звинувачення каменя на камені. Перегляньте лишень стенограму, зроблену з пам'яті його сином Володимиром. Це зразок залізної логіки, терпіння, наполегливості, гідності. (Див. згадану брошуру «*Роздуми*», с. 37–50, інші видання, зокрема, наше: *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Документи і матеріяли: В 4 томах.* — Харків: Фоліо, 2001. — Т. 2. — С. 129–149.)

Але суд і не збирався доводити факти «наклепів на радянський державний і суспільний лад». Не кажучи вже про мету «підірвати існую-

чий лад». Висновок суду був визначений у Політбюро ЦК КПРС. (Див. «Розмову з М. Руденком» у щойно згаданому виданні, т. 1, с. 48.)

Як особливо небезпечний рецидивіст, О. Тихий дістав за ч. 2 ст. 62 максимальне покарання — 10 років таборів особливого (камерного) режиму і 5 років заслання, а М. Руденко теж максимальне: 7 р. суворого режиму та 5 р. заслання за ч. 1 цієї статті.

Спровадили рецидивіста в табір «Сосновка», що в Мордовії. Уже там у нього була виразка шлунку. Його етапували до лікарні в м. Нижній Тагіл, повернули до Мордовії.

Тихий у зв'язку зі зміною обставин не понизив для себе планку. Левко Лук'яненко розповідав, що коли навесні 1978 року Олекса розпочав був голодування протесту проти нелюдських умов утримання політ'язнів, то він, Лук'яненко, намагався стримати його, бо страждання, тим паче смерть його, будуть тільки на втіху катам. «Якщо я помру, то муситимуть пом'якшити режим, вам буде легше», — вважав Олекса. Гай-гай, коли один за одним уже в Кучино, на Уралі, помирали Андрій Турик, Михайло Курка, Іван Мамчич, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Акпер Керімов, Василь Стус, то нас так закоркували в пляшку, що звідти не виходила ніяка інформація. А нема в світі інформації, нема протестів — то заповіт генерального жандарма Андропова виконується неухильно: довести світові, що в СССР нема політ'язнів, — виморивши нас.

Тоді Олекса витримав 52-денне голодування. Це вже на межі загибелі. Утримували його в карцері. Це якраз був комариний період. Його, лежачого на підлозі, заїдали комарі. Ніякого захисту від них не було, Олекса не мав уже сили їх відганяти. Нарешті його переводять у лікарню. Юрію Федорову, який сидів у сусідньому карцері і рятувався від комарів, палячи старий бушлат, наказали винести Олексу з карцеру. Юрій згодом розповідав, що був здивований, який він легкий, кілограмів 40. А був це високий, колись сильний, красивий чоловік.

У жовтні 1978 Тихий розпочав нову голодівку. Його кинули в одинокочку. Лікарка відмовилася його лікувати.

Того року з табору вислизнув лист українських політ'язнів Олекси Тихого та священика Василя Романюка (у майбутньому — Патріярх України) під назвою «Історична доля України. Спроба узагальнення». Це блискучий зразок публіцистики. Автори проголошують вищим принципом загальнонародного і загальнонаціонального співіснування Загальну декларацію прав людини ООН, відмежовуються від політики і практики КПРС у національному питанні, від її трактування поняття демократії. Досліджують наслідки приєднання України до Росії і висловлюють побажання в майбутньому незалежності України. У розділі «Можливі форми опору» автори задля порятунку

від духовного і культурного знищення пропонують такі норми поведінки для українців:

«– Уживати тільки рідну мову на рідній землі і цим зміцнювати себе і свій народ.

– Не віддавати дітей на науку до дитячих садків і шкіл з російською мовою навчання, добиватися шкіл і дошкільних установ з рідною мовою або вчити дітей самим.

– Відмовлятися від навчання в школах та інших навчальних закладах з російською мовою навчання, добиватися шкіл, технікумів, вузів з рідною мовою і вчитися самостійно, складаючи екзамени екстерном.

– Спілкуватися рідною мовою не тільки в колі сім'ї, але й на роботі, у громадській діяльності, на вулиці.

– Не відвідувати театру, кіно, концертів російською мовою, оскільки вони негативно впливають на культуру усної мови, особливо дітей і молоді. Те саме стосується теле- і радіопередач.

– Стримуватися від горілки, лихослів'я, куріння тютюну.

– Не користуватися предметами розкоші, особливо такими, які не мають художнього значення і не приносять користі (легковими автомобілями, дорогими килимами, кришталевиими виробами, модними меблями, багатотомними виданнями творів, яких ніхто не читає, фортепіанами, на яких ніхто не грає).

– Не накопичувати грошей і коштовностей заради них самих, а допомагати людям, що потрапили в біду, талановитим дітям і молоді, батьки котрих не мають можливості забезпечити нормальних умов для освіти та розвитку творчих задатків і т. д.

– Відмовлятися від роботи в установах, навчальних закладах, громадських організаціях, де гребують українською мовою, традиціями народу, правами людини.

– Відмовлятися від служби в армії поза межами України і від командирів, котрі не говорять українською мовою.

– Відмовлятися працювати понад установлену законом норму часу — 41 годину на тиждень, і у вихідні дні, у тому числі й у сільському господарстві.

– Не виїжджати на роботу поза межі України.

– Захищати своє право, право інших людей, свободу, честь, гідність, відстоювати суверенітет України.

– Виявляти і розголошувати які б то не були порушення закону, від кого вони не виходили б».

На жаль, ніщо з цих слів не проминуло і не застаріло в Україні. Рекомендації, як вижити українцем в Україні, залишаються актуальними, бо українство й надалі залишається на значних територіях

у становищі національної меншини. *«Але де ж, коли була без жертв здобута воля? Хіба пристойно жити тремтячою твариною, турботами шлунку, вирощувати дітей — безрідних дітей ХХ сторіччя?»*, — питали автори. Це ж бо найважливіше в цьому світі: виховати дітей, які б продовжили тебе і твій народ у вічність. Не кожен здатний на відкритий протест і піти в тюрму, але кожен здатний на цю конструктивну роботу: виховувати дітей українцями.

Олекса Тихий та Василь Романюк також розробили норми поведінки для політв'язнів, яких суворо дотримувалися. Закінчуючи, автори пишуть: *«Не потрібно порушувати законів. Достатньо користуватися законами, які проголосила Конституція СРСР»*.

18 квітня 1979 року, на 17-й добі чергової голодівки, в Тихого стався внутрішньошлунковий крововилив (Л. Лук'яненко у нарисі відносить ці події до жовтня 1978 року). Останні 18 годин він тяжко мучився. До лікарні його принесли з тиском 70/40. Начальник табору майор Некрасов сказав, що це симуляція. Та оскільки тоді в світі було багато шуму довкола імен перших ув'язнених членів Української Гельсінкської групи Миколи Руденка та Олекси Тихого, то йому недвозначно натякнули, що його можуть актувати і звільнити, якщо напише покаяння заяву. Бували такі рідкісні випадки: за висновком медичної комісії, що в'язень хронічно хворий, суд звільняв його. Тихий категорично відкинув цю пропозицію. Тоді напустили хірурга Скринника. Тихий назвав це шантажем і відмовився будь-що писати. *«Жити будете в муках і недовго»*, — пообіцяв йому хірург-чекіст. Він зшив йому шлунка у вигляді «піскового годинника»: їжа проходила тяжко, зі страшними болями. З-під наркозу він вийшов через тиждень. Виникли спайки кишок — це теж нестерпний біль. Розійшлися внутрішні шви рани, уздовж неї виникло кілька ґриж, з квасолину чи й волоський горіх. Тихий знову відмовився писати покаяння. 10 травня в нього розпочався перитоніт. Йому знову розтяли живіт, промили черевину. Лікарі подали документи на актування, але за межі лікарні вони не вийшли. Натомість 13 липня Тихого повезли етапом до лікарні м. Нижній Тагіл на Урал, хоча вона нічим не відрізнялася від мордовської. Етапом же повернули назад у Мордовію. Друга рана (в паху) зрослася тільки зовнішніми тканинами, тому кишки випирали пропуклину (інші назви — ґила, ґрижа) з два кулаки. Коли лягав — вона западала. Мусив носити бандаж (тверду пов'язку), щоб її підтримувати. Але від роботи і виконання норми виробітку його не звільняли.

У такому стані в січні — лютому 1980 року Тихий провів у карцері близько 40 днів. Карали його за те, що перейшов на статус політв'язня. Зокрема, що не носив нагрудний знак з прізвиськом, відмовлявся від рабської праці, послідовно дотримувався голодівок 30 жовтня (День

советського політв'язня), 10 грудня (День прав людини), 12 січня (День українського політв'язня). Притчею во язицех стали його вуса: «Підганяють наш козацький рід під свій копил». Не збивав їх. За це його карали і стригли вуса машинкою. Рідко які листи доходили від нього, але вже тоді стало відомо, що в Тихого відкрилися рудці на легені.

Коли під час однієї голодівки Олекса дізнався, що Василь Федоренко, чоловік уже тяжко знищений нервово, заявив, що підтримує Олексу, то він попросив, щоб його підвели до камери Федоренка, він скаже йому припинити голодівку. На диво, повели. Він не хотів страждань інших. Його власні етичні норми були такими високими, що здавалися часом недосяжними для смертної людини, а він їх таки дотримувався.

27 лютого — 1 березня 1980 року разом з усім сосновським «контингентом» (33 в'язні, один у дорозі помер: Григорій Никитюк, 25-літник, з Рівненщини) Тихого перевезли етапом у селище Кучино, що в Пермській області, де відкрили новий табір особливого (камерного) режиму.

Коли я прибув туди 2 грудня 1981 року, Тихого в зоні якраз не було. Десь навесні 1982 почули ми в нашій 17-й камері, що Тихого повернули з лікарні, він у сусідній 18-й камері. Чути було, як він блював. Василь Курило, якого виводили прибирати коридор, зумів переговорити з Олексою і приносив невеселі вісті про його здоров'я (а Курило лікар): шлунок нічого не сприймає, спайки кишок. (Див.: *Василь Курило. Зустріч у в'язниці. Спогади політв'язня про Олексу Тихого // Нескорена нація, 1992. — № 13.*) Тихий мав ще операцію на виразку дванадцятипалої кишки.

Згодом Тихого перевели до нашої 17-ї камери. Він терпів люті болі, але осявав співрозмовника доброзичливою, та надто болісною усмішкою. Світло-сірі очі його світилися на правильному, красивому його лиці — от зразковий українець, чимось на Шевченка схожий. Говорив спокійно, розважливо, ніколи не вживав лайливих слів чи жаргону, мова його була взірцева за лексикою, за стилем, якась аж надто правильна — так пишуть, а говорять простіше. При цьому був людиною залізної волі, рідкісної толерантності і виняткової терпимості. З ним не можна було посваритися.

Багато читав і осмислював прочитане, затівав розмови на філософські теми, особливо любив психологію, етику. Достойними співрозмовниками йому були Михайло Горинь та Юрій Литвин, але їх скоро розвели по різних камерах. Улюблена тема його розмов — педагогіка. Це мав бути видатний педагог, але, кажу ж, замість кафедри він мав каторгу. В цьому розумінні в його особі маємо «пропащу силу». Тихий чітко усвідомлював, що справа визволення нації потребує жертви найкращих. І це нормальна, природна поведінка свідомої людини, яка

поважає себе і почувается громадянином своєї батьківщини. Коли твій рід, твій народ загрожений — громадянин докладає зусиль, щоб усунути загрозу, і навіть покладає за спільноту своє життя. Але одна справа йти на бій у складі цілої армії, дещо інша — повставати одному або з невеликою групою одержимих...

Василь Курило пропальпував Олексі живіт (мав чутливі пальці, бо коли підупав йому зір, то працював масажистом). Нічого не сказав Олексі, але співкамерникам за його відсутності зізнався, що підозрює метастази. Олексю ж нічого не говорив про свої муки. І не стогнав. Хіба у сні. І зубами скреготів. Казав: «Хто не має про що дбати, той дбає про здоров'я».

Коли Тихого діймав лютий біль, він кидав осоружну роботу, лягав на підлогу чи на купу шнурів, підбирав руками ноги під груди і так затято, без стогону, терпів. Мабуть, так йому було легше. Наглядач відчиняв перші двері, гримав ключем об ґратчаті, вимагаючи встати і працювати, не порушувати режиму. Але Тихий не озивався: кожне слово буде розцінене як «пререкання», після чого настане покарання. А їх і так доволі. Хоч би й ті вуса. Кожної неділі ведуть нас до лазні, де відбувається одна й та сама процедура: «Тихий, сбрейте усы». Тихий мовчки складає руки за спиною, демонструючи, що він того не робитиме, але й опору не чинитиме. Сідає на стілець. Банщик Грицько Кондратюк, постригши машинкою голову (цьому Тихий не противився), так само мовчки подає машинку наглядачеві і той зістригає вуса. Ми не раз казали Олексі, що, може, на цьому не варто стояти, але він був упертий: «Якщо сьогодні поступлюся в цьому — завтра завимагають ще чогось». Це принцип. Один відступ від принципу поставить тебе у ряд безпринципних, яким несть ліку і числа.

Але він часом і дивував мене. Вийдемо на прогулянку в той дворик, а він, отакий зраний, стане в кутку на голову і стоїть довго-довго. Каже, це корисно для кровообігу (колись займався йогою). А ходив уже зігнувшись. У тому дворику більше лежав на лавці або й на снігу, підбгавши ноги під груди. Або набере води в рот і з годину сидить за книжкою чи за роботою. Це, каже, теж корисно. Психологічна вправа. Щоб зосередитися в собі. І не підтримувати порожніх побутових балачок.

Я передплачував журнал «Донбас» (він двомовний), і от у числі першому 1983 року з'являється там стаття якогось Вадима Зуєва «Гримасы лицемерия». Ішлося там про «сіоністів» вроді майбутнього лаврія-та Нобелівської премії Йосифа Бродського та Льва Копелева (його, до речі, поновлено в радянськiм громадянстві 15 серпня 1990 року одним указом з Миколою Руденком). І доплетено туди інших «антирадянщиків» на ниві «сіонізму» та «українського буржуазного націоналізму». Той «сіоніст» Копелев, між іншим, свого часу сьорбав лаґерну баланду

разом з Тихим, тому й виступив на його захист у 1977 році. Зуєва неможливо переказати, його треба цитувати:

«Объектом своих клеветнических нападок он (Копелев. — В. О.) избрал донецкого профессора, члена Союза писателей Илью Исааковича Стебуна, гневно выступившего в качестве свидетеля на суде украинского националиста Тихого. В письме к донецкому ученому содержались демагогические рассуждения, раскрывающие антинародную сущность его автора. Попытка Стебуна дать отпор в открытой печати на каком-то этапе не нашла поддержки. И опять луч общественного негодования не выхватил из общей массы потенциального изменника. Можно представить себе, сколько вреда нанесено необоснованно терпимым отношением к замаскированным противникам. И только когда логическое развитие антинародной закваски и Копелева, и Тихого привели их — через выезд в Израиль — на задворки Западной Европы, когда, следуя жестоким законам предательства, подписались они под сионистским воззванием в защиту польской контрреволюции, всем стало ясно, какие лютые враги нас окружали» (с. 88).

Яка лексика, який стиль! «Антинародный», «общественное негодование», «изменник», «необоснованно терпимое отношение», «замаскированные противники», «антинародная закваска», «предательство» і, як логічний висновок: «какие лютые враги нас окружали». Кругом вороги! Отож, завдавай по них превентивні удари. Отак і набили, одні кажуть, 40, а інші — всі 100 мільйонів «ворогів народу». (Див. статтю Стефана Куртуа у виданні: *Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии / Перевод с французского. — М.: Три века истории, 1999. — С. 37.*) Щоб ошасливити вцілілих... Тільки, читачу, це, нагадую, написано не в 1937, а в 1983 році, журнал «Донбас», ч. 1, с. 88. Саме тоді андроповське керівництво запекло доводило світові, що в нього нема політв'язнів — виморюючи нас.

Я дав прочитати Олексі той журнал, радячи озватися, мовляв, осьдечки я, «на задвірках» Східної, а не Західної Європи, і не в Ізраїлі. Але він махнув на те рукою: «Як тільки візьмуся писати — зараз усе одно наглядачі відберуть. А якщо й напишу — то далі кагебіста воно не піде».

Справді, в нього забирали кожен папірчик, коли інші в'язні могли щось і вберегти. Можна сидіти в одній камері, а режим різний. Безперешкодно з табору виходили тільки закриті конверти, адресовані прокурорам. А поверталися, здебільшого, з розпорядженням тих захисників прав: «Наказать».

Коли Олексі не стало, я сам написав листа редакторові «Донбасу» — через прокурора Донецької області. Аби серце відвести.

Навесні 1983 року випустили Тихого на безкамерний режим. Там він мусив працювати кочегаром. Привезти тачку вугілля чи вивезти

шлак не годен був, хто-небудь, найчастіше Євген Поліщук, допомагав йому.

Востаннє я бачив Олексу Тихого 7 березня 1984 року. Вивели мене зі співкамерником Балісом Гаяускасом відкидати сніг біля прогулянкових двориків, а двері не зачинили. Бачимо: ведуть коридором Олексу. В довгому смугастому бушлаті, тримає він чорну свою торбинку в руці. Це — на етап. Кажали потім, що повезли його на станцію Всехсвятська до лікарні, потім до Пермі. Там розрізали, подивилися, що смертельні метастази знищили шлунок, зашили й залишили вмирати. Цей, за висловом Євгена Сверстюка, Дон Кіхот ХХ століття з обличчям європейського президента пішов на смерть так, як його предки йшли на палю.

Згодом, уже на волі, розповідали, що Олексі в Пермі 19 квітня 1984 року надали коротке, на 40 хвилин, побачення з першою дружиною, москвичкою Ольгою Олексіївною Тихою, та Володимиром, сином від другого шлюбу (він жив у Києві). Тихий був страшенно худий: при зрості 178 см він уже в 1981 році важив 40 кг. Шлунок уже нічого не приймав. Його ввели попід руки, у нього навіть облазили нігті, але посміхався, був спокійний і просвітлений духом. Казав, що прощає всім, навіть своїм гонителям. «Пам'ятайте Нагірну проповідь», — сказав на прощання.

Десь наприкінці травня Левко Лук'яненко дістав листа від дружини, Надії Никонівни, з Чернігова. Довго сидів над ним, потім устав блідий і почав ходити по камері. Пише мені на папері: «2 травня помер Олекса Тихий». Порвав папірця і вкинув у раковину. Я зрозумів, що про це написано в листі тайнописом, і теж промовчав. Потім Левко сів біля труби опалення і став вибивати це повідомлення азбукою Морзе Василеві Стусу. (Ми тоді якраз усі вивчали ту азбуку — така мода пішла). Стус зрозумів, але не повірив собі: постукав тричі в стіну, викликав Левка і гукає через квартиру: «Я так зрозумів, що Олекса помер?» І так «спалив» Левка: його посадили за розмову до карцеру.

Згодом ми дізналися, що помер Олекса не 2, а 5 чи 6 травня: його покинули бездоглядним і виявили мертвим 6-го. Але тим часом Лук'яненко вирахував сорокову добу від 2 травня і запропонував ушанувати пам'ять Олекси Тихого голодуванням, а 39, 40 і 41 добу ще й мовчанням. Говорили ми лише найнеобхідніші речі пошепки, щоб наглядачі не чули й не бачили. Адміністрація швидко здогадалася, в чому справа, вирахувала ініціатора і знову кинула його до карцеру. Того року так само ми вшанували Юрія Литвина та Валерія Марченка, наступного року — Василя Стуса...

Поховали Олексу Тихого на кладовищі «Северное» в Пермі в присутності сина Володимира. Син хотів забрати батька на Україну, але йому сказали: «Якщо будете наполягати, то результати бактеріоло-

гічного аналізу можуть показати гепатит, і тоді не заберете його ніколи».

Про перепоховання Тихого, Литвина і Стуса 19 листопада 1989 року можна прочитати у моїй статті «Повернення», у книжці «Нецензурний Стус», яку впорядкував Богдан Підгірний (Тернопіль, 2002), можна побачити у фільмі Станіслава Чернілевського «Просвітлої дороги свічка чорна».

А я мушу розповісти ще один епізод.

1 вересня 1990 року був я в Донецькому університеті, де громадськість уперше вшанувала своїх краян Василя Стуса та Олексу Тихого. Були там Євген Сверстюк, син Стуса Дмитро, режисер Славко Чернілевський, ректор Володимир Шевченко, донецька просвітянка Марія Олійник, з Москви якраз нагодилися Іван Драч та Дмитро Павличко. На 12-у годину набралось третину актовієї зали. Викладачі, бо ж студентів послали на помідори. «Оті порожні місця, — сказав Євген Сверстюк, — то місця витоптаних душ». Зате був 79-літній професор Ілля Стебун. Я, не відаючи про його присутність, без коментарів зачитав місця зі стенограми його обвинувального виступу на суді проти Олекси Тихого і Миколи Руденка. Нагадав, як 1949 року парторг Спілки письменників Микола Руденко захистив Стебуна від звинувачень у «космополітизмі». Хтось там у залі, як мені потім сказали, торкнувся його плеча: «А хто це такий — Стебун?» — «Це я», — твердо сказав Стебун. Тоді його спитали, а чи правда, що він писав доноси на Рильського, Яновського, Довженка. «Цей список можна було б продовжити», — була відповідь.

Сверстюк сидів у президії з одного краю столу, а я з другого. З зали надходили записки, і все з його боку. Як він потім сказав, була записка на виступ і від Стебуна. «Чого ж ви не дали йому слова? Цікаво, що б він сказав?» — «Усе, що б він не сказав, смерділо б».

Стебун тільки 1989 року перестав завідувати кафедрою української літератури університету, але ще викладав.

Ба, у залі сидів також викладач Вадим Зуєв. Той самий!

І ще одне. 27 січня 2002 року журналіст радіо «Свобода» Тарас Марусик запросив мене та Володимира Тихого до участі в радіопередачі з нагоди 75-річчя Олекси Тихого. Мене там спитали, чи належно пошанований Олекса Тихий у незалежній Україні, за яку загинув. На жаль у влади інші герої. Недавно пан Президент Л. Кучма особами, які мають особливі заслуги перед Україною, визнав Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної праці, депутатів Верховної Ради СРСР та УРСР. Тобто, це окупаційна адміністрація і найвірніші її прислужники. Відверто кажучи, вороги і зрадники українського народу, які найзапекліше боролися проти незалежності України. Пардон. Певно, що серед

тих героїв і депутатів траплялися й достойні поваги люди, але ж головним критерієм пошанування за часів СРСР був не український патріотизм. Українські патріоти в СРСР називалися особливо небезпечними державними злочинцями, особливо небезпечними рецидивістами.

Щоправда, пан Президент 8 червня 2001 року підписав Указ № 411 «Про довічні державні іменні стипендії громадянам, які зазнали переслідувань за правозахисну діяльність». Призначив аж 50 стипендій аж по 100 гривень місячно. Коли на той час в Україні було ще біля 30 тисяч колишніх політ'язнів. Тепер, за даними Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих, залишилося 23 тисячі. Майже всі бідують. Зате наші кати-кагебісти одержують пристойні пенсії від держави Україна, проти якої вони запекло боролися.

Олексу Тихого шанує громадськість. 23 січня 1994 року в Дружківці відбулася наукова конференція його пам'яті, видано брошуру її матеріалів. Там же засновано Благодійний фонд ім. Олекси Тихого, який проводить щорічні конкурси на ліпші праці з питань правозахисту. Мета фонду — «спорудження в м. Дружківці пам'ятника видатному українському правозахисникові Олексі Тихому, видання друком його творів». Завдання — «національно-патріотичне виховання молоді шляхом вивчення та популяризації творів О.Тихого, його концепції відродження національної культури на Донеччині та його правозахисної діяльності».

Оксана Яківна Мешко, яка полишила нас 2 січня 1991 року на 86-му році життя, була однією з найсвітліших особистостей нашого часу. Ця жінка вчинила подиву гідний спротив цілій Імперії Зла спочатку з мусу самозахисту, а потім вийшла в організатори цілеспрямованої боротьби за права людини і права народу, відомої в нашій історії як гельсінкський рух. Вона стала однією з найвидатніших діячок українського національно-визвольного руху 60–80-х років.

Доля її родини показова як приклад нищення українства окупаційною російською владою, яка називала себе радянською. Народилася Оксана 30 січня 1905 року в містечку Старі Санжари над Ворсклою на Полтавщині в малоземельній хліборобській, колись козацькій родині,

КОЗАЦЬКА**МАТІР****(ОКСАНА****МЕШКО)***

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 309–322.

що уникла покріпачення, а тому зберегла нескорений дух. Дівчині ледь виповнилося п'ятнадцять, як почалися для неї криваві поражунки з принесеною в Україну на російських багнетах більшовицькою владою. «Весною 1920 року військовий червоний загін, — розповідає О. Мешко у спогадах *«Між смертю і життям»* (с. 3–4), — зганяв до волости людей на сходку. В покару за невиконання продподатку брали заложників. У число заложників потрапив і мій сорокалітній батько Яків Мешко не відомо, за якою ознакою: чи то за рахунком десятого, чи близько в колі стояв, чи накинув оком напасник, бо не був заборгований волості. Погнали заарештованих в Губчека... Розстріляли батька в Харкові, на Холодній горі, у грудні 1920 року (так було зазначено в довідці). По арешті батька розпочалося переслідування місцевою владою рад нашої родини і родичів — незаконні реквізиції продуктів, худоби, господарського реманенту...». Невдовзі від руки активіста-бандита загинув 17-річний брат Євген, член «Просвіти», режисер її художньо-драматичного гуртка. «Гонимі й переслідувані уламки нашої родини — дві сестри Віра і Катерина та брат Іван — розбрелися по світу, хто куди». (*Там само*, с. 4.)

1927 року Оксана Мешко вступила на хімічний факультет Інституту народної освіти в Дніпропетровську і таки зуміла закінчити його 1931 року попри кількаразове виключення «за соцпоходження». Затиснувши в кулак нерви, знову й знову добивалась поновлення, бо не була з «експлуататорів». Готувалася до екзаменів екстерном, не маючи ні стипендії, ні гуртожитку, але до комсомолу таки не вступила.

У роки навчання Оксана Мешко одружилася з інститутським викладачем Федором Сергієнком, колишнім членом Української комуністичної партії, яка ледве чи не вся в 1925 році сиділа на Холодній Горі в Харкові — Федір теж. Лідери КПУ, ніби «попутної» КП(б)У, звідти не вийшли, а рядових «боротьбистів» випустили, щоб винищити пізніше. Не судилося Оксані звідати сімейного щастя: «Двох своїх синів, Євгена і Олександра, народження 1930 і 1932 років, росила в лихі часи штучного голоду в Україні на пайку по карточній системі, в задусі сталінського беззаконня, страху й загальної подавленості у громадському й суспільному житті країни».

На початку 1935-го Федора Сергієнка знову заарештували. «Другий його арешт був стільки ж несподіваним, як і безпричинним», — пише О. Мешко. (*Там само*, с. 5.)

Майже рік дружина мусила оббивати пороги різних установ. Дійшла навіть до генерального прокурора республіки. Справу врешті повернули на дорозслідування, і через 9 місяців Федора Сергієнка випустили з-за ґрат. Та, ніби визволившись, чоловік мусив зійти геть з України. Опинившись на волі, він не міг улаштуватись у Дніпропет-

ровську на роботу. Поїхав на Урал. З двома синами та мамою Марією мусили пхати біду самі.

1936 року Оксаниного дядька Олександра Янка, колишнього члена Центральної Ради та урядовця Директорії, члена Київської спілки політкаторжан, як і майже всіх її членів, заарештували «за потерю бдительности». На допитах йому, «людині могутнього духу й тіла, катуючи, повибивали зуби, потім вивезли невідомо куди без права переписки». (Там само, с. 6.) Він помер, згідно з реабілітаційною довідкою, 1946 року вільним.

1937 року за «агітацію під час військової служби» розстріляно двоюрідного брата Євгена Мешка. Тоді ж у Харкові заарештовано другого дядька Оксани — інваліда праці Дмитра Янка (подальша його доля невідома).

Родичка стількох «ворогів народу» не могла залишатися в радянській установі — 1937-го її «за скороченням» звільнили з Інституту зернового господарства, де вона працювала у хімлабораторії. Забрала Оксана старшого сина Євгена й поїхала до Тамбова, де вже прижився її чоловік. Згодом привезла туди й меншого Олеся. Думалося замкнутися в родинному колі. Там застала сім'ю війна, яка одразу забрала 11-літнього первістка — він загинув під час німецького бомбардування. Невдовзі мобілізували до діючої армії чоловіка. Удвох із маленьким Олесем опинилася Оксана Мешко в розбурханому війною людському океані...

У травні 1944 року повернулася Оксана Яківна з сином Олесем до Дніпропетровська і застала там саму неньку Марію. Інвалідом повернувся з війни чоловік. Ще гриміла на німецькій землі канонада Другої світової, коли сім'я Мешко-Сергієнко зібралася в Києві. Туди ж восени 1946 року прибилася з Рівненщини старша сестра Віра Худенко. Війна відчахнула сестриних двох дорослих синів, невістку, чоловіка. Старший син її Василь, до війни студент, потрапив до німецького полону, втік і загинув у лавах Української Повстанської Армії. Сусіди-інформатори накликали енкаведистів: одного дня Віра зникла — пішла на вулицю й не повернулася. Оксана кинулася на розшуки. Майже півмісяця моталася вона по лікарнях, моргах, міліцейських відділеннях, прокуратурах, поки не натрапила на Вірин слід: «Мої турботи про сестру, елементарне людське ставлення до людини в біді вирішило трагічний напрямок моєї долі, долі мого 13 і піврічного сина і беззахисної старої матері, — напише на схилі літ Оксана Яківна. — 19 лютого 1947 року на Львівському майдані серед дня три чоловіки в білих кожухах силоміць запхали мене до легкової машини і привезли у внутрішню тюрму КГБ на Короленка, 33 (це Володимирська, 33. — В. О.). Пред'явили ордер на арешт і після знущальної процедури

«особистого» трусу загнали в бокс, місткістю в одягну шафу, але вищу, темну, із зачищеною кватиркою вгорі і маленькою електролампю. Далі перший допит, потім тюремна камера, темна сира одиночка». (*Там само*, с. 8.)

Оксані Мешко пред'явили звинувачення у намірі разом із сестрою Вірою вчинити замах на першого секретаря ЦК КП(б)У Микиту Хрущова. Проте вона вперто це відкидала. «Не призналась я і після 21 доби слідства без сну, що здійснювалося в такий спосіб: нічні допити починалися через 30–40 хвилин після «отбою», кінчалися за годину, часом менше, перед «підйомом»... Вдень пильнував «вовчок», щоб бодрствувала і не дримала. Можна було сидіти на ліжку, але не лежати. За «клювання носом» саджали до карцера в холодний підвал і забирали верхній теплий одяг. Карцер без ліжка і «тюфляка», пайок — 300 г хліба і двічі окріп. Часом за дримання саджали в бокс, де швидко бракло повітря, і я непритомніла...» (*Там само*, с. 8.)

Попри всі катування, Оксана Мешко не зломилася і не підписала зкремзаних слідчим «чистосердечних признаний»: «Я лишилася незворушною, приготувавшись до найгіршого кінця, аби тільки не посвідчити, чого від мене так довго вимагали. Разом із сестрою нам було близько 90 років, вік досить поважний, щоб кінчати митарювання на нашій грішній землі, але треба з честю й гідністю» (*Там само*, с. 10.)

Через сім місяців сестрам зачитали у Лук'янівській тюрмі позаочний вирок ОСО МГБ ССРСР: 10 років виправно-трудових таборів.

Ціною семиденного голодування Оксані Яківні вдалося вибити належне їй по закону побачення з сином і матір'ю. «Через дві сітки очима уп'ялися ми одне в одного. Намагаючись бути спокійною, передавала я свого сина у дбайливі руки сердешної матері — хворій старій жінки. Мама трималася мужньо. На кількаразове питання сина Олесь, на скільки мене засуджено, відповіла аж на кінець побачення. Олесь протяжно вимовив: «десять років», а тоді раптом голосно заплакав; мама рвонула двері до кабінки, що була нашим бар'єром, я розчинила двері і в тісних сутичках сплелись ми в обіймах утрьох, в розпачі і сльозах. Затиснутий наглядяч ледве виштовхав мене, а мама вийшла з онуком сама, спотикаючись, похилена...» (*Там само*, с. 10–11.)

Не прийнявши від мами теплого одягу, повезли 42-річну жінку етапом у чому була на Ухту в Комі. Про свої поневіряння у гулагівському пеклі Оксана Яківна розповіла в написаному в 70-х роках автобіографічному нарисі «*Між смертю і життям*». Цей зворушливий людський документ і, водночас, документ епохи, в якому віддзеркалилася доля цілого народу, читається з клубком під горлом. Це правдивий погляд українки на потворний світ, витворений чужинецьким

духом, насильницькою, ворожою людині ідеологією. Шкода, що спогади О. Мешко донині лишаються фактично невідомими в нашому народі — видана в НВП «ЯВА» 1991 року напівсамвидавським способом, невеликим накладом, книжка швидко стала бібліографічним раритетом, майже недоступним для загалу. Зауважимо, що книжка ця раніше вийшла англійською мовою: *Between death and life. By Oksana Meshko / Translated from Ukainian by George Moshinsky. — N.-Y. Toronto; London; Sydney, 1981. — P. 171*, а взимку 1978–1979 рр. читалася вона по радіо «Свобода».

Ми видали книжку: Оксана Мешко. Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко; Художник-оформлювач Б. Є. Захаров. — Харків: Фоліо, 2005. — 334 с.: фотоіл.

Ось як пише Оксана Яківна про сільгоспзону на Ухті: «Ми ходили на роботу і з роботи як очманілі — такі втомлені й голодні. Голод так допікав, що не можна було думати про щось інше». (*Там само*, с. 17–18.) Про кар'єр, де біла і вантажила камінь: «... Ми були звільнені від усього. Вже не було ні гострого розпачу, ні страху, ні туги за рідними, за дітьми своїми. Був тільки голод і була втома і той повільний стан переходу в духовне небуття через всепоглинаючу апатію». (*Там само*, с. 22.) «На продукційному пайку з диявольським розрахунком «на износ», з максимальним терміном 3–5–10 років — тривалість життя очевидно вираховано на теоретичну людську «особу» як біологічну одиницю — отже завжди голодні, а, значить, виснажені і тому кволі й хворі, ми повинні були працювати «до труни, до німої снаги». Оце саме так виглядало оте наше смертовбивче коло! — І ніхто не смів з нього вийти до останнього подиху...» (*Там само*, с. 43.)

1954 року комісія ЦК КПРС нарешті комісувала Оксану Яківну як недужу: її випустили з-за колючого дроту на заслання. Щоб повернутися додому, вимагалосся згоди рідні на її утримання. Син Олесь негайно надіслав такий документ, але паспорт вона одержала аж у 1956 році. У червні добилася в куфайчині до Києва, де вклонилася могилі матері-страдниці на Байковому кладовищі (померла вона 13 листопада 1951 року). У кімнатці на 4,5 метра бився з нуждою та хворобами 24-річний син-студент.

11 липня 1956 року полковник юстиції Захарченко, вручаючи Оксані Мешко реабілітаційне посвідчення, з ноткою щирости сказав: «Родина просит извинения. Не пам'ятайте заподіяного вам зла. Бажаю вам щастя і будьте дужі». (*Там само*, с. 57.) Через два роки як реабілітованій надали їй кімнатку на 12 метрів. А по смерті Федора Сергієнка стали мати з сином жити у приватній батьківській садибі на Куренівці, по Верболосній, 16, де почали зводити хату.

Дорогою ціною діставалося місце під сонцем, а не легше — духовно-моральні контакти. Хрущовська лібералізація трохи вивільнила творчу енергію жменьки вцілілої інтелігенції старшого покоління, але вона породила й нове покоління — шістдесятників, що, за висловом поета Миколи Вінграновського, «наросли з малих, худеньких матерів в саду порубанім». Несміливо піднімалася завіса над недавньою габнебною минувиною. Люди збиралися біля пам'ятників Шевченкові, Франкові, на літературні вечори, які ніким не санкціонувалися, але й, на диво, не заборонялися. Десятки їх організувала й Оксана Яківна, кожного разу в несподіваних місцях: у заводських клубах, будинках культури, школах. Якось 1969 року вона звернулася до Євгена Сверстюка, щоб написав сценарій вечора Івана Котляревського до його 200-річчя. Сверстюк написав статтю «Іван Котляревський сміється»: «Вибачте, трохи не те, що ви просили...» — «Якраз те, що треба».

Відчинилися гостинні двері приватного етнографічного музею великого подвижника української культури Івана Макаровича Гончара. На схилах Дніпра проводив репетиції гнаний хор «Гомін» Леопольда Ященка. То там, то сям публікувалися «крамольні» вірші, забував «сам-видав».

Не налякали шістдесятників арешти, що почалися 25 серпня 1965 року (за ґратами тоді опинилися 21 особа). Навпаки, з'явилися листи на захист звинувачених. Набув великого розголосу фундаментальний полемічний трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», до підготовки якого був причетний і син Оксани Яківної — Олесь Сергієнко.

Склалася, починаючи з 1964 року, традиція вшановувати Тараса Шевченка в день його перепоховання в Каневі 22 травня 1861 року. «В цей день збиралася сила людей до парку, — згадувала Оксана Мешко. — По букетику згромаджувалися гори квітів. 22 травня 1966 року в товаристві активних шанувальників Тараса Шевченка біля пам'ятника був і мій син. З п'єдесталу монумента Олесь Сергієнко читав вірші поета. Проте цей вечір був відмінний від попередніх двох років: під перехресним вогнем спалахів фотоапаратів, звукозаписних приладів, цілого наряду міліції і міліцейських «воронків» на університетському майдані (навпроти парку Шевченка) та численного загону (в цивільному одязі) недрімаючого ока КГБ і рухомих рацій (підслухові радіомікрофони) по кущах парку — ніщо не пройшло поза увагою КГБ, все було документально зафіксовано». (Там само, с. 51.) Тоді кількох осіб, серед них Олеся, заарештували на 15 діб, відтак виключили з медінституту. Пішов викладачем малювання і креслення в школу, але за виступ на похороні 8 грудня 1970 року забитої художниці Алли Горської його звільнили з роботи.

У справі Валентина Мороза в помешканні О. Мешко 2 червня 1971 року вчинили перший трус. Вигребли все, що здавалося підозрілим. Оксана Яківна запрогестувала листом до Президії Верховної Ради і КГБ.

Тим часом над невизрілим ще гроном талановитої й одержимої духом молоді української інтелігенції нависла загроза нового по-косу.

Наприкінці 1971 року молодик із Бельгії, на ім'я Ярослав Добош, член Спілки Української Молоді, відвідав у Львові та в Києві кількох чільних шістдесятників. Коли повертався назад, його затримали на кордоні в Чопі, вилучили, як сором'язливо написали тоді газети, «один антирадянський документ». Ним виявилася фотоплівка зі Словником українських рим. «Антирадянським» Словник став лише тому, що уклав його політв'язень Святослав Караванський. Але привід був. 11 лютого 1972 року газети «Вечірній Київ», «Радянська Україна» та «Правда Украины» повідомили: «За проведення ворожої соціалістичному ладові діяльності і в зв'язку зі справою Добоша притягнуті до кримінальної відповідальності Світличний І. О., Черновол В. М., Сверстюк Є. О. та ін.». Саме так, «Черновол». А за «та ін.» стояли десятки людей, сотні обшуків, тисячі викликів на допити, вигнання з роботи, виключення з вузів, викидання з черг на квартири «та ін.». Нікому шпигунства не інкримінували, навіть самому Добошеві, якого, розкаяного по телебаченню і в пресі, скоро випустили, проте згадані газети досі не вибачилися за наклеп.

Покіс почався 12 січня 1972 року — під нього потрапив і Олесь Сергієнко.

22 травня спорожнілим Києвом ішла Оксана Яківна з квітами до пам'ятника Шевченкові. Її заштовхали в авто і завезли в КГБ, де в до болю знайомих обставинах улаштували допит у справі сина.

Обшук за обшуком, виклики в КГБ, допити. І наполегливі намагання Оксани Яківни хоча б якось полегшити умови утримання в неволі хворого на туберкульоз легенів сина. Це вже була не просто материнська турбота про сина — це ходіння по лезу бритви. Її заяви, пристрасні й довершені за стилем, були доказовими, бо ґрунтувалися на знанні законів, на залізній логіці й почутті своєї правоти й моральної переваги. Це блискучі зразки правозахисної публіцистики. Це вже був не просто голос матері на захист сина. Це вже була відкрита боротьба за права людини — супроти цілої Імперії Зла. Зі власного досвіду знаючи, як страждають люди в неволі, вона намагалася допомогти кожному хоч би добрим словом. Родинам же політв'язнів вишукувала, крім доброго слова, ще й матеріальну допомогу, особливо коли треба було злагодити пакунок політв'язневі чи їхати на побачення, а не було за що і з чим.

Здавалося, після 1972 року в порожньому, духовно розгромленому Києві не залишилося жодної живої, не зломленої, не забрудненої багном каяття чи округенства душі. («Цей погар раю, храм зазналий скверни...» — писав Василь Стус про Київ 1975 року, коли його привозили сюди невільником «промивати мізки» в КГБ.)

І все ж знайшлося в Україні декілька людей, яких нащадки назвуть згодом сумлінням нації. Бо вони засвідчили перед світом, що ще не забито в домовину України останнього цвяха. У найтяжчі часи Україна трималася на одержимих:

*Я на гору круту, крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту тяжкую,
Буду пісню веселу співать.*

Леся Українка

Серед тих, хто «сіяв квітки на морозі», була й Оксана Яківна Мешко, яку весь український — такий невеличкий! — Київ називав уже шанобливо «бабою Оксаною».

Коли 1 серпня 1975 року в столиці Фінляндії голови європейських держав, США й Канади (в тому числі й СРСР) нарешті підписали Прикінцевий акт Народи з питань безпеки та співпраці в Європі (НБСЕ), який бодай формально зобов'язував брежневську кліку дотримуватися Всесвітньої декларації прав людини ООН, у колах інтелігенції зродилася геніяльна ідея: створити громадські групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Така хитривата назва мала прикрити спробу виявляти порушення прав людини й оприлюднення їх. Першою, 12 травня 1976 року, постала Московська група. Другою — Українська.

Ось як Оксана Яківна розповіла про це Василеві Микитовичу Скрипці в день свого 85-річчя:

«До мене прийшов у 1976 році, восени, Микола Данилович Руденко зі своєю дружиною Раїсою з пропозицією вступити до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. “А решта групи хто?” — питаю. Він каже: “Оце я, а ви будете друга”. — “Але ж, — кажу, — хто буде носити передачі моему синові і посилати пакунки?” Руденко здивувався, але без сміху сказав мені: “Боже, Оксано Яківно! Ви така залякана, що подумали, що нас можуть заарештувати! Але ж наша Українська громадська група буде заснована на Гельсінкських угодах, які укладені 1 серпня 1975 року”.

...От я сіла й задумалася. Кажу: “Нас зараз тільки двоє”. — “Нас буде більше, Оксано Яківно, не бійтеся, що нас двоє. Ми тільки складаємо з вами серцевину. Буде більше”. Кажу: “Але ви знаєте, що всі ми будемо

потім заарештовані». — «Та ну, ні!» — Тут уже він сміявся. — «Та не будемо ми заарештовані!» — Кажу: «Будемо ми заарештовані. Бо вовк линяє, але шкуру не міняє. Я оце тепер, товаришу Руденко, захищаючи свого сина і стикаючися з нашими судовими, державними інституціями, з юстицією, переконалася, що це те саме: ми будемо заарештовані. Але я вам хочу сказати — не смійтеся — я не боюся, що буду заарештована. Бо мені навіть краще, щоб я була заарештована, бо мені жити тепер тяжко. Я не можу більше так жити». Я згодилася. Я стала другою». (Свідчу, с. 14.)

Як тільки 9 листопада 1976 року радіо «Свобода» повідомило, що Микола Руденко на прес-конференції на квартирі Олександра Гінзбурга в Москві (у Києві не було акредитованих іноземних журналістів) оголосив про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — через дві години у вікна його житла в Кончі-Заспі під Києвом, де ночували його дружина Раїса Руденко й Оксана Мешко, полетіла цегла. Жінки затулялися ковдрами й подушками, і все ж таки Оксана Мешко була поранена в плече. Так КГБ відсалютував на честь створення УГГ.

Стоячи на цілком легальних, конституційних, позиціях (Прикінцевий акт НБСЄ прирівнювався до національного законодавства), діючи відкрито, Українська Гельсінкська група збирала й оприлюднювала факти порушень прав людини в Україні. Дехто з її членів сподівався, що така тактика дасть можливість досить довго прясти — хоча б тоненьку — ниточку національного спротиву, лише б вона не обірвалася зовсім. Казали, що Оксана Яківна трохи покладалася на свої задарма, «авансом» відсиджені 10 років.

Але вже 5 лютого 1977 року заарештували Олексу Тихого й Миколу Руденка, 23 квітня — Миколу Матусевича й Мирослава Мариновича, 22 вересня — Гелія Снегірьова (він, щоправда, формально не входив до складу УГГ), 12 грудня — Левка Лук'яненка... Козацтво пішло на війну — і весь тягар боротьби за виживання нації ліг на жіночі плечі. Козацькі матері, жони й наречені, виховуючи козацьких дітей (наша мова недарма зафіксувала, що в Україні важче було саме сховати, уберегти їх; у російській же — *«воспитать»*, цебто вигодувати). Тож виховуючи козачат, вони мусли братися й за чепіги (*«Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким Там орала дівчинонька воликом чорненьким...»*). А то й за меча, як героїчні оборонниці Буші, як Ольга Басараб і Катерина Зарицька. А найпаче дбали, щоб не пощерб наш духовний меч — оберігали віру й чистоту моралі та звичаїв, творили пісню, як Маруся Чурай, Леся Українка й Ліна Костенко, й обставали за права своїх катованих мужів і синів, відтак за весь поневолений свій народ.

Після арешту Миколи Руденка вирішено було не обирати нового голову Української Гельсінкської групи, але фактично координація її дій лягла на плечі Оксани Яківни. Ба, після арешту Олеся Бердника практично вона залишилася чи не єдиним дійсно діяльним її членом, бо всі інші сиділи як не за ґратами, то під адміністративним наглядом. Вона пильно охороняла чистоту Групи, ретельно, часом, здавалося, надто ревню перевіряючи кожного кандидата. Дехто ремствував: вона чи не в кожному підозрює агента КГБ. Але ж і результат виявився належним, хай Бог простить за таке порівняння. Серед дванадцяти учнів Ісуса Христа був один відступник. А з нас лише один покаявся після п'ятих років ув'язнення (Олесь Бердник). Та ще один емігрував (Володимир Малинкович). Четверо розплатилися життям у неволі — Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус. Один наклав на себе руки перед арештом (Михайло Мельник). 24 члени Групи були заарештовані і провели разом понад 170 років у в'язницях, концтаборах, у психіатричках, на засланні. Усього в Групі від 1976 до 1988 року була 41 особа, 39 із них — політв'язні, на страшому рахунку яких понад 550 років неволі, у тому числі 15 років — Оксани Яківни. До Групи вступили колишні й тодішні політв'язники Ніна Строката-Караванська, Надія Світлична, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура, за участь у Групі була ув'язнена Ольга Гейко-Матусевич, услід за чоловіком пішла в неволю Раїса Руденко, на 8 років запроторили до психіатричної катівні Ганну Михайленко. Гідно трималися й героїчно діяли Стефанія Петраш-Січко, чоловік і два сини якої були ув'язнені, Віра Лісова, Світлана Кириченко-Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Олена Антонів, Ніна Марченко...

Поки що формально лишаючись на свободі, Оксана Яківна після арешту членів-засновників Групи опинилась в щільному оточенні. «Я одна зосталась, як на белебені, як більмо в оці КГБ, тож зазнавала страшного тиску від органів. Постійні труси, ловили мене на вулиці, примусово саджали мене в машину, везли до КГБ, знімали з мене допити і намовляли облишити цю справу, попереджали, що скінчиться це погано», — свідчить Оксана Яківна. (*Свідчу*, с. 15.)

За перші два роки діяльності УГГ в оселі правозахисниці зробили дев'ять трусів, їй декілька разів перекопували присадибний городець, шукаючи «крамоли», розіграли під дверима збройний напад «грабіжника», розраховуючи на інфаркт, у будинку навпроти влаштували спостережний пункт з апаратурою нічного бачення. Верболозна, 16 стояла як серед гадючника: кого не хапали тут же, той обов'язково виходив із «хвостом», людей у дорозі обшукували, обкрадали, шантажували, били, арештовували...

Часом баба Оксана вибиралася з дому через вікно, йдучи на важливі зустрічі або несучи матеріали Групи. Коли ж нічого такого не мала,

то, демонстративно скинувши окуляри, сідала в автобус і їхала, куди їй було треба. Автобуса у дорозі, бувало (як-от коли їхала на суд Лук'яненка в Городню), зупиняли, її висаджували: добирайся, бабо, додому, як хочеш... Але зупинити її саму вже було неможливо. «Я вже не тільки нічого не боялась, але вважала, що це мій громадянський обов'язок і моє призначення», — писала вона. Коли Василь Скрипка розповідав про неї своїм землякам, то один сказав: «Якби п'ять таких бабусь на Україні, то все КГБ мало б інфаркт». (Свідчу, с. 3.)

І тоді КГБ вдався до випробуваного засобу — психіатричного шантажу. У червні 1980 року Оксану Мешко силоміць привезли до психіатричної лікарні ім. Павлова на «обстеження», де протримали два з половиною місяці в камері з хворими. Попри шалений тиск на психіатрів, спроби зобразити правозахисницю душевно хворою (і в такий спосіб запроторити на примусове «лікування») не вдалися — павлівські лікарі не схотіли брати гріха на душу.

Наприкінці літа Оксані Мешко нарешті вдалося вирватися з Павлівки. «Я зрозуміла, — згадувала вона, — що моє перебування на волі найкоротше. І таку ж телеграму послала своєму синові (на заслання — В. О.), і сама вже була готова. А тим часом щодня ходила в школу до свого онука. Він був тоді в першому класі. Я була з ним на маленьких перервах. А на великій брала його з собою — в парк, сквер, десь його підгодовувала. Розмовляли. Чудова була осінь. Прекрасна! Ніколи не забуду...» (Свідчу, с. 23.)

Передчуття не обмануло. 12 жовтня 1980 року кагебісти зробили в будинку Оксани Яківни черговий трус, який тривав до пізньої ночі. Нічого не знайшовши, нарешті поїхали. А вона довго не могла заснути. Відчинила всі вікна в будинку, облила водою підлогу, помила. «Мене переслідував отой страшний запах. Ці люди особливо пахнуть... Чи то тютюн. Чи то перегар. Чи то вони морально розкладалися десь зі свого нутра...» (Свідчу, с. 24.) Лише під ранок, випивши снодійного, вдалося ненадовго заснути. А наступного дня — стук у двері. «Глянула у вікно: КГБ... Я зрозуміла, що моя воля скінчена тут. Зібрала те, що необхідно одразу, коли людина опиняється за ґратами... Взяла книжечку, зібрала свої окуляри, зубну щітку, рушничок, пару білизни. Замкнула вікна, двері і пішла.

Я вже не повернулася сюди». (Свідчу, с. 24.)

Після допитів і ще однієї судово-медичної експертизи у Павлівці (даремної — лікарі знов не визнали О. Мешко психічно хворою), кагебісти влаштували ганебне для себе судилище над «особливо небезпечним державним злочинцем» — майже 76-літньою жінкою. Судили з диявольським, сказати б, цинізмом — якраз на Різдво Христове, 5–7 січня 1981 року. Вирок того судилища: півроку ув'язнення і п'ять

років заслання за «антирадянську агітацію і пропаганду», ч. І ст. 62 КК УРСР. Гадали, що бабі того цілком вистачить. А для певности — етапували її через усю свою імперію до місця заслання — містечка Аян на березі Охотського моря — аж 108 діб.

Ось цей етап:

«На другий день була перед тюремною брамою великою. Оглянулася я на високу огорожу — цементна стіна. І здогадалася: я на Холодній Горі в Харкові. Коли відчинилася брама і я пішла зі своїми пожитками, мені очі наче пеленою закрило, сльози потоком. Я знала, що десь через цю браму в 20-му році провели мого тата Мешка Якова Павловича, 42-літнього мужчину, якого тут же розстріляли. Десь у братській могилі захований. Я знала, що він загинув на Холодній Горі. Уявивши, як він проходив через цю браму, я неначе вступала в його сліди. Через цю браму пройшов і мій небіж Василь Худенко. Дружина Василя Худенка Надія Кандиба. Мій дядько Дмитро Петрович Янко. Скільки ще тут пройшло моїх родичів, яких я може й не знаю, що пройшли через цю українську Голготу — Холодна Гора...» (Свідчу. С. 32–33.)

Чого коштував той етап старій, хворій жінці, страшно уявити. То справді була мученицька дорога між смертю і життям. Конвой, бувало, відмовлявся брати її, бо не хотів «мертвяків возити». Аж сама впрошувала: «Це така стаття, що все одно повезуть. Мертву, а повезуть». (Свідчу, с. 34.)

В Аяні добував заслання син Олесь. Мати чудово розуміла, перед яким вибором поставило його КГБ, заславши її саме сюди. На далекій батьківщині — самотня хвора тоді на ноги дружина зі щойно народженою дочкою і сином-третьокласником. На чужині — стара ненька. І вона рішуче, суворо наказала: «Сину, їдь, рятуй родину».

Перед від'їздом Олесь підремонтував блаженку якутську хатину, заготував якнайбільше дров і вскочив на останній перед зимою пароплав...

Хату, за якихось 300 метрів від берега Охотського моря, в хуртовину замітало так, що по кілька днів не могла з неї вибратися. Наперед наймала людей за півлітра горілки, щоб відкопували. Але кагебісти відлякували охочих: хай, мовляв, замітає. «Бували такі випадки, — згадувала Оксана Яківна, — що вітер обривав електрику, і я залишалась у хаті без світла. Палила свічку. Вікна занесені. Двері занесені, а я одна в тій хаті. І не знаєш, коли ти вийдеш на світ. Це над дорогою хата. Люди, йдучи, питали: «Чи вона там є? Чи вона жива?» Сусіда сказав: «Та, мабуть, жива, бо вчора ще з димаря дим ішов». Отак я сигналіла людям про те, що я ще жива». (Свідчу, с. 39.)

Роки заслання тягнулись, мов десятиліття. Проте Оксана Мешко не впадала у відчай: «Я не давала волі своїй журбі і своєму песимізму.

Я по натурі не песиміст, але в тих умовах можна здуріти, — розповідала вона. — Та я кожного разу мобілізувала себе на прогулянку, на роботу, на молитву. Я вірю, що молитва і звертання до Бога допомогли мені вибути ту страшну неволю». (*Свідчу*, с. 40.)

Попри сподівання своїх катів, незнищенна Оксана Яківна Мешко витримала й це випробування. Колись вона сказала мені: «Я ще Брежнєва переживу». Пережила, і не тільки його. Пережила, власне, й саму совецьку імперію, що на схилі її віку вже тріщала, хиталася, конвульсуючи в агонії.

Наприкінці 1985 року Оксана Мешко повернулася із заслання. Зміни, що відбувались у суспільстві, сприйняла спочатку з недовірливим здивуванням, але невдовзі з притаманною їй енергією й оптимізмом активно включилась у процес суспільно-політичного оновлення. У 1988–1989 роках на запрошення української діаспори вирушила до Австралії на операцію очей. Кагебісти вже злостиво напучували: «Йдьте, їдьте, Оксано Яківно. І не вертайтеся». — «Ні, я таки повернуся. На ваші голови!»

Побачивши, що зарубіжні українці скептично розцінюють перебудову, переконувала їх, що склалася сприятлива ситуація, щоб розгорнути широкий рух за українську державність. Виступила в Австралійському парламенті про становище в Україні. Поверталася через Сполучені Штати, де взяла участь у роботі Світового Конгресу Вільних Українців. Розгорнула кампанію за звільнення Левка Лук'яненка та інших політв'язнів. Зустрічаючись із журналістами, державними діячами, виступаючи на публічних зібраннях, всюди обстоювала і популяризувала українську ідею.

Повернувшись на початку 1989 року на батьківщину, Оксана Яківна стала одним із провідників Української Гельсінкської спілки, створеної 7 липня 1988 року на основі Української Гельсінкської групи, увійшла до її Координаційної Ради. Саме вона 29 квітня 1990 року відкрила з'їзд УГС, на якому цю громадську організацію, що з самого початку була передпартією і ставила метою поступ до незалежності, переформовано в Українську Республіканську партію. У червні того ж року, насамперед її зусиллями, було поновлено діяльність правозахисної організації — створено Український комітет «Гельсінкі-90». Оксана Яківна лишалася його душею і рушієм до останніх днів. Без неї не обходився жоден мітинг. Разом з іншими колишніми політв'язнями підтримала вона одноденною голодівкою студентське голодування на Майдані Незалежності в жовтні 1990 року.

У кінці грудня 1990 почулася вона зле. Та мусила брати ціпок і таки виходити. Була слизота, а тут, на біду, в крамниці хтось поцупив її ціпок, який вона поставила було в кутку. Оксана Яківна впала, стався

інсульт (чи, може, навпаки). Декілька днів вона не приходила до тями, однак і за коротких зблисків свідомості вже не могла говорити. 2 січня 1991 року перестало битися її, здавалося, невтомне серце. Але воно вже зробило свою святу справу — того року впала Імперія Зла і постала незалежна Україна.

Поховали Оксану Яківну Мешко 5 січня 1991 року на Байковому цвинтарі в могилі її мами, під залізним хрестом з написом: «Марія Граб (Мешко). 26.I.1881 – 13.XI.1951». І не було ніякого знаку, що тут поховано й доньку. Тому громадськість збрала кошти і спорудила в 1995 році на тій могилі два козацькі хрести, які витесав з каменю Микола Малишко.

Юрій Литвин (нехай царствує), як дитина любив Оксану Яківну і називав її нашою Жанною д'Арк. Аналогії часом затінують образ — мені більше подобалося, коли він казав словами Богдана Хмельницького: «Ще не вмерла козацькая матір!». І там, на далекому Уралі, в лютий неволі нам теплішало на серці, коли згадували ми, що є в нас така невсипуща, усіх любляча і невмируща наша Козацька Матір.

ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНИХ ХРЕСТІВ*

...Марія взяла лігру мира, — з найдорожчого наряду пахучого, і намастила Ісусові ноги, і волоссям своїм Йому ноги обтерла... І говорить один з Його учнів, Юда Іскаріотський...: «Чому мира оцього за триста динаріїв не продано та й не роздано вбогим?» ...І промовив Ісус: «Позостав її ти, — це вона на день похорону заховала Мені... Бо вбогих ви маєте завжди з собою, а Мене не постійно ви маєте!»

Євангелія від Св. Івана, 12. 3–8

Оксану Яківну Мешко поховали 5 січня 1991 року на Байковому цвинтарі в могилі її мами, під залізним хрестом з написом: «Марія Граб (Мешко). 26.I.1881 – 13.XI.1951». І не було ніякого знаку, що тут покоїться й донька. Тому в середовищі колишніх політ'язнів Києва визріла думка: негоже, щоб могила знаної в цілому світі громадської діячки, великої подвижниці українського духа Оксани Яківни Мешко далі залишалася без пам'ятного знака.

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 323–326.

Я звернувся до митця Микола Малишка, який перед тим витесав кам'яні козацькі хрести на могили Олекси Тихого, Юрія Литвина, Василя Стуса, Івана Гончара, Івана Світличного. Малишко розробив проект і порадив замовити хрести в Терєбовлі на Тернопільщині, де видобувають червоний пісковик. Я взявся зібрати спогади про Оксану Мешко, видати їх окремою брошурою в Українській Республіканській партії (УРП), де тоді працював секретарем, і за цю книжечку збирати гроші на хрести, беручи в кілька разів більше від її собівартости, а також пожертви.

Книжечка вийшла 1995 року під назвою «Оксана Мешко, козацька матір» накладом 1 тис. прим. У ній були спогади Євгена Сверстюка, Миколи Руденка, Михайла Гориня, Левка Лук'яненка, Віри Лісової, Петра Розумного, Світлани Погуляйло, Бориса Довгалюка, Юрія Мурашова та мої. Усього 64 сторіночки, багато знімків, а також проект хрестів і заклик до читачів збирати гроші. Частину накладу ми передали українській діаспорі США та Канади. В УРП ми виголовили й розтиражували «Пам'ятну грамоту», куди вписували всіх жертводавців, у нагороду за що кожному давали книжечку спогадів. За півтора року внесли від чесних трудів своїх понад 400 осіб. Списки їх ми публікували в газеті УРП «Самостійна Україна» тричі: 3.04.1995, 8.01.1996 і в червні 1996 року, число 13 (200). Передовсім слід дякувати колишнім політ'язням — друзям Оксани Яківни, жіночим організаціям діаспори і України, бо вони зібрали найбільше грошей. Це пластовий курінь «Верховинки» (курінна Ніна Самокиш, писар Олександра Юзенів, членкиня Надія Світлична), Сестринство Святої Ольги при парафії Святого Андрія Первозванного у Вашингтоні, Об'єднання українських православних сестринств (Ніна Строката-Караванська), Комітет Українок Канади (Ольга Заверюха-Свинтух), Суспільна Служба України (Руслана Безпальча), Союз Українок (Атена Пашко), Жіноча Громада (Марія Драч). Пожертвували громада церкви Св. Юра УГКЦ в Міннеаполісі, товариство «Золотий хрест», Конгрес Українців Канади. В Україні активно розповсюджували книжечку і збирали гроші добродійки Євгенія Козак, Віра Лісова, Руслана Безпальча, Олена Бурмистрова, Катерина Криворучко, Тетяна Косарева, Ольга Стокотельна з Києва, Люба Коротенко на Донеччині, Петро Розумний на Січеславщині, Іван Польовий на Тернопільщині, Віктор Нестеренко з Вознесенська. Значну частку зібрали організації УРП. То був час інфляції, рахунок ішов на мільйони карбованців, які ми завбачливо міняли на долари. Собівартість книжечки була 50 тис. крб. — це десь півдолара, але ми брали хоч би подвійну суму. Та нам дорога була й «лепта убогої вдовиці», бо вона зі щирим серцем відривалася від заробітку чи пенсії.

Підприємство «Теребовлягаз» (директор Василь Венгер) видобуло червоний пісковик на хрести, вирізало один з них, а на другий видобуло брилу та обрізало її, узявши за це лише на платню робітникам, і своїм коштом привезло їх до Києва. Микола Малишко та його брат Петро вручну вибили другого хреста і 28 жовтня 1995 року ми їх воздвигли. Один був з уже вибитою мережкою, а на другому брати вирізали квіти вже стійма, почавши роботу восени, а закінчили навесні.

Не всі роботи оплачувалися, бо ж це справа громадська, свята, люди мали за честь бути до неї причетним. Скажімо, коли довелося прибирати навколо могил, звантажувати хреста і кам'яну брилу, тягнути їх на котках і встановлювати хрести, то збирали ми цілу гурму людей. Керували роботами Микола і Петро Малишки, а козацтво приводив «січовий дід» Володимир Марченко — постійний представник козацького товариства Київщини, хоча зазвичай отаманувала над козацтвом пані Євгенія Козак. Трудилися там козаки Павло Шаровара, Петро Сенченко, Іван Коваленко, Микола Македон, Олександр Коломієць, Анатолій Майстер. Працювали також Петро Ромко, Вахтанг Кіпіані, Микола Шулик, Євген Обертас із сином Олесем, Володимир Неділько, Олесь Тимошенко, Віталій Шевченко, син Оксани Мешко Олесь Сергієнко та інші добрі люди.

На Вознесіння Господнє року Божого 1996 року, 23 травня, отець Юрій Бойко (УАПЦ) освятив хрести. Зійшлося тоді з півтори сотні людей. Так наслідком півторарічного клопоту добра справа з Божою поміччю була завершена.

Тим часом я дізнався, що в ті останні січневі дні 1990 року, коли ми вшанували Оксану Яківну в Будинку письменників, доктор філології Василь Микитович Скрипка записав її розповідь про події 70–80-х років: правозахисна діяльність, створення Української Гельсінкської групи, запроторення до психіатрички, арешт 1980 року, суд, 108-денний етап, заслання в Аяні на березі Охотського моря... Ця вражаюча за своїм фактажем і художньою силою розповідь почасти була опублікована в журналі «Кур'єр Кривбасу», ч. 2–7 1994 року під назвою «Мати української демократії». Я захопився за той текст, допитався у Василя Скрипки, що його аудіозапис аж у Сполучених Штатах, у Надії Світличної. Михайло Горинь привіз мені його, я переслухав, дописав, що було пропущене, і за згодою Василя Скрипки підготував до друку весь текст — ці неоціненні свідчення про лиху колоніальну епоху, яка, дай Боже, вже минає — хай не буде їй вороття. Книжечка вийшла тим же громадським коштом у Тиражувальному центрі УРП під назвою «Свідчу». Туди ж увійшов вирок у її справі, цинічно винесений Київським міським судом (Доценко І. А.,

Топчій О. М., Максимішина Н. Л.) на саме Різдво Христове, 7 січня 1981 року. Я написав до неї оце передне слово з наведеним вище епіграфом.

30 січня 1990 року зійшлося в Будинку літератора в Києві товариство криве та сердешне, терте ще недавно в концтаборах, ушанувати видатну громадську діячку, співзасновницю Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, в'язня сталінських і брежньовських ГУЛАГів Оксану Яківну Мешко з нагоди її 85-ліття. Це, далебі, було перше на її віку публічне пошанування. Гарні мовилися слова — але хто їх зараз пригадає? Та й хто думав, що це не лише вперше, а й востаннє ми так справляємо день народження нашої Козацької Матері? Бо вже 2 січня 1991 року перестало битися її, здавалося, невтомне серце...

«Духовні подвиги не пропадають марно, — сказав останнього дня свого земного життя Святійший Патріарх Володимир (Романюк). — Завжди знайдеться хтось засвідчити про них».

Мабуть, для того 31 січня і 1 лютого 1990 року Господь і спрямував стопи добродія Василя Скрипки в помешкання Оксани Яківни, де записав він її автобіографічну розповідь — чесну, драматичну, достойну, високу стилем і величню духом. Бо такою була ця українська жінка. Про самовіддану материнську любов, про захист права й гідності кожного з нас, про відчайдушну боротьбу самотньої літньої жінки з цілою чужинецькою Імперією Зла, з цілим сонмищем стукачів, оперативників, кагебістів, психіатрів, слідчих, суддів, конвоїрів і наглядачів...

Це свідчення нащадкам, щоб знали, яку неоціненну вартість боронило покоління шістдесятників — і вибороло для них — свободу слова, найважливішу зі свобод.

Це — щоб ми оглядалися, з ким поруч ходимо по цій землі. І вчасно пошанували тих, хто з нами буде вже недовго.

До цього слід додати, що в неділю, 22 вересня 2002 року в Старих Санжарах відбулися урочистості з нагоди присвоєння місцевій школі імені Оксани Яківни. Вона вчилася в цій школі. У присутності всієї школи та багатьох селян голова Новосанжарської райради Володимир Петрушко оголосив постанову про присвоєння школі імені Оксани Мешко. У відкритті пам'ятного знака на приміщенні школи в Старих Санжарах узяли участь голова райдержадміністрації Андрій Река, лауреат премії імені Тараса Шевченка Євген Сверстюк, доцент Іван Бровко, публіцист Василь Овсієнко, які близько знали цю велику подвижницю українського духа. У Старих Санжарах буде створено музей Оксани Мешко.

ПОХОРОН ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА*

13 березня 1984 року Київський міський суд під головуванням Зубця Григорія Івановича визнав Валерія Марченка особливо небезпечним рецидивістом і засудив його до 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання. Цей вирок для Марченка став фактично

смертним, бо він мав нефрит (захворювання нирок), і суддя це добре знав.

2 квітня взяли Марченка з Київського СІЗО на етап. 55 днів по пересильних тюрмах, у столипінських вагонах... Слідом, невідь як довідуючись про страшний шлях сина, зегзицею летіла його Мати Ніна Михайлівна. 27 травня привезли його в табір особливого режиму ВС-389/36 у селище Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.

Мені там довелося побачити Валерія лише двічі. Один раз його виводили на прогулянку в дворик, а я в своїй робочій камері притиснувся до шибки. Моросило. Валерій був у довгому смугастому бушлаті. Обличчя я й не побачив. Коли наглядач пішов по інших в'язнів, я швиденько гукнув Валерія через кватирку (дворики прямо під вікном), привітався і сказав, що трошечки пам'ятаю його з університету, як він одного разу дуже круто виступив на гуртку української мови, який вела доцент Тетяна Кирилівна Молодід. Валерій мене навряд чи пам'ятав, адже я йшов на два курси за ним, та й він більшість часу проводив у Баку, де вивчав азербайджанську філологію.

Довго говорити нам не можна було, щоб і його не наразити на покарання.

Другого разу я побачив Валерія, коли нашу 17-у і його 19-у камери разом вивели до великої кімнати в кіно. Таке свято було «положено» раз на місяць. З Валерієм сиділи Михайло Горинь, Іван Кандиба та Леонід Бородин, він і показував кіно. В'язні однієї камери сідали по один бік, другої — по другий. Розмовляти нам не дозволялося. Я таки подав руку Валерієві. Його рука була худа, холодна, волога і тремтяча. І весь він був неймовірно худий, а намагався усміхатися. Болісною такою усмішкою. Коли ми повернулися в свою камеру, Вікторас Пяткус сказав: «Это уже не жилец».

У Кучино Валерій пробув усього місяців два. Його, як і всіх, виводили на роботу «крутити шнури». Потім повезли до тюремної лікарні в Перм, і ми про нього більше нічого не чули. Десь геть восени кагебіст

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 327–337 (з доповненнями 2018 року).

Ченцов зайшов до нашої робочої камери (були там Лук'яненко і Пяткус), і з ноткою щирости сказав, що Марченку, на жаль, помер. Я впалим голосом перепитав, де і коли. Ченцов відповів, що в Ленінграді, у всесоюзній лікарні МВС імені Івана Гааза. А коли — він, мовляв, не знає. Зумисне не сказав, бо знав, що ми вшановуємо померлих триденним мовчанням 39–41 доби і постом 40-ї доби.

Левко Лук'яненко запропонував ушанувати Марченка 10 грудня, у День прав людини.

Згодом я був у 19-й камері з Михайлом Горинем, то він розповідав, як тяжко страждав Валерій, але ніколи не нарікав на долю. Драму свою не афішував, але й не бадьорився лукаво. Повторював: «Голубе сизий, молитися треба». А молився він натхненно: так заглиблювався в молитву, що не чув і не бачив нікого навколо. Коли хтось звертався до нього, то спокійно зауважував: «Вибачте». І продовжував. Коли приносили чайник води, він, після того, як усі набрали собі, намочував простирadlo і голий обгортався ним: так через шкіру виводив шлаки, що вже не виділялися природним способом. Коли викручував простирadlo, то стікала рідина, біла, як молоко.

Звільнившись 21 серпня 1988 року, я часто їздив до Києва. Микола Горбаль запросив мене на Покрову, в четверту річницю поховання Валерія, приїхати на його могилу в село Гатне під Києвом. Є знімок: Семен Глузман, я зі ще зовсім коротким волоссям, Іван Сокульський, Микола Горбаль, Йосиф Зісельс, Зіновій Антонюк, Євген Пронюк, Євген Сверстюк біля білого його хреста.

Уже тоді існував портрет Марченка роботи моєї небоги Людди Голубчик (вона бачилася з Валерієм усього раз). Там, зокрема, зображено білий хрест. І падає яблучко. Йому дуже треба було того яблучка, і мати просила прийняти передачу самими яблуками — «Не положе-но». Тепер та картина у Ніни Михайлівни, і вона дуже любить її.

Доки є живі учасники того похорону, щороку вони збираються на могилі Валерія Марченка і згадують. Я декого записав.

З розмов біля могили Валерія Марченка 14 жовтня 2002 року.

Давиденко Валентина Гнатівна, вчителька української мови Гатнянської школи. Я пам'ятаю цей день так. Голова сільради перед цим не давала могилку копати. У нас у хаті зібралося багато людей, чекали, що ж робити. Коли вона влітає: «Що ж ви сидите! Треба ж швидше копати яму, бо вже Валерію правлять у церкві!». Я знайшла багато людей. Наші чоловіки пішли копати яму. А я пішла додому, бо в мене чоловік був хворий, йому якраз вирізали гланди. Мама чогось пішла від хати, а в мене ж двоє маленьких дітей — 1980 і 1981 року. Сиджу я з дітьми. Під'їжджає автобус. Я вскочила в нього, подивилася, поцілувала

Ніну Михайлівну та йду назад, бо мені треба дітей доглядати. Коли, на щастя, повертається моя свекруха. Кажу: «Ідіть до дітей, а я піду на похорон». Прибігла я. Було там дуже багато не знайомих мені людей. Пам'ятаю, почав хтось говорити: «Поховаймо Валерія. Блаженні гнані за правду». А тут поруч мене хтось каже: «Почалося». Але промовець затих. Поховали мовчки, ніякого мітингу не було. А їх же — стільки тих кагебістів було! Моя мама каже до одного: «Це ти, Петре?». Чую, хтось каже: «Та вони його й мертвого бояться». Люди в селі говорили, що було на похороні дуже багато машин. Це тільки з КГБ. Наших селян було менше, ніж кагебістів.

Марченко Анаполій Васильович, двоюрідний брат Ніни Михайлівни Марченко.

Я був на похороні. Кагебісти стояли отам на розі з машинами. Усі вони в капелюхах, у плащах. Усі стандартні здоров'яки з отакими фізіономіями.

Коли я приїхав до родичів, де збиралися, щоб яму копати, то голова сільради сказала, що приїхав полковник із КГБ і наказав швидко викопати яму. Якнайшвидше, бо в церкві вже відспівують, зараз його привезуть, а ви ще ями не викопали, давайте чимпошвидше. Ну, вона злякалася: «Хто мені покаже місце і хто буде керувати?» Кажу: «Я буду керувати, а ви дайте мені копачів». Вона каже: «В мене є п'яниці, які в боргу передо мною».

Тільки ми почали копати, як вони сюди приїхали. Стали купою за метрів 20. Коло десятка їх. Спостерігали, як копаємо. А я нагорі стояв. Вони фотографували, коли ми копали яму. Особливо мене. Проходив один і два рази мене ліктями зачіпав. Я змовчав. Це вони провокували на конфлікт. Усе обійшлося. Коли почали хоронити, вони кажуть: «Зараз почнеться». «Почнеться» — це вроді мітингу чи щось такого. Але нічого не було, все обійшлося спокійно.

Коли похоронили, засипали яму, то вони з усіх сторін ходили і фотографували.

А потім моя сестра, яка разом з головою сільради працювала, сказала (від голови дізналася), що цей полковник наказав їй: «Составте список усіх Марченків до п'ятого покоління і дайте мені». Так, мабуть, накопчили їм на душі Марченки, що вони ладні їх усіх знищити. Навіть фашисти, які вимагали списки комуністів, нищили тільки сім'ю комуніста. А ці — до п'ятого покоління. Не знаю, чи вона дала список чи ні.

В. О.: А як прізвище голови?

А. Марченко: Теж Марченко, Галина Петрівна. Вона замужем за Марченком.

В. О.: То мала й себе записувати до того «чорного списку»?

А. Марченко: Вони теж далекі родичі.

Марченко Ніна Михайлівна: Євген Олександрович сказав мені: «Ну що, Ніно Михайлівно, будемо Валерія поминати. Треба щось сказати». Я кажу: «Ну, ви бачите, що робиться навколо? Не говоріть, не зосереджуйте на собі увагу». Бо він же сам щойно повернувся з заслання. Але він не витримав, сказав.

Євген Сверстюк: Ми говорили в Покровській церкві зі священником, та він відмовився прийти на могилу. Сказав: «Ми відспівали в церкві, а далі не підемо». Він був дуже наляканий. І не знав, з ким говорити. Атмосфера була така важка, такий був переляк, що навіть Ірина Ілuzман, яка завжди була одважна, сказала: «Нічого не треба говорити». Настільки було очевидно, що все це під ковпаком КГБ.

Ми прийшли на край цвинтаря. Це була остання яма. Далі могил не було. Дув дуже різкий вітер. Він задував свічки. Наші свічки не горіли, ми їх знову мовчки запалювали. І тоді я сказав: «Блаженні гнані за правду» і проказав «Отче наш». А потім слова Лесі Українки:

*Завжди терновий вінець буде кращий, ніж царська корона.
Путь на Голгофу величніша, ніж хід тріумфальний.
Так воно було завжди. Так воно буде довіку,
Поки житимуть люди і поки ростимуть терни.*

Я зараз неточно цитую. А тоді я цитував точно.

Навпроти нас насувається якась юрба людей. Звичайно, ми собі думали, що то йдуть переодягнені кагебісти. Ми не уявляли, що буде далі. Я зрозумів, що вони мають припинити нашу розмову. Але, власне кажучи, ніякої програми в нас більше й не було. Залишалось лише пару хвилин, за які я проказав «Отче наш». Наша розмова припинилася ще до того, як вони прийшли. Був тільки «Отче наш» і слова Лесі Українки. Було лише це. І ті люди якось ніяково зупинилися. Згодом виявилось, що це були представники сільської влади, яким було доручено виконати наказ КГБ, «щоби нічого не було». Вони не встигли нічого зробити. Ми і їх виручили, бо вони не хотіли робити того, що їм наказали. І ми теж не хотіли конфлікту. Ми хотіли сказати над могилою лише ті слова, які належалося сказати. Ми тихо засипали могилу і розійшлися. І ті люди потихеньку розійшлися.

Марченко Ніна Михайлівна, мати Валерія. На могилу поклали дуже багато квітів. Вінків не було, але дуже багато квітів. Потім говорили, що коли ми розійшлися, то два кагебісти зайшли за огорожу (тут була огорожа моїм батькам, а Валерія поховали поза огорожею), скинули шапки (у них були ондатрові шапки — це їхня уніформа), поправили квіти, оглянули все. Портрет Валерія був не цей, а інший. Поправили портрет, поправили квіти й пішли. Могилу вони більше не чіпали. Але продовжували підслуховувати.

Марченко Алла Михайлівна, тітка Валерія. Приходили ми на 40 днів і пізніше. Те, що ми клали на могилу, зникало. Був з колючого глоду вінок — зник. Калина зникала.

Є. Сверстюк: «Националистический кустарник», як писали в доносах на Володимира Косовського, коли він висадив калину біля музею Кирила Стеценка у Веприку.

Марченко Н. М.: Тоді всі були особливо збуджені. О четвертій годині ранку вже всі стояли в аеропорту Бориспіль. Лісові були, Пронюк був.

Є. Сверстюк: Усі зеки були. Знаєте, найважливіше те, що абсолютно заборонене. Коли ми приїхали в Покровську церкву, де інструктований священик одразу відправив молебень, то це не мало ніякого значення. Ми відчували, що це заплановано. Йому велено відправити молебень, поки ще нема людей. Але все почалося після того, коли священик відійшов, виконавши свої офіційні функції. Залишилася труна, залишилися люди і залишилася почесна варта — майже почесна варта біля труни. І тут вони нічого не могли зробити. Усе пішло поза планом. Вони розгубилися. Вони кинулися за водієм автобуса, а ми сказали водієві приїхати о 14-й годині. А щойно 10-та. Посеред церкви стоїть труна, стоїть почесна варта... Справді, кращого похорону, ніж тоді, на свято Покрови, в присутності такої кількості народу, не можна було собі навіть вимолити, не можна було і придумати.

Марченко Н. М.: І над вами всіма покров Божої Матері — величезна ікона на всю стіну, з омофором. Таке враження, що Валерію дозволено було побути в цій церкві стільки, скільки він хотів. Він любив цю Покровську церкву на вулиці Мостицькій, на Куренівці. В одному з листів до вас, Євгене, він пише, що одного разу був у церкві на вранішній молитві, щоб бути вільним для своїх справ. Але відчув, що вона мало йому що дала. Тому вирішив ще постояти обідню. І отут відчув, що молитва лягла на душу. Так що ходити на вранішню — це дуже мало. Треба відвідувати церкву сповна, тоді ти повністю відчуватимеш свій зв'язок зі Всевишнім.

Валерій так молився, що я не уявляла, що можна так молитися. Коли ми перед другим арештом два тижні були в Закарпатті в санаторії, то він весь вільний час молився в кімнаті. Я вже ставала поруч із ним, стомлювалася. Я дивувалася. Вставала, ходила довкола санаторію, поверталася — мій син молиться. Казав: «Тільки молитва, мамо, нас спасе». Потім згадувала: «Чого ж тебе молитва не врятувала?». Але вона його таки врятувала: дала йому достойний похорон.

Є. Сверстюк: Дуже достойний. Ще ніхто з зеків не мав такого достойного похорону. Від 10-ї до 14-ї години в престольне свято посеред церкви чотири години стоїть домовина зека, особливо небезпечного державного злочинця, рецидивіста, навколо нього стоять люди як по-

чесна варта — при советах почесна варта! І всі прихожани на це звертають увагу. Бабусі ставлять свічки і кажуть: «Мабуть, був мученик». Але ніхто не може їм пояснити, хто це був. Вони тільки здогадуються. А кагебісти нічого не можуть зробити. Це було чудо! Я вперше відчув присутність чуда.

Марченко Н. М.: Коли сестра Алла приїхала до мене в Ленінград, залишивши малого Андрійка, то ми ходимо по тому нещасному сльозливому Ленінграду — такий він у мене слід залишив тяжкий... Ніколи я туди не поїхала б навіть на зустріч з українцями. Бо то були найтяжчі мої години і дні. Крутилися ми біля великої брами, яка оточувала тюремну лікарню імені Гааза біля Боткінських бараків. То тюрма з червоної цегли. 5-го, мабуть, жовтня стоїмо біля цієї брами. Я кажу: «От обійдімо тюрму, може десь якась шпаринка є, може, нам хтось якусь записку перекине». А за нами жінка, така войовнича, противна така кацапка, і двоє чоловіків, але далі тримаються: «Что вы здесь ходите, что вам надо?» Нас проганяли, а ми не могли зрозуміти, чого їм від нас треба. Очевидно, це вже був день, коли Валера помер, і вони не знали, що робити: сповіщати мені чи перехитрити і поховати його так, щоб ніхто не знав. На другий день не хотіла мене приймати начальниця тюремної лікарні. Нарешті 9-го числа мене прийняли і сказали, що він помер 7-го числа. І тут же починають викручуватися, що він уже давно помер, то будуть його ховати в Ленінграді. Я вже не пригадую дослівно розмов, бо то було вже в такому стані...

Але я ще 5-го числа пішла в собор Олександра Невського, стояла на колінах. До цього мені було так тяжко — просто сил немає. А тут раптом на молитві мені стало неймовірно легко. І я подумала: невже помер? А потім думаю: ні, це мені його віддають. Я вийшла і сказала про це Аллі. Таке велике було його прагнення вирватися з-за ґрат, така ненависть до тюрми передалися з його духом — і його дух був коло мене. Я відчула велику силу духа, який не могла перемогти ніяка земна сила.

Потім почалася боротьба, щоб не віддати мені прах. Ми ходимо, ходимо... Чого вони тільки не виставляли: не приймали мене, цинку нема на домовину і в літак не візьмуть... Ленінградське КГБ було в якихось задрісних контрах з Київським. Коли я кинулася в те обласне КГБ, ще не знаючи, що Валерій помер, то кагебіст ніяк не може мене вигнати і не знає, що відповідати, то сказав: «Едьте в свое украинское КГБ, мы ни при чем». Кажу: «Я звернулася до радянського КГБ, мене не цікавить — Ленінградське це чи Київське. Син у вас — є розпорядження його мені віддати». Тоді він повертається до другого кагебіста: «Пони-маешь? Они там хотят хорошенькими быть. У них все благополучно, а мы будем за них отвечать». Щось у такому ключі. Я зрозуміла: а, так

ви ще й ворогуєте відомствами? А ще ж десь 20 вересня було усне розпорядження про його актування живим. Та вони сказали, що їм такого розпорядження не надходило. Я до них більше не ходила принижуватися. Але кагебіст мене то там, то там перестривав.

Я розповідаю ці деталі, бо це був вертеп, накручений КГБ, владою, яка вже фактично не існувала, бо Черненко вже дихав на ладан.

Є. Сверстюк: Існувала, ще існувала.

Марченко Н. М.: Звичайно, але вони були вже якісь заяложені. Щось мало статися в цій державі. Вони мені не віддають сина, хочуть закопати, як інших в'язнів, десь так, щоб я й не знала, де. Але над нами, над Валерієм сила Господня така велика, що я відчула появу Валерія в Храмі. Потім з'явився цинк, квитки...

Алла Марченко: Ти просто подзвонила чи пішла в КГБ і сказала: «Дайте нам виїхати». На другий день начальниця лікарні каже: «Это приказ. Цинк должен быть».

Марченко Н. М.: В один день, 13-го числа, з'явився цинк, ми десь бігали з Василем Івановичем, який ледве ходив...

Алла Марченко: А він ще й хабаря давав кагебісту.

Марченко Н. М.: Василь Іванович дає кагебістові троячку... А кагебіст так дивиться... Запаяли домовину без черги, хлопці платні не взяли: показують очима на кагебіста. Усе робили, щоб швидше позбутися нас. Узяли нам квитки на літак, на який ніби й квитків не було, повантажили домовину. О 4-й ранку були ми в Борисполі. Тут були хлопці, двоюрідний брат Валери, сестри мої приїхали так рано. Вони їхали в автобусі, а цілий кортеж кагебістів супроводжував цей автобус. Ціла армія. Такий переляк. Але була велика сила, що вирвала Валерія звідти. То не передається словами.

Що там ті зарубіжні «голоси», що там хлюпання матері — мало хіба там матерів ходило і хлюпало? Тут над ним була Божа сила. Від Валерія так мало було потрібно: покаятися. Ще в Кучино мені кагебіст сказав: «Вы ему только скажите, пусть он ничего не пишет. Потому что выхода ему не будет отсюда». Я сказала це Валерію, а він: «Вони б того хотіли». Не міг він уже мовчати, бачачи всі ті злочини і беззаконня. Он партизани УПА мають такий дух і таку силу, що не йдуть туди, де червоні прапори, портрети Леніна і Сталіна. Ніяких компромісів: Україна мусить бути вільна. І Валерій теж собі взяв: КГБ — це вороги його народу, радянська влада — це не його влада. Він, студент радянського вузу, комсомолец, усвідомив: я хочу, щоб тут була моя держава. За цю принциповість, за такий дух над ним був покров Божої Матері. Нічого його мама не зробила, мама тільки плакала. І тітка, і вітчим, Василь Іванович Смужаниця, тужив за ним, ходив до ідеолога ЦК Маланчука, просив, щоб звільнив, Брежнєву писав...

Є. Сверстюк: Мама, звичайно, нічого не вирішувала, але без мами нічого не обійшлося. Вона була медіумом у руках Провидіння. Вона мала виконати свою роль і завдяки цьому сталося чудо, унікальний випадок в історії совєцьких лагерів, коли зека видають рідним для поховання.

В. Овсієнко: У них була інструкція, яка не публікувалася, що коли в'язень помирав, то його ховати поблизу того місця, де він помер або де він сидів. А перепоховати його можна було тільки після того, як закінчиться трив його ув'язнення. Тобто і мертвим він залишався під арештом. Ростислав Литвин, син Юрія Литвина, розказував, що вони з сестрою Тетяною свою матір, яка померла в неволі, буквально викрали і поховали у Василькові.

Є. Сверстюк: У даному разі було те, що не передбачалося ніякими законами, інструкціями. Вони й самі не розуміли, чому це роблять. Ленінградські кагебісти віддали вам труну сина всупереч усяким законам, а київські кагебісти були розгублені і не знали, що робити. І до самого кінця вони не знали, що робити. Тому допустили такий дивовижний ляп, що в храмове свято в церкві впродовж чотирьох годин стояла домовина державного злочинця.

Алла Марченко: Ніно, ти тут так погано говорила про кагебістів... Коли ми крутилися біля тюрми, це була неділя, 7-е число, день Брежневської конституції, мені Леся каже по телефону: «Ти Ніні нічого не кажи, а от Люба Середняк повідомляє, що сьогодні, тобто вночі з 6 на 7, чула, що якесь там радіо казало, що помер Валерій Марченко в Ленінграді». А ми ще 8-го поїхали на кладовище до церкви Ксенії Блаженної і тільки в понеділок після 4-ї години тебе впустили до начальниці лікарні і сказали про смерть. І сказали: «Хоронить, конечно, будете здесь, в Ленинграде...»

Марченко Н. М.: Так ніби між іншим сказали. Я крик підняла: «Ви що, який Ленінград? Він актований! Ви повинні були віддати його мені живим. Ніякої розмови не може бути про Ленінград!» Та що їм мій крик...

Алла Марченко: Ні, все-таки якби не крик, то не відомо, чи віддали б. Бо всі ці дні цілий тиждень радіо не вгавало. Джекі Бакс зробила все, що можна. Передавалося по 10–15 хвилин в Австрії, Німеччині, Швейцарії. Дзвонилося з Ленінграда в одну країну, звідти передавалося в Німеччину, звідти в інші країни.

Марченко Н. М.: Найкращий зв'язок був із Фінляндією. Там жила моя учениця з 80-ї школи. Я їй дзвонила. Коротко скажу, а вона тут же Анні-Галі Горбач у Німеччину передає, Джекі Бакс у Голландію. Вона мені сказала: «Ніно Михайлівно, якщо хтось буде питати про Джекі, то відповідайте: це наречена Валерія. Бо вона так дійшла навіть до королеви Нідерландів, усім говорила, що наречена Марченка, і вимагає, щоб його звільнили».

А. Марченко: Вона дуже скромна. У фільмі Юрія Луканова «Хто ви, містер Джекі?» вона не хотіла про це говорити.

З Києва за кордон не можна було додзвонитися. Анна-Галя Горбач була заблокована, були заблоковані Леонід Плющ, Володимир Малинкович, а з Ленінграда було дуже просто. Та наша знайома в Фінляндії одразу вмикала магнітофон — і воно йшло по всьому світу. Москву і Ленінград бомбардували листівками від ПЕН-клубів, телеграмами. Про це розповіла Джекі Бакс, коли першого разу приїздила до Києва 1991 року і ще з осторогою ходила по Києву.

Є. Сверстюк: Тобто весь сценарій, який ми знаємо, мав за собою тіньову і дуже сильну основу. Це їх і паралізувало. Вони відчували, що вони під контролем засобів масової інформації.

А. Марченко: Ще під час другого суду надсилалися в Москву до прокуратури та в інші органи влади листівки від ПЕН-клубу з фотографією Валерія з вимогою його звільнити. Це мало велике значення. Тому кагебісти дивилися на Ніну великими очима: як за таку маловідому людину заступається так багато людей у світі?

Марченко Н. М.: У московській прокуратурі нічого не хотіли говорити про мого сина — десь поділи його і не кажуть. Прориваюся нарешті на прийом, а він: «Когда будет известно, мы вам сообщим. Нечего вам в Москве сидеть». Іду до іншої установи — вже забула, якої. Повертаюся до цього ж прокурора «по надзору КГБ над місцями заключення в Российской Федерации». Добре, кажу, я сідаю на сходинках і чекаю. Тільки не кажіть, що я клевету на вас. А слово «клевету» для них звучало так страшно, що він сказав: «Никуда не ходите. Посидите 10 минут».

В. Овсієнко: Після смерті Валерія з заявами виступили Конгрес США і Президент Рональд Рейган. У 4-томнику документів Української Гельсінкської групи ці заяви є.

Є. Сверстюк: Отже, була злагоджена система тиску: по радіо, листах, телеграмами, виступ Президента. Ми навіть не усвідомлюємо всієї цієї системи. У нас ця історія ще не написана. Але вона була, вона лише не розшифрована, бо ніхто за це не взявся. Чудо, яке сталося, мало за собою цілком реальні механізми тиску. Вони були паралізовані, вони не мали сили опиратися і змушені були віддати тіло і знайти цинк.

З розповіді Алли Михайлівни Марченко 14 жовтня 2001 року.

Напевно він помер не 7 жовтня, а трохи раніше. Бо Люба Середняк, посправниця Глузмана, чула радіопередачу вночі, що в Ленінградській лікарні помер Марченко. А нам нічого не сказали, нас проганяли від лікарні. Вони не знали, що нам казати, чи віддавати його, бо ще нікого з померлих політв'язнів не віддавали. Але було багато галасу навколо цього імені, то в Ленінграді вони не хотіли мати неприємностей і каза-

ли, що все залежить від Київського КГБ. «Вот они хотят там быть чистенькими, все сбросили на нас». Бо Ніна домагалася актування. Його вже 22 вересня винесли на ношах і в нього руки тремтіли. Він навіть хусточки не мав чистенької...

Ще в Ленінграді на труні я понаписувала, що це Валерій (бо везли ще одну труну). Але запаювали на моїх очах. Я була присутня, коли вантажили в літак, і дивилася, чи то мій підпис. Перед тим, як нас випускали з літака, сказали, що цинкову труну не можна заносити до хати. І Ніна дала підписку, що цього робити не буде.

Літак з Ленінграда прилетів десь годині о 5-й ранку. Нас чекав автобус: Семен Глузман, його дружина Ірина, Євген Пронюк, Євген Сверстюк... Я вийшла з автобуса на Бастіонній, де жив дід останні роки. Далі можуть розказати ті, хто їхав в автобусі. Мені розповідали, що їздили по тих місцях, де Валерій жив: на Киянівський провулок, де він жив до 15 років, до університету, на Банкову, де він працював у «Літературній Україні». А потім до Покровської церкви на Приорці, на Куренівці.

Я приїхала до Покровської церкви коло 10-ї години, то труна вже стояла. Це було храмове свято в цій церкві. Заплановано було виносити о 14-й годині, і ми відпустили автобус. А наші славні чекісти хотіли випхати якомога раніше, щоб збити похорон, щоб менше було людей. Було зроблено все, щоб люди побоялися. Попереджували: «Не ходіть туди. Ви ж знаєте, що у вас будуть труднощі».

Вийшло так, що наперекір їм автобуса не було і труна вистояла в церкві аж дві служби Божі. Прихожани тієї церкви впізнавали його по фотографії і ставили свічки. Казали: «Ось тут він стояв на молитві».

Я привезла з Ленінграда червоний шматок тканини, щоб накрити домовину, підрубила в тій квартирі, де ми жили.

У Гатному домовину до цього місця, звичайно, несли чоловіки. Як у таборі часом Антонюк великий, а Пронюк невисокого зросту часто бували поруч, так і тут видно на фотографії, що Пронюк не дістає плечем, то руками тримає домовину. Усе було дуже тихо. Сверстюк десь чув таку версію, що на похороні була невеличка групка людей, а над нею літав вертоліт чи літак. Ну, цього не було, але машин було багато. Це в них була спецоперація, як ото людину брати, так його ховали.

Були Віра і Василь Лісові — це він зробив ці єдині фотографії з похорону. Був Анатолій Кислій, приятель Валерія ще з університету, з 70-х років. Глузман, Люба Середняк, Світлична Льоля, Пронюк і Галя Дідківська, моя приятелька Олена Чакурда з мамою (мама слухала радіо «Свобода»). Були селяни, наші родичі. Невеличка купка людей. Вони принесли багато квітів, але близько не підходили. Тільки наш двоюрідний брат копав могилу. Були незнайомі нам люди, які потім постійно приходили на могилу. Розповідали, що ті люди з Гатного, які

слухали радіо «Свобода», були трошки горді за Гатне, трохи здивовані, що ось їхнє Гатне згадували по «ворожому голосу». Тому знало про похорон набагато більше людей, ніж прийшло. Вони приходили через 5–6 років і казали, що знали ще тоді. Деякі знали, що це онук історика Михайла Марченка, який дуже любив своє Гатне. А близькі родичі — вони ніби й були, ніби й ні: стояли подаль якось трошки напружено. Квітів було багато, бо в Гатному завжди багато квітів. Потім розповідали, що за всіма горбочками, могилками стояли «працівники органів». Машин було багато. Підганяли, щоб копали могилу, бо думали, що об 11-й годині прийдуть.

В. О.: А які люди копали могилу?

А. М.: Мій двоюрідний брат Микола Медведенко. Він поважний член сільської громади. Завжди копав могили. Зокрема, моєму батькові, мамі.

В. О.: А яке було це місце тоді?

А. М.: Тут були великі дерева, із-за яких можна було спостерігати. Тут уже були могили нашого батька, матері, мого рідного дядька і його дружини. Тепер тут «заселено». Я сама тепер тільки по білому хресту впізнаю.

В. О.: Якою була церемонія похорону?

А. М.: Сверстюкові ніби сказали, щоб не було мітингів. Він прочитав молитву «Отче наш» і з Лесі Українки — це звучало як молитва. Це було дуже коротко. Священика не було. Ніна спілкувалася з отцем Михаїлом з Покровської церкви, бо з ним спілкувався Валерій. Це він приводив отця Михаїла відспівувати нашого батька. Уже якось після похорону Ніна підійшла до нього, то він швиденько втік. Його прилякали. Ще дозволяли відспівувати в церкві, а вдома не дозволялося.

Люди стояли мовчки. Поховали десь біля третьої — четвертої години.

В. О.: А фотоапарат був тільки в Лісового?

А. М.: Ні, був і в Кислія, але в нього то все вилучили чи примусили засвітити плівку. Він професійний фотограф, то його добряче налякали.

В. О.: А не видно було, чи кагебісти фотографували?

А. М.: То могли б сказати люди, які стояли далі. Ось тут похована жінка, яка розповідала, що коли ми пішли, то кагебіст підійшов, поправив могилу, квіти, портрет. Ніби по-людськи хотів.

Чоловік 10–12 поїхали після похорону на обід до мене, де я живу. Були родичі Василя Івановича з Закарпаття — сестра, її дочка, які не їздили на похорон, а готували обід.

Це вже ніби далеко відійшло, уже 17 років ми живемо без нього, але він щодня з нами. Не буває такого дня, щоб ми його не згадували.

* * *

На Покрову року Божого 2017 ми відкрили в селі Гатне Києво-Святошинського району під Києвом пам'ятник **Валерію Марченку**, який загинув у неволі 37-літнім, 7 жовтня 1984 року. Пам'ятник роботи скульптора Романа Захарчука. Поминали там і суддю Зубця Григорія Івановича, який послав Марченка на смерть. Тоді Г. І. Зубець був заступником голови Київського міського суду. А в часи незалежності став членом Вищої ради юстиції.

У селі вже поширилася чутка, що 6 жовтня 2017 року з'явився Указ Президента П. Порошенка «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня юриста». Серед нагороджених Орденом Ярослава Мудрого V ступеня — колишній суддя Апеляційного суду міста Києва у відставці **Григорій Іванович Зубець**. «За вагомий особистий внесок у розбудову правової держави, забезпечення захисту конституційних прав і свобод громадян, багаторічну плідну працю та високий професіоналізм».

Нам, колишнім політ'язням, на відміну від працівників Адміністрації Президента, відомий «внесок» судді Зубця у «розбудову правової держави». Він полягав у таких його «трудовах подвигах».

6 квітня 1981 року Київський міський суд під головуванням Г. І. Зубця засудив робітника **Кравченка Валерія Олексійовича** до 4 р. позбавлення волі за ст. 187-І КК УРСР («розповсюдження наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський державний і суспільний лад»), ст. 206 ч. II КК УРСР та 206 ч. II РСФСР («хуліганство») і ст. 222 КК УРСР («незаконне виготовлення холодної зброї» — це саморобні ножі, знайдені в нього вдома під час обшуку). Приводом для арешту стали друга публічна демонстрація протесту Кравченка проти сваволі влади, його вихід із КПРС. Цього разу перед Спаською вежею Кремля він мав плакат: «Л. И. Брежнев, ты хочешь моей крови? Иди, пей, кровопийца!» Порізав собі руку. Під час арешту 17.12.1980 в нього вилучили рукопис книги «Дорога в диссиденты» (вийшла друком 2008 р. у видавництві «Євшан-зілля», 436 с.). Детальніше про «злочини» Кравченка — у «Міжнародному біографічному словнику дисидентів, т. 1. Україна»: Інтерв'ю з В. Кравченком 10 і 16.07.1999: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1314290802&w>; довідка про нього: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1184401700&w>.

Кравченко помер 16 червня 2017 року.

19 квітня 1983 року Київський обласний суд під головуванням Г. І. Зубця засудив киянина **Кішкіна Геннадія Георгійовича** до 3 років таборів суворого режиму за ст. 187-1 КК УРСР — «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» — написання віршів, поеми «Крещатик», роману

«Вознесение Натурина» та ін., за спробу зустрітися з А. Сахаровим (див. Словник дисидентів: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1252443405>; інтерв'ю: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1252312520>).

Г. Кішкін живе зараз у Німеччині.

13 березня 1984 року суддя Зубець Г. І. засудив **Марченка Валерія Веніяміновича** за ст. 62, ч. 2 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») до 10 років таборів особливого (камерного) режиму і 5 років заслання, з визнанням особливо небезпечним рецидивістом (це було друге його ув'язнення). Головне звинувачення: написання нарисів про політв'язнів, оприлюднення у 1983 році наказу міністра освіти УРСР про посилення вивчення російської мови в школах України. Цей наказ Марченко передав українській діаспорі з припискою: «Надсилаю свіженький валуєвський указ...» Суддя Зубець добре знав, що підсудний мав хворобу нирок, і розумів, що цей вирок фактично стане йому смертним. Марченко не витримав і року.

28 жовтня 1985 року він же, суддя Зубець Г. І., засудив до 3 р. ув'язнення **Мулярчука Івана Феодосійовича**, талановитого вченого, хіміка, тоді кандидата наук. Він склав добірку віршів. Хоча цих віршів нікому не давав, та вони, як виявилось, становили більшу шкоду для суспільства, ніж утрата рідкісного (чи не поодинокого в Україні!) фахівця з виділення рідкісноземельних елементів та стронцію з апатиту. Відбувши тяжке ув'язнення серед кримінальників, Мулярчук у 1996 р. захистив докторську дисертацію «Розробка технологій хімічного комплексу переробки апатитів та хлориду калію». Див.: Словник дисидентів: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1308593637>.

Мулярчук живе в Києві.

Він же, Зубець Г. І., у 80-х рр. засудив на 3 роки киянина **Станіслава Хмелевського**, про якого ми не маємо інформації. І це, можливо, не всі його жертви.

Повернімося до **В. Марченка**, ім'я якого відоме всьому цивілізованому світові. На його пам'ятнику написано:

«Марченко — один з найвідоміших правозахисників людини... Його життя назавжди лишиться прикладом для всіх тих, кого глибоко хвилюють права українського народу.»

Рональд Рейган, Президент США. 15.10.1984 р.»

...Його стражденна Мати, Ніна Михайлівна (померла 15.04.2011), не знала точної дати загибелі сина у Ленінградській тюремній лікарні, 5-го чи — як офіційно записано — 7 жовтня 1984 року. Та коли 5 жовтня в церкві Олександра Невського священник щиро молився «за здравие заключеного Валерія», то Мама раптом відчула, що Син стоїть поруч! Вона подумала: «Мабуть, Валері полегшало, мабуть, йому вже стало краще».

А то душа його щойно вивільнилася зі стражденного тіла і прилетіла в церкву до Матері...

Мама з сестрою Аллою таки забрала тіло і поховала його на Покрову, 14 жовтня 1984 року, в рідному селі Гатне поблизу Києва. В оточенні кількох уцілілих друзів і цілого сонмища кагебістів...

Через 33 роки, на Покрову року Божого 2017-го, в **Гатному відкрито пам'ятник Валерію Марченку**. Скульптор Роман Захарчук зобразив його, навіки 37-річного, мужнім, сильним, одухотвореним чоловіком. Хай таким — а не замученим — його знають нащадки.

Відкривши пам'ятник, односельчани й гості в залі сільради вшанували Валерія, його Маму, тітку Аллу, діда — професора історії Михайла Марченка, і всіх родичів, які покоються на сільському цвинтарі.

Поминали й суддю Зубця та інших його колег, які позбавляли нас волі й самого життя. Згадували поета Максима Рильського, теж політ'язня (1931–1932), який на початку 60-х років написав: **«Вони ще й досі ходять поміж нами, // І ми їм руки подаєм»**.

І орденами нагороджуємо за те, що запекло боролися проти відновлення української держави.

Нас дивує адміністрація Президента, яка допустила такого кандидата до нагородження. Ми безліч разів «поминали» Зубця Г. І. у статтях, на радіо, у прилюдних виступах — але оточення Президента нас не чує. Воно навіть не заглянуло у «Вікіпедію», де написано про участь Г. І. Зубця у розправі над Марченком!

Ми, колишні політ'язні, вимагаємо зняти ім'я Зубця Г. І. зі списку нагороджених. І пропонуємо звільнити з роботи в адміністрації Президента особу, яка так підставила Президента.

Я — з наймолодших українських шістдесятників.

Страсні мої дороги за тринадцять з половиною років неволі тісно переплелися зі страдницькими шляхами багатьох цікавих, навіть рідкісних у тогочасному світі людей. Таких для спілкування на волі доводилося шукати з ризиком натрапити на провокатора чи донощика, а за колючим дротом — ось вони, вже готові, наловлені. Таке щастя випадало далеко не кожному з моїх перевесників, навіть

МОРДОВАНИЙ

СОЮЗ

(МИХАЙЛО

ХЕЙФЕЦ)*

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 300–308.

із мого університетського оточення. Тож маю дякувати Богові за таку ласку. І маю обов'язок перед людьми засвідчити про них так, як воно було, бо пророчо сказано:

*Ще кілька літ — і увірветься в'язь.
Колючий дріт увійде в сни діточі
І всі назнаменовання пророчі
Захочуть окошитися на нас.*

Василь Стус

Покіс української інтелігенції 12 січня 1972 року зачепив і мене, але не одразу, а коли «підчищали» тих, хто залишився. Чекаючи арешту, я ще встиг одержати диплом українського філолога в Київському університеті і попрацювати в селі вчителем «неперспективної» мови. Заарештували мене в день 20-річчя смерті Великого Деспота, 5 березня 1973 року. Понад рік тримали в слідчому ізоляторі КГБ на вулиці Володимирській, 33, — і от 12 квітня 1974 року я прибув етапом в «установу суворого режиму ЖХ-385/19» відомого ДубровЛАґу в Мордовії. Село Лісове (посьолок Лесной Теньгушовського району).

Пустили мене в зону якраз під час обіду — і я був вражений великим сірим мурашником, що заюрмився навколо їдальні посеред величезної, як мені здавалося після тюремних та етапних закамарків, зони. Великий, незагратований, лише обгороджений колючим дротом та дощатим парканом простір приголомшував і навіть лякав — інстинктивно хотілося затиснутися в якусь шпарку...

Підходили однаково сірі та бліді стрижені люди, питали, хто я та звідки, називали себе — і мене знову проймав острах: як я їх розрізнятиму? Але ж ні: в кожного на куртці зліва нашивка з прізвиськом та написом «отр...» — «отряд», тобто. І бригада. Око філолога зауважило: тут яких ти хочеш націй! Та й за вимовою чути.

О 17-й годині зона, що здавалася такою великою, раптом заповнилася вщерть: прийшла з роботи перша зміна. Після вечері та вечірньої перевірки мене покликали «на чай». За довгим столом біля бараку сиділо чоловік двадцять, на столі — трилітровий слоїк круто завареного чаю, купка твердих («довгограючих», як там казали) цукерків. Кожне брало по цукерці — кварта пішла по колу. Мене навчили: два ковтки — і передавай далі. Зворушений увагою та почестями, я почав був розповідати про свою справу, та мене чемно зупинили: іншим разом. Згодом я оцінив цей елемент зеківської етики: у кожній справі є недовомлене, отже, не треба провокувати новачка на відвертість у такому великому гурті. Розпитували про новини: кого посадили, кого зустрічав на етапі. Виявляється, мене запросили оце країни, але є тут і люди з інших громад: литовці, євреї, вірмени, молдавани, московські демократи... О, то

тут справжній інтернаціонал! А проте старші українці не вважають за потрібне вдаватися до «мови інтернаціонального єднання». Коли я відповідав, старанно добираючи російських слів, молодий миловидий чоловік із явно не українським прізвищем на куртці — Коренбліт — сказав по-українському: «Та ми тут усі українську мову розуміємо. Говоріть по-своєму. Я, до речі, єврей з України».

За ближчого знайомства виявилось, що поділ тут не лише на національні громади, але й за характером звинувачень. Приблизно третину складали партизани та підпільники з Західної України, Литви, Латвії та Естонії. Друга третина — звинувачені у співпраці з німецькими окупантами, найбільше з України та Білорусії. То все старші люди, мають по 15, а то й по 25 років ув'язнення. І лише третина — «антирадянщики» різних національностей, головню «сімдесятники», тобто ті, хто мав статтю 70-ту за кримінальним кодексом РРФСР (в Україні — ст. 62). Було трохи не вдалих утікачів за кордон, зрідка — звинувачені у «зраді батьківщини».

Серед «антирадянщиків» окремою громадою виділялися євреї, що майже всі були посправниками. Так звані «самольотчики» або «летуни», засуджені за відомим вироком Ленінградського суду 15–24 грудня 1970 року. Тоді рідко кому вдавалося виїхати з СРСР — імперія не відпускала «рабсили». А євреї, відчувши потяг до землі предків та бачачи свою безперспективність у цій державі, стали масово пориватися з неї. Тож група відчайдухів зважилася на таке. Закупили всі квитки на 12-місний пасажирський літак АН-2 з Ленінграда на Приозерськ із наміром повернути його на Швецію. А там що вже буде. Мали свого пілота Марка Димшиця. Але знайшовся зрадник — і їх усіх «пов'язали» в аеропорту. Марк Димшиць і Едуард Кузнецов дістали смертну кару, згодом її замінено 15-ма роками особливого режиму. Вони сидять тут недалеко, в Сосновці. У цій 19-й зоні з «летунів-самольотчиків» є художник Борис Пенсон (10 років), зубний лікар Михайло Коренбліт (8 років), зубний технік Анатолій Азерніков (3 роки), Лассаль Камінський (4 роки), Михайло Гольдфельд (3 роки). У зоні ЖХ-385/3-5 утримують Ізраєля Зальмансона, там же поруч, у жіночій зоні, — його сестру Сільву. На особливому режимі є ще два неєвреї-«самольотчики» — росіянин Юрій Фьодоров (15 років; згодом ми сиділи з ним в одній камері на Уралі, казав: «Сів не в свій трамвайчик...») та українець Олекса Мурженко (14 років). Ці двоє відсиділи «до дзвінка».

Я швидко увійшов у курс зонівських справ і вже за декілька місяців був за свого в дисидентському колі, хоча, зрозуміла річ, не все всім там довіряли. Діяло правило з Декалогу українських націоналістів: «Про справу говори не з тим, із ким можна, а з тим, із ким треба».

Поставили мене до тяжкої роботи в котельню, де треба було працювати в три зміни. Не міг я ні спати, ні їсти — геть занеміг. Став

домагатися лікарні. Домігся. Лікарня була одна на три зони, і через неї між ними здійснювався зв'язок. Другий канал — карцер у нашій зоні, також один на три табори. 26 серпня, напередодні мого від'їзду до лікарні, підходить до мене Кронід Любарський (московський демократ, астроном, з кола А. Д. Сахарова) та й питає, чи можу я говорити англійською.

— Дуже обмежено.

— Завтра ви їдете до лікарні. У воронку з вами повертатиметься з карцеру в свою зону Ізраель Зальмансон. Треба дещо йому сказати, але так, щоб сучня не зрозуміла. І нікому не кажіть про це: надто свіжа інформація. Кому треба, ми тут самі скажемо пізніше. Давайте вивчимо цю фразу... А ще треба передати Костеві Діденку в лікарню цукерки. Тільки не з'їжте та не замініть іншими.

Влітку 1974 року Брежнев затіяв був торги з президентом США Ніксоном за статус найбільшого сприяння СРСР у торгівлі. Потім зайшло про нараду глав європейських держав у Гельсінкі. Розмінною монетою в торгах виступали політв'язні. Ходили чутки, що є список на 70 осіб, яких от-от мають відпустити з умовою, що вони виїдуть за кордон. У ньому всі «самольотчики». Влітку раптом стали давати в їдальні людський, а не зеківський хліб. Двічі на тиждень варили рису чи манну кашу. Декілька разів дали по огірку та помідору. Багатшим став «ларьок», де можна було купити продуктів на 7 рублів щомісяця. Стали пропускати листи з-за кордону. Навіть із такою адресою: «СРСР, Саранск, Азерникову» (Саранськ — столиця Мордовії). Кажали, що в Барашево Теньгушовського району, у 3-й зоні, хтось із євреїв навіть одержав був з-за кордону листа з такою адресою: «Ментовская АССР, Душегубский район, поселок Парашево». Але скоро це скінчилося. «Господін Нет» (міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико) на черговій зустрічі з американцями сказав: «Ви нас неправильно зрозуміли. Нічого ми вам не обіцяли».

Коли наступного дня у воронку я сказав Ізраєлеві, що його сестра Сільва звільнена щойно 24 серпня і вивезена за кордон, а разом і литовський моряк Сімас Кудірка, то він, не стримавшись, аж підскочив, немало подивувавши тим старих зеків, що їхали з нами.

Мордовські концтабори, за переказами, були чи не першою новобудовою більшовицької влади. Принаймні, на одній зі станцій залізничної гілки, що рясно обросла концтаборами, я бачив меморіальну дошку: «залізний лицар революції» Фелікс Едмундович Дзержинський побував тут у 1918 році. Чому? Мабуть, курував цю новобудову.

За хрущовської «відлиги», коли політв'язнів із мільйонів лишилося десятки тисяч, їх зосередили саме в Мордовії. На початку 70-х років нас було близько тисячі — тут, у Мордовії, три табори суворого

режиму, жіночий та особливого режиму, три табори суворого режиму на Уралі та Володимирська в'язниця. Я кажу тільки про тих, хто мав політичні статті від 56 до 64 КК УРСР. А ще багатьом фабриковано кримінальні справи, чимало було «наклепників» (ст. 187-1), яких тримали у кримінальних зонах. А скільки знемагало у психіатриках...

Мордовські концтабори стали для місцевого зрусифікованого й деморалізованого населення постійним місцем роботи, ба, своєрідним колгоспом, звідки можна було тягнути все, що потрібно. Найбільшим начальником у селі був «хазяїн» табору. За зроблену в зоні особисто для наглядача, майстра чи начальника роботу або річ вони розплачувалися дозволом винести з побачення шматок ковбаси. Дехто вдовольнявся чаєм, що в зонах є своєрідною валютою. Ще інші брали гроші. Була навіть такса: скажімо, зі 100 переданих у зону рублів собі забирали 25. Проворніші політзеки стали використовувати ці людські слабини, щоб відсилати на волю та діставати з волі інформацію. Деякі канали постійно діяли впродовж років. На волю пішло багато вироків: хай вони і сфабриковані, але розумні люди в світі бачили, за що і як судять в СРСР. Хтось запропонував був і мені передати свій вирок, але я його не мав, бо перед етапом начальник слідчого ізолятора КГБ УРСР підполковник Сапожников забрав його в мене. Надто інформативний, цілих 53 сторінки тексту на трьох із Євгеном Пронюком та Василем Лісовим. Значно пізніше я довідався, що «господарем» одного з таких каналів зв'язку був тихий та спокійний Борис Пенсон, що на нього дехто нарікав, чого це він, мовляв, так рідко бере участь у колективних акціях протесту. Покликається на великий термін, на здоров'я...

У ті роки українські (точніше, антиукраїнські) журнали та газети, на кшталт «Жовтня» та «Радянської України», часто друкували фейлетони на тему «союзу тризуба і зірки Давида». Це була для нас хоч і викривлена, але інформація. Той союз тоді справді міцнів і на Заході, в діаспорі, і на Сході — в концтаборах. Ходила чутка, що в Тель-Авіві споруджено пам'ятник митрополитові Андрею Шептицькому. А тут у нас чи не найкращі стосунки саме з єврейською громадою. Бо в нас спільний ворог: російська імперія під назвою ССРСР. Не лише спільні «чай», але й спільні голодівки, одночасні заяви протесту зміцнювали цей союз. Ефект ці акції мали лише тоді, коли на волю виходила інформація про них, і цим ми найчастіше завдячували саме євреям.

Лассаль Камінський днями звільняється. Заварив чаю, покликав нас, українців. Каже: «Звичайно, якщо виклик буде завтра, то я виїду вчора». Сучня сичить, що українці цілувалися з євреями, угору руки піднімали, просили, щоб Голда Меїр (тоді прем'єр-міністр Ізраїлю) і їх визволила.

Ширше, ніж у нас, листування, ширший міжнародний резонанс їхньої справи, велика моральна підтримка в Ізраїлі додавала «самольотчикам» духу, робила їх оптимістами. Пам'ятаю, Михайло Коренблїт якось казав, що нинішнє покоління євреїв живе у щасливий час, бо після двотисячолітнього розсіяння і нищення народ нарешті має змогу відбудувати свою державу. За таку справу не шкода і вмерти. Хіба ж не втішно читати в злостивому фейлетоні, що «кнесет (парламент Ізраїлю) в повному складі пішов проливати сльозу коло Стіни Плачу» за цих ось «кримінальних злочинців», які ціною самопожертви пробили дорогу на волю тисячам євреїв? Втішно було Борисові Пенсону одержати з-за кордону конверта, на якому марка з його картиною чи портретом. Нам, українцям, нічого схожого не пророкували тоді ніякі пророки. Єдиною нашою втіхою було усвідомлювати, що маємо чисте сумління перед Україною.

30 жовтня 1975 року за різку заяву протесту у зв'язку з Днем політв'язня СРСР мене відправили в зону ЖХ-385/17а, село Озерне (по-мордовському Умор. Мій батько, хай царствує, сказав був на побаченні: «Які тут назви все страшні: Умор, Мордовія, Теньгушово. Душогубські якісь».) Це було покарання. Режим там теж суворий, але він ніколи в російських тюрмах не бував усюди однаковий, бо залежав від настанов кагебіста, а ще від місцевого самодура. Тут такими самодурами були «землячок із цинковими гудзиками» капітан Олександр Зіненко та його підручний лейтенант Улеватий. Та ще наглядач із характерним прізвиськом Кишка.

Зона ця була зовсім маленька, всього на 70 в'язнів. З українських «антирадянщиків» — жодного. Але першого ж дня до мене підійшов чоловік і привітався по-українському. Михайло Хейфец, літератор із Ленінграда. Ага, це той Хейфец, що, як я чув, написав есеї про Йосифа Бродського і оце сидить за нього. За ближчого знайомства я дізнався, що Хейфец на 15 років старший за мене, 1934 року народження. Студював російську філологію в педінституті ім. Герцена. Учителював, на заклик партії їздив піднімати цілину (у Казахстані теж учителював). Навчався в аспірантурі, звідки його виключили. Знову працював у школах Ленінграда, але тяжко йому було лукавити перед школярами, то він пішов на літературні заробітки. Зокрема, написав книжку якогось генерала, а той навіть не зазначив, чий це «літературний запис».

Знаючи і глибоко розуміючи поезію, Хейфец зумів прочитати у віршах Бродського те, що в них лише проступало: чехословацькі події 1968 року. Кілька розмов, кілька записів — і маєш термін 4 роки ув'язнення та 2 роки заслання. Але такий поворот долі Хейфец сприйняв як творче відрадження, як щасливий шанс для письменника: до рук пливе неоціненний матеріал! Тільки треба його випробувати на собі...

Він мав необачність сказати про це слідчому, через що в таборах за ним стежили особливо пильно.

Ходив ото собі пан Михайло попідтинню у вільний від роботи час, запхавши руки в рукава бушлата. А бушлат той на ньому як на городньому лякалі, шапка як на кілку, човгає шкарбунами... Ми там шили робочі рукавиці — то й вони в нього з-під машинки виповзали, як роздушені жаби. «Ви, пане Михайле, мабуть, і є отой легендарний Вічний Жид», — казав я йому. Але якої високої проби проза виношувалася отам попідтинню, а потім цілими кавалками нашвидкоруч записувалася і йшла до схову, бо втримати при собі щось писане було часами просто неможливо. Ось його зупинив просто серед двору лейтенант Улеватий. Щось питає чи розкажує, а руки тим часом механічно шастають по зекових кишнях. Дістає записника, гортає, кладе назад, — чоловік на роботі, і пан Михайло до цього ставиться спокійно, з розумінням.

Ми близько зійшлися на ґрунті спільних філологічних інтересів. Хейфец жваво цікавився Україною. Не без того, щоб полегшити мій душевний стан і дати мені нагоду виговоритися по-рідному, адже мене в 17-у зону привезли на самотність, почувався я там набагато гірше, ніж у 19-й. Хейфец просив мене розмовляти з ним українською, як це перед тим велося в нього з Зоряном Попадюком, щойно спровадженим звідси до Володимирського централу. Я читав Хейфецові Шевченкові та інші вірші, ділився з ним нашими національними проблемами: становище мови, культури, моральні проблеми підневільного народу. Хейфец цікавився українськими справами, його бачення «збоку» й мене цікавило. Він пробував читати по-українському, часом питав мене значення окремих слів. Я говорив повільно та виразно, паралельно перекладаючи окремі слова.

У лютому — травні 1976 року я був у лікарні, а коли повернувся до 17-ї зони, то сюди вже привезли після операції на шлунку Василя Стуса. Тепер він мав ув особі Хейфеца доброго бесідника, інтерес Хейфеца до України зріс, бо він побачив, хто з ним поруч.

Вражала його феноменальна обізнаність і пам'ять, та скоро здивував він мене ще більше.

Десь улітку під час тотального шмону (обшуку) у Стуса забрали зошит із віршами та оголосили, що знищили його як такий, що не становить цінності (!!!). Схожі «вироки» були тоді винесені й у жіночій зоні малюнкам Стефанії Шабатури, віршам Ірини Калинець, вишивкам Надії Світличної. Можна уявити собі становище митця, твір якого розтоптали брудними наглядацькими чоботиськами — це як матері дізнатися про вбивство дитини... Та ось під великим секретом Михайло каже мені та Романові Семенюку (повстанець, 28 р. ув'язнення),

що в нього збереглися чернетки Василевих віршів: він перед обшуком узяв їх прочитати. Щоб і цих не забрали та не знищили — треба їх вивчити напам'ять. Ми з паном Романом устигли списати хіба декілька, як мене взяли на етап до Києва, «на промивку мозгов». Повернули до Мордовії через два місяці, але вже в 19-у зону, бо 17-у влітку ліквідували. Приносить мені Хейфец зошита, списаного його кострубатим скорописом, і просить переписати начисто, потім ще диктує мені з пам'яті зо два десятки віршів такою ж кострубатою українською мовою, а я записую їх, виправляючи.

Та скоро з лікарні повернувся Василь і сказав, що це йому «помилково» оголосили про знищення зошита. Отак познущалися. Тоді я, криючись, про всяк випадок переписав своєю рукою увесь той Стусів білий зошит, а також продублював більшість віршів содою в журнальних вирізках, поміж рядків. На початку 1977 року я все те цілком легально вивіз із зони.

А ще мені Хейфец розповідав, що на побаченні він прочитав був з пам'яті своїй дружині Раїсі (вона росіянка) вірш Стуса, де йшлося про дружину. Може, цей: «Дозволь мені сьогодні, близько шостої...». Раїса сказала: «Та вона щаслива жінка! Він зробив її безсмертною».

Ці випадки я розповідаю як приклади справжнього інтернаціоналізму.

Свої енциклопедичні знання та феноменальну пам'ять Михайло Хейфец використав найкращим чином: за кожен рік ув'язнення — по книжці. Ще не скінчився термін ув'язнення, як на Заході вийшла його книжка «Место и время», де багато добрих слів сказано й про нас, українців. (Уже вдома, 1977 року, я чув по радіо «Свобода» й про себе.) 1983-го року у видавництві «Сучасність» вийшла його книжка спогадів «Українські силуети», російською і українською мовами. Ми, українці, вміли багато вистраждати в концтаборах, але не зуміли про це написати. Дяка євреєві Хейфецу: досі ніхто ліпше про нас не написав. (Див. альманах «Поле відчаю і надії». Упорядкування Романа Корогодського. — Київ, 1994. — С. 137–392. Також: *Михаил Хейфец. Избранное: В трех томах.* — Т. 3. — Харків: Фолио, 2000.) Це живі, психологічно і фактологічно достовірні портрети ще тоді живих українців Василя Стуса і В'ячеслава Чорновола, також Миколи Руденка, Зоряна Попадюка, які продовжували сидіти за старими та новими вироками. Це чи не найліпше свідчення про український рух опору 70-х років. У нарисах «Святі старики України» та «Бандерівські сини» маємо історично правдиве свідчення про повстанців Миколу Кончаківського та Петра Саранчука, про лідера Українського Національного Фронту (1964–1967) Дмитра Квецка. Нарис про мене називається «Василь Овсієнко — мученик ГУЛагу». Є там деякі фактичні неточності, втім,

не суть важливі для психологічної характеристики мене. А з характеристикою сперечатися негоже: таким він мене сприйняв.

9 лютого 1977 року мене повезли спецконвоєм до Житомира. За місяць до кінця терміну, щоб випустити на місці прямо під адміністративний нагляд. А то зеки, звільняючись, стали як на прощу їздити в Москву до А. Д. Сахарова та давати там інтерв'ю. Михайло вийшов 1978 року на заслання в Казахстан, у м. Єрмак. Я зав'язав з ним жваве листування, аж поки мене на початку 1979-го знову ув'язнили.

Ще й у неволі дістав я від Хейфеца гарного листа і фотокартку, де він удвох із дружиною Раїсою — вона, як декабристка, забрала обох доньок та й поїхала до нього в Єрмак. Писав, що звертався він до КГБ УРСР з листом на захист мене. Але влітку 1979-го — як відрізало: мені готували нову «справу» (вона затримала мене в неволі аж до 21 серпня 1988 року).

Тим часом почув я, що Картер виміняв останніх «самольотчиків» — євреїв Димшиця і Кузнецова, а також нашого Валентина Мороза та ще когось за двох радянських шпигунів, засуджених у США на 30 років. 18 червня 1979 року Брежнев і Картер смачно поцілувалися, підписавши договір ОСО-2 (Обмеження стратегічних озброєнь), — і тюрма народів затверзлася ще майже на десятиліття...

У березні 1980 року Хейфец закінчив свої «радянські університети» і виїхав на батьківщину предків. Видав там, крім згаданих, ще книгу «Военнопленный секретарь» про Паруйра Айрікяна — лідера Національної об'єднаної партії Вірменії, постать виключно талановиту і колоритну; «Глядя из Ерусалима», «Царубийство» — про знищення родини російського імператора. У 1982–1990 роках був науковим співробітником Єрусалимського університету, потім видавав разом із Едуардом Кузнецовим газету «День», виступає по телебаченню — він став одним з провідних журналістів в Ізраїлі.

Уже за незалежності України ще один великий поборник поладження українсько-єврейських стосунків Яків Сусленський, теж радянський політв'язень, що, звільнившись, виїхав до Ізраїлю, створив там товариство «Ізраїль — Україна», затіяв українсько-ізраїльську конференцію в Єрусалимі, куди було запрошено, між іншими, дев'ятьох колишніх українських політв'язнів, у тому числі й мене. Тоді, у вересні 1992 року, я побував у найсвятіших для християнина місцях: у саду Гетсиманському, пройшов Via Dolorossa, був у Храмі тіла Господнього, на Голгофі і навіть у Гробі Господньому. Кажу, що мій шлях до Єрусалима пролягав через Мордовію та Урал.

У Єрусалимі мені пощастило знову зустрітися з Михайлом Хейфецом. У саду побіля університетського гуртожитку сиділи ми, колишні спів'язні Євген Сверстюк, Зіновій Антонюк, Євген Пронюк, Олекса Різників, Богдан Ребрик, Михайло Горинь, Яків Сусленський,

Ар'є Вудка, Семен Могилевер, Михайло Хейфец. Читали вірші Василя Стуса, згадували не такі вже й давні часи, коли разом голодували й чаювали, коли з великим ризиком готували для передачі на волю скупу інформацію і заяви, за віщо нас знову карали, коли шкварчали українські (точніше, антиукраїнські) газети й журнали про «союз Тризуба та Зірки Давида». Оце він і є — наш союз проти Імперії Зла.

1993 року я одержав листа з Ієрусалима. Хейфец писав, що розпочав нову книгу: «Нашел документи о жизни замечательного парня. Он прожил 38 лет и был расстрелян на Колыме в 1942 г., а до этого отсидел по первому заходу 6 лет и по второму — 5, итого 11, ну а в третий раз, естественно, расстреляли. Он был всесторонне талантлив — экономист и скрипач, переводчик и композитор, художник и прозаик. В общем, хочу оставить о человеке след».

Ця людина — Веніамін Бромберг. Народився в 1904 році в Херсоні, заарештований уперше в Одесі в 1926 році як активіст партії «Югенд Це Ес» («Молоді сіоністи»). Хейфец просив мене поклопотатися перед Службою Безпеки України про доступ до справи Бромберга, якщо вона збереглася. Як співголова комітету «Гельсінкі-90» я зробив такий запит. Справа ця є у Києві, СБУ надала такий дозвіл і я радий був приймати Михайла в себе. На подяку 17 вересня 1998 року він привіз мені свою книжку про Веніаміна Бромберга «Воспоминаний грустный свиток», що вийшла в Єрусалимі 1996 року.

На День прав людини 2000 року ми ще раз мали добру нагоду вітати Михайла Хейфеца в Києві: презентували його тритомник, виданий Харківською правозахисною групою. 29 червня 2002 року приїздив він до Харкова на запрошення Сохнуту читати лекції — і ми з Зоряном Попадюком та Ігорем Кравцівим прийшли на зустріч з нашим другом.

МУЗЕЙ

У КУЧИНО —

СОВІСТЬ РОСІЇ*

«Де все людською мукою взялось...»

Василь Стус

«22 вересня 2003 року на початку першої години ночі на пульт пожежної охорони надійшло повідомлення про пожежу в Музеї історії політичних репресій «Перм-36»,

розташованому в селі Кучино, що за 29 кілометрів від міста Чусового (Пермська область). Як повідомили в прес-службі УГПС Пермської області, горів барак особливого режиму.

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 284–299.

Що пожежу пізно виявили, то вогнеборці, прибувши на місце виклику, застали будівлю музею повністю охоплену вогнем. Пожежа ліквідована о 1.15. Унаслідок загоряння будівля дерев'яного музею 1969 року спорудження згоріла повністю. За фактом пожежі почали перевірку. За попередніми даними, причиною пожежі стало коротке замикання електропроводки. У музеї велися ремонтні роботи, була прокладена тимчасова проводка».

Таке повідомлення надійшло з Пермського «Меморіалу». По телефону ми з'ясували, що експонати музею у зв'язку з ремонтом під той час, на щастя, були винесені в інші приміщення. У тих місцях, де була сира штукатурка, стіни вціліли. Однак будинок доведеться зводити наново. Обласна влада обіцяє допомогу. Відбудувати можна за один сезон.

Наші сумніви, як так будівля розміром 12×120 метрів могла за якусь годину вщент згоріти від одного короткого замикання, пермяки розвіюють тим, що ймовірному зловмисникові був би сенс палити музей з експонатами, а не голі стіни.

Цей барак є частиною української історії. Тут був останній у СРСР політичний табір особливого режиму. За майже 8 років його функціонування як «установа ВС-389/36», від 1 березня 1980 до 8 грудня 1987 року, через нього пройшло 56 в'язнів, 37 із них, за підрахунками історика й журналіста Вахтанга Кіпіані, — українці. А саме: члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Олесь Бердник, Микола Горбаль, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Юрій Литвин (помер у лікарні м. Чусового 4 вересня 1984 року), Левко Лук'яненко, Валерій Марченко (помер у тюремній лікарні м. Ленінград 7 жовтня 1984 року), Василь Овсієнко, Богдан Ребрик, Петро Рубан, Іван Сокульський, Василь Стус (загинув у карцері цього бараку вночі з 3 на 4 вересня 1985 року), Олекса Тихий (помер у тюремній лікарні в м. Перм 5 травня 1984 року), Данило Шумук, іноземні члени УГГ естонець Март Ніклус та литовець Вікторас Пяткус, а також українські політ'язні Михайло Алексеєв, Іван Гель, Микола Євграфов, Василь Курило, Олексій Мурженко, Григорій Приходько, Семен Скалич (Покутник), російський письменник Леонід Бородін, дисидент Юрій Федоров, члени Національної об'єднаної партії Вірменії Азат Аршакян та Ашот Навасардян, литовець Баліс Гаяускас, латвієць Гунар Астра та інші.

Пермська область, починаючи з 1929 року, особливо густо заростала пухлинами концтаборів. Місцями тут вони трапляються густіше, ніж деревні (села). Перших в'язнів привезли сюди на будівництво Красновишерського целюлозно-паперового комбінату. Тут «державна

робітників і селян» набувала першого досвіду масового використання дармової праці в'язнів на будовах соціалізму. Згодом тут виникла ціла низка табірних управлінь: ВишерЛАГ, НиробЛАГ, СолікамЛАГ, ШироКЛАГ і наше Скальнинське. Через них пройшло людей більше, ніж нині мешкає в області.

Коли зло, хоча й старанно приховуване за колючими дротами, за високими парканами, так буяло на цій землі, то воно неминуче оскверняло душі людей, які жили довкола. Тому ми, колишні в'язні Кучино, в листі до Пермського «Меморіалу» з нагоди його відкриття 1995 року писали, що створюваний ними Меморіал «є не лише даниною поваги й визнання цінності нашої боротьби за права людини й незалежність України, а й послужить вихованню нових поколінь громадян Росії в дусі поваги до загальнолюдських цінностей, якими є права людини й нації».

Контигент політичних концтаборів (які в СРСР називалися невинними словами «исправительные учреждения») з 1972 року влада почала переміщувати з Мордовії, що неподалік Москви, на Урал. Причина: з таборів у 60–70-х роках почала виходити у «велику зону» та за кордон інформація про політв'язнів та умови їх утримання. Тим часом КГБ проводив чергову «чистку» суспільства — на цей раз від «антирадянщиків», які, власне, не дуже й приховували свою моральну позицію, відкрито заявляючи про свою опозиційність. Оскільки більшість із них були між собою знайомі якщо не особисто, то через літературу самвидаву та висилання радіо «Свобода», «Голос Америки», то їх потрібно було надійно ізолювати, роз'єднавши в порівняно невеликих зонах.

13 липня 1972 року в умовах надсекретности (навіть конвоїри були одягнуті в спортивні костюми) в Чусовський район Пермської області прибув перший ешелон з декількома сотнями мордовських в'язнів суворого режиму (це, здебільшого, вперше ув'язнені, носять чорний одяг; не плутати з особливим, де сидять рецидивісти, смугастий одяг). У дорозі ешелон був три доби. Рухався ночами. Удень в'язні знемагали в розпечених «столипінах» (того спекотного літа горіли ліси і торфовища). Непритомніли. Один помер, 25-літник Микитюк. Багато хто, коли вивантажували, не міг устояти на ногах. Їх розмістили в зонах ВС-389/35 (ст. Всехсвятська, посьолок Центральний), 36 (с. Кучино), 37 (с. Половинка).

Ще один великий етап мордовських в'язнів суворого режиму прибув на Урал улітку 1976 року.

Нарешті 1 березня 1980 року в Кучино були перевезені з Сосновки, що в Мордовії, 32 в'язні особливого режиму (знову один у дорозі помер). Під нове «учреждение особо строгого режима ВС-389/36» при-

стосували дерев'яне приміщення колишнього тартака (пилорами), що за кількесот метрів від зони суворого режиму.

Так розпочалася історія «учреждения», яке стало відоме в світі як «табір смерти». Бо це тут були доведені до смертельного стану 7 в'язнів: 1983 року Михайло Курка, 1984 року Олекса Тихий, Іван Мамчич, Юрій Литвин, Валерій Марченко, 1985-го — Акпер Керімов, а Василь Стус загинув тут у карцері вночі з 3 на 4 вересня 1985 року.

Фактично це був не табір, а тюрма з наджорстоким режимом утримання. Якщо в кримінальних таборах рецидивістів виводили в робочу зону, то ми, політичні рецидивісти, і працювали в камерах. І прогулянки нам давалося одну годину на добу в оббитому бляхою дворику приблизно три на чотири метри, заснованому згори колючим дротом, а на помості — наглядач.

З наших камер було видно тільки високу огорожу, що за 5 метрів від вікна, і трошки неба. Харчування наше коштувало 22–24 рублі на місяць, вода іржава і смердюча, ми стрижені. Побачення нам давалося одне на рік, пакунок до 5 кг належався один на рік після половини терміну, та й тих старалися позбавити. Дехто з нас роками не бачив нікого, крім співкамерників і охорони.

8 грудня 1987 року, саме в той день, коли Михайло Горбачов мав переговори з Рональдом Рейганом у Рейк'явіку і йому треба було брехні хоч на один день (що політв'язнів у Кучино вже нема), в зону нагрянула велика команда наглядачів. Нас, тоді вже 18-х, обшукали і вивезли воронками до зони № 35, що на станції Всехсвятська, звідки впродовж півтора року позвільняли, «помилувавши», — Горбачов не зважився одразу реабілітувати нас і взяти собі в союзники. Реабілітовані ми аж після схвалення 17 квітня 1991 року Верховною Радою УРСР «Закону про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

Хоч наш барак залишився порожнім, та на цьому українська історія «учреждения» не закінчилася.

Звільнений звідси влітку 1987 року Михайло Горинь приїздив сюди вдвох із колишнім політв'язнем журналістом Павлом Скочком 6–7 квітня 1988 року за завданням відновленого В'ячеславом Чорноволом журналу «Український вісник». Вони мали намір домогтися побачення з нами, в'язнями, але зустрілися лише з деяким начальством та вислухали його погрози. Їхній звіт опубліковано в ч. 13 «Українського вісника».

У лютому 1989 року тут побували вірмени на чолі з колишнім в'язнем особливого режиму Ашотом Навасардяном. Нікого не питаючи, вони відкопали на кладовищі в селі Борисово тлінні рештки загиблого на суворому режимі Ішхана Мкртчяна і вивезли додому, у Вірменію.

У травні 1989 року в Кучино приїхав естонець Март Ніклус із друзями. Заходили в зону, зазнали довкола, але барак тоді ще був замкнутий.

Улітку 1989 року родини Василя Стуса, Олексі Тихого та Юрія Литвина, а також щойно створене Всеукраїнське Товариство політичних в'язнів і репресованих та Українська Гельсінкська спілка, заходилися перевезти в Україну тлінні рештки похованих у Борисово Василя Стуса, Юрія Литвина та похованого в Пермі Олексі Тихого. До експедиції включили й мене. 31 серпня 1989 року я вільно ходив по до болю рідних камерах, у яких минуло 6 років мого життя, і розповідав, що тут відбувалося, а Богдан Підгірний та Валерій Павлов знімали. *(Ця не «цензурована» мною, тому з деякими помилками, розповідь опублікована в книжці: Нецензурний Стус: Книга у 2 ч. — Ч. 1. Упорядкування Богдана Підгірного. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — С. 9–38.)*

Нам тоді не дозволили провести ексгумацію, покликаючись на «несприятливу санепідемостановку». Але ми обійшли покинуті та відчинені камери, зазнали все на відео- та кіноплівку, в тому числі й карцер, де загинув Стус (цей матеріал можна побачити в кінофільмі Станіслава Чернілевського «Просвітлої дороги свічка чорна», який є в інтернеті). Тоді я знайшов шматки нашого одягу, «бірку» (нагрудний знак) Михайла Алексеєва, шматок кухонного зошита з записами рукою Миколи Горбала, деталі нашої роботи, а у 8-й камері — три ключі від камер, у тому чисті ключ із номером «3», може, від карцеру, в якому загинув Василь Стус.

9 вересня 1989 року я попросив головуючого на Установчому з'їзді Народного Руху України, мого співкамерника Михайла Гориня, щоб випустив мене на трибуну. Я дзвонив тими ключами:

— У 1985 році Стуса поховали за декілька годин до приїзду дружини та сина і не дозволили перевезти його тіло в Україну. Тоді теж покликалися на несприятливу санепідемостановку. Отже, епідемія є. Це — чума. Це — антиукраїнська чума, вірусоносії якої сидять у КГБ та в ЦК КПУ!

Секретар ЦК КПУ з ідеології Леонід Кравчук сидів у залі...

Удруге ми приїхали до цих незабутніх місць 17 листопада того ж 1989 року. Тоді ще діяла таємна інструкція: померлий в'язень має бути похований поблизу того місця, де помер або де був ув'язнений, а перепоховати його можна лише тоді, коли закінчиться трив його ув'язнення. Тобто ми, живі, були вже вільні, а мертві залишалися під арештом. Але влада вже ослабла і формально не забороняла забрати наших покійників на Україну, хоч і намагалася зашкодити. У барак ми тоді не заходили — ніколи було. Але дізналися, що після першо-

го нашого приїзду кагебітська банда вчинила там погром: понищила бульдозером огорожі («заплетки»), повіривала з вікон та дверей ґрати, замки. Люди почали потроху розбирати підлогу, навіть розтягати шифер із покрівлі. Тоді подумалося: нехай гине тюрма!

Та, на щастя, знайшлися в Росії сумлінні люди, які збагнули історичну цінність цього «об'єкта» — барака останнього в СРСР політичного концтабору, що зберігся (інші — на ст. Всехсвятська та у с. Половинка — були перетворені на табори для карних в'язнів). Ці сумлінні люди — засновники Пермського обласного відділення Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного і благодійного товариства «Меморіал», яке виникло 1988 року, викладачі Пермського державного педагогічного університету Віктор Олександрович Шмиров, Михайло Олександрович Черепанов, Андрій Борисович Суслов, Волеслав Карлович Стенінґ, журналіст Олександр Михайлович Каліх, журналістка Тетяна Георгіївна Черепанова (Чурсіна), Віктор Веніямінович Зиков, його дочка, випускниця університету Яна Зикова та інші провели тут чималий шмат свого життя. Навіть купили в сусідній деревні Тьомная ізбу і обжили її. Вони взялися відновити зону в усій її непривабливій цілісності та виставити на загальний огляд те, що зовсім недавно так пильно охоронялося від радянських людей, які будували комунізм, А надто ж від іноземців. Вони започаткували цей рух сумління російського народу. Одна справа створювати музей слави своєї вітчизни, інша справа — виносити негативні сторінки своєї історії на цілий світ. Погодьтеся, що на це треба громадянської мужності. Ці справжні патріоти Росії керувалися міркуваннями вищого ґатунку: немає для Росії іншого способу зажити поваги в світовому співтоваристві, як через катарсис — очищення від скверни тоталітаризму.

Наявність цього барака саме в їхній області зобов'язувала до дії.

Пермський «Меморіал» поставив перед собою цілі: 1) збереження та увічнення пам'яті жертв тоталітарного режиму в СРСР; 2) активна участь у демократичних перетвореннях через сприяння розвитку громадянської і правової свідомості, відновлення історичної правди про злочини тоталітарного режиму, про незаконні й терористичні методи керівництва державою.

Ще 1992 року пермяки покликали до себе на конференцію українську делегацію. Іздили тоді, пам'ятаю, голова Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих Євген Пронюк, Микола Коц із Рівного та ще хтось.

Починаючи з 1994 року «Меморіал» почав відновлювати концтабір і створювати в ньому **Музей історії політичних репресій і тоталітаризму «Перм-36»**. Мене покликано було на його освячення 12 вересня 1995. З тих пір я член Ради того Музею.

Зі мною їздили також син Василя Стуса Дмитро та історик і журналіст Вахтанг Кіпіані. З Естонії приїхав Март Ніклус, з Єкатеринбурга — в'язень суворого режиму Віктор Пестов, з Москви — білоруський політв'язень Михайло Кукобака. Ми брали участь у роботі **IV Міжнародної науково-практичної конференції «Постсталінський тоталітаризм: сутність, опозиція, репресії»**.

Меморіяльцям дуже пригодилися українські зйомки 1989 року та наші усні й письмові консультації. Адже все тут було поруйноване. А ще їх почав консультувати колишній наглядач Іван Кукушкін, якого взяли робітником майстерні, що є при зоні (згодом він — начальник охорони Музею). Схоже, Кукушкін «твёрдо встал на путь исправления», бо йому й самому чотири роки довелося сьорбати баланду — за бійку. Журналістка Тетяна Георгіївна Чурсіна влаштувала тоді мені зустріч з Іваном Кукушкіним прямо в дворі табору. (З Мартом Ніклусом Кукушкін зустрічатися не захотів, бо Март стверджує, що Кукушкін бив його. Про це згадує й Василь Стус у записах «З таборового зошита»).

Зустріч була обставлена відео- та кінокамерами, диктофонами і тривала близько години (Вахтанг Кіпіані зробив з того матеріялу півгодинний фільм). Я тоді показав Кукушкіну ключі від камер:

— Впізнаєте?

— О, да это же наш рабочий инструмент! — вигукнув Кукушкін.

Я намагався з'ясувати обставини загибелі Юрія Литвина, адже Кукушкін охороняв його у вільній лікарні в Чусовому під час операції і був при його смерті¹. Щодо Стуса, то версія Кукушкіна не збігається з нашою, та й розповідає він те, що чув від інших наглядачів, бо під той час уже не працював у нашій зоні. А колеги ж дали обітницю берегти «службову таємницю». Згодом, либонь, 2001 року, розмовляв з ним про це юрист Левко Лук'яненко. Він цілком спростував версію, що Стус наклав на себе руки в робочій камері № 7 увечері 3 вересня 1985 року. У цій камері в денну зміну працював сам Лук'яненко. Він чоловік кмітливий: наступного дня, прийшовши на роботу, зауважив, що деталі й інструменти на єдиному там робочому столі не були порушені. Ніхто там не працював. Та й я пам'ятаю, що котрогось вечора, другого чи третього вересня, Стус просив наглядача Іноземцева дати йому в робочу камеру черевики, бо в капцях мерзнуть ноги. Він був у 8-й робочій камері, навпроти «діжурки», бо голосу з перпендикулярного коридору, де знаходиться сьома камера, почути ніяк не можна було б.

Підтвердив Кукушкін і те, що начальник режиму майор Федоров давав завдання «шукати компромат» на в'язнів, фабрикувати рапор-

¹ Див. про це в нарисі про Ю. Литвина.

ти про порушення режиму, особливо коли наближалось побачення — щоб його позбавити. Бо ж це — вихід правдивої інформації, яка була найстрашнішою зброєю проти радянського ладу.

У вересні 1996 року на Міжнародну конференцію «**Опір тоталітаризму в Росії (СРСР) 1917–1991 рр.**» приїхали син Олекси Тихого Володимир зі своїми синами Антоном та Юрком, історик Ярослав Тинченко, журналіст Вахтанг Кіпіані та я. Знову ж таки були колишні в'язні Март Ніклус і Віктор Пестов, з Санкт-Петербурзького «Меморіалу» приїхали його голова Веніямін Вікторович Іофе та В'ячеслав Долінін.

У бараці вже було відновлено камери з усіма їхніми непривабливими реквізитами: металеві нари, постіль, смугастий одяг особливо небезпечних рецидивістів, робочі камери, карцери. У великому приміщенні безкамерного режиму розгорнуто експозиції зі знімків та матеріалів про в'язнів зони, «персональні», сказати б, стенди, зокрема, покійних Олекси Тихого, Юрія Литвина, Валерія Марченка та Василя Стуса, стенд Української Гельсінкської групи, засновників Української робітничо-селянської спілки Левка Лук'яненка та Івана Кандиби, журналу «Український вісник».

1998 року «Меморіал» прибрав до своїх рук також і колишню зону суворого режиму в цьому ж Кучино. Це декілька бараків. Деякі з них відновлені, а деякі вирішено законсервувати в руїноподібному стані — як символ зруйнованої тоталітарної системи. В одному з бараків обладнано навчальний клас із численними експонатами.

Через цей музей літньої пори щодня проходить по кілька екскурсій, а за сезон — кілька тисяч відвідувачів — школярів, студентів, учителів. Так, за один день 22 червня 1999 року, коли ми з Михайлом Горинем побували там як «живі експонати» й учасники **Міжнародної конференції «Опір тоталітаризму в Росії (СРСР) 1917–1991 рр.»**, до нього прибуло 11 автобусів зі школярами — і це за 200 км від обласного центру! 23 червня до обіду — 7 автобусів. Ми теж провели кілька екскурсій.

Того дня біля майстерні, що поруч із зоною, ми мали розмову з Іваном Кукушкіним у присутності Віктора Зикова. У мене в диктофоні «сіли» батарейки, а Горинь замість записувати розмову увімкнув прослуховування чистої касети! Дуже жаль.

Того року я був у музеї ще раз. Мене запросило німецьке телебачення. Йому потрібно було зняти сюжет із «живим експонатом», то дирекція порадила мене. Було це 12 грудня 1999 року. Сюжет показали по телебаченню: громадянин Німеччини Michael Wiesermann, побачивши його, перейнявся співчуттям і надіслав мені 1000 марок. Вони пішли на видання книжки «Світло людей» 2005 року.

Побував я на Уралі також 3–6 жовтня 2000 року. Тоді мене Пермський «Меморіал» запросив до участі в **конференції «Музеї і виставки “Меморіалу”**». У готелі в місті Чусовой Пермської області зустрівся я зі своїм співкамерником литовцем Балісом Гаяускасом та його дружиною Іреною Гаяускене.

Партизан Баліс Гаяускас відбув 25 років ув'язнення (1947–1972). Вдуже заарештований 20 квітня 1977 року, 12–14 квітня 1978 року засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду» ще до 10 років ув'язнення та 5 років заслання, з визнанням особливо небезпечним рецидивістом. У неволі він оволодів дуже багатьма мовами. Принаймні читає практично всіма європейськими. Бідкався, що призабув корейську, японську, китайську: давно нічого не читав, ні з ким не розмовляв. Звільнений із заслання 1988 року. Був обраний депутатом Сейму, очолював комісію з розслідування діяльності КГБ, був міністром внутрішніх справ Литви. Це після 36 років неволі! *(Помер 28 вересня 2017 року на 92 році життя.)*

Я показав Балісові та Ірені ксеровідбиток рукопису Василя Стуса, який у книжках публікується під назвою «3 таборового зошита». Пані Ірена сказала:

– Це ж я винесла...

Баліс Гаяускас: У першій половині 1983 року ми сиділи з Василем Стусом у 20-й камері. Мені передбачалося побачення. Ці аркушки я взяв у нього, скрутив разом зі своїми папірцями і сховав. Я не знав, що в них. Та й не було часу і можливості дивитися. Я припускав, що це вірші. І разом зі своїми текстами передав їх на побаченні своїй дружині.

Ірена Гаяускене: Пакетик був тонкий, як спиця, тому що папір був дуже тонкий. Такий папір я купувала Балісові в Каунасі в аптеці.

Це було влітку 1983 року — у червні чи липні. Я після побачення заїхала в Москву і віддала цей пакетик московським дисидентам. Приїхавши додому, я написала листа Балісові, що в мене все гаразд. Тому що в мене в потязі могли зробити обшук. Москвичок, які йшли на побачення, обшукували і перед побаченням, і після нього. Але мене чомусь не обшукали.

Це, до речі, було наше останнє побачення в Кучино. У наступному році на свою заяву, коли можу одержати побачення, я одержала відповідь, що за порушення режиму Баліс позбавлений права на чергове побачення і на посылку. Тоді мати Баліса занедужала і через місяць померла. А Баліс сидів у карцері. Три роки після цього Балісові не дозволяли ні побачень, ні посилок.

Б. Г.: Я завжди під своїми статтями ставив своє прізвище, указував дату і місце. Остання моя стаття, написана в Кучино, називала-

ся «Окупована Литва»... Ні, остання — «Про становище робітників у Радянському Союзі». Вона була дуже довга: 50 таких аркушків. Я її писав дуже довго, тому що було дуже важко писати. Іноді тижнями не було можливості нічого записати. Увесь час дивляться у вічко. Та й від деяких співкамерників треба було ховатися. У мене вся стаття була в голові, до дрібниць. Після цієї статті я подумав: «Усе, більше не буду писати. Уже не можу витримати такого напруження. Ризик дуже великий». Тут приїхали два кагебісти з Литви і показали мені цю статтю, надруковану в закордонному журналі. «Ти знаєш, що це?» — «Ні, не знаю». — «Подивися». — «Ну і що тут такого?» — «Ти добре знаєш, що це означає новий термін».

Я не відмовився від статті, але й не підтвердив авторства. Я з ними взагалі мало розмовляв. Але після цього я вже остаточно вирішив, що до кінця терміну не буду писати. Після опублікування цієї статті мене не раз саджали в карцер, а в березні 1986 року, коли залишалося менше року терміну ув'язнення, вони зробили спробу вбити мене. Тоді співкамерник, колишній кримінальник, а тепер політв'язень Борис Ромашов, завдав мені кілька поранень механічною викруткою по голові і в область серця. Я упав під стіл, і викрутка пішла навскіс — до серця не дістала...

Якщо один папірець — я можу його при небезпеці проковтнути. Але мене іноді зненацька перевели в іншу камеру — і папірці залишалися. Я й зараз пам'ятаю, де сховав їх на безкамерному режимі в туалеті. Я вчора подивився: ті дірки вже забетоновані. Мої папірці не знайшли, очевидно, там просто робили ремонт.

В. О.: А я, знаєте, знайшов один свій папірець. Він не дуже важливий: це моєю рукою переписаний переклад Василя Стуса вірша Кіплінга «Якщо» («If»). Текст я переписав у Івана Поліщука (він називав себе Євгеном). Вранці 8 грудня 1987 року (я вже був на безкамерному режимі) я побачив, що від вахти в зону суне ціла хмара ментів. А в мене був цей вірш, що я хотів його вивчити напам'ять. Щоб його не відібрали, я швидко зайшов за ріг біля входу в лазню, сунув цей папірець під руберойд, яким було накрите утеплення теплотраси. Така прибудова висотою менше метра. Того дня в зоні провели «генеральний шмон», а нас, 18 особливо небезпечних рецидивістів, вивезли воронками в іншу зону, за 70 км, на станцію Всехсвятська. Чому? Занадто вже приїлася в західних засобах інформації назва «табір смерти Кучино». Саме того дня Горбачов зустрічався в Рейк'явіку з Рейганом, і йому треба було напівправди хоча б на один день: «А їх у Кучино вже нема».

Отож 31 серпня 1989 року я уже вільним побував у цій зоні. Ми приїхали, щоб забрати тлінні рештки Олексі Тихого, Юрія Литвина та

Василя Стуса і перепоховати їх у Києві. Тоді нам не дозволили експуацію, сказали: «Несприятлива санепідемообстановка». Але в зону ми зайшли. Вона була покинута: ворота, двері відчинені, місцеве населення розтягає, що кому треба: дошки з підлоги, скло, шифер... Я згадав про свій папірець, засунув руку під руберойд і дістав його. Текст трохи вицвів, але прочитати можна. Він у мене є.

Б. Г.: Так, Стус перекладав Рільке. Чорновики, звичайно, викидав.

В. О.: Я зі Стусом був в одній камері (у 18-й) півтора місяця, у лютому — березні 1984 року. Один раз він сказав мені: «У мене звідси було два-три виходи». Тобто 2–3 рази він зумів відправити з Кучино інформацію. Тепер я знаю, що один раз це було через Вас. Цей пакетик потрапив у Німеччині до члена Української Гельсінкської групи Володимира Малинковича, який працював тоді на радіо «Свобода». Він передав його до Нью-Йорка Надії Світличній. Вона пізніше розповідала мені, що прочитала тоді цей текст навіть без лупи, хоча він був дуже дрібний. Тепер я знаю, хто прислужився цій справі.

І. Г.: У 1978 році я разом з документами Баліса вивезла з зони Сосновка в Мордовії текст Івана Геля.

В. О.: Він написав там книгу «Грані культури». Можливо, це була вона.

І. Г.: Це було вперше. Я тоді привезла Балісові чистий тонкий папір. І щораз привозила чистий, а вивозила з текстами.

Б. Г.: У Мордовії було легше. Відтіля багато хто виносив інформацію. Але вони нас і вивезли з Мордовії тому, що там були канали. У 1980 році, коли нас вивозили з Мордовії на Урал, хтось запитав начальника табору Некрасова, куди нас вивозять. Він відповів: «Вас везуть туди, де ви не будете писати».

...Отже, Стус писав і там, де писати вже було злочином. Тим паче — такі речі, як «3 таборового зошита». Ці 12 клаптів займають у книжці 16 сторінок, але їхня вибухова сила була такою, що погубила й самого Василя. Я вважаю, що однією з причин його знищення була поява в друку на Заході цього тексту. (Див.: *Василь Стус. Вікна в позапростір*. — К.: Веселка, 1992. — С. 208–226; *Василь Стус. Твори*. — Т. 4. — Львів: Просвіта, 1994. — С. 485–502.)

Друга причина — намір висунути його творчість на здобуття Нобелівської премії 1985 року. Кремлівська банда знала, що цю премію, згідно з її статутом, присуджують тільки живим, тому розв'язалася з потенційним лавріатом у традиційний російський спосіб: «Нет человека — нет проблемы»...

Темі «Музеї і виставки “Меморіялу”» найбільшою мірою відповідає саме це місце. Бо саме тут — не інакше, як за промислом Божим — знайшлися люди, які збагнули історичну цінність цього «об'єкта».

За 6 років діяльності Музей досягнув рівня, коли зміг відповідально заявити, що може бути ресурсним центром, спроможним надавати допомогу іншим музеям, регіональним відділенням товариства «Меморіал», школам та іншим освітнім і просвітницьким установам у виявленні матеріалів тоталітарної та репресивної історії, копіюванні матеріалів загальноросійського характеру, виготовленні макетів виставок, слайдфільмів, методичних і навчальних посібників та іншого.

На обговорення понад 30-х учасників Міжнародної конференції з Росії, Вірменії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Німеччини, України були винесені теми:

«Історія Росії ХХ століття, школа і музей»,

«Активна просвітницька і освітня діяльність музею в сфері політичної історії Росії ХХ ст.»,

«Меморіал», музеї і молодь»,

«Програма “Музеї і виставки «Меморіалу»”».

Дискусії проводилися в унікальному приміщенні: в одному з колишніх бараків суворого режиму обладнано справжню «ленінську кімнату». Стіни її обвішані радянськими плакатами (в основному, сталінських часів) та портретами вождів і творців тоталітарної системи. Тут є установка для демонстрування фільмів і слайдів, виставлено деякі експонати музею, як-от одяг особливо небезпечного рецидивіста. Оце тут проводяться уроки для школярів. Клас відкрито лише цього 2000 року — а вже через нього пройшло близько 7 тисяч школярів. За день, бувало, приїздило по 10 автобусів. Т. Г. Чурсіна, Ю. В. Решетников та В. О. Шмиров представили урок, який вони дають тут учням середніх шкіл. Вони відзначили, що гуманітарна освіта російської середньої школи досі не вийшла з кризи, спричиненої радикальною зміною ідеологічних, моральних і естетичних орієнтирів, що сталися внаслідок краху комуністичної держави. Формально відмовившись від комуністичних теорій, викладання гуманітарних дисциплін зберегло стереотипи тоталітарної ідеології. Як відзначив учасник конференції з Красноярська В. Сиротинін, курс історії досі читається на 40 % за «Кратким курсом истории ВКП(б)». У заключному курсі вітчизняної історії 1917–1991 рр. на тему радянського тоталітаризму виділено лише 3 години з 34, хоча фактично вся радянська історія є історією саме тоталітарної держави. Адже економічні досягнення радянської держави далися кров'ю мільйонів людей, приневолених до майже дармової праці, особливо в трударміях, колгоспах і концтаборах. Бачачи, що школа потребує матеріалів з історії тоталітаризму, Музей «Пермь-36» налагодив проведення добре ілюстрованих уроків з історії тоталітаризму не лише в себе, а й на виїзді, використовуючи переносні експозиції, відеофільми і слайди.

Тема тоталітаризму після нетривалого спалаху антикомуністичних настроїв кінця 80-х – початку 90-х років відходить на периферію суспільної свідомості і значна частина російського суспільства знову робить ставку на «залізну руку» (за методом «наведення порядку» в Чечні). У зв'язку з цим музейно-виставкова діяльність має стати серйозним інструментом в анти тоталітарній пропаганді. Музей віддалений від обласного центру на 200 км, тому не може стати місцем масового паломництва. Тож він сам мусить іти до людей, вважають автори проекту «Активна просвітницька і освітня діяльність музею в сфері політичної історії Росії ХХ ст.» Р. Р. Лапитов, О. А. Нечаєв, Л. А. Обухов, О. П. Трушников. Вони розповіли про виїзні форми роботи і продемонстрували пересувні стенди під назвою «Прикамье. Репрессии 30–50-х гг.» та «Власть и народ в России. Опыт сатирического исследования». Остання пересувна виставка — у формі коміксів, якими дотепно ілюстровано найважливіші моменти історії тоталітаризму і репресій — від Київської Русі (її досі традиційно включають до російської історії) донині. Школярам пропонуються ігри за зразком: а як би вчинив ти на місці тієї чи іншої історичної особи?

Особливий інтерес викликали доповіді А. М. Каліха, Р. Р. Лапитова і Е. А. Шляхова про роботу Музею з молоддю, зокрема, про кучинських волонтерів. Використання такої безоплатної праці добровільних помічників — загальновідома практика на Заході в громадських організаціях, в охороні здоров'я, у соціальному захисті. Музей «Пермь-36» уже 6 років залучає таких волонтерів — спочатку переважно німецьких студентів, які мали досвід роботи в Бухенвальді, Заксенхаузені, а тепер — майже виключно студентів історичних факультетів Пермського педагогічного та державного університетів. Щоліта чотири зміни по 35–40 молодих людей допомагають відновлювати і реконструювати приміщення колишнього табору. Окрім фізичної роботи, вони обробляють базу даних, записують інтерв'ю за програмою «Усна історія», а взимку надають соціальну допомогу членам Асоціації жертв політичних репресій. Через Музей у такий спосіб пройшло вже близько 600 студентів. Їх приводить у Музей романтика, жадоба альтернативи споживацькому способу життя. Тут панує особлива атмосфера поєднання трагічного і молодості. Молодь не тільки трудиться, а й цікаво організовує дозвілля. І за 6 років не трапилося жодного ексцесу. «Меморіал» домігся, що деякі юнаки проходять тут альтернативну службу — працюють у гостелі та в психоневрологічному інтернаті. Волонтерська група з десятків молодих людей надає соціальну допомогу колишнім політ'язням.

Окреме місце в історії становлення Музею займає лінійний студентський загін «Урал-сервіс». Близько 400 студентів усіх вузів Пермі працюють провідниками пасажирських вагонів, а в перервах між поїздка-

ми вони працюють у Музеї. Щоб заслужити честь працювати тут, вони проходять суворий конкурсний добір. Прилучившись до цієї роботи, навіть негуманітарії переймаються ідеологією меморіального руху.

Презентанти Ю. В. Решетников, А. Б. Рогінський, В. А. Шмиров нагадали, що ще в грудні 1998 року VI звітно-виборна конференція Міжнародного «Меморіялу» вирішила створити в складі Товариства Музейну комісію. Її метою є: активізація історико-просвітницької діяльності регіональних відділень «Меморіялу»; звернути увагу державних і муніципальних історичних і краєзнавчих музеїв на проблематику «Меморіялу»; надати допомогу регіональним відділенням «Меморіялу» в музейній та виставковій діяльності. З цією метою розроблено три проекти. Проект «Міжнародний музейний практикум “Меморіялу”» передбачає стажування активістів з регіонів у Музеї «Пермь-36» (по 4–5 осіб одночасно), для чого тут надається житло, приміщення для роботи, харчування, оргтехніка, засоби зв'язку, консультації фахівців. Стажувальники дістають тут можливість підготувати до видання і виготовити в комп'ютерному варіанті буклет, брошуру, книгу, попрацювати з базою даних Музею. Проект «Міжнародні антитоталітарні музейні конференції і бієнале» передбачає проведення серії щорічних конференцій. Проект «Літня школа музеєлогії “Меморіялу”» передбачає проведення за певним графіком і програмами місячних навчальних семінарів з проблем відображення в музеях тоталітарної проблематики.

Окрім доповідей і жвавих дискусій, які тривали й вечорами в готелі в м. Чусовой, на конференції відбулися презентації її учасників. Вражає розмаїття форм роботи регіональних відділень «Меморіялу». Це воістину подвижницька робота, яка далеко не завжди підтримується владою і здебільшого не оплачується. Так, комі-зирянин Михайло Ігнатов із Сиктивкара продемонстрував семиметровий ватман, на якому вмістив свій родовід. Тут 2000 імен, документально прослідкованих до XIV століття. Інна Федущак зі Львівського товариства «Пошук» розповіла про виставки «Репресоване мистецтво», «Хресний шлях України». Юрій Самодуров з Москви повідомив про створення Музею і громадського центру «Мир, прогрес, права людини» імені Андрія Сахарова. Величезної популярності серед школярів зажив історичний конкурс «Человек в истории. Россия — XX век», у якому взяли участь 1651 осіб з усіх регіонів Росії.

Я повідомив про роботу Харківської правозахисної групи, про створення в Києві Музею шістдесятників і Музею українського самвидаву, про комп'ютерну Книгу пам'яті України, яка робиться у Всеукраїнському товаристві «Меморіял» ім. В. Стуса.

Певно ж, що учасники конференції оглянули сам музей «Пермь-36». Цього разу вони могли почути, окрім директора Музею Михайла

Черепанова, також розповіді колишнього в'язня ВС-389/36 Баліса Га-яускаса та його дружини Ірени Гаюскене, мою розповідь, подивитися відеофільми, зокрема, про перепоховання в лютому 1989 року Ішхана Мкртчяна, який був похований на кладовищі поблизу Кучино під номером 8, поміж Юрієм Литвином і Василем Стусом. Здійснив це перевезення уже покійний кучинський в'язень Ашот Навасардян. Його відеофільм продемонстрував зять — Давид Алавердян. Відвідали ми етнографічний «Музей річки Чусова».

У роботі конференції взяв участь голова Міжнародного «Меморіалу» Сергій Ковальов.

Робота російських відділень «Меморіалу» повчальна для українських товариств Меморіального типу. Бо ще більшою мірою репресована Україна має порівняно небагато зразків належного пошанування жертв тоталітаризму та просвітницької роботи.

Хто доторкнувся до цієї болючої рани, хто побував тут — уже не захоче реставрації комунізму. Музей робить величезну справу: повертає російському народові історичну пам'ять, розкриває молодому поколінню невідомі трагічні сторінки недавньої історії Росії, щоб у нього виробилася стійкість проти вірусу тоталітаризму. І це подає надію нам, українцям, адже ми хочемо мати в особі російського народу доброго сусіда, який поважатиме загальнолюдські цінності, якими є права людини й нації, і нас як окремих народ і державу. Тому ми, колишні політв'язні, активно співпрацюємо з Пермським «Меморіалом», з цим музеєм. Це наша, сказати б, «рука України» в Росії.

Якою енергією живиться ця потужна школа антикомунізму?

Перш за все — це совісні люди, які пов'язали свою долю з цим Музеєм. Вони працюють на відбудові, створюють у Музеї загальні і персональні експозиції, проводять екскурсії. Разом з тим ведуть величезну пошукову й наукову роботу (декілька разів приїздили по матеріали й до нас в Україну), поповнюють Інформаційно-бібліотечний центр «Права людини», створили Асоціацію жертв політичних репресій, Школу прав людини, щороку скликають міжнародні наукові конференції, пишуть Книгу пам'яті жертв політичних репресій Пермської області, видали кілька томів під назвою «Годы террора».

Друге — юридичний статус. Він визначився активністю «Меморіалу», який, хоч є громадською організацією, в Пермській області фактично став найпотужнішою політичною силою — 7 тисяч членів! Свого часу «Меморіал» провів на посаду губернатора і в депутати Держдуми прогресивно мислячих і демократичних людей Геннадія Ігумнова та Віктора Похмелкіна, а тепер має підтримку влади. Обласна адміністрація ще 30 серпня 1994 року прийняла постанову № 235 «Про створення Меморіального музейно-архівного комплексу “Меморіал жертв полі-

тичних репресій» і стала співзасновником Музею. Підтримують його і Міністерство культури та Комісія у справах особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації при Президентові РФ. Цей Меморіальний музей має статус особливо цінного об'єкта історичної спадщини Російської Федерації.

Третє — кошти. Ніхто Пермському «Меморіалові» не дає грошей просто так, «на діяльність». Лише на конкретні справи. Перм'яки зуміли виграти грант на оплату автобусів для екскурсантів-школярів. Вони видають свій Інформаційний бюлетень, матеріали конференцій, буклети. А ще вони вміють самі працювати і заробляти гроші. Запустили в колишній зоні суворого режиму пилораму, узяли ділянку лісу, ріжуть його і пиляють на дошки, які потрібні для відбудови огорожі, улаштували майстерню для виготовлення необхідних для Музею речей. Щоправда, колючий дріт доводиться купувати — його лише на зону особливо режиму треба 50 кілометрів...

Будемо сподіватися, що пожежа в Кучино — лише прикрий випадок. Що барак, «де все людською мукою взялось» (В. Стус), буде якось відбудовано і Музей далі працюватиме. А ми в Україні, яка найтяжче постраждала від російського тоталітаризму, — що ми робимо для того, щоб наша історична пам'ять не спала? Мало робимо, коли «няньки, дядьки отечества чужого», новітні малороси-москвофіли типу Кучми разом з одвертими окупантами, як-от Азаров, знову приторочують Україну до московського сідла, щоб знову етапувати незгодних у безкраї простори Росії, де вже канули в історичне небуття десятки мільйонів українців. Невже вони гадають, що Москва буде до них милостива і залишить їх господарями та власниками в Малоросійській губернії? Ні ж бо: тут паном хоче бути Іван. Він уже прибирає до рук нашу економіку. Зрадників же чекає доля скрипників і любченків, провідників політики Москви — доля постишевих та хатаєвичів.

Пам'ятаймо, що величезна більшість росіян мислить не так, як пермські меморіальці. Вони нічого й чути не хочуть про якусь українську державність. А російські політики-великодержавники виражають їхні настрої. Навіть на науковій конференції «**Опір тоталітаризму в Росії (СРСР) 1917–1991 рр.**», де М. Горинь і я виступили з доповідями про український правозахисний рух 70–80-х років, були такі російські «вчені», які закликали нас повернутися до «слов'янського союзу». І це зразу після того, як російська радянська імперія у «братніх обіймах» видушила половину українського народу...

Зауваження. Ще раз побував я в Музеї «Пермь-36» на початку вересня 2005 року, разом з Олесем Шевченком.

Був запрошений і на Міжнародний громадський форум «Пилорама-2010», але опівночі з 22 на 23 липня знятий з поїзда в Брянську і повернутий в Україну, бо виявилось, що мені заборонений в'їзд у Російську Федерацію.

А 2012 року я востаннє побував у музеї «Пермь-36».

На жаль, мої прогнози щодо Музею не виправдалися. Музей політв'язнів влада перетворила на музей історії пенітенціарної (каральної) служби. На «ментовку» тобто. Творців Музею — звільнено. І нам, політв'язням, там уже місця нема.

Не трудитиму своє зболене серце: пошукайте лишень в інтернеті «Пермь-36»...

А щоб ти довго жив,
Кургузов!

«ДЕ ВСЕ ЛЮДСЬКОЮ МУКОЮ ВЗЯЛОСЬ...»*

Сього 2012 року, 27–29 липня, я з Олесем Шевченком відвідав до болю рідний табір ВС-389/36

у селі Кучино на Середньому Уралі, де нині діє Меморіальний музей політичних репресій «Пермь-36». (Якщо пам'ятаєте, 2010 року мене завернули були з Брянська додому як особу, небажану в Російській Федерації).

Починаючи з 2005 року на території табору суворого режиму щороку відбуваються велелюдні (до 10 тисяч людей!) міжнародні фестивалі «Пилорама». Приїздять відомі співаки з усієї Росії і з-за кордону. А поруч у наметах точаться жваві дискусії на історичні й актуальні теми — з участю колишніх політв'язнів, правозахисників, уповноважених з прав людини, політологів, журналістів і гостей. Торік була тема «По 20-ти роках», сього року — «Жити разом». Ідеться про долю Росії: чи втримається вона як єдина держава, чи розпадеться, як 20 років тому розпався СРСР.

Чому фестиваль називається «Пилорама»? Та тому, що головна його сцена встановлена на пилорамі, яка діяла в таборі до його закриття в 1987 році та коли Пермський «Меморіал» 1993 року взявся відновлювати цей особливо цінний об'єкт історії Росії — останній в СРСР політичний табір. Треба було відновити знищені огорожі, то меморіальці самі пиляли дерево. Відкрився Музей 1995 року і вже став відомим у світі поруч із Освенцімом, Бухенвальдом, Заксенгаузенем. Одного ж

* Друк. за: Літературна газета. — 2012. — № 18(76), 7 вересня.

роду об'єкти. Організатор фестивалів — «Меморіальний центр історії політичних репресій “Пермь-36”», за підтримки Міністерства культури, молодіжної політики та масових комунікацій Пермського краю. У нас в Україні чогось схожого нема.

Ми з Олесем Шевченком запрошені були як почесні гості. Брами участь у презентації двох книжок перекладів Василя Стуса на російську мову — Олександра Купрейченка та Марлени Рахліної. І диска його віршів у перекладах на російську мову «Цветок на камне». Їх читали російські актори. Автор проекту Ольга Бойцова.

Звичайно ж, нас, живих експонатів Музею, оточували журналісти та й так люди. Доводилося ставати екскурсоводами — Олесь на зоні суворого режиму, де провів років шість, а я — на зоні особливого (камерного) режиму, де теж відбув 6 років серед таких «особливо небезпечних рецидивістів», як Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Юрій Литвин, Михайло Горинь, Валерій Марченко, Іван Сокульський, Микола Горбаль, Василь Курило, Семен Скалич (Покутник), Григорій Приходько, естонці Март Ніклус, Енн Тарто, литовці Вікторас Пяткус і Баліс Гаяускас, латвієць Ґунар Астра, вірмени Азат Аршакян і Ашот Навасардян, росіяни Юрій Федоров, Леонід Бородин. Це відомі діячі правозахисних і національно-визвольних рухів, а після звільнення — депутати парламентів, громадські діячі. На суворому режимі, де сиділи вперше ув'язнені, так само було багато відомих людей. Як і в кожному радянському політичному таборі, українці становили половину чи й більшість «контингенту» при тому, що ми становили всього 16 % населення СРСР.

Аж ось, повернувшись із мандрів, дістаю повідомлення від Вактанга Кіпіані (він не раз бував зі мною в цьому Музеї), що колишній наглядач Владимир Кургузов у газеті «Аргументы и факты. Прикамье» <http://www.perm.aif.ru/culture/article/22403> № 30 від 25.07.2012 звинувачує «Пилораму» в фальсифікації історії. Він заперечує, що в'язні страждали тут і потерпали від голоду. Кургузов нині — голова ради ветеранів сусідньої колонії № 35 (ст. Всехсвятська). Він очолював службу наглядачів табору, він безпосередній учасник подій 1972–1987 рр. і міг би теж дещо повідати про ті часи. Однак ніхто його не запрошує, бо бачення подій у нього інше, — бідкається колишній виконавець наших неправедних вироків (бо ж ми, «антирадянщина», вже давно реабілітовані):

«З початку утворення колоній (1972. — В. О.) аж до виходу на пенсію я не просто керував контролерами, але й був членом військового трибуналу, — розповідає в газеті АиФ Владимир Кургузов. — Хто в нас відбував покарання? Це зрадники Батьківщини (ст. 64) — нинішні герої: лісові брати, бендеровці (так пише російськомовна газета,

через е. — В. О.), власовці і наші російські зрадники. Ті, хто продавав за кордон секретні документи. (Справді, було кілька в'язнів, яким смертна кара замінена була 15-ма роками ув'язнення — звинувачені у співпраці з німецькими окупантами, і лише один — у шпигунстві. Власовців позвільняли ще в 50-роках. А кілька вояків УПА досиджували свої 25-річні терміни. — В. О.) Далі — антирадянщики (ст. 70). Це всебічно освічені люди, з великою підтримкою з-за кордону. Тому умови для себе вони створили ідеальні. Якщо говорити про 36-й табір, то одягали їх там з голочки, а харчувалися вони краще від більшості населення країни. Чому? Тому що будь-який прокол адміністрації негайно віддавався луною “там” (за кордоном. — В. О.) і прилітав назад у вигляді всіляких комісій. Мова йшла не просто про зменьку людей, яких потрібно ізолювати, а про імідж країни в цілому. Тому нас контролювала не Кизеловська прокуратура, яка займалася іншими зонами, а особисто заступник обласного прокурора».

Читачу, можете на знімку подивитися, який був наш одяг «з голочки». І прочитати, що про цей одяг пише Левко Лук'яненко в книжці 5-й своїх спогадів «3 часів неволі. Одержимі». Вона от-от має вийти друком:

«Стуса привезли в Кучинську в'язницю 12 грудня 1980 року і поселили в маленьку камеру на двох. У кімнаті чергових ментів його, як водиться, роздягнули наголо, перетрусили уважно речі, забрали на додаткову перевірку всі папери, видали смугастий одяг і сказали одягатися. Він приміряв штани, а вони короткі. Накинув на себе куртку, а вона коротка й не закриває попереку, а рукави ледве закривають лікті. Сकिनув і просить видати довші відповідно до його зросту (його ріст був приблизно 180 см). Черговий офіцер сказав, що іншого одягу не дадуть. “Тоді заводьте до камери, — мовив Стус, — у спідній білизні”».

— Ні, за законом адміністрація зобов'язана одягнути в'язня у відповідний одяг, — відповів офіцер, — і ми вам видаємо форму рецидивіста.

— Але ж цей одяг не на мене. Він зовсім малий.

— Ну, не будемо ж ми в тюрмі тримати кравця, щоб підганяти одяг під кожного в'язня, — відповів офіцер.

— Я не вимагаю індивідуальної підгонки одягу, але вимагаю видати такий, у якому можна було б рухатися, бо цей же просто зв'яже мене і не закриває литки, поперек і руки.

— Стус, ви дуже вимогливий. Погано починаєте сидіти у нашій особливо суворій колонії.

— Це ви погано починаєте. Ведіть мене до камери в білизні!

Офіцер (до старшини): Заведіть його в камеру.

Стуса завели в камеру».

«Гражданін контрольор» Кургузов частково має рацію, пишучи: «Мене просто до сказу доводить, коли їхній «санаторій» порівнюють з ГУЛАГом. У ГУЛАГу люди гинули тисячами, були серйозні будівництва, лісозаготівлі, Колимська траса. То були 30–50-і роки. Причому тут “Пермь-36” з її чистенькими, ситенькими в’язнями, які виготовляли на верстатиках клеми для прасок?».

Ось ці клеми на знімку поруч із ключами від наших камер. Ці клеми (ми казали «панельки») виготовляв і Олесь Шевченко на своїй суворій зоні. Михайло Горинь на особливій зоні щипцями прикріплював до них «сухарики». А решта в’язнів прикручували гвинтиками ці панельки до шнура праски. 522 шнури за зміну. Робота фізично не важка, але її багато. Не всі могли виконати норму. А невиконання норми — це порушення режиму, за яке належить покарання: позбавлення побачення (одне на рік), посылки (одна на рік до 5 кг, але після відбуття половини терміну), карцер до 15 діб. Олесь Шевченко відсидів був 66 діб підряд — без перерви. У карцері гаряча страва дається один раз на дві доби, без цукру і жиру, і 400 г хліба щодня. Якщо ти й не в карцері, то маєш першу норму харчування за 22–24 рублі на місяць. Старші люди знають, що це за гроші. Що на волі дехто харчувався ще гірше — не заперечую. І не порівнюю наше харчування і взагалі умови утримання з ГУЛАГівськими, сталінських часів. Там справді люди мерли як мухи. А через наш табір особливого режиму перейшло від 1980 до 1987 року всього 53 в’язні. Загинули лише восьмеро: Андрій Турик (1982), Михайло Курка (1983), Іван Мамчич та Олекса Тихий (5.05.1984), Юрій Литвин (4.09.1984), Валерій Марченко (7.10.1984), Акпер Керімов (19.01.1985), Василь Стус (4.09.1985). Небагато, 15 %. У сусідній зоні суворого режиму загинув Ішхан Мкртчян (24.04.1985). У Чистопольській тюрмі — Анатолій Марченко (8.12.1986).

Ось маю аркушик кухонного зошита з записом Миколи Горбалья, який восени 1984 року працював кухарем:

Обед. 1 норма: Рассольник. Каша пшенная

9а: Рассольник. Каша пшенная

5б. Щи. Каша пшенная

Выдачу разрешаю: ДПНК (підпис)

Ужин. 1 норма, 5б, 9а — Суп гороховый. Рыба

Выдачу разрешаю: ДПНК (підпис)

12 ноября (среда). Завтрак. 1 норма и 5б — Суп макаронный

9а — Суп перловый.

Выдачу разрешаю: ДПНК (підпис)

Пояснення. ДПНК — «дежурный помощник начальника колонии».

Норма 9а — для ув’язнених в одиночній камері, 5б — лікарняна.

«А щоб ти довго жив!» — вигукує українець, коли хоче доброзичливо висловити незгоду зі співбесідником. А щоб ти довго-довго жив, Кургузов, на таких харчах і в таких «санаторних» умовах, про які пишеш: «Він сидить у нас у теплі і сухості, їсть за столом зі скатертиною, попередньо вивчивши меню». Це про Володимира Буковського і Натана Щаранського, які, за словами Кургузова, не хотіли працювати, а тільки шукали приводу для голодівки, щоб «там» (за кордоном) «набирати очки». До відома: примусово годувати голодуючих в'язнів починали 18–22-ї доби. Івана Геля (ще в Мордовії) — на 32-гу добу, Анатолія Марченка в Чистопольській тюрмі — на 39-у. Василь Стус помер у карцері на восьмій добі голодівки. Так «набиралися очки»...

Щодо чистоти. На суворому режимі було легше: фундаментальний туалет надворі діє досі. А в камері особливого режиму, де сиділо від 2 до 8 в'язнів, «параша» (раковина) в кутку, нічим не відгороджена. Накривається шматком фанери. Вистеживши, коли ніхто не їсть і не молиться, відчиняєш квартиру і возсидаєш, як на престолі. Звідси шлункові хвороби, кривавий геморої... Одного разу я сказав начальнику табору майору Журавкову, який обходив камери зі своєю «свитою»:

- Змушуєте нас штани скидати один перед одним...
- Что вы нас поносите перед честным народом!

Думав, посадить у карцер. Ні, поставили з одного боку дошку на квадратний метр.

А іноді води нема, щоб злити. Як тепер чую громовий голос Василя Стуса, який стоїть над забитою раковиною:

— Параша уповноважена!

А то трубу під підлогою прорвало — місяцями живемо в смороді. Так тебе перевиховують на худобину.

І вода — іржава, за кілька годин у квартирі виникає рудий осад на палець, зверху — жирна плівка. Такий «санаторій»...

Як послухати Кургузова, то інформація за простою йшла з зони за кордон. Як оце тепер — від новітніх політв'язнів, яких чи не щодня хтось відвідує. Насправді ж акції протесту здебільшого готувалися наперед. Бо якщо на волі про акцію не знають і про неї не говорять зарубіжні ЗМІ, правозахисники та політики, то ти хоч здохни — нічого не доб'єшся. Визначалася дата, вимоги, список учасників, хто скільки буде голодувати. І якщо інформація вже пішла за зону, то відмовитися від участі в акції не можна було. Текст писався на конденсаторному чи цигарковому папері, мікрописом, гострим олівцем. Папірець скручувався в трубку, обмотувався целофаном у кілька шарів, запаювався сірником. Винести таку ампулу можна було тільки в

собі, сховавши її у невимовних місцях (є ж таке цнотливе українське визначення — «невимовні місця»). Або робили продовгувату ампулу, яку проковтували. Вона виходила через добу чи півтори. З неї слід було зняти одну плівку і її проковтувала дружина чи мати, яка готова була ризикувати своєю свободою. Але побачення могли перервати будь-коли. І рідко хто їх мав, ті побачення. Скажімо, Василь Стус за 12 років мав одне побачення в Мордовії і одне на Уралі. Відомі його записи під назвою «3 таборового зошита» винесли литовці Баліс Гаяускас та Ірена Гаяускене. 16 клаптів. У книжці вони займають 12 сторінок.

Згадує Кургузов наглядача Івана Кукушкіна. Був такий. І досі є. І я з ним мирно бесідував уперше 1995 року. Іван відсидів 4 роки за бійку з іншим наглядачем, порозумнішав і на пропозицію директора музею Віктора Шмирова погодився працювати на відбудові табору, одночасно консультиючи, як там що було влаштоване. Згодом був начальником охорони Музею.

Отакі спомини у мій День Волі. Адже востаннє (дай Боже, щоб востаннє!) звільнили мене 21 серпня 1988 року. І за одну добу привезли з Уралу додому в Житомирську область, у рідне село Ставки (з 4 лютого 2016 р. уже не Леніно!). У літаку мені весь час сходило сонце...

А як додаток — вірш Василя Стуса, написаний скоро після першого арешту, 26.01.1972 р., точно адресований наглядачеві Володимиру Кургузову. Є переклади на російську мову Марлени Рахліної та Олександра Купрейченка.

*Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже твоє життя тебе не кличе?
Чи ти спізнав життєву путь свою
на цій безрадісній сумній роботі,
де все людською мукою взялось?
Ти все стоїш в моїй тяжкій скорботі,
твоїм нещастям серце поїнялось
моє недужне. Ти ж — за мене вдвоє
нещасніший. Я — сам. А ти — лиш тїнь.
Я є добро, а ти — труха і тїнь,
а спільне в нас — що в'язні ми обоє
дверей обабоки. Ти — там, я — тут.
Нас порізли мури, як статут.*

БОГ СВОЄ**БЕРЕЖЕ***

У кожного є свої докази існування Вищої Справедливості, тобто Бога. Один з моїх доказів такий.

7 лютого року Божого 1979 я постав перед Радомишльським районним народним судом як обвинувачений у насильницькому опорі працівникам міліції. Виявляється, я одірвав мілі-

ціонерові два гудзики, коли до мене в село Ставки приїздила члензасновник Української Гельсінкської групи Оксана Яківна Мешко з супровідницею Ольгою Бабич, а доблесні правоохоронці Славинський і Базленко всього лише хотіли встановити їхні особи.

Наступного дня я дістав 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму. Як карний злочинець. Перед тим я мав 4 роки політичних таборів, але накотила така хвиля, що політичних треба було робити кримінальниками. Не нарікаю на Бога: мені дісталася ліпша доля, ніж, скажімо, Ярославу Лесіву чи Василеві Січку, в яких «знайшли» наркотики. Ніж Миколі Горбалу чи В'ячеславу Чорноволу, яким сфабрикували справи про спробу зґвалтування. Скажеш на етапі: «Стаття 188-прім.» — і попутники похвалять: «Молодец, землячок! Так им, ментам, и надо». А розкажеш, що то насправді міліціонер Славинський бив мене, а я його й пальцем не доторкнувся, — розчаровано відходять.

Арештовували мене в залі суду, тож будучи певним обвинувально-го вироку, я ще вдома зібрав наплічник. Узяв Кримінальний та Процесуальний кодекси з коментарями (їх у мене потім відібрали карні в'язні), а також Євангелію від Святого Івана. Це була кишенькова брошурка в синій обкладинці. Російською мовою. Мені її привіз і подарував киянин Ільїн (здається, Ігор) — на подяку за інформацію для «Хроніки текущих событий», яку я вивіз із Мордовських таборів на початку 1977 року.

Чекаючи в Житомирському слідчому ізоляторі ухвали касаційного суду, я переклав собі Євангелію на українську — в зошит типу блокнота. Хоч я знав, що мій переклад буде неканонічним, та все ж таки це була добра для моєї душі праця. У напівтемній камері стояв смог із тютюнового диму, людського поту, параші, гидкого російського матюччя і постійної тривоги. Атмосфера, про яку Василь Стус сказав: «Де все людською мукою взялось». Праця над Євангелією гасила мою тривогу, як молитва.

У кінці березня й мені сказали: «С вещами!» У пересильній камері кримінальникам приглянувся мій наплічник. Я дістав, що там було з

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 1. — Х.; К., 2005. — С. 279–283.

харчів, віддав частину. Та у воронку вони «роздербанили» всю решту не лише харчів, а й речей. У «столипіні» (спецвагон для в'язнів) ми роззнайомилися і в деяких авторитетів з'явилося співчуття до «політичного». Дещо з речей мені повернули. «А за хаванину — извини, землячок». — «На здоров'я», — кажу.

Я дістав урок: на етапі ліпше почувашся, коли взагалі нічого не маєш. Особливо небезпечно мати продукти. Ліпше роздай одразу все, то матимеш чистий спокій. А то відберуть та ще й винний будеш. «Коллектив» керується правилом: не відкладай того на завтра, що можна з'їсти сьогодні. І з'їдає все за один присяд — щоб не зашмонали. Ще в камері будучи, я відклав був зі шматка, що дістався мені, — то мусив завтра і його поділити.

Поєднали мене з групою карних в'язнів, яких везуть у зону № 20, у Вільнянськ Запорізької області. Це психлікарня. Вони «гонять», бо мають якісь нові звинувачення. А «психічно хворого» швидше випустять. Певно ж, що моя тривога посилилася: це й мене туди «помилково» запроторять! Не запроторили, але, гадаю, саме для постраху тримали в сусідній з психлікарнею зоні, у 55-й. У ній теж, до речі, практично всі в'язні мали статтю 14 — примусове лікування від алкоголізму. Коли я там казав, що на волі не пив, то мені не вірили. А що тричі лікувався від алкоголізму — приймали за свого «аліка».

Перша пересильна тюрма — Київська «Лук'янівка». Нас чоловік 20 завели до великої кімнати зі столами-ящиками. Висипай туди всі свої речі, а сам роздягайся догола. «Быстрой! Быстрой!» Швидко збираючи свої речі, я й не зауважив, як наглядач украв мою Євангелію. Виявив я це за наступного обшуку — і серце жалем запеклось. Коли маєш тільки те, що на тобі, і ніякої духовної поживи — кожна річ стає тобі невимовно цінною. Слава Богу, що хоч зошит із перекладом залишився.

У Вільнянській зоні № 55 на Запоріжжі така тіснота, що не було де притулитися з книжкою чи газетою. А все ж я кілька разів перечитував свій рукопис. Відтак восени 1980 року мене етапували в зону № 71, що в Коростені на Житомирщині. Щоб був під рукою рідній житомирській гебні. 9 червня 1981 року майор Чайковський оголосив про порушення нової справи проти мене — за ч. 2 ст. 62, «антирадянська агітація і пропаганда». Запропонував написати покайну заяву до обласної газети, то буду вдома ще до кінця цього трілітнього терміну. Я вибрав 10 років ув'язнення в таборі особливого режиму, 5 років заслання і почесний титул «особливо небезпечний рецидивіст». Уже 2 грудня 1981 року прибув етапом у село Кучино Чусовського району Пермської області, де в камерах «учреждения ВС-389/36» сиділи Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Василь Стус, Олесь Бердник та інші члени Української Гельсінкської групи. У середині грудня з карантинної

камери мене перевели до 17-ї, де сиділи за ст. 62 Іван Кандиба, Василь Курило та ще троє звинувачених у співпраці з німецькими окупантами — Володимир Остапенко з сусіднього з моїм села Городське Коростишівського району, Борис Титаренко з Попівки на Миргородщині, Акпер Керімов — азербайджанець, десь зі Східної України.

Колишній повстанець, а тепер «антирадянщик» Василь Курило зі Львова майже сліпий. Носить лінзи, що збирають йому периферійний зір. І все ж щось собі корпає в зошиті, бо має потяг до літературної праці. А щось прочитати — просить сусідів. Віруючий, то ж до такого тягнешся. Якось я сказав йому, що маю Євангелію від Івана. Він аж затремтів: «Прочитайте мені, бо я так давно не чув Святого Письма». У камері після роботи кожен сидить за своєю книжкою, то не дуже начитаєш уголос. Не хочеться ж створювати додаткового напруження — приводів і так вистачає. Тоді Курило попросив мене переписати йому Євангелію великими літерами. Розуміючи, яка то велика праця, я нагадав собі «прописи», за якими вчили в першому класі, і таки взявся переписувати текст у товстий загальний зошит у клітинку. Трудився вечорами та по неділях місяців зо два.

Обшуки в камерах роблять разів три на місяць. За одного такого обшуку забрали мій рукопис і конфіскували. Тоді я переписую Євангелію собі в Курила. Мене переводять до 18-ї камери, до сидить Семен Скалич, покутник. Сидить за віру. Цей «особливо небезпечний рецидивіст» із 16 років стрибає на млинях (туберкульоз кісток). У 1945 році був ув'язнений за те, що мав повстанську брошуру. «Мук, які переніс він за 10 років ув'язнення, вистачило б на святого великомученика», — писав згодом про нього Василь Стус. З 1953 року Семен пов'язав своє життя з покутництвом (від слова «покута» — «цікавою народною версією українського месіанізму» (В. Стус, «3 таборового зошита»). Під час арешту в нього вилучено було 700 віршів релігійного змісту, 70 з яких визнано антирадянськими. Дід не визнає свого прізвища, лише ім'я, тому не підписує ніяких документів, не носить верхнього одягу з «біркою». Не одержує «ларка» (зек може купити додатково продуктів на 4 рублі), але й не приймає ніяких подарунків. З адміністрацією тримається з виключною гідністю, а зі співкамерниками по-християнському високоморально. Час проводить у молитвах. Зрозуміло, що він теж попросив мене переписати йому Євангелію. Переписую. А ще у Юрія Федорова, який сидів у цій же камері, переписую собі й дідові Семенові Євангелію від Матвія. Уже не перекладаючи на українську. Мене повертають до Василя Курила. Тим часом у нього теж забрали його примірник. Переписую йому Івана і Матвія вдруге.

Швидко казка мовиться, та не швидко діло робиться. Мої рукописи більше часу перебували в руках оперативників — «на перевірку», —

ніж у моїх. 1987 року їх конфіскували ще раз — і то вже остаточно. Бо Курила і Скалича звільнили — переписати ще раз ні в кого.

7 грудня 1987 року вісімнадцятьох нас, що залишалися в Кучино, перекинули у зону № 35, що на станції Всехсвятська. 29 грудня мене там викликав оперативник лейтенант Журавков. «Наследный принц», — казали в'язні. Це його батько, майор Журавков, начальник колонії ВС-389/36, загадково помер через днів десять після Василя Стуса, який загинув у карцері 4 вересня 1985 року. Начальником тоді став майор Долматов, досі замполіт, а перед тим — начальник нашого відділку особливого режиму.

Тож лейтенант Журавков пред'явив мені постанову про конфіскацію і знищення мого зошита з рукописами текстів Євангелії від Івана і Євангелії від Матвія на підставі постанови ВЦІКу ССРСР від 8 квітня 1929 року (!), згідно з якою в державних установах — а місце позбавлення волі є державна установа — не можна зберігати предмети культу. Євангелія — частина Біблії, а Біблія — предмет культу.

— Як ви думаєте, а Центральна наукова бібліотека імені Леніна в Москві — державна установа?

— Державна.

— Чому ж там не конфіскують і не знищують численні видання Біблії, Корану? Нема чого сказати? То я вам скажу: Бог Своє береже. Це вам так не минеться.

Через день-два мене покарали позбавленням права одержати черговий пакунок. Виявляється, я «угрожав начальнику». Божою карою...

Але «гражданин начальник» небезпідставно боявся кари Божої. Менше як за два роки, 31 серпня 1989 року, вже вільним я побував у Кучино. Ми хотіли перевезти в Україну тлінні рештки Юрія Литвина і Василя Стуса, які покоїлися неподалік на кладовищі села Борисово, та Олекси Тихого, похованого в Пермі на кладовищі «Северное». Покликаючись на «несприятливу санепідемообстановку», нам не дозволили цього зробити. Цю справу ми доконали 17–19 листопада.

Зате того останнього серпневого дня ми зазнали кладовище в Кучино. Там за кілька метрів від могили Стуса я виявив могилу нашого начальника майора Долматова Олександра Григоровича. Помер він 4.04.1989 року у віці 46 років. Мабуть, щоб ніхто ніколи не довідався, як загинули Тихий, Литвин, Марченко, Стус. Як катували всіх інших.

Така доля виконавців неправедних вироків.

Ходячи по камерах покинутої, до болю рідної тюрми, я знайшов шматки нашого одягу, ключі від камер... Підходили селяни. Я розпитував про знайомих. Виявилось, що Журавков-молодший цього літа втопився в річці Чусовій...

Згаданого на початку цієї розповіді майора міліції Славинського, який разом з лейтенантом Базленком фабрикував мені справу про «гудзики», я побачив у Радомишлі скоро після звільнення в 1988 році. І відвернувся. Скоро чую: їхав він п'яний мотоциклом і вдарився в машину, що стояла. На смерть. А Базленко — мій ровесник, із сусіднього села Кичкирі, що навчався в паралельному зі мною класі, — помер через рік після мого ув'язнення. Від серцевого нападу.

Боронь Боже, я не накликав на них кари. Хай би жили собі та ще й людям розказали про свої «подвиги». А то моєму односторонньому свідченню хтось і не повірить.

...А Василь Курило оце 20 січня 2000 року показав мені у Львові два загальні зошити з Євангеліями, списаними моєю рукою. Він вивіз їх із неволі.

Бог таки береже Своє!

ПРОРИВ ДО ВОЛІ (ПЕТРО ГРИГОРЕНКО)*

16 жовтня 1997 року минуло 90 років з дня народження видатного правозахисника, члена-засновника Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод генерала Петра

Григоренка. З цієї нагоди громадськість Києва влаштувала в Будинку вчителя вечір його пам'яті, в якому взяв участь його син Андрій, що приїхав зі США одержати посмертну нагороду свого батька — Орден «За мужність» I ступеня. Це було перше в Україні нагородження цим орденом. Поклопоталася за це Республіканська Християнська партія.

Петро Григоренко народився в Приазов'ї, мав вищу військову освіту, був заступником командуючого Далекосхідним фронтом у 1939 році, пройшов усю Другу світову війну, та вже на її початку критикував Сталіна за військову недалекоглядність, у зв'язку з чим мав неприємності зі СМЕРШем, а чин генерала дістав лише 1959 року. 1961 року захистив докторську дисертацію. І одразу виступив проти створення нового культу — Хрущова. За віщо його, завідувача створеного ним першого в СРСР відділення кібернетики, вигнали з Академії ім. Фрунзе на Далекий Схід. Там він 1963 року створив «Спілку відродження чистого ленінізму», поширював листівки, за що 2 лютого 1964 року його заарештували й кинули до психіатрички, де поставили діагноз «психопатія», розжа-

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 173–176.

лували до рядового. З усуненням Хрущова діагноз скасували. Григоренко писав: «Я бачив тільки один шлях: назад до Леніна. Однак це була помилка. У нашому житті сталися незворотні зміни, і ніхто не може повернути стрілку назад у 1924-й або навіть у 1953-й... Зараз відкрита боротьба в межах закону за демократизацію нашого суспільства...»

Ось де витoki правозахисного ненасильницького руху, який у суспрязі з політичним та економічним тиском Заходу зрештою призвів СРСР до краху.

Петро Григоренко написав історико-публіцистичний памфлет «Приховування історичної правди — злочин перед народом», де вказав на причини колосальних утрат СРСР у війні. Виступив проти окупації Чехословаччини в 1968 році. Підтримав кримських татар у їхній боротьбі за повернення на історичну батьківщину.

7 травня 1969 року Григоренко знову був заборонений до психікарні, де провів 5 років. Київський психіатр Семен Глузман за матеріалами справи встановив, що Григоренко ніколи не мав психічних захворювань. За що, в свою чергу, розплатився десятима роками неволі. Виїхавши 1977 року на Захід, Григоренко сам завимагав експертизи, яка визначила: «Всі риси його особистості радянськими діагностами були деформовані. Там, де вони знаходили нав'язливі ідеї, ми побачили стійкість. Де вони бачили марення — ми виявили здоровий глузд. Де вони вбачали нерозсудливість — ми виявили ясну послідовність. І там, де вони діагностували патологію, — ми зустріли щиросердечне здоров'я».

У зв'язку з ювілеєм видатного правозахисника я звернувся до голови Української Гельсінкської групи Миколи Даниловича Руденка з запитаннями.

В. О.: Миколо Даниловичу, хоч Ви прийшли на цей світ на 13 років пізніше, та в свідомості нас, молодших, Ви обоє належали до еліти радянського суспільства. Перед обома Вами відкривалися ще більші перспективи, але обидва Ви відмовилися від тих перспектив. Заради чого? Ви близько знали Петра Григоренка, то чи могли б пояснити, як відбувалося його та Ваше усвідомлення того, що не можна бути причетним до злочинної комуністичної ідеології та практики?

М. Р.: Справді, між нами багато спільного. Я пройшов майже такий самий шлях — од вірного лєнінця, сталініста до дисидента, політв'язня, який цілком заперечує марксизм-лєнінізм, з трагічним почуттям сприймає те, що діялося в сталінські часи. Петро Григоревич помер у моєму теперішньому віці, передчасно.

Про Петра Григоревича не хотілося б говорити банальностей, що це була видатна, добра людина, людина високої совісті й таке інше. Це само собою зрозуміло. Я хотів би сказати про Григоренка так. У моєму житті було кілька людей, яких я вважаю найвидатнішими

представниками людства. Знаючи таких людей, починаєш шанувати земну людину взагалі, вірити, що людина створена для високого подвигу і високого мислення.

З Григоренком ми дружили сім'ями, я зупинявся і жив у нього в Москві, а він у нас у Києві. Я його знав дуже добре. Що мене в ньому радувало і навіть дивувало? Якась дитяча чистота душі, дитяча непорочність. Зберегти таку чистоту душі може тільки надзвичайна людина, тому що чистота душі завжди викликає ненависть у демонічних натур, у людей, які не вмюють жити правдою. Я був знайомий з Андрієм Сахаровим, хоч не так близько, як із Григоренком. На небосхилі дисидентства вони були поруч. Бо й Сахаров людина надзвичайної відкритості. Це — ні слова брехні, жодної неправди, ніякої пози... Тому з Григоренком було дуже легко дружити. Це була людина, яку не треба було розгадувати. Навіть у рисах його обличчя, навіть у старості лишалося щось дитяче, надто ж коли з'являлася усмішка — цей індикатор дитячої непорочності. Як ото в Христа: «Будьте як діти». Не досвідом і не розумом, а непорочною чистотою душі. Так він і жив: як мислив, так і йшов. За це я його любив, як любили й інші люди. Він був людиною великих християнських чеснот.

В. О.: Відколи Ви знали Григоренка?

М. Р.: У кінці 1975 року я поновлював собі інвалідську пенсію (бо був демобілізований як інвалід війни), то КГБ скористався цим і запропонував мені до психоневрологічного шпиталю. До мене прийшла жінка, що назвалася Оксаною Яківною Мешко, з листом від Григоренка. Він прочитав мої «Економічні монологи», які ходили в «самвидаві», і був захоплений моєю критикою Маркса з позиції для нього дуже несподіваної — з боку сонячної природи додаткової вартості. Лист був не дуже грамотною українською мовою, але ж він ще чотирнадцятирічним поїхав з України і все своє життя користувався тільки російською. Навіть таке знання української дивувало, а головне, що він не переставав думати про Україну та жити інтересами української нації. Написав, що хоче познайомитися зі мною, запрошував до себе. У Москві я тоді бував часто, бо вже включився в дисидентський рух. Його дружина Зінаїда Михайлівна повела мене до лікарні, де він тоді лежав. Ми розмовляли годин дві, доки його не забрали на процедури. Враження було надзвичайне: ніби ми знайомі все життя. Він узявся написати передмову до моїх «Економічних монологів», і написав дуже добре.

Я пройшов ті самі стадії, що й він — од праведного марксиста-ленінця до українського патріота, то знаю, як це відбувалося. Коли розвіялася ілюзія марксистської доктрини, за яку ми віддавали життя, то постало питання: а чий ми діти? Якого народу? Ми збагнули, що нації виникли не випадково, це був Божий задум. Коли апостоли мали

йти проповідувати народам Святе Євангеліє, то їм дано було знання різних мов. Бог створив людину, Бог створив і націю. А що створене Богом, те гідне пошанування і того, щоб віддати за нього життя. Під час нашого знайомства в Григоренка був саме цей період національного прозрівання. Пам'ятаю, переглядали фільм «Звичайний фашизм», і Григоренко, розмірковуючи, сказав: «Так, Богдан Хмельницький зробив велику помилку, що приєднав Україну до Росії. Та помилка викривила історичний шлях українського народу».

Він був у нас у Києві. Тоді довкола нас із Раїсою й так було ціле кішло кагебістів, а коли у вересні 1976 року приїхав Григоренко — то за ним ще ціла свита московських. Він гостював у мене близько місяця в Кончі-Заспі. Навпроти нашого будинку був кінотеатр, то його закрили, влаштували там спостережний пункт з апаратурою нічного бачення. Така було щільна опіка...

В. О.: А як виникла ідея створити Українську Гельсінкську групу?

М. Р.: Одразу після виникнення Московської групи, у спілкуванні поміж нами двома. Цю думку підтримали Оксана Мешко, Олесь Бердник, Левко Лук'яненко. Оскільки в Києві не було іноземних представництв, журналістів, то Григоренко взяв на себе роль нашого «зв'язківця» з Московською групою, членом якої він був, та й із цілим світом. Він негайно «озвучував» усі наші матеріали. До речі, спочатку пішла була інформація, що в Україні створена філія Московської групи. Це від західного стереотипу про нашу вторинність. Але Московська група негайно спростувала це непорозуміння. Ми одразу виступили як самостійна сила, маючи на оці майбутню незалежність.

В. О.: Коли я в березні 1977 року повернувся на волю, то написав у двох примірниках інформацію про становище в мордовських концтаборах. Передав до Української та Московської груп. І дуже швидко одержав відповідь — поштівку від Петра Григоренка, написану українською мовою. Пам'ятаю фразу: «Добре, що одразу визначилися». Уже 30 листопада 1977 року він поїхав до США, щоб зробити операцію. Мав твердий намір повернутися, тому утримувався від політичних виступів. Радіо «Свобода» намагалося взяти інтерв'ю з ним про арешт Вас і Олекси Тихого. Він відповів однією фразою: «Мені серце болить за моїх близьких друзів». Але 13 лютого 1978 року указом Президії Верховної Ради СРСР Григоренко був позбавлений радянського громадянства. Він скликав прес-конференцію і сказав, що це найсумніший день у його житті: «Мене позбавили права померти на Батьківщині». Отоді генерал пішов у наступ! Влада гадала, що, випустивши советського дисидента, позбулася клопоту: незручно було втретє ув'язнювати всесвітньо відому людину. А він виявився ще й свідомим українцем. Та ж таки «Свобода»: «От ви були російським генералом...» — «Я ніколи не був

російським генералом. Я був советським генералом, а родом я українець. І приїхав сюди представляти Українську Гельсінкську групу».

Треба сказати, що українців тоді за кордон принципово не випускали. Московським дисидентам іноді давали вибір: виїзди або ж посадимо. Українцям же був один шлях: у тюрму. КГБ дав маху: Григоренко створив Закордонне Представництво УГГ, яке стало тим кайлом, що постійно довбало російську комуністичну імперію. У ньому активно працювали Леонід Плющ і Надія Світлична. (Їхні виїзди за кордон — теж на рівні чудес.)

М. Р.: Коли ми з дружиною Раїсою, відбувши ув'язнення, приїхали в січні 1988 року до Америки, то вже не застали Григоренка живим. Ми підхопили його творіння. Це була поважна громадська організація. Нас підтримував Білий дім. Петро Григоренко мав такий авторитет, що фактично стояв на чолі демократичних сил української діаспори.

В. О.: Це в 70-х роках Сам Господь сподобив кращі українські уми поставити українське національне питання на міжнародну правову основу, і цей шлях виявився правильним: він привів до перемоги.

ГЕНЕРАЛ ПЕТРО ГРИГОРЕНКО — НЕ ГЕРОЙ УКРАЇНИ?*

Вельмишановний пане Президенте України!

Звертається до Вас Василь Овсієнко — голова громадського оргкомітету відзначення в Києві 100-річчя з дня народження генерала Петра Григоренка.

Не перебільшу, сказавши, що демократична громадськість України здивована, а кримськотатарський народ ображений, що 16 жовтня 2007 року не з'явився указ Президента **про присвоєння Петрові Григоренку звання «Герой України»**.

31 жовтня 2006 року депутат Ніна Карпачова з «Партії Регіонів» запропонувала Верховній Раді проект постанови про відзначення 30-річчя Української Гельсінкської групи. Більшість підтримала. Одразу після неї Мустафа Джемілев запропонував проект постанови про відзначення 100-річчя члена-засновника Московської і Української Гельсінкських груп Петра Григоренка. Не підтримали. Бо доповідав «не свій».

Депутати-регіонали не знають і знати не хочуть, що таке Українська Гельсінкська група і хто такий Петро Григоренко. Вони з іншої культури. А багато хто взагалі поза будь-якою культурою.

* Друк. за: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1193087365.html>

Ситуацію порятували Ви, пане Президенте, підписавши 5 березня 2007 року указ № 177/2007 «Про вшанування пам'яті Петра Григоренка». Ми, громадськість, не мали жодного сумніву, що в день його 100-річчя Ви підпишете ще один указ. Але хтось збив Вас. Незрозуміло, з яких мотивів. Мабуть, з тих-таки: той «хтось» — людина поза українською культурою і поза українською історією. Мабуть, він вважає, що історія України розпочалася восени 2004 року.

Багато хто, в тому числі й я, вважаємо, що в незалежній Україні має бути зовсім нова система нагород. «Герой України» — це невдала подоба Героя Советського Союзу і Героя соціалістичної праці. Це звання присвоювали всяким людям, у тому числі далеко не героїчним, а то й недостойним, навіть вороже настроєним проти ідеї незалежності України. Недарма Ліна Костенко відмовилася ставати в їхній ряд. Але коли серед Героїв України є члени Української Гельсінкської групи Микола Руденко, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Левко Лук'яненко, Юрій Шухевич, є ними Олекса Гірник, Степан Хмара, Євген Пронюк, Роман Шухевич, то Петро Григоренко мав би бути в цьому ряду на чільному місці. Йому це звання личить найбільшою мірою. Україна має виходити на новий щабель своєї історії з такими іменами, як Герой України Роман Шухевич і Герой України Петро Григоренко. Ці імена — честь України. За таких людей світ поважає нас. І не треба зважати, що там дзявкотять «байстрюки Єкатерини» і «няньки, дядьки отечества чужого».

Пане Президенте, я сподіваюся, Ви залагодите цю справу ще допоки в Україні є до 28 жовтня син Петра Григоренка — Андрій Григоренко, президент Фондації П. Григоренка (США), щоб на його руки і вручити нагороду.

З повагою — Овсієнко Василь Васильович.

22 жовтня 2007 року.

Підкреслю тут **найважливіші заслуги Петра Григоренка перед Україною і людством**. Я зібрав ці тези з численних публікацій, найбільше зі статей Леоніда Плюща та Андрія Григоренка.

Петро Григоренко, як і значна частина українців, ще в юності спокусився гаслами комунізму. Однак пізніше він знайшов у собі силу не тільки звільнитися від цієї мани, але й повстати проти неї. Як і маршал Пілсудський, він «вийшов з червоного трамвая», коли усвідомив, що цей трамвай котиться у прірву. І поставив собі завдання допомогти й іншим людям позбутися комуністичних ілюзій. Григоренко був не просто бунтівник. **Він був стратег. Зрозумівши суть СРСР як тоталітарної Імперії Зла, він вдумливо розробляв стратегію подолання цього зла.**

Петро Григоренко був першим представником советського правлячого класу, який ще в 1961 р. виступив проти партократії: *«Треба виступати. Не можна мовчати»*. 7 вересня 1961 року він виступив на партконференції Ленінського району м. Москви із закликом *«підсилити демократизацію виборів і широку змінюваність, відповідальність перед виборцями. Вилучити всі умови, які породжують порушення ленінських принципів і норм, зокрема, високі оклади, незмінюваність»*. Тобто він виступив проти нового культу — культу Хрущова. Він свідомо повстав, розуміючи, що позбудеться генеральського чину, керівництва кафедрою військової кібернетики, яку створив, усіх пов'язаних з цим благ, навіть пенсії. Більше того, він був запроторений у психіатричну лікарню.

Наприкінці 1968 Петро Григоренко написав працю «Про спеціальні психіатричні лікарні (дурдоми)», де першим поставив питання: *«Треба боротися за докорінну зміну системи експертизи й утримання хворих у СПЛ, за надання громадськості справжньої можливості контролювати умови утримання і лікування хворих у цих умовах»*. Згодом СССР, припертий доказами Григоренка та інших правозахисників, був змушений вийти з Міжнародної асоціації психіатрів, інакше б його виключили з відти за **використання психіатрії в політичних цілях**. З розпадом СССР це моторошне зло — **каральна психіатрія** — було подолане, значною мірою завдяки П. Григоренкові. До речі, в Росії знову починають використовувати каральну психіатрію в політичних цілях. Біймося, щоб цей політичний вірус не перекинувся і в Україну.

Доктор воєнно-історичних наук генерал Григоренко 1967 р. написав історико-публіцистичний памфлет «Приховування історичної правди — злочин перед народом!». (Відгук на книжку Некрича «1941. 22 июня»). **Він був першим істориком, який вказав на те, що колосальні поразки СССР у перший період радянсько-німецького зіткнення під час Другої світової війни були обумовлені не лише тотальним винищенням перед війною військових кадрів, а й головним чином тим, що СССР готувався до агресивної війни, нехтуючи обороною.**

Петро Григоренко, як ніхто інший, **порушив питання про національне гноблення в СССР**. Його виступи на захист євреїв, месхів, вірмен, німців Поволжя, чеченців та багатьох інших, його **безкомпромісна боротьба за право корінних мешканців Криму жити на рідній землі** зробили його не тільки героєм волелюбного кримсько-татарського народу, а й перетворили Петра Григоренка у символ боротьби за справжню рівноправність народів. Григоренко — **приклад справжнього інтернаціоналізму**. Син П. Григоренка Андрій у подячному листі Вам, пане Президенте, за указ від 5 березня написав: «Покийний генерал був і залишається **символом толерантності, символом**

істинного патріота, який не тільки не забуває про біль свого народу, але так само безкорисливо відгукується на біль інших народів. Саме такий вірець так гостро потрібен сьогодні не тільки українському народові, але й цілому світові, світові, що захльостується отруйною хвилею релігійної і національної нетерпимості». Україні зараз явно не вистачає таких борців за толерантність і міжетнічний мир. Тому **саме ім'я Григоренка і саме зараз Україна має підносити на належну висоту перед усім людством.**

У період «празької весни» **Григоренко підтримав демократичні перетворення в Чехословаччині,** був одним з авторів відкритого листа «До членів Комуністичної партії Чехословаччини, до всього чехословацького народу», у якому віталися зміни, що відбувалися в цій країні. Він також **написав листа Олександрові Дубчечку з порадами щодо можливої оборони країни у випадку радянської інтервенції** і передав його в чехословацьке посольство в Москві. Він виступив на захист учасників «демонстрації сімох» на Красній площі проти окупації Чехословаччини, він закликав громадян СРСР домагатися виведення військ із Чехословаччини.

Григоренкові належить честь організації і проведення **першого відкритого громадського мітингу опозиції.** На очах у розгублених кагебістів він виголосив промову, «вошедшую в нравственную и общественную историю страны» (Андрій Сахаров). На вшануванні письменника Олексія Костеріна в 1968 р. він звернувся до кримських татар: *«Перестаньте просити! Поверніть те, що належить вам по праву, але незаконно у вас відібрано».* На похороні О. Костеріна він сказав: *«Свобода буде! Демократія буде! Твій прах у Криму буде!».*

Він знав, що зруйнувати Імперію Зла зможе тільки Правда. У **самвидаві** ходило кілька праць Григоренка, окрім згаданих: «Думки душевнохворого», «Наші будні», «Дискримінація кримських татар продовжується», тюремний щоденник, він упорядкував самвидавний збірник «Памяти А. Е. Костерина», написав коментар, спрямований проти фальсифікації радянськими слідчими органами даних про втрати кримсько-татарського народу після депортації, підготував промову «Хто ж злочинці?». Самвидав став непереможною інформаційною мережею, яка зруйнувала дезінформаційну систему маніпулювання масами.

«Дисиденти» не організація, в них не було вождів, тому що кожен із них **ОСОБИСТІТЬ.** Григоренко не був «командувачем» чи безумовним авторитетом. Григоренкові, як кібернетикові, як докторові наук, було самоочевидним, що самвидав є персоналістичною самоорганізовувальною системою. Він підкреслював неієрархічність, а **особистісність.** Він був лише однією з **найяскравіших Особистостей цієї мережі.** Його власні риси відбивали найкраще в ній.

Навіть його антипод — генеральний жандарм Андропов — відзначав, що **Григоренкова енергія активізувала й радикалізувала кволу ліберальну інтелігенцію**. А його стратегічна думка відшукувала все нові форми спротиву ресталінізації країни. До речі, тепер у Росії почався новий етап ресталінізації, і її підтримують послідовні противники демократії і незалежності — комуністи України.

Петро Григоренко ще у 1968 р. ініціював дискусію про необхідність надати дисидентському рухові, що виникав, **організаційної форми, висунув ідею легалістичної, тобто відкритої правозахисної організації**. До речі, цю ідею не приймали Якір і Красін. Мовляв, зголосившись організацією, ми даємо КГБ перелік прізвищ для арештів і підставу для гучного процесу над «антисовєтською організацією». Але саме **відкритість, гласність** створила правозахисному рухові **величезний моральний авторитет** у суспільстві, в усьому світі. А керівництво ССРСР, не бажаючи аналогій з гучними груповими процесами 20–30-х років, не зважилося судити правозахисні організації: кожного її члена судили окремо. Уже після другого арешту П. Григоренка виникла «**Ініціативна група захисту прав людини в ССРСР**». Згодом, 1976 року, такими стали Гельсінкські групи. **Саме у ході спілкування Петра Григоренка і Миколи Руденка виникла ідея створити Українську Гельсінкську групу** (9.11.1976), а вже після неї виникли Литовська, Вірменська, Грузинська групи. Григоренко підкреслював, що УГГ, на відміну від Московської ГГ, окрім прав людини, **захищає ще й права нації**.

Недавно звільнившись з другого, п'ятирічного ув'язнення в психлікарні, у День конституції, 5 грудня 1976 року, Григоренко **мав мужність** узяти участь у традиційній мовчазній правозахисній демонстрації в Москві на Пушкінській площі, де виголосив стислу промову: *«Спасибі всім, хто прийшов сюди шанувати пам'ять мільйонів безневинно знищених людей! Спасибі усім вам і за те, що ви своєю присутністю тут висловили солідарність із в'язнями сумління!»*

Генерал разом зі своїми земляками в діаспорі **закладав фундамент відродження незалежної і демократичної України**. Опинившись у вигнанні, він створив і очолив **Закордонне представництво Української Гельсінкської групи**, яке фактично стало неофіційним посольством незалежної України ще задовго до її появи на політичній карті світу. Великою мірою завдяки ЗП УГГ, особисто Григоренкові, **український правозахисний рух вийшов на міжнародну арену**. Після 1917–1920 років світ забув про Україну. Завдяки правозахисному рухові, завдяки Григоренкові світ дізнавався про Україну, яка є і яка бореться за права людини і за свою незалежність. **Це був геніяльний здогад: поставити український національний інтерес на міжнародну правову основу, у контекст протиборства демократичного Захо-**

ду з тоталітарним Сходом. Цей шлях виявився правильним: усього за півтора десятиліття Україна стала вільною — без національно-визвольної війни, без насильства.

Григоренко був провідником геніальної ідеї Юрія Орлова **трансформувати капітулянтський з боку Заходу «детант» (відпруження) у точку опори для правозахисного руху**. Як підкреслює сам Орлов, *«центральною фігурою для нас був генерал-майор Петро Григоренко»*. Перед Григоренком відчинялися двері кабінетів президентів США, лідерів держав Європи. Знаменитий вислів Рейгана про «Імперію Зла» виник не без впливу листів і заяв Григоренка. Аж совецька окупація Афганістану примусила США зупинити мюнхенську політику «детантизму», викрити Москву як міжнародного жандарма, фактично зірвати міжнародні Олімпійські ігри 1980 року в Москві.

Григоренко об'їздив майже всі країни Європи. Однією з цілей його було **створення там Гельсінкських груп**. Вони ставали громадським опором капітулянтській політиці тамтешніх урядів, вони тиснули на свої уряди і уряд СРСР вимогами дотримання гельсінкських домовленостей. **Найбільшою мірою завдяки стратегічному політичному розумові Григоренка та його особистій популярності в світі Гельсінкський рух став міжнародним.**

У 1980 році, вже будучи тяжко хворим, Григоренко подорожував Європою, готуючи ґрунт до Мадридської конференції НБСЄ. Він тримався лише духом, почуттям обов'язку. Його позиція була радикальною: **Захід мусить вимагати від СРСР шанувати права людини**. Якщо людей будуть і далі переслідувати за участь у гельсінкському русі, то **Захід мусить розірвати Гельсінкські угоди**. Ясна річ, мова йшла про контроль за дотриманням Гельсінкських угод, про ультимативну позицію Заходу, яку опісля таки посів президент США Рональд Рейган.

Григоренко переконав українську діаспору, що в той час саме **легалізм, гласність, література самвидаву стали головним інструментом у боротьбі з тоталітарним советським режимом**. Він підтримав діяльність Вашингтонського Комітету Гельсінкських Гарантій для України. Разом з Надією Світличною він налагодив видання «Вісника репресій в Україні», який видавався українською і англійською мовами. Його матеріали передавалися в Україну радіостанцією «Свобода». Це було потужне кайло, яке разом з іншими чинниками доконало советську імперію.

За дорученням УГГ, СКВУ, Литовського, Латиського, Білоруського Світового Конгресів Григоренко **представив в ООН Акт про деколонізацію СРСР**. Тим самим він вибивав з рук Кремля його важливу козирну карту — лицемірну підтримку боротьби колоніальних

народів за свою незалежність (у той час як у самому ССРСР було 100 колоніальних народів!). Деколонізація ССРСР здавалася неймовірною в 1980 році. Згадаймо: навіть у 1989–1990 роках президент США Буш-старший, прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер висловлювалися проти незалежності України. Але деколонізація стала реальністю через десять років. Тому що світова політична думка була вже підготована виступами дисидентів різних республік, у т. ч. Григоренка.

П. Григоренко постійно домагався **єдності боротьби всіх націй ССРСР проти імперії**. Зокрема, він постійно підкреслював, що без підтримки росіян деколонізація ССРСР неможлива. Така позиція викликала постійні атаки проти Григоренка. Закордонних українців шокувало твердження Григоренка, що й самі росіяни є рабами імперії, і в цьому сенсі ССРСР не є російською імперією, бо є імперією партократії: *«Ця імперія є загрозою для всього світу. Тому боротьба за її деколонізацію не може бути справою однієї нації. Це завдання всього світу»*. Більшість політичних партій діаспори прийняла цю лінію, посилаючись на писання Л. Полтави, тобто на позицію ОУН 40-х років. І сьогодні без підтримки російських демократів неможливий ефективний опір п'ятій колонії Путіна. Жаль, що російська інтелігенція в Україні, а тим паче в самій Росії (окрім окремих особистостей, як-от Валерія Новодворська), не доростає до цієї архіважливої ідеї. Жаль, не всі українці розуміють, що будь-яка русофобія сприяє п'ятій колонії.

Навіть і в смерті своїй Григоренкові вдалося об'єднати людей з різними поглядами. На похороні у Бавд-Бруку були українці і росіяни, вірмени і євреї, кримські татари і корінні американці, християни різних конфесій, іудеї і мусульмани.

Його боротьба за універсальні права людини не тільки не суперечила здоровому національному патріотизмові, а навпаки, сприяла їй і додавала поваги у світі. Бо до людства можна належати лише через певну націю, певну культуру. Одного разу, ще в підлітковому віці, він, усвідомивши себе українцем, не забув цього навіть і в той час, коли вважав себе комуністом. Як і Тарас Шевченко, він виїхав з України підлітком, але не піддався русифікації. Через усе життя він проніс Україну в серці. **Це прекрасний приклад для денаціоналізованих українців поза Україною, та й у самій Україні.**

Григоренко **відкривав і вказував іншим людям дорогу до добра**. Головна думка спогадів Григоренка «У підпіллі можна зустріти тільки щурів...» (вони видавалися кількома мовами): добро не може народитися від злочину; людина має право жертвувати тільки собою, а не кимось ще; немає і не може бути в світі ідеї, яка виправдовувала б одну безневинну сльозу. Ці спогади — його сповідь. Він здобувся на **каят-**

тя за участь у комуністичній партії. На таку сповідь потрібна чимала мужність. Він повернувся до віри свого дитинства — і це теж добрий шлях для інших.

У 70–80-х роках ХХ ст. Петро Григоренко був найпопулярнішим у світі українцем. Він представляв Україну з найкращого боку, бо сам був людиною найвищих моральних чеснот і самовідданого громадянського служіння. Його безстрашність і почуття гідності запалювали інших людей.

Петро Григоренко — **Особистість планетарного масштабу. Він підносить престиж України на міжнародний рівень.** Не розуміють, не хочуть сприймати цього хіба ті люди, які зацікавлені тримати Україну на провінційному рівні. Свідомі ж українці тішаться, що був такий Великий Українець — генерал Петро Григоренко. І хай молоді люди знають, що **належати до нації Петра Григоренка — це престижно, це почесно.** На прикладі цієї справді героїчної постаті слід виховувати молоде покоління громадян України.

Український народ, наше життєве середовище в результаті проведених над нами в ХХ столітті чужинецькою владою жорстоких соціальних і економічних експериментів, опертих на «економічне вчення» Карла Маркса та «теорію пролетарської революції» Фрідріха Енгельса, зазнали непоправних утрат, унаслідок чого виникла загроза самому нашому існуванню на своїй землі.

Упровадження в практику мертвонародженої Марксової теорії додаткової вартості (яка нібито зумовлюється експлуатацією м'язових зусиль робітника), призвело до винищення мільйонів людей у концтаборах, трудових арміях та колгоспах, до виснаження ґрунтів і природних ресурсів.

Насправді додаткова вартість, капітал — ця справжня енергія прогресу — створюється винятково сонячною енергією, насамперед через фотосинтез, і нагромаджується у злаках. Бо справді: коваль з 20 кг заліза викує не більше 20 кг цвяхів, а селянин, укинувши зерна в ґрунт, збере 20 зернят, а то й 100. Промисловість уже вичерпує

УКРАЇНСЬКИЙ

ШЛЯХ

(МИКОЛА

РУДЕНКО)*

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 178–180.

сонячну енергію, законсервовану впродовж мільйонів років у вигляді нафти, газу, вугілля. А приростає вона на Землі насамперед через рослини. Урожай, вітер, морські прибої, атмосферні опади, які наповнюють ріки, — це фактично невичерпні джерела сонячної енергії для людства, якщо воно розумно й ощадливо ними порядкуватиме. Або ж його чекає загибель.

На цю фундаментальну помилку вказав Марксові геніальний український учений Сергій Подолинський. Маркс визнав свою помилку — в останньому абзаці IV тому свого «Капіталу», але його друг Фрідріх Енгельс так і не опублікував його. Рідко хто з «марксистів» дочитував Маркса до кінця...

Народився Сергій Андрійович Подолинський 19(31) липня 1850 року в селі Ярославці Звенигородського повіту на Київщині (тепер Шполянського району Черкаської обл.). Закінчивши природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету зі званням кандидата наук, він захистив дисертацію та отримав диплом лікаря у Бреславському (тепер Вроцлавському) університеті (1878). Працював у періодиці: журнал «Вперед» та «Киевский телеграф»; видавав спільно з М. Драгомановим та М. Павликом часопис «Громада». Його перу належить кілька політичних розвідок. Іван Франко назвав монографії С. Подолинського — «Ремесла і фабрики на Україні» та «Здоров'я людей на Україні» (1877) — «книгами, якими б могла похвалитися кожда нація». Та найбільшу славу вченому принесла робота «Людська праця та розподіл енергії». Її було опубліковано в Росії, Німеччині, Італії та Франції. Тут порушено планетарні проблеми світової енергетики, вказано нові шляхи перетворення сонячного світла. Український учений, економіст-природознавець не лише по-новому збагнув сенс людської праці («свідоме нагромадження сонячної енергії на Землі»), а й дав поштовх для виникнення цілої науки — про ноосферу В. І. Вернадського.

Царська охранка переслідувала вченого. Він тяжко захворів і з «прогресивним паралічем мозку» був перевезений матір'ю весною 1885 року до Києва.

Помер Сергій Подолинський 30 червня (12 липня) 1891 року. Його поховано на Аскольдовій могилі. Нині тлін покоїться на Звіринецькому кладовищі.

(Микола Шудря, письменник, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка).

Українські вчені й мислителі XIX і XX століть прозирали добрий шлях у майбутнє людства. Опертий на «економічну таблицю» французького вченого-фізіократа XVIII ст. Франсуа Кене науковий доробок українця Сергія Подолинського розвивав Володимир Вернадський —

перший президент Української Академії наук. Незалежно від них до тих само висновків прийшов у 60-х роках письменник, філософ і правозахисник Микола Руденко. Книга його вибраних економічних праць *«Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії»*. – К.: Молодь, 1998. — 528 с. — плід сорокалітніх роздумів над законами природи, які сприяють економічному процвітання. Вона викликала жвавий інтерес у суспільстві.

Щоб наростав загальносуспільний прогрес, пише М. Руденко, у сільському господарстві завжди має залишатися не менше, ніж $3/5$ виробленої ним продукції, а $2/5$ мають порівну розподілятися між промисловістю і державою. Сільськогосподарські виробники продукції $1/5$ частину прибутку мають витратити на поліпшення ґрунтів, захист від ерозії, придбання добрив тощо. Інша п'ята частина вкладається у тваринництво, яке дає їй органічне добриво. Ще $1/5$ витрачається хліборобами на свої потреби та на відновлення засобів виробництва. Лише за такого розподілу здатна вироблятися і нагромаджуватися енергія прогресу. Вона виробляється ґрунтом, який прогресивно збагачується і таким чином нарощує врожайність.

Якщо держава починає живосилом втручатися в розподіл збіжжя і залишає селу лише 2 одиниці фотосинтезу, то хліба, як правило, хлібороби для себе не мають (вони голодують або прохарчовуються біля своєї худоби — коренеплодами й молоком), а ґрунти втрачають родючість.

Науковий доробок українських учених дає підставу говорити про існування оригінальної української економічної школи, яка опирається на фізичну економію — учення про енергію прогресу. Історик Олена Апанович (померла 21.02.2000) у брошурі *«Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей С. Подолинського та В. Вернадського»* — Севастополь: Дзвін Севастополя. — 1999. — 26 с., доводить, що ми, українці, завжди жили у згоді з Богом, з Матір'ю-природою, доки безбожний чужинецький комунізм не зруйнував наш спосіб життя. Тож знаменно, що це вчення розвивається саме на українській, цій споконвіку хліборобській землі. Може, це і є шлях до української цивілізації, яку пророкував Тарас: *«Встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить...»*

Виходячи з цього, українські науковці — прихильники цілісного вчення про людину, природу і космос — з ініціативи Миколи Руденка створили 3 березня 1999 року громадську організацію — Наукове товариство імені Сергія Подолинського — для розвитку й поширення фізичної економії та запровадження її у суспільні відносини. Воно зареєстроване під № 0229-99 Г.О. Київським управлінням юстиції 29 жовтня 1999 року.

Товариство поставило своїм завданням дбайливе збереження та розвиток світоглядних ідей і методологічних традицій національної економічної школи, виховання, особливо в молоді, ощадливого, господарського ставлення до природного середовища задля забезпечення тривалого і безпечного життя людства на Землі, виховання в українського народу переконання, що найбільшим його багатством і основою економічного процвітання є дана нам Богом земля.

Дійсного члена Української Вільної Академії, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Миколу Руденка обрано Почесним Головою Товариства. Очолює Товариство доктор економічних наук Володимир Шевчук. Товариство сформувало план дій. Найважливішими своїми завданнями Товариство визначило пропаганду знань про фізичну економію, тому постановило на всю потужність використати ювілей — 150-річчя з дня народження С. А. Подолинського. Члени Товариства організували низку виступів по радіо й телебаченню, у пресі (М. Руденко, І. Власенко, В. Шевчук, Л. Корнійчук, М. Шудря, Н. Федосова). Члени Товариства читають лекції студентам.

15 грудня 1999 року в Будинку літератора з ініціативи Почесного Голови НТП Миколи Руденка відбулися Відкриті збори, що стали своєрідною презентацією Товариства. Другою значною акцією Товариства були Урочисті збори НТП 17 липня 2000 року в Будинку літератора з нагоди 150-річчя з дня народження С. А. Подолинського. 7 грудня 2000 року Товариство разом з Київським Національним Економічним Університетом провело Міжнародну наукову конференцію, присвячену 150-річчю від дня народження С. А. Подолинського «Учення Сергія Подолинського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива», матеріали якої вийшли окремою брошурою.

Восени 2000 року вийшла книга: *Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд. Л. Я. Корнійчук.* — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с. Це вперше в Україні член Товариства, професор Київського національного економічного університету Людмила Яківна Корнійчук збирила під однією обкладинкою найважливіші економічні праці Сергія Подолинського. Передмова до неї скомпонована з праць М. Руденка.

Укрпошта за нашим поданням видала конверт з портретом Сергія Подолинського.

Товариство разом з Національною Спілкою письменників України, Республіканською Християнською партією та Київським міським будинком учителя скликало на Миколи, 19 грудня, Урочисті збори громадськості м. Києва з нагоди 80-річчя Миколи Руденка, якому в цей день за нашим та Спілки письменників клопотанням присвоєно звання Герой України.

Століттями наші предки боролися за волю оружною рукою, але без тривких успіхів. І ось за всі роки неволі й неслави Господь нарешті змилосердився над Україною і дає нам можливість визволитися мирно, без крові. Гріх був би непростимий перед предками і нащадками і сором великий перед іншими народами, якби ми не скористалися цією рідкісною в історії нагодою.

Мало проголосити незалежність, її треба ще утвердити. Хто ж виводитиме Україну з неволі, із тюрми? Маємо вибрати провідника, який не схибить, не заведе нас на манівці в такий складний час. Це має бути надійна людина, яка не лукавила й не гнулася. куди вітер подме, яка усім своїм життям довела вірність справі нашої незалежності. Я знаю таку людину — це Левко Лук'яненко. Він народився 1928 року на Чернігівщині, але коли в 1944 році хлопців забирали на війну, то його записали 1927-м. 16-річним він пройшов вишкіл у Житомирі, потім завезли його на фронт, але в бій не кинули. Чепуренька Австрія, де він служив, захопила його високим рівнем цивілізації, високою культурою сільського господарства на значно гірших, ніж у нас, землях. Там і задумався, чому ми, українці, живемо так погано? Та тому, що Україна — колонія! Так почала визрівати думка боротися за визволення України.

1949 року Левка перевели служити до Азербайджану. Там закінчив середню школу та школу офіцерів, 1953 року вступив до Московського університету на юридичний факультет, а 1958-го почав працювати на Львівщині адвокатом. Там він і став до політичної боротьби.

Першим в Україні Лук'яненко збагнув, що в годину поразки потрібно братися до нових методів боротьби — правозахисних. Створюючи Українську робітничо-селянську спілку, поклав в основу її програми ст. 17 Конституції УРСР, яка «гарантувала» Україні право на вихід із СРСР шляхом референдуму. За цю цілком законну ідею він був засуджений до страти... 73 доби провів у камері смертників, після чого смертна кара була замінена 15-ма роками ув'язнення. Хоч ув'язнення було тяжким фізично, зате він опинився в середовищі, де не треба було кривити душею: тут були зібрані однодумці й люди різних поглядів, різних національностей з величезним досвідом боротьби за волю. Концтабори були свого роду заповідниками свободи слова.

ДОЛЯ УКРАЇНИ —

ЙОГО ДОЛЯ

(ЛЕВКО

ЛУК'ЯНЕНКО)*

* Друк. за: Радянська Житомирщина. — 1991. — № 199(16.967), 29 листопада.

Вийшовши на волю, Лук'яненко в 1976 році разом з іншими найчеснішими людьми України створив правозахисну організацію — Українську Гельсінкську групу, яка виявляла порушення прав людини й нації і оприлюднювала їх. Це від неї бере свої витoki Українська республіканська партія, яку нині очолює Лук'яненко.

Усі члени групи були репресовані, в тому числі й я. Мені довелося більше двох років провести в одній камері з Лук'яненком. Його врівноваженість, розважливність, подиву гідний спокій засвідчували, що ця людина має рідкісно сильну вдачу. У нього ніколи не було проблем: що робити? Була проблема: як боротися в умовах, у яких боротися, здавалося, було вже неможливо. І от у концтаборі він зумів написати й зібрати підписи 18-х політ'язнів під зверненням до ООН із пропозицією зареєструвати Україну як колонію. Заява ця засвідчила перед світом, що Україна ще не вмерла.

Нас, правозахисників, позвільняли в 1988–1989 році. Господь дарував цьому чоловікові величезний заряд енергії. Це потужний мотор, генератор ідей — і при цьому людина врівноважена, розважлива, спокійна, з доброю, я сказав би, голубиною душею. Хто послухає Левка Лук'яненка — той стає його прихильником.

Отже, Лук'яненко ще 30 років тому висунув ідею мирного, ненасильницького здобуття незалежності шляхом референдуму — і ця ідея тепер здійснюється. Він вистраждав цей референдум як ніхто інший. Самостійна Україна — це мета його життя. Символічно, що Акт про незалежність написав саме Лук'яненко і що проголошений він був саме в день його народження — 24 серпня, бо його доля — це доля України, яка виходить із тюрми народів.

Ось основні положення програми кандидата в Президенти України Левка Лук'яненка.

Кандидат вважає, що п'яти років достатньо, щоб Україна стала розвинутою європейською державою. Як цього досягти? Україну врятують лише радикальні реформи. А тому першими кроками його як президента були б:

- формування уряду народної довіри. Він має формуватися не на партійній основі, а зі спеціалістів — поборників ідеї незалежності. Переформування управлінського апарату передбачає зміну стратегічно-го напрямку діяльності, а не чистку;

- Україна донині відраховувала близько 100 млрд карбованців щорічно центрові, валюта за українську продукцію донині йде до Москви. Це буде припинене негайно;

- факти роздержавлення і приватизації, що розпочалися в умовах панування КПРС, мають бути переглянуті, бо економіка значною мірою опинилася в руках «тіньовиків», привласнена колишньою пар-

тійною номенклатурою і мафією; у зв'язку з цим слід негайно ввести індексацію прибутків.

Упродовж перших трьох місяців Україна має взяти повний контроль над власним життям. Для цього потрібно:

- створити національну гвардію, службу національної безпеки, прикордонну службу, митницю, підпорядкувати військо республіці;

- приватизувати торгівлю і сферу обслуговування, розпочати приватизацію підприємств. Усе державне майно, яке підлягає приватизації, розподіляється в обмін на цінні папери, якими безкоштовно наділятимуться всі громадяни України. Цієї ж зими проводиться земельна реформа з тим, щоб усі, хто бажає, насамперед селяни, могли створити приватні або кооперативні господарства. Держава сприяє їм технікою, позиками;

- розробляється та приймається нова конституція України, на основі якої проводяться вибори до Рад усіх рівнів.

Упродовж першого року Україна твердо стає на ноги. Створюється надійна демократична влада. Люди одержують рівні економічні й політичні права, непрацевдатні — державний захист. Запроваджується власна валюта з безумовним захистом заощаджень громадян. Завершується формування власного економічного простору, реалізується програма державної підтримки приватного підприємництва та реформа податкової і бюджетної систем, зменшуються податки з населення, а центр ваги бюджетної системи зміщується на користь місцевих бюджетів. Завершується земельна реформа — земля передається у власність громадян України, насамперед селян, з правом продажу її через 10 років. Запроваджується багатокладність (колгоспне, приватне, кооперативне господарювання). Земля передається селянам безплатно, податок установлюється диференційований, здійснюється контроль за ефективним використанням землі. Держава налагоджує закупівлю та випуск малої техніки, сприяє створенню малих підприємств для переробки сільгосппродукції, організовує підготовку кадрів для фермерських господарств.

Протягом року завершується реорганізація державної влади та управління, налагоджуються дипломатичні взаємини з іншими державами. Упродовж трьох років налагоджується система зовнішньо-економічних зв'язків. Забезпечується внутрішня і часткова зовнішня конвертованість валюти. Держава усувається від підприємницької діяльності й адміністративного втручання в економіку. Економіка переорієнтовується на задоволення соціальних потреб. Досягається її стабілізація.

Протягом п'яти років Україна стає вільною демократичною, багатою країною. Держава субсидує оздоровлення життєвого середовища, заохочує екологічно чисті виробництва. Українська держава

долучається до міжнародних угод із прав людини, сприяє відродженню національних культур, мов, церков. Система освіти і виховання переорієнтовуються на національні та вселюдські цінності. Громадянам України забезпечується середньоєвропейський рівень життя.

Хтось зауважить, що програми кандидатів схожі між собою. Але 1 грудня ми маємо вибрати не так програму, як особистість, якій можемо довірити свою долю і долю України. А головним нашим кандидатом буде незалежність. Тож не помилімося!

СВІДЧИТЬ

ОЛЕНА

АПАНОВИЧ

Виступ на «Липневих читаннях» в Інституті літератури 2002 року

ри Ташанської середньої школи на Переяславщині. А мав би потрапити 6 липня 1972 («Раніше сядеш — раніше вийдеш», — жартують в'язні). Оскільки це я завозив до друкарки Раї на станцію Немішаєве папір і копіювальний папір для друкування «Відкритого листа до членів ЦК КПРС і ЦК КП України» Василя Лісового, то й мав забирати в неї віддруковані екземпляри. Та оскільки я вже мусив вибратися зі студентського гуртожитку, то сказав Лісовому, що приїду в Немішаєве зі своєї Житомирщини, заберу листа до свого села, зроблю конверти зі шпалери, приїду до Києва і розішлю його. Але Лісовий велів мені не приїздити: «Самі впораємося». Поїхав Євген Пронюк — і його в дорозі заарештували з кипкою віддрукованого листа...

Та я хочу повести сьогодні мову не про себе, а про одну з «вичищених» з Інституту історії АН УРСР — Олену Михайлівну Апанович, яку в 60-х роках не дарма називали чи не «єдиним мужчиною в українській історичній науці».

У рамках програми Харківської правозахисної групи я маю вже до 150 записів автобіографічних розповідей колишніх політв'язнів та дисидентів. У серпні 1999 року я записав і Олену Михайлівну. Вона

Слід би подякувати російському президентові Путіну, що він знайшов термін на означення того, що відбувалося в академічних інститутах Києва 30 років тому. Це була «зачистка». Вичищення українського елемента з науки.

Я не був науковцем. Я того 1972 року щойно закінчив філологічний факультет Київського університету і потрапив під «зачистку» 5 березня 1973 року як учитель української мови та літератури

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 181–189.

померла 21 лютого 2000 року. До її сороковин мені вдалося опублікувати в журналі «Політика і культура» № 10(45) 2000 року фрагменти її розповіді. Але сьогодні хочу оприлюднити інші фрагменти: як її «вичищали» з науки та як згодом поновлювали.

Олена Михайлівна розповідає, що влітку 1972 року її відкликав із відпустки академік Скаба Андрій Данилович, секретар ЦК КПУ з ідеології. «Він мені, пам'ятаю, якісь завдання давав. А я кажу, що вже мусять другу путівку здавати. А він мені в обличчя розсміявся і каже: «Нічого, третю купите!» А мене викликали просто для того, щоб звільнити.

А потім у вересні нас із Оленою Станіславівною Компан викликали на профспілкові збори Інституту історії. (Михайло Брайчевський уже на той час повернувся в Інститут археології і там його на кілька днів раніше за нас звільнили.)

Мені вже розповіли, що перед зборами засідав профком інституту. Голова профкому (його прізвище я недавно відновила) каже, що це ж «сорняк» (це про нас), що це треба з корінням виривати. І на основі рішення профкому відбуваються ті збори. Я кажу: «Олено Станіславівно, майте на увазі, що вже все вирішено, то давайте нічого не говорити. Без дискусій». Я так у вікно дивилася, а той голова профкому все до нас звертається. І Олена Станіславівна не витримала, щось сказала. А тому голові профкому потрібні були наші висловлювання, чи що. І вони проголосували одностайно. Ніхто не протестував. Лише один у 1995 році на презентації моєї книжки каюся, що ми Олену Михайлівну не підтримали.

Це було у вересні 1972 року. Ярослав Дзира пам'ятає дату, у нього пам'ять цупка на дати.

Коли я побачила на дошці оголошень наказ цього Скаби, якого я називала «запрограмованим роботом» (це взагалі така людина, «невисник націоналістів», як він казав, і нас він ненавидів), — так я коли прочитала, кинулася тоді на третій поверх до Федора Павловича Шевченка, який тоді був директором Інституту. Його знімав секретаріат... Так я кинулася, щоб просто поговорити, цей біль зняти, а він так подивився й каже: «Я ж нічого, Лена, не можу зробити». (Він з сорок четвертого року нас по іменах називав.) Бачу, що він складає книжки, і пригадала, що його раніше за нас звільнили. А потім говорили, що це двоє націоналістів зібралися на якусь нараду».

Далі Олена Апанович розповідає, як було заборонено навіть згадувати її ім'я в публікаціях, не можна було покликатися на її праці. Її прийняли в Центральну наукову бібліотеку старшим науковим співробітником. «Прийшов до мене в бібліотеку такий Гапусенко, співробітник Інституту історії. Показує мені свій рукопис — він написав статтю з історіографії козацтва. Козацтво вже тоді було ідеологічним криміналом.

Але йому, мабуть, замовили цю статтю. Гапусенко мені каже: «Олена Михайлівно, от подивіться: у мене тут було ваше прізвище, а мені його викреслили». А я кажу: «То ваша проблема. Якщо ви пишете статтю з історіографії козацтва, то не можете мене викреслити з історіографії. Я ж пишу на цю тему, є моя книжка «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», видана «Науковою думкою» 1969 року. Ви можете мене покритикувати, але не замовчати. Бо це вже буде не наука».

«На наукові конференції мене намагалися не пускати, я їздила хіба в Москву, в Ленінград. Там я могла виступати, там мої виступи друкували в матеріалах конференцій. А в Україні — ні».

Справді, подивімося видання: *Олена Михайлівна Апанович: Біобібліографічний показчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) / Упорядник С. Данилевич. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. — 79 с.* Воно вийшло ще за життя Олени Михайлівни. Якщо до 1972 року в неї щороку було по десятку—два публікацій, то 1973 року — жодної, 1974 — одна в Москві, 1975 — одна в газеті «Молодь України», 1976 — по одній у Москві і Ленінграді, 1977 — одна в Ленінграді... І так аж до «перебудови». А з 1988 — їх уже по кілька десятків щороку.

Треба було писати історію ЦНБ. О. М. Апанович написала найважливішу частину — про період її створення. «Ви ж знаєте, що бібліотека була створена 1918 року, за гетьмана Павла Скоропадського, а придумали, що 1919-го. Всі сміялися з нас!» Академік Бабій викреслив її ім'я як співавтора. «У нього вже була частина мого рукопису. Я була така безправна... Та потім він мене викликає і каже: “Я був ТАМ”. ЦК називали “хатою”, а він був ТАМ — у КГБ, так я зрозуміла. І розповідає мені, що оскільки я така “одиозная фігура”, “меченый атом”, як нас називали, тому що ми під наглядом КГБ були, — саме тому він вирішив не робити це без санкції, на випадок, якщо я буду протестувати, чи що. А вони йому сказали, що не треба цього робити. Бо в журналі “Сучасність” за кордоном пишуть, що я ходжу без роботи. “А ми покажемо, що вона друкується!” Треба було дати “відсіч ворогам”. Таким чином я залишилася в авторах історії ЦНБ». (Це видання: *История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / С. К. Гутянский, Е. М. Апанович, Е. М. Кравец и др. — К.: Наукова думка, 1979. — 227 с.*)

Далі йде простора історія книжки *В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович; АН УССР. — К.: Наукова думка, 1984. — 235 с.* Друге, виправлене і доповнене, видання, 1988 р. Цю історію білоруска Апанович розповідала почасти російською мовою — так її й цитуємо. Дещо переказуємо скорочено.

Працюючи над Історією ЦНБ, Олена Михайлівна знайшла щоденник В. Вернадського і розповіла про це ботаніку з Чернівців Стойку

Степанові Михайловичу: «Ви знаєте, якось треба так зробити, щоб знайшлася якась людина, яка б займала високий пост, трошки розумілася в цінностях науки і розуміла, що це таке». А якраз виступав Костянтин Меркурійович Ситник, який був наглядачем, куратором бібліотеки. Я побачила, як він гарно виступає, і сказала Стойкові, що до нього важко потрапити. А Стойко каже, що разом з Ситником учився, що він пише для нього статті, які Ситник навіть не читає, а сам нічого не написав. Він обіцяв з ним поговорити. Вже збирався виїжджати, але через це спеціально вирішив залишитися.

Стойко поговорив із Ситником, і через два тижні я таки до нього потрапила і розповіла про свою знахідку. То він встав, потиснув мені руку і висловив мені вдячність від науки, бо треба починати піднімати Вернадського, споруджувати йому пам'ятник, бо Вернадському пам'ятник є тільки в Москві на кладовищі. І запитав мою думку як спеціаліста. Я сказала, що надрукувати цей щоденник ми не можемо, тому що там є такі місця... Але я думаю, що треба написати статтю, в якій дуже поширено давати цитати, які можна, бо інакше не пропустять. Кажу: «Може, Москва допоможе?» — «Ні-ні, ні в якому разі! Це ми повинні видавати».

А перед тим мене вже хотіли звільнити з ЦНБ. Та цей Ситник пише папірець, щоби включити в план роботи Апанович підготовку книжки про Вернадського. І їм довелося поступитися. Мої друзі казали, що я врятувала Вернадського, а Вернадський мене врятував для науки, бо вже був підписаний наказ про моє звільнення з бібліотеки.

Стойко сказав, що напише про біосферу Вернадського. Ситник мені підказав подивитися, які ще є матеріяли. Я знайшла масу документів. Складається колективна монографія, з двох частин. Я написала 100 сторінок. Тоді Стойко Степан Михайлович каже: «Олено Михайлівно, зробимо книжку. Думає, що брошура вийде, а коли є матеріял, то можна книжку зробити». Я півроку сиділа над матеріялами і написала вже, по суті, першу частину. Я вивчала біографію, збирала по крупинках... Пізніше, за перебудови, я написала статті, доводячи його українську ментальність. — Ви ж знаєте, що він нащадок запорозьких козаків? Це по батьковій лінії, а по материній — з української козацької старшини».

Олена Михайлівна написала для «Комсомольской правды», яку тоді редагував Аджубей, статтю про В. Вернадського. «Я пригласила Федора Вольвача, чтобы сделал примечания как биогеохимик. Сытник прочитал статью, ему понравился мой текст, и он говорит, что ее надо скорее давать в печать. Он подписал как соавтор».

«Книгу мы издали так. Сначала договорились, что первую часть документа, где много латыни, подготовит закарпатец ботаник Стойко. Он знает латынь, знает термины Вернадского. Он увиливал, а я его просто за шиворот привлекала, чтобы он тоже помогал. Договорились

так, что первая часть будет Сытнику — сто страниц о связях Вернадского с Украиной, а второй раздел, учение Вернадского о живом веществе — Стойко, а я открыла дневник и работы Вернадского. Москвичи были в восторге — они не знали об этом. Стойко говорит: «Олено Михайлівно, щоб це скоріше вийшло, віддайте цей розділ директору, Сытнику, который вообще ничего не делал — чтобы он не препятствовал». Я настолько была возмущена, что сказала: «Так что, вы хотите, чтобы я была литературным негром?» Я так была возмущена — друг называется! Так дальше Сытник говорит: «Не надо, чтобы было по разделам — пусть будут общие авторы». Потому что все поймут, что так написать, как я, ботаник Сытник не мог...

Но самое интересное вот что, слушайте. Введение должен был написать академик Борис Патон. И я подготовила это введение. Причем Сытник первый стоит как соавтор — всегда же начальство сначала. А я настолько хотела, чтобы эта книжка была издана... Я с братом советовалась, как мне сказать, если Сытник будет стесняться, то я готова, чтобы моей фамилии не было — лишь бы только она вышла. И еще мы с Мишей советовались, как сделать так, чтобы его, Сытника, не оскорбить. А он — совершенно спокойно... Это я вам просто так хочу сказать... Это такая сторона дела, о которой я нигде не писала и никому не рассказывала. Но это нравы этого ничтожества, который академика Миколу Холодного уничтожил, академика Дмитра Зерова уничтожил, а потом хвалился, что он именем Холодного назвал институт. Холодный — это друг Вернадского. Я все это по материалам знаю.

И вот Патон должен был подписать введение, которое я написала. Приезжает Патон на заседание Президиума. Как раз тогда говорили о биосферных заповедниках. Патон никак не хотел брать на себя эти биосферные заповедники. А доклад должны были делать Сытник и Стойко. Президент Патон отказался подписать введение к книге. Когда он отказался, то Сытник заявил Стойко: «Вы знаете, я тоже не буду соавтором книги — я буду вас поддерживать». Значит, уже побоялся, понимаете? Наша библиотека близко от Президиума, и этот Стойко Степан Михайлович пришел в перерыве ко мне и спрашивает, что же делать. Я говорю: «Вы должны уговорить Сытника, чтобы он не уходил из авторов, иначе книга не выйдет. Вы представляете, какая подлая жизнь у нас — в других странах борются против плагиата, против присвоения авторства, а мы умоляем его, чтобы он был в авторах. Какая страшная жизнь у нас, как перевернуты все ценности!»

Стойко после этого возвращается поздно (а я, как всегда, вечером работала) и говорит: «Елена Михайловна, такая победа!» Оказывается, что Стойко (он доктор наук, работал во Львовском филиале Института ботаники, которым руководил Сытник) второй раз выступал на

засіданні Президиума. Он говорить: «Я знав, що Цицерон учив, що якщо ви виступаєте, то повинні спочатку привернути увагу слухача яким-то таким ударом, щоб його поразити, — а потім ви можете говорити що угодно, вас уже будуть слухати. І я це застосував. Я сказав, що наша Академія опоздала на двадцять років. Двадцять років тому в Чехословаччині вийшла книжка по цій проблемі, дуже детальна монографія. І всі захопилися. А так — сидять, одні правлять верстку, там же багато людей різних спеціальностей — і математики, і хіміки. А інші відкрито сплять. І я тут застосував цей прийом — я сказав, коли мова йшла про біосферні заповідники, “що найвідоміший природознавець ХХ століття Володимир Іванович Вернадський розробив не тільки вчення про біосферу, а й про біосферні заповідники. Зараз ці заповідники практично розробляються в багатьох країнах світу. А саму практичну розробку було зроблено, на жаль, не в нас, не від нас вона пішла по світу, а до нас прийшла з Парижа”. І всі захопилися. І тоді Патон змушений був погодитися на ці біосферні заповідники. Тоді він уже і нашу рукопис взяв подивитися. Про введення уже не говорилося — ми його ім'я зняли. Але він уже погодився благополучно к книзі. Тоді і Ситник залишився як співавтор. Звичайно, книга пішла».

Але пізніше з цим Стойком я взагалі не хотіла справу мати, бо це, по-перше, він запропонував, щоб його ім'я під книгою не було. Коли книга вже була майже готова, зробили таку рекламу з його портретом. Українською, російською і англійською мовами. Поніс він її якось клерку з Президії АН, функціонеру якомусь нікчемному, який керував їхнім інститутом. А той каже: «А чого ви зв'язалися з Апановичем? За нею ж слідкує КГБ! Підійдіть до Ситника, щоб він викреслив її ім'я». І це він мені по телефону дзвонить. Я кажу: «І ви пішли?» — «Я пішов, але Ситника не було». Ви уявляєте? Друг називається! Після того минув якийсь час — і він мені дзвонить: «Оце, Олено Михайлівно, в Рівному була конференція. Був Констянтин Меркур'євич Ситник. Я нагадав йому історію з книжкою про Вернадського, то він сказав, що це нічого, це раніше було». А це вже наближалось до перебудови. Я подумала: «Ах ти негідник!». Отакі справи були».

А ще — виступала якось Олена Михайлівна на конференції в Чернівцях. «Звонить Михайлина (а він відділенням інституту в Чернівцях заведувал), цікавиться телефоном Єлени Станіславовни Компан, а я питаю: «А як збірник?» — «Вийшов». — «Так ви мені вишліть, бо там же моя стаття». — «Я повинен вам сказати, що Андрій Данилович (Скаба) розпорядився, щоб Ваше ім'я викреслили і щоб підписався я і Шинкарук — тодішній секретар вченої ради інституту, і ще третій з Чернівців». Слушайте — це прямо бандитизм! Що це таке? Отак робилося. Нас не садили, не заарештовували, бо це в рамках нашої роботи

було важко. Це не арешт, але, по суті, заборона на професію! А коли звільнили — то що це таке? Це був просто розбій у науці. Це дуже важко переживалося. Це не тільки незахищеність, а взагалі ми, виходило, без усяких прав — що хотіли, те з нами й робили. Я вважаю, що це прояви якогось... В усякому разі, переслідування таке, що було дуже важко.

Ще й таке було, що забороняли мені зустрітися з людьми. Дізналися, що Апанович у бібліотеці працює — валом пішли консультуватися. Бо я паліограф, а вони не можуть прочитати давні тексти, то я їм читаю. Коли це побачили, то завідувачий віддав наказ, що тільки він може давати консультації. Закрили цей шлях, але люди все одно приходили.

Було таке совєцьке правило, що зарубіжжя не допускати до фондів бібліотеки. А я, коли приїжджали, тайком показувала людям, щоб вони знали. То коли вони приходили — працівників бібліотеки посиляли виймати з картотеки цілі ящики і ховати.

Була така Патриція Кеннеді, спеціалістка по архівах і бібліотеках. Вона і в Росії, і на Україні склала такі огляди. А їй усяляко перешкоджали, навіть ненавиділи її. Я кажу їй, що яке це щастя — у нас ніяких можливостей нема цього робити. Яке щастя, що це робиться... Ця Патриція Кеннеді хотіла зі мною поговорити. А мені: «Олено Михайлівно, ця Кеннеді з вами хоче поговорити, так ви говоріть те, те, те», — повчає мене.

Я зрозуміла, що даремно їй щось говорити, висловлювати своє невдоволення. Кажу, що мене буржуазною націоналісткою називають, а я навіть не українка. А вона каже, що якраз найчастіше націоналісти — не українці: Франко — німець... І когось вона ще трьох назвала.

А потім мені замдиректора, який став директором, коли Гутянський помер, — каже: «До мене прийшов наш куратор». Це кагебіст. Такий куратор був у кожному інституті, в кожному архіві, в кожному відділі.

Коли вже прийшов новий директор, коли вже, по суті, почалась перебудова, він доповідав перед завідувачими відділами і секретарем парторганізації (мені потім розповідала моя подруга), що деякі скорочення повинні бути, дехто піде на пенсію, от Апанович — вона ж не хоче і не вмє працювати. Навіть секретар парторганізації — вона, щоправда, у відділі моєї подруги працювала, а я цьому відділові дуже багато допомагала, — вона каже: «Як це не може? Що це таке?». Тоді ця моя подруга, заввідділом, збрала мої публікації, книжки (вже й книжка про Вернадського вийшла), показала йому, то він здивувався і попросив, щоб я прийшла. Я прийшла, розповіла дещо, а він каже: «А чому ви не скаржились?» Я кажу: «А кому скаржитись? Кому? Коли тут дискредитація така і дискримінація! Коли я на вулиці йшла зі своїм приятелем, доктором наук, то він представив мене якомусь учителеві-пенсіонеру як автора «Збройних сил України» — то він руку цілувати... Це за стінами бібліотеки — а хто мене тут захистить?».

Після цієї розмови я прийшла, отак за столом до дев'ятої проплакала, ридала, пригадувала всі ті образи. Таке страшне було життя... Повинна сказати, що потім я зі співробітниками бібліотеки здружилася, вони мені й зараз рідні. Тільки з цим начальством... Так я проплакала, потім пригадала вислів Льва Миколайовича Толстого, що людина всемогутня, вона може досягти великого, коли вона має силу волі, коли вона спрямована до мети, але «человек становится бесконечно слабым, когда он начинает себя жалеть». И я вот подумала: а я, все-таки, как ученый, состоялась, как они мне ни мешали — так правда же? И все, и мне стало легче! А то мне жизнь казалась такой страшной и жуткой! Эти преследования на каждом шагу...

Я люблю афоризми — там у меня над кроватью висело такое: «Какое море мелких неудач, какая бы беда ни угнетала — руками стисни горло и не плачь, засядь за стол и все начни сначала!» А потом я увлеклась йогою и медитацией. Ленинградский поэт перевел индийские формулы медитации — я себе такое выбрала: «Ритм творчества — он побеждает и крепости, и бастионы зла». Вот сидеть и работать!

Далі я запитав Олену Михайлівну, чому вона так і залишилася «кандидатом у науку». Михайло Брайчевський же став доктором. Вона відповіла: «Треба було написати таку ніби доповідь, і це було б як захист. Але я подумала, що я взагалі дуже емоційна — то це мені буде дуже дорого коштувати. Краще я книжку напишу. На мене й зараз звалилися безкінечні пропозиції, і я за першу половину 90-х років видала три книжки. За книжку «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» мені 1994 року присудили премію імені Тараса Шевченка. Премію вручав Олесь Гончар — така традиція — в музеї Шевченка. Я виступила коротко і сказала, що коли Україна одержала незалежність — я так сказала, як було і як я думала, — я сіла і подумала, як я в своєму віці, зі своїми можливостями і силами можу допомогти розбудові української держави, і вирішила, що оскільки в українського народу була вкрадена національна історична пам'ять, то я мушу взяти участь як історик і філолог в написанні книжок, статей, щоб допомогти повернути цю національну та історичну пам'ять; і те, що мене зараз нагороджують найвищою премією, — це є визнання моєї праці. А що премія осяяна Шевченковим ім'ям — це мене підіймає на найвищі висоти духовності. Це було сказано щиро. Мені кажуть, що моє ім'я — це вже вище, ніж академік».

Я запитав також, як Олену Михайлівну поновлювали на роботі в Інституті історії. Вона розповіла: «Голова Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих Євген Пронюк звертався до Патона з запитанням: а що з тими вченими, яких звільнили з роботи? А той сказав, що ми це питання вирішимо. То мене Валерій Смолій приймав і каже: «Куди ви хочете, Олено Михайлівно?» Я кажу: «Як куди?»

Я хочу в той відділ, в якому я профі — це колишній відділ феодалізму, а зараз — середніх віків». А він каже: «Але ж тут Котляр і Сергієнко?» А Котляр мене як вогню боїться, тому що коли була перша археографічна конференція, то я виступила проти нього. Він написав був рецензію на книжку Киценка «Хортиця в героїці і легендах». Та рецензія послужила підставою того, щоб Киценка зняли з роботи заступника голови Запорізького облвиконкому — обком партії покликався на цю рецензію Котляра. Це засідання вів Федір Павлович Шевченко. А я кажу, що висловлювання Котляра реакційніші, ніж маніфест Катерини II про зруйнування Січі. Він доводить, що русское правительство запізнилося ліквідувати Січ на півтора століття, тому що, по-перше, Запорозьке військо — це відстале військо, воно заважало розвитку військового мистецтва в Росії; воно перешкоджало заселенню — ви розумієте? Козацька Січ знищена, запорозькі землі поділили між поміщиками та іноземними переселенцями, а ті привезли кріпаків і поселили... І ще щось третє. То ж Смолій каже: «Тут же Котляр». Я кажу: «Ви знаєте, мені, мабуть, не дуже багато залишилось біологічного часу — як уже Бог дасть. То я не буду його витратити на деструкцію, на боротьбу, щось доводити. Я буду тільки конструктивно працювати».

На мою думку, ці свідчення Олени Михайлівни Апанович дуже цінні для з'ясування обставин погрому 1972 року в академічних інститутах Києва. Це теж частина драматичної історії України: як метрополія душила Україну руками нікчемних малоросів.

ПОДВИЖНИК (ІГОР КРАВЦІВ)*

Корінний харків'янин, інженер-будівельник за фахом Ігор Кравців у 30 років відновив у своєму прізвищі літеру «і» (батьки вже писалися на «ов») і в повсякденному спілкуванні перейшов на українську мову. Себто

до всіх звертався мовою титульної нації. На іншу переходив тоді, коли його справді не розуміли. Причому мова його була вишукано правильною, як то буває в добре вишколених іноземців. Такого українця на вулицях русифікованих міст зазвичай питали: «Вы с Западной? Вы со Львова? Вы с Канады?» Навіть: «Вы поляк?» Бо в головах багатьох дрімучих росіян досі сидить тверде переконання, що українська мова — це російська, перемішана з польською. Це німці насипали в цеберку двох мов і перемішали кописткою...

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 74–76.

Ще в 60-х роках дошкулений подібними запитаннями поет Микола Холодний розпачливо кинув у вірші «До киян»: «Я іноземець поміж вами». А коли його питали на вулиці російською, він чемно відповідав німецькою. Так, українець на вулиці споконвічного українського Києва чи Харкова почувався іноземцем. Українська культура в місті опинилася на задвірках, а український патріотизм був названий націоналізмом, що став в уяві обивателя синонімом міжнародної різанини. Тож поява національно свідомого українця, та ще й у колі технічної інтелігенції у зрусифікованому, фізично і духовно сплюндрованому Харкові на початку 70-х років не могла пройти не поміченою. Такому українцеві в Україні не було місця. Хіба в тюрмі. Але суверенітету УРСР було недостатньо, щоб утримувати своїх політ'язнів на своїй території: їх слід було вивозити в сусідню суверенну Росію.

Кравців був дивовижною, але не поодиноким феноменом. У Києві так само дивували добропорядних обивателів три художниці — Галина Севрук, Алла Горська та Людмила Семикіна (її предки називалися «Семикінь»), а з ними Леоніда Світлична-Терещенко. Вони брали уроки української мови у філолога Надії Світличної. На ці уроки приїздив з Івано-Франківська художник Опанас Заливаха. Він родом з Харківщини, але виріс поза Україною і щойно в 1961 році повернувся на землю предків. Ці люди «демонстративно» говорили українською мовою там, де це вважалося не прийнятним. За нестандартною поведінкою, зрозуміла річ, стояв протест проти жалюгідного становища всього українського в Україні. І за цей протест довелося дорого розплачуватися. Галина Севрук і Людмила Семикіна, високого рангу митці, більш як на 20 років були вилучені з мистецького життя і мусли перебиватися жалюгідними заробітками. Надія Світлична потрапила під «покіс» української інтелігенції 1972 року і була ув'язнена на 4 роки. Алла Горська була вбита 28 листопада 1970 року «за загадкових обставин».

«Помітили» і Кравціва. Два роки його «українофільства» з подачі КГБ були оцінені Харківським обласним судом п'ятьма роками таборів суворого режиму. Формальний привід: передрукував кілька сторінок трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Цей своєрідний підсумок українського провесіння 50–60-х років зараз кожен може прочитати в часописі «Вітчизна» 1990 року, а тоді ця річ була «наклепницькою вигадкою, що паплюжить радянський державний і суспільний лад», виготовлення, зберігання і розповсюдження якої вважалося «особливо небезпечним державним злочином».

За таку «антирадянську» діяльність і мене в квітні 1974 року було привезено до табору ЖХ-385/19, що в селі Лісне в Мордовії. Під той час у таборі було близько 300 в'язнів. Майже половина з них — українці. Третина — засуджені за звинуваченням у співпраці з німецькими

окупантами під час війни, друга третина — українські, литовські, латвійські та естонські партизани 40–50-х років, решта — дисиденти різних національностей і спрямувань.

Дехто, начитавшись західноєвропейських романів XIX століття про в'язнів кам'яних веж, де вони сиділи в одиночках і божеволіли, думав собі, що так воно було і в наш час. Ба, у нас на всіх в'язнів не вистачило б кам'яних веж. У сталінські часи постійно сиділо 10–15 мільйонів людей, у наш час — мільйон—півтора, з них лише декілька тисяч політв'язнів. На волі нам доводилося шукати одне одного для спілкування, а тут — ось вони, зібрані до купи. І нема потреби озиратися, що на тебе донесуть за «крамольні» розмови. В'язниці стали своєрідними заповідниками свободи слова. Там були багаті, зібрані поколіннями політв'язнів, книгозбірні. У зоні Ігор Кравців читав, здається, більше за всіх, у тому числі й англійською мовою.

Коли я прибув до табору, мені одразу впало в око, що головними репрезентантами української громади у спілкуванні з єврейською, литовською, російською, вірменською та іншими громадами були два чоловіки — Ігор Кравців та Кузьма Матвійук. Кузьма, викладач з Умані, був типовим українським інтелігентом у першому поколінні (він селянського роду). А Ігор — з інтелігентної, але зросійщеної міської родини. Висококваліфікований інженер-будівельник. Філософ за складом розуму, економіст за зацікавленнями, у таборі він був поставлений до одноманітної фізичної роботи: шліфувати дерев'яні корпуси настільного годинника. Роботу цю він виконував бездоганно, і скоро майстер почав приймати його продукцію без перевірки.

Запам'ятався такий випадок. Якось Ігор зауважив, що в легкій зеківській шапочці мені мерзне стрижена голова. Через кілька днів він приніс мені теплішу: сам пошив. Вручну. Мені не віриться, що вручну можна шити так рівненько і такими рівномірними стібками, як машинкою. «Мене мама так навчила», — пояснює. Це — характер: що би не робив — роби щонайкраще.

Інший випадок. Старий малограмотний зек із Харківщини попросив Кравціва написати скаргу. (Він мав простий і виразний почерк, який сам собі виробив уже в дорослому віці: якось інститутська друкарка зауважила, що його стаття написана нерозбірливо; то він склав собі прописи і виробив собі новий почерк). Ігор сидів над скаргою декілька вечорів. «Та навіщо ви воловодитеся з тим поліцаєм?» — зауважує хтось із краян. «Погана дитина, але своя», — каже Кравців.

Я близько зійшовся з Кравцівим, і він не раз підтверджував вірність нашій дружбі. Коли ми вже були «на волі» (кожен удома під адміністративним наглядом, тобто без права виїздити за межі міста чи району), мені в кінці 1978 — на початку 1979 року фабрикували «справу»

про два гудзики», які я ніби-то відірвав від плаща міліціонера. Якраз тоді з Кравціва зняли адміністративний нагляд — і він приїхав у Радомишль, де мало відбутися судилище наді мною. Це був ризикований виклик: адже прояви співчуття до «злочинця» в цій країні були рівнозначні злочиніві. Я дуже високо поціную цей його вчинок.

Зрозуміла річ, що доля звела нас знову — тепер уже в Українській Гельсінкській спілці, де Кравців став одним із чільних діячів. Спілка в квітні 1990 року була перетворена в Українську Республіканську партію (УРП). У складний час становлення Харківської обласної організації він став її головою, у червні 1991 року обраний членом Проводу УРП, брав участь у виробленні Програми і Статуту партії. Його виважена, поміркована позиція на з'їздах, Радах і в Проводі немалою мірою сприяла виробленню доброї репутації нашої партії, що стоїть на усталених національних і вселюдських вартостях, захищає права людини і нації.

Ігор Кравців був у числі небагатьох свідомих патріотів України, які стали на шлях боротьби за її волю і гідність. Саме завдяки зусиллям і самопожертві таких людей суспільство прийшло до розуміння необхідності радикальних змін. Добиватися цього нам доводилося на мітингах і пікетуваннях, де нас розганяли і били, штрафували і кидали в карцери. Але ми вистояли. Ми вибороли найважливішу свободу — свободу слова, що дало нам можливість зробити легальною і підтвердити на референдумі ідею незалежності, за яку ще не так давно нас карали. Ми перемогли. Але державні структури донині заповнені людьми старої адміністрації, які гальмуватимуть економічні й політичні реформи, пристосовуватимуть Українську державу до своїх інтересів. Щоб їх витіснити, потрібні не просто відважні, морально бездоганні, чесні люди, але й знаючі, висококваліфіковані працівники. Капітал минулих заслуг тратить ціну, якщо він не опертий на компетентність. В особі Ігора Кравціва маємо щасливе поєднання цих двох чеснот.

На Михайла 2002 року моему давньому приятелю Михайлові Якубівському виповнюється 50 років. Половину з них він прожив із тавром, страшнішим, ніж у мене, «особливо небезпечного рецидивіста»... Мене давно реабілітовано, хоч я більший

**ДВАДЦЯТИ-
П'ЯТИЛІТНИК
(МИХАЙЛО
ЯКУБІВСЬКИЙ)***

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 77–82.

«злочинець»: це за моїм посередництвом він, першокурсник філологічного факультету Київського університету, дець у 1971 році прочитав у фотовідбитку працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Та це, як виявилось, був не перший його «злочин».

Мені в концтаборах Мордовії та Уралу випало спілкуватися з найкращими людьми свого часу — Михайло ж став жертвою совєцької каральної психіатрії і сидів між «буйних»...

У ці дні, коли поминаємо жертв голоду і політичних репресій, коли гадуємо Декларацію прав людини, схвалено ООН 10 грудня 1948 року, я почуваю себе зобов'язаним розповісти цю страшну історію.

Михайло Якубівський родом з Вербівки Ружинського району на Житомирщині. Його дід Герасим і прадід Віцько були «розкуркулени» і вигнані зі своїх хат, загинули під час голоду 1933 року. Батько Михайла, щойно одружившись, 22-х років був мобілізований до трудармії, де за прояви протесту засуджений і етапований до Сибіру. Повернувшись до Вербівки, столярував, пройшов фронти Другої світової війни, встиг побудувати хату для родини, хоча мав слабе здоров'я, захворів і помер 45-ти років після невдалої операції. Найменшому з чотирьох дітей, Михайликові, було тоді лише 3 роки, але він досі пам'ятає запах стружки, як столярував з батьком. Мати, Домаха Данилівна, залишившись удовою, виростила і «вивела в люди» всіх чотирьох. 40 років віддала важкій колгоспній ниві, а заробила мізерну пенсію. Вона, каже Михайло, як образ України: знає безліч пісень, успадкованих від своєї рано померлої матері Тодоськи.

У п'ятому класі на своїй учнівській карті Михайло «відокремив» Україну від СРСР.

Старший на 16 років брат Віталій, будучи студентом факультету журналістики Київського університету, читав і коментував йому вірші Тараса Шевченка, Василя Симоненка. Михайло з юних літ писав вірші. Прочитав роман «Собор» Олеся Гончара. Введення радянських військ у Чехословаччину в серпні 1968 року назвав окупацією. А дізнавшись, що це Ленін знищив Українську народну республіку, оголосивши їй війну в кінці 1917 року, Михайло сказав комусь, що Ленін — це ж перший ворог українського народу.

Не знати яким побитом ця інформація потрапила до дитячого психіатра Білоцерківського психдиспансера Галини Лашук. Вона оцінила все це як небезпечні для Радянської влади дії і без відома рідних, обманним чином («Пусть тебя профессор посмотрит») машиною швидкої допомоги в жовтні 1968 року спровадила його до Київської обласної психлікарні (у «Глеваху»). Там «лечащий врач» Жанна Корецька, прочитавши випускний за 8-й клас твір Михайла про Шевченка, пильно подивилася 15-літньому підліткові-відміннику у вічі: «У тебя такие мысли, такие мысли!..»

Після кількомісячних жахливих тортур у цій «Глевасі» Корецька видала Михайлові путівку на все життя, сфабрикувавши «вічний» діагноз: «шизофрения, простая форма» і надіслала до Ружинського райвійськкомату документ, де, зокрема, зазначила: «С детских лет начал читать философскую литературу». Але, щоб застрахувати себе, дописала: «интеллектуально сохранен», «имеет право поступать в высшие учебные заведения».

На цій підставі в райвійськкоматі 15 березня 1971 року юнакові виписали «вовчий білет» за гр. I ст. 4 «расписания болезней» з діагнозом «шизофрения», зазначивши: «переосвидетельствованию не подлежит». Хоча ніякої медичної комісії у військкоматі не проходив, а щойно в січні того року після місячних зборів допризовної молоді був нагороджений почесною Грамотою ДТСААФ як найкращий допризовник району.

1970 року твір «круглого» відмінника Якубівського на вступному екзамені в Київському університеті оцінили як «ідейно невитриманий», бо там згадувався «Собор» Олеся Гончара. Попрацював літпрацівником у районній газеті «Прапор комунізму» в м. Чуднів і наступного року знову приїхав з позитивними характеристиками та великою течкою власних публікацій. У приймальній комісії, побачивши військовий квиток, показали йому на двері: «Ты смотри, больной, а хочет в университете заниматься!» Довелося підробити медичну довідку...

Майже три роки успішно навчався на філологічному факультеті Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, вивчав, окрім рідної, ще й новогрецьку мову. Отам ми й опинилися в 60-й кімнаті гуртожитку № 5 на вулиці Ломоносова — четверо п'ятикурсників і першокурсник. У нас «крутився» самвидав. Іван Бондаренко поставив мене перед фактом, що дав Михайлові Дзюбину працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Це зерно впало на вже підготовлений ґрунт.

Мене 5 березня 1973 заарештували. Трясли все моє оточення. Не пам'ятаю вже, як слідству стало відомо, що й Михайло читав самвидав, але Київський обласний суд виніс у справі Євгена Пронюка, Василя Лісового та Василя Овсієнка окрему постанову щодо Михайла Якубівського. 18 березня 1974 року на філологічному факультеті відбулися комсомольські збори, на яких однокурсники і викладачі ошельмували Якубівського за читання праці Івана Дзюби та за те, що не приховував своїх симпатій до мене.

«Комісар у спідниці», професорка Маргарита Карпенко сказала: «Вам потрібно було на Василя заявити, тоді б ви були на коні... А тепер нам треба вести боротьбу за чистоту своїх рядів!». Професорка Валентина Миколаївна Поважна ізрєкла знамениту фразу: «Жити в одній кімнаті і не знати, що робиться в портфелі сусіда — це, вибачте, не

по-комсомольському!» Доцент Олесь Іванович Білодід (син академіка І. Білодіда, автора сумнозвісної «теорії двомовності» українського народу) гримів гнівним патосом: «Коли радянські люди плавлять сталь, добувають вугілля, ми тут говоримо про якогось Якубівського, що разом з Овсієнком, бачте, захотів вирішити українське питання! Це паршива вівця, яка не повинна бути в нашому університеті!».

Отже, Якубівського виключили з комсомолу, відповідно — з університету, за наказом ректора М. У. Білого № 141 від 30 березня 1974 року.

Улаштувався кореспондентом житомирської обласної газети «Комсомольська зірка», приховавши виключення з університету. За два тижні, 6 травня, редактор цієї газети Дмитро Панчук (нині він головний редактор газети «Житомирщина») звільнив його з роботи: «Ти ніякий не комсомолец і не студент! Ти пройдисвіт! Мені телефонував декан твого факультету і сказав, що тобі треба працювати фізично, на виробництві, щоб змити свою провину перед Радянською владою! А фільм «Білий птах з чорною ознакою» ніякий не геніальний, як ти заявляєш, а націоналістичний!».

Певно, що вказівку звільнити дав не декан філфаку Михайло Грицай, а працівники житомирського КГБ, оскільки днем перед цим Якубівський відмовив офіцерові КГБ Борисові Завальному у співпраці.

Пощастило влаштуватися вантажником на Житомирському льонокомбінаті. Працював у нічну зміну. Кагебісти пропонували інформувати про настрої робітників, обіцяючи поновлення в університеті. Відмовився і вирішив вибратися з Житомира. Але з цеху дійшов тільки до прохідної. Тут міліціонери заламали йому руки, вкинули в загратований «воронок» і привезли в КПУ (камера попереднього ув'язнення), а звідти каретою швидкої допомоги — «на Гуйву», у третє відділення Житомирської психлікарні. Це сталося 13 червня 1974 року. Ніби в той день Якубівський виступав із антирадянською промовою біля пам'ятника Корольову в Житомирі...

Хоч це була підла інсинуація, та лікар-кат Павло Кузнецов цілих три місяці щоденно по кілька разів за зміну катував Якубівського сильнодіючими нейролептиками (галоперидол, аміназин, трифтазин, сульфазин та ін.), після яких не можна ні лежати, ні ходити, ні стояти. Хвилини здаються вічністю. Страшнішої муки на світі немає. Недарма в'язні брежневських таборів і психушок співвідносять такі ув'язнення як 1:10, а то й кажуть, що психушка страшніша смерті. Там Якубівського катували електрошоком, прив'язували до нарів із буйнохворими, били по голові чимось важким. Гадав, що вже звідти живим не вийде. Санітари-костоломи прозвали його «Самостійною Україною»: «Он «Самостійна Україна» пішла! Ги-ги...» Лікар Кузнецов питав, чи чує якісь голоси. Пробивав жартувати: «Тільки «Голос Америки».

Кузнецов мав садистське задоволення від катування: «Что — ламает? Язык твой — враг твой!»

Звільнили 5 вересня, перед тим наколовши якимись невідомими ін'єкціями, від яких відходив рік. Важко було навіть розмовляти, все було наче в тумані, реакція уповільнена, якісь нав'язливі страхи... На черговій розмові кагебіст Борис Завальний сказав: «Це було зроблено в гуманних цілях!». А інший застерігав: «Дякуй, що живеш. А то зробимо по-іншому: попід тинами з прутиком будеш ходити... Гусей пасти».

Страх у суспільстві був такий, що в час цієї трагедії не зважилися виступити на захист Якубівського його добрі приятелі та знайомі, до яких звертався, у тому числі відомий український поет Михайло Клименко, викладачі університету професор Андрій Білецький і викладачка новогрецької мови Тетяна Чернишова. Лякав Якубівського «Гуйвою» і зловтішався з його долі сусід по кімнаті житомирського гуртожитку, тоді журналіст обласної газети «Радянська Житомирщина» Олексій Кавун (нині власкор «Голосу України» — досі ностальгує за радянськими часами). Знав про катування і журналіст обласної газети Микола Волинець, але навіть не поспівчував.

Коли згодом Якубівський приїхав до Києва шукати захисту, його запроторили в Київську «Павлівку», де «гуманніший» лікар, Даниїл Брандус, підтвердив інсинуацію київських стукачів і кагебістів, що начебто він ходив голим у гуртожитку будівельників, коли влаштовувався на роботу. У «Павлівці» Брандус утримував його разом із «буйними» в четвертій палаті. Жорстоко били по голові, а лежачого — і ногами.

Усього за один рік психіатричок Якубівський отримав понад 500 сильнодіючих пігулок та ін'єкцій нейролептиків.

Доводилося працювати сторожем, чорноробом, голодувати, бути тяжко приниженим. Як від зачумленого, від нього тікали колишні «друзі». Ніхто з уцілілих переполоханих колишніх шістдесятників, до яких звертався Якубівський (Дмитро Павличко, Борис Олійник, Іван Драч — вони раніше знали і добре оцінювали його вірші), тепер ніхто не зважився допомогти йому. Два роки був самотній, як палець.

1976 року Якубівський на вимогу проректора Київського університету Володимира Горшкова мусив написати «покаянну заяву» приблизно такого змісту: «Прийміть мене на заочне відділення філфаку, я більше не буду націоналізмом займатись». Для відновлення на філфаці завимагали ще й довідку з психлікарні, чи може Якубівський навчатися...

Улаштувався позаштатним кореспондентом газети «Київська правда», але не зміг виконати ролю брехливого радянського журналіста. Тож 1977 року пішов на мізерну зарплату наукового співробітника Музею народної архітектури й побуту УРСР. Певно, мікроклімат давньої української архітектури — хат, церков, вітряків, відрядження на

збирання етнографічних експонатів, спілкування з їхніми власниками — простими українцями — це був бальзам на душу. Це й допомогло йому пережити страшне брежнєвське мракобісся. Однак і звідти, після 15 років бездоганної праці, за спробу захистити музей від нищення тамтешньою адміністрацією, його звільнили у вересні 1992 року. Не допоміг навіть візит до тодішнього міністра культури України Івана Дзюби... Влаштувався кореспондентом газети «Злагода», згодом в УРП-Інформ, був помічником-консультантом народного депутата Левка Лук'яненка. Тим часом одружився, маюч із дружиною Людмилою дочку Ярославу (вже студентка), старшокласника Тараса.

Аж через 25 років, 19 серпня 1993 року, експертна комісія Асоціації психіатрів України (С. Глузман, В. Чернявський, Н. Вергун) визнала Якубівського психічно здоровим: *«На підставі вивчення медичних документів і результатів нинішнього обстеження експерти прийшли до висновку, що громадянин Якубівський Михайло Михайлович у період з 1968 до 1975 р.р. хронічним психічним захворюванням (шизофренією) не страждав і ознак психічних хвороб в даний час не виявляє».*

М. Якубівський опублікував у журналі «Зона» № 3 1992 року вражаючий нарис «Фабрика душогубства». Талановиті його вірші «з шухляди» і статті були опубліковані в різних виданнях. Він виступав у пресі, на українському телебаченні та радіо, а також на радіо «Свобода» з викриттям каральної радянської психіатрії, звертався до Прокуратури України з вимогою реабілітувати. Але його не вважають репресованим! Ось яка була відповідь з прокуратури м. Києва від радника юстиції П. Ємельяненка від 31 грудня 1993 року (цитуємо з його помилками): *«Згідно з діючим законодавством України знаходження Вас на лікуванні у психоневрологічних лікарнях не являється примусовими заходами медичного характеру, передбаченими ст. 13 КК України і ст. 416 КПК України. В зв'язку з цим до Вас не може бути застасований Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 року».*

Справді, згідно з цим Законом, жертвами політичних репресій вважаються тільки особи, засуджені на примусове лікування судом. А запроторені без суду і слідства (що значно погіршувало становище) — не репресовані... У Росії цю похибку щодо репресованих каральною психіатрією вже виправлено. Передбачає таке виправлення і проект Закону, підготовлений низкою громадських організацій і поданий депутатом Лесем Танюком, але він роками не може протопитися до розгляду. От і штампують на бланках з Тризубом цинічні відповіді на зразок надісланої 1 вересня 1997 року начальником загального нагляду прокуратури м. Києва, радником юстиції Л. Ніколенко:

«Прокуратурою міста Києва за дорученням народного депутата України Є. В. Пронюка із залученням відповідних фахівців перевірено обставини, викладені у Вашій заяві щодо примусового лікування. Встановлено, що лікування Вас проводилося в 1968–1975 рр. Застосоване лікування в кожному випадку госпіталізації відповідало діагнозу і стану, про що свідчать висновки фахівців. За результатами перевірки підстав для вжиття заходів реагування прокуратура не знаходить».

А в. о. начальника відділу охорони психічного здоров'я Мінохорони здоров'я України Роман Никифорук листом від 22 серпня 1997 року «втїшив»:

«Головне управління лікувально-профілактичної допомоги розглянуло Вашого листа, що надійшов до Генеральної прокуратури України, і повідомляє, що для перегляду Вашого діагнозу заключення Асоціації психіатрів недостатньо: юридичної сили воно не має. Тому пропонуємо Вам з аналогічною заявою звернутися до Українського НДІ соціальної та судової психіатрії (м. Київ, вул. Фрунзе, 103-А, директор інституту Чуприков А. П.). Цей лист можете вважати за направлення на консультативне обстеження до зазначеного інституту».

Нині пан Никифорук очолює Київську «Павлівку», тодішній міністр охорони здоров'я України Раїса Богатирьова стала народним депутатом, «лікарі» Якубівського і кагебисти досі працюють у медичних установах або під вивіскою «СБУ», декотрі повиходили на «заслужену пенсію». Тільки репресований Якубівський, половину життя проходивши з тавром «шизофреніка», досі не добився ні реабілітації, ні компенсації за скоєний проти нього комуністичним режимом злочин — скалічене життя і підірване здоров'я: недавно він переніс гострий інфаркт міокарда і тепер стоїть на обліку із серцево-судинним захворюванням.

«На відзнаку 50-річчя відтоді, як автор скрутив собі в'язи і став письменником...» — такий епіграф може здивувати необізнаного читача. На жаль, це не літературна фігура — «скрутив собі

**ПРЯМОСТОЯННЯ, або
У ЄВГЕНА КОНЦЕВИЧА**

ТАКА МАНЕРА:

ПРИЙМАТИ ГОСТЕЙ

ЛЕЖАЧИ*

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 83–89.

в'язи», а гірка правда життя Євгена Концевича. А йдеться про нову його книжку *«Вона йшла усміхнена... Новели, оповідання, етюди»*. — Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. — 216 с., в якій зібрано твори 60-х років. Утім, деякі з них ґрунтовно перероблені: варто лише переглянути попередні книжки *«Дві криниці»* (1964) та *«Йдучи вулицею»* (1985).

Так, 50 років тому, 22 липня 1952 року, 17-річний атлетичного складу юнак майже двометрового зросту пірнув з кручі в Тетерів — і з води його вже витягнули. Перше, що він спитав, прийшовши до тям: «Завтра спартакіада — чи зможу я бігти?» — «Бігатимеш», — відповів лікар. Але відтоді на ноги він не зводився.

Проте став видатною особистістю сучасної України, осердям нашого духу й оптимізму.

Щороку 5 червня, у день народження, в його майже сільському обійсті на П Шевченківському провулку в Житомирі, яке все щільніше обступають висотні новобудови, збираються друзі з усієї України, а то й з цілого українського світу. А друзі в нього неабиякі...

Євген Васильович Концевич народився 5 червня 1935 року в селі Млинище, за 12 км від Житомира. Мати Марія працювала на фермі, де часто крутився і Євген (досі вважає, що якби не біда, то став би ветеринаром). Батько Василь кравцював. Рятуючись від голоду, 1947 року сім'я перебралася до Житомира, оселилася в землянці, відтак побудувала хату, де Євген — після добудов-перебудов — живе донині. Батько, завісивши вікна, таємно підробляв на швейній машинці, за що його переслідували як «приватного підприємця». З найстрашніших спогадів — як у батька тремтіли руки під час обшуку 1949 року. Хлопець на собі відчув презирство «городських» російськомовних ровесників до своєї «сільської» мови. Це й був ґрунт для формування того, що Василь Стус визначав як «прямостояння».

Євген не збирався бути письменником. Але доля звела його в одному класі 23-ї житомирської школи з Васильком Хомичевським — сином неперевершеного перекладача античної літератури Бориса Тена (Хомичевського). Ще тоді «старий» зауважив Євгенів літературний хист, чуття мови, і коли біда сталася, порадив писати. Як Божа благодистиня, як порятунок душі перед ним відкрився неозорий світ словесности. Невідступні болі якоюсь мірою заступала втіха від праці над словом. До Євгена почали приходити початкуючі письменники брати Анатолій і Валерій Шевчуки. Пробував писати гумористичні речі, та Валерій Шевчук осмикнув і навернув до серйозної прози. Його оповідання публікувалися в газеті «Літературна Україна», у журналах «Вітчизна», «Дніпро», «Україна».

Легко сказати: «Тяжкі страждання — тілесні й душевні — не зламали Євгена». Але уявімо собі, якої сили волі треба було мати, щоб їх

втримувати — і не впасти в розпач. Він заочно закінчив 10-й клас, з 1963 року навчався на заочному відділенні Житомирського педінституту. Після виходу в 1964 збірки оповідань «Дві криниці» прийнятий до Спілки письменників України.

Місцеві партчиновники, щоб прославитися чимось оригінальним, задумали створити з Концевича такого собі місцевого «Павку Корчагіна». До нього зачастили піонери й пенсіонери, у його дворі пробували затягти урочисте пов'язування галстуків. «Сама» секретар обкому КПУ з ідеології Ольга Чорнобривцева агітувала Концевича вступати в партію. Спершу він сказав, що не готовий, а потім відверто відмовився, бо жива його душа прагнула людей іншого ґатунку. Які не зводили йому прижиттєвий пам'ятник, а просто перейнялися його долею.

І тоді трапилася подія, яка — можна вже сміливо стверджувати — стала частиною історії українського шістдесятництва...

Надія Світлична. *З висилання радіо «Свобода» 5 червня 1990 року:*

«Нас познайомила в 1964 році Ірина Жиленко — як і багатьох киян. І ми тоді як могли часто відвідували затишну, майже сільську Євгенову хагу під номером 12 на Другім Шевченківським провулку в Житомирі. Євген, як і його віддана, вже немолода мама, завжди радо вітав гостей. Нас, киян, як правило, лишали на ніч. Того дня з Києва приїхало чимало Євгенових друзів (*5 червня 1965 року привітати його з 30-літтям приїхали з Києва Іван, Надія та Леоніда Світличні, Євген Сверстюк, Алла Горська, Галина Возна, Вікторія Цимбал, Ірина Жиленко, В'ячеслав Чорновіл, Микола Плахотнюк, Михайло Гуць, Борис Мамайсур. — В. О.*). А що було літо, і відбувалося це, здається, в суботу, Євген ночував під шатром у дворі, то й ми скупчилися навколо його ліжка. З тим зловісним альбомчиком прийшов місцевий поет і, здається, партійний діяч Оксентій Мельничук. Колись він був Концевичевим сусідом і теж довго і тяжко хворів. Тож Євгенова мати зазвичай ділила полуниці з грядки між своїм і сусідським сином. Пізніше Оксентій видужав, вибився в «номенклатуру», дістав квартиру і стежку до Євгена забув. А тут раптом, ніби випадково, зайшов до нього і — треба ж такий збіг обставин! — потрапив саме в день народження Євгена Концевича. Так само випадково в нього опинився альбомчик із краєвидами, який залишив Євгенові оглянути, мовляв, якщо сподобається — я тобі зроблю копію.

Якщо прискіпливо аналізувати його поведінку — може щось видатися дивним у всьому цьому, але хто тоді аналізував... Зійшлася ж бо гурма людей, що не всі й знайомі між собою. Тож довкола Євгена були жарти, співи, розмови. Ювілейні, всякі. А про альбомчика й забули. Пригадую, що якийсь час на ньому навіть сидів Борис Мамайсур, якому забракло місця, поклавши між двома стільцями... Виявляється, мініатюрний підслуховуючий пристрій, вмонтований в обкладинку

альбомчика, передавав запис розмов у кагебістську машину, що стояла метрів за 500 від Концевичевої хати. Коли ж Євген, виявивши підслухачку, від'єднав систему живлення і передавання припинилося, кагебістський мурашник заворушився і, слідом за виконавцем, Оксентієм Мельничуком, якого, попри плазування і каяття, вигнали з хати Концевичів, там раннього ранку в понеділок з'явилося найвище начальство з обласного КГБ разом зі своїми шефами з київської республіканської резиденції. Здається, операцію очолював сам Калаш, ідеологічний заступник голови КГБ.

Для Євгена це виглядало як цікава детективна історія. Зрештою, так воно й було. А що Концевич «харчується» тільки тими подіями, які до нього приходять, він з певним азартом поставився до пригоди з підслухачкою. Але пригода не обмежилася розмовою з «таємною поліцією»: після 5 червня 1965 року хату Євгена Концевича почали як зачумлену обминати його «поклонники, оті піонери, пенсіонери».

Євген Концевич, 5 червня 1994 року:

«Виявлену підслухачку вкинули у відро з попелом. Там ще й совок стирчав. Коли кагебісти прийшли і почали шукати, то я зрозумів, що вони не орієнтуються, де вона. Я став їм казати, що віддав до Києва. А вони: «От нас отсюда мышь не проскочила. Мы знаем, что она у вас».

Я ніколи себе не зараховував до борців. Я, очевидно, не для того народився. Але й не полохливий, якщо судити з маминого: «О, вже закусив вудила...». Я затаївся проти них саме з цього моменту. А тоді я таки злякався. Бо побачив за вікном щось ірраціональне. Зупинився біля хати «вілліс» — і вони вискакують: один, другий, третій, четвертий... Дев'ять чоловік, слухайте! У тій машині, за моїми уявленнями, не могло стільки вміститися... Виявляється, їх там дві стояло, я другої не бачив. І всі вони ввалилися в оту кімнату і щось гомонять. Мені моторошно стало, та ще й нирки нили. Це ж після того всього... Я ще й трошки згрішив був... Подивився: стоять такі мордовороти... І мені стало смішно. І, знаєте, з того часу мене рятує цей сміх. Я десь ізбоку глянув на себе — і на них. Старший став щось плутати. Я: «Перестаньте, давайте будемо прямо говорити». Тоді він махнув — і всі вилетіли, як мухи».

Сам начальник обласного КГБ полковник І. І. Юдін з групою своїх підлеглих вимагав віддати підслухку і мовчати про це, умовляв Концевича працювати на їхню «установу». Концевич рішуче відмовився — і ганебна історія про кагебістський «подарунок на іменини» стала відома всій дисидентській Україні. Про неї розповідали закордонні радіостанції. Тоді Юдін запропонував Концевичу виступити в пресі проти зарубіжних публікацій — марно. Через 7 років майор КГБ Медведський цинічно повчав на допиті: «Ви, Євгене Васильовичу, свій життєвий хребет зламали не тоді, коли стрибнули з кручі в річку».

а тоді, коли не послухалися доброї поради Івана Івановича і не допомогли нам».

Надія Світлична, 1990:

«Я повертаюся до групового знімка, зробленого у дворі Євгена Концевича 5 червня 1965 року. Чому той знімок мені такий дорогий? Він як рубіж між двома дуже різними епохами в житті шістдесятників. Таких безжурно усміхнених облич, як на тому знімку, я вже не бачила ні в Аллі Горської, ні у В'ячеслава Чорновола (а він теж є там на знімку), ні у Світличного, ні в самого Євгена. Хоч ми ще зустрічалися, навіть їздили колядувати, і він подарував для кози з нашої ватаги свого кожуха з розкішною вовною. Але душевні травми, яких доля щедро вдіяла шістдесятникам, пригасили їхню безжурність, вирізьблюючи в них суворі риси борців.

До речі, ви, певно ж, питаєте, а чого це саме тоді і так незграбно підклали в ліжко тяжкого Концевича підслухачку? Це питання задав кагебістам і сам Концевич. Вони запевняли — і я чомусь вірю їм у цьому, — що вони були зацікавлені не так його розмовами, як його гостями з Києва. Бо саме тоді, влітку 1965 року, готувалися перші великі арешти серед шістдесятників».

Степан Пінчук, доктор філології, 5 червня 1995 року:

«Але, щоб ви знали, в яких тяжких умовах жила ця людина...

Коли я приїхав у 1965 році в Житомир завідувати кафедрою літератури, всю Україну вже обійшла скандальна історія з підслуховуванням. Перше, що я зробив, — це пішов і познайомився з Євгеном. Йому весь час погрожували, що виключать зі Спілки письменників, що позбавлять тієї нещасної пенсії — 60 крб. У Житомирському відділенні СПУ питання про виключення ставилося прямо. І якщо цього не сталося, то треба віддати належне житомирським письменникам. Ми зволікали: обдумуємо, не готові, не можемо виключити за його відсутності... Але зрештою голова відділення Володимир Канівець (відомий автор роману «Ульянови»), поставив питання руба: виключити. Євген мені сказав, щоб я не йшов на ті збори або щоб голосував за виключення. Я заявив: проти відсутнього та ще й лежачого виступати не буду. Нас тоді було 9 членів Спілки в Житомирі. Проти виключення проголосували також Борис Тен, Данило Окийченко, Михайло Клименко, Микола Колесников. За виключення були Володимир Канівець, Михайло Миценко, а двох інших не називатиму, бо боюся помилитися. Отже, одним голосом ми втримали Концевича в Спілці. *(Слід додати, що таких спроб було дві. Концевича і все Житомирське відділення СПУ осуджували на обласній партконференції — про це писала газета «Радянська Житомирщина» 3 лютого 1974 року, — але, зрештою, на В. Канівця, який рвався тоді до Шевченківської премії, притупнули: «Не робіть*

з Концевича героя-великомученика». І його залишили в Спільці, хоча обструкція тривала аж до середини 80-х. Концевича перестали публікувати. Тоді він узявся підробляти перекладами з польської та російської — тут дуже придалася перекладацька школа Бориса Тена. — В. О.)

Ще коли про нього говорили як про місцевого Павку Корчагіна чи Миколу Островського, знайшлася одна молода гарна дівчина, Ольга, яка вийшла за нього заміж. Та під впливом КГБ почуття її охололи. Мама ставала все більш немічною, Євген опинився в беспорядному становищі. І тоді сталося диво Господнє. Це Майя Борисівна... Якщо є на світі жінка, перед якою треба ставати на коліна і молитися Богу, то це вона. Бог, мабуть, дивиться за цим домом...

А той, хто зробив зло, прожив лише кілька місяців і помер через хворобу, яку має все життя і Євген».

З Майєю Євген побрався 1975 року: «Господь послав мені вибрану овечку з вибраного стада... Я маю велику заслугу перед Україною: одну єврейку навернув до українства...»

Коли в хаті Концевичів — Євгена і Майї — збираються гості, то завжди повторюється той самий ритуал: розглядати рушника. Його порадила завести Надійка Світлична. У когось у домі є книга відвідувачів, в Алли Горської автографи писалися на стіні майстерні, а в Євгена — на шматку полотна підписувалися симпатичні йому люди, а дружина потім вишивала автографи кольоровими нитками. Кого там тільки нема! Борис Тен, усі троє Світличних, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Ростислав Доценко, Ніна Вірченко, Микола Плахотнюк, Сергій Бабич, Ніна Марченко, Микола Кагарлицький, Любомир Пиріг — уся опозиційна Україна...

Під час чергового «покосу» української інтелігенції, 18 квітня 1972 року, в хаті Концевича під час обшуку вилучили 17 документів самвидаву, багато рукописів, листів, друкарську машинку та інше. «Якби той лежачий труп устав, він усе одно не ходив би. Він у нас сидів би...», — відверто прорік капітан Костюк. Рушник тоді врятувався дивом. Адже шукали паперів. Один узяв рушника, що лежав між книг, та не встиг розгорнути, як мама з серцем: «Це його пелюшки...» — забрала і кинула до брудної білизни. Після того Євген дуже потерпав за рушник і мало кому його показував.

В'ячеслав Чорновіл, 5 червня 1994 року:

«Мені сьогодні здається, що ми вічні і невмирущі. Адже це було страшенно давно. Ми ж іще знали Сталіна! Знали невеличку відлигу, знали шістдесятництво. Нам судилося те, чого не дочекалося покоління «розстріляного відродження» 20-х років. Одиниці з них дожили до відлиги 60-х років, зовсім поодинокі — до нашого дня. Нас розметало

кого в політику, кого в літературу, кого в одну партію, кого в другу. Але нам потрібні такі люди, які збирають нас до купи. Нас, шістдесятників, зібрав Іван Світличний, не забуваймо про це. Одним із таких є Євген Концевич — людина великої притягальної сили. Хіба зібралися б ми отак у Києві, як оце в Житомирі?»

Валерій Шевчук, 5 червня 1995 року:

«Він має щось притягальне, що вабило до нього людей. Він має щось таке, що вимушує не помічати того, що він прикутий до ліжка. Він тримається так, ніби нема в нього ніякої біди і хвороби, а просто в нього така манера — приймати гостей лежачи. А коли людина з ним поспілкується, то виносить із собою промінець світла в душі. Оці світлоносні душі й єдналися між собою, неорганізовано, без статутів, у братство. Пізніше в оце братство юнаків і дівчат, «юнаків із вогненної печі», ударить залізна рука — і не всі доживуть до цього дня. Одні будуть убиті, інші пропадуть у концтаборах, ще інші помруть своєю смертю. І їуда Євгена Концевича теж не доживе до цього дня. Після того ганебного вчинку він не раз хотів повіситися, бо зло, посіяне в світі, нищить душу.

Коли я приходжу до Євгена, то маю свято спілкування. Бо він світлоносна людина. Виходячи від нього, виносиш іскру полум'я його серця. А коли в душі горить отой святий вогник, то, отже, ми в цьому світі є і будемо».

Євген Сверстюк, 5 червня 1994 року:

«У нашому нестабільному, щораз більш несправжньому світі є маленький справжній острівцець, який тримається загадковою силою. Це Євген Концевич. Так здавалося й у 1965 році, так і залишається...»

Іван Дзюба: «Євген Концевич — свого роду символ і легенда для цього покоління — покоління шістдесятників. Це дивовижна людина, яка завжди всіх надихала. Не його треба було підтримувати, як здавалося б, — він усіх підтримував і підживлював енергією...»

Валерій Шевчук, 5 червня 1995 року:

«Є одна дуже цікава закономірність. Коли нація переживає катастрофу — саме в цей час народжуються діти, які пізніше відродять цю націю. Шістдесятники народились у 30-х — на початку 40-х років. Саме тоді, коли було вистріляно українську інтелігенцію, фізично знищено українську літературу, коли було виморене голодом українське селянство, коли нація була піддана комуністичному геноцидові і повністю знекровлена, — саме тоді українські жінки почали народжувати хлопчиків і дівчаток, які в 60-х роках візьмуть на свої плечі нелегку місію відродження свого народу. Серед цих ідеалістів був і Євген Концевич...

Він не написав багато творів. Та вже перша його книжка під назвою «Дві криниці», що вийшла 1964 року, — можу сказати з усією відповідальністю, — прекрасна. Вона пластична, вона має аромат і свій непо-

вторний стиль. Так ніхто не писав, так писав тільки він. А коли митець має своє обличчя, то він — збувся».

Євген Концевич, 5 червня 1995 року:

«Найкращу рецензію на ту книжку склали моя малограмотна мама: «І де ти набрав таких слів?» — «Та ж від вас», — кажу. І мама тихо за-у-сміхалися».

Окрім згаданих книжок, 1997 року в Житомирі вийшла антологія «Вечеря на 12 персон», де зібрано найліпші зразки «житомирської прозової школи». Євген Концевич чи не найстарший віком у цій когорті, де обидва Шевчуки, Василь Врублевський, Геннадій Шкляр, В'ячеслав Медвідь, Євген Пашковський та інші. 2000-го року в бібліотеці журналу «Авжеж!» вийшла його книжка статей та есеїв «Тутешня кава». Погортай, читачу, Концевичеві книжки. Повчися, як личить людині триматися в цьому світі — попри всілякі нещастя.

І нині в обійсті Євгена Концевича, за словами «бригадира» житомирських письменників Олексія Опанасюка, щонеділі збираються «посиденьки». Громадськість відстояла цю хату від знесення: тут має бути музей шістдесятників. На що Валерій Шевчук зауважив: «Дай Боже, щоб музей шістдесятників тут довго не відкривався». А я додав: «Хай ще довго сюди ходять живі експонати». Бо й сам я, коли 1988 року вийшов «із тьми, зі смрада, із неволи» (Т. Шевченко), то почав шукати живих людей саме з цієї хати. Бо знав, що в Житомирі є цей острів стабільності, осередок українського духа й оптимізму, назва якому — Євген Концевич.

«Оптимізм — це від Бога, — каже Євген. — Але я виходжу з раціонального. Після такої сатанинської селекції, що тривала сотні літ — останні 70 років особливо жорстокої, — ми є. Україна — жива. Отже, ми будемо. Хто думав у 60-х роках, що доживемо до синьо-жовтого прапора над міськрадою? Житомир підняв його першим по цей бік Збруча. Це — воля Бога. Оце джерело мого оптимізму. Мені дуже сподобалося, як Ірина Жиленко сказала: «Наш ніяк невмирущий Концевич». Теоретично я давно не повинен жити. Академік Любомир Пиріг питає мене: «Як ти досі живий?» — «За принципом коханки, — кажу. — Як одна хвороба мені надокучить, то заводжу собі нову. А стару забуваю».

І цього року 5 червня обійстя Концевичів було повне гостей — погляньте лишень на знімок, на якому впізнаєте Олексія Опанасюка, Микола Кагарлицького, Михтодя Волинця, Сергія Баби́ча, Анатолія і Валерія Шевчуків, Дмитра Мазура, Михайлину Коцюбинську, Людмилу Семикіну, Ольгу Горинь... Але давно вже не плавають рибки в басейні, не пасеться в садку коза, не чути здавалося вічного собачки Равлика, а найгірше — не лігають над хатою голуби, про яких Євген розповідає з професійним азартом голуб'ятника...

Примітка 2004 року: Ні таки: Євген дзвонить, що голуби знову літають!

А на похорон Євгена 22 липня 2010 року (помер 21-го об 11-й годині) я не втрапив: покликали мене на Урал, у музей «Кучино». Не доїхав: опівночі висадили мене з потяга як особу, небажану в Російській Федерації. Змучений повернувся в Київ годині о 8–9. Рушати в Житомир не зважився.

Ось мої щоденникові записи

21.07.2010, ср. Об 11-й годині упокоївся Євген Концевич. Одмучився. Я мусив облишити приготування до поїздки на Урал, а переклапав довідку про нього та розіслав багатьом людям, пресі. Додав два знімки. Сверстюк написав прощальне слово – і його розіслав. Шкода мені Євгена. І що я 5 червня не поїхав до нього на день народження, і що завтра не поїду (мав путівку в Моршин). І що більше не буде в Житомирі Острова Стабільности. 17:55. Якби й у Житомирі такий гарний дощ пішов, як оце в нас. Щоб змив усі Євгенові болі, щоб душа його, вирвавшись із болящого тіла, пішла у Всесвіт гуляти, як гуляла 17-річним юнаком. Господи! Хай так йому, праведникові, й буде.

23.07.2010, пт. Публікація «ЗАКРИТА ЗОНА (НЕ ПУСТИЛИ В РІДНУ ТЮРМУ...)» (<http://forumn.kiev.ua/2010-07-98/98-02.html>):

«Опівночі з 22 на 23 липня в Брянську з потяга № 42, який ішов на Москву, російські прикордонники зняли і спровадили назад в Україну Василя ОВСІЄНКА, координатора програм Харківської правозахисної групи, колишнього в'язня сумління, який відсидів у радянських таборах і тюрмах понад 13 років. Його прізвище виявилось у списку осіб, яким заборонено в'їзд у Російську Федерацію.

В. Овсієнко їхав у с. Кучино Чусовського району Пермської області, у Музей історії політичних репресій і тоталітаризму, який з 1995 року діє в приміщенні колонії особливого та суворого режиму ВС-389/36. Там він перебував у 1981–1987 рр., там загинув Василь Стус, там каралися Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь, Іван Кандиба, Іван Сокульський, Іван Гель та інші українські правозахисники.

У музеї, який тепер називають “Пермь-36”, Овсієнко бував кілька разів (востаннє 2005 року), він є членом його Ради. Цього разу директор Музею Віктор Олександрович Шмиров запросив його до участі в Міжнародному громадянському форумі “Пилорама — 2010” (сцена для виступів митців розміщена прямо в зоні на пилорамах — тому така назва). Мав намір взяти участь у дискусіях “Распад СССР. Плюсы и минусы”, “Трагедия русской деревни”, “Незавершенная история”,

“Какая нам нужна правозащита?”, “Мир несвободы и культура”. Віз для Музею книжки колишніх в'язнів Кучино, рушник, щоб пов'язати його на хресті, що стоїть на могилах в'язнів.

Ймовірно, що російські спецслужби відстежують публікації українських правозахисників і знаходять у них небажані для путінської “демократії” речі, наприклад, у статті “Актуальні цитати” (<http://khrpg.org/index.php?id=1207561218>)».

Зранку написав повідомлення про подію і послав Захарову. Пообіді — суцільні дзвінки. «5 канал» показав з моїм голосом. «1+1» приїздив у хату, теж показав. Радіо «Свобода» (укр. і рос.). Якись газети і так люди...

24.07.2010, сб. Цілий день пішов на переклад статті «Музей у Кучино — совість Росії», бо ж дзвінки заважали. Послав її в Перм, Миколі Соколову в Санкт-Петербург, Дмитрієву, бо він написав, що чув про видворення. Лише о 20-й годині пішов у Ботанічний сад по грушки. А вони вже відходять, мало назбирав. В інтернеті повно про мій інцидент. Владика Ігор Ісіченко послав протест послові Росії.

25.07.2010, нд. Отець Валерій занедужав. Молилися самі. Переглянув багато сайтів, видрукував зо три десятки повідомлень. Вони мало чим відрізняються між собою: що я дав, подекуди з помилками. Багато дзвінків. Увечері таки склав листа послові РФ Зурабову, розіслав як проект ближчим людям. Відгукнулися Вахтанг Кіпіані та Євген Захаров. Схвалили.

26.07.2010, пн. О 6:30 з Бі-Бі-Сі подзвонили, інтерв'ю на 4 хвилини. Добре, що текст я написав, бо випадають з голови елементарні речі. Розіслав цього листа багатьом (Андрій Григоренко вже розповсюдив укр., рос. і англ. мовами). О 9-й відіслав листа поштою з повідомленням про вручення. Ще треба послати кудись. 16:12. Ну, стомився я вже бути зіркою ЗМІ. Радіо «Свобода» російською записало весь лист до Посла. Дзвонять, дзвонять... Виправив статтю Різніківа. Розіслав листа. Як тільки подумав, що от уже можу піти на Дніпро, як ударив грім. Захмарило. Візьмуся за спогади Лісового.

27.07.2010, вт. 0:52 по півночі. Зранку був у мене журналіст Ігор Кручик з «Українського тижня». Має написати про мене. З Ткачуком пішли на Дніпро. Повернувшись, маю:

Росія офіційно вибачилась за відмову у в'їзді громадянина України.

Про це заявив прес-секретар МЗС України Олександр Дікусаров на брифінгу, повідомляє <http://zik.com.ua/ua/news/2010/07/27/238802>.

«МЗС України звернувся за роз'ясненням до російської сторони щодо відмови у в'їзді на територію РФ у ніч на 23 липня цього року громадянину України Овсієнку», — повідомив прес-секретар.

Він зазначив, що відбулася телефонна розмова з цього питання глави МЗС України Костянтина Грищенка з в. о. глави МЗС РФ Андрієм Денисовим. Цю ж проблему обговорили під час зустрічі і посол України в Росії Володимир Єльченко з керівництвом російського зовнішньополітичного відомства.

«За результатами з'ясування обставин інциденту, який стався, російська сторона на високому рівні висловила жаль з приводу відмови у в'їзді громадянина України Овсієнка», — цитує Дікусарова «Газета по-українськи».

За його словами, під час переговорів було підтверджено рішення президента РФ про відмову від практики так званих чорних списків в українсько-російських відносинах.

«Ми вважаємо прикрий інцидент вичерпаним», — уклав прес-секретар МЗС України.

Уночі проти 1 травня 1966 року над будинком Київського інституту народного господарства в Києві (нині Київський національний економічний університет) замість червоного прапора з'явився жовто-синій.

Очевидний розрахунок сміливців, які його вивісили, був такий: тут, на Брест-Литовському проспекті, біля заводу «Більшовик», вранці шикуватимуться колони робітників і студентів, щоб рухатися до Хрещатика на першотравневу демонстрацію. Прапор побачить багато людей. Проте пильні відставники-ветерани вздріли його раніше і тремтячими від страху та праведного гніву пальцями набрали номер та подзвонили, «куди слід». Команда, що прибула, побоювалася мін, але біля пожежної драбини було лише побризкано авіабензином — щоб собака не взяла сліду.

Прапор швидко опинився в КГБ, на Володимирській, 33. Москва наказала знайти і покарати «злочинців». Прапор піддали експертизі й описали. Полотнище зшите вручну з двох жіночих шарфів. Жовтий мав трохи коричневий відтінок: радянська влада старанно пильнувала, щоб тканини «націоналістичних кольорів» у продажу не з'являлися.

**ПРАПОР
НАД КИЄВОМ
(ГЕОРГІЙ
МОСКАЛЕНКО
і ВІКТОР КУКСА)***

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 90–98.

Посередині нашито тризуб, вирізаний з чорної саржі (матерія, що йде на підкладки). Під тризубом напис друкованими літерами, чорнилом:

Ще не вмерла Україна,
Ще її не вбито!

ДПУ

Негайно порушили кримінальну справу. Понад 9 місяців потрібно було нишпоркам КГБ, щоб «вирахувати» «злочинців». Шукали насамперед серед студентів денного відділу КІНГУ, потім і серед вечірників та заочників. Багатьох хлопців викликали до військкомату і наказували заповнювати друкованими літерами якісь анкети. Стукачі, які діяли в кожній студентській групі, заводили провокативні розмови і стежили за реакцією та за настроями. Для підозри доволі бути послідовно україномовним. Нарешті вийшли на 29-річного студента вечірнього відділу цього інституту Георгія Москаленка та його друга, 27-літнього робітника Віктора Куксу. Їх заарештували 21 лютого 1967 року.

У ті відносно ліберальні часи становлення Брежнєва і правління в Україні Петра Шелеста хлопці дістали невелике покарання: Москаленко 3 роки, а Кукса — 2 роки ув'язнення в таборах суворого режиму для «особливо небезпечних державних злочинців». Інкримінована була ч. 1 статті 62 — «антирадянська агітація і пропаганда». А ще «доважком» — ст. 222, «холодна та вогнепальна зброя». Холодною зброєю став звичайний кухонний ніж, яким Віктор Кукса зрізав червоного прапора («Зубами треба було гризти!» — казав слідчий). Вогнепальною — самопал, набитий сіркою з сірників. Ним Георгій Москаленко мав подати сигнал другові, якби виникла якась небезпека.

Відповідно до Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року постановою Пленуму Верховного Суду України від 20 травня 1994 року судові рішення в частині засудження Москаленка Г. М. та Куksi В. І. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР скасовано, а кримінальну справу в цій частині переведенням закрито на підставі п. 2 ст. 6 КПК України за відсутністю складу злочину. Але вони й надалі вважаються засудженими за ст. 222 КК УРСР.. Тобто політична реабілітація обернула їх на чистих кримінальників! Отакий парадокс пострадянської юриспруденції.

Ба, цей факт не поодинокий: Володимир Мармус із друзями теж вивісив уночі проти 22 січня 1973 року 4 національні прапори та 19 листівок у Чорткові на Тернопільщині. За ст. 62 всі вони теж реабілітовані. Та один хлопець, Петро Вітів, мав лише 16 років. Його не судили. Але В. Мармус «доважком» дістав статтю «втягування неповнолітнього в злочинну діяльність». Тобто злочину вже нема, а «втягування в злочинну діяльність» залишилося... А скільки досі не реабілітовано лю-

дей, яким з політичних мотивів цинічно фабрикували кримінальні справи — «опір міліції», «наркотики», «спроба згвалтування»!

Ось чому 18 березня 2002 року в Києві створено Громадський комітет за реабілітацію «першотравневої двійки». До неї увійшли співголова Київської Ради об'єднань громадян Сергій Таужнянський; голова Кагарлицької районної організації Партії Зелених України Володимир Грисюк; я, Василь Овсієнко, колишній політ'язень, нині координатор програми Харківської правозахисної групи; голова Київської обласної організації ДемПУ, колишній політ'язень Валерій Кравченко, який, власне, й ініціював цю справу. Адже Москаленко та Кукса підписалися на прапорі абрєвіатурою «ДПУ». Певно, що «Демократична партія України» тоді існувала лише в їхніх мріях, а текст гімну України вони знали, та писали ж не для демонстрантів, а для тих, хто зніматиме прапор. Але вони стали ніби провісниками цієї майбутньої партії.

Комітет поставив собі завдання створити прецедент повної реабілітації цих двох репресованих, щоби згодом домагатися реабілітації всієї означеної категорії. Бо в нашій державі, яка поки що тільки номінально українська, все треба вигризати зубами у ворогів цієї держави, які залишилися при владі, аби тільки не поступитися нею справжнім патріотам. Радянські судді-комуністи, *«заметно перекосив рило в сторону»* (М. Салтиков-Шедрін), всілися під синьо-жовтим прапором і тризубом, а герої, які утверджували ці символи, — досі для них злочинці. Пан Леонід Кучма, якому в найстрашніших снах не снилося, що він стане колись Президентом України, визнає особами, що мають особливі заслуги перед Україною — кого б ви думали? Героїв Радянського Союзу, Героїв соціалістичної праці, депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР. Тобто, за великим рахунком, найзапекліших противників незалежності України та найвірніших прислужників окупаційної російської влади.

Це лише один із парадоксів перехідної доби, а їх багато. Наприклад, українська держава сплачує пенсії російським окупантам Афганістану і вшановує їх як ветеранів війни. Ганебних найманців, які пішли служити нашому історичному ворогові на російському підводному човні «Курск» і погинули там, в Україні вшановують як героїв.

*А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, — каже, —
Може, так і треба».*

Інтелігенція, якій годилося б бути сумлінням нації, змовчує навіть тоді, коли пан Президент, поїхавши до Сибіру, відважує ляпаса своєму народові: «Мы, украинцы, народ немножко с придурью», а тамтешніх українців обзиває «хохлами». Та повноцінна нація змела б такого

президента на другий же день! Або: львівські вчені присвоюють плагіаторові Володимиру Литвіну ступінь доктора «гоноріс кауза». Бо «какось незудбно» образити правдою високопоставлених хамів. Тобто «братія» сподівається побудувати Україну на неправді, а там якось воно буде. Та не встоїть така Україна! І не треба такої України — на брехні!

Хто ж вони, ті справжні герої України, які відважилися нагадати українцям про їхній національний символ у годину, коли, здавалося, про нього вже стали забувати? Ось що вони розповіли мені 18 березня та 10 квітня 2002 року.

Георгій Митрофанович МОСКАЛЕНКО народився в Одесі 24 липня 1938 року. Жив у матеріному селі під Одесою, куди навезли галичан-переселенців. Цікавився історією, знав про Українську Народну Республіку, читав українську літературу. 1955 року поїхав до Києва, де жив у гуртожитку на Святошині і працював сантехніком на будівництві. 1957-60 рр. відслужив у війську. Це була доба національно-визвольних рухів і розпаду світової колоніальної системи. Думка, що така економічно сильна країна, як Україна, теж може і повинна бути самостійною державою, принаймні такою, як Чехословаччина, як Угорщина, була для нього цілком природною.

Віктор Іванович КУКСА народився 13 лютого 1940 року в селі Саварка, що стоїть на Росі, в Богуславському районі на Київщині. Батько, розумний селянин, але не комуніст, був головою сільради, а за німецької окупації був залишений радянськими органами для підпільної роботи. Рятував молодь від вивезення в Німеччину, за що був рокований на смерть, але втік. Вікторові поталанило на вчителів: вони оминали ідеологічний намул і виховували дітей українцями. Учитель музики Дмитро Євдокимович Чалий був засуджений на 25 років, сидів на Колимі. У цій школі вчився майбутній академік Люлька, тут викладав пізніше репресований знаменитий математик академік Михайло Кравчук. Материн вітчим Олександр Ронський теж відсидів 20 років. З дитинства Віктор знав «Ще не вмерла Україна...» Закінчивши школу 1957 року, він пішов до Києва на будівництво, а відслуживши у війську, знову повернувся до гуртожитку на Святошині.

Юність Георгія і Віктора припала на «хрущовську відлигу». Виходило чимало літератури, яка хоч трохи відкривала завісу над ганебним минулим. Що не могло бути надрукованим в офіційній пресі — вихлюпувалося в «самвидав», звучало по радіо «Свобода», до якого припадала вухом мисляча інтелігенція, особливо ж молодь. Перед очима були арешти шістдесятників 1965 року. Хлопцям теж хотілося діяти. Для початку Георгій запропонував вивісити десь у Києві український прапор. Стали міркувати, як і де це зробити. Хотіли над вокзалом, але там не встигнеш злізти, як схоплять. Приглянулися до будівлі КІНГу: є пожежна драбина...

Синю тканину знайшли швидше, а за жовтою попоходили, аж доки придбали жіночий шарф у крамниці на Гарматній (радянська влада пильно стежила, щоби краму «націоналістичних кольорів» не було в продажу). Шили прапор у своїй кімнаті, коли третього колеги не було. З купюри 50 карбованців УНР скопіювали герб. Хоча знали, що він має бути золотий, але ж треба, щоб його було далеко видно. То вирізали тризуб із чорної матерії — саржі.

Уночі проти 1 травня останнім трамваєм, що ходив тоді Брест-Литовським проспектом, поїхали зі Святошина до заводу «Більшовик». Про всяк випадок вийшли на попередній зупинці, Гарматній. Остерігалися запізнити перехожих: кожна з речей, які мали з собою, могла викликати підозру. На дах мав дертися Георгій, але Віктор сказав, що не вмє стріляти з його самопала. Натягнув на туфлі шкарпетки, на руки рукавиці, кухонного ножа взяв у кишеню, прапора запхав за пазуху. Дах виявився крутішим, ніж здавалося знизу. Чіплявся за рубці. Добравшись до червоного полотнища, підхопив його ножом знизу — і воно покотилося по даху. Відчув бентежну радість. Прив'язав бинтом свого прапора — і він хитнувся на легенькому вітрі...

Георгію знизу не довелося паляти: все було спокійно. Полили бензином довкола драбини. Відходячи, поглядали, як гарно та велично розвівається полотнище, освітлене знизу першотравневими прожекторами. Пляшку і решту бинта викинули в Комсомольському парку в озеро.

Вранці хлопці поїхали подивитися на наслідки своєї справи — прапора вже не було. Тоді вони пішли в Пушкінський парк і сфотографувалися на пам'ять про цю найважливішу в їхньому житті подію.

«Вирахувати» зухвальців, власне, було нескладно. Адже вони всюди говорили українською мовою, притому Москаленко й на семінарі міг сказати, що от Ленін в один день визнав незалежність Фінляндії і України. Фінляндію Захід відстояв, а Україну більшовики окупували. То чому б тепер не поставити на голосування питання про незалежність України? Лад міг і надалі залишатися соціалістичним, але ми були б як Польща, як Чехословаччина. Такі висловлювання бралися на замітку, адже стукачі були в кожній групі. Щоб упевнитися, підселили одного ще й у їхню кімнату гуртожитку. Десь пропав записник із адресами й телефонами, а в ньому були прізвища кількох «шістдесятників». На Москаленка вказувала і графічна експертиза. Коло звузилося. Хлопці досі вважають, що кагебісти на їхній слід напали давно, але не мали певности. Або шукали «зв'язків» з закордоном чи з підпіллям, яке їх «напоумило».

Заарештували їх одночасно 21 лютого 1967 року. Москаленко працював тоді майстром-сантехніком у Фастові. По нього послали машину і привезли в монтажну організацію до Києва, а там три

оперативники посадили його в «бобик» — і на вулицю Рози Люксембург (тепер Липська), в обласне управління КГБ.

Віктора Куксу теж викликали до відділу кадрів, два дебелі хлопці взяли його попід руки, посадили у «Волгу» — і на Володимирську, 33, в республіканський КГБ.

Хлопці опиралися недовго, бо не було сенсу. Слідство було нескладне. Вели справу Логінов, Чуніхін, Разумний, начальник слідчого відділу підполковник Дубовик. Звичайно ж, російською мовою: «Ну что ты — муха! А вот слон. Слон хоп — и раздавил тебя. Видишь, тебя нет».

Слідчі повернулися з відпустки засмагли: «О, хлопці, ви ще тут? Давайте ще щось трохи допишемо. Про цей самопал і про ножа. Нас це не цікавить, це справа міліції, але нехай буде». Дописали про ножа та самопал. Показували фотознімок прапора, якого запакували в конверт і написали: «Хранить вечно». Десь він має досі зберігатися при справі: ось що треба виставляти в музеях!

Закритий суд тривав три доби. Два відставники, яких виставили за свідків, звинувачували більше, ніж прокурор. Лише один свідок показував, що хлопці агітували його «в душі націоналізму». 31 травня Георгію Москаленкові як ініціаторові, а також за виготовлення «вогнепальної зброї», присудили 3 роки, а Вікторові Куксі — 2.

Після суду їх уже разом етапували в Мордовію. 18 липня привезли до Харкова. Натоптали у воронки стільки в'язнів, що дехто непритомнів. На сумнозвісній Холодній Горі після «санобробки» запроторили їх у камеру смертників: нари з металевих листів, потріпні ґрати на вікнах, потріпні двері, металеві тумби замість стола і стільців. Але це не справило на хлопців особливого враження: вони гадали, що так і треба. Навіть насміхалися, що їх так пильно охороняють. Пояснив їм їхнє становище Михайло Осадчий, якого повертали етапом на Україну. Тут їх, нарешті, постригли і під конвоем з собаками вивели до воронки. Поміж карними в'язнями прошелестіло: «Кого ведуть?» — «Англійських шпигунів». Везли їх у «трійнику» «столипінського вагонзаку» до Рузаєвки в Мордовії, відтак у Потьму. Куксу заїдали блощиці, а Москаленка не чіпали — інша кров.

Нарешті Явас, 11-а зона. Уперше за кілька місяців побачили зелену траву... Але найперше враження — здивування: та тут Україна! З «контингенту» 800 в'язнів 75 % — українці! Панівна мова — українська. «Хто не побував у тому таборі, — каже Віктор Кукса, той не знає справжньої України». Тут представлені всі регіони, тут можна дізнатися, які люди живуть у всіх областях. І всі вони згуртовані однією національною ідеєю. Тут повний інтернаціонал: сильні громади литовців, естонців, латишів — наших найближчих союзників. Вони розуміють українську мову і не дивно почути з вуст, скажімо, естонця: «Чоловіче,

що ти кажеш?» (На великом русском языке: «Не п...и!») Тут російські неомарксистки і великодержавники, і російські демократи — здебільшого євреї. Та все ж... Те саме засвідчив 1967 року й Михайло Масютко:

«Коли б якомусь подорожньому поза усі категоричні заборони вдалося побувати в таборах для політв'язнів Мордовії, яких тут є аж шість, то він би був надзвичайно вражений: тут, за тисячі кілометрів від України, на кожному кроці він почув би виразну українську мову на всіх діалектах сучасної України. У подорожного мимоволі виникло б питання: що діється на Україні? Зворушення? Повстання? Чим пояснюється такий високий процент українців серед політв'язнів, який досягає до 60, а то й до всіх 70 відсотків? Коли б такий подорожній скоро після цього побував би ще й на Україні, то він відразу переконався б, що ніякого повстання, ніякого зворушення на Україні нема. Але тоді б у нього виникло нове питання: чому в містах України так рідко чути українську мову і чому так густо чути її в таборах для політв'язнів?» (Цит. за вид.: *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. — Т. 2: Документи і матеріали... 9 листопада 1976 — 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик — Харків: Фоліо, 2001. — С. 37.)*

Отож наших хлопців обступили, розпитують. Заварили чаю, пустили квартиру по колу, кожному — «довгограючу» цукерку вприкуску... Але ніхто не питає про справу — не прийнято. Аж пізніше наглядачі розп'якали: «А, знаменоносці!»

Повстанці-25-літники, як-от Василь Якуб'як, Степан Мамчур, Василь Підгородецький, Левко Левкович, Дмитро Басараб — найповажніші в зоні люди. Москаленко згадує, що за три роки не чув у зоні жодного матюка. А лише «Ви, пане» — і на старшого, і на молодшого. Це бандерівці встановили такі порядки ще з часів повстань кінця 40-х — початку 50-х років, коли домоглися розокремлення з кримінальниками. Тут відзначають християнські й національні свята, вшановують героїв Крут, Базару. Попри те, що харчування в'язня коштує всього 43 копійки на добу, тут панує висока інтелектуальна атмосфера: замовляють літературу через «Книга — поштою» і укомплектували добру бібліотеку. Усі обізнані з історією України, причому з живою. Тут розкажуть про створення і бої УПА, про героїчне підпілля. Розкажуть, як облаштувати криївку. Повстанці дуже тішилися, коли 1966 року в табори хлинула свіжа кров — блискача когорти шістдесятників: Іван Гель, Сашко Мартиненко, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Михайло Осадчий, Михайло Озерний, Богдан Ребрик, Опанас Заливаха... Отже, ще не вмерла Україна, раз вона посилає на цю новітню Січ Запорозьку нових і нових козаків!

Панасові Заливасі не дозволяють малювати, то він щось вирізає з дерева. На клумбі виростив портрет Шевченка квітами.

Цей табір обживали після війни японці, від яких збереглися альтанки, алеї, спортивні майданчики, де молодші грають у баскетбол. Увечері грає духовий оркестр або українці співають народних пісень — мордва за зоною виходить послухати. А як розучують стрілецькі пісні чи гімн, то наглядачі розганяють. Доводиться ховатися поза бараками.

Це був, сказати б, «золотий час» політичних зон — уже через кілька років, коли я прибув у Мордовію, режим значно посилювався.

Георгій Москаленко в 11-й, а потім у 19-й зоні, працював сантехніком, а Віктор Кукса освоїв бульдозер, який використовувався навіть на розвантаженні вапна. Копати в зоні не дозволяли — всюди кістки... Чути, як міняється караул: «Товарищ сержант, пост № 3 по охране государственных преступников и изменников Родины сдан!»

Ще під час слідства на «особливо небезпечних державних злочинців» прийшов подивитися генерал Тихонов. Москаленко тоді порівнював свій вчинок із діями краснодонських «молодогвардійців». — «Так то же за Родину, за идею!» — сказав генерал, для якого Україна — ніяка не «родіна». Так от, у Явасі сидів Стеценко, бургомістр Краснодона за німецької окупації. Хлопцям не довелося з ним поговорити, а от із його кучером Степаном Давиденком Віктор Кукса розмовляв неодноразово і переповідає таке:

«Давиденко був вітчимою Олега Кошового. Якось Стеценко наказав: «Завтра запряжеш коні. Поїдемо, німці хочуть заарештувати Тюленіна і там ще когось». Давиденко увечері попередив Тюленіна: «Тікай, Сергію, бо тебе завтра заарештують». Але то молоді хлопці, не послухали, і їх похапали. А попалися вони ніби на тому, що покрали з машин, що не охоронялися, різдвяні подарунки, які надійшли німецьким солдатам. Дали шоколад хлопчику, братові Івана Земнухова. Він вийшов на вулицю з тим шоколадом, а йшов патруль, побачив і по цьому шоколаду німці напали на слід злодійчуків. Німці нещадно карали за крадіжки — покидали їх у шурф шахти. А чи була та «Молода гвардія» — я цього сказати не можу. Це вже після війни зі злодіїв зробили символ спротиву окупантам. Давиденкові, коли я з ним розмовляв, було вже років 60, Стеценкові — років 70. Певно, що в Краснодон вони не повернулися і правди не розказали».

Додам, що підпільник-оунівець Євген Стахів, якого Олександр Фадєєв намагався вивести в романі «Молода гвардія» як поліція Стаховича, писав, що він дізнався про молодих людей, які записували знаки, що були на німецьких військових машинах, і зрозумів, що це якась розвідка. «Ми хотіли залучити цих молодих людей — їм було по

17–18 років — до співпраці, але вийшло, що вони не розуміли жодної політики. Вони просто збирали дані для розвідниці Любові Шевцової. Пізніше ми дізналися від Олександра Фадеєва багато перебільшень, неправди про їхню діяльність. Отже, ми перервали з ними всякі контакти, щоб не наразитися на можливий клопіт від німецької контррозвідки або гестапо». (*Євген Стахів. Кризь тюрми, підпілля й кордони. К.: Рада, 1995. — С. 135–136.*)

Наш пан Президент Кучма недавно розпорядився реанімувати міф про молодогвардійців, щоб на ньому виховувати молодь. А Москаленко та Кукса — хай далі ходять у злочинцях.

...Коли через два роки Віктор Кукса повернувся в рідне село, то застав батька в могилі незакопаним — залишили, щоб син побачив його. З труднощами влаштувався в Києві машиністом екскаватора і в той самий гуртожиток. Виклики до КГБ, перевірки дільничного міліціонера... Коли до Києва приїздили глави іноземних держав — його посилали кудись у відрядження. Та попри це знову спілкувався з шістдесятниками Іваном Світличним, Іваном Русиним, з Василем Стусом, який жив недалеко, на Львівській, 62. Погромного 1972 року зазнав обшуків. Часто доводилося міняти місце роботи. Аж після проголошення незалежності йому дали спокій. Відтоді він працює в Українському нафтогазовому інституті. 1973 року одружився з дівчиною своїх поглядів Марією Поліщук, мають 10-літнього хлопчика Владислава, живуть на Борщагівці.

Москаленка ж Георгія прийняли робітником III розряду, але скоро він став бригадиром, майстром, виконробом, одержав помешкання в Бучі. Має з дружиною Вірою трьох синів. П'ятого курсу КІНГУ так і не закінчив, хоч до арешту в нього вже була написана дипломна робота. Запропонували стати стукачем. Він подякував і заявив: «Я не можу бути донощиком на своїх товаришів». — «Ну, в такому разі ти диплома не одержиш». Видали академічну довідку.

На закінчення Віктор Кукса розповів мені: «Якось поїхав я до матері в село, а мати каже: “Нарубай, сину, дров”. Узяв я сокиру і почав рубати. Підняв сокиру, хотів розколоти поліно — аж дивлюся: стоїть під ворітьми дід Лигор і дивиться на мене. Я так і опустив сокиру. Дід зняв капелюха і низько-низько вклонився мені. А тоді питає: “Ти Іванів син?” — “Іванів”. — “Добрий був чоловік, Царство йому Небесне. Але ти теж добрий хлопець. Я все знаю”. І пішов. А я ще стояв декілька хвилин...»

Коли ж наша держава почне розпізнавати найкращих своїх громадян?

Додам: Указом Президента України від 18.08.2006 Кукса і Москаленко нагороджені орденами «За мужність» I ступеня. На стіні КНЕУ відкрита пам'ятна таблиця.

Ухвалою спільного засідання Судової палати у кримінальних справах та Військової судової колегії Верховного Суду України від 26.01.2007 вирок Київського обласного суду від 31.05.1967 та ухвалу судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України УРСР від 4.07.1967 року в частині засудження Кукси В. І. та Москаленка Г. І. за ч. 2 ст. 222 КК УРСР скасовано, а справу в цій частині закрито за відсутністю в їхніх діях складу злочину на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України. Їх і в цій частині нарешті повністю реабілітовано.

ОСТРІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (ВІКТОР МОГИЛЬНИЙ)*

Леся Українка на початку ХХ століття писала Франкові, що в Києві є всього декілька українських інтелегентних родин. На початку 60-х, після десятиліть антиукраїнських погромів, свідомий українець почувався в

Києві ще тяжче приниженим, чужим. Певно ж, що свідомих українських родин — цих островів незалежності — було небагато. Однією з них була родина Могильних — Віктора та його дружини Аврелії (мадярки родом з Ужгорода, яка стала українською патріоткою). Про це вели мову друзі Віктора Могильного на його творчому вечорі в Музеї шістдесятників 21 листопада 1999 року.

У домі Могильних на Чоколівці панував український дух. Стіни обписані були українськими словами й автографами, обставлені українськими книгами й виробами. Тут діяв неформальний літературний гурток, де нагромаджувалася українська сила, виростала когорта, яка творила критичну масу українства. Вона виявилася в шістдесятництві, далі в правозахисному рухові й борні за незалежність на межі 80–90-х років. У таких родинах виростали поодинокі українські діти, яким ох як нелегко було залишатися українцями в тотально зрусіфікованому й аморально-агресивному середовищі. Так вирости син — поет Аттила Могильний, донька Дзвінка, онук Богдан.

Віктор Могильний народився 29 квітня 1937 року в українській колонії над Волгою, у Ставрополі, нині Самарської області. Він не одержав вищої освіти, бо на екзамені в університеті, будучи людиною нелукавою, потрактував Шевченкову Катерину як образ України, збезчещеної москалем. Не вдалося йому, проскрибованому, видати жодної

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 99–101.

поетичної книжки. Лише у 80-х роках, коли народився онук, вийшли під псевдонімом Віть Вітько книжечки для дітей «Равлик-муравлик», «Гойда раз, гойда два», а 1999 року — самвидавна збірка «Csokolivka, csokolj meg! або Надкушене яблуко» під химерним псевдонімом Вихтір Орклин (угорською: Чоколівко, поцілуй мене!). Його поетична мова вишукана, метафора виразна й парадоксальна, вірші зовні неполітизовані, але такі, що увиразнюють світобачення українця.

А проscribeваним цей робітник «Ленінської кузні» (де відпрацював 25 років) став тому, що брав участь у літературній студії робітничих поетів «Брама» при Клубі Творчої молоді. 22 травня 1967 року Віктор Могильний був серед чотирьох схоплених кагебістами біля пам'ятника Т. Шевченкові. Тоді Микола Плахотнюк закликав іти їх визволяти. Опівночі 600 шанувальників Шевченка рушили до ЦК КПУ і таки домоглися звільнення затриманих. Це там уперше українці дружно скандували «Ганьба!» Це слово пізніше стало кайлом, яке довбало колоніальний режим. А тоді єдиний присутній турист — німець — бігав і питає: «Was ist “hamba”» (Що таке «ганьба?»).

Треба бути не з полохливого десятка, щоб ходити до колишнього петлюрівця й політв'язня з 20-літнім «стажем» Бориса Антоненка-Давидовича разом з Олесем Шевченком та Грицем Тименком (Гриць пропав безвісти, коли почав виготовляти працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). У 1968 році Б. Антоненко-Давидович виступив у «Літературній Україні» зі статтею «Літера, за якою сумують» (про літеру Г. Автор покликався на статтю В. Могильного в ЛУ від 1 жовтня 1965 року «З приголосними клопіт»). Заступник редактора Маргарита Малиновська, самовільно опублікувавши драстичну статтю, оголосила дискусію про доцільність повернення до нашої абетки забороненої літери. Негайно відкликали з відпустки редактора Івана Зуба. У наступному числі доктор філології Віталій Русанівський, якого за підтримку русифікаторської «теорії двомовності» Івана Білодіда прозивали «Русодідом», прорік: «Сумувати ні за чим». Дискусія припинена.

У Чернігові жив єдиний уцілілий зі «справи СБУ» — відомий у 20-х роках мовознавець Всеволод Ганцов. Могильний звернувся до нього з листом за роз'ясненням деяких філологічних питань. Це в той час, коли його всі зі страхом обходили. Учений відповів ґрунтовним листом — і це була самому йому моральна підтримка.

Ще раз виразно «засвітився» Віктор Могильний у справі Олеса Шевченка, Віталія Шевченка та Степана Хмари. Під час обшуку 31 березня 1980 року в Олеса вилучили вірш «Життепис (Лякано мене...)». Ходило про звинувачення автора в розповсюдженні цього «наклепницького, антирадянського документа». Тоді Олесь сказав слідчому, що він... викрав вірша: господаря не було вдома, а дружина прала.

Йому сподобався вірш, що лежав на столі, то він сховав його в кишеню. Віталій Шевченко зауважив на вечорі, що Могильний на їхньому суді у Львові напористо вимагав пояснити йому, які ж саме рядки вірша і чим саме є «наклепницькими». Суддя розмовляв російською, то Могильний, ніби не розуміючи: «Прощу?». І так кілька разів. Таки вимусив його заговорити українською.

Того ж 31 березня під час обшуку в самого Могильного вилучили 34 документи — самвидав, «Декларацію» та «Меморандум № 1» Української Гельсінкської групи, книги, записники, щоденники, рукописи, листи, друкарську машинку. 21 лютого 1981 року, за даними начальника Державного архіву СБУ О. Пшенникова, «за націоналістичні висловлювання і створення віршів ідейно-шкідливого змісту Могильний В. М. був профілактований 5-м Управлінням КГБ УРСР шляхом бесіди в приміщенні КГБ з винесенням офіційного застереження. У 1989 році скасоване, про що повідомлено Могильного В. М. та прокурора». 25 грудня 1990 року ці матеріали його справи знищені у зв'язку з закінченням строків зберігання.

Нині Віктор Могильний разом з В'ячеславом Анголенком видає «Український філателістичний вісник», бо є одним із найкращих дослідників української пошти і знаною в світі людиною.

Варто й нам знати, що не з неба впала нам незалежність. Вона опиралася на конкретних людей, які витримали окупаційний тиск, у найтяжчі часи нівечення нас як нації були живими носіями українського духу.

МИ ПРОСТО ЙШЛИ...*

Десятиліття Українського культурологічного клубу

«Старі більшовики з дореволюційним стажем» — так модно було величатися серед більшовиків. До 30-х років. Доки їх не вистріляли...

Не знаю, чи модно буде з часом серед учасників боротьби за незалежність величатися «старими революціонерами» (вододіл — 24 серпня 1991 року), проте члени

Української Республіканської та Республіканської Християнської партій згідно зі своїми статутами, відраховують собі партійний стаж від дня вступу до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод та Української Гельсінкської спілки.

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 102–106.

Та в епоху горбачовської «гласності» найпершою організованою силою (як тоді писали, «неформальним об'єднанням громадян») у Києві був-таки Український культурологічний клуб (УКК). Ініціаторами його створення були переважно молоді люди — недавні політв'язні Сергій Набока, Леонід Мілявський, Інна Чернявська, Лариса Лохвицька, Ольга Гейко-Магусевич, а також Вадим Галиновський, Ірина Альтер, Олександр Карабчієвський, Володимир Федько. Під виглядом «заходу» районної комсомольської організації в клубі-кафе «Любава» 6 серпня 1987 року вони влаштували публічну дискусію «Українська культура: міфи та реальність», де порушили питання, які замовчувалися радянською пропагандою: про голод 1933 року, про утиски церкви, свободу слова. У дискусії вперше взяли участь щойно звільнені з концтаборів відомі політв'язні Євген Сверстюк та Олесь Шевченко. Тут-таки й виникла думка створити постійно діючий «Український культурологічний клуб» — така собі невинна вивіска, зовсім не політична, і в душі «перебудови». Тим паче, що прецеденти виникнення не санкціонованих владою зібрань та громадських організацій уже були в Москві, Ленінграді, у країнах Прибалтики. Діючи легально й відкрито, вони поширювали опозиційні радянській ідеології ідеї.

Прецедент набув широкого розголосу. До Клубу потягнулися нові люди. Головою УКК був обраний Аркадій Киреев, згодом Сергій Набока, активістами його стали Ігор Запорожець, Тетяна й Анатолій Битченки, Євген Обертас, Віталій Шевченко, Петро Борсук, Ярослава Данилейко, Тарас Компаниченко, Микола Лисенко, Василь Гурдзан, Клим Семенюк, Тарас Антонюк, Анатолій Лупиніс, Дмитро Корчинський, Логвин Бабляк, Євген Чернишов, Надія Левченко, Олекса Миколишин та інші. Створили історичну секцію (Юрій Огульчанський), мовну (Владислав Іщенко). Бували тут Михайлина Коцюбинська, В'ячеслав Чорновіл, Михайло та Богдан Горині. Політв'язні, які звільнялися, одразу приходили до Клубу. Так, Миколу Горбала його дружина Ольга Стокотельна привела сюди в перші ж дні повернення до Києва. Третього дня після звільнення, 23 серпня 1998 року, прийшов і автор цих рядків.

У «Любаві» ж відбулися дискусії про Григорія Сковороду, про Чорнобильську катастрофу, ще три — в молодіжному залі «Сучасник». Найбільше учасників зібрав диспут «Білі плями в історії України». Реакцією на неї була публікація у «Вечірньому Києві» від 18 жовтня 1987 року статті Олександра Швеця «Театр тіней, або Що криється за лаштунками так званого Українського культурологічного клубу». Стаття обійшла обласні газети, з'явилися осудливі відгуки розгніваних радянських громадян. Ось рівень деяких з них: одна донощиця писала, що ми, мовляв, байдужі до долі України, бо почула на засіданні Клубу, як читали вірш Т. Шевченка «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні...»

Клубові стали відмовляти в наданні приміщень. Збиралися на схилах Дніпра, у Гідропарку на пляжі, на квартирах, доки осідок його не визначився на Олегівській, 10, на високій горі навпроти Житнього ринку, в обійсті Дмитра Федоріва. Господареві це коштувало декількох нападів «невідомих» на вулиці, багатьох викликів і відвідувань міліції, але він таки не здався.

Нині колишніх учасників УКК бачиш серед лідерів багатьох політичних і громадських організацій — як дуже радикальних, так і правочентристських: від УНСО до РХП. Тоді ж їх усіх єднала жага свободи слова та національна ідея. Коли ж залізні пута цензури та заборон на організовану діяльність упали, — активісти Клубу пішли робити політику кожен по-своєму, і це нормально.

За клопотом «старі революціонери» згадали про свій ювілей аж восени і зібралися в привітному домі Дмитра Федоріва в неділю, 7 грудня 1997 року. Петро Борсук склав список і зробив перекличку — з 60 осіб зійшлося близько 40.

Товариство дійшло одностайної думки: потрібно зібрати всі публікації й тексти доповідей УКК, спогади учасників і видати їх брошурою. Бо ж відомо: історія — це, на жаль, не завжди те, що було, а те, що написане. Якщо люди, які знають правду, не напишуть її, то прийдуть інші і напишуть те, що їм потрібно.

— І вже пишуть, — сказав **Михайло Горинь**. Ось 13 листопада той-таки «Вечірній Київ» опублікував статтю Володимира Кметика «Оксамитовий сезон українського дисидентства», де зовсім недавня історія зумисне спотворюється. Пишуть, наприклад, що Українська Гельсінкська спілка була культурницькою організацією, що вона була за конфедерацію народів СРСР.. А ми ж добре знаємо, що наші декларації були лише частиною наших намірів! Конфедерація — то був крок до руйнування імперії, що було сприйняте громадською думкою, а ідея незалежності тоді ще не сприймалася. А наше культурництво — це пробудження національної свідомості з метою відновлення державності. Та не були ми конфедералістами! Ми завжди були незалежниками. Треба людям пояснити, чому ми в тих умовах говорили про конфедерацію.

Ретельнішим у цьому плані був КГБ. Але він фіксував свою правду. Об'єктивний дослідник мав би порівняти їхню і нашу правду і зробити об'єктивний історичний нарис.

В'ячеслав Чорновіл пообіцяв для цього відновити рубрику «Хроніка опору» в газеті «Час-Time»:

— Рух готовий посприяти виданню брошури про УКК. Треба дослідити впливи — балтійський, московський... Бо тільки-но з'явилася «Гласность» у Москві — через два тижні в нас з'явився «Український вісник» (кінець 1987 р.). Ми чекали прецеденту. Культурологічна виві-

ска — це була політична мімікрія, як і «Українська Гельсінкська спілка» (у липні 1988 р. УКК вступив до УГС у повному складі). Ми думали, як створити політичну партію так, щоб не було видно, що це партія. Сподівалися, що Міжнародна Гельсінкська Федерація нас прийме своїм членом і захистить нас. Але коли ми передали їй Програмні принципи УГС, то там сказали: та це ж політична програма! І нас туди не прийняли...

Схвалення викликала пропозиція **Дмитра Корчинського**, щоб у порядку сатисфакції спогади про діяльність УКК публікував той-таки «Вечірній Київ».

— Найгучнішою акцією УКК була екологічна демонстрація на площі Жовтневої революції (нині Майдан Незалежності) 26 квітня 1988 року — у день другої річниці Чорнобильської катастрофи. Кагебісти стояли в центрі міста через кожні п'ять метрів, — згадує **Олесь Шевченко**. — Техніки навезли, асфальт почали латати, щоб була причина заборонити. Заарештували близько півсотні людей, а вночі випустили. Мені зробили почесний виняток: дали 15 днів як «хуліганові».

А хіба можна забути демонстрацію молоді проти служби за межами України? Хлопці пройшли через усе місто до київської міської комендатури (Дмитро Корчинський котив перед собою коляску зі своєю дитиною). Ми повикидали їхні прапори і поставили синьо-жовті... Або відзначення 1000-ліття хрещення Руси-України на схилах Дніпра: це був виклик московському офіціозові. Ми казали: ось тут була ця подія. А Москви, «Росії тоді й на світі не було» (Т. Шевченко). Потім збирали підписи під вимогою звільнення ув'язнених Вірменії — членів комітету «Карабах». Тоді потенційних учасників хапали вдома чи на вулицях і вивозили за межі міста. Цього не можна забути...

Євген Сверстюк. Ми в той час пробивали стіну. Вона була цілком видимою, ми знали, що пробиваємо. Далекосяжних планів у нас не було, але ми хотіли вільно говорити й робити те, що вважали за потрібне, незважаючи на погрози влади. Це було моральне, етичне, інтелектуальне, духовне протистояння режимові. Найбільшим викликом йому було засідання, на яке він не знав, як зреагувати. Партія і вказівки ще існували, а саджати вже не можна було... Мається на увазі відзначення 50-ліття Василя Стуса. Наприкінці 1987 року ми радилися, як заявити перед світом про загиблого понад два роки тому в концтаборі поета. Я прочитав доповідь про В. Стуса. Тоді хтось сказав: «Встаньте!» Один із «товаришів» не встав — і тим засвітився (а вони вже боялися засвічуватися). Я сказав, що цей текст буде переданий за кордон до ЮНЕСКО. Його підписали три члени ПЕН-Клубу — В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний та я. Це було звернення до Міжнародного ПЕН-Клубу. Шановний закордонний український поет сказав, що не перекладатиме це звернення. Це, мовляв, політика. Та знайшлися

люди, які переклали. Президент Міжнародного ПЕН-Клубу надіслав М. Горбачову телеграму. Після цього ЦК КПУ зацікавилася такою постановою, як Василь Стус. Це була справа, яка мала реальний вислід. Вона існує як документ, не лише як спогади.

Дмитро Федорів. Хочу розказати, як ми організували вечір Василя Стуса. Прийшли до мене Олесь Шевченко і Євген Обертас. Домовилися. Наступного дня прибігає мій «опікун» з КГБ. Сказав, що зі мною хоче біля «Ери» поговорити його начальник. Той відрекомендувався полковником:

— То у вас буде вечір Стуса?

— Та ні. Я ж ліпше знаю, що робиться у мене в хаті.

— А якщо таки буде у вас, то ви нам повідомите?

— Гарзд.

У суботу я подзвонив «опікунові»: треба поговорити. Пішли ми з ним до начальника. Кажу: таки буде в мене вечір Стуса.

— А ви згоду дали?

— Дав.

— Якщо ви дали згоду, то ми вам не будемо забороняти. Тільки б я вас просив повідомити нам, що говоритиме Михайлина Коцюбинська.

— Та ви що? За кого ви мене маєте? Я цього не зможу зробити. До того ж, ви мені все одно не повірите. Я вас самого запрошую на вечір.

— Так? Ні, я не прийду...

Дмитро Корчинський. В історії цього періоду буде записано, які процеси відбувалися у владних структурах. Але коли писатиметься історія націогенези, то там УКК посяде належне місце. Людям, які доти не брали участі в бунтах, у бурхливих подіях, важко збагнути, що часто від однієї людини залежало, чи підуть люди штурмувати королівський палац, чи розійдуться. Так і тут: півтора десятка людей ступили перший крок — і вже не важить, що вони робили пізніше. Я був у другій хвилі членів УКК. Ми, студенти Київського університету, почули про нього і прийшли, знаючи імена Чорновола, Горинів. Якби не було УКК, то багато чого не було б... Я вдячний вам усім. Те, що ви зробили тоді, дало вам право на подальші помилки.

Василь Овсієнко. Я згадав, що ще в концтаборі Кучино на Уралі ми дізналися про існування Клубу з публікації у «Вечірньому Києві». Віталія Калиниченка тоді возили в Україну, до КГБ «для промывки мозгов», і він привіз вирізку. Ми тішилися, що і в Україні вже є організований рух. Третього вересня 1988 року, у переддень річниці загибелі Юрія Литвина і Василя Стуса, я тут уперше вільно розповідав про обставини загибелі одного й другого, читав з пам'яті Стусові вірші... Я радий знову бачити разом так багато найдорожчих людей. Стус писав так:

*І галактичний Київ спижовіє
У мерехтінні найдорожчих лиць.*

Ці найдорожчі лица — тут. Спасибі вам, що ви такі були і що ви є.

Стаття написана в розпал передвиборчої боротьби за посаду Президента України. Зі скороченнями вперше опублікована була в газеті «Україна молода» 20 березня 1999 року, повністю — в газеті Народного Руху України «Час»

26 березня (з благословення її редактора В'ячеслава Чорновола, який загинув 25 березня) та в багатьох інших виданнях¹. Стаття викликала тоді бурхливу полеміку в суспільстві².

¹ Мені відомі такі публікації під моєю і редакційними назвами: «Україна молода», 20.03.1999 (83 тис. прим.); «Час», 26.03 (4 тис. прим.); «Факты и комментарии», 8.04 (понад 1 млн); «Національна фортеця» № 3 (17); буклет, виданий НРУ. Даремно мене винували, що я «продався Л. Кучмі»: ніхто мене не питав, передруковуючи статтю, і гонорарів не платив. А можна було піти до Л. Кучми: спростувуй — або плати! Або до Є. Марчука: ось у мене дещо є... Можу й не опублікувати. Але ж у мене проблеми...

² Див., напр.: Світлана Кириченко. Соромно за такий рівень мислення. — «День», 17.04.1999; Дмитро Лиховій. (Без назви) — «Україна молода», 23.04; Левко Лук'яненко. Мораль і політика. — «Україна молода», 23.04; Іван Гель. Гарний мужчина — не професія. — «Україна молода», 14.05; Богдан Червак. Загадка смерті Чорновола. — «Українське слово», ч. 17, 29.04; Віктор Радіонов. «Спасіба, хальнонок!» — «Незборима нація», ч. 6 (161), травень; Віктор Радіонов. Тож по кому стріляє кулемет? — «За вільну Україну», 11.06; Тетяна Метельова. Народжений повзати... — «Самостійна Україна», червень, ч. 23–24; Гриць Гайовий. Так навіщо тоді лзти в політики? — «Українське слово», ч. 24, 17.06; тж.: «День», № 132, 22.07; Василь Зубач. КДБ: підводна частина айсберга чи добре минуле? — «День», ч. 115, 26.06; Петро Рубан. «Перед тим, як Стуса вели на смерть, він кричав: «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодинці передушать». — «День», ч. 119 (656), 3.07; Богдан Ребрик. Недостатньо дивитись. Треба ще й бачити. — «Вісті тижня», № 12, липень; Іван Котовенко. Євген Марчук: генерал і політик. Погляд у майбутнє через призму минулого // Вступне слово письменника Максима Стріхи. — К., 1999 (підписано до друку 28.09); Вікторія Андреева. «От него пахнут дорогим одеклоном...» — «Независимость», 4.10; Ірина Ратушинська. Нестандартний генерал КГБ. — «День», 14.09; Ірина Ратушинська: «Коли я дізналася, що саме Марчуків докоряють минулим, — я не могла змовчати». — «День», 9.10; Богдан Ребрик. Не чекай, поки прийде ЧК... — «Україна молода», 26.10.1999 року; Левко Лук'яненко. Помілявся... Вечірній Київ, 12.01.2001, № 2 (16679).

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 54–62.

«НАС ПОРІВНЯЛИ

МУРИ,

ЯК СТАТУТ»*

Неформальний лідер «Національного фронту» Євген Марчук отримав 8 % голосів виборців і перед другим туром виборів перескочив у табір свого суперника Леоніда Кучми, прийнявши посаду секретаря Ради національної безпеки. Розчарувавшись у Марчукові, Голова УРП Левко Лук'яненко 12 січня 2001 року опублікував у газеті «Вечірній Київ» № 2 (16679) статтю під назвою «Помилявся...»

Українська Республіканська партія, за якою з минулого тягнеться слава партії колишніх політв'язнів (хоч їх там після розколу 1997 року залишилися одиниці), збирається висувати кандидатом на Президента України Євгена Марчука.

Колишній політв'язень Юрій Бадзьо 20 лютого 1999 року в Будинку кіно сказав, що середовище радянських політв'язнів теж задекларувало свою прихильність до політика Євгена Марчука ¹.

Наскільки мені відомо, Всеукраїнське товариство політичних в'язнів та репресованих такої підтримки не декларувало. Я належу до цього Товариства і до цього середовища. Визнаючи, що поняття «середовище» і «Товариство» не зовсім ідентичні, я все ж таки почуваю себе зачепленим, тому мушу оприлюднити свої особисті міркування з цього приводу.

Усім тепер відома теза політика доби Гетьманату і видатного українського політолога В'ячеслава Липинського про те, що українську державу можна буде побудувати тільки спільними зусиллями патріотів, які боролися за неї, та фахівців, які працювали в колоніальному апараті й набули відповідного управлінського досвіду. Золоті слова. Саме з цього, як правильно каже Юрій Бадзьо, ми й розпочали в 1991 році: тоді суверен-комуністи на чолі з Леонідом Кравчуком і вчорашні політв'язні на чолі з Л. Лук'яненком та В. Чорноволом, поєднавши зусилля, домоглися проголошення незалежності. Пам'ятаю, я й сам, будучи уповноваженим кандидата в Президенти Левка Лук'яненка в Житомирській області (*Див. статтю «Доля України — його доля»*), не раз говорив і писав, що не пора нам, українцям, виявляти всіх причетних до злочинів попередньої влади та судити, не слід публікувати списки таємної агентури КГБ, бо так ми пересваримо сусіда з сусідом, брата з братом, дочку з матір'ю, посіємо ненависть і поставимо суспільство на грань громадянської війни. А це особливо небезпечно тому, що маємо під боком сусіда, завжди готового «надати братню допомогу» і «помирити» нас — Сибірами та Соловками.

Але мені якось зовсім не думалося тоді, що до фахівців колишнього колоніального режиму можна причислити й тих, кого в Росії віддавна

¹ Юрій Бадзьо. У ХХІ століття — з гідністю господаря! — «Літературна Україна», 4.03.1999.

називають «заплечных дел мастера» (тих, що з-за плеча рубають голови). На диво, п. Левко Лук'яненко має на увазі саме їхній «досвід»:

«Серед багатьох його опонентів служба Марчука в советському КГБ є ледве не звинуваченням проти нього. Я впевнений, що саме цей його досвід є величезною перевагою перед Кучмою, Симоненком, Морозом, Ткаченком, бо саме завдяки цьому досвіду він спроможний розгромити злочинські клани та припинити безкарне розкрадання нашого національного багатства». (Газета «Самостійна Україна», ч. 1–2 (307), січень 1999 р., с. 4.)

Тобто Є. Марчук, на думку Л. Лук'яненка, використовує свій фаховий досвід проти тих, хто шкодить Україні. Що про це думає сам Марчук, ми з його вуст поки що не чули.

Полишаючи осторонь розумні докази обох поважних діячів, я середжуся тут лише на моральному боці цього питання.

Щоб судити про людину і передбачити, що вона може вчинити в майбутньому, треба знати, що вона робила в минулому.

З довідника «Хто є хто в українській політиці» (і не лише з нього) знаємо, що Євген Кирилович Марчук закінчив у 1963 році Кіровоградський педінститут за фахом українська та німецька мови та літератури. І пішов працювати оперуповноваженим обласного управління КГБ.

Я теж філолог. Один мій колега теж пішов працювати в КГБ, закінчивши філологію. Перед тим він був стукачем у нашому студентському середовищі. А я через півроку став політ'язнем.

Почавши як оперативник, Є. Марчук виріс до начальника інспекції КГБ УРСР, у 1988 став начальником управління КГБ у Полтавській області, а в 1990 році — першим заступником голови КГБ УРСР. У листопаді 1991 року очолив Службу безпеки України.

Ми не знаємо, що конкретно робив Є. Марчук у КГБ. Сам він про це не розповідає. З етичних, каже, міркувань. Щоправда, деякий час він «мав стосунок до творчих спілок, у тому числі й до Спілки письменників». І каже, що тоді «жоден митець не був заарештований і не був ув'язнений». (Див. інтерв'ю Марії Матіос для «Літературної України» від 5 березня 1998 року, передруковане в книзі другий Є. Марчука «Виступи. Інтерв'ю. Статті», Київ: Знання. — С. 85–103.)

Пан Марчук воліє не називати ті роки. А то б ми легко перевірили... Мабуть, він задалегідь подбав, щоб на нього в його відомстві взагалі не залишилося компрометуючих документів.

Тоді пригадаймо собі, що в 60–80-х роках робив КГБ при Раді Міністрів УРСР.

КГБ був «бойовим авангардом» ЦК КПРС в Україні (це байка, що ним керували Рада Міністрів УРСР чи ЦК КПУ). І головним

завданням КГБ УРСР була боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». Тобто виявлення і знешкодження носіїв ідеї української державности. Знешкодження означає: а) профілактика і схиляння на свій бік, б) ув'язнення або в) фізичне знищення.

Для цього Україна була щільно оповита кагебістською агентурою: стукачі (сексоти — «секретные сотрудники» — хто забув це майже непристойне слово) були в кожній студентській групі, в кожній установі, в кожному трудовому колективі.

Хто виявляв найменші ознаки українського патріотизму (наприклад, послідовно розмовляв українською мовою, збирав українську бібліотеку, ходив у вишиванці на українські літературні вечори, з'являвся біля пам'ятника Т. Шевченкові 22 травня, ба, просто був передплатником газети «Літературна Україна») — неминуче опинявся в полі зору КГБ.

Якщо хтось висловлював невдоволення становищем української культури, мови в суспільстві, відсутністю свобод, слухав радіо «Свобода», то вже потрапляв до розряду потенційних ворогів радянської влади. З ним проводили «профілактичну роботу», його виганяли з вузу чи з роботи. Якщо він продовжував висловлювати такі думки, то його заарештовували й ув'язнювали на 3 роки в кримінальний табір за ст. 187-1 КК УРСР «Наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад». Якщо хтось викладав свої думки на папері і давав їх комусь прочитати, то такі дії вже називалися «Антирадянська агітація і пропаганда з метою підризу й ослаблення радянського державного і суспільного ладу» — ч. 1 ст. 62, до 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання. Хто попадався на цім удруге — діставав 10 років таборів особливого (камерного, а то й тюремного) режиму, 5 років заслання і «почесне звання» особливо небезпечного рецидивіста (ст. 26 КК УРСР). Я один з таких «злочинців-рецидивістів» і можу з пам'яті назвати кількесот таких «злочинців».

Декого просто убивали чи замордовували (Алла Горська, Володимир Івасюк, Гелій Снегірьов), декому фабрикували мерзенні кримінальні справи (хуліганство, опір міліції, наркотики, спроба згвалтування — ми за цими справами досі не реабілітовані).

За аналогією до розстріляного відродження 20-х років кажуть про задушене відродження 60–70-х. Скільком творчим особистостям КГБ на десятиліття заткнув рота, скількох стероризував і морально покалічив — нема їм ліку! І нема ліку нашим утратам — що ці люди могли створити за умов свободи, на яку висоту вони піднесли б наш український дух! А чий ж, як не кагебістські пальці стискали горло Бориса Антоненка-Давидовича, Михайла Брайчевського, Олени Апанович, Леопольда Ященка, Сергія Параджанова, Ліни Костенко, Василя Голубородька, не кажучи вже про сотні ув'язнених митців і мислителів?

У ці часи під кагебістським пресом загинули Василь Макух, Григор Тютюнник, Григорій Чубай, Михайло Мельник, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус, Іван Світличний...

Були задушені — були й конкретні душители. Вони досі працюють в СБУ або мають солідні пенсії від Української держави, проти постанов якої запекло боролися. Блюзнірством видається мені розчулення деяких політиків перед Є. Марчуком за те, що нібито він не дав декого додушити (називають Сергія Плачинду, Ліну Костенко, Ірину Ратушинську).

Ще раз кажу: я не знаю, що конкретного робив у КГБ Є. Марчук. Може, він був золотий чоловік. Але КГБ УРСР не робив нічого іншого, як боровся проти проявів українського патріотизму в Україні. Ну, ще боровся з єврейським патріотизмом — сіонізмом. Та з «валютниками». Це як кулемет: він призначений убивати. Якщо якусь деталь кулемета виготовити зі щирого золота, то він однаково вбиватиме. Але золота деталь швидко зноситься: її замінять сталлю. Марчука не замінювали. Навпаки, йому довіряли щораз вищі посади. Очевидно, він був сталлю деталлю того кулемета, який влучно стріляв у серце України.

Василь Стус у заяві «Я обвинувачую» (Мордовія, Дубровлаг, 1975), зокрема, писав:

«... я вимагаю судити їх (кагебістів — В. О.) як ворогів української культури, ворогів українського народу, ворогів гуманізму, світової культури, ворогів людства».

«Я називаю КГБ паразитичною, визискуючою і шкідливою організацією, на сумлінні якої мільйони і мільйони розстріляних, закатованих, заморених голодом душ».

«Я обвинувачую КГБ при Раді Міністрів УРСР як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким, і безголосим».

«Я певний того, що рано чи пізно КГБ будуть судити — як злочинну, відкрито ворожу народові поліційну організацію. Та не певен я, що сам доживу до цього суду. Тому прошу передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації. Нехай у багатомовній справі її злочинів буде і моя сторінка свідчень-обвинувачень».

(Див. повний текст на с. 436–441 IV тому його творів, «Просвіта», Львів, 1994.)

Як це воно: стоячи під портретами замучених КГБ своїх побратимів, просувати одного з кагебістів у президенти...

Наводять як позитивні приклади колишніх кагебістів Едуарда Шеварднадзе та Гейдара Алієва.

Перший мав у світі репутацію відомого політика, одного з архітекторів горбачовської «перестройки». Він за підтримкою російських

спецслужб силою усунув законно обраного президента Звіяда Гамсахурдію, довів свою країну до громадянської війни і пролив немало крові. Звіядистам у Грузії досі виносять смертні вирoki. Вони змушені тікати з батьківщини. У Грузії досі стоять російські війська, що свідчить про відсутність повного її суверенітету¹.

Другий свого політичного противника — лідера Народного фронту Альбуфаза Ельчибея — запроторив на довічне ув'язнення². Чи хочемо ми чогось схожого в Україні?

Ще згадують колишнього царського генерала Маннергейма, який розгромив советські війська взимку 1939–40 років, захистив незалежність своєї батьківщини, Фінляндії. Дай, Боже, й нашому теляті вовка з'їсти, але ніхто не заборонить мені сумніватися в намірах нашого генерала. Адже, щоб зробити успішну кар'єру в КГБ, треба бути до мозку кісток запряженим Москві. Чи, може, не так?

Навіть порівнюють генерала Євгена Марчука з французьким генералом Шарлем де-Голлем. Бійтеся Бога, панове: французький генерал боровся проти німецьких окупантів **за незалежність** своєї батьківщини, а ваш — боровся **проти незалежності** своєї батьківщини!

Та світ знає й інші приклади: поляки і литовці усунули від влади Ганну Сухоцьку та Казимеру Прунскене, коли виявили їхню причетність до КГБ. Думаю, вони не сумнівалися в їхньому патріотизмі, але з моральних міркувань поставили на високі державні посади «не вманих» людей.

Я не кажу слідом за Василем Стусом, що колишніх кагебістів треба негайно заарештувати, розслідувати їхню діяльність і, можливо, судити й послати туди, де трошки більше 10 років тому були Стус, Лук'яненко, Бадзьо та я. Але, на мою думку, правильно зробив колишній політв'язень Вацлав Гавел: ставши президентом Чехії, він змінив увесь склад служби безпеки. Бо досвідом злочинної організації нова, демократична держава, не може послуговуватися.

Я не бачу підстав судити, що Є. Марчук настільки прозрів і переродився, що, ставши президентом України, візьметься «громити мафіозні злочійські клани». На мою думку, президентові треба насамперед уміти будувати, а не «громити». Але якщо він нічого іншого робити не вміє, то нехай наївні люди не забувають, що коли запускається машина репресій, то їй нема впину. Хто визначатиме об'єкти репресій, за якими ознаками й правом?

¹ Про «демократизм» колишнього кагебіста Е. Шеварднадзе свідчить невизнання ним результатів виборів 2003 року, що під тиском народу призвело до його вимушеної відставки 21 листопада.

² І, додамо тепер, перед смертю 2003 року настановив «спадкоємцем престолу» свого сина Ілхама.

Не показав себе Є. Марчук будівничим Української держави, будучи прем'єр-міністром. Навряд щоб з поганого прем'єра стався добрий президент. Особисто мені його безлике прем'єрство запам'яталося нечуваним святотатством — погромом похорону Патріярха Володимира 18 липня 1995 року. Скажете: а які є докази, що це прем'єр-міністр дав наказ бити нас, українців, кийками, труїти газом і гукати «Бей хахлов!» Нема в мене таких доказів. Але хіба прем'єр-міністр дав розпорядження розслідувати цю справу і когось за це покарати? Ні, нікого з його «заплечних дел мастеров» за їхню криваву «роботу» не звільнили. Більше того, ката українців генерала Буднікова послали в Луганськ керувати обласним управлінням МВС.

Кров українців, пролита на Софійському майдані «кривавого вівторка» 18 липня 1995 року, — на тодішній владі. В тому числі на Є. Марчуку.

Друге, чим мені особисто запам'ятався прем'єр-міністр Є. Марчук, — що вдвоє зменшив грошову компенсацію реабілітованим політ'язням. З 15 до 7,5 гривень за місяць ув'язнення. Таку компенсацію, згідно з Законом про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні від 17 квітня 1991 року, можна одержати тільки за 75 місяців (6 р. і 3 міс.). Хто не «зсучився» в концтаборі, не написав покаянною заяви та не вийшов достроково з малої зони у велику — той, виявляється, даремно сидів... Далєбі, я не одержував тих «заслужених» за 13,5 року неволі 562,5 грн., бо поки що можу собі заробити на хліб. Але майже всі політ'язні звільнялися в 1987–88 роках украї виснаженими, в куфайках... Вони досі бідують.

А от нашим катам — енкаведистам-кагебістам, які боролися проти України, пан прем'єр-міністр Марчук пенсій не врізав...

Кажуть, що Є. Марчук не приховує своєї служби в КГБ, що він очистив свою душу через покаяння. Де це він кається? Де опубліковане те покаяння? Згадане інтерв'ю засвідчує протилежне: «...мені не треба себе мучити чи докоряти за те, що я щось зробив супроти своєї совісті». Ну, це ще яка в кого совість... Якби християнська...

Зрештою, Є. Марчук був поганим фахівцем. Адже твердиня, яку він захищав (СССР), упала. Нехай би такі «фахівці», як Марчук, у незалежній Україні, проти якої вони запекло боролися, сиділи собі тихенько та хвалили Бога, що їх не чіпають. А щоб на них не плювали та до сьомого коліна не кивали головами і не показували пальцями на їхніх нащадків — хай би одягнули рубище та постриглися в ченці й відмолювали свої гріхи. А на хліб хай би заробляли собі серпом або молотом. І не паперовим, а справжнім.

Я не знаю достеменно, хто там зараз гуртується в передвиборчу команду Є. Марчука. Але що в ній багато колишніх його співробітників

згаданого антиукраїнського відомства — то запевно. І стукачів, сучні, сексотів, яких я ніяк не годен полюбити, хоча й тягнуся до християнства... Мене проймає циганський піт: це ж їх Є. Марчук поставить до влади, якщо переможе! А вони ж нічого, крім концтаборів, будувати не вміють. Аморальнішу владу важко собі уявити... Якщо наріжним каменем держави стануть ці люди — вона не встоїть. Або ж це буде неукраїнська держава. Тобто недемократична. Закладене в її підмурок зло проростатиме щоденно. Я не хочу такої держави. Я боюся такої держави. Моє місце правозахисника в такій державі — в тюрмі. Тому я поділяю думку деяких політологів, що ставка правих на Є. Марчука може обернутися для них катастрофою. Якщо не для цілої України.

Лякають (і наводять розумні докази), що коли національна демократія не підтримає Є. Марчука, то переможе на виборах лівий (так ніби Марчук не лівий). Може й так. Та все одно я на такий «подвиг» задля «консолідації нації» нездатен. Може тому, що я філолог, а не політик. Я би взагалі не політикував, якби КГБ не втягнув мене в політику ще студентом. Тобто якби КГБ не викорінював в Україні українську мову, то я був би собі вчителем цієї мови. А то ж мій фах виявився неперспективним і навіть ворожим українсько-німецькому філологу-ві-кагебісту Євгенові Марчуку. І я посильно захищав своє право жити українцем в Україні. За що був тричі ув'язнений.

Я свідок височеного рівня чеснот і авторитету Лук'яненка там, у неволі. І я ці чесноти буду засвідчувати, доки житиму. Я пам'ятаю, як Василь Стус у «таборі смерті» Кучино на Уралі показував мені в бік Лук'яненкової камери: «Ото Чоловік!». Се звучало по-біблійному: «Се Человекъ». Але коли ворожі Україні сили почали руками Лук'яненка руйнувати перспективну організацію українців — Українську Республіканську партію — то я подумав: хай би Лук'яненко вчасно пішов з політики та засів за мемуари.

Не моя справа давати поради УРП, але здається, що такій радикальній партії годилося б послідовно домагатися усунення від влади тих, хто причетний до злочинів проти українського народу, а не просувати їх до влади. Мені соромно за УРП, в якій я сумлінно працював понад 6 років. Мабуть, вийшло на добре, що на початку 1997 року за захист етичних норм, статуту й програми УРП мене з неї виключили.

Позицію ж деяких колишніх політв'язнів я не міг пояснити собі звичайною логікою, але збагнув її, щойно пригадавши вірш Василя Стуса, звернений до тюремного наглядача:

*А спільне в нас, що мертві ми обоє
дверей обабоки. Ти там — я тут.
Нас порівняли мури, як статут.*

А й справді: жертви і кати числилися в одному відомстві!
Жертва намертво зв'язана з катом. Десь я бачив таку картину: кат і в'язень — спина до спини — зв'язані колючим дротом...

P. S. Оприлюднюючи ці думки, я цілком усвідомлюю, яку небезпеку на себе накликаю. Але я був в'язнем власного сумління — ним і залишаюся.

Лист 1-й

Пані Редакторе!

Я, Василь Овсієнко, якого не раз згадувано у Вашій газеті у зв'язку з моєю статтею з приводу підтримання деякими колишніми політв'язнями колишнього кагебіста на посаду Президента, — не вважав потрібним вступати в полеміку. Хоч подекуди пишуть явну неправду на мене. Я оприлюднив свою моральну позицію — опоненти свою. Так і потрібно за демократії.

Але ж не переступаймо меж, коли говоримо про факти.

Так, Ваш журналіст Василь Зубач у числі 115 від 26 червня 1999 року чорним по білому пише про «любов репресованих, які лишилися живими», до Євгена Марчука.

«Я стидав би ся», — казав у подібному випадку Хома Хаєцький з «Прапороносців» Олесь Гончара.

Далі В. Зубач ніби переказує висловлювання Є. Марчука:

«Допоміг Левкові Лук'яненку, котрий сім місяців чекав на смертний вирок».

Не смішіть людей! У 1961 році, коли Л. Лук'яненко 72 доби (а не 7 місяців) сидів у Львові під смертною карою, напевно чи 20-літній студент третього курсу філологічного факультету Кіровоградського педінституту Євген Марчук мав можливість вплинути на Верховний Суд УРСР, щоб той скасував смертний вирок Л. Лук'яненку і замінив його на 15 років ув'язнення.

«Не відповідають дійсності чутки, поширені адміністрацією Президента, що я працював у репресивних органах». І далі про п'яте управління КГБ.

НЕРОЗКАЯНОМУ

ГРІШНИКОВІ

НЕМАЄ ВІРИ*

Два листи п. Ларисі Івшиній,
головному редакторові
газети «День»

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 63–67.

Я не знаю, що воно таке — п'яте управління, але дивно заперечувати, що КГБ був репресивним органом російської окупаційної влади на Україні. Принаймні я це знав ще тоді, коли адміністрації Президента й на світі не було.

«У деяких випадках, їх було небагато, вдалося вивести з-за ґрат деяких відомих людей або зробити, щоб вони не потрапили за ґрати».

Уявляю собі детектива Марчука, як він хитромудро й зухвало обводить кругом пальця тюремну охорону — і після цього далі працює в КГБ.

«Вдалося вивести з-за ґрат поетесу Ірину Ратушинську, яка зараз у Великобританії».

Ірина Ратушинська була заарештована КГБ 17 вересня 1982 року, засуджена за ч. 1 ст. 62 («Антирадянська агітація і пропаганда») на 7 років ув'язнення в таборі суворого режиму і 5 років заслання. Каралася в Мордовії, селище Барашево, жіночий табір ЖХ-385/3-4. Звільнена достроково 9 жовтня 1986 року напередодні зустрічі Михайла Горбачова з Рональдом Рейганом. Це був черговий акт політичної работоргівлі, який не зробив чести нікому, в тому числі й тодішньому, здається, начальникові інспекції КГБ УРСР Є. Марчуківі, якщо він був до цього причетний (у чому я дуже сумніваюсь).

«Сприяв Іванові Дзюбі, Олесеві Берднику та іншим...»

Я уявляю собі це «сприяння» так: хребтом до коліна і — хрусь!

Бо 9 листопада 1973 року в газеті «Літературна Україна» була опублікована покайняна заява Івана Дзюби, яка викликала великий жаль серед політв'язнів.

17 травня 1984 року в тій же «Літературній Україні» з'явилася покайняна стаття Олесея Бердника. Дуже прикра.

Інші — це, мабуть, покайняні заяви Зіновії Франко («Літературна Україна», весна 1972), Леоніда Селезненка (1972), Миколи Холодного («ЛУ» 6.07.1972), Михайла Чхана («Прапор юності», Дніпропетровськ, 19.02.1974), Василя Захарченка («ЛУ», 19.07.1977), Гелія Снегір'єва («Радянська Україна» від 1 квітня 1978 — ця особливо цинічно сфабрикована на Володимирській, 33 від імени смертельно хворого в'язня), Миколи Соколовського-Сарми («Зоря», Дніпропетровськ, 18.07.1984)...

Чи не всі ці видушені кагебістами з загальом порядних людей «покайняні» публікувалися в тій же «Літературній Україні», за що Василь Стус називав її «Сучкою» і на сміх пропонував висунути її разом з КГБ на Шевченківську премію, яку тоді присуджували майже виключно за шкідливі українству писання.

Якщо Є. Марчук признається, що ламав політв'язням хребти (у моральному розумінні), то даремно він це зараховує до своїх заслуг перед Україною і твердить: *«З моїм прізвиськом не пов'язані нічий страждання»*. Покайнянці досі страждають.

Може, «концентрована інформація», яку Є. Марчук одержував у КГБ, в тому числі спілкуючись із політ'язнями, і вплинула на формування його світогляду, але не видно, щоб вона вплинула на його сумління.

«Брешіть, брешіть і брешіть. Хтось вам та повірить», — учив гітлерівський міністр пропаганди Геббельс.

Але ж є такі, що ніколи не повірять нерозкаяному грішникові.

29 червня 1999 року.

«Україна молода», 8 липня 1999 року.

Лист 2-й

Пані Редакторе газети «День»! Це знову Вам докучає Василь Овсієнко.

На цей раз із приводу публікації в ч. 119 (656) від 3 липня 1999 року з волаючою назвою: *«Петро Рубан: «Перед тим, як Стуса вели на смерть, він кричав: «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодилиці передують»*».

Що говорить про себе пан Рубан — то його справа, що про мене — це мене теж мало турбує, але непокоїть, що довкола імени Василя Стуса створюється міф, який має працювати... на користь його ворога.

Мертві не можуть захиститися, тому мій обов'язок повідомити Вам таке.

Василь Стус загинув у таборі особливого режиму ВС-389/36 (с. Куцино Чусовського р-ну Пермської обл.) вночі з 3 на 4 вересня 1985 року.

Пан Петро Рубан востаннє був заарештований 9 липня 1986 року, засуджений у Чернігові 29 листопада. Отже, прибув етапом у наш табір десь під кінець 1986 року чи й на початку 1987. Тому про загибель Стуса міг дізнатися тільки від співкамерників, що й сам підтверджує (*«мені розповідали»*). Я з Рубаном був в одній камері щось тижнів два. До того часу ми вже з'ясували все, що могли з'ясувати про обставини загибелі Стуса. Але й досі загадка його смерті є. Там було камерне утримання, то мало що бачиш, хіба чуєш і робиш висновки, що відбувається. Спілкувалися ж ми поміж камерами через квартиру, що переслідувалося.

Останнім зі Стусом сидів у 12-й камері Леонід Бородін (з 1992 р. — головний редактор журналу «Москва»; помер 24.XI.2011). Я сидів з Бородіним у 19-й камері скоро після загибелі Стуса, десь через місяць — два. То він розповідав таке.

28 серпня 1985 року Стуса абсолютно безпідставно звинуватили, що він у робочий час лежав на нарах у верхньому одязі і «на замечання громадянина контролера вступив в пререкання». Коли забирали до карцеру на 15 діб, то Стус сказав, що оголошує голодівку протесту. — «Яку?» — спитав Бородін. — «До кінця». Тобто або доб'ється скасування цих звинувачень, або помре.

Що Стус знову в карцері, ми почули через днів два. Найближче від 3-го карцеру, де сидів тоді Стус, у робочій 7-й камері, працював тоді Левко Лук'яненко. Це в протилежному кінці карцерного коридора, навпроти, за метрів 10 від Лук'яненка. Але в своєму нарисі «Василь Стус: останні дні» Лук'яненко такої (зауважу, дуже правдоподібної) фрази — «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодинці передушать» — не наводить. (До речі, в нарисі Лук'яненка теж є психологічно дуже правдоподібні, але все ж уявні діалоги Стуса з начальством: Лук'яненка ж при тих розмовах не було, а Стус останні розмови вже не мав можливості йому переповісти через кватирку чи коридор).

Не засвідчував такої фрази Енн Тарто, який вечорами розносив виробничу продукцію (шнури до праски) по камерах. Навіть кримінальник Борис Ромашов, який сидів тоді у 6-му карцері.

Хай би пан Рубан сказав, від кого це він почув. А він сховався за словами *«мені розповідали»*, та й докоряє, що ми *«сиділи в камерах і мовчали, тому що боялися репресій»*.

Бояться всі, пане Рубан. А хто не боїться — хай не бреше. Та мужність полягає в тому, як людина здатна переступати свій страх. Стус переступав.

Якби 28 серпня ми знали, що на цей раз Стуса *«повели на смерть»* (а ми, нагаду, лише через два дні дізналися, що його в черговий раз посадили до карцеру на 15 діб), то, очевидно, якимось протестували б. Та оскільки не було тоді ніякої можливості повідомити про це на волю та на Захід (щоб там здіймали гвалт), то єдиним наслідком наших протестів було б покарання також і нас. Можна було піти в карцер вслід за Стусом (карцерів там аж чотири, і то двомісні, та й будь-яку камеру просто перетворити на карцер). Але не можна було врятувати Стуса від карцеру.

Так, я й без Петра Рубана відчуваюся винним за те, що найкращі з-поміж нас — Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус — загинули, а я залишився живий.

Так, наведена Рубаном фраза дуже правдоподібна. Так, це бувало, що Стус докоряв спів'язням за пасивність. Але він розумів, що кожен сам собі обирає лінію поведінки відповідно до сили свого духа і здоров'я. І мусив оглядатися на цих украй виснажених людей. Як поведився в неволі я — можна прочитати в моїй книжчині *«Світло людей»* (1996) та в подальших газетних публікаціях. Я не був серед лідерів, і своєї біографії там не прикрашаю та не героїзую.

Додам ще й таке. Творчість Василя Стуса в 1985 році висувалася на здобуття Нобелівської премії. Вона була б присуджена 24 жовтня. Але її, згідно зі статутом, присуджують тільки живим, посмертно — ні. Отже Кремль (уже Горбачов!) постав перед вибором: звільнити Стуса чи тримати лауреата Нобелівської премії в камері. У подібній ситуації

в 1936 році опинився був Гітлер: Нобелівська премія була присуджена в'язневі його концтабору Карлові Осецькому. Гітлер наказав його звільнити та, доки прокручувалась бюрократична машина, лавріант помер у неволі. Кремль же розв'язався з потенційним лауреатом Нобелівської премії українцем Василем Стусом у традиційний російський спосіб: «Нет человека — нет проблемы»...

Ми, в'язні, не знали про висунення творчості Василя Стуса на Нобелівську премію. Кремль знав. Я впевнений, що це Кремль поставив перед адміністрацією табору ВС-398/36 завдання: у будь-який спосіб знищити Василя Стуса до 24 жовтня. Тому в 1985 році на Стуса був шалений тиск: карцер за карцером, карцер за карцером... Начальник табору майор Журавков виконав це завдання. І сам помер через днів 10 після Стуса. До нас тоді доходили чутки, що застрілився. Пізніше казали: помер від раку. Тоді ж перестали з'являтися в зоні лікар Пчельников і кагебісти Василенков і Ченцов. Вони теж виконали своє завдання. Спадкоємець Журавкова майор Долматов помер у 1989-му, сорока шести років. Мабуть, щоб теж нічого не розказав.

Тим часом через колишнього кримінальника В'ячеслава Острогляда (він же Сухов) серед в'язнів запускали брехливі чутки, що Стус покінчив самогубством (загнав швайку в серце; повісився на шнурі від праски). Досі брешуть (зокрема, і газета УРП «Самостійна Україна», вересень 1998, ч. 32–33), що при ексгумації 17 листопада 1989 року Овсієнко бачив пролом у черепі Стуса. Мовляв, коли наглядачі перерізували шнур, то він ударився головою об батарею. Та ж сам Лук'яненко розповідав мені, що в розмові з колишнім наглядачем Іваном Кукушкіним 1998 року він начисто спростував цю версію! Чому ж Лук'яненко на це мовчить? А моє спростування «СУ» так і не опублікувала.

Усе, що знаю про загибель Стуса, я сумлінно описав у своїй книжчині «Світло людей» та в численних газетних публікаціях. Тож як покликатися на мене, треба їх прочитати. Правдивість моїх свідчень підкреслив у передньому слові Євген Сверстюк. А цей чоловік знає ціну слова.

Пан Рубан докоряє нам, співв'язням, що не стали, як він, на статус політв'язня. І натякає, що це ми через свою пасивність винні в загибелі Стуса. **А от Марчук і вся кагебня — вже ніби й ні при чому!**¹

Отак препарована паном Рубаном історія загибелі Стуса вже опосередковано працює на виборчу кампанію Марчука!

Я не знаю, до чого ефективного в подібній ситуації вдався б сам Петро Рубан, що вчинив би інтерв'юер Дмитро Скрябін, що зробили б

¹ Газета «День» 22.07.1999 р. опублікувала другий лист частково. Слів «А от Марчук і вся кагебістська банда — вже ніби й ні при чому!» і подальшого тексту там нема. Обидва листи опублікували газета РХП «Вісті тижня» № 13, липень 1999 року.

Ви, пані Ларисо. Я взагалі не знаю, що робили тоді Ви для України і чи взагалі здогадувалися, що вона, Україна, ще десь є — отам, за ґратами, в особах кількох десятків політв'язнів. Ви за незалежність України не боролися, на Вас незалежність упала як стихійне лихо. Тож Вам тепер, публікуючи докори п. Рубана, не личить слідом за ним докоряти нам, уцілілим, за неналежну поведінку. Той таки Стус у подібній ситуації казав: «А хто тут не був — хай узагалі мовчить!»

Панове журналісти, обертати загибель Василя Стуса на користь Євгена Марчука, який тоді був серед його вбивць, — це ПІДЛО.

Ця публікація ще раз підтвердила, які моральні вартості сповідує команда Є. Марчука і він сам. Такий тип моралі ви запропонуєте всьому суспільству, якщо переможете.

Замість поширювати недостовірну інформацію про загиблого В. Стуса, хай би пан Марчук опублікував у Вашій газеті оперативну інформацію про ці події, яка тоді, мабуть, надходила в КГБ. Це дуже підняло б його престиж. Навіть у моїх очах.

Але я певен, що коли п. Марчук, не дай Боже, стане Президентом, то на вихід подібної інформації годі буде сподіватися.

«ВІЗЕРУНОК ЦНОТ»

5-го ВІДДІЛУ КГБ,

або МИСТЕЦТВО

ПЕРЕПИСУВАТИ

ІСТОРІЮ*

Марчуківська газета «День» не вгаває, вихваляючи чесноти колишнього кагебістського генерала. Не червоніючи порівнює його навіть з бойовим генералом Шарлем де Голлем — лідером французького Руху опору проти німецьких окупантів.

Що генерал Марчук у складі репресивного апарату російського окупаційного режиму майже 30 років душив український національно-визвольний рух — воліє не згадувати.

14 вересня газета «День», нарешті, запустила «козирну карту»: статтю відомої дисидентки Ірини Ратушинської «Нестандартний генерал КГБ», де Є. Марчука зображено ледве чи не янголом. Про те, як він її звільнив. Не вступаючи в полеміку з пані Ратушинською, публікуємо тут (*Независимость*. — 1999. — № 286–287 (15105–15106). — 29 вересня) її ж таки текст про ту ж таки особу з її ж таки книжки «*Серый — цвет надежды*», написаної скоро після звільнення і опублікованої

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 68–70.

вперше за кордоном десь 1987 року. У нас її перевидало видавництво «Жизнь и компьютер», Харків, 1994, див. с. 5–9. Нехай читач поміркує, де дисидентка була щирою — тоді чи тепер, під час президентської кампанії в країні, до якої вона не має наміру повертатися. Бо вона вже «повернулася» з Великобританії в... Москву.

Нагадаємо читачеві, особливо молодшому, що Ірина Рагушинська, російськомовна київська поетеса, була ув'язнена 17 вересня 1982 року на 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання за звинуваченням у проведенні «антирадянської агітації і пропаганди» (ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу УРСР). Насправді за вірші. Каралася в Мордовії. Достроково звільнена через «помилування» 9 жовтня 1986 року. Бо 10 жовтня в Рейк'явіку Михайло Горбачов мав зустрітися з Рональдом Рейганом. Голослівні твердження, що в СРСР уже нема політв'язнів, не проходили. Треба було когось «продати».

Чому тоді предметом політичної работоргівлі обрали Ірину Рагушинську, а не, скажімо, Раїсу і Миколу Руденків, не Ірину Сенік чи Оксану Попович, не Левка Лук'яненко, Михайла Гориня, Івана Сокульського, Данила Шумука, Івана Кандибу, Івана Геля, Миколу Горбаля (список тоді був ще довгий — і я був у ньому)? На мою думку, тому, що Ірину Рагушинську справді посадили нізащо. Це було очевидним і для Євгена Марчука, якому, можливо, московський хазяїн доручив підібрати підходящий «товар». А щоб хазяїн не запідозрив слугу в потаємних симпатіях до «своїх по роду» — він вибрав Рагушинську, яка не була українською письменницею (писала російською мовою) і не була українською громадською діячкою, хоча жила до арешту в Україні.

Оскільки очевидним було, що І. Рагушинська одразу виїде за кордон, то щоб не перелякати Захід, Марчук у слідчому ізоляторі КГБ на Володимирській, 33, три місяці відхарчовував цю вкрай виснажену карцерами та голодівками протесту жінку, а 9 жовтня особисто відконвоював додому. Погодьтеся, не кожному політв'язневі за конвоїра правив генерал КГБ.

Отже, п. Ірина Рагушинська поїхала тоді до Великобританії вчитися в автора знаменитого фантастичного роману Дж. Оруела «1984» переписувати наново історію.

А п. Марчук опублікував тепер свою удосконалену біографічну довідку, з якої ми довідалися, що він працював у КГБ при Раді Міністрів УРСР... у розвідці та контррозвідці. Досі в довідниках «Хто є хто в Україні» такого не писалося.

Але ж письменники кажуть, що в 70-х роках Є. Марчук був «куратором» Спілки письменників. Та й сам він каже («День», 26.06), що «сприяв» Іванові Дзюбі (покаявся в 1973) та Олесеві Берднику (покаявся в 1984) «та іншим». Мабуть, «допомагав» слабодухим писати покайні заяви...

І все ж таки недавно на одній прес-конференції Є. Марчук зізнався, що в 1980–1986 рр. він був заступником керівника 5-го відділу. Того політичного відділу, який душив український патріотичний і правозахисний рух¹.

Не пошкодуймо паперу на перелік деяких дій 5-го відділу принаймні щодо членів правозахисної Української Гельсінкської групи та її симпатиків:

20 лютого 1980 — в Одесі запроторено до психіатрички (на 8 років!) Ганну Михайленко.

12 березня 1980 — Зіновій Красівський без суду і слідства відправлений досиджувати невідбуту частину терміну.

12 березня 1980 — заарештована Ольга Гейко.

2 квітня 1980 в Якутії В. Чорновола звинувачено в «спробі згвалтування» (провокаторка була прислана з Києва).

11 квітня 1980 — другий арешт Івана Сокульського.

14 травня 1980 — другий арешт Василя Стуса.

13 червня 1980 — 76-річна Оксана Мешко запроторена до психіатрички, 7 січня 1981 — засуджена до ув'язнення й заслання.

30 червня 1980 — заарештований Дмитро Мазур.

4 грудня 1980 — арешт Володимира Січка.

24 березня 1981 — другий арешт Івана Кандиби.

Травень 1981 — третій арешт Ярослава Лесіва.

9 червня 1981 — третій арешт Василя Овсієнка.

22 жовтня 1981 — третій арешт Василя Стрільціва.

3 грудня 1981 — другий арешт Михайла Гориня.

26 травня 1982 — третій арешт Петра Січка.

2 вересня 1982 — другий арешт Зоряна Попадюка в Казахстані (після повернення з України).

3 грудня 1982 — другий арешт Василя Січка.

21 жовтня 1983 — другий арешт Валерія Марченка.

5 травня 1984 — загибель у неволі Олексі Тихого.

17 травня 1984 — покайнна заява Олесь Бердника в «Літературній Україні».

¹ Утім, полковник КГБ в запасі, кандидат юридичних наук Іван Котовенко у брошурі «Євген Марчук: генерал і політик. Погляд у майбутнє через призму минулого» / Вступне слово письменника Максима Стріхи. — К., 1999, стверджує, що працівника Першого (розвідального) управління КГБ Є. Марчука голова КГБ УРСР Федорчук перевів до П'ятого управління вже в середині 70-х років (с. 13). Тим управлінням тоді керував генерал-майор Алфей Цветков, «українофоб від обгризених нігтів на пальцях рук і ніг до пігментних плям на лисому тімі», як пише І. Котовенко (с. 14). Тоді «послужний список» Є. Марчука зростає. Допускаю, що й у той бік, у який хилить І. Котовенко: що Є. Марчук якоюсь мірою стримував репресії проти української інтелігенції.

- 4 вересня 1984 — загибель у неволі Юрія Литвина.
7 жовтня 1984 — загибель у неволі Валерія Марченка.
19 жовтня 1984 — другий арешт Йосифа Зісельса.
24 жовтня 1984 — третій арешт Миколи Горбала.
9 липня 1985 — п'ятий арешт Петра Рубана.
4 вересня 1985 — загибель у неволі Василя Стуса.

А Є. Марчук каже: «З моїм прізвищем не пов'язані нічії страждання»...

У день Святої Трійці року Божого 2009, після святої літургії в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, об 11:30, на Вік-

**НЕ БУДЕ З ХАМА
ПАНА, або ЩЕ РОКІВ 50
ПРЕЗИДЕНТАМИ УКРАЇНИ
МАЮТЬ БУТИ УКРАЇНЦІ***

тора Януковича зійшов «дух святий» в образі Ганни Герман із суфлером американського виробництва в руках. На невидимому екрані було написано: «Серце підказує мені: обрання президента всенародно на прямих виборах — це єдиний правильний вибір, на який слід зважитися. І я його роблю. І нехай Господь нам помагає!»

Якось пані Оксана з Тернополя негайно назвала виступ Януковича «вчинком справжнього мужчини». Той аж розквітнув в усмішці. Друга пані, з родини репресованих (?!), сказала, що рейтинг Януковича у зв'язку з цим зростає. Навіть депутатка Лілія Григорович назвала цей вчинок «чесним кроком».

Із запізненням на вісім з половиною годин того ж 7 червня «двоптиці дев'ятого» року на екранах телевізорів з'явилася Юлія Тимошенко і сказала: «Прапало всьо. У міня не то на суфльоре». Мабуть, «дух протиріччя» (Мефістофель) зрадив їй, «стрибнувши в гречку» з Януковичем, і вона мусила визнати, що «кАОліції на двох», навіть на чотирьох, — поки що не буде. А вона йде на вибори президента. І переможе!

ЗМОВА «АПОСТОЛІВ»

Змовники не поділили посад: кому бути президентом, а кому прем'єром. Тому українського ГКЧП не сталося. Ревізія Конституції і вибори кишенькового президента у залі Верховної Ради — не пройшли. Бо коли два зловмисники збираються «на дело», то вони найбільше

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Не буде з хама пана... — Ів.-Фр., «Грань», 2009.

боятися одне одного. А коли виникає загроза зриву «дела», то вони наввипередки біжать доносити на «подельника». Цього разу боягузливішим, зате спритнішим, виявився Янукович...

Пригадую, 1973 року слідчий Микола Цімох дав мені в слідчому ізоляторі КГБ прочитати сатиричну повість одного латиноамериканського письменника, називалася, либонь, «Змова 12 апостолів». 12 генералів змовилися вчинити державний переворот. (У Південній Америці тоді це була звична справа. Побутував навіть анекдот, що змовники вчинили державний переворот у перерві між футбольними таймами. І ще встигли на другий тайм). Так от, один із дванадцятьох генералів-змовників поміркував собі: «Треба донести». І попрямував до служби безпеки. Але по дорозі зайшов випити чашку кави. Коли ж підійшов до СБ — його «пов'язали».

— Та я прийшов донести на змовників!

— Ти прийшов останнім, — сказали йому.

З початком виборів Президента український варіант цього анекдоту розігрується далі. Головна інтрига залишається тією самою: хто з цих двох нечестивих змовників стане президентом України, а хто прем'єр-міністром? Бо майже прямо було сказано, що «КАОліція», тобто таємна змова Блоку Юлії Тимошенко і Партії Регіонів, не скасується, а «поки що» відкладається.

Тепер вони так понакручували «рейтинги», що ми, українці, стоїмо ошелешені: то це з-поміж оцих двох нечестивих змовників, та ще й неукраїнців, ми маємо обирати собі президента? А вони потім поділять Україну «на двох»? Не знаю, як кому, а мені не треба такого вибору.

Наївно сподіватися, що ці змовники здатні, поклавши руку на серце, чесно спитати себе: а чи маю я моральне право бути президентом України? Або прем'єр-міністром? Їхній життєвий досвід не передбачає такої лірики, як мораль, вони послуговуються імперативами на кшталт «мета виправдовує засоби» або «після нас хоч потоп». Російське слово «временщики» влучно характеризує психологію таких політиків. Президентська посада не зобов'язує таких віддавати всі сили на забезпечення спільного добра громадян, а є «воєнним трофеєм», вдало вирваним з рук противника.

ВІДСТАНЬ ДО ІДЕАЛУ

«Великі» («історичні») народи відповідально і прискіпливо ставляться до вибору першої особи в державі. Вимоги до кандидатів на посаду Президента України чітко сформулював Євген Сверстюк:

«1. Однозначна особистість, українець з бездоганною репутацією і докладно висвітленою біографією.

2. Людина високої культури і широкого кругозору, з глибоким розумінням української історії і національних пріоритетів, що були нівельовані століттями неволі.

3. Особа з бездоганною професійною репутацією і позитивним сімейним іміджем.

4. Людина, порядність і правдивість якої не ставилися під сумнів.

5. Незалежна політична фігура, не зв'язана зі власним бізнесом і не обтяжена популістськими навичками, закоріненими в комуністичному вихованні.

6. Президентів народ хоче вірити. Як правило, вірять тому, хто вірить у Бога і сповідається перед Ним».

(Газета «Україна молода», № 200 (3721), 28 жовтня 2009 року)

Хай це буде тільки ідеал, але ідеали якраз і є орієнтирами. Важливого є відстань, на якій перебуває особа від цього ідеалу.

ЯК «ВЕДУТЬ» ЯНУКОВИЧА

Отож про відповідність, хоча б часткову, наших кандидатів названим вище якостям. Візьмімо першу ознаку, «докладно висвітлену біографію». Що говорять кандидати про своє етнічне і соціальне походження? Про джерела і розміри свого багатства, своїх прибутків? Про багатство нічого не говорять, але туфлі з крокодила чи нова сукня щодня — це багато чого говорить, особливо жінкам.

Що стосується походження, то більшість політиків у світі, навіть із суто прагматичних міркувань, цього не приховують. Щоб не бути запідозреними в нечесності. Адже журналісти у будь-якому разі про це дізнаються і розголосять. Не так діють два наші провідні кандидати в президенти. Віктор Федорович воліє змовчувати, що його мати — росіянка з Орловської області. Або що батько — білорус із Вітебщини, про якого тепер пишуть в інтернеті, що він відбував покарання на Донеччині за співпрацю з німецькими окупантами. Втім, як видно з передвиборних брошур 2004 року, ні мати, ні батько його не вихували: мати померла, коли йому було 2 роки, а батько одружився з іншою. Його виховання стало справою бабусі та вулиці. Результат — дві кримінальні справи («грабіж з насильством» та «зумисні середньої тяжкості тілесні пошкодження»). І красномовна лагерна кличка «Хам». За совєцьких часів з судимістю не можна було й колгоспним бригадиром стати. А він якимось дивом робив кар'єру, його пускали за кордон, у Комуністичну партію прийняли. За жаргоном спецслужб це називалося «вести». Хтось його вперто і вміло «вів» до владних вершин. Отож небезпідставним є питання: чи самостійно він тепер приймає рішення? І, якщо стане президентом, то важливі для українського народу рішення прийматимуться в президентському кабінеті чи деінде? Людми,

про яких ми не знаємо і яким долю своєї країни не довіряли? Може, в кабінеті Ріната Ахметова, рід якого з Татарстану. Чи в самому Кремлі.

5 років тому Україна повстала проти «грядущого хама» — але він нічого не зрозумів і знову безсоромно претявся в лідери чужої йому духом нації. «Помаранчеву революцію» він сприйняв як прикрий збій у політичній технології, а не як урок. Але цей урок засвоїли ми, українці. Бо Помаранчева революція пробудила нашу людську честь і національну гідність! Попри наші «післяпомаранчеві» розчарування...

«ТІЛО — НІЧТОЖЕ, ДУХ — ЖИВОТВОРИТЬ»

Юлія Володимирівна також утримується будь-що говорити про своє походження. Ніби соромиться своєї матері Людмили Миколаївни Телегіної та свого батька Володимира Абрамовича Гріґяна. Та залишмо з'ясувати її походження Дмитрові Чоботу. Нам доволі того, що українського в неї — лише прізвище чоловіка.

Звичайно ж, цілком слушне твердження, що громадянин України неукраїнського походження може бути більшим українським патріотом, ніж деякі етнічні українці. Але ми — постколоніальна і постгеноцидна нація. А в багатьох націй, які щойно вирвалися з імперії, на перших порах велику вагу в економіці, а відповідно і в політиці, здобувала так звана «компрадорська», тобто зрадницька буржуазія. Особи і групи осіб, для яких національні інтереси нічого не важать. Вони керуються тільки власними — особистими та клановими (родинними) інтересами. І в такому разі переважання людей некорінного походження в політиці, в економіці, в адміністративних структурах є ознакою хворобливого стану нації. Маємо справу з цим явищем у сучасній Україні. Бо нам, етнічним українцям, при розподілі національного багатства дісталася лише популярна пісенька: «Запануємо ми, браття, у своїй сторонці». Ось чому інформація про етнічне походження десятків найбагатших олігархів старанно приховується від нас, «аборигенів».

Погодьтеся, рідко який народ дозволяє собі таку розкіш: у годину загрози власному національному буттю обирати президентом людину чужої національності, чужої культури, байдужу до національних бід (у нашому випадку — того ж Голодомору, наприклад).

Та щоб мене знову не звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі», пошлюся на однопартійця Віктора Януковича — Ніколая Яновича Азарова. Цей «парень из Калуги» прибився в Україну в 1984 році. Він принаймні не прикидається українцем. Напередодні виборів 2004 року один журналіст запитав його, чи не збирається і він висуватися в президенти України. Азаров відповів: «Ещё лет 50 президентами Украины должны быть украинцы». Правильно. Років через 50, коли буде стабільний Закон, коли буде тверда Українська Дер-

жава, президентом можна буде обрати навіть Барака Обаму — і нічого з Україною не станеться. Я допускаю, що й тепер президентом України може бути не українець родом. Але це має бути людина, яка перейнялася українським національним духом і готова душу й тіло покласти за Україну. І обов'язково — щирий християнин. Бо, як стверджує Євангеліє, «тіло — нічтоже, дух — животворить».

ВІД ФРАНКА ДО ГУЛАКА

Чи можна визнати Юлію Тимошенко людиною української культури? Сяк-так оволодіти українською лексикою (про фонетику не кажу), раз на п'ять років надіти вишиванку, сказати у Львові «Любі мої» — і тим скорити Галичину і пів-України... Та це радше нагадує декорацію, політичну технологію. Партія Регіонів небезпідставно бере Тимошенко на кпини, що та не знає, де народився і вчився Іван Франко. Так ніби їхній Янукович знає... Той поїхав було на Черкащину, де йому підсунули шпаргалку, що родом з Городища Гулак-Артемівський (поет Петро чи композитор Семен — байдуже!). То він прочитав: «*ГУЛАГ-Артемівський*». ГУЛАГ він знає зі власного досвіду, а Артемівськ — це десь поблизу рідного Єнакієвого, де розливають «Шампанське». Про Анну Ахматову-Ахметову, про Павла Безпощадного-Безсмертного, про Бабеля-Бабеля, про *Стокгольмський договір — Гельсінкський акт* усі чули. Про плутанину Косово з Черногорією теж. Та цей «проФФесор» узагалі поза будь-якою культурою! Це трієчник, який чув, що в цьому слові якась літера подвоюється. Такому школяреві вчителі милостиво ставили трійку. Бо щось же він знає!

Скажіть, хтось їх — Януковича або Тимошенко — бачив в українському театрі, на українській виставі? Вони йдуть хіба на Аллу Пугачову та на футбол. Ото їхня культура. Цікаво, а якою мовою вони аж до самої Трійці плели змову проти України? Напевно, своєю рідною, російською. Бо при тому журналістів не було. Для обох цих кандидатів Україна — не батьківщина, а лише територія і населення, над якими дуже хочеться попанувати.

Недавно говорили, що Януковича можуть обрати Головою Верховної Ради. Якби обрали — усі побачили б рівень його освіти. «Спікер» має тримати в голові безліч інформації і оперативно реагувати на пропозиції та зміну ситуації. А Янукович же й говорити неспроможний без шпаргалки-суфлера! Підозрюю, що «шпори» йому поки що пише Ганна Герман, яка ледве чи не єдина в Партії Регіонів володіє українською літературною мовою. Але ж Ганна пообіцяла після перемоги шефа піти з політики. Тоді узаконена «друга державна» стане першою, а українську в наступній каденції можна буде взагалі «упразднити за неадекватністю»...

Може, «ведучі» переконали Януковича, що він переможе в першому турі, чи він сподівається на фальшування, але я впевнений, що він зазнає поразки і на цих виборах. Якщо вибори будуть чесними, то в першому турі він має шанс набрати 25–30 % голосів, а в другому турі — матиме 70 % проти. Бо має вдвічі більше противників, ніж прихильників. Благочестивий український народ ще раз вкаже нечестивцеві його місце.

ДВА ПРИКЛАДИ ПРОТИ ТИМОШЕНКО

Що стосується Юлії Тимошенко, то вона, на мою думку, найбільше перейнята одним — бути на верхівці влади «в цій країні». Що означає «в цій»? Хай би спробувала в якійсь іншій, якої не шкода! Як вона дбає про долю «цієї країни», бачимо вже з цих двох прикладів.

1. Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко уклала договір з Росією про купівлю за завищеними цінами непотрібної кількості газу. Росія погрожує вимогою платити і за невибраний газ. А перепродати його іншим державам Україна не має права! Чим будемо розплачуватися? Газовою трубою — цією кровносною судиною нашої економіки, яка швидко стане не нашою.

2. Тимошенко запевняла нас, що в 2010 році створить контракткову армію — а насправді так урізала фінансування українського війська, що фахівці кажуть про загрозу його втрати. Це щось схоже на Винниченка і Грушевського 1917 року, які взагалі розпустили 3 млн озброєних українців — і втратили Україну.

ЩО КАЖУТЬ ПОПЕРЕДНИКИ?

Бачачи, що головні претенденти на найвищу посаду не збираються зміцнювати незалежність, а ладні радше здаватися на милість Росії, деякі західні політики вже готові махнути на Україну рукою: хай вона повертається у «сферу інтересів Росії». Ці політики нездатні мислити хоч би на одну каденцію вперед. Ще ж зовсім недавно — упродовж цілого півстоліття! — Росія вимахувала над їхніми дурними головами ядерною голоблею, а вони вже забули науку наймудріших своїх політиків:

«Ампутація України була б для Росії смертельною». Отто фон-Шенгаузен БІСМАРК, рейсханцлер Німеччини в 1871–1890 рр.

«Без України Російська імперія неможлива». Збігнев БЖЕЗИНСЬКИЙ, державний радник з безпеки при Президенті США в 1977–1981 роках, політолог.

І Володимир Ілліч УЛЬЯНОВ-ЛЕНІН, голова Совнаркому Росії в 1917–1924 рр., який відверто писав: «Мы завоевали Украину», знав: «Потерять Украину — потеряют голову».

Щоправда, не знав цього Леонід Данилович КУЧМА, Президент України в 1994–2004 рр.: «Росія без України обійдеться, а Україна без

Росії — ні». Але ж він у березні 2002 року самокритично визнав у Нижньовартовську: «Мы, украинцы, немножко с придурью». І: «Президентом я стал совершенно случайно». До речі, будучи депутатом, він пився «русским», а на президента кандидував уже як українець.

Що без українського економічного і людського потенціалу неможливе відродження Росії як великої євразійської імперії, знає і двоглавий «лидер русской нации» Путін-Медведев, тому так поспішає приторочити Україну до своєї «телегі», яка стрімко котиться в прірву. Хоче підживитися українською силою, як це не раз бувало в історії нашої «дружби».

Це Президент і Міністр закордонних справ мусять терпляче нагадувати, що Росія зобов'язалася бути одним із гарантів нашої безпеки після того, як ми добровільно позбулися ядерної зброї. А ми, звичайні громадяни, маємо право без дипломатичних хитрощів говорити: як Росія ставилася до України 350 останніх років — приблизно так само буде ставитися і в майбутні 35. Короткий період ельцинського лібералізму закінчився. Росія психологічно й ідеологічно готова сьогодні до відновлення імперії. Щоправда, в неї поки «багато амбіції, та мало амуніції». Поки що. А як тільки вона зміцниться українською силою — тоді російські танки стоятимуть не тільки в Будапешті, Празі, Кабулі, але й у Парижі.

ОПОЛЧЕННЯ ПРОТИ НАТО

Україна без підтримки цивілізованого світу зараз не може захиститися від російських імперіалістичних зазіхань. Маю на увазі не обов'язково окупацію. Росії на першому етапі досить буде, щоб ми залишилися у сфері її впливу. А згодом вона переконає світ і рештки малоросів, що ніяких таких українців як нації, тим паче держави, ніколи не було і бути не може. Звідси геополітичний висновок: якщо Україна не стане членом колективної безпеки НАТО, то її поглине Росія. Цього разу остаточно. Навіть якщо це піде на шкоду її власній стабільності. Та вона не звикла думати про історичну перспективу. І це її історичне прокляття. Понад усе — зберегти «єдиную-неделімую». Будь-якою ціною.

Тим часом чуємо, як ополчились проти НАТО претенденти на булаву Симоненко, Литвин, Тигипко, навіть Тягнибок і Яценюк, які теж бубонять, що це питання для України не актуальне. Мовляв, ми до того не готові, в НАТО нас не чекають. За таку позицію вороги України дорого платять! Вистачає на всі біг-борди: з пронизливим поглядом Тягнибока чи з невиразними обрисами Яценюка. Обриси є — а виразного національного лица нема. Тягнибок розраховує здобути голоси на радикальній націоналістичній риторичі. І дехто ловиться на цей гачок.

НАТО і Євросоюз — це не лише гарантія незалежності. Це європейський стандарт життя, це високе поцінування особистості. Це

відсутність корупції і хабарництва. Це повернення нас як повноправної нації в коло європейських народів.

Тільки сліпий не бачить, що Партія Регіонів — це проросійська партія. Націлена на те, щоб України в Україні було все менше і менше. Щоб поступово звести Україну до рівня російської провінції. І тому вона свідомо розколює Україну за мовними ознаками, за регіональними інтересами.

Що Партія Регіонів категорично проти вступу України в НАТО, знають усі. Але не всі зауважили, як визначилася Юлія Тимошенко 7 березня 2009 року на 45-й Мюнхенській конференції з питань безпеки:

«В мире есть страны, в том числе в том регионе, который я представляю, которые либо не могут, либо не хотят — и это тоже нормально — вступать в НАТО. Все мы эти страны знаем поименно. Очевидный пример — Украина.

Украина 14 лет пытается вступить в НАТО, четко декларируя свои намерения, абсолютно открыто подходя к вопросу сотрудничества с НАТО.

Но есть объективные вещи, которые за 14 лет не дали сделать этот шаг.

Во-первых, это ситуация внутри самой страны, где часть страны хотела бы видеть Украину в НАТО, часть — нет.

Но есть вопросы и более высокого уровня. Это — как воспримет Россия, и как это отразится на взаимодействии и партнерстве Европы и России, если Украина и подобные страны будут двигаться в НАТО».

Розумному досить. Головне для Тимошенко — позиція Росії, а не український національний інтерес.

Отримавши ці позитивні сигнали від Тимошенко і, ймовірно, закріпивши їх таємними домовленостями про взаємну підтримку, Кремль розробив, як він гадає, безпрограшну модель поведінки на українських виборах: одночасно підтримати і Януковича, і Тимошенко. Що Янукович миліший — нема мови, але в крайньому разі годиться і «бариня з косою».

Отже, обрати президентом Януковича чи Тимошенко — це поставити під серйозну загрозу національну незалежність.

З перемогою Януковича та / чи Тимошенко розпочнеться

ПЕРЕРОЗПОДІЛ ВЛАСНОСТІ

на користь «своїх». Тоді багато хто з «не своїх» підприємців, власників, бізнесменів, банкірів тяжко постраждає. Перерозподіл цей буде здійснюватися найбрутальнішими методами. Наїдуть братки-рекетирі — і «Всё будет Донбасс!». Або Дніпропетровськ. Відтак, зі втягуван-

ням України у «сферу інтересів Росії», доведеться ділитися власністю і прибутками зі «старшим братом». Хто не захоче — хай поміркує над долею російського бізнесмена Ходорковського. Зараз у нього багато вільного часу і він багато чого цікавого пише...

НОСІЇ ДУХУ РУЇНИ

Ми пам'ятаємо, що проголошення незалежності в 1991 році ініціювала національно-демократична частина Верховної Ради УРСР — Народна Рада (1/3 депутатів), але Акт проголошення незалежності підтримали майже всі депутати (крім чотирьох). Більшість депутатів тоді були комуністами. Ними керувало не прагнення національного визволення, а бажання зберегти за собою владу в Україні. Відтоді до 2005 року влада перебувала, в основному, в руках тієї самої совецької номенклатури, яка складалася переважно з людей, далеких від розуміння національних інтересів, а часом і відверто ворожих до України. Це була не національна, а територіяльна панівна верства, яка не була носієм національних цінностей і не мала чітких державницьких орієнтирів. Хоча більшість із них українського походження, та вони були надійно русифіковані і психологічно зорієнтовані на російську культуру, а в політиці — на «зорі Кремля». Значна частина їх — неукраїнського походження (в попередніх урядах — Янукович, Тимошенко, Шуфріч, Табачник, Клюєв, Папієв, Кушнар'єв...), вони народилися поза Україною (Тигипко, Кінах, Цушко, Азаров...), формувалися поза українською культурою, а деякі, живучи в Україні, й не підозрювали про її існування. Деякі з них лише в крайньому випадку вдавалися до «ритуального україноговоріння» — на офіційних імпрезах та перед телекамерами. Вони з труднощами читали, а деякі досі тяжко потіють, читаючи промови українською мовою (а потім виполіскують від неї рота), мова їхня бідна, їхнє мовлення до смішного неправильне. Деякі (як-от Тигипко) навіть не вміють написати своє прізвище українською.

Що ж, Незалежність упала на їхні голови як стихійне лихо. Вони за незалежність не боролися. А деякі запекло боролися проти незалежності і тепер раді б її позбутися. А то мусять вивчати або пригадувати мову свого дитинства (як-от Кучма), потреби в якій досі не відчували, тому надійно її забули (бо вона заважала їм робити кар'єру на імперському поприщі). Але далі дитячого мовного рівня неспроможні сягнути — «ум слабоват и здоровье не позволяет» (так казала про свого синочка госпожа Простакова з комедії Фонвізіна «Недоросль»). Їм не вистачає слів, тому вдаються до жестів, інтонацій, ідіом. Найчастіше до універсального російського менеджменту — мату і кулака (про ефективність його застосування спитайте в Толстоухова, Тигипка, Табачника. У покійних Кирпи та Кушнар'єва вже не питаєте...).

Філологічна наука визначає таких як напівмовних (російський термін: «полуязычие»). У цивілізованих країнах такі люди вважаються ненатуралізованими і до державної служби не допускаються як малограмотні. В Україні ж саме ці ненатуралізовані, малограмотні і є панівною верствою. Уряд Януковича був, по суті, не українським урядом — це була «сборная СССР»: простежмо лишень, хто з його міністрів де народився, хто він за національністю, яка його рідна мова. Якщо Янукович повернеться до влади, то в його уряді свідомих українців зовсім не буде. Хіба кілька малоросів — для декору.

Саме такий — неукраїнський і маріонетковий — уряд був у нас у 20–30-х роках. Точніше, то був не уряд, а окупаційна адміністрація, яка здійснювала волю Москви і привела український народ до голодомору, репресій, до фізичного винищення щонайменше третини, якщо не половини населення.

Це покоління постсовецьких, ненатуралізованих ще не вичерпалося. Воно панує в Україні і хоче передати панування своїм дітям. До речі, про їхніх дітей. Вони іноді з'являються на екранах телевізорів — як правило, російськомовні. Навіть син Литвина і дочка Гриценка. Якщо «державні мужі» не виховують своїх власних дітей українцями, то куди вони поведуть цілу націю? Вони ж самі не вірять у перспективи України, у майбутнє українського народу! Бо що це за народ — без власної культури і мови? Даремно сподіватися, що чужинці або люди, які мають проблеми з національною ідентичністю, будуватимуть Українську Державу. У кожного з них своя національність, але одна спільна ідея — урвати з України якомога більше, затягнути якомога далі, щоб там нажертися. Але така ідея не об'єднує, а роз'єднує. Вони є носіями одвічного Духу Руїни.

Після виборів 2004 року ситуація почала поліпшуватися. Принаймні гуманітарна політика в Україні стала українською. Та Янукович уже обіцяє «вымести грязной метлой» міністрів освіти і культури Івана Вакарчука та Василя Вовкуна — за українізацію освіти і кінотеатрів. Він уже замахається на українську культуру своєю брудною російською мітлюю!

ВИБІР ОСОБИСТОСТІ

Про світлих особистостей, яких я зустрічав на своєму життєвому шляху, я раніше писав такі слова:

«Дуже не вистачає нам серед політиків **світлих позитивних особистостей**. Наразі я знаю одну таку світлу позитивну особистість, яку нема потреби розхвалювати чи, як тепер кажуть, створювати їй імідж. Це Віктор Ющенко. Це природний українець і правдивий християнин. Цей чоловік по своєму народові не потопчється. Бо це його народ. Україна для нього — це не бізнес, це від серця».

Написано це 2004 року, до виборів. І я на тому стою й нині. Бо це чоловік без лукавства. Це він пробудив нашу історичну пам'ять і нашу національну гідність. Це він зупинив дрейф України в історичне небуття.

Багато хто критикує Ющенка. І я часом теж. За брак твердості та послідовності у здійсненні проголошених принципів і стратегій. Зокрема, у подоланні корупції, у кадровій політиці. Але на тлі інших кандидатів у президенти, з їхньою багатовекторністю, з їхньою невизначеністю, з їхнім безпринципним популізмом, заграванням з різними електоральними групами — Ющенко залишається твердим і послідовним будівничим цивілізованої, демократичної української держави, де є найважливіші свободи — свобода слова і є свобода вибору. Ющенко — найближчий до нашого національного ідеалу.

Тому вже зараз робимо правильний вибір і переконуємо своє оточення. Достатньо свідомим українцям (етнічним і політичним) проголосувати за Ющенка — і він увійде в другий тур. У другому ж турі його перемога над Януковичем — поза сумнівом. Бо додадуться мільйони громадян, свідомих свого обов'язку перед Батьківщиною, які ще сумніваються, за кого голосувати. Будьмо мудрими, щоб потім не шкодувати, скитаючись «по соловках, сибірах, магаданах» (*В. Стус*). І пам'ятаймо: кандидати тимчасові, а наше чисте сумління — воно одне на все життя.

ОГЛЯДАЙМОСЯ НА РОСІЮ!

Росія повертається у своє природне авторитарно-монархічне русло. В особі Росії нормальну сусідку ми будемо мати ой не скоро. Пригадаймо собі: дізнавшись, що гетьман Богдан Хмельницький збирається вийти з союзу з Московським царством і вступити в союз зі Швецією, москалі послали шпигуна, який отруїв гетьмана. На смерть. Побачивши, що Віктор Ющенко хоче будувати Українську Державу, їхні спадкоємці отруїли його. Дякуймо Богу, що зберіг нам Ющенка. Це не спроста. Бо його місія ще не виконана. Він має вивести нас із єгипетської (російської) неволі і привести до рідного нашого Європейського дому.

Ми, свідомі громадяни України, остаточно утвердивши свою незалежність, свою суверенну волю щодо Росії, допоможемо і їй вилікуватися від імперських амбіцій. І це відкриє кращу життєву перспективу російському народові.

Сидячи в політичних таборах Мордовії в середині 70-х років, я «перетрубив» гори томів «Истории России» Соловйова, Ключевського, Покровського — півтора погонного метра книжок. Але виявилось, що вся та історія — у вигляді ідеологем — вміщається на одній сторінці, та ще й великими літерами! Останні — винаходи Путіна і Медведєва.

Як бачимо, формулу ціни на газ винайшли ще князі московські, які мали ярлик від золотоординських ханів на «собрание русских

земель»: «Вы нам поддайтесь, а мы вас будем жаловать». Тобто здайте газотранспортну систему, відмовтеся від незалежності — і будете мати дешевий газ. Янукович пішов би на такі «братні» умови, як «бацька» Лукашенко. А Юля — вже пішла.

Отже, щоб читач не трудився над купою літератури, за прикладом товариша Сталіна пропоную цей

КРАТКИЙ КУРС ИСТОРИИ РОССИИ:

СОБИРАНИЕ РУССКИХ ЗЕМЕЛЬ

ОСВОЕНИЕ

ПРИСОЕДИНЕНИЕ

ВОССОЕДИНЕНИЕ

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРИОБРЕТЕНИЯ И ПРИРАЩЕНИЯ

ДОБРОВОЛЬНОЕ ВХОЖДЕНИЕ (ВСТУПЛЕНИЕ)

«ВЫ НАМ ПОДДАЙТЕСЯ, А МЫ ВАС БУДЕМ ЖАЛОВАТЬ»

УМИРОТВОРЕНИЕ

ОСВОБОЖДЕНИЕ

ОБРУСЕНИЕ КРАЯ

ПРИОБЩЕНИЕ К ВЕЛИКОЙ РУССКОЙ КУЛЬТУРЕ

ПРАВОСЛАВИЕ, САМОДЕРЖАВИЕ И НАРОДНОСТЬ

ЕДИНАЯ И НЕДЕЛИМАЯ

ПРОЛЕТАРСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ

МИРОВАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

ВЫРАВНИВАНИЕ ГРАНИЦ

ТОРЖЕСТВО ИСТОРИЧЕСКОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ

ПОДДЕРЖКА МИРОВОГО КОММУНИСТИЧЕСКОГО

И РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ

ЗАЩИТА ЗАВОЕВАНИЙ СОЦИАЛИЗМА

БОРЬБА ЗА МИР

ДРУЖБА НАРОДОВ

НОВАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ — СОВЕТСКИЙ НАРОД

БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ

ВВЕДЕНИЕ ОГРАНИЧЕННОГО КОНТИНГЕНТА

ВЫПОЛНЕНИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ДОЛГА

ЕДИНСТВО СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

ЗАЩИТА РУССКОЯЗЫЧНОГО НАСЕЛЕНИЯ

И ГРАЖДАН РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

МОЧИТЬ В СОРТИРЕ (В. Путин)

ПРИНУЖДЕНИЕ К МИРУ (Д. Медведев)

ЕДИНСТВО РУССКОГО МИРА (Патриарх Кирилл)

ПОКИ ГРИМ НЕ ВДАРИТЬ, МУЖИК НЕ ПЕРЕХРЕСТИТЬСЯ.

Громадськість, заколисана буденщиною телевізійної інформації і пошлістю політичної демагогії, потроху зникає до морального і національного приниження. Мовляв, Богословська, Шуфрич, Герман — це теж політики... Але всі відчувають, як знижується стеля, і дихати стає

щораз важче. І в сутінках усі коти — сірі. Усі однаково бачать, і це підтверджує рейтинг сірого kota.

Але спробуймо вранці поглянути на Божий світ і відчутти, що «ти на землі людина». І від тебе залежить, чи звести очі до неба, чи опустити і дивитися під ноги. Ти обираєш Президента, а отже свою міру совісті, самоповаги і культури. З чим іде до тебе кандидат у Президенти, окрім жадоби влади? Спробуймо серйозно задуматися, щоб потім не ковтати сором і не бідкатися, що нас у світі не поважають.

Поважаймо себе!

ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ МОЖЕ БУТИ:

1. Однозначна особистість, українець з бездоганною репутацією і докладно висвітленою біографією.

2. Людина високої культури і широкого кругозору, з глибоким розумінням української історії і національних пріоритетів, що були нівельовані століттями неволі.

3. Особа з бездоганною професійною репутацією і позитивним іміджем.

4. Людина, порядність і правдивість якої не ставилися під сумнів.

5. Незалежна політична фігура, не зв'язана зі власним бізнесом і не обтяжена популістськими навичками, закоріненими в комуністично-му вихованні.

6. Президентіві народ хоче вірити. Як правило, вірять тому, хто вірить у Бога і сповідається перед ним.

Шановні пані та панове!

5 березня 2003 року минуло 50 років від дня смерті Великого Деспота Сталіна. Це була також 30-а річниця мого першого арешту. Я відзначив ці невеселі ювілеї у Варшаві виступом на конференції, присвяченій історії сталінізму в Центральній та Східній Європі з цікавою назвою «50 LAT PO», тобто «ЧЕРЕЗ 50 РОКІВ».

ПОСТГЕНОЦИДНА

УКРАЇНА*

Виступ на Другій міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 рр.»

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 208–218.

21 серпня я мав дещо веселіший ювілей — 15 років останнього звільнення. Відзначив я його, заваривши для друзів міцного зеківського чаю, який стимулює роздуми про те, чому ми, колишні політв'язні, вийшовши на волю, не витягли з російського полону всю Україну, чому влада України не робить висновків із недавнього історичного минулого і тиснеться в обійми Москви? Чому історики не роблять чітких висновків: що сталося з Україною в ХХ столітті, хто тому винен і що нам далі робити? Не для того, щоб виставити рахунки сусідам — ближнім і дальнім, а для того, щоб знати, з ким і які будувати стосунки в майбутньому, чого від кого сподіватися. Бо запущений в обіг термін «тоталітарний режим» тільки загуманює минуле: можна подумати, що це українці самі собі створили той «тоталітарний режим» і мучилися в ньому.

Дай Боже, щоб дива Господні ставалися й на нашій землі і в наш час, але я гадаю, що наші сусіди впродовж ближчих 50 років будуть приблизно такими, як і в минулі 500 чи принаймні 100 років. Якщо 1917 року в Росії до Установчих зборів за Партію народної свободи (конституційних демократів) проголосувало 4,5 % виборців, за більшовиків — 22,5 %, за партію бомбистів (соціалістів-есерів) — 40 %, то на президентських виборах 2000 року ситуація навіть погіршилася: демократ Г. Явлінський набрав 5,80 % голосів, спадкоємець більшовиків Г. Зюганов — 29,21 %, а бомбист В. Путін — 52,94 %. (*Вениамин Иофе. Границы смысла. — СПб.: Мемориал, 2002. — С. 47. Слід додати, що на виборах до Державної Думи 2004 року до неї не обрано жодного демократа.*) Так що сподіватися на демократизацію Росії і що в її особі ми ближчим часом матимемо нормальну сусідку, нема підстав. Спалахи імперського, мілітаристського психозу у зв'язку з Ічкерією та з косою Тузла, свідоме отруєння газом (не відомим навіть медикам) сотень своїх співвітчизників у концертному залі на виставі «Норд-Ост» — переконливі докази, що Росія і демократія — речі несумісні. Ментальність народу — категорія дуже стійка. Навіть тоді, коли російська імперія остаточно розпадеться, росіяни не скоро позбудуться синдрому імперської величі та бомбистських, себто терористичних, насильницьких нахилів. Про це нам потрібно постійно пам'ятати і бути на сторожі. Завжди треба чекати агресії з боку Росії. Слова, що Росія є гарантом безпеки для України, звучать цинічно: Росія — найнебезпечніший наш сусід.

Але небезпека на нас чигає також ізсередини.

1991 року Україна постала як незалежна держава з усіма ознаками суверенітету: структурами влади, державними атрибутами, представництвом на міжнародній арені тощо. Але Україна (як і Білорусь та Молдова) принципово відрізняється від країн Центральної Європи та Прибалтики, які в той самий час звільнилися від російської комуністичної окупації. Розпад «соціалістичного концтабору» і самого СРСР

привели до відновлення раніше втраченої незалежності Литви, Латвії, Естонії, до повної незалежності Польщі, Угорщини та інших країн Центральної Європи. Політична ж верхівка комуністичної України не відновила незалежність, покликаючись на акти 22 січня 1918 року і 30 червня 1941 року, а заново проголосила незалежність. Себто вона не визнала себе спадкоємницею української державности, а лише відокремилася від СРСР, «виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року» (*Акт проголошення незалежності України, 24 серпня 1991 року*).

Ми пам'ятаємо, що проголошення незалежності ініціювала національно-демократична частина Верховної Ради УРСР — Народна рада (1/3 депутатів), але Акт про незалежність підтримали майже всі депутати (крім чотирьох). Більшість депутатів тоді були комуністами. Ними керувало не прагнення національного визволення, а бажання зберегти за собою владу в Україні. Відтоді й донині при владі в Україні перебуває, в основному, та сама радянська номенклатура, яка складається переважно з людей, далеких від розуміння національних інтересів титульної української нації, а часом і відверто ворожих до України. Це не національна, а територіяльна панівна верства, яка не є носієм національних цінностей і не має чітких державницьких орієнтирів. Хоча більшість із них українського походження, та вони надійно русифіковані і психологічно орієнтовані на російську культуру, а в політиці — на зорі Кремля. Значна частина їх неукраїнського походження, вони народилися поза Україною, формувалися поза українською культурою. І ті, і другі не володіють азами культури титульної нації, вони не вивчали в школі (або погано вивчали) українську мову й культуру, а часто й демонстративно не бажають її знати. Лише у крайньому випадку вони вдаються до «ритуального україноговоріння» — на офіційних імпрезах та перед телекамерами. Вони з труднощами читають промови українською мовою (а потім виполіскують від неї рота), мова їхня бідна, їхнє мовлення до смішного неправильне. Незалежність упала на їхні голови як стихійне лихо, і вони змушені тепер пригадувати мову свого дитинства, яку встигли надійно забути (бо вона заважала їм робити кар'єру), але далі дитячого мовного рівня неспроможні сягнути — «ум слабоват и здоровье не позволяет» (*госпожа Простакова, Фонвізін, «Недоросль»*). Їм не вистачає слів, тому вдаються до жестів, інтонацій, ідіом (наприклад, до універсального російського мату).

Філологічна наука визначає таких людей як напівмовних. В інших державах такі люди вважаються ненатуралізованими і до державної служби просто не допускаються як неписьменні, малограмотні. В Україні ж саме ці ненатуралізовані, малограмотні люди і є панівною

верствою. Нинішній уряд України є не українським, а, по суті, «збірною ССРСР»: прослідкуймо лишень, хто з міністрів де народився і хто він за національністю, яка його рідна культура. Сам Президент Кучма до виборів на цю посаду писався «руським».

Даремно сподіватися, що люди, які мають проблеми з національною ідентичністю, будуть здійснювати українську національну ідею, тобто будувати українську державу. Україна для них не батьківщина, а територія і населення — для експлуатації і грабежу. У кожного з них своя національність, а найважливіша ідея — урвати з України якомога більше, затягнути якомога далі, щоб там нажертися. Але така ідея не об'єднує, а роз'єднує. Вона руйнівна для України.

Саме такий — неукраїнський і маріонетковий — уряд у нас був на початках радянської влади, у 20-х і 30-х роках. Точніше, то був не уряд, а окупаційна адміністрація. Вона привела український народ до голоду, репресій, до фактичної втрати державності. Цим же шляхом веде нас і нинішній неукраїнський уряд, очолюваний кримінальним злочинцем на кличку «Хам». Та за советської влади не можна було стати навіть колгоспним бригадиром, а тепер маючи дві судимості, можна бути прем'єр-міністром, а то й президентом. Або керувати адміністрацією президента. Як низько ми опустилися...

Чому ми так низько опустилися? Невже нас не пече сором?

Згаданий «тоталітарний режим», тобто державність однопартійного, тоталітарного зразка, була принесена в Україну 1917–1920 рр. на російських багнетах. Адже Ленін 16 грудня 1917 року оголосив ультиматум Українській Центральній Раді і через 48 годин розпочав війну проти УНР. Українська національна еліта під той час була нечисленною, економічно й інтелектуально ослабкою, щоб організувати народ на відстоювання і будівництво національної державності, як це зуміли національні еліти Фінляндії, Польщі, Литви, Латвії та Естонії. Ми на той час були нацією з неповною соціальною структурою, тобто нацією фактично без своєї панівної верстви, без еліти.

І все ж таки просто завоювати Україну більшовицька Росія не змогла, то вона вдалася до компромісу: створила нібито українську більшовицьку державу. Військовий нарком Росії Лев Троцький, посилаючи на Україну своїх пропагандистів, учив їх, що треба переконувати українське населення українською мовою і говорити, що більшовицька влада і є українською. Соціальна демагогія (обіцянки дати селянам землю, а робітникам заводи та фабрики), поєднана з військовою силою, взяла гору: в Україні встановилася більшовицька влада.

Проте керівна комуністична верства в Україні в своїй більшості з самого початку була неукраїнською, тобто окупаційною. Звідки взялася Комуністична партія (більшовиків) України? Підписуючи в березні

1918 року Берестейський мир, російські більшовики мусили відмовитися від претензій на Україну. Але щоб почати на Україні повстання проти німців, вони 5–12 липня 1918 року створили в Москві Комуністичну партію (більшовиків) України як складову (і невід’ємну!) частину РКП(б). В Україні тоді діяло всього 4364 більшовики (*Історія Української РСР, т. 6, вид. «Наукова думка», 1977, с. 306*) і то, в основному, в промислових районах Сходу та Півдня. Перегляньмо прізвища більшовиків, які згадуються в тій «Історії...» — майже поспіль російські та єврейські, лише зрідка трапляються українські.

У складі КП(б)У українці почали становити більшість щойно аж у середині 50-х років. А першим секретарем ЦК Компартії України українець став тільки в червні 1953 року — Олексій Іларіонович Кириченко (українською мовою говорити він не вмів). Доти КП(б)У очолювали неукраїнці:

П’ятаков Георгій Леонідович, секретар ЦК КП(б)У з липня до вересня 1918,

Гопнер Серафима Іллінічна, в. о. секретаря ЦК КП(б)У з вересня до жовтня 1918,

Квірінг Еммануїл Іонович, секретар ЦК КП(б)У з жовтня 1918 до березня 1919; з квітня 1923 до березня 1925; генеральний секретар до квітня 1925,

Косіор Станіслав Вікентійович, секретар ЦК КП(б)У з травня 1919 до листопада 1920, генеральний секретар ЦК КП(б)У з липня 1928 до червня 1930; перший секретар з червня 1930 до січня 1938,

Молотов В’ячеслав Михайлович, перший секретар ЦК КП(б)У з листопада 1920 до грудня 1921,

Мануїльський Дмитро Захарович, перший секретар ЦК КП(б)У з грудня 1921 до квітня 1923,

Каганович Лазар Мойсеєвич, генеральний секретар ЦК КП(б)У з квітня 1925 до липня 1928; перший секретар ЦК КП(б)У з березня до грудня 1947,

Хрущов Микита Сергійович, в.о. першого секретаря ЦК КП(б)У з січня до червня 1938, перший секретар з червня 1938 до березня 1947 та з грудня 1947 до грудня 1949,

Мельников Леонід Георгійович, перший секретар ЦК КП(б)У з грудня 1949 до липня 1953.

(Див.: *Виталий Врублевский. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы.* — К.: Довіра, 1993. С. 9).

Усі вони поводилися в Україні як окупанти в завойованій країні. Так було на всіх рівнях влади: українці до влади допускалися лише для декору і за умови, що вони слухняно проводитимуть колоніальну політику Москви. Як тільки Москва запідозрювала найменший ухил —

зараз їх відстрілювала. Та й своїх окупаційних адміністраторів теж не милувала.

Чому я наголошую на національному моменті? Бо якби в Україні була українська (хай найгірша!) влада — хіба вона так безбожно нищила б свій народ? Пора вже називати речі своїми іменами, інакше ми психологічно ніколи не вийдемо з російського полону.

Український політолог зі США Іван Лисяк-Рудницький (*Радянська Україна з історичної перспективи. У книзі: Історичні есе. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 458*) вважає, що все-таки тодішню радянську владу на Україні можна розглядати як компроміс між пробудженими українськими національними і російськими окупаційними силами. Адже, щоб утриматися в Україні, партія більшовиків, у якій українці становили мізерну меншість, мусила рахуватися з потужним наростанням національних сил, тому підтримала політику коренізації, тобто українізації. Формувалася течія націонал-комунізму (Микола Скрипник, Микола Хвильовий, Олександр Шумський), так що «гріх комунізму» є й на частині української еліти. Але процес ставав неконтрольованим. Українці швидко формувалися в модерну націю. Оскільки українцям був чужий тоталітаризм, вони, безперечно, скоро наповнили б радянську владу українським змістом і перетворили б Україну на самостійну демократичну державу. Уже звучало гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!» — у розумінні культурної орієнтації, уже Волобуєв говорив про економічну самостійність. А закамуфльована під СРСР Російська імперія не могла мати два центри притягання: вона швидко розлеглася б на друзки, як перед тим розпалася Австро-Угорщина, коли угорці домоглися собі рівних прав з австрійцями.

Українці в першій половині ХХ ст. становили половину економічного, людського й інтелектуального потенціалу Російської імперії (СРСР). «Ампутація України була б для Росії смертельною», — вважав Отто фон-Шенгаузен Бісмарк, рейсканцлер Німеччини в 1871–1890 рр. «Потерять Украину — потеряют голову», — застерігав Володимир Ілліч Ленін, голова Совнаркому Росії в 1917–1924 рр. «Без України Російська імперія неможлива», — твердить нині Збігнєв Бжезинський, державний секретар США в 70-х роках ХХ століття. (Зауважу в дужках, що лише нинішній Президент України Леонід Кучма вважає, що «Росія без України обійдеться, а Україна без Росії — ні»).

Тому російські окупаційні сили вже з 1929 року перейшли в рішучий наступ проти українства як такого, щоб ослабити його. Теза Йосифа Сталіна, що українська інтелігенція не заслуговує довір'я, означала на практиці тотальне фізичне винищення в 30-х роках нової української еліти, що формувалася вже переважно в лоні КП(б)У та Української автокефальної православної церкви. Початок винищенню було покладено

«справою СВУ» — цілком сфабрикованої ГПУ (Головне Політичне управління) «Спілки визволення України». Черговою жертвою стало українське селянство, далі — українська історія і мова як ознаки національної самобутності, що означало не що інше, як тотальну русифікацію.

Українці як етнос з нашою глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив'язаністю до свого клаттика землі не годилися для будівництва комунізму — і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Україна мала бути стерта з лиця Землі, а рештки українського народу мали стати матеріалом для «нової історичної спільноти — советського народу», основою якою мали стати російська людність, мова, культура. Увійти в комунізм українцем не можна було в принципі.

Репресивні органи до «очищення» суспільства від елементів, які не годилися для будівництва комунізму, в тому числі українців, уже були готові. Адже з перших днів існування радянської влади за ініціативою і під керівництвом Леніна вони контролювали все населення (через прописку, анкетування, автобіографії, паспортизацію, доноси) і в потрібний момент могли вилучати з суспільства цілі категорії, цілі групи населення.

Національний склад керівних органів ЧК-ГПУ-НКВД УРСР з самого початку був поспіль неукраїнський (див. «Штатний розклад НКВД УРСР на 1937 рік» у книзі Сергія Білокопя: *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*. Джерелознавче дослідження. — К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили. С. 346–359). Репресивні органи очолювали виключно неукраїнці: Всеволод Балицький, Ізраїль Леплевський, Амаяк Кобулов, Олександр Успенський, Іван Серов (усі, крім останнього, теж розстріляні). Там же поіменно названо керівників відділів у центрі та обласних управлінь — українські прізвища там зустрічаються дуже рідко.

На с. 14 книги про Соловецький етап (*Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії*. — Т. 2. Сфера, К., 1998) сказано, що в 1935 році 40 % складу НКВС УРСР становили євреї. У 1940 р. їх там лишилося всього 4 %. Вони теж були розстріляні, але нам, українцям, від того не легше, бо перед тим вони спровадили на той світ мільйони українців і неукраїнців. Отже, більшовики-євреї були лише інструментом у руках російського більшовизму. Твердити, що більшовизм був єврейським явищем — це стріляти не в той бік, де сидить справжній ворог. Нас вивозили до Сибіру, а не в Палестину, ми підлягали тотальній русифікації, а не іудеїзації, зрештою, нам не робили обрізання... Результат більшовизму: панівними в Україні є російська мова і культура.

Основна маса людей, які чинили репресії, були малограмотні, самоуки або з початковою освітою. Мимоволі думаєш, що ця по-науковому

розроблена теорія нищення людей дісталася їм якимось езотеричним способом. Та не від Бога, а від диявола. А вони були лише слухняними її провідниками. Бо як можна навіч бачити, що механізм, гвинтиками якого є й вони, неминуче винищить і їх самих, — але залишатися в ньому, не повстати проти нього?

Українську національну аристократію (дворянство, поміщиків) як клас було цілком знищено ще на 1925 рік. «Розкуркуленням», депортацією до Сибіру та голодом знищено було кращу частину українського селянства, чим смертельно травмовано правічну українську хліборобську культуру. Повністю ліквідовано українське духовенство (УАПЦ). Ліквідовані всі члени Центральної Ради, усі члени українських громадських організацій, насамперед «Просвіти», і партій (у тому числі Української комуністичної — «боротьбистів»). Знищено майже всю Спілку письменників (з 200, які склали СПУ в 1934, на 1939-й залишилося 36). Ніхто з категорії, яка підлягала знищенню, не міг вижити. Через дрібненьке ситечко було пропущено — прошарок за прошарком — усе населення. Це була сатанинська селекція — за гіршою ознакою. Унаслідок цього було знищено найкращу, найактивнішу, найосвіченішу, найпродуктивнішу частину народу. На розплід залишили покірних «плохих овець». Їх «схрещували» з навезеним із Росії агресивним, безбожним, «матозичним населенієм». Одного тільки 1934 року у виморені голодом села східних областей України було переселено 240 тисяч сімей з Росії — це називалося «допріселеніє». Сотні ешелонів «колгоспників» формувалися в російських губерніях і завозилися в Україну. Тисячі так званих «фахівців» було переведено в Україну на керівні посади. Пройдяться нині центральними районами Києва, обласних центрів, великих міст — вони майже поспіль заселені нащадками енкаведистів та окупантів, завезених «для обрусенія края» та для здійснення окупаційної влади. Вони і їхні нащадки досі здійснюють владу в Україні. Це не просто російськомовна — це російська за духом влада, яка в душі кипить ненавистю до всього українського, і ця ненависть часто проривається в чиновників назовні.

Кількість жертв репресій, депортацій і голоду не піддається підрахунку. Це була приблизно третина українського народу. У результаті «чистки», яка відбулася в 30-х роках, український народ залишився без своєї інтелігенції, без своєї провідної верстви, без українського міського населення, тобто знову залишався народом з неповною соціальною структурою. Темною отарою, без своїх провідників, без пастирів, брів він назустріч своєму історичному небуттю. Можна сказати, що історична Україна — це соціологічно випалена земля, в тому сенсі, що в її розвитку стався кардинальний розрив, унаслідок якого українці «на нашій — не своїй землі» (Т. Шевченко) опинилися в ролі націо-

нальної меншини, загнаної на значній території в гетто — на село, що вимирає, а в місті вони — на задвірках. Отже, внаслідок геноциду відбулася значна зміна генотипу населення. Для значної частини сучасного населення Україна не є батьківщиною у розумінні єдності «мертвих, живих і ненарождених» (Т. Шевченко).

Коли плановий відстріл «керівних товаришів» із середини 50-х років припинився, то стихійно почала формуватися нова керівна еліта — вже переважно на основі корінного населення. Хоча їй «по чину» належалося бути російськомовною, позбавленою повноцінної національної свідомості, та все ж виявилось, що жодна сторона — як українська, так і російська — не визнали вище згаданий компроміс між українськими і російськими силами остаточним. (Див.: *Лисяк-Рудницький Іван. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе. — Т. 2. — Київ: Основи, 1994. — С. 466 та ін.*) Приперта обставинами 1991 року, бажаючи захистити свої місцеві (не національні!) інтереси, ця «еліта» відважилася на самостійне плавання, але маяком їй досі правлять зорі Кремля. Психологічно вона досі перебуває в російському полоні, тим паче що економіка України значною мірою досі залежна від економіки Росії.

Репресії, депортації, голодомори, знищення Церкви, тотальна русифікація вибили український етнос із нормального русла розвитку. Він досі не може від них оговтатися. В Україні маємо, за визначенням американського дослідника українських проблем Джеймса Мейса, постгеноцидне суспільство. У нас практично немає спадкової української інтелігенції («Чи був у нас хоч один літератор, який не ганяв би курей з городу?» — Іван Драч). Недобитки українського народу досі не можуть витворити своєї національної еліти, не можуть консолідуватися і перемогти в своїй країні. Слова національного гімну «*Запануємо ми, браття, у своїй сторонці*» залишаються добрим побажанням для українців — недарма Верховна Рада визнала цей текст державним гімном лише після того, як власність уже була розподілена, в основному, поміж неукраїнцями.

Політичні і громадські організації українців слабкі, вони піддаються маніпулюванню, підкупу, залякуванню, їх легко руйнують, засилаючи агентуру (УРП, НРУ), або нейтралізують: вони ніби є, але їхньої присутності в суспільстві не відчувається (Товариство репресованих, «Просвіта», «Меморіал»).

Недобитки українського народу неспроможні виробити спільну думку щодо свого майбутнього. Вражають результати соціологічних опитувань: третина висловлюється, скажімо, за вступ до НАТО, третина — категорично проти, третина — «з відповіддю не визначилися». Тобто населення не має ніякої думки щодо свого майбутнього.

І так практично з усіх кардинальних питань. Часто одні й ті самі люди виявляють паралельну орієнтацію на протилежні цінності, підтримують несумісні імперативи розвитку.

Чи це не парадокс: ушановувати 300 українських юнаків, які 29 січня 1918 року дали перший бій російському більшовицькому війську на станції Крути на підступах до Києва і всі загинули, — а «Днем захисника Вітчизни» вважати 23 лютого, коли, за легендою, нібито в Росії було створено Червону Армію, яка скоро окупувала Україну?

Хіба не цинізм: оголошувати рік Росії в Україні у рік 70-річчя голоду, влаштованого нам тією ж Росією? При цьому ні російський уряд, ні проросійський уряд України і не заїкаються про вибачення. Не кажучи вже про компенсацію тим небагатьом уже українським політ'в'язням і засланцям, які побудували в Сибіру залізниці, шахти і цілі міста. Остарбайтери одержують компенсацію від Німеччини — а вестарбайтери, до яких належу і я, ніколи не діждуться від Росії ні копійки.

Влада справила 85-ліття Володимира Щербицького, за 17-річне правління якого (1972–1989) відбулася тотальна русифікація, ув'язнено сотні правозахисників, побудовано Чорнобильську АЕС... *«Це як, скажімо, вірувати в Бога і продавати душу сатані» (Л. Костенко).*

Якщо в часи Сталіна відбулося фізичне «очищення» суспільства від небажаних елементів, у тому числі від українців, то в 60–80-х роках, особливо в часи Щербицького, велася тотальна русифікація українців, внаслідок чого відбулися незворотні процеси: значна частина українців стала вважати своєю рідною мовою і культурою російську і вже не збирається повертатися до українства. Що зріс відсоток тих, які назвали під час перепису рідною мовою українську — це лише ностальгія за втраченим. Реально русифікація прогресує. У середовищі молоді, яка вже виросла під синьо-жовтими прапорами і навчається переважно в українських школах та університетах, вимахує на стадіонах синьо-жовтими прапорами, українська мова практично не побутує, українська культура для неї другорядна. Поняття батьківщини у них розмите, важко уявити, щоби вони клали за неї «душу й тіло» у війні з найбільш імовірним агресором — Росією. Мусимо говорити про ще одне втрачене покоління і сподіватися хіба на «ефект третього покоління», яке, може, повернеться до свого коріння. А може, й ні. Бо на території України нині твориться Росія № 2, Малоросія, яку в будь-який момент можна буде, за висловом М. Салтикова-Щедріна, «упразднити за ненадобністю». Фактично в нинішній Україні є дві України. Одна українська, а друга проросійська. Одна антирадянська, а друга таки радянська. Чіткої межі між ними нема, але перша тяжіє до Галичини, друга до Донбасу. Це різні цивілізації, різні культури, різні мови, різний мелос, різні церкви. Вони голосують за різні — протилежні — пар-

тії. На Заході слово націоналіст означає просто патріот — на Сході (та й по державному телебаченню) воно звучить як кримінальне звинувачення, навіть якщо ти просто розмовляєш українською мовою. Захід тягнеться до Західної Європи — Схід плакає антизахідні тенденції, тягнеться до російсько-білоруського союзу і домагається другої офіційної мови (російської).

У нас вибирають не між добрим і кращим, а між поганим і гіршим, аби лише зберегти поганенький мир. У західній цивілізації суспільний конфлікт є творчою незгодою і рушієм розвитку, він розв'язується через вибори — у нас же панічно бояться конфлікту («лиш би не було війни»), бо очікують від нього кровопролиття.

На Сході непорушно стоять монументи Леніну, вулиці названі іменами найбільших катів України і більшовиків-злочинців — на Заході чи не в кожному місті є вулиця Бандери, Чорновола і Стуса. У Харкові ставлять пам'ятник російському маршалові Жукову, який кинув на убій мільйони українців і підписав наказ про виселення всіх українців до Сибіру, — на Заході насипають могили січовим стрільцям і воякам УПА. А посередині, у Дніпропетровську, одночасно називають вулиці іменами антагоністів — Олесь Гончара і Володимира Щербицького.

Є загроза розколу України на дві держави. Точніше, є загроза, що нові шматки української території будуть обрушуватися в російське море. Дехто каже: якби ми одразу відмовилися від комуністичного русифікованого Донбасу, то на решті території вже мали б справді українську державу.

Хочемо того, чи ні, але приблизно половина населення України — це досі «советський народ». Недарма комуністи принципово не визнають нас українським народом — тільки «народом України».

Ми справді є тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків знищених класів, з недобитків українського народу. Наше суспільство має маргінальний характер. Воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Найбільші власники в нас — неукраїнці. Пануюча культура й освіта — неукраїнська. Засоби масової інформації — неукраїнські. Найбільша Церква — неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу, за перемогу чужого війська (над нами, зрозуміла річ). Разом з нею за це ж моляться Президент України Кучма і його дружина.

На значних територіях України, в тому числі в столиці, щоб поводитися українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) — потрібно неабияких психологічних зусиль. А то й небезпечно — за українську мову не одного побито.

Настав час безсторонньо, по-науковому визначити, що сталося в Україні, хто цьому винен і що робити?

Мій виступ здається дуже песимістичним. Але я не вважаю, що ситуація в Україні безнадійна. Мене тішать результати виборів 31 березня 2002 року. У нас половина депутатів обиралася за партійними списками, а половина — у мажоритарних округах. Найбільше голосів за списком набрав блок «Наша Україна» Віктора Ющенка (24 %). Разом з іншими опозиційними силами він переміг. Тобто народ висловився за зміну влади, бо політика попередньої влади не відповідає його інтересам. Це знак того, що суспільство стає громадянським і стійкішим супроти пропагандистських маніпуляцій. Але, на порушення ст. 5 Конституції, яка гласить, що ніхто не має права узурпувати владу, партії, які набрали менше половини голосів, насправді узурпували її. Якщо результати виборів не виконуються, то народ має право усунути узурпаторів від влади будь-якими способами. Дай Боже, щоб він зробив це на чергових виборах.

На нищення нас як нації імперія витратила багато зусиль і досягла великих успіхів. Ще років 15–20, ще одне покоління — і рятувати вже, може, не було б чого і для кого. Уже Україна мало кому була б потрібна, як мало кому потрібна Білорусь. Господь нас вихопив з-над самісінької прірви і дав ще один шанс. Отже, ми Йому потрібні. Але пам'ятаймо, що Господь і гнівається на ледачих, і позбавляє їх Своєї ласки. Тож щоб відродження відбулося, потрібно надзусиль не одного покоління української еліти, яка щойно починає формуватися і одночасно формує сучасну європейську націю.

АНТИРАДЯНСЬКА

КНИЖКА

(СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ)*

У Музеї Тараса Шевченка 25 листопада 1999 року представлено працю всього попереднього життя Сергія Білоконя. Вона, на мою думку, знаменує, що настав час неемоційного, немітингового, а суворо

наукового осмислення нашого недавнього минулого, з якого ми так тяжко виходимо — з непоправними втратами.

Книга присвячена пам'яті світлих людей, що стали жертвами колишньої системи. *«Кілька моїх добрих друзів, з ким я був близький, — пише С. Білокінь, — у різні роки убито. Багато кому з дуже добрих знайомих вкорочено життя під претекстом читання й “розповсюдження”*

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 155–160.

книжок, котрі тоді читали й давали читати далі ми всі. Це була робота тієї самої відомої колишньої установи, — тепер вона, здається, не існує. Своїми злочинами, спрямованими проти близьких мені людей, бруталністю, з якою вона повелася зі мною, вона зробилася моїм особистим ворогом».

Ця книжка є справді антирадянською і справді антикомуністичною — за радянських часів жорстоко карали за куди меншу правду про ту владу.

Мені важко в цій рецензії обійтися без публіцистики, як її послідовно уникає С. Білокінь: кожне його судження прив'язане до конкретного факту. У книзі 2400 покликань на документи. Він ніде не переказує джерел, а цитує їх з усіма помилками. Він не перекладає тексти, російську термінологію та назви репресивних органів (ГПУ, НКВД, КГБ). Як сумлінний науковець, С. Білокінь досліджує свій предмет (а саме: механізм нищення людей) по-науковому скрупульозно. Але коли читаєш розділи «Добір людей для майбутнього суспільства» (с. 147–156), «Ліквідаційні класифікації» (с. 156–160), а потім заглянеш у кінець книжки (с. 346–359) і дізнаєшся, що основна маса людей, які чинили терор, були малограмотні, самоуки або з двокласною освітою, то думаєш, що ця по-науковому розроблена теорія нищення людей дісталася їм якимось езотеричним способом. Та не від Бога, а від Сатани. А вони були лише слухняними її провідниками. Бо як можна навіч бачити, що механізм, гвинтиками якого є й вони, неминуче винищить і їх самих, — але залишатися в ньому, не повстати проти нього?

Кандидат філологічних наук (1978) Сергій Білокінь добре відомий українським науковим колам і громадськості. Він належав до наймолодших шістдесятників: ще підлітком був вхожим до майстерні художниці Алли Горської, яка його щиро любила. Починаючи з 1969 р., Сергій Білокінь опублікував дослідження про кількох репресованих діячів української культури — Степана Таранушенка, Михайла Бойчука, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Федора Ернста, Василя Базилевича, Вероніку Черняхівську та інших. Після провалу путчу ГКЧП, коли напіввідкрилися архіви колишнього КГБ, з листопада 1991 р., С. Білокінь простудював півтори тисячі слідчих справ, протоколи Політбюро ЦК КП(б)У, багато спогадів репресованих. На презентації автор з ноткою заслуженої втіхи сказав, що в двобой з архівною службою СБУ він таки переміг, хоча його шлях до тих архівів був нелегким. Праця робилася не так за підтримки, як усупереч бажанням СБУ, у боротьбі за окремі документи.

Натепер відкриті для дослідників тільки слідчі справи тих репресованих, які згодом були реабілітовані. «Дела оперативного нагляду», «Дела оперативной разработки» (досьє) досі закриті, хоча давно вже втратили своє оперативне значення. Це показала сама СБУ,

опублікувавши оперативні справи СБУ, М. Грушевського, О. Довженка (*Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти.* — К.: Інтел, 1995; *Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934.* — К.: Україна, 1996). А звичайний дослідник досі не може одержати циркулярів цього відомства, його наказів. Досі не визначені законом строки секретности. Усе залежить від ставлення архівного чиновника до конкретного дослідника. Досі вказують: читайте ось до цієї сторінки і не далі. Два місяці тому автор пішов до колишнього Партархіву уточнити якусь деталь, а завідувачка читальним залом із задоволенням сказала: «А цей фонд уже не видається».

Хитрування довкола архівів КГБ почалися з середини 50-х років. І ось чому. У секретній для радянського народу (та не для світу) доповіді на XX з'їзді КПРС М. Хрущов сказав, як несправедливо репресували «чесних комуністів» Рудзутака, Ейхе, Тухачевського, натякнув, що за вбивством Кірова проглядає тінь Сталіна. Але ні словечка він не сказав про методи колективізації, про знищення селянства, діячів культури, письменників, священників. Тобто з цим усе було правильно.

У середині 50-х років здійнялася хвиля реабілітації. Реабілітовували таких бандитів, як Тухачевський (він придушував селянські повстання — «антоновщину» на Тамбовщині — застосовуючи гази, хімічну зброю). Вихваляли Затонського, який запровадив «коллективную ответственность» за реальні чи уявні злочини: за них відповідала не лише конкретна людина, а й її оточення. Іменами реабілітованих або й не репресованих злочинців поназивали вулиці (Урицького, Постишева, Косіора, Воровського, Фрунзе, Котовського, Артема, Петровського, Кіквідзе), їм поставили пам'ятники (Г. І. Петровський, пам'ятник якому бовваніє на вул. Грушевського в Києві (*демонтований 25.11.2009.* — В. О.), перше ніж стати «всеукраїнським старостою», разом з Д. Курським і В. Бонч-Бруєвичем підписав 5 вересня 1918 року «Постанову Совнаркому про червоний терор» — він тривав до 1991 року).

Під хвилю реабілітації 50–60-х рр. удови деяких репресованих письменників теж виклопотали її (Зеров, Куліш, Курбас). Причому їх реабілітували як «чесних комуністів». Хто носив печатку «націоналіста» — не міг бути реабілітованим.

Автор марно намагався дістати справи реабілітованих чекістів. Перед тим, як бути репресованими, вони знищили людей, які згодом виявилися невинними, і теж були реабілітовані. Отже, влада реабілітувала явних злочинців — поруч з їхніми жертвами. Злочинців реабілітовують досі: на с. 367 рецензованої книги опубліковано довідку від 09.06.1997 (з тризубом!) про реабілітацію Сергія Пустовойтова, який

до арешту 23 липня 1937 року був начальником відділення СПО УГБ НКВД УССР. Розстріляний. А цей Пустовойтов керував цілою фабрикою фальшування справ проти української інтелігенції!

Головна думка книги: заперечити пануючу в сучасній історіографії тезу, що в усіх тих злочинах винна одна особа — Сталін. У роки Горбачовської «гласности» навіть писали, що Сталін був психічно хворий і що, мовляв, спалахи репресій в СРСР відповідають перебігу його хвороби. Так прищеплювалася думка, що якби на місці Сталіна був, скажімо, Каменев чи Кіров, то репресій не було б. Під час останньої виборчої кампанії нас намагалися переконати, що нинішні комуністи «не такі». Насправді ж комуністична ідеологія, де б і коли б вона не застосовувалася на практиці, передбачала **вимищення частини населення, непридатної для будівництва комунізму.**

Якщо німецькі окупанти, сказав на презентації С. Білокінь, могли оточити квартал, захопити всіх людей і розстріляти кожного десятого чи й усіх — то це був грубий, примітивний терор. Російські народники свого часу вже ходили далі: вони висували ідею знищити всіх людей, старших 25 років — як носіїв неправильної, на їхню думку, свідомости. Спадкоємці тих «бомбістів» (по-сучасному — терористів) — большевики — здійснили свій план зміни свідомости населення на глибоко науковій основі, знищуючи не все населення, а лише його найактивнішу частину. Він ґрунтувався на марксистсько-ленінській теорії класової боротьби. Усю внутрішню політику влади комуністів автор зводить до двох напрямків:

- 1) формування нової породи людей — будівників комунізму,
- 2) ліквідація тих частин населення, які з якихось причин не можуть бути будівниками комунізму.

Українці з їхньою глибокою релігійністю, індивідуалізмом, потягом до приватної власності, прив'язаністю до свого клаптика землі явно не годилися як матеріал для будівництва комунізму — і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Ми підлягали знищенню як нація. Рештки українського народу мали стати матеріалом для створення «нової історичної спільноти — радянського народу», основою якого мали стати російська людність, мова, культура. Увійти в комунізм українцем не можна було. А принаймні 38 % виборців України, які проголосували за комуніста П. Симоненка, досі не розуміють, що вони обирали собі смерть. Якби цьому «населенію» — не приведи, Господи! — ще один голод і ще один раунд репресій, то рештки його проголосували б за комунізм на 99 %...

Автор досліджує, як з перших днів існування радянської влади за ініціативою і під керівництвом Леніна методами обліків, анкетування і паспортизації було створено могутню інформаційну управлінську

систему, яка знала про склад населення все. Усі люди мусили складати автобіографії, заповнювати анкети з десятками запитань (про соціальне походження, у яких військових формуваннях служили, у яких партіях і громадських організаціях були і хто вас туди рекомендував, чи були репресовані, чи мали серед родичів репресованих, чи є родичі за кордоном, чи були хитання щодо правильності лінії партії. «Колебался вместе с партией», — написав один дотепник). По суті, твердить С. Білокінь, це були самообмови. Маючи цю інформацію, Політбюро ВКП(б) в належний час приймало рішення про ліквідацію тієї чи тієї категорії населення.

2 липня 1937 року розпочалася наймасовіша, єжовська «чистка» суспільства. Цього дня Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило документ П51/94 «Про антирадянські елементи». Операція розпочиналася за наказом НКВД СРСР № 00447 5 серпня 1937 року і тривала до 15 листопада 1938 р. На кожну республіку, область, район були спущені ліміти на репресування за I і II категоріями (I — на розстріл, II — на ув'язнення, співвідношення 3 до 1). Знизу розгорнулося соціалістичне змагання за перевиконання лімітів, висувалися «зустрічні плани» й вимоги збільшити ліміти. Так, нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський тричі звертався за таким збільшенням.

Пройдіться нині центральним, Печерським районом Києва (як і центральним районом кожного обласного центру) — це майже поспіль нащадки енкаведистів та окупантів, завезених сюди «для обрусення края» та для здійснення окупаційної влади. Тут у 1998 році зазедве не пройшов у народні депутати комуніст-росіянин, противник незалежності Грачов Олег Олексійович. Я був членом виборчої комісії Старокиївського округу № 223, то знаю.

«Зв'язок часів урвався, — пише С. Білокінь, — багато рис нашого часу не випливають із попередньої культури українського народу. Вони не гомогенні... Большевизм перервав історичні зв'язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установи і підприємства не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей далі, як дідусеві чи бабусині. Усе пограбували й понищили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його дальші предки. Коріння обрубано, душу нації погвалтовано» (с. 14).

Так створювався «єдиний советський народ». Подобається це нам, чи ні, а він був і досі є. Недарма комуністи принципово не визнають нас українським народом — тільки «народом України». Ми й справді є

тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків знищених класів, з недобитків українського народу. Наше суспільство має маргінальний характер. Воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Найбільші власники в нас — неукраїнці (один був вибився — зараз сидить у тюрмі за кордоном). Панівна культура й освіта — неукраїнська. Засоби масової інформації — неукраїнські. Найбільша Церква — неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу і перемогу російського війська в загарбницькій війні. Разом з нею за це ж моляться Президент України [Кучма] і його дружина. На значних територіях України, в тому числі в столиці, щоб поводитися українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) — потрібно неабияких психологічних зусиль. А то й небезпечно — за українську мову не одного побито.

Чи не настав час безсторонньо, по-науковому визначити, чому так сталося, хто в цьому винен? Не для того, щоб виставити рахунки сусідам — ближнім і дальнім, а для того, щоб знати, з ким і які будувати стосунки в майбутньому, чого від кого сподіватися ближчим часом. Дай Боже, щоб чудеса Господні ставалися й на нашій землі і в наш час, але я думаю, що наші сусіди впродовж ближчих 50 років будуть приблизно такими, як і в минулі 500 років. Нинішній спалах мілітаристського психозу в Росії у зв'язку з Ічкерією — тому доказ. В особі Росії нормальну сусідку будемо мати не скоро. Навіть тоді, коли російська імперія розпадеться, росіяни не скоро позбудуться синдрому імперської величі. А нам розказують байки про Росію як стратегічного партнера і навіть гаранта незалежності України... Чи загляньмо в документ «Штатний розклад НКВД на 1937 рік» (с. 346–359) — і виявимо, що його керівництво на всіх рівнях — це майже поспіль неукраїнці. То хіба це була українська держава? В іншій книзі (*Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії.* — Т. 2. — К.: Сфера, 1998. — С. 14) сказано, що в 1935 році 40 % складу НКВД УРСР становили євреї. У 1940 — усього 4 %. Бо теж розстріляні. Але й після того держава не стала українською.

На відродження піде багато десятиліть. Господь нас вихопив з-над самісінької прірви і дав ще один шанс. Якби незалежність нам була дана через років 15–20, то вона була б уже ні до чого (як більшості білорусів). Але пам'ятаймо, що Господь і гнівається на ледачих, і позбавляє їх Своєї ласки. Тож щоб відродження відбулося, потрібно надзусиль не одного покоління української еліти, яка щойно починає формуватися.

Як колишній учитель, я виставляю книжці Сергія Білоконя найвищу оцінку. Її вихід у світ — велика подія. Настає час осмислення соціальної й культурної катастрофи нашого народу. Фундаментальне дослідження С. Білоконя (попри невеликий тираж — 500 прим.) ближчим часом стане фактом свідомості української еліти, що формується.

Але щоб ці знання стали фактом свідомости народу, потрібні зусилля великої кількості людей. Хоча, зрозуміло, авторові хочеться й далі працювати в архівах, щоб розширювати фактичну частину дослідження, я таки раджу йому не пошкодувати часу на цикл своїх радіопередач і добиватися до телебачення.

Прим. Сергій Іванович Білокін 14 березня 2000 року захистив цю книжку як докторську дисертацію з джерелознавства (17 «за», 2 «проти»). 2001 року вона відзначена Національною премією імені Тараса Шевченка.

**НАМ НЕ ЛИЧИТЬ
ВІРИТИ МЕНШЕ, або
ЗЕРНО, КИНУТЕ
В ЗЕМЛЮ (АНАТОЛІЙ
РУСНАЧЕНКО)***

Ще 23 вересня 1981 року, доповідаючи на 13-му Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славистичним дослідженням у м. Пасіфік-Гров, відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Руд-

ницький відзначив: «...підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисиденти вірять, що правда свободи переможе. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не личить вірити менше». (Іван Лисяк-Рудницький. Політична думка українських підрадянських дисидентів // *Історичні есе*. — Т. 2. — Київ: Основи, 1994. — С. 486–487.)

Що ця віра була діяльною силою, переконує нас випущена 1998 року в світ у Києві видавництвом ім. Олени Теліги книга Анатолія Русначенка «**Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років**».

Презентація книги зібрала 29 вересня 1998 року в Київському Будинку вчителя (Будинок Центральної Ради) близько трьохсот людей, у тому числі багатьох із тих, хто творив і досі творить нашу історію в новітню добу, а також істориків і політологів.

Книгу представили її рецензент доктор історичних наук Олексій Гарань та видавець Голова ОУН Микола Плав'юк. В обговоренні виступили учасники національно-визвольного руху доктори філософії

* Друк. за: Інформбюлетень ХПП. — 1998. — № 30 (142), 21–30 жовтня. — С. 7–8.

Євген Сверстюк, Василь Лісовий, Микола Роженко, молоді історики аспірант Віталій Кулик, студентка Києво-Могилянської академії Грина Солоненко та інші. Вів презентацію Василь Овсієнко, нині заступник Голови Республіканської Християнської партії.

Анатолій Русначенко виніс на суд величезний том — 720 сторінок густого тексту. 300 сторінок — це побудований на досі невивчених матеріалах історичний нарис, 400 сторінок — документи. Цеківські, кагебістські, самвидавські й ті, що самвидавом не стали, бо були заарештовані ще до поширення.

Уперше маємо скрупульозні дослідження про групу «Об'єднання» (діяла 1956–59 в Комі та в Україні, лідери — звільнені політв'язні Володимир Леонюк, Ярослав Гасюк), про Український національний комітет (1956–61, Львівщина, Богдан Грицина, Іван Коваль), Українську національну партію (1961–67, Тернопільщина, Євген Гогусь, Євген Грицишин), Ходорівську групу (1958–62, Федір Проців, Михайло Ханас, Федір Дронь).

Більше ми знали про Українську Робітничо-Селянську Спілку (1959–61, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Львівщина) та про Український національний фронт (1963–67 — Дмитро Квецько, Зиновій Красівський, Ярослав Лесів, Михайло Дяк, Мирослав Мелень, Іван Губка, Григорій Прокопович, журнал «Воля і Батьківщина»). Уже є значна література про шістдесятників, Українську Гельсінкську групу та спілку, але мало хто досі вивчав їх за архівними матеріалами, як це зробив Анатолій Русначенко.

Уперше оприлюднено матеріали про підпільні групи 70-х років (Український національно-визвольний фронт, 1970–73, Зорян Попадюк, Яромир Микитко; Спілку української молоді Галичини, 1972–73, Дмитро Гриньків; Росохацьку групу, 1972–73, Володимир Мармус). Тут же маємо нарис про національно-визвольний рух кінця 80-х — початку 90-х років. А. Русначенко є першим дослідником робітничого руху цієї доби.

За влучним спостереженням Левка Лук'яненка, підпільні організації, які творилися в 50–60-х роках, як правило, не виростили поза межі півтора десятка осіб (12 — їхня критична маса. 12-й з учнів Ісуса Христа — Іуда. Це не випадкова цифра, як усе в Святому Письмі). Лідерів цих груп страчували, членство одержувало величезні терміни, а тяжко набутий ними досвід гинув для руху, натомість досвіду боротьби з ним набував ворог — КГБ. Але яка цілеспрямованість національного духа — до громадянських свобод, до національної державности! Усі ці групи, партії, необ'єднані шістдесятники, об'єднані правозахисники-гельсінкці, окремі подвижники разом творили спадкоємний, цілеспрямований національно-визвольний рух.

Спочатку це були групи, які мали намір продовжувати збройну боротьбу, збирали зброю або хотіли її мати. Та настало усвідомлення, що нація, яка програла черговий тур збройної національно-визвольної боротьби, мусить удатися до інших, правових, легальних форм. Той таки Іван Лисяк-Рудницький ще в 1963 році писав: «Після півстоліття масових і неослабних репресій сам факт появи відкритого опозиційного руху здавався майже чудом». (Цит. вид., с. 477.)

Цілком закономірно, відзначає А. Русначенко, що національна думка виходила з данності — існування УРСР, номінально наділеної правами суверенної держави, яку треба було спробувати наповнити українським змістом. Звідси продовження лінії націонал-комунізму (Л. Лук'яненко, І. Дзюба). Мала продовження й лінія традиційного інтегрального націоналізму (В. Мороз). Однак обидві ці лінії закономірно зайшли в глухий кут, перестали бути життєздатними, бо оперті були на невластиві духові часу тоталітарні ідеології.

Головна ж течія національно-визвольного руху пролягала в руслі поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні людські права (шістдесятництво та правозахисний, гельсінкський рух), що співпало з основним напрямком поступу людства. У 60–80-х роках різного роду дисиденти домагалися умов для політичної діяльності, насамперед свободи слова. Це був геніальний здогад: поставити український національний інтерес у контекст протиборства демократичного Заходу з тоталітарним СРСР, опершись на внутрішнє та міжнародне право. Цей шлях, поєднаний воєнно-психологічним, ідеологічним, економічним протиборством, з вичерпанням внутрішніх ресурсів СРСР, призвів до краху російської комуністичної імперії і проголошення самостійної української держави.

Мало було сіячів на цій ниві — але вони були. Дослідники визначають кількості — до тисячі осіб, які активно проявили себе в цю добу як опозиціонери. Та доки Україна посилала людей у концтабори — на цю сучасну Січ — вона засвідчувала, що ще жива і бореться. Сусідня Білорусь була так підкошена в 20–30-х роках, що не спромоглася на таких волонтерів — тож досі не може вирватися з російської орбіти.

Що ця книга — значний здобуток української історіографії — не викликає сумніву. Але учасники презентації повели розмову в руслі осмислення, як проросло зерно, кинуте в землю тими хоробрими чоловіками й жінками? Чому глушать добрі пагони терня й бур'ян? Чому досі ми не можемо сказати, що перемогли? Чому українці досі упосліджені на своїй землі? Чому ми не скористалися тими об'єктивними економічними передумовами (згадаймо дані Німецького банку про можливість України) та сприятливими міжнародними обставинами, щоб утвердитися? Чому досі мільйони українців живуть поза україн-

ською культурою, мовою, ментальністю, поза українською історією? Чому кожен крок до нашого утвердження дається так тяжко? Чому шістдесятники досі часом виявляються чи не найпередовішою частиною інтелігенції? Де ж нове покоління подвижників?

Хоч маємо вже 7 років незалежності і ціле десятиліття свободи слова (принаймні в тому, що ніхто за сказане чи написане Слово вже «не поведе тебе в кайданах» — Т. Шевченко), ще не можемо похвалитися, що належно описали й осмислили цей відтинок нашої історії і зробили її набутком суспільної свідомости, інструментом виховання свідомого українського громадянства.

Одна з причин такого становища в тому, що надто мало видобуто зі спецхронів документів тієї епохи. Та й негусто в нас українських меценатів, котрі ладні утримувати талановитих українців. «Учорашні» ж, які щільно опосіли державу і тепер видають себе ледве чи не за її творців, аж ніяк не зацікавлені в широкому оприлюдненні свого нечестивого минулого (вони кажуть, що не мають чого соромитися...) Чимало їх поіменно названо в цій книзі. За умов, коли наше понівечене суспільство роздерте протилежними цілями (одні хочуть незалежної України, другі є її запеклими ворогами, треті ж стоять осторонь і спостерігають, чия візьме), — нема кому дбати про такі видання. Якщо вони і з'являються, то як наслідок подвижницької праці окремих особистостей, до яких належить і Анатолій Русначенко.

Та найважливіша причина того, що не маємо такого буйного національного відродження, як у 20-х роках (коли свобод було набагато менше) в тому, що за радянську епоху надто змінилася якість нашої людности. Ця якість — наслідок сатанинської селекції, яка проводилася над українським народом упродовж усього совєцького періоду, коли краща, а саме інтелектуальна частина нашого народу була фізично знищена, а на розплід — даруйте грубувату відвертість — залишені були «плохі вівці». Насліддя плохих овець, яке «*наросло з малих, худеньких матерів в саду порубанім*» (М. Вінграновський) елементарно не дотягує до рівня історичних потреб. Значна його частина й не хоче вчитися на українців, бо не усвідомлює такої потреби. Бо не впевнена, чи Україна — це всерйоз і надовго?

Ми досі мусимо обстоювати наше історичне право жити (так назвав відому свою працю Юрій Бадзьо). Навіть проголосивши незалежність, ми не зупинили страхітливий процес обрушення українського материка. Ми досі стоїмо над прірвою, у нас досі хитається ґрунт під ногами.

В утвердженні цього права жити історична наука повинна грати чи не першу скрипку. Добре, що серед молоді з'являються такі подвижники історичної науки, як Анатолій Русначенко.

СКИНЬМО ЧУЖІ

ОКУЛЯРИ! або

ВИХІД З ПОЛОНУ*

Анатолій Русначенко, автор нової фундаментальної монографії *«Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках»*. — К.: Університетське

вид-во «Пульсари», 2002. — 519 с.: іл.», відомий своїми книгами *«Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр.»* (1995), *«Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років»* (1998), *«Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років»* (1999). Тепер маємо першу в українській історіографії книгу, в якій він усебічно висвітлює національно-визвольну боротьбу українського народу 40–50-х років у контексті боротьби народів Східної Європи.

Цей невгамовний подвижник історичної науки опрацював величезну кількість архівних документів зі сховищ України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії. Книга зроблена на рівні сучасної світової історичної науки, себто вона позбавлена ідеологічних та національних стереотипів та упереджености в ставленні до фактів. На її презентації 9 жовтня 2002 року в Будинку вчителя історик Віктор Коваль сказав, що Анатолій Русначенко підбив підсумок численним дослідженням цієї проблематики і «закрив тему» в тому розумінні, що віднині вже треба досліджувати окремі її проблеми, регіони, періоди.

Автор чітко проводить концепцію: це була саме національно-визвольна боротьба, в якій тривало становлення національної та державної ідентичности українського, білоруського, литовського, латвійського та естонського народів за умов зіткнення двох тоталітарних імперій — нацистської Німеччини та більшовицького СРСР. Вона велася на теренах, які перед тим були незалежними державами або їх населення активно боролось за державність, отже чітко сприймало і радянську, і німецьку владу як окупаційну. Щоправда, радянська окупація цих теренів у 1939–40 роках викликала деяку дезорієнтацію національних еліт, бо частина їх мала ілюзії, що їх рятують від більшого зла (Західну Україну та Західну Білорусію — від польської окупації, а Литву, Латвію та Естонію — від загрози німецької окупації). Але зло, принесене на радянських багнетах «першими советами» (арешти, депортація сотень тисяч найактивніших людей), було таким переконливим, що з наближенням нового окупанта, німецького, майже всюди

* Друк. за: Сучасність. — 2003. — Ч. 5 (505). — С. 96–98.

виникали надії на порятунок з його допомогою. Так, естонські, литовські військові загопи попереду вермахту очищали окремі терени від радянської влади, а ОУН(р) проголосила 30 червня 1941 року відновлення Української Народної Республіки.

Розділ «Антинімецький фронт українського визвольного руху» розвіює весь той «бред історіяльний» (Г. Сковорода), який десятиліттями нагромаджувався довкола УПА. Адже УПА постала за німецької окупації для боротьби саме проти цієї окупації. Її антинацистська збройна боротьба мала за мету відновлення на власній території Української самостійної демократичної держави. УПА постала як цілком легітимна збройна сила українського народу за наказом уряду УНР (Андрія Левицького) в екзилі. Тобто це було продовження національно-визвольних змагань за нових умов. УПА вела визвольну війну виключно на своїй території проти іноземних загарбників. Тому вона не потребує визнання чи невизнання сусідніх держав-загарбниць (і сучасних їх спадкоємців — Польщі, Німеччини, Росії), а тим паче ніякої реабілітації від сучасної Української держави. Визвольна війна сама собою є священною. Ставлення до УПА, визнання чи невизнання її воюючою стороною в Другій світовій війні є лакмусовим папірцем на визначення прихильників і противників української державности. Той факт, що УПА досі не визнана такою на державному рівні, є феноменальним явищем у Європі. Так не визначилася в оцінці національно-визвольного руху ще хіба Білорусія. Це означає, що в цих країнах досі панують не національні, а постколоніальні сили, які ведуть свій родовід із російської імперії або, щонайменше, досі психологічно не вийшли з російського полону.

Автор чесно досліджує ідею колаборації. Спроби частини національних еліт України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії домовитися з німецькою владою про створення національних збройних формувань, підпорядкованих Німеччині, справді були. Її ініціатори мали надію створити з них зародки національних армій. Але колаборанти не мали особливого успіху в жодній з цих країн. Вони не діждалися поступок з боку Німеччини і тільки дискредитували себе. Переважала орієнтація на власні сили.

Несприйняття Гітлером ідеї хоч би відносної незалежності України (як і інших згаданих країн), арешт і ув'язнення 5 липня 1941 року лідерів відновленої УНР Степана Бандери, Ярослава Стецька, які на допиті в Берліні принципово відмовилися відкликати проголошення держави, розстріл уже в липні 150 активістів УНР, подальше переслідування і винищення без суду і слідства членів ОУН швидко звели нанівець ілюзії щодо німців.

Режим, установлений новим окупантом, був різним на різних теренах, і це зумовило інтенсивність спротиву. Німці якоюсь мірою

толерували білоруський національний рух, установили відносно м'який режим у Прибалтиці і не виявляли своїх планів знищення в майбутньому цих народів, але одразу запровадили жорстокий режим у рейхскомісаріяті «Україна». Тому саме на українському Поліссі вже восени 1941 року виникають загони УПА. Саме в Україні розгорнувся найпотужніший рух опору німецьким окупантам. Автор наводить буквально тисячі фактів збройних сутичок і великих боїв, причому УПА розгорнула війну проти німецьких окупантів практично на всій території України. Німецькі власті мусили відтягувати на боротьбу з УПА величезні сили. Ці факти вибивають ґрунт з-під уявлень, що організований націоналістами рух був тільки західноукраїнським. Жаль, що в книзі нема географічного покажчика: тоді було б чітко видно територіальний розмах цієї боротьби. Радянська партизанка не йде в ніяке порівняння з націоналістичною. Якби німецька окупація, пише автор, потривала ще рік, то вся Україна була би в вогні боротьби за національне визволення.

Український національно-визвольний рух був найпотужнішим і найбільш організованим у регіоні. Недарма він претендував на координуючу роль. У рецензії нема можливості розглянути протинімецькі рухи в інших країнах, скажу лише, що віднині ми маємо своє, українське, джерело знань про них.

Збройний опір «другим советам» характеризувався ще більшою масовістю та інтенсивністю. За підрахунками автора, через УПА з 1944 до 1954 року пройшло 400 тисяч чоловік. Це означає, що його підтримувало практично все населення. Таке ж співвідношення щодо кількості населення та учасників опору і в інших народів, окрім білорусів, які, будучи тяжко виснаженими радянськими та німецькими репресіями 20–40-х років, уже не спромоглися на спротив.

Окупаційний режим створив такі умови, що безпечніше було піти до лісу, ніж співіснувати зі владою. Середня тривалість життя в партизанці була 2 роки. Насильницька смерть стала буденним явищем, страх перед нею впав. Натомість відданість справі визволення Батьківщини була масовою. Відомо тисячі випадків, коли повстанці отруювалися зашитою в ковнір трійкою, стрілялися останньою кулею, підривалися останньою ґранатою, забираючи з собою ворогів. Це нечувано в жодній іншій християнській країні. Японські камікадзе і самураї, нинішні палестинські і чеченські бойовики чинили і чинять самогубства почасті з ритуальних та релігійних мотивів — їм обіцяно рай на тім світі. А християнин же знає, що індивідуальне життя є найвищою цінністю, що самогубство є такий само гріх, як і вбивство...

Знаючи цю героїчну сторінку історії нашого народу, гірко спостерігати ганебну зраду національних інтересів з боку деяких «народних»

депутатів: вони не знають, що за народ, за Батьківщину, за власну честь, яка є частиною гідності народу, треба навіть померати. У них нема чіткої мети, нема принциповости і готовності пожертвувати собою задля національного інтересу. А це було нормою поведінки покоління борців і політиків 40–50-х років.

Скрупульозно і без національної упереджености розглядає автор українсько-польський конфлікт, боротьбу на Закерзонні, українсько-єврейські стосунки, ставлення країн Заходу до українського та інших рухів.

Припинити національно-визвольний рух окупантам удалося лише завдяки масовій депортації населення та ліквідації приватного землекористування, що призвело до втрати матеріальної бази рухів. Звичайно, далася взнаки втома населення від багатолітньої війни, фізичне вичерпання того справді героїчного покоління. Але все одно цей рух уповільнив радянізацію, русифікацію і колективізацію. Принаймні колективізація, зауважує автор, тут відбулася без масового голоду, як на Великій Україні. Терміни «лісові брати», «бандерівці» навіки запали у свідомість «братнього» російського народу, як і «петлюрівці» та «мазепинці». А головне, рух опору ствердив національну самосвідомість.

Коли народ вичерпався фізично, він удається до інших методів — ненасильницьких, правових. Мутація, що відбулася в українському народі внаслідок об'єднання в одній державі з більш національно свідомою західною гілкою, далася взнаки в наступні десятиліття, коли виник рух шістдесятників, потім правозахисників, помилково йменованих на західний лад дисидентським. Адже дисидентство — це ревізіонізм, відступництво від пануючої ідеології, а більшість шістдесятників і правозахисників мали свою, некомуністичну ідеологію. Саме західні області стали базою руху за незалежність на межі 80–90-х років, а прибалтійські народи пробили перші діри в імперії. Вони відновили свою державність, а ми — проголосили її наново і таким чином урвали традицію УНР, і це має свої негативні наслідки.

Вихід книги «Народ збурений» є продовженням тієї ж національно-визвольної боротьби, але іншим методом. Так, через фундаментальну історичну науку, кожна нація утверджує себе на своїй землі.

Віднині кожен політик, який збирається щось говорити на цю тему, має звідки елементарно **підчитати**, щоб не видаватися дрімучим невігласом. На жаль, наші політики до бібліотек не ходять, а керуються стереотипами, які захрясли в їхніх мізках з піонерського дитинства. Вони досі дивляться на українську історію крізь російські окуляри.

Але ж не всі такі. Бо книжка вийшла завдяки фінансовій підтримці Українського Народного Руху та гранту Американської ради наукових товариств (ACLS).

ДУМКИ СВІТЛІ

І ВДЯЧНІ

(МИКОЛА ГОРБАЛЬ)*

Горбала (10 вересня йому виповнився 61 рік). Це дуже оригінальна книжка, жанр якої Михайлина Коцюбинська визначила як помежівний: мемуари і щоденник 2000-го року. Звідси й назва. Така форма дає багато простору для думки і створює відчуття правди моменту, адже велика правда про кожного з нас складається з правди конкретних моментів. Ця книжка займе своє місце в літописі нашого життя.

Євген Сверстюк, який вів цей велелюдний вечір, почав з того, що це, власне, книжка двох Горбалів — Миколи, якому в батьковому сні довелося перейти по сухому Червоне море («Яко по суху пройдоша море Червоне»), і його старшого брата Богдана, нині вже покійного художника-примітивіста, ім'я якого стало відоме світові всього кілька років тому. Богдановими малюнками щедро ілюстрована книжка.

«Його люди називали блаженним, — сказав Є. Сверстюк, — бо він не дивився на те, на що дивляться люди, але бачив щось глибинніше і суттєвіше. Він був вічно в собі. Обидва сини сільського інтелігента з села Воловець на Лемківщині Андрія Горбала (сільський інтелігент — це завжди краще, ніж добре вишколений інтелігент) і селянки Теклі нітрохи не схибили супроти традиції і віри батьків, пройшовши пекло ХХ століття.

Про цю книжку, — продовжив Є. Сверстюк, — я би сказав, що вона дуже важлива. Кожен, хто її прочитає чи прогляне — не забуде. Дві її визначальні прикмети: 1) правдивість — про що і про кого б автор не писав. Усе забезпечене сумлінням; 2) автор постійно думає про важливе. У наш час думати про важливе і бачити головне — це дар, який треба цінувати. Це своєрідна мемуаристика: спроба написати щоденник одного року життя на тлі спогадів про минуле. Це свого роду палімпсест: на тлі попередніх текстів автор пише те, що зараз на душі в нього».

Справді-бо: в цій книжці знайдемо живі враження від найважливіших подій «переступного» 2000 року: «парламентської революції» 1 лютого, зникнення Георгія Гонгадзе, «касетного скандалу» 28 листо-

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 169–172.

пада. А поряд — вражаючі картини фізичних і психологічних тортур у політичних і карних таборах за 16 років неволі. Виразно постають перепущені через серце Автора постаті Івана Світличного, Миколи Коца, Івана Сокульського, Бориса Антоненка-Давидовича, Василя Стуса, Гелія Снегірьова — і все це щира правда. Ба, як зауважив Богдан Горинь, автор виводить і людей, здавалося б, зовсім недостойних його пера, але він ніби «дотягує» їх, щоб і вони були кращими. Автор, як давні праведники, чується приреченим говорити безпощадну правду про сучасників: хтось же в цьому грішному суспільстві мусить дотримуватися абсолютних критеріїв. Зазвичай на таку позицію для годиться схвально кивають головами, але охочих жити за нею небагато. Та від цього слово праведника не маліє, не минається і не скасовується. І стосується воно всіх на цій землі живущих, незалежно від того, чують вони його чи ні. Читаючи такі речі, пригадуєш «Подражаніє 11 псалму» Т. Шевченка, який сокрушався серцем:

*Мій Боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на одного кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи скоро брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?*

«З цієї книжки, — сказав далі Є. Сверстюк, — вимальовується дивний чоловік. Він був тричі репресований, витерпів пекло політичних і побутових таборів, а повернувся звідти просвітленим. Повернувся людиною, яка сповнена любови й довіри до світу і бажання говорити з тим світом. Він не з тих людей, які народилися, щоб сидіти в окопах. Навпаки: він готовий розшукати першого свого слідчого Бідьовку, який за ненадрукований і навіть недописаний вірш «Дума» намотав йому термін, і запропонувати: а чому б нам не написати спільну книжку?

— Я не вмю писати, Миколо Андрійовичу.

— Не лукавте, Григорію Петровичу, у мене зберігся протокол обшуку в Летячому, написаний Вами, — блискуче написаний. Отаким стилем і пишійть, я а напишу, що робилося в моїй застрашеній душі, коли я сидів у вас у підвалах КГБ. А потім усе це разом з'єднаємо в один твір. Ми не маємо права зараз дивитися один на одного вовком. Україна потребує консолідувати націю, і якщо це буде відверта книжка, з неї впливе, хто був зацікавлений, щоб ми були розсварені, щоб убивав брат брата (с. 131).

Горбаль може розговорити капітана міліції, у кабінет якого його привезли в День прав людини 1978 року, — і вони розлучаються друзями: наступного разу він не обшукав Мальву Ланду, яка привезла Горбалеві тексти в'язнів з табору. Горбаль готовий по-дружньому поговорити з колишнім інспектором відділення міліції Кравченком, з колишнім інженером ракетного заводу Кучмою, з колишнім юрконсультантом заводу «Ленінська кузня» Потебеньком. Але їх позаносило так високо, що вони вже самі себе не пам'ятають і вже не вміють говорити. Моральні оцінки — за найвищими мірками — знайдуть тут на себе і Леонід Кравчук, і «захисник» Василя Стуса та Юрія Литвина Віктор Медведчук, і Суркіс, і Мороз... Цікаво, як вони на них зреагують?

Є багато людей, які черпають снагу й моральну силу з того, що вони колись зробили. Для в'язня дуже важливо, щоб за ним щось числилося: якщо за ним ходили, то було чому. Якщо про нього говорили західні радіостанції — то було про що. Але якщо чоловік сів нізачо, як Микола, — то він мусив мати опору в якихось святинях минулого. Небагато з нас мали ці святині».

Носіями тих святощів був батько, про якого мати казала: «Твій батько був святий чоловік». Не тільки тому, що молився щодня за Великою Книжкою, а що жив за законами людського співіснування, викладеними у Святому Письмі, і навчив тих святощів своїх дітей. Тому публіка не була подивована, коли Богдан Тернопільський від імени Патріярха Київського і всієї України-Руси Філарета вручив греко-католикові Горбалеві орден Святого архістратиґа Михаїла. Він нагороджений як християнин.

«Читаючи цю книжку, я уявив собі, як густо червонітимуть юристи, які судили таких людей, як Микола, як читатиме християнин, пам'ятаючи «І остави нам довги наша, яко же і ми оставляємо довжником нашим», — сказав Миколин краяннин, член товариства «Лемківщина» Степан Зеньо. — Але найбільше буде зворушений читач-лемко, бо заново пройде дорогу депортації цієї гілки українського народу, що позбулася батьківщини».

482 тисячі лемків було депортовано в СРСР, а решта 140 тисяч на Великдень (28 квітня) 1947 року були розсіяні по Польщі. Загалом було виселено 622 575 лемків, фізично знищено 4717 осіб... Микола згадав, як вивозили на Східну Україну їхню родину, і батько, почувши, що під колесами гуркотить міст, підняв його високо у вагоні: «Дивися, сину: Дніпро! Дніпро!»

Тепер лемки з товариства «Лемківщина» прийшли привітати свого краяннина: співали разом з ним його, Горбалевих пісень, написаних їхньою говіркою. Горбаль не народжений був політиком — політиком його зробило КГБ. Він музикант і вчитель музики, але за другого ув'яз-

нення, від роботи в кам'яному кар'єрі, йому покорчило пальці, і він уже не береться за інструмент. Співали його пісень сестри Галя і Леся Тельнюк («Сльози сестер не падуть на землю» — такі слова сказала судді Миколина сестра, а він написав таку пісню), Ганна Солонична («Цвинтарі»), студентка Віденської консерваторії Оленка Нечай, а фрагменти з книжки читали Кирило Булкін та Галина Стефанова.

— Зараз книжок не читають, — сказав на завершення Автор. Ось пан Осип Зінкевич, директор видавництва «Смолоскип», каже: «Погано, що не зробили іменного покажчика до книжки». Я кажу: «Погано зробив, що дав зміст. Бо людина погортає книжку: отут про мене. І більше не читає». А якби був покажчик, то й того не читали б. Тому цього надалі не буде: ні змісту, ні покажчика. Я до цього ставлюся з розумінням. Для того є презентації, щоб зацікавити... А що послали мене в ув'язнення — то це була благодать Божа. Бо в Летячому чи в Борщеві ніколи не знав би я Світличного, Стуса, Сверстюка — це тепер визначальні для України постаті...»

«Феномен шістдесятництва в контексті літератури ХХ століття» — так називалася Всеукраїнська науково-практична конференція, що відбулася 1–2 квітня 2014 року в Національному університеті «Острозька академія». До участі запрошено було й мене як причетного до руху шістдесятників. У ній узяли участь десятки науковців — переважно молодих — з усієї України. Наукова атмосфера, доповнена доброзичливістю господарів, панувала в переповненій сесійній залі та в секціях. Доповіді наперед видрукувано в «Наукових записках» НУ «Острозька академія», серія філологічна, випуск 41.

Острозька академія відновила свою діяльність 1994 року і вже повернула давню славу своєї попередниці: за рейтингами останніх років вона постійно входить у десятку найкращих ВНЗ України. Чи не першою в Україні академія втілила у навчальний процес принципи європейської Болонської системи. Діє академія як самоврядна. Тут студенти не лише здобувають якісну професійну освіту, а й виховуються в дусі національної ідеї, щоб у майбутньому сформувати потужний пласт української інтелігенції. Острог уже трохи нагадує Оксфорд: тут із 15 тисяч населення 3,5 тисячі — студенти.

**ВОЛИНСЬКІ
АТЕНИ***

* Друк. за: Наша віра. — 2014. — № 4 (314), квітень.

Та сьогодні хочеться розповісти не так про конференцію, як про знамениту в минулому Острозьку академію.

Волинськими Атенами називали місто Острог у XVI–XVII століттях, коли тут упродовж 60 років діяла перша на східнослов'янських землях вища школа — Острозька слов'яно-греко-латинська академія.

Заснував академію в 1576 році князь Василь-Костянтин Острозький — великий землевласник, маршалок землі Волинської і київський воєвода, якого називали некоронованим королем Русь-України. Визнаючи зверхність короля Речі Посполитої, він, на рівні з коронованими особами, писав у листах: «Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині» і прибивав до листів червону печатку. Жив він у 1526–1608 роках.

Князь зібрав в Академії видатних людей свого часу. Викладали в ній грецький учений і релігійний діяч, випускник Падуанської академії Кирило Лукарис (згодом — Александрійський і Константинопольський патріарх); астроном, математик і доктор медицини Ян Лятош; грецький учений і церковний діяч Емануїл Мосхопуло; церковний діяч і культурний діяч, письменник Дем'ян Наливайко та ін. Вихованцями Острозької академії були архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, письменник і філолог Мелетій Смотрицький, який склав першу слов'янську «Граматику» (це її Михайло Ломоносов згодом назвав «вратами учености»); вчилися тут автор відомої «Палінодії» Захарія Копистенський, гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, ректор київської братської школи Іов Борецький та інші.

Як бачимо, вихованці Острозької академії стояли біля витоків школи київського братства й Києво-Могилянської академії. Відтак великою мірою саме завдяки Острозькій академії відбулося українське відродження кінця XVI — початку XVII ст.

Князь був ревний покровитель і опікун православ'я в Речі Посполитій, меценат друкарства і літератури. Його сприяннями разом з академією в Острозі постало потужне видавництво — друкарня Івана Федорівича, де вийшла 1581 року «Острозька Біблія» — перше в Європі наукове видання, укладене на основі різних списків, привезених із Греції, Італії, Балкан, Московщини. Неймовірно, але в цьому виданні нема жодної помилки! Подібні науково вивірені видання в Західній Європі з'явилися лише в 90-х роках XVI ст. «Острозька Біблія» стала канонічним текстом для християн, які послуговувалися в богослужінні старослов'янською мовою.

У друкарні Івана Федорівича — коштом князя — вийшли визначні полемічні праці «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий» Мелетія Смотрицького (1587), «Апокрисис» Христофора Філарета (1598), греко-слов'янський «Буквар» (1598), слов'яно-грецька «Читанка».

Князь В.-К. Острозький був фундатором багатьох церков і монастирів, розбудовував церковні структури, навіть виношував план створення патріархату на українських теренах. Фактично він творив українську незалежну державну структуру — в господарському, політичному, культурному й церковному плані.

Велику суму грошей на розбудову академії надала тоді ж його племінниця княжна Гальшка (Ельжбета) Острозька (1539–1582). Сучасники вважали її найвродливішою і найбагатшою нареченою всієї Європи XVI ст. Вона проти волі матері і короля вийшла заміж за князя Дмитра Сангушка, за що він був убитий. 15-річну вдову король живосилом віддав за графа Лукаша Гурку. За відмову покоритися король ув'язнив «чорну княжну» (вона носила траур по першому чоловікові) у замку, де вона провела 14 років. Трагічне її кохання оповите легендами. Перед смертю Гальшка повернулася до Острога. Згідно з заповітом 1579 року вона передала «на академію Острозьку шість тисяч коп грошей лічби литовської». Княжна стала першою жінкою-меценатом вищої освіти в Україні. Це за її прикладом інша Гальшка, київська шляхтянка Гулевичівна, надала свою землю на Подолі і великі гроші для будівництва Києво-Могилянської академії.

В основу діяльності Острозької академії покладене було звичне для середньовічної Європи, але нове для українського шкільництва, вивчення семи вільних наук: граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики та астрономії, а також вищих наук: філософії, богослов'я та медицини.

Спудеї вивчали п'ять мов: грецьку, латинську, слов'янську, польську, давньоєврейську. Тобто в Острозькій академії вперше поєднані були дві культури: візантійська і західноєвропейська. Зародження українського ренесансу тісно пов'язане з Острозькою академією.

На жаль, князь В.-К. Острозький не подбав про долю академії після своєї смерті. 1636 року Анна-Алоїза Ходкевич, дочка князя Олександра Острозького, спровокувала повстання православних острозьких міщан. Влада жорстоко його придушила, а в місті були ліквідовані православні інституції та введена унія. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у 1622 році теж нічого не заповів своїй alma mater.

Відновлення слави Острога розпочалося в новітні часи. 1985 року в Луцькій надбрамній вежі XVI ст. відкрито Музей книги та друкарства. В її основу покладено книжкову колекцію князів Острозьких. Серед них рукописні книжки Четвероевангеліє, Апостол, Євангеліє апракос, Службник, низка кириличних і західноєвропейських стародруків кінця XIV — XVIII ст., дві Острозькі Біблії 1581 року. Нині книжкова колекція нараховує близько 5000 експонатів — з друкарень Дерманя, Львова, Києва, Кракова, Любліна, Парижа, Відня, Ліона...

З 1909 року інтелігенція м. Острога створила Братство імені князів Острозьких. Його зусиллями 1916 року створено Історичний музей. На його основі з 1981 року діє Державний історико-культурний заповідник м. Острога, у фондах якого тепер понад 65 тисяч експонатів.

Діє багатющий на експонати Замок князів Острозьких та їхніх спадкоємців, який будувався на Замковій горі над річкою Вілія в XIV–XVIII ст. Нині комплекс замкових споруд складається з Вежі Мурованої, Богоявленської церкви, Нової (Круглої) вежі та надбрамної дзвіниці. Вежа Мурована вперше згадується в грамоті короля і великого князя Ягайла 1386 року. Це оборонна споруда, стіни її завтовшки до 2,6 м, а в основі до 4 м.

Одне слово, це невеличке студентське місто дихає історією, і в його атмосфері не можна бути не християнином і не зростати інтелігентом, відповідальним за долю батьківщини.

ПОТОПТАВШИ ГОРДИНЮ, або ЯК ЗЕКИ БЛОКУВАЛИ АНТИНАЦІОНАЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ*

Діалог Василя Овсієнка та
Євгена Свєрстюка

посягав честь імені, честь роду. Народна максима «бережи честь за молоду» ставить честь як моральний скарб особи. «Бо хто раз скурвився, то вже назавжди», — підсумовує свої життєві спостереження відомий англійський письменник-філософ Джордж Орвел. «Лицар без страху й догани» — так говорили про честь у лицарському світі. «Ми бідні, але чесні», — говорили селяни, відкидаючи життєві спокуси. Про честь, як і про релігійні почуття, не говорили. Честь берели. Добрі люди берегли свою честь, а не займалися честю іншого. Просто почуття честі не дозволяло займатися тим священним, що сам тайш у глибині серця. У невибагливому обивательському світі честь плутають

Честь, сумління — популярні слова! Але за ними — глибинні почуття, заховані на дні душі. Про них не говорять — їх свято беруть за всяку ціну, тобто за них розплачуються навіть ціною життя. Бережуть від чужих

* Друк. за: Овсієнко Василь. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 225–234.

зі самолюбством. Коли хтось скаже обивателеві правду в вічі, той ображається і лементує, що роблять посягання на його честь. Збоку слухають і посміхаються. Урази самолюбства доводиться терпіти скромно і стримано. А от уже честь треба обороняти всіма силами і стояти за свою честь грудьми. Хоча й тут маємо нерідко справу з хибним розумінням честі, що траплялося в дуелянтів минулих століть. Вони демонстрували готовність боронити честь, найчастіше станова, наприклад, офіцерську. Хто ж займався чужою честю замість своєї? Це було справою юрби.

Нагадаємо: 30 грудня 1998 року Дарницький районний суд розглянув цивільну справу у зв'язку з позовом Степана Пінчука проти Євгена Сверстюка — «за образу як ученого і як особи» — з вимогою компенсації в 5 тис. грн. Точніше, два позови: перед засіданням було додано ще один позов з вимогою до відповідача ще 5 тис. грн за завдані матеріальні та моральні збитки голові комісії достойників честі (С. Пінчук при Будинку письменників України очолює клуб «Український пантеон», який донедавна мав назву «Український Пантеон Достойників честі»). А також — «за втрату часу і здоров'я». Суд відхилив позов за браком достатніх підстав.

Але для історії залишилися кінокадри і кадри в очах. Вони засвідчують «втрату часу і здоров'я» не тільки С. Пінчука.

1. Викликані до суду свідки — науковці, редактори — сказали професорові С. Пінчуку: «Нам соромно. Давайте поговоримо всі, адже ніякої особистої ворожнечі немає — просто було різке заперечення “комісії” з боку відповідача. “Ні, тільки суд!”»

2. Оскільки суддям важко розібратися, котрий доктор наук має більше рації, вони вимагали додаткових матеріалів. Відповідач дав судді ксерокопії з довідника «Хто є хто в Україні» і довідника «Письменники Радянської України». З неї видно, що С. Пінчук — член СПУ і член КПРС. З цього приводу позивач у повторній скарзі зазначив, що суддям «було дано хабаря».

3. Відповідач звернувся до голови Спілки письменників Ю. Мушкетика та до голови Конгресу української інтелігенції І. Драча з проханням публічно висловити оцінку створення «Комісії визначення достойників честі», оскільки це стосується української культури і не може бути просто суперечкою двох осіб. Обидва умили руки. Лише Михайлина Коцюбинська від себе написала до суду свої судження.

3. Суддя поцікавився, чи зареєстрована «Комісія прийому достойників честі». Позивач відповів: «Комісія не зареєстрована, але вона існує при РУНВірі, яка зареєстрована».

4. На всіх засіданнях суду був присутній Василь Овсієнко, якого свого часу пробували залучити до «комісії». Телекамера зафіксувала

емоційну сцену: позивач звернувся до судді: «От кого треба притягнути до судової відповідальності, це Овсієнка». Овсієнко відповів: «Очевидно, на тій підставі, що я вже тричі притягався до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність, але в сумі відбув лише 13,5 року, що не дотягує до 25-річного терміну перевиховання».

Отже, крім «утрати часу і здоров'я» історія збагатилася яскравим прикладом ставлення професора, доктора філологічних наук і члена Спілки письменників України до дисидентів, які були засуджені за літературну і громадську діяльність і реабілітовані «іменем УРСР».

Василь Овсієнко: Нарешті про «пантеон достойників честі» заговорила преса. Але тільки у зв'язку з судовим позовом С. Пінчука, і то на рівні скандалу. Дехто навіть каже: «Навіщо їм сваритися між собою?» Так, начебто у Вас були якісь свої причини для сварки. А з чого насправді все почалося?

Євген Сверстюк: Почалося з сорому. Часто відчуваю пекучий сором, коли дивлюся наші телепрограми або читаю деякі публікації. У газеті трапилося мені прочитати, що Шевченка якась комісія удостоїла честі... Я прочитав ще раз, подумав, може, то витівка якогось Бузини? Але ні, бачу, пишуть серйозно і не 1 квітня! Тоді я схопився за голову і про всяк випадок перевірив себе, зателефонував приятелеві: «Ти чув, Шевченка прийняли в “достойники честі”?» — «Якого Шевченка?» — «Тараса Григоровича». — «То не смішно — то гупо», — була відповідь. — «От і мені так здається, тільки слово “гупо” я б посилив».

Газета забулась. Але з'явилася нова!

В. О.: Я помітив, що всяка амбітна істота чіпляється насамперед за Шевченка. Той пропонує записати його у святці, канонізувати. Інший, навпаки, — в п'яниці. Той організовує товариство «шанувальників Шевченка», а інший реагує на те лайкою — на адресу Шевченка ж... Що їм, нема чого робити? І все це люди з вищою освітою...

Є. С.: Я думаю, це питання до патопсихолога, і досить серйозне питання. А коротко я б це назвав браком культури. Знаєте, вона ставить межі і виробляє чуття міри.

В. О.: Передусім у розумінні делікатности, етичної культури. Хоча освоєння культури, погодьмося, також бракує.

Є. С.: Бачите, колись ми мали неписьменних селян, котрі були настільки культурними, що не за своє діло бралося тільки ледащо. Советська напівосвіченість дала право всім судити про все, від Бога починаючи. Але у вузькому діапазоні: «Я начальник — ти дурак, ти начальник — я дурак».

В. О.: Найбільше допікає моральна невиробленість, грубість і самовпевненість неука, звичного догідливо вихваляти вождів, зате ха-

мовито ганьбити «ідейно чужих», і то великих людей, чи то за ідеалізм, чи за націоналізм, чи за релігійність. Особливо ж за відхилення від політичного курсу партії. При цьому та «сміливість» називалася «ідейністю». Тепер маємо рецидиви прищепленої хвороби. Тільки раніше вибирали недостойників, тепер — з протилежним знаком.

Є. С.: Ви, пане Василю, може, занадто твердо судите про голову комісії. А в нього ж могли бути і мотиви милосердя, і співчуття бідним класикам. От уявіть собі: чоловік на пенсії лежить і згадує свої зоряні хвилини: кандидатський диплом... докторський диплом... прийом до лав КПСС... прийом до Спілки письменників... Вітання, квіти, бенкети... І ріст, ріст угору! Усього ж цього не зазнали ні Шевченко, ні Леся Українка. Навіть у снах... То хай їм хоч посмертно пощастить і дістанеться трохи успіху.

В. О.: Е, ні, не треба мішати грішне з праведним. Він же все це отримував заслужено, з круглою печаткою! А вони — що? Хочу — дам «достойника», хочу — не дам. До того ж, скажу я вам, посмертна нагорода — то не те, що заслужене відзначення, слава і гроші... Він їх приймає або не приймає. Так як на державних екзаменах — суворо і безпристрасно. Голова є голова.

Є. С.: Звичайно, зараз С. Пінчук ображається і апелює до суду, коли його «комісію» називати малими людьми, що взяли на себе комічну роль нагороджувати за чесноти великих. Звичайно, тут передусім брак чуття гумору, без якого важко уявити філолога. Коли Шевченко писав: «Дурні та гордії ми люди», то позбавлені такого почуття відносять ці думки до часів кріпацтва. Але ж розумний читач відчуває, що це треба брати стосовно себе: «Дурний та гордий чоловіче».

В. О.: А то вже, вибачайте, ображає самолюбство, бо ж «человек — это звучит гордо».

Є. С.: Гординя — вона сліпа і глуха. І даремно ми думаємо, що то хвороба високих начальників. Оті всі маніпуляції з великими іменами, прагнення «приватизувати» великих людей історії, потім сортувати на достойників і недостойників, намагання судити їхню поведінку, виставляти їм оцінки «прогресивний» чи «реакційний» — це, з одного боку, зухвальство миші, яка кусає за ніс мертвого лева, а, з другого боку, це той гріх, проти якого застерігав Христос: «Не судіть, щоб і вас не судили»... Звичайно, доктор наук міг би зайнятися дослідженням поняття чести в творчості Шевченка, Франка чи Лесі Українки, і такі спостереження мали б вартість. Але ж то було б скромне заняття, порівняно з тим, щоб виставити великих у чергу перед комісією. А крім того, серйозне дослідження — то велика праця...

В. О.: Що то за комісія? Звідки взялася та комісія? Я щось не можу зрозуміти: хто вибирав ту комісію? Якщо вони самі зголосилися, то

таким, напевно, треба було б пройти попереднє атестування на кваліфікацію. А той, хто їх добрав, — може, він має від когось мандат?

Є. С.: Ви натякаєте, що це має бути мандат від одного гоголівського героя, що залишив свої «Записки»? Бо навіть ЦК КПСС таких мандатів не видавав.

В. О.: Я б швидше порівняв це з гоголівським самозваним ревізором, який почав розбухати від самонавіювання і рости від певности, що ніхто не поставить його на місце. А очей у Сірка йому не позичати.

Є. С.: Тоді візьмімо ще одного героя, який скуповував «мертві душі». Пригадуєте, як Собакевич вихваляв чесноти покійного коваля і набивав йому ціну? Тут та сама чичиковська ідея, тільки ще краща: бери всіх з історії безплатно, разом з усім їхнім моральним капіталом і славою, а потім повертай їм по часточці тієї слави — під оплески юрби.

В. О.: Ти диви: виходить, усі гоголівські герої мають спільний корінь. А все ж таки не можу собі уявити, яка людина може погодитися входити в таку комісію! Адже прийнято приховувати такі нахили, як от судити, пертися занадто високо і взагалі втрачати міру і скромність.

Є. С.: Уявіть собі: входить Головний над достойниками до кімнати, а там стоїть Шевченко. Головний хотів би уточнити деякі справи Шевченкової чести. Але поет дивиться на нього мовчки і наче не бачить. Тоді той бац поета по плечу: «Як справи, Тарасе Григоровичу?» Поет мовчить і дивиться, наче не бачить. Головний здогадується і, як кіт, пійманий на спробі залізти на стіл, тихенько виходить... з «комісії».

В. О.: Правда, можна уявити й інше: Входить дебелий чоловік без стуку до кімнати: «Добрий день, Тарасе Григоровичу. От гаразд, що вас застав. Я можу включити вас у Пантеон достойників чести» — хоче? Звичайно ж, хоче... Але нам неясно, як закінчилися ваші справи з княжною Репніною... Є й інші питання... Чого ви дивитесь так на мене? Я доктор філологічних наук. Я пройшов таку школу, якої ви не проходили. Так що не думайте, що ми тут усі «раби з кокардою на лобі». До речі, вас уже судили за необережні висловлювання...

Є. С.: А й справді, коли ти вже очолюєш комісію, то треба вміти себе добре поставити перед тими усіма претендентами, які пробують пройти через твою комісію. Звичайно, починати з чемности: «Добрий день, Іване Яковичу. Я ваш земляк. Ви в університеті не викладали, а я викладав. Я вас добре знаю. Але, знаєте, є багато неясностей у вашому “Зів’ялому листі”. Звичайно, ви маєте право пускати літературну містифікацію. Але я маю право вас перевірити, чи годитеся ви в “достойники чести”». Іван Франко ніби й не помічає співбесідника, а водночас очима показує на вірш «Люнатикові», де чорним по білому написано:

*Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,*

*Я б людей з вас повиводив,
Навіть з мавп, таких, як ти.*

Шеф комісії зміряв поглядом автора того вірша і одразу ж його притиснув: «На вашому місці я б приховав такі вірші. Ви сиділи три рази в криміналі? Вам мало того? То ще можете раз сісти — за образу особи. Тоді вам ще повезло, що малисьте справу з делікатним Остапом Луцьким. Чесно скажу вам: особисто я цього вам не спустив би так легко. Я вас поважаю як Великого Каменяра, але Франко — Франком, а честь — честю. Ви, звичайно, хочете потрапити в наш список “достойників чести”. Але над вашою кандидатурою комісія ще мусить добре подумати. Поки що вибачте: вас багато, а я один.

Далі — хто там? А, Леся Українка! Моя землячка! Сідайте, прошу ласкаво. Знаєте, за час вашої відсутности багато про вас понаписувано. Але більше про творчість. Мене ж цікавить передусім правильність вашої поведінки. Розумієте, Ларисо Петрівно? Особистої поведінки. Тут я, перегортаючи всі папери, бачу, навколо вашого імени з'явилися підозри. Ви не дивуйтеся так дуже: сто років тому були одні вимоги, а зараз інші. Тоді вас ніхто не питав, чого ви їздили до Ольги Кобилянської. Тепер і запитують, і зразу ж самі їй відповідають. Тільки я тут ні при чім — я на вашому боці. Та ви не дивіться на мене так, наче я Той, що в скалі сидить. Я знаю вас і вашу творчість не гірше за вас. Усе знаю, усе розумію. До речі, я не згоден з вашими судженнями про честь:

*Хай гине честь, сумління,
Аби упала ця тюремная стіна.*

Не подумайте, що я обстоюю ту стіну, але, признайтесь, тут вас трохи заносило. І, на жаль, не тільки тут. От хоч би взяти ще один відомий вам вірш:

*Нехай же ми раби, невольники продажні,
Без сорому і чести, хай же так!*

Даремно ви так за всіх розписуєтесь, Ларисо Петрівно. Я, наприклад, не дозволю, щоб про мене так говорили, навіть клясики! Про сором — соромитися мені нічого, мушу вам сказати. А щодо чести — то тими питаннями я завжди займався, а не тільки тепер займаюсь. Ви ж повинні розуміти, що раз я тут позбирав вас на предмет приймання чи не приймання в “пантеон достойників чести”, то себе я мусив прийняти насамперед. Що б то була за комісія, якби вона складалася з недостойників?»

В. О.: Я вас благаю: виключіть цей мікрохвон! Це ж недостовірні розмови з класиками. А такі розмови завдають моральних і матеріальних збитків!

Є. С.: Чому це недостовірні? Адже перш ніж приймати їх у достойники, очевидно, треба провести з клієнтами подібні розмови? Інша справа, що тут у нас не буде магнітофонного запису, який ми могли б принести до судової зали. Я й не наполягаю на тому, що тут є документальна правда: тут є художня правда. Звичайно, хтось може назвати це сатирою. Але хіба доктор філологічних наук може ліквідувати жанр сатири? Навіть більшовики не могли її ліквідувати. Навпаки, вони залицялися до сатири і тільки трішки хотіли її обмежити:

*Нам нужны
Салтыковы-Щедрины
И такие Гоголи,
Чтобы нас не трогали.*

Отже, ми зовсім не зачіпаємо особи, а тільки зачіпаємо її функції. Так би мовити, критикуємо «окремі недоліки».

В. О.: Та яка тут може бути критика? Які тут можуть бути недоліки — в організатора й натхненника збору достойників честі?! У нього передбачається не менше чеснот, ніж у них усіх. Збирати й оцінювати багатих може тільки багач, оцінювати чесних може чесний, а оцінювати розумних може найрозумніший. Не дурень же! Так що заховайте свої мірки про слабку і скромну людину, обтяжену якимись недоліками. Тут це просто не пасує. До речі, в поемі Гоголя Чичиков був загадковий, його ідеалізували дами, а хтось із обивателів навіть порівняв його з Наполеоном. Нарешті я розумію, чому Степан Петрович на суді говорив, що Є. Сверстюк виступає проти нього з заздрощів і що йому самому хотілося б очолювати таку комісію.

Є. С.: Звичайно, як тут не позаздрити, коли бачиш, що справді великому кораблеві — велике плавання. Та ще й у нейтральних водах. Уявляєте, скільки в тих водах карасів? Один карась хоче приятеля запровадити в достойники, а другий і сам хоче туди потрапити. А тут з усіх чотирьох сторін можна сидіти з вудками.

В. О.: Чому карасів — у тих водах скільки акул, а скільки китів можна наловити...

Є. С.: Е, не кажіть! Найкращий навар із карасів. Наприклад, містер Еванс з американського берега закидає позолочені гачки на карасів з традиційною наживкою — марнославія. Уявляєте: на ваш стіл падає довгастий білий конверт з Америки з наполегливим проханням — URGENT! (невідкладно!). У світі, де ніхто ніким не цікавиться, раптом з'ясовується, що п. Еванс з Північної Кароліни пам'ятає про ваші заслуги і пропонує вам стати ЛЮДИНОЮ РОКУ або, коли ваше ім'я більше відоме, — ЛЮДИНОЮ ПЛЯНЕТИ! На моєму столі зараз три свіжі довгасті конверти. В одному з них пропозиція нагородити мене медаллю

за особливий внесок у культуру — до 2000 року. Ну, яка ж душа не розміліє від такої уваги, знаючи, що, крім п. Еванса, ніхто тебе не оцінить і не нагородить! І жодна душа не почуває себе незаслуженою! Подумає, подумає — і погодиться з п. Евансом, що саме вона є людиною року!

В. О.: Найцікавіше те, що таких «людей року» назбирається багато. Мабуть, кожен, хто зробить грошовий внесок.

Є. С.: Звичайно. І якби їх разом усіх зібрати, можна було б прочитати в очах кожного здивування: «Що я тут — людина року, це ясно всім, але чого вас сюди принесло?» На ярмарку марнославства всі душі прозорі, як порожні чарки. І всі схожі, і це розуміє ловець карасів.

В. О.: Але він працює законно в нейтральних водах. Він нікого не силує і не маніпулює мертвими. Відомо, що Земля кругла: де не стань — ти на вершині. Тож кожен має право уявити себе великим. А вітер свободи тепер дармовий — стань на белебні та й мели, що хочеш. І ніхто, як казав той же Шевченко, «не поведе тебе в кайданах».

Є. С.: Задля справедливости зазначмо, що в п. Еванса немає ні некрофільних мотивів, ні невизначених понять, які в кожному епоху мали різне значення. Один тільки С. Пінчук знає, як прирівняти поняття про честь в XVII ст. і в XX. Еванс говорить про заслуги, а там уже кожен перелічить собі і знайде підтвердження.

В. О.: У середньовіччі заслуги Богдана Хмельницького розцінювалися не як його особисті, що видно хоч би з назви твору *«Милость Божія, через Зиновія Богдана Хмельницького Україну свободившая»*. Божа ласка діяла через нього. І автори середньовічних творів вважали себе лише знаряддям у руках Божих — така християнська традиція.

Є. С.: З позицій своєї РУН-віри голова комісії попередньо скритикував би «християнські ілюзії» гетьмана. Але простив би йому, *«бо до честі це не має відношення»*. А тим часом воно якраз має. Лицарські чесноти, лицарське поняття честі є породженням християнства. Тільки в християнстві з'явився принцип безкорисности, що лежить в основі етики. Роби добро так, щоб ніхто не бачив. І хай твоя ліва рука не знає, що робить права. Християнський геній часто творив анонімно. Подивіться найбільші дива землі — готичні храми Італії, Франції, Німеччини — хто їх творив? Чому ті геніяльні митці не залишили своїх імен? Бо вони творили на славу Божу. І якби до такого майстра підійшов літописець з пропозицією відзначити, то одержав би у відповідь слова Христові: **«Відійди від мене, сатано, бо ти думаєш про земне»**. Отже, честь була не в тому, що він не зв'язувався з маркітанкою і не привласнив чужого. Честь — у тихій молитві, якої ніхто не чує, у молитві, виспіваній у різьбі й малюнку, у скромності, яка уникає похвали, у потаємних добрих ділах. У чистоті на зразок Франциска з Асіз або на зразок онучки Ярослава Мудрого.

В. О.: Виходить, з хомутом «достойників чести» до таких птахів небесних і підходити сором. На відміну від карасів, вони зовсім не реагують на спокусливі гачки.

Є. С.: Я гадаю, що «Перший достойник» теж був сковородинцем і міг би відповісти: «Не так тії вороги, як добрії люде. І окрадуть жалкуючи, плачучи осудять». Ніхто так тяжко не осудив Шевченка, як муруге неуцтво своїми незграбними похвалами і обтяжливими епітетами. Від його імени, а водночас і від себе, Леся Українка запитувала тих запопадливих величальників:

*Громадонько моя поштива,
Де ти набрала сього дива?*

В. О.: Ще треба зважити, що та старосвітська громадонька була у своїй простоті непорочною порівняно з фарисеями советсьшколи.

Є. С.: У всякому разі була простосердшою і не була такою прагматичною і матеріялістичною, як нинішнє неопоганство, яке хоче змодельовати власних божків. Ще півбіди, якби моделювали з себе. А то ж зменшують до своїх потреб наших великих, досі не звільнених з об'ємів лєнінізму. Вони ще не дочекалися вільного вивчення, гідного висвітлення. Звісно, можна умити руки і чекати. Чи не здається Вам часом, пане Василю, що ми посідали тут на березі на старих куфайках, а вода спливає, а вода пливе, та все піниться... Може, ми справді заздрісники в очах тих хлопців, які стрімголов летять на «мерседесах»? Ось потрусімо свої кишені: там повно візитівок. Телефонувати туди, звичайно, не будемо, але хоч прочитаймо. Там же що не візитка, то якийсь президент, директор, академік... Знаєте, скільки тепер академіків? Ніхто не знає! Вони ж тепер, так би мовити, майже безплатні... А тим часом кожна фірма потребує марки.

В. О.: Коли брати з нальоту, то згадувана комісія виготовляє свою продукцію все ж таки з добротного матеріялу. Не рівняти ж достойників із президентами чи академіками. Деякі журналісти навіть вирішили, що комісія «робить благородну справу». Очевидно, на тій підставі, що вона має справу зі шляхетним матеріялом.

Є. С.: Воно то так. Тільки все одно напрошується питання з гоголівським натяком: «комісія по прийому до пантеону» — це ніби фірма. Але ж вона нічого не виготовляє! Вона тільки сортує імена, давно вже розсортовані історією. І як би це делікатніше сказати, вже в звучанні комісії є щось від комісарів з надзвичайними повноваженнями. А ми всі пам'ятаємо безцеремонність комісарів стосовно всіх живих. Що ж до мертвих — *de mortibus aut bene nihil* (про мертвих або добре, або нічого). Це вже розуміли погани римляни. Християни ж поминали у молитвах усіх рівних перед Богом, примовляючи: *«Іхні імена і діла Ти*

*Один знаєш». Смиренно. Шумовиння на ярмарку марнослав'я вщухають. На могилі ставлять хреста. Як поставили на Шевченковій могилі. То тільки большевики зняли хреста, понавозили бетону, граніту. Вони й на своїх могилах ставлять бовванів зі своєю подобою і навіть на цвинтарі продовжують старі ігри. Але справжньої пошани і чести як не було, так і нема... Одне слово, я думаю, що нам треба навчитися наших ВЕЛИКИХ шанувати як учителів. Бо ми ж прийшли з советської школи, де використовували їхні імена та їхні цитати. Та школа вчила **використовувати** — і мертвих, і живих.*

В. О.: Незручне місце ми тут посіли — над течією. Хіба хто тепер оцінить таку високу позицію?

Є. С.: Оцінить! Ще не все пропало: ось у мене лежить ще одне прошення від п. Еванса. Я можу ще когось рекомендувати. Виявляється, «ви один з небагатих, обраних для номінації» (витріть, витріть непристойну сльозу). Отже, вважайте, маємо по медалі на брата. Щоправда, медалі золоті, за кожен треба внести \$199,50. Треба, як тепер кажуть, шукати спонсора.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Судячи зі згадки в «Літературній Україні» 19 листопада 1998 р. про те, що 23 листопада 1998 р. в Будинку письменників України на засідання клубу «Український Пантеон Достойників честі» виносилося питання «Дмитро Вітовський, Іван Світличний. Доповідають Ольга Страшенко та С. Пінчук», довга черга вже наближається до шістдесятників.

Через Вашу газету ласкаво просимо не торкатися імен Валерія Марченка і Василя Стуса. Вони за життя не просили визнання і тепер не потребують апробації згаданою комісією.

Що стосується нас, їх рідних, то ми одержали цілком достатнє задоволення від газетних повідомлень про честь, якої удостоєно... Т. Г. Шевченка і Б. Хмельницького.

Ніна МАРЧЕНКО-СМУЖЕНИЦЯ,

Валентина ПОПЕЛЮХ (СТУС).

Літературна Україна. — 1999. — 18 березня.

Р. С. Залишилася неопублікованою заява С. Пінчука, яку він хотів би бачити в друку за підписом... Є. Сверстюка, а саме:

«Я, Сверстюк Є. О., цим спростовую свої несправедливі закиди на адресу письменника Пінчука Степана Петровича як нібито некомпетентної і невідповідної особи в справах визначення українських достойників честі...» і т. д.

Це звучить так зворушливо, що відповідач готовий був би визнати за позивачем всіляку компетентність. Одне, що стоїть на заваді — це

моральна правомірність такого марнославія. І друге: дуже вже советська манера в пана професора С. Пінчука вимагати, щоб хтось під тиском суду підписувався під запропонованим йому текстом. А текст, погодься, дуже зворушливий.

Справді, чи не час винести на обговорення громадськості питання про честь? Хто чим платив за честь. Хто де був у минулому і хто на що має моральне право претендувати в українській державі? Тим паче, що на чолі її з'являються люди, які кажуть, що їм «нічого соромитися сімдесяти з лишком радянських років нашої історії». А один «лицар плаща і кинджала», запеклий борець із «українським буржуазним націоналізмом», не пріч від того, щоб очолити державу, проти самого духу якої перед тим боровся років з 30. Вони, либонь, теж вважають себе лицарями чести і так зворушливо братаються з деякими колишніми в'язнями сумління...

...А книжка Бориса Антоненка-Давидовича, яка мала б сколихнути камінні душі, за метушнею дрібних душ пройшла майже непоміченою.

КАВА НА ТРЬОХ, або МІТ ПРО ДИСИДЕНТІВ*

Розмова Євгена Сверстюка,
Миколи Горбала,
Василя Овсієнка

захисниками більш-менш зрозуміло, то наскільки правильним є уживання накинутаго нам Заходом терміну «дисидент»? Адже дисидент — це відступник від пануючої ідеології, по суті, ревізіоніст. У нас були люди, які починали з критики комунізму, скажімо, Іван Дзюба, Микола Руденко, Петро Григоренко. Але в нас також були зроду націоналісти, були віруючі різних напрямків. Вони не відступники від комунізму. У них — своя віра. Та й декотрі дисиденти від комунізму потім пішли значно далі. По суті, вони перейшли на нові ідеологічні рейки. У нас народжувався свій термін: **рух опору**. Його фактично підказав Валентин Мороз, написавши 1969 року статтю

В. О.: Під час відзначення 30-річчя арештів української інтелігенції (1972) та 25-річчя створення Української Гельсінкської групи (1976) люди питали: а де тепер шістдесятники? Де правозахисники? Де поділися колишні дисиденти?

Але будь-яке з'ясування починається з термінів. Якщо з шістдесятниками і право-

* Друк. за: *Овсієнко Василь*. Світло людей: У 2 кн. — Кн. 2. — Х.; К., 2005. — С. 235–248.

«Хроніка опору». По-моєму, такий термін ширший, об'ємніший і прийнятніший.

Є. С.: До цього я додав би, що багато хто дотримувався загальнови-знаної фразеології, насправді не приймаючи комуністичних поглядів. Вони творили бродильне середовище і загальне тло. Термін «дисидент» прийшов до нас через Росію. Там були люди, батьки яких, або й вони самі, займали певне становище в советській адміністрації. Вони відходили від основної лінії, тому вони справді дисиденти (Литвинов, Красін, Григоренко). Вони хотіли чистого, чесного, справедливого комунізму.

М. Г.: Захід цікавився людьми з відомими прізвищами. Адже їхнє дисидентство було симптомом переродження комуністичної системи.

Є. С.: Зараз багато людей люблять говорити на звичні і вже прописні теми під шапкою дисидентів так, як говорять про гривню, називаючи її рублем. Як назвати той рух, який був у нас і який закінчився арештами? І що це був за рух? Чи ті особи, про яких говорять, як про дисидентів, створювали цей рух? Чи вони продовжували справу репресованих попередників, починаючи від Шевченка? А коли вони були ув'язнені, то чи в матеріалах їхніх карних справ проступає розуміння того, ким вони були і за що вони ув'язнені? Чи це розуміли тільки люди, які збоку спостерігали за цим рухом і збоку могли його належно оцінити?

Я хотів би зробити кілька застережень щодо перечитування «справ». Дехто їх цитує і каже: «Чорним по білому». А тим часом це стандартні сценарії, під які підганяють конкретні імена і факти.

Слід застановитися і над тим, чи матеріали справ є відображенням справжнього руху тих років, чи вони є лише відображенням чиновницького «руху» в КГБ? Бо, по-перше, кагебісти порушували справи, виграшні для них, кон'юктурні, відповідно до чергової вказівки. По-друге, проти осіб, на яких натрапили, хто «засвітився». Але вони не знали тих, хто не «засвітився».

Нарешті, чи порушували вони справи там, де справді було потрібно в інтересах їхньої держави та їхньої ідеології? Чи вони порушували справу тому, що мали надто широкі штати, і всі мали звітувати про «роботу», мали показувати, який є великий рух опору, а вони не встигають з ним упоратися, тому їх не тільки не треба скорочувати, а навіть навпаки, їм треба давати більші дотації, більші чини і «жалованія». Це теж треба серйозно розглянути, бо в тій советській системі це відомство було дуже важливе, чи не найважливіше, починаючи з часів Леніна, дуже впливове на верхах, дуже добре фінансоване і відповідно якоюсь мірою навіть «добірне». Вони відрізнялися від чорноробів

з міліції і навіть порівнювали свої голубі погони з погонями пілотів: «Мне сверху видно все — ты так и знай».

Отже, цей фактор відповідно теж треба врахувати, бо ми бачили в таборах людей, яких не було ніякого сенсу брати і яких можна було б легко залучити до якихось служб господарчих чи адміністративних і вони би там потонули.

В. О.: Ви так міркуєте, ніби КГБ мало б дбайливо ставитися до національних кадрів, які збочили від комунізму, і їх, заблуканих овець, слід би повернути в лоно істинної віри. Коли насправді КГБ захищало інтереси російського імперіялізму в Україні, найменованого комунізмом. А в комунізмі нам, українцям, місця не передбачалося. Нам слід було розчинитися в «єдиному советському народі», «приобщиться к великой русской культуре», тобто неодмінно русифікуватися. Талановитий український поет Василь Стус у комунізмі не потрібен був.

М. Г.: Гадаю, за колоніального стану України не дуже важливо, який режим — комуністичний чи царський. Шевченка за слово заслали на 10 років не комуністи, але від цього не легше. Стус не потрібен був би будь-якій колоніальній адміністрації. В історіографії «демократичної» Росії місця для України нема й зараз. Даруйте, що відхилився від теми.

Є. С.: Маєте рацію. Але зараз ми говоримо про варіант «плавного» переведення активності людини в інше річище. Кагебісти мали свої розцінки, вони вели довголітні спостереження, і коли писали нам у вироках: «Але з урахуванням особи підсудного визначити максимальний термін — 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання», то вони знали, що пишуть. У цьому розумінні «урахуванням особи» давалася оцінка небезпечності особи для їхньої системи. Бо не тільки літературні вечори в різних інститутах були підривними, і не тільки ідеологічно небезпечний (у 1965 році) виступ там, де вони його зовсім не чекали. Коли чоловік офіційно запрошений на обласну конференцію вчителів з доповіддю, то, отже, дирекція відповідає за цю доповідь. Аж тут раптом «ідеологічна диверсія», якої ще не було на Волині! (*Ідеться про виступ Є. Сверстюка 1965 року перед учителями в Нововолинську. — В. О.*). Вони враховували також, що кожна така людина вела щоденні розмови зі щоденими знайомими, їх не можна було проконтролювати. Усе це входило в поняття активності особи — «учет личности». Очевидно, у них це називалося «не заслуживающий доверия». Це щодо конечности репресій. Наскільки вони відображають загальну картину — і кількістю людей, і протоколами, і зібраними матеріалами?

У людей зараз досить приблизне уявлення про ту пору, про те покоління та про різних осіб. Меншає людей, які пам'ятають ті часи, тому

зараз враження багатьох формується на основі того, що люди пишуть про себе, що пишуть про інших. Має значення, зокрема, й кількість написаного. На мій погляд, написано кількісно багато — якісно дуже мало. Є тенденція до якоїсь поверхової ідеалізації, до якоїсь огульності. І люди відчують цю тенденцію, люди відчують неправду в некритичному висвітленні. Правду треба писати про всіх, незалежно від того, яку вони дорогу вибрали і яку роль грали.

Говорять про «міт шістдесятників». Цей міт об'єднує людей, яких нема підстав об'єднувати. Бо він створюється з історії людей справді героїчного покоління, але також і з розмов про себе деяких людей, які практично не мають чого сказати. Тим часом нагромаджуєш на щось таке, що можна назвати гіперболою, а можна і — введенням в оману. Думаю, що головним чином звідти йде дискредитація поняття «шістдесятники». Не можна вибудовувати ряд з імен Стуса, Мельничука і Сапеляка. Невідповідність між знайомою особою і витвореним образом її. І є багато невдоволених — і читачів, і «героїв»: «Нас не люблять, нас дискредитують, недооцінюють як шістдесятників». Але тут треба поставити питання, по-перше хто, по-друге, кого і, по-третє, на якій підставі.

Люди читають переважно поточний газетний, брошурковий матеріал, і цей матеріал набив їм оскому. Ці повторення, звеличення, якання викликають велику підозру. Я пригадую, як виступав у Криму в одній аудиторії, і якась дівчинка-студентка поставила мені запитання: «От ви пішли на протистояння зі владою. Це героїзм чи політична діяльність? Як це назвати?» Я відповів приблизно так: «Ці слова, які ви вжили, майже нічого не пояснюють. Вони неточні і в даному разі некоректні. Фактично, я був такий самий, як ви зараз. І в той час мені потрібно було в чомусь себе по-справжньому реалізувати, бо я за своєю натурою не належав до тих, що грають дурня. Грають у професора, грають у партійця, грають у діяча. Я просто хотів чесно працювати на тій ниві, на якій я побачив, що бракує такої праці. У мене були ілюзії, що, при бажанні чесно працювати, можна й там спробувати. Але я швидко переконався, що це абсолютно неможливо — на тій зіпсутій ниві працювати чесно, бо всі ніші вже зайняті догідливими робітниками, яких цінують, а моя нонконформістська праця не буде прийнята, бо вона «ідейно шкідлива». Від самого початку там мені не світить ні робота, ні зарплата. Тоді я почав працювати на повну міру моїх сил і давати вихід енергії так, як я міг — у самвидав. А оскільки самвидав — це була фактично боротьба з советською цензурою, з советською партійною системою, і його певною мірою підтримував Захід (там друкували), то цілком ясно, що я реалізувався в літературі опору. Я опинився «по той бік барикад» не через героїчні наміри, а через елементарну потребу

молодості жити чесно». Приблизно така була моя відповідь, і вона була добре сприйнята.

Такі запитання повинні ставитися кожному репресованому. І на них повинен відповідати кожен, хто увійшов в історію як репресований.

В. О.: Власне, йдеться не так про страждання, як про звіт про роботу.

Є. С.: Бо «репресований» — це не є ні титул, ні професія, ні імідж. Це частина біографії. Але треба дати собі звіт, якою мірою ти був по-справжньому репресованим. Ще до репресій. Якою мірою ти заслужив ці репресії. Тобто якою мірою ти свідомо йшов вибраною дорогою, розуміючи, що ця дорога йде проти течії. І чим це закінчиться.

Чи це розуміло багато людей? У книжчині про Івана Бенедиктовича Бровка *«Добром нагріте серце»* (К.: УРП, 1995) я навів одну розмову з матір'ю: «Ну, дитино, ти подивися: не один же ти їх не любиш. Їх цілий світ не любить. Але якось світ намагається з ними жити, якось миритися і знаходити з ними якусь мову. А ти не хочеш прийняти цієї влади. То вона тебе просто знищить».

То були міркування на рівні селянського розуму. У працівників науково-дослідних інститутів, які знали більше, були трохи складніші міркування. Але тут уже зафіксована міра твоєї несумісності, твоєї вибраної дороги — оком людини, яка тебе любить і дбає про тебе.

М. Г.: Не так легко відмежувати невдоволених від тих, що робили діло, потрібне на той час...

Є. С.: Були люди, які просто поділяли загальне невдоволення, бо невдоволення було масовим. Це невдоволення можна було виявляти по-різному. Були тоді радянські демонстративні «патріоти», були криві патріоти, які намагалися з трибуни і щось трошки сказати, але потім похвалити партію, уряд і вождя. Були «патріоти» нарвані, які хотіли одним словом засвідчити свою опозицію, а на працю їх уже не вистачало. Було досить багато людей, здатних далеко піти в своїх антисоветських розмовах, а вже передрукувати якийсь самвидавний матеріал вони не згодні. І не через те, що технічно не можуть. Навіть коли ти сам передрукуєш, то похвалять за сміливість, але іншому не передадуть. Тобто діапазон тих «невдоволених» був страшенно широкий і в основному задовольняв державу, зацікавлену в слухняності.

Деякі люди потрапляли в табори через створення якихось підпільних організацій. Або через намір створити таку організацію. Це теж вимагає коректної оцінки, бо коли чоловік потрапив в ув'язнення, то він попередньо потрапив на їхню експертизу. Ця експертиза загалом була досить жорстка і твереза. Хоча, разом з тим, вона була фальшива,

бо звіт писався відповідно до того, що потрібно було написати вищому начальству.

Але експертиза була твереза, і то теж дуже важливо вивчити, що чоловік являв собою на слідстві. Що він говорив. Як він оцінював себе і інших. Адже час минув, а особа залишилася та сама.

Звичайно, відповіді слідчому треба читати з поправкою на те, що ніхто не хотів сідати в тюрму, ніхто не хотів ставити під удар своїх близьких, ніхто не хотів, зрештою, ставити під загрозу своє життя, яке, по суті, щойно розпочиналося і ще не реалізувалося. Ніхто не хотів кинути в пащеку те, що мав найціннішого. Навіть коли уявляв свій вибір як жертву батьківщині. І тому треба з належною обачністю врахувати при читанні матеріалів справи й те, що людина не хоче демонстративно перти проти рожна, тобто не дає «героїчних» показів, які були б такими смачними нинішнім газетяркам. Навпаки, вона дає стримані, зважені, мінімальні свідчення і показує мінімальне значення своєї особи, щоб вони її не переоцінили, щоб вони не надавали їй занадто великого значення і, відповідно, не дали занадто великого терміну. Разом з тим людина відстоює свою позицію і свою особу в тих принизливих обставинах, і то надзвичайно важливо, як вона обстоює себе й інших людей.

В. О.: Дуже в нерівних умовах були ті, що діяли підпільно, і ті, що могли доводити легальність своєї діяльності.

Є. С.: Власне тому я би не давав занадто високої оцінки собі чи Іванові Світличному за таке обстоювання, бо в нас оборонний арсенал був набагато більший, ніж у того сільського хлопця, якого ввіймали з листівкою. Ми могли говорити на рівних з майорами і вищими чинами. Нам було легше відстоювати себе, бо ми мали ширше поле, на яке можна опертися. А коли в чоловіка була лише опозиційна настроєність і він робив щось приховане, а вони його викрили, то ясно, що він був пійманим, і йому не так легко було себе відстоювати і не «каятися», хоч би й лукаво.

А все ж таки при всьому цьому важливо з'ясувати, ким був чоловік до ув'язнення і якою мірою він цього ув'язнення заслужив. Це важливо з'ясувати тому, що майже завжди чоловік залишається таким самим в ув'язненні, яким він був до ув'язнення. Таким самим він буде й після ув'язнення. І не треба творити легенд про диво, яке трапилося з якоюсь особою після арешту.

Я наголошую на цьому, бо важливо не творити легенд і не робити приблизних узагальнень, де буде багато неправди і дешевої дискредитації самого руху, який все ж таки був свідомим національним опором і протистоянням. А для створення цього опору була потрібна передусім **системна щоденна праця впродовж багатьох років**. Власне, цю

працю я би назвав мірилом значущости, вартости діянь тієї чи іншої особи.

Якщо порівняти нас із репресованими учасниками УПА, то одна справа тривалий і винахідливий опір Гриця Герчака (1930 р. н., ув'язнений за участь у підпіллі УПА на 25 років (1952–1977), нині живе в Канаді, художник), одна справа організований, тривалий і розумний опір сотника Мирослава Симчича (5.01.1923 р. н., командир Березівської сотні УПА. Ув'язнений 4.12.1948 на 25 р., за участь у страйку повторно на 25. Звільнений 7.12.1963. Без суду 28.01.1968 ув'язнений ще на 15 р., під кінець терміну — на 2,5 р. Загалом 32 р. 6 міс. і 3 доби неволі. Живе в Коломиї Івано-Франківської обл. Активний діяч. Книжка про нього Михайла Андрусика «Брати грому», Коломия: Вік, 2001, інтерв'ю В. Овсієнка з ним опубліковане в ж. «Сучасність», ч. 2 і 3 2002 р.) — інша справа участь у русі чоловіка, якого піймали в схроні. Ясно, що всі вони були учасниками. Але ми зараз говоримо про осіб, які творили рівень.

Оскільки осіб, яких репресували за політичну, культурну, літературну діяльність, не так багато, то дуже важливо розрізнити особистості і не узагальнювати. Тобто не дискредитувати поняття через надмірне його розширення. Бо в тіні узагальненого поняття може сховатися багато зайців.

В. О.: Я би пом'якшив ваше твердження, що людина якою прийшла в ув'язнення, такою там буде і такою ж звідти вийде. Може, це стосується старших людей. Але сиділо чимало зовсім молодих людей, студентів, і навіть з незакінченою середньою освітою. Скажімо, мене посадили в 23 роки не як автора самвидаву, а за його розповсюдження. Я не сягав якогось там високого рівня. Можна навіть сказати, що теж був дисидентом, бо був «невдоволений окремими сторонами суспільного життя» і критикував їх. Насамперед, щодо національного питання, становищем української мови й культури. Звичайно, я розумів, що така критика веде до арешту, але не зовсім був до нього готовий. Спасибі кагебістам, що за вуха дотягнули мене «до кондиції». Арешт і ув'язнення означали, що я «в опрірчное попав число» (за Котляревським).

М. Г.: Значить, побачили, що затятий...

В. О.: Хоча мені здавалося, що кагебісти переоцінили мене, що даремно вони називають мене «українським буржуазним націоналістом». Бо який з мене, селянського хлопця, щойно після університету, «буржуазний»? І не один же я такий був. Але ви добре сказали про експертизу: кагебісти бачили тенденцію розвитку тієї чи тієї особи і вживали превентивних заходів, щоб з неї не виростало більшої для них небезпеки. Одних вони зупиняли, прийнявши до аспірантури

чи в свою партію, інших, навпаки, — закидали в глибоку провінцію чи й поза Україну і топили в побутових проблемах. Хто ж не піддавався, того вони «дотягували» до того рівня, де вже рубають голови. Пам'ятаю, коли на суді 1973 року прокурор Макаренко лудженням голосом прорік: «Пронюк, Лісовий і Овсієнко, вступивши в злочинну змову...», то я повів оком по «спецпубліці»: чи ніхто не сміється. Бо хіба це про нас?

Але раз мене так високо оцінили, то вже, прибувши в табір, де сиділи повстанці-25-літники, треба було шануватися і доростати до того рівня, спинатися по тих щаблях, на які тебе викинуло. Бо сором було б перед Миколою Кончаківським, який поклав мені на плече руку і сказав: «Нічого, пане Василю. Відсидите не гірше за людей. Я ось уже тридцять шостий рік воюю. Як пішов у підпілля в тридцять дев'ятому...». То мої чотири роки так зіщулилися... Відверто скажу, що перший рік Мордовії був для мене більшою школою громадянського становлення, ніж Київський університет. Уже з того щабля не можна було зіскакувати, бо за тобою вже щось стоїть. Уже твоя особиста людська гідність стала частиною національної. Тим паче, що там був повний «інтернаціонал», у якому українці мали заслужену репутацію найстійкіших людей. Якось Василь Долішній, котрий сидів раніше за повстанський рух, а це сів за самвидав, побачивши мене за книжкою, напівжартома, а по суті дуже серйозно, сказав: «Учіться, пане Василю, вас сюди послали на вишкіл. На вас нація покладає великі надії». 25-літник Володимир Казновський сказав: «Ви є цінний чоловік».

Є. С.: А це й дуже важливо: сходження на певний щабель, з якого не можна зіскакувати. Але окремі зіскакували. Це були одиниці. Я маю на увазі не тільки Василя Захарченка, який «передумав», але й тих, які відбули, зіграли там свою роль, а після того почали спекулювати на цьому, почали робити з цього свою професію. Вони не зайнялися освітою, щоб, маючи певний гарт, зайняти належну позицію і гідно її тримати, виконувати свій обов'язок. Вони почали себе вигадувати. З одного боку, їх хтось вигадує, похваливши, з другого боку, він сам себе вирішив похвалити. У результаті виходить профанація минулого. Це розмін на дрібні п'ятаки того, що справді було пов'язане з глибокими переживаннями, стражданнями і духовними прозріннями.

М. Г.: Думаю, що будь-якій людині хочеться бути кращою, ніж вона є насправді. І не вважаю це фактором негативним. Гірше, коли сенсом її буття стає вдавати з себе такого, замість бути таким. Коли вдосконалення себе підмінюється, як ви, пане Євгене, кажете, «вигадуванням себе».

В. О.: За останні чотири роки я мав розмови з дуже багатьма колишніми політв'язнями, бо за програмою Харківської правозахисної групи записую їхні автобіографічні розповіді. У матеріалах карних справ дві правди: правда заарештованого і правда слідства. І обидві вони обкраяні. Тепер же люди розповідають справжні факти і оцінюють їх згідно зі своїм сумлінням. І дуже рідко хто щось вигадує і прикрашає. До мене є певне довір'я, бо ж ми пройшли приблизно ті самі кола: якщо хтось і спробував би збрехати, то я ж це побачу... У мене таке враження, що колишні політв'язні чітко усвідомлюють своє місце і значення, хоча з гіркотою сприймають як той факт, що національна революція в Україні не відбулася, так і нинішнє своє невідповідне затраченим зусиллям становище.

Ішли в неволю ті, в кого була людська гідність, честь. А в кого вона була з гнилизною — того ламали ще на далеких підступах. Я часом навіть хвалю КГБ: у наш час воно добирало високоякісні кадри на ту новітню «Січ Запорозьку». То в 20–40-х роках вони діяли за принципом: «Вали кулем — там разберем», бо тоді фізично винищувалися цілі категорії населення, непридатні для будівництва комунізму. До особи не дуже приглядалися.

Є. С.: Це важливий момент: відповідальність за націю, усвідомлення того, що ти висунутий долею для великої гри, в якій ти повинен гідно грати.

М. Г.: Забігаючи наперед, пане Євгене, скажу, що відчуття власної значущості, на жаль, не для всіх репресованих зіграло позитивну роль. Дехто був здатний до явної гіперболізації своєї винятковості, а для декого дистанція «великої гри» виявилася задовгою. Як на мене, то тільки відчуття Божої правди робить людину стабільною як у найгірших умовах, так і в умовах благодатних. Тут доречно згадати про стійкість Валентина Мороза в тюрмах і падіння на вільному Заході, де йому забракло відчуття реальності.

Є. С.: Ви добре сказали: відчуття Божої правди. Тільки уточнімо, чи це відчуття страху Божого? Чи гріха гордині? У давнину казали з жахом: «У того чоловіка нема страху Божого». Тобто ніяких внутрішніх обмежень. А гординя — не випадково перший серед людських гріхів. Це щось таке, що росте разом з людиною і до певної межі є позитивним самоствердженням у життєвій боротьбі. Перший ангел утратив цю межу — і з нею втратив і позитивне начало. Але у Люципера при цьому вистачило блиску, щоб запліднити своїм духом цілі покоління «царів ума», філософів і поетів, які одягли гординю в тогу вчености Фавста або Гарольдів плащ. На цьому відчутті межі ми виховувалися. По суті, нас рятують не так приказки «Не кажи гоп, поки не перескочиш» і «Буде так, як Бог дасть», як рятують удари, коли надто заносимо

голову. У зека гордина легалізована: він мусить виробити твердість і певність себе в умовах принижень. Але тільки в доброму світі гордість переростає в гідність. У злому світі межі розхитуються, а відсутність морального опору в людині чи в оточуючому середовищі спонукає переступати межі пристойности. В. Мороз же потрапив у структуроване суспільство, де нагадують: «У нас закон твердий, і один для всіх». А там, де бракує культурного і вимогливого середовища, є нагода розперезатися і Хлестаковим, і навіть Митрофанушкам («Все те, чого мій Митрофанушка не знає — все те дурниці», — каже його мати).

В. О.: Я маю запис радіопередачі колишнього політ'язня Степана Сапеляка від 1999 року. Власне, то був його творчий вечір у Тернополі, а обласне радіо зробило з того радіопередачу. Ось зачитую найбільш одіозне місце (підкреслене тільки те, що явно не відповідає дійсності):

«Відбув я той свій тяжкий термін. **Це вже був 1984 рік... Зайшов до академіка Сахарова.** Він дав мені якісь перші копійки, щоби вижити, і поїхав я жити до матері, сюди, на Тернопільщину. Я тільки в двері, не встигли ми ще обійнятися з мамою, як через 5–6 хвилин прийшли вищі офіцери КГБ і звинуватили у зв'язках з «Солідарністю». Тоді польська «Солідарність» уже зафігурувала в політиці. Це було ніби основним аргументом, щоби мене виселити з Галичини. Я довго не забарився. Звісно, що нікуди не попреш, мама плаче, але каже їдь, тому що можуть убити. **Я... приїхав у Москву. Сахаров та його російськомовне оточення — ми пішли з голодівкою в КГБ СРСР до Андропова. Прийшли туди, кинули матраци і почали довгу голодівку. Але десь після тижня часу мене викликали в спецвідділ, у так званий 5-й відділ, і дозволили поселитися на Харківщині.** Я приїхав в один із колгоспів, працював причепником у тракториста. **Це був 1985 рік, а вже у 1987-му** вночі до мене в колгосп заїхали гості «бобиком», попросили вийти. Я вийшов, посадили в той «бобик», привезли до харківського літовища. Посадили у вертоліт, чую, що це Москва, Росія. «Волгою» привезли в Прокуратуру СРСР і зачитали мені постанову про позбавлення громадянства. Я був спроваджений в еміграцію.

Я опинився в Мюнхені вночі, але мене зустрів Генріх Бьольль і ціла низка німецьких письменників. Я був членом німецького Пен-клубу і бельгійського...

Коли ми прилетіли в Німеччину, полковник мені сказав: «Наконец, Стёпочка, говори, что хочешь!» Вони, такі радісні, викинули мене з того вертольота, я стою, одяг, як на ніч спати лягав, я ж не знав, що повезуть кудись. Я стою і справді, нікого не чую, тільки німецька мова і вітер гуде — нікого, ні німця, ні поліцая, тільки той полковник. А я їм кажу: «Де я?» Я то чую десь там літаки сідають, але це ж воєнне

літовище. Чую, наче німецька мова. Тільки один потиснув мені руку і сказав: «Говори, что хочешь». А що ж говорити — ніхто ж мене не слухає, я стою сам і думаю собі: «Що ж мені робити?» Нарешті бачу — поліція поспішає. Прилетіли тою машиною і щось по-німецьки, я не розбираю, баварський діалект. Привезли мене на цивільне літовище, а там вже, звичайно, українська діаспора мене зустрічала».

Маленький коментар. Степан Сапеляк був заарештований 19 лютого 1973 року, мав 5 р. ув'язнення і 3 р. заслання, отже, звільнився в лютому 1981 року, а не 1984.

Академік Андрій Сахаров з січня 1980 року до 1986 безвиїзно жив у висланні під суворим наглядом у м. Горькому, тому не міг бути в Москві 1984. Це суперфантастична річ — тижнева голодівка в коридорах КГБ!

Генріх Бьолль помер 1985 року. Але щось подібне було з Олександром Солженіциним... А насправді Степан Сапеляк їздив за кордон на гостьове запрошення у березні 1989 року і був там кілька місяців. Тоді вже не «видворяли».

Якби він фантазував щодо себе самого, то це б тільки посміятися, але ж він у тій радіопередачі зводить наклепи на своїх посправників і ганьбить порядних хлопців, які сумлінно відсиділи своє, але не стануть публічно розповідати, що справу про вивішування українських прапорів у Чорткові 22 січня 1973 року кагебісти «розкрутили», починаючи саме зі Степанових показів. Він попався через місяць, найпершим, бо похвалився комусь: «Що тут у вас, у Львові! Он у нас, у Чорткові — хлопці прапори вивісили!» Тоді його — хап! Степан опирався три доби...

Я маю кілька десятків зауважень до розповіді С. Сапеляка, але ніде їх не оприлюднював, бо ж незручно такі речі говорити. Та ось чую: мають вийти його спогади, навіть з благословенням Миколи Жулинського. Якщо вони в такому ж дусі, як тернопільська радіопередача, то це ж доведеться відкладати інші свої справи та витратити зусилля на спростування. (Книжка вже вийшла: *Степан Сапеляк. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольнича мемуаристика.* — К.: Смолоскип, 2003. За моєю порадою, автор познімав чи виправив деякі сумнівні місця. Тим часом вийшла мною впорядкована книжка: *Юнаки з огненної печі.* — Х.: ХПГ; *Фоліо*, 2003 — автобіографічні розповіді учасників Росохацької групи. Крім Степанової. Там сказана майже вся правда. Хоча теж є кілька помилок. І чимало технічних: надто поспішали ми її видати до 30-літнього ювілею.) Дивіться про фантазії Степана Сапеляка: «Фантазіє, ти сило чарівна! Відкритий лист дисидента Овсієнка дисиденту (і фантазеру) Сапеляку»: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2011/08/29/53451/>, 29.08.2011 р.

Є. С.: Ні, пане Василю, навіть якщо його фантазії торкаються його самого, то це теж важливо. Усе треба називати своїми іменами, як це ви робите. Бо Степан не є сам по собі. Коли чоловік хибує в самооцінці, то він хибує і в оцінці інших. Є ще такий Йосиф Тереля, він за кордоном пише, як перескакував кордони, а є такі, які цю полуву тут розносять...

В. О.: Педагоги знають, що в підлітковому віці людина схильна буйно фантазувати. Аж так, що сама вірить у свої фантазії. І дивується та ображається, чому їй інші не вірять. У Йосифа цей період розтягнувся на всю решту життя.

Ще з іншою міркою треба підходити до поетів — то люди особливого складу. Щоб створити геніальний твір — треба накрутити пружину своїх емоцій. Правда, в межах «художньої правди».

Є. С.: Одна справа справжній поет, він неординарний у багатьох відношеннях. Інша справа — людина, яка трохи пише вірші. Ми говоримо про такого собі маленького барона Мюнгаузена. І не барон, і не Мюнгаузен, а бреше. «Душа наїлася — та й бреше. І бреше так — не приведи...», як писав Микола Вінграновський.

М. Г.: Може й не бреше, але явно фантазує. Та якщо письменник не відрізняє фантастики від фантазування, то він здатен породити щось дуже химерне в моральному плані. Веду мову про письменника-фантаста, який волею долі опинився в русі опору. І Бог із ним, що не витримав ув'язнення — розкався, але це не завадило йому пнутися в пророки сфантазованої ним «духовної республіки». То що ж це за дух такий?

1989 року, коли я був у США, мені показали відеозапис вечора, де цей письменник-фантаст виступав перед українською громадою на пророчо-містичні теми. Запамяталась прикінцева фраза: «Що б ми не робили, де б ми не були і з ким би не були, пам'ятаймо, що з нами завжди присутній ще один — Ісус Христос». Гарно сказано, та хто б говорив... Я тоді просив Бога, щоб не зустрітися з фантастом в одній залі, бо довелося би встати і запитати: «Шановний, а тоді, коли ви писали під диктовку КГБ свою покаянну заяву, якою ганьбили весь національний опір, ви не відчували, що з вами був той Третій?» (Див.: *Олесь Бердник. Вертаючись додому // Літературна Україна. — 1984. — 17 травня. Коли відбувалася ця розмова, О. Бердник ще жив. Помер 18.03.2003 р.*) Може, він уже покався, що колись каюся? Але така грішна думка дорікнути йому в мене тоді виникла. Найбільше не хотілося б когось осуджувати, але бувають моменти, коли промовчати видається аморальним.

В. О.: Власне, подібні особи ставлять тебе в аморальну ситуацію — потурання, або в необхідність принципового осуду, ніби зверхню...

Є. С.: Чесні судження — це не осуд. Коли група молодиків з естради співає кредо свого «пророка»: «Будда, Люцифер, Христос», то з зали виходять також атеїсти. А скількох людей спокушає і збиває з дороги такий фантаст?!

В. О.: До мене дійшов ксеровідбиток з макета чергового числа журналу «Золоті ворота». Це, сказати б, особистий журнал колишнього політв'язня Павла Скочка, який сидить собі на своєму острові (так називається його село в Рокитнянському районі на Київщині) і час від часу, як хтось дасть грошей, видає його. Востаннє, 1999 року, як видно з контексту (кого П. Скочок хвалить), гроші давали чи товариш Олександр Мороз, чи то пан генерал Євген Марчук — вони обидва тоді хотіли стати президентами репресованої їхньою партією нації. Кого тільки Павло там не обляпує — «і мертвих, і живих, і ненароджених». Утім, ні: добір чіткий. Павлова хула падає не на ворогів української нації, а здебільше на тих, хто становить її гідність.

Забагато чести було би вступати з Павлом у полеміку та правдатися з приводу кожного його випадку. Бачу таку картинку: стоїть парубійко серед калюжі з закасаними холошами і обдрипує болотом усіх, хто проходить мимо. Передусім тих, хто в білому.

Павло шукає спонсора, щоб видати цей свій журнал. Будьмо певні, знайде: ворогів у нас доволі.

Є. С.: Мабуть, гіпертрофоване самолюбство — на ґрунті невдоволення. Чоловік себе не знайшов і намагається задержувати змагатися з іншими, зневажаючи їх.

Я думаю, як пояснити такі загадкові мутації в суспільній свідомості, як раптове перетворення кагебістського генерала в національного героя. Або раптове перетворення в'язня, який багато років просидів і втерпів, у «великого політичного діяча». Це обманює людей. Ці міти шкідливі тим, що вони збивають людей з пантелику. Коли хтось там сказав, що то добрий кандидат у президенти — інший посміється. Але коли це каже Левко Лук'яненко! Депутат! Коли це твердить вимоглива Ірина Калинець!

Це вже не просто політична помилка, яку через два роки можна визнати у «Вечірньому Києві» (№ 2 (16679), 12 січня 2001 р.), а одна з форм дискредитації політв'язнів узагалі. Якщо ти політичний діяч, то як ти міг не помітити, що в Росії тягнуть кагебіста до верховної влади — і в Україні теж тягнуть кагебіста до влади? Міркування Сергія Ковальова було елементарним, коли заходила мова про генерала Лебеда: «Це якась непорозуміння: як можна генерала пропонувати в президенти?» Саме поняття генерала його насторожило. Хто ж не знає, що це таке? Та студенти знають. Але коли вже хтось виступає від імені всіх, то давайте зберемося, обговоримо. Аж ні: не-

згодні для них узагалі не варті уваги. Юрій Бадзьо 21 січня 1999 року в Будинку вчителя заявляє: «Середовище політ'язнів підтримує генерала Марчука».

В. О.: Генерала Марчука навіть порівнювали з генералом де Голлем. Тільки не зауважили дрібничку: генерал де Голль боровся за незалежність Франції, а генерал Марчук — проти незалежності України...

Я вже не раз підкреслював, що Всеукраїнське Товариство політичних в'язнів і репресованих мало би відігравати в нашому репресованому Марчуками суспільстві роль його сумління. Воно мало б давати оцінки суспільним явищам і публічним особам. І суспільство мало б до тих оцінок прислухатися. Але наше Товариство успішно нейтралізоване. Воно ніби є — водночас його в суспільстві нема. Це владу цілком влаштовує. А в засоби інформації зрідка пробивається хіба що його підтакування владі циніків. Мабуть, саме ці заслуги голови секретаріату п. Тамари Пахолок з подачі голови Товариства п. Євгена Пронюка належно поціновані паном Президентом: 26 листопада 2001 року її нагороджено Орденом Княгині Ольги. За успішну нейтралізацію Товариства політ'язнів. Вона не політ'язень і ніяким чином не репресована, але ця пані якраз на своєму місці: через неї багато хто з колишніх політ'язнів просто не ходить у Товариство.

Є. С.: Для прикладу. Євген Пронюк, на той час депутат, запросив мене виступити на 60-літньому ювілеї Василя Стуса в філармонії. Від адміністрації Президента виступив пан Смолій і сказав, що Стус по смертно нагороджений Орденом Ярослава Мудрого п'ятого ступеня. Тут сам пан Пронюк підхопився і побіг до трибуни. І сказав у такому дусі, що він висловить спільну думку, коли подякує особисто Президентові, урядові, «владі нашої незалежної України» за ту велику роботу, яку вони проробили для вшанування Василя Стуса. Пронюк не повернувся на своє місце, не підійшов до мене, бо знав, що робить, і що я йому скажу. Чи добре, що ми тільки обмінялися поглядами? Недобре. Він мав би бути викликаний на обговорення в тому ж Товаристві. Мало б бути поставлене питання про його негідний вчинок. Він мав би перед усіма вибачитися за зневаження імені Поета отаким совковим ритуалом вірнопідданості. Така в нас має бути форма співіснування і співпраці після разом пережитих пекельних років.

В. О.: Багато невдоволених Товариством політ'язнів, але ніхто не хоче в ньому піднімати бунт, бо це ж скажуть: б'ються за булаву. А то така булава, за яку ніхто братися не хоче. Це ж треба дбати за приміщення, вислуховувати гіркі сповіді колишніх політ'язнів, знаючи, що нічим ти їм не допоможеш. Бо ж хіба це не цинічна насмішка над нами: пан Президент видає 29 листопада 2001 року Указ за № 1147/2001 «Про довічні державні іменні стипендії громадянам України, які зазнали

переслідувань за правозахисну діяльність». Тих стипендій призначено аж 50, по 100 грн місячно! Коли в списках того ж Товариства політ'язнів понад 30 тисяч осіб! Більшість із них мають мізерні пенсії і бідують. А скільки ще не реабілітованих, насамперед воляки УПА! Тим часом енкаведисти і наші кати кагебісти, які все життя боролися проти незалежності України, мають від ненависної їм Української держави солідні пенсії. А пан Президент визнав особами, що мають особливі заслуги перед Україною — кого б ви думали? Героїв Радянського Союзу, Героїв соціалістичної праці, депутатів Верховної Ради СРСР і УРСР. Тобто колонізаторів і найвірніших слуг російського імперіялізму в Україні.

Товариство — нічирок про це. Тепер порядному чоловікові бійся, щоб пан Президент за компанію, прикриваючи тобою нечестивців, не нагородив чим-небудь, бо це ж доведеться демонстративно відмовлятися...

Є. С.: Не бійтеся, такої дрібниці там крохобори не пропустять. Досить двох прикладів: відзначення 85-ліття Щербицького — на догоду його однопартійцям, і визнання УПА воюючою стороною — на догоду патріотам-конформістам. Адже невизнання УПА — це фірмовий совковий знак на чолі кучмівської влади. Порядна влада віддала б шану репресованим патріотам вже з першого дня свого існування.

Що ж стосується Щербицького — то тут хіба розвести руками: «Поганому виду немає встиду». Цей ставленик Кремля був єдиним всенародно освістаним комуністом ще на посаді першого секретаря і став посміховиськом, яке вже не мало сили захищатися. За нього трималися налякані номенклатурники, як воші — кожуха, аж доки не приїхав генсек із Москви і не викинув того кожуха на смітник — на догоду невдоволеному народові.

Але що не кажіть: «Україна без Щербицького» і «Україна без Кучми» — в цьому є зворушливий перегук. Ми дожили до крайніх форм виродження. Коли той, що вже є ніким, знову хоче, хоч і не може.

В. О.: Усі малоросійські гетьмани, за визначенням Петра I, були «изменники престола». Включаючи Миколу Скрипника і Петра Шелеста. Тільки Щербицький залишався вірним Москві до останнього заляканого подиху. А давайте запропонуємо засобам масової інформації завести рубрику «До 85-ліття Володимира Васильовича Щербицького». Є що згадати!

М. Г.: Це могло б бути цікаво, коли будуть згадувати люди принципів і розумні. Інакше вийде «вписування в контекст». Саме такої ясної критичної мови бракує в нашому суспільстві.

30 травня 2012 року в Москві від серцевого нападу помер мій 58-річний друг Петро Винничук. Він разом із сином та односельцями вкотре поїхав туди на заробітки будівельником. А повернувся з Москви в домовині.

Подружили ми 1974 року в Мордовії, де разом відбували кару за «антирадянську діяльність». Я — за поширення українського самвидаву, а Петро — що разом із друзями підніс над Чортковом чотири національні прапори 22 січня 1973 року (того дня року 1918-го Центральна Рада проголосила Україну незалежною державою).

Президент Віктор Ющенко Указом від 18 серпня 2006 року нагородив Петра Винничука й сімох його побратимів орденами «За мужність» I ступеня. Їхні імена викарбувані на пам'ятній таблиці, освяченій 26 січня 2012 року на приміщенні Чортківського педучилища, де вони теж установили були прапор.

Але герой Петро Винничук, виборовши незалежність України від Москви, мусив шукати заробітку в тій-таки Москві. То чи визволився він від Москви? Бо держава Україна нічого йому, крім ордена, не дала. Він, щоправда, і не просив, бо найбільшою йому нагородою і платнею було піднесення національного прапора над усією Україною. Але чи стала Україна під синьо-жовтим прапором справді незалежною державою?

Особисто я за Президента Ющенка, принаймні першого півроку, почувався щасливим. Бо нібито збувалася наша споконвічна мрія: нарешті в Україні українська влада. Це щастя тривало лише 5 років.

А нині, за Президента Януковича, чия в нас влада? За інерцією кажуть: українська влада. Але погляньмо, хто тепер в Україні владарює.

Хто такий Віктор Федорович Янукович? Батько його, Федір Володимирович, народжений 1923 року в с. Януки Вітебської області (Білорусь), за «дизертство и пособничество немецко-фашистским оккупантам» відбував покарання в Сталінській (Донецькій) області. В інтернеті досі гуляє документ: КГБ Білорусії пропонує КГБ Сталінської області повернути п'ятьох в'язнів, у тому числі Ф. В. Януковича, для додаткового розслідування (див.: <http://ord-ua.com/2007/09/25/politsajskaya-blyaha/>; <http://polizaisled.blogspot.com/>). Мабуть, за батьків гріх дух загиблих червоноармійців побив Головнокомандувача вінком. Бо за гріхи треба відповідати до сьомого коліна.

ВАРЯГИ
ВНУТРІШНІ
І ВАРЯГИ
ЗОВНІШНІ*

* Друк. за: Українське слово. — 2012. — № 23 (3483), 6–12 червня.

Звільнившись, Федір Янукович одружився з росіянкою Ольгою Семенівною Леоновою з Орловської області (Росія). Народивши сина Віктора, за два роки померла. Батько лишив сина на бабусю. І на виховання вулиці.

У лютому 2011 року В. Ф. Янукович, збираючись їхати до Польщі, розпускав чутки, що його дід і прадіди були литовськими поляками, католиками (<http://gidepark.ru/user/CHERNENKO/content/665815>). Тільки — боронь Боже! — не українцями.

Можна бути українцем по роду, а можна — за вихованням. Янукович аж ніяк не є людиною української культури. Він у свої майже 60 років уперше на могилі Тараса Шевченка прочитав по складах зі шпаргалки: «І на стороні кола їх поставлю слово» (замість «І на сторожі коло їх...»). Це було відкриття в геометрії: досі сторони мали трикутник, багатокутник, а коло сторони не мало, бо воно кругле. А в Умані читає: «Гулаг Артьомовскій». Замість «Гулак-Артемівський». ГУЛАГ він знає зі власного досвіду, а «Артьомовск» — це десь поблизу його рідного Єнакієвого. Що вже казати про «великого українського поета Антона Чехова». Я від 6 класу знав, що Чехов українець, але російський письменник і драматург. А Янукович що, і в шостому класі не вчився? Щоправда, є випускна світлина за 8 клас. А за середню школу — нема. Зате є диплом проФФесора.

Янукович — поза українською культурою. І взагалі поза будь-якою культурою. Вершина його культури — футбол. «Сьогодні вмирає нація, а світ очманів на футболі» (*Микола Холодний, 1961*). Недарма Янукович у зоні мав «клікуху» Хам. Там він подружив із «хазяїном» зони, який мав, як на моє українське вухо, карикатурне прізвище Львовчкін. Що не завадило йому згодом очолити Департамент виконання покарань. Янукович під опікою Володимира Анатолійовича «встал на путь ісправлення» і був достроково звільнений. Хто сидів, той знає, за що зазвичай звільняли достроково... Тепер начальником Януковича є син того Львовчкіна, Сергій Володимирович, — Глава Адміністрації Президента. «Не первий, але й не другий чоловік у государстві», як казав про себе сумнозвісний Олександр Ткаченко.

Третій, мабуть, Азаров. Цей «парень із Калугі» прибився на Донеччину 1984 року. Кажуть, нащадок «красних лагишів», що посоромився чомусь прізвища свого батька (Пахло Ян Робертівич) і взяв жінчине. Я гадав, що князь Святослав Ігорович розгромив Хазарський каганат ще 969 року. Аж ні: Ніколай Янович хАзаров — досі повновладний каган України! Він щодня привселюдно знущається з української мови. Раніше вона йому була «без надобності», а тепер вивчити — «ум слабоват и здоровье не позволяет». (Так госпожа Простакова казала про свого синочка Митрофанушку — комедія Дениса Фонвізіна «Недоросль», 1782 р.)

Хто там четвертий? Може, Сергій Леонідович Тигипко з села Драго-нешти в Молдові, який не вмів правильно по-українському написати свого прізвища? Воно походить від звуконаслідувального «тигипнути» — ударити чимось важким. Нещодавно він по телевізору тигипнув мене щирим зізнанням, що свої гроші тримає в офшорній зоні. Тобто не платить податків державі, у якій працює віце-прем'єром. Не його юний Пушкін закликав: «Мой друг! Отчизне посвятим души прекрасные порывы!» До влади дорвалися урвители.

Далі за рангом, мабуть, секретар Ради національної безпеки й оборони. Донедавна її очолювала гінеколог із Челябінської області Раїса Василівна Богатирьова (уроджена Лактіонова). Тепер безпеку й оборону Україні гарантує нам «донецкий» мільйонер Ключев Андрій Петрович. Звідки походять його батьки — інтернет мовчить. Може, з «двадцятип'ятитисячників». Або з пересельців, яких навезли з Росії у спорожнілі після голоду 1933 року українські села. Це офіційно визначалося терміном «допріселеніє». Голодомор — це не їхня історія, тому Янукович і його коло не визнають геноциду українського народу. Бо вони — фізичні або ідейні спадкоємці організаторів і виконавців того геноциду.

У совєцькі часи бойовим авангардом КПСС був КГБ. Партія Реґіонів, яка складається переважно з росіян і надійно русифікованих «донецьких», теж хоче мати надійного щита. Тому в лютому 2012 року поставила на чолі Служби безпеки України щирого москаля... Пардон, уродженця Московської області Калініна Ігоря Олександровича — кадрового кагебіста (кандидат військових наук зі спеціальності розвідка та іноземні армії). Тобто СБУ під його мудрим керівництвом стає структурою, яка відкрито прислужує ФСБ Росії.

Ще нещодавно міністром внутрішніх справ у нас був Могильов Анатолій Володимирович, родом з Петропавлівська-Камчатського. Який напередодні Дня Соборности 2011 року каркав нам «кровопролітіє». Що до цього додати? Хіба те, що він від 8 листопада 2011 року — Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Хоча більшу частину життя прожив в Україні («донецькій!»), та оскверняти свої шляхетні вуста українською мовою (а надто кримськотатарською!) він не бажає і вимагає надати статусу державної його рідній, російській мові.

Я не помилюся в «табелях про ранги»: міліції в нас удвоє більше, ніж військовослужбовців. Але й цю другорядну посаду не можна до-ручати аборигенам. Тому Янукович виписав собі на цю посаду росіянина Саламатіна Дмитра Альбертовича. Народився він у Караганді (Казахстан). Має бойові заслуги: бився у Верховній Раді України, куди потрапив незаконно. Цей російський громадянин отримав громадянство України 6 грудня 2005 року. Щоб стати народним депутатом

України, потрібно не менше 5 років побути громадянином України. А Саламатін став депутатом за списком Партії Регіонів уже 2006 року. Який народ представляв цей «народний депутат» у Верховній Раді? Казахський? Російський? Що точно — то це шахрайську Партію Регіонів. І оцей розбишака (за фахом гірник) оборонятиме Україну від зазіхань своєї власної батьківщини — нашого найзапеклішого історичного ворога — Росії?

Ще один віце-прем'єр, Борис Вікторович Колесников, родом з Маріуполя. Тобто «донецкій». Хтось чув від нього хоч одне українське слово? Хоч би картаве?

Єфремов Олександр Сергійович — лідер фракції Партії Регіонів у Верховній Раді. З Луганська.

Формально Головою Верховної Ради є українець Володимир Литвин, «примкнувший» до регіоналів. Але диригентом Верховної Ради є росіянин Чечетов Михайло Васильович, який народився в Курській області. Як він махне — так більшість і проголосує. А махне він так, як напишуть на Банковій.

Голова Національного банку — Сергій Геннадійович Арбузов, росіянин, «донецкій». Тоді якої національності в нас банк?

Генеральний Прокурор України Пшонка Микола Павлович — «донецкій».

«Донецкій» — це вже майже «русскій». Кажуть, на Донеччині небезпечно на вулицю виходити: зараз хапають, везуть в іншу область і ставлять якимось начальником, хоч би й дрібненьким. Навіть директор кладовищ уже «донецкіє» — прибуткове місце! «Всё будет Донецк!».

Один лише Діма Табачник — «коренной киевлянин», з Подолу. У часописі «Книголюб» № 6, року 2010-го, він безсоромно хвалився: *«Дід по батьковій лінії був зятим більшовиком двадцятих років; дід — викладач і професор кафедри політекономії, яскравий і несамовитий прихильник радянської влади»*. Зрозуміло, чому онук несамовитого (тобто кривавого) большевика-чекіста так само несамовито ненавидить усе українське. Він вважає, що *«Нельзя вести культурную политику только в интересах узкого слоя украиноязычной интеллигенции, которая просто боится конкуренции во всем»*. Полковник, доктор історичних наук, нібито автор двох дисертацій про репресії в Україні 20–40-х рр. добре знає, де поділась «украиноязычная интеллигенция» і хто тоді трудився в ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Однокурсники Табачника пригадують, як він хвалився іменно дідовою зброєю...

Чи випадково Янукович добирає на найвищі державні посади переважно росіян та неукраїнців? Що, серед українців немає талановитих фахівців, які здатні були б здійснювати конституційне положення, що Україна є державою Українського народу? Ба, Українського

народу як державотворця нинішня влада України воліє взагалі не згадувати. Натомість кажуть: «Народ України». Зверхник Комуністичної партії України (не української! Бо українських комуністів нема в природі від 20-х років ХХ ст.) двоязикий Петро Симоненко (і цей теж «донецькій») взагалі не визнає існування українського народу. Тільки «народ України». Ба, новий претендент на лідера нації, буковинець Арсеній Петрович Яценюк теж щодня кричить по телевізору, що Україна належатиме «народу України». А не українському народові.

Ще перераховувати міністрів та високопосадовців — неукраїнців на -ов та -ев — окупантів та нащадків московських окупантів?

Це не український уряд. Це «сборная СССР», яка грає не за Україну, а за той таки СССР. Тобто за його спадкоємця — Росію. Стратегічне завдання цього уряду, продиктоване з Кремля, — остаточно скомпрометувати Україну перед цілим світом, показати, що український народ неспроможний бути державотворчою силою, що його очолювати можуть лише «варяги».

Як оті шахраї, що руйнують підприємство, щоб здешевити його і купити за безцінь, так оці «варяги» руйнують і компрометують Україну, щоб задешево здати її під владу їхньої матері-Росії.

Такий уряд в УССР був у 20–30-х роках. Сталін тримав там кількох українців, точніше, хохлів. Для декору і відстрілу. Усі ті урядовці поводитися в Україні як окупанти в завойованій країні. (Ленін був відвертим: «Теперь с завоеванием Украины...» — ПСС, т. 38, с. 300–305; «Киев, Полтава, Харьков взяты...» — т. 40, с. 29; «Чем больше мы завоевываем Украину...» — т. 40, с. 251.) На всі рівні влади українців допускали лише за умови, що вони слухняно здійснюватимуть колоніальну політику Москви. А як тільки Москва запідозрювала найменший національний ухил — зараз їх відстрілювала. Та й своїх окупаційних адміністраторів теж не милувала (Хатаєвич, Постишев, Балицький, Косіор). Даремно нинішні адміністратори сподіваються, що коли вони на тарілочки піднесуть Україну цареві-батюшці Путіну, то він їх милуватиме і нагороджуватиме посадами й маєтками. Путін усюди настановить своїх іванів. А наших злодіїв у Росії чекає «одна Сибір неісходима».

Хай мене після цієї статті обзивають націоналістом, шовіністом, расистом, нехай звинувачують у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі — я звик. За вироками совєцьких судів я — «український БУРЖУАЗНИЙ націоналіст» від 1968 року.

Тільки сліпий, забамбулений хохол не бачить, не хоче бачити, що в Україні вже відверто російська влада. Кадри в неї добирають за національною ознакою. Щоправда, беруть і українців, які втратили свої

національні ознаки і стали на бік окупанта. Тобто зрадників українського народу. Ця чужа, ворожа українському народові влада готує — ні, вже здійснює тихий державний переворот. Залишилося тільки запровадити «другу державну мову» — і Україна буде розтоплена остаточно, її можна буде «упразднити за ненадобністю». Час, пророкований Тарасом, настав:

*...Як Україну злій люде
Прислять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...*

P. S. Читач запитає: а чому я назвав статтю «Варяги внутрішні і варяги зовнішні»? За аналогією до статті Михайла Драгоманова 1876 року «Турки внутрішні і зовнішні». Щоб застерегти: росіянам внутрішнім і росіянам зовнішнім держава Україна не потрібна. А якщо вона, всупереч їхній волі, з'явилася, то вони взяли в ній гору, щоб попанувати над дурними хохлами — недобитками українського народу. Якщо ж цей «проект» не вдасться, то не шкода цю країну покинути напризволяще і втекти за кордон, де в чужоземних банках вони зберігають «з пожеару вкрадений покров». Адже Україна для них — не Батьківщина, а лише територія і населення. Для пограбування. А поки що — за нашою, панове виборці, мовчазною згодою! — вони будують в Україні Росію № 2. Малоросію. Де ми, аборигени, потрібні хіба як робоче бидло, чисельність якого вони регулюватимуть на свій розсуд.

Навздогін: Агов! А чи є тепер в Україні (та й у Росії) російська інтелігенція? На взірець Герцена, Чернишевського, Короленка, Сахарова, яка б запротестувала проти глузу над Україною з боку їхніх знахабніх співвітчизників?

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абакумов 148
Абуков Холід 165
Азаров (Пахло) 130, 422, 427, 488
Азерников Анатолій 27, 309, 340
Айрікян Люсін 9
Айрікян Паруйр 21, 24, 26, 69, 122, 134, 315
Аксамитний (Оксамитний) А. С. 173, 174
Алавердієв, наглядач 64
Алавердян Давид 110, 330
Алафер Г. П. 163, 196
Александр, архимандрит 190
Алексєєв Михайло 100, 101, 317, 320
Алексєєва Людмила 198, 255
Алексій, єпископ 165
Алексій, патріярх 170
Алієв Гейдар 407, 408
Алієв Ілхам 408
Алтунян Генріх 214, 215
Альтер Ірина 399
Амальрик Андрій 198
Анголенко В'ячеслав 398
Андрієвська Валерія 233
Андронников Яссе 164, 165
Андропов Юрій 59, 64, 67, 85, 87, 134, 222, 254, 264, 269, 274, 481
Андрусак Михайло 478
Антипов, лікар 13
Антоненко-Давидович Борис 206, 231, 257, 397, 406, 457, 472
Антонів Олена 40, 233, 286, 295
Антонюк Зіновій 151, 216, 218, 295, 303, 315
Антонюк Тарас 399
Апанович Олена 213, 360, 406
Апетер Іван А. 161, 164, 195
Арбузов Сергій 490
Артем (Сергєєв) 444
Аршакян Азат 31, 57, 90, 317, 333
Астра Гунар 57, 91, 93, 96, 101, 252, 258, 317, 333
Афанасов, кагебіст 66, 88, 96
Ахматова Анна 423
Ахметов Рінат 422
- Бабель 423
Бабич Сергій 87, 147, 233, 282, 284
Бабич-Орлова Ольга 51, 233, 251, 238
Бабляк Логвин 399
Бадзьо Юрій 101, 131, 210, 231, 233, 404, 408, 451–455, 485
Бажан Микола 69, 73
Базилевич Василь 443
Базилеос 122
Базленко Володимир 342
Бакс Джек 301, 302
Бакуліна Наталка 171
Балицький Всеволод 151, 437, 491
Бандера Степан 144, 243, 441, 453
Барвінський Василь 267
Барладяну Василь 53, 214, 223, 235, 237
Басараб Дмитро 393
Басараб Ольга 285
Батмалашвілі Шио 165
Бахаєва Л. О. 264
Безбородько, князь 193
Безпальча Руслана 291
Бейліс 164
Бергман Матвій 176
Бердник Мирослава 49
Бердник Олесь 45, 53, 57, 74, 198, 220, 221, 225, 227, 233, 234, 286, 317, 339, 345, 412, 417, 418, 483
Бердников, інструктор райкому 146
Береславський Микола 214
Берія 16, 35, 135, 149
Бедний Дем'ян 75
Белій 75
Беліков Юрій 107–109
Бжезинський Збігнев 424, 436
Биков, прокурор 54
Битченко Анатолій 399
Битченко Тетяна 399
Бідьовка Григорій 457
Білецький Андрій 375
Білий М. У. 374
Білик Назар 196
Білодід Іван 374, 397
Білодід Олесь 374
Білокінь Сергій 148, 151, 153, 437, 442–448
Бісмарк Отто 422, 436
Блок Александр 252
Блоцаневич С. М. 7

- Бобрищев-Пушкін А. 164
 Бовсунівська Валентина 166, 170, 184
 Бовсунівський Петро 164, 166, 184
 Богатирьова Раїса 377, 489
 Богданов Л. Т. 175
 Боговой Іван 158
 Богомолець Ольга 30
 Богословська Інна 430
 Бойко Юрій, о. 239, 292
 Бойцова Ольга 333
 Бойчук Михайло 443
 Болонкін Олександр 48, 131
 Бомба Олег 168
 Бондаренко Іван 373
 Бондарук Леся 17, 187, 242
 Боннер Олена 255
 Бонч-Бруєвич В. 444
 Борецький Іов 460
 Борис Олександр 147
 Бородін Леонід 57, 58, 74, 90, 91–93, 100,
 134, 294, 317, 333, 413
 Борсук Петро 102, 399, 400
 Бортников, кагебіст 88
 Бохняк Павло, о. 165
 Брайчевський Михайло 35, 213, 361,
 367, 496
 Брандус Даниїл 375
 Брежнев Л. І. 21, 54, 214, 250, 254, 259,
 288, 300, 305, 310, 388
 Бровко Іван 293, 476
 Бровченко В. 73
 Бродський Йосиф 26, 312
 Бромберг Веніамін 316
 Бубарев К. О. 182
 Бублик Б. Ф. 393
 Будда 484
 Будулак-Шаригін Микола 31, 32, 34
 Будьонний Семен 139
 Бузанов, суддя 242
 Бузина Олень 127
 Буковський Володимир 231, 255, 336
 Булгаков 75
 Булкін Кирило 459
 Буревій Кость 147
 Бурлака Галина 117, 118
 Бурмистрова Олена 201
 Бутенко Юрій 22, 24
 Бучацький Мирон 239
 Буш-старший 352
 Бьоль Ієнріх 94, 119, 481, 482
 Вакарчук Іван 428
 Вангенгейм Елеонора 166, 167, 184, 193,
 196
 Вангенгейм Олександр 194
 Вангенгейм Олексій 164, 184, 196
 Вангенгейм Ольга 164, 168, 192
 Вангенгейм Петро 193
 Варов, наглядач 89
 Василенков, кагебіст 66, 88, 90, 92, 415
 Василян А. С. 168, 169
 Вачі Сергій 107
 Вейгель Петер 165
 Великанова Тетяна 255
 Вельмакін, підполковник 33
 Венгер Василь 291
 Веніамін, архімандрит 158
 Венцлава Томас 222
 Вербицький Віктор 167
 Вербицький Юрій 167, 184
 Вергун Неля 376
 Вержбицький Костянтин 176
 Вернадський В. І. 115, 120, 121, 254, 262,
 265
 Веденєєв Дмитро 166
 Виговський, секр. райкому 146
 Винарська Н. М., психіатр 254
 Винник Віктор 75
 Винничук Петро 32, 248, 487
 Вишинський, генпрокурор 17
 Вишку, секр. ЦК КП Молдавії 259
 Візир Олександр 96
 Вінграновський Микола 36, 45, 70, 74,
 206, 208, 252, 281, 451, 483
 Вінс Георгій 224
 Вінс Петро 53, 223–226
 Вірченко Ніна 382
 Вігів Петро 218, 388
 Віговський Дмитро 471
 Власенко Іван 356
 Власюк, наглядач 64, 68, 89
 Влизько Олекса 147, 164
 Вовкун Василь 428
 Возна-Кушнір Галина 379
 Войнич Етель Ліліан 263
 Волинець Микола 375
 Волинець Михтодь 384
 Волинець Флегонт 164
 Волинець, провідник ОУН(м) 143
 Волківський Вадим 171
 Волков Василь 164
 Волков Станіслав 171

- Воробйов Микола 11
Воровський 444
Вороний Марко 164, 192
Воронина Оксана 134
Воскобійники 7
Врублевський Василь 384
Врублевський Віталій 150, 435
Вудка Ар'є 316
В'ятрович Володимир 7
- Гааза Іван 299
Гавел Вацлав 408
Гаврилюк Ольга 134
Гайовий Григорій 403
Галансков Юрій 13
Галиновський Вадим 399
Гальченко Сергій 118
Гамула Микола 32
Ганцов Всеволод 397
Гапусенко, історик 362
Гарань Олексій 448
Гарін В. 161, 195
Гасюк Ярослав 449
Геббельс 413
Геврич Ярослав 209
Гейко-Магусевич Ольга 29, 49, 50, 53,
55, 224, 225, 227, 228, 233, 236, 248,
250, 286, 396, 418
Гелех Степан 185
Гель Іван (Степан Говерля) 57, 209, 216,
231, 235, 317, 326, 336, 393, 403, 417,
438
Герасименко Олена 171
Герд Кузєбай 164
Герман Ганна 419, 443
Герцен Олександр 312
Герчак Гриць 438
Герчанівський Дмитро 141
Гімпу Джуку 31
Гінзбург Олександр 221, 222, 285
Гірник Олекса 214
Гірченко Дмитро 144
Гітлер Адольф 94, 244, 252, 415, 453
Глоба Іван 185
Глух, прокурор 125
Гнатюк Ніна 133
Гоголь Микола 243, 469
Голобородько Василь 406
Головатий Павло 185
Головко Мусій 185
Головцин, губернатор 187
- Голубчик (Рябуха) Людмила, небога
Василя Овсієнка 295
Гончар Іван Макарович 35, 213, 282, 291
Гончар Олес'я 73, 91, 213, 367, 372, 373,
411, 441
Гончар, полковник КГБ 44, 88
Гончарук Микола 118
Гопнер Серафима 150
Горбаль Микола 53, 55, 101, 104, 120,
125, 214, 218, 226, 228, 233, 234, 399,
417, 419, 456–459, 474–486
Горбенко Олексій 167
Горинь Богдан 208, 209, 236, 237, 382,
394, 399
Горинь Микола 100
Горинь Михайло 11, 17, 18, 40, 57, 74,
88, 92, 100, 104, 111, 116, 120, 201,
208–210, 221, 226, 233, 234, 236–238,
254, 257, 258, 272, 291, 292, 294, 315,
317, 319, 320, 323, 333, 335, 339, 385,
393, 400, 402, 418
Горинь Ольга 233
Горохівський Левко 214
Горська Алла 43, 135, 206, 207, 210, 282,
369, 379, 381, 382, 406
Горшков Володимир 375
Гостова Марія, студентка 36
Грабовський Павло 77
Грачов О. О. 446
Гривачевський Борис 165, 167
Григоренко Зінаїда 344
Григоренко Петро 131, 135, 198, 201,
220, 221, 225, 226, 246, 255, 342–354,
472, 473
Григорович Андрій 348, 386
Гриньків Дмитро 449
Грисюк Володимир 388
Грицай Михайло 374
Грицина Богдан 449
Гришин В. В. 54, 250
Грищенко Костянтин 387
Громико А. А. 31
Грушевський Михайло 28, 118
Грушевський Сергій 164, 192, 195
Грушецький І. С. 260
Грущенко, лікар 88, 97
Губка Іван 449
Гук Лідія 129
Гулак-Артемівський 423, 488
Гулий-Гуленко Андрій 140
Гурський Віталій, мільйонер 247

- Гусяк Дарка 17, 220
 Гутянський С. К. 362, 366
 Гуцало Євген 73
 Гуць Михайло 379
- Галедін, майор 64, 89, 96
 Гамсахурдія Зв'язд 408
 Гараджа Іван 185
 Гатін, майор 64, 84, 85, 89
 Гаяускас Баліс 57, 70, 78, 79, 81, 88, 91,
 93, 94, 97, 134, 237, 271, 317, 324–332,
 335, 337
 Гаяускене Ірена 324–332, 337
 Герман, інок 155, 170
 Глузман Ірина 297, 303, 376
 Глузман Пінхус 165
 Глузман Семен 119, 124, 128–130, 133,
 218–220, 302, 303, 343
 Гогусь Євген 449
 Гольдфельд Михайло 27, 309
 Гонгадзе Георгій 456
 Горбачов М. С. 92, 94, 99–101, 319, 325,
 402, 412, 414, 417
 Горький Максим 160, 178
 Граур Валерій 19, 24
 Грігян Володимир 422
 Гроссман Василь 77
 Гурдзан Василь 108, 153, 399
 Гурка Лукаш 461
 Гусев Володимир 146
 Гусев Микола 107, 108
 Ѓоте 118, 119
- Давиденко Валентина 295
 Давиденко Степан 294
 Давиклопов Ванька 85
 Даміан, єпископ 165
 Данилевич С. 363
 Данилейко Ярослава 399
 Даниленко, майор КГБ 38
 Даніель Юлій 16
 д'Арк Жанна 246, 290
 Дасів Кузьма 32
 Дворко Геля 72
 Дворко Генріх 72
 Дворко Оксана 72, 102, 117–119, 122
 де Голль Шарль 416
 Денисенко Гертруда 39
 Денисов 387
 Деревинський Яків 171
 Джемільев Мустафа 201
- Держинський 56, 172, 249, 310
 Дзира Ярослав 361
 Дзюба Іван 11, 31, 35–37, 44, 45, 128,
 201, 206, 208, 209, 211–213, 217, 253,
 262, 282, 369, 372, 373, 376, 382, 383,
 397, 412, 417, 450, 472
 Дивдін 105, 108
 Димшиць Марк 309, 315
 Діденко Кость 310
 Дідик Галина 17
 Дідківська Галина 303
 Дідківський, секр. райкому 145, 146
 Дікусаров 386, 387
 Діонісій, благочинний 158
 Дмитрів Юрій 162, 166, 173–175, 177,
 181, 195, 386
 Дмитрук В. 241
 Добош Ярослав 36, 37, 216, 217, 283
 Доброхотов 120
 Довгалюк Борис 291
 Довгань Борис 76, 115, 120, 131, 135
 Довгань Рита 131
 Довженко Олександр 206, 276, 444
 Доленга-Ходаковський Зоріян 71
 Долінін В'ячеслав 323
 Долішній Василь 29, 226, 230, 479
 Долматов О. Г. 64, 67, 74, 87, 88, 93,
 95–97, 106, 108, 258, 415
 Долматов Степан 106
 Дон Кіхот 277
 Достоевський 251
 Доценко І. А. 292
 Доценко Ростислав 243, 282
 Драгоманов Михайло 205, 364, 492
 Драч Іван 34, 45, 70, 134, 165, 206, 217,
 276, 375, 463
 Драч Марія 291
 Дронь Федір 449
 Дротенко, підполковник 28
 Дубчек Олександр 349
 Дудінцев Володимир 77
 Дужий Павло 243
 Дузь Іван 73
 Дунаєва Валерія 168
 Дурново Микола 164
 Дяк Михайло 449
- Еванс 468, 469
 Едуард, рибалка 183
 Ейхе 444
 Ейхманс 161

- Ельчибей Альбуфаз 408
Енгельс Фрідріх 353, 354
Епік Григорій 164, 192
Еренбург Ілля 178
Ерістов Микола 164
Ернст Федір 443
- Єгоров, секретар 161
Єжов Іван, адвокат 129
Єжов Микола 148, 161
Єліна 121
Ельченко Володимир, посол 387
Емельяненко П. 376
Єнджевич Єжи 264
Єсипчук Галина 141, 142
Єсипчук Павло 147
Єфименко П. С. 186
Єфремов Сергій 118, 490
- Жеребцов Олександр 108
Жеребцов Сергій 108
Жеребцова Ніна 108
Жиленко Ірина 379, 384
Жолдак Богдан 103
Жук Н. Й., проф. 75
Жук С. Я. 174, 175
Жуков Георгій, маршал 441
Жулинський Микола 133
Журавков, майор 64, 66, 88, 97, 106, 258, 336, 341, 415
Журавков-молодший, лейт. 64, 67, 88, 95, 341
Жураківський Михайло 31–33
- Завальний Борис 374, 375
Заверюха-Свинтух Ольга 291
Загребельний Павло 91
Заковський Л. 161, 195
Заливаха Панас 206, 209, 369, 382, 393, 394
Зальмансон Ізраель 309, 310
Зальмансон Сільва 309, 310
Запорожець Ігор 399
Зарицька Катерина 17, 18, 210, 220, 285
Затонський 142, 444
Захаров Борис 280
Захаров Євген 201, 204, 246, 386
Захарченко Василь 37, 45, 220, 253, 412, 479
Захарченко, полк. юстиції 281
Захарчук Роман 305–306
- Зварич Микола 230
Земнухов Іван 394
Зеньо Степан 458
Зеров Микола 164, 192, 444
Зиков Віктор 321, 323
Зикова Яна 321
Зіненко Олександр, капітан 11, 18, 19, 25, 312
Зінкевич Осип (Богдан Ясень) 225, 226, 234, 248, 264, 459
Зісельс Йосиф 53, 201, 225, 226, 235, 295, 419
Зосима, інок 155, 170
Зощенко 178
Зоя Петрівна, вчителька 102
Зуб Іван 397
Зубач Василь 403, 411
Зубець Г. І., суддя 294, 305–307
Зубов (чи Зуев), кагебіст 98
Зуев Вадим 98, 273, 276
Зуїха Явдоха 114
Зурабов, посол 386
Зюганов 432
- Іаков, ігумен 156
Іван IV Грозний 44, 156
Іванов, чекіст 142
Івасюк Володимир 406
Івашко 240
Івшина Лариса 411
Ігнатов Михайло 329
Ігмнов Геннадій 330
Ігрунов В'ячеслав 214
Іден Мартін 261
Ільїн Ігор 338
Ільків Василь, кагебіст 88, 98
Інбер Віра 178
Іноземцев, наглядач 64, 67, 68, 89, 95, 97
Іов, преподобний 170
Іофе Венямін 162, 163, 171, 172, 180–184, 195, 323, 432
Ірчан Мирослав 164, 192
Ісіченко Ігор 386
Ісламов 18
Ісус Христос 33, 483, 484
Іщенко Владислав 399
- Кабалова (Коломієць) Софія 169
Кавун Олексій 375
Каганович Лазар 54, 91, 150, 250, 435
Кагарлицький Микола 382, 385

- Казновський Володимир 20, 21, 479
Калапач Степан 218
Калаш Леонід, заст. голови КГБ 380
Калинець (Стасів) Ірина 28, 37, 40, 215, 216, 220, 314, 484
Калинець Ігор 206, 216
Калиниченко Віталій 53, 57, 87, 103, 224, 228, 234, 317
Калінін Ігор 489
Калінін М. І. 175, 176, 449
Каліх А. М. 321, 328
Калнишевський Петро 159, 168, 184–190
Каменів 445
Камінський Лассаль 27, 309, 311
Кандиба Іван 11, 57, 58, 76, 88, 100, 101, 104, 198, 207, 223, 234, 254, 294, 317, 323, 333, 340, 385, 417, 418, 449
Кандиба Надія 288
Кандиба (Ольжич) Олег 143
Канівець Володимир 281
Капшученко Катерина 171
Карабчівський Олександр 399
Караванський Святослав 37, 209, 283
Карпачова Ніна 346
Карпенко Володимир 168, 214
Карпенко Маргарита, проф. 373
Карпенко Юля 172, 180
Картер Джиммі 219, 254, 315
Кархут Володимир 267
Касьянов Георгій 206, 210, 211, 216
Катаєв Валентин 178
Катерина II 91, 184–187, 250, 348, 368
Квєцко Дмитро 17, 212, 218, 314, 449
Квірінг Еммануїл 150, 435
Кендзьор Ярослав 217
Кене Франсуа 354
Кеннеді Патриція 366
Керімов Акпер 89–91, 98, 254, 258, 269, 319, 335, 340
Кернер Володимир, мільйонер 247
Кирєєв Аркадій 399
Кириєвський Борис 116
Кириленко Марія 144
Кириченко (Бадзьо) Світлана 101, 102, 125, 126, 129, 131, 132, 210, 233, 286, 403
Кириченко Олексій 150, 435
Кирпа Георгій 427
Кир'ян Надія 11
Кисіль, секр. райкому 146
Кищенко 368
Кишка, наглядач 19, 312
Кіквідзе Василій 444
Кінах 427
Кіпіані Вахтанг 129, 154, 166, 221, 259, 297, 317, 322, 323, 333, 386
Кіплінг 32
Кіров С. М. 147, 172, 444, 445
Кістяківський Богдан 205
Клеманскіс, п/в 11
Клименко Михайло 375, 381
Климушин В. 162
Клички, брати 121
Клюєв Андрій 130, 427, 489
Ключевський В. О. 28, 156, 429
Кметик Володимир 400
Кобилянська Ольга 467
Коболова Софія 167
Кобулов Амаяк 151, 437
Коваленко Іван 292
Коваль Віктор 452
Коваль Іван 449
Коваль Олександра 119
Коваль Роман 142
Ковальов М. М. 176
Ковальов Сергій 330, 484
Ковгар Борис 12, 38, 216, 220
Ковпак Сидір 240, 241
Ковтуненко Олександр 144
Коган Лазар 176
Козак Євгенія 291, 292
Козловська Ольга 171
Козловський Іван 239
Козловський Ігор 171
Козоріз Михайло 164
Колесников Борис 490
Колесников Василь 165
Колесников Микола 381
Количев Федір (ігумен Філіп) 155, 156
Коломієць Олександр 292
Коломієць Олексій 73
Коломієць Тамара 34
Колосівський Валерій 144
Колтирін Сергій 168, 172, 176, 179, 181
Колчин М. А. 188
Комарова Н. Ф. 169
Компан Олена 361
Компаниченко Тарас 171, 187, 399
Конашевич-Сагайдачний Петро 460, 461
Кондрат'єв, майор 64, 88

- Кондратюк Грицько 273
Кондюков Володимир 214
Кононенко 18
Кононський Юрій 144
Концевич Євген і родичі 377–387
Кончаківський Микола 31, 33, 34, 241, 314, 479
Копелев Лев 273, 274
Копистенський Захарія 460
Копійка Валерій, о. 386
Коренбліт Михайло 27, 31, 309, 312
Корецька Жанна, лікар 372, 373
Корнійчук Людмила 356
Корнійчук Олександр 44
Корогодський Роман 27, 314
Короленко Володимир 279, 492
Король, наглядач 89
Коротенко Люба, сестра Василя Овсієнка 291
Коротич Віталій 77
Корчагін Павка 379, 382
Корчинський Дмитро 399, 401, 402
Корягін Анатолій 220
Косарева Тетяна 291
Косенко М. Г. 378
Косигін О. 231
Косинка Григорій 147
Косів Михайло 209, 217
Косіор Станіслав 150, 435, 444, 491
Косовський Володимир 298
Костенко Ліна 70, 74, 84, 94, 147, 205, 217, 253, 285, 347, 406, 497, 440
Костерін Олексій 349
Костомаров Микола 268
Костюк, капітан 382
Котляр, історик 368
Котляревський Іван 35, 70, 140, 141, 214, 282
Котовенко Іван 403
Котовський Григорій 444
Коц Микола 322, 457
Коцур Анна 36, 37
Коцюбинська Михайлина 70, 115, 117, 118, 120, 129, 131, 135, 210, 217, 233, 282, 286, 384, 399, 456, 463
Кошовий Олег 394
Кравець Андрій 218, 248
Кравець Е. М. 362
Кравців Ігор 31, 34, 230, 369
Кравченко Валерій 305, 389
Кравченко, інспектор міліції 458
Кравчук Леонід 106, 320, 404, 458
Кравчук Михайло, акад. 390
Крайник Вадим 167
Крайник Микола 230
Крайчинський, слідчий 54
Крамаренко Михайло 167
Красівський Зіновій 53, 125, 201, 218, 226, 228, 236, 237, 418, 449
Красін Віктор 350, 473
Кржепицький С. М. 39
Кривенко Сергій 162, 169
Кривий Сава 156
Криворучко Катерина 291
Кручик Ігор 386
Крушельницька Володимира 165
Крушельницька Лариса 165
Крушельницький Антон 164, 192
Крушельницький Богдан 164, 192
Крушельницький Іван 147
Крушельницький Остап 164, 192
Крушельницький Тарас 147
Кудірка Сімас 310
Кузнецов Едуард 309, 315
Кузнецов Павло 374
Кузнецова Євгенія 209
Кузьменко Олександр 214
Кузюкін Володимир 24, 26
Кукобака Михайло 322
Кукса (Поліщук) Марія 395
Кукса Віктор 214, 218, 387–396
Кукса Владислав 395
Кукушкін Іван, наглядач 64, 89, 108, 258, 259, 322, 337
Кулик Віталій 449
Кулик Іван 185
Кулиняк Данило 186
Куліш Микола 164, 192, 444
Кульчинський Петро 214
Кульчицький Микола 214
Купрейченко Олександр 333, 337
Купчинський Роман 226
Курбас Лесь 147, 161, 164, 192, 444
Кургузов, наглядач 332–337
Курило Василь 57, 58, 96, 100, 134, 254, 272, 273, 317, 333, 340, 342
Курка Михайло 90, 98, 269, 319, 335
Курський Д. 444
Кургуа Стефан 274
Кутузов Михайло 185
Кухар-Онофрійчук Тодоська, бабуся М. М. Якубівського 372

- Кучма Леонід 153, 277, 389, 395,
403–405, 423, 434, 436, 447, 458, 486
Кушнарєв 130, 427
Кушнір Іван 171, 187
- Лазоренко Анатолій 262
Ланда Мальва 255, 458
Лапитов Р. Р. 328
Лаптев, капітан 89
Лашук Галина, психіатр 372
Лебедь, генерал 484
Левицький Андрій 453
Левін Аркадій 214
Леві-Строс К. 74
Левкович Левко 393
Левченко Надія 399
Ленін В. І. 45, 74, 84, 85, 91, 146, 174, 176,
241, 245, 300, 343, 372, 424, 434, 436,
437, 441, 445, 491
Леонова Ольга 488
Леонюк Володимир 449
Леплевський Ізраїль 148, 151, 437, 446
Лесів Ярослав 53, 55, 226, 228, 236, 250,
338, 418, 449
Липинський В'ячеслав 404
Лисенко Віталій 22, 24, 26
Лисенко Микола 399
Лисенко, стоматолог 257
Лисий Микола 248
Лисяк-Рудницький Іван 113, 123, 124,
202, 204, 207, 212, 234, 436, 448,
450
Литвин Володимир 390, 425, 490
Литвин Микола, дядько Ю. Литвина
240, 242
Литвин Микола, кобзар 165
Литвин Ростислав, син Ю. Литвина 243,
245, 257, 260, 301
Литвин Тимон, батько Ю. Литвина
239–242
Литвин Юрій 4–7, 16, 51, 53–55, 57, 68,
72, 80, 85, 90, 94, 98, 101, 102, 104,
105, 107, 108, 110–112, 129, 196, 224,
226, 228, 231, 234, 236, 238–262, 267,
269, 272, 275, 286, 290, 291, 301, 317,
319, 320, 333, 335, 341, 385, 402, 407,
414, 419, 458
Литвинов, дисидент 473
Литвинов, чекіст 142
Лиховій Дмитро 403
Лівшиц, чекіст 142
- Лісова (Гриценко) Віра 199, 233, 286,
291, 298, 303
Лісовий Василь 360, 373, 386, 449, 479
Лісовий Василь (Коваль Антоң) 10, 12,
35, 37–39, 44, 53, 197, 201, 216, 218,
219, 230, 298, 303, 304, 311
Ліфшиць, психіатр 254
Логінов, слідчий 392
Ломоносов Михайло 262, 460
Лондон Джек 265
Лопатюк, голова колгоспу 146
Лосицький Михайло 167
Лохвицька Лариса 232, 399
Луканов Юрій 302
Лукарис Кирило 460
Лукаш Микола 217, 243
Лукашенко О. 430
Лук'яненко Левко 4, 11, 41, 46, 49, 53, 57,
58, 60, 63, 80, 86, 90, 96, 97, 100, 104,
131, 134, 198, 201, 203, 210, 223, 224,
232–234, 236, 237, 243, 246, 267, 269,
271, 275, 285, 287, 289, 291, 295, 317,
322, 323, 333, 334, 339, 345, 357–360,
376, 385, 403–405, 408, 410, 414, 415,
449, 450, 484
Лук'яненко Надія Никонівна 233
Лук'янчук Ігор 144
Лупиніс Анатолій 80, 213, 220, 399
Лупій Олесь 47, 48
Луцький Остап 467
Львовчкін Володимир 488
Львовчкін Сергій 488
Любарський Кронід 17, 310
Любецький, лейт. 91, 108
Люксембург Роза 147, 392
Люлька, академік 391
Людипер 484
Ляпунов, капітан 84, 89
Лятош Ян 460
- Мазепа Іван 126, 244
Мазур Дмитро 51, 54, 55, 103, 144, 229,
238, 250, 252, 384, 418
Майстер Анатолій 292
Макаренко В. І., прокурор 35, 39, 44,
479
Макарчук Валентина 118
Македон Микола 292
Маковійчук Григорій 32, 230
Максимишина Н. П. 293
Максін, майор 88, 96, 106

- Макух Василь 214, 407
Маланчук, секр. ЦК КПУ 300
Малинкович Володимир 224, 225, 326
Малиновська Маргарита 397
Малишко Микола 120, 165, 196, 290–292
Малишко Петро 292
Мамайсур Борис 379
Мамчич Іван 68, 69, 90, 98, 257, 258, 269, 319, 335
Мамчур Степан 210, 293
Мандрик Іван 230
Маннергейм 408
Мануїльський Дмитро 150, 435
Мао Цзедун 26
Маринович Мирослав 49, 53, 135, 151, 198, 203, 223, 235, 246, 285, 286
Маркосян Размік 30, 31, 122, 134
Маркс Карл 175, 244, 344, 350, 354
Мармус Володимир 218, 388, 449
Мармус Микола 218
Мартиненко Олександр 209, 293
Мартинюк Ростислав 166, 184
Мартиш Сергій 119
Марусик Тарас 276
Марченко Алла 233, 298, 299, 302, 307
Марченко Анатолій 296, 335, 336
Марченко Валерій 4, 57, 90, 98, 102, 104, 111, 112, 226, 230, 233, 234, 255, 258, 269, 275, 286, 294, 317, 319, 323, 333, 335, 385, 407, 418, 419
Марченко Володимир 292
Марченко Галина 295
Марченко Михайло 307
Марченко-Смужаниця Ніна Мих. 102, 109, 233, 286, 294, 295–300, 302, 306, 382, 471
Марчук Євген 403–419, 484, 485
Марше Жорж 251
Масютко Михайло 209, 393
Матвеев Іван 169, 189
Матвеев Михайло 162–165, 196
Матвієнко Анаголій 119
Матвійчук, голова к-пу 146
Матвіюк Кузьма 32, 214, 230, 370
Матіос Марія 405
Матузенко, нарком НКВД 149
Матусевич Микола 49, 50, 53, 171, 187, 198, 223, 233, 235, 236, 246, 285
Матусевич Таміла 233, 256, 257
Матякубов, дільн. мільціонер 108
Маяковський Володимир 91, 178
Медведенко Микола 304
Медведев, президент РФ 425, 429
Медведський, майор КГБ 380
Медведчук В. В., адвокат 129, 248, 458
Медвідь В'ячеслав 384
Мейс Джеймс 131, 151
Меїр Голда 311
Мелень Мирослав 449
Мельник Михайло 53, 224, 231, 286, 407
Мельников Леонід 150, 435
Мельниченко Віра, дружина Ю. Литвина 245, 258
Мельничук Оксентій 379
Мельничук Тарас 475
Метельова Тетяна 230, 403
Мешко (Граб) Марія, мати О. Мешко 279, 290
Мешко (Худенко) Віра, сестра О. Мешко 278, 280
Мешко Євген, брат О. Мешко 278
Мешко Євген, брат у других О. Мешко 279
Мешко Іван, брат О. Мешко 278
Мешко Катерина, сестра О. Мешко 278
Мешко Оксана Яківна 4–7, 50, 51, 54, 104, 121, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 198, 201, 221, 224, 225, 229, 233, 236–238, 246, 251, 254, 277–293, 338, 344, 345, 418
Мешко Яків Павлович, батько О. Мешко 278, 288
Мещеринов, боярин 157, 158
Микитенко Олександр 116
Микитко Яромір 32, 218, 449
Микитюк Сергій 116, 318
Микола Євграфов 57, 317
Миколишин Олекса 399
Милорадович Григорій 446
Мирон Іван 31, 32
Митрофанушка 481, 488
Михайленко Ганна 53, 214, 220, 228, 230, 233, 286, 418
Михайлик 119
Михайлов Антон 189
Михайлов Іван, архітектор 156, 157
Михаїл, отець 304
Миценко Михайло 381
Мілявський Леонід 232, 399
Міняйло Віктор 167
Міхальов Олександр 107, 110
Мічурін Іван 178

- Мкртчян Ішхан 106, 110, 319, 330, 335
 Мовчан Павло 70, 74, 119, 217
 Могилевер Семен 316
 Могильний Віктор і родина 396–398
 Могильов Анатолій 489
 Модзольський Борис 70
 Мойсеєнко, співакмерник В. Стуса 69
 Мойсей 250
 Молодід Т. К. 294
 Молотов В'ячеслав 150, 435
 Момотенко, заст. голови РВК 145
 Монсар Олексій 170
 Моргачова Тетяна 184
 Мороз Валентин 11, 16, 35, 39, 209, 212,
 219, 283, 315, 450, 472, 480–481
 Мороз О. О. 283, 405, 458, 484
 Мороз Сергій 119
 Морозов С. 170
 Москаленко Віра 395
 Москаленко Георгій 214, 218, 387–396
 Мосхопуло Емануїл 460
 Мудрий Ярослав 119, 469
 Мулярчук І. Ф. 306
 Муратов Микола 236, 237
 Мурашов Юрій 291
 Мурженко Олексій 57, 255, 256, 309, 317
 Мусіхін, прац. райвиконкому 105
 Муха, голова КГБ 115
 Мушкегик Юрій 463
 Мюнгаузен 483
- Набока Сергій 232, 236, 399
 Навасардян Ашот 57, 90, 110, 257, 317,
 319, 330, 333
 Навознов, наглядач 64, 89, 108
 Назаренко Олень 214
 Найдіс Давид 214
 Наливайко В'ячеслав 167
 Наливайко Валентина 167
 Наливайко Дем'ян 450
 Наумович Володимир 121
 Небаба Мартин 446
 Невський Олександр 299
 Негребецький Стефан, о. 156
 Неділько Володимир 292
 Недобора Володимир 214
 Некрасов, майор 271
 Немиринська Л. Я. 129
 Нестеренко Віктор 291
 Нестеров Василій 189
 Нечаєв О. А. 328
- Нечай Оленька 459
 Никитюк Григорій 272
 Никифорок Роман 377
 Никодим, священик 159
 Никон, патріарх 157
 Нікітін Олексій 220
 Нікітченко, голова КГБ УРСР 36
 Ніклус Март 57, 67, 69, 76, 77, 79, 84, 87,
 89, 100, 101, 106, 235, 255, 317, 320,
 322, 323, 333
 Ніколаєнко 241
 Микола II, цар 156
 Ніколай, єпископ 165
 Ніколенко Л. 376
 Ніксон Річард 219, 310
 Нобель 115
 Новицький, наглядач 58, 64, 68, 84, 87,
 91, 97
 Новодворська Валерія 352
- Обама Барак 423
 Обертас Євген 292, 399, 402
 Обертас Ніна 233
 Обертас Олень 292
 Обухов Л. А. 328
 Овод (Артур) 261
 Овсієнко Василь і його родина 3, 4, 51,
 53, 217, 221, 224, 226, 234, 281, 294,
 301, 304, 317, 373, 385, 386, 388, 402,
 418, 449, 462–472, 472–486
 Огульчанський Юрій 399
 Одеських Юрій 107
 Озерний Михайло 393
 Окийченко (Вознюк) Данило 381
 Олександр I 189
 Олексієнко Володимир 144–146
 Олексій Михайлович (Тишайший), цар
 157
 Олексій, перевізник 179
 Олійник Антон 21
 Олійник Борис 73, 375
 Олійник Марія 276
 Опанасюк Олексій 384
 Оплаканець Борис, о. 167
 Орач Олег 116
 Орвел (Оруел) Джордж 174, 417, 462
 Орлик Пилип 201
 Орлов Юрій 198, 222, 255, 331
 Орлова-Бабич Ольга 51
 Осадчий Михайло 35, 103, 209, 215, 216,
 393

- Осецький Карл 94, 415
Осипов Володимир 31, 340
Осін, майор 91
Останін Сергій, наглядач 64, 89, 108
Остапенко Володимир 96
Остапенко Петро 254
Островський Микола 382
Острогляд (Сухов) В'ячеслав 57, 80, 97, 256, 258, 415
Острозька Гальшка 461
Острозький Василь-Костянтин 460, 461
Отмарштайн Юрко, полк. 139, 140
- Павлик Михайло 354
Павличко Дмитро 74, 134, 217, 276, 375
Павлов Валерій 107, 320
Павлова К. М. 80, 169
Павлушков Михайло 164
Паламарчук Галина 11
Паламарчук Іван 18, 22
Палатник Рейза 214
Палах Ян 214
Палій-Сидорянський, полк. 140
Палцін Авраамій 190, 191
Панфьоров 178
Панчук Дмитро 374
Папів 427
Папуша, циганська поетеса 84
Параджанов Сергій 209, 406
Паралич Осип 185
Парубченко Надія, мати Ю. Литвина 102, 107, 238, 239, 244, 248, 258, 260
Пархоменко Наталка 232
Пастернак Борис 69, 75
Пасхавер Олександр 123–125, 128, 133
Патока Захар 186
Патон Борис 364, 367
Паука, начштабу 142
Паулайтіс Пятрас 19
Пахолок Тамара 485
Пашко Агена 218, 233, 291
Пашков Іван 261
Пашковський Євген 384
Пашнін Євген 16
Пенсон Борис 27, 31, 309, 312
Пестов Віктор 322, 323
Петлюра Симон 139, 144
Петраш-Січко Стефанія 232, 233
Петро (Зверев), архієп., свмч. 170
Петро I 91, 186, 486
Петро, єпископ 165
Петровський Г. І. 444
Пешкова Катерина 160
Пинчук, персонаж Литвина 239
Пиріг Любомир 382, 384
Підгірний Богдан 107, 276, 320
Підгорний М. В. 91
Підгородецький Василь 393
Підмогильний Валер'ян 164, 192
Пінчук Степан 381, 463
Плав'юк Микола 448
Плахотнюк Микола 12, 37, 213, 216, 220, 379, 382, 397
Плачинда Сергій 407
Плетенецький Єлисей 460
Плужник Євген 168
Плющ Леонід 12, 37, 215, 216, 219, 220, 225, 226, 237, 346, 347
Поважна Валентина, проф. 373
Повіліоніс Відмантас 31
Погружальський Віктор 208
Погуляйло Світлана 291
Подолінський Сергій 354
Подрабінек Кирило 223
Позерн Б. 161, 195
Покальчук Валерій 107
Покровський М. Н. 28, 429
Поліганов Володимир 247, 249
Полікарпов 163
Поліщук Валер'ян 164, 192
Поліщук Євген (Іван) 57, 275, 325
Поліщук Марія 395
Половчук Віталій 167
Полоз Рада 166–168, 184
Полоз Михайло 164, 166, 184, 192
Полохович Дмитро 156
Полоцький Симеон 157
Полтава Леонід 352
Польовий Іван 291
Помінчук Анатолій 144
Пономарьов Володимир 123, 214
Попадюк Зорян 10, 17, 53, 122, 128, 167, 218, 219, 229, 235, 313, 314, 316, 418, 449
Попадюк Любомира 40
Попелюх (Стус) Валентина 13, 50, 70, 71, 102, 111, 115, 119–121, 134, 135, 471
Попович Оксана 28, 220, 226, 233, 417
Поровський Микола 143, 145, 146

- Порохоня Андрій 185
 Постишев Павло 133, 444, 491
 Потапов В. В. 196
 Потебенько М. О. 11, 47, 458
 Потьомкін Григорій 185, 186
 Похмелкін Віктор 330
 Пристайко В. І. 239, 260, 444
 Приходько Григорій 101, 228, 317, 333
 Пришвін Михайло 178
 Пришляк Євген 210
 Пронюк Євген 35, 37–39, 44, 53, 210,
 215, 217, 218, 230, 235, 295, 298, 303,
 311, 315, 321, 347, 360, 367, 373, 377,
 479, 485
 Простакова 427, 488
 Проців Федір 449
 Прошко Вадим 116
 Прунскене Казимера 408
 Пузиревський Олександр 187
 Пурішкевич 164
 Пустовойтов Сергій 444, 445
 Путін Володимир 170, 171, 352, 425, 429,
 432, 491
 Пушкін Олександр 77, 250, 489
 Пчельников Євгеній, лікар 88, 97, 257,
 258, 260, 415
 Пшенников О. 398
 Пшонка Микола 490
 П'ятаков Георгій 150, 435
 Пяткус (Петкус) Вікторас 57, 81, 86, 91,
 235, 255, 294, 295, 317, 333

 Равіньш Майгоніс 31, 46
 Радіонов Віктор 403
 Разумний, слідчий 392
 Рапопорт Яків 176
 Ратушинська Ірина 403, 407, 412, 416,
 417
 Рахліна Марлена 333, 337
 Рачук Микола 11
 Ребрик Богдан 57, 226, 234, 315, 317,
 393, 403
 Резнікова Ніна 172, 180
 Резнікович М. 134
 Рейган Рональд 101, 219, 306, 319, 325,
 351, 412, 417
 Рейнгольд Август 20
 Река Андрій 293
 Решетников Ю. В. 327, 329
 Резнікова Ірина 162, 172, 179, 195
 Резнікова Ольга 172

 Рибаків Анатолій 77
 Ридюк Тетяна 167
 Риков 173
 Рильський Максим 36, 73, 206, 307
 Ритхеу Юрій 45
 Різників Олекса 315, 386
 Рільке Райнер Марія 32, 69, 76, 326
 Рогінський А. Б. 329
 Роде Гунар 16
 Роженко Микола 161, 167, 168, 449
 Розпутенко Іван 29, 102
 Розумний Петро 53, 125, 226, 236, 291
 Романишин Юрій 236
 Романов Олександр 91
 Романчук Борис 171
 Романюк Василь (Патріярх Володимир)
 7, 201, 226, 232, 269, 271, 293, 409
 Ромашов Борис 57, 77–79, 88, 97, 98,
 101, 257
 Ромко Петро 38, 292
 Ронський Олександр 390
 Россі Жак 149, 177
 Рубан Василь 216, 220
 Рубан Петро 100, 153, 226, 230, 234, 317,
 403, 413, 418
 Руденко Микола 4, 49, 53, 124–126, 130,
 135, 198, 199, 201, 215, 221–223, 225,
 235, 237, 246, 262, 267, 269, 271, 273,
 284–286, 291, 314, 347, 350, 353–356,
 417, 472
 Руденко Раїса 130, 221, 229, 233,
 284–286, 346, 417
 Руденко, наглядач 64, 89, 91, 93
 Рудзутак Я. Е. 173, 444
 Русин Іван 209
 Русначенко Анатолій 212, 231, 246, 261,
 448–455
 Рябов Олександр 180, 182
 Рябокляч Борис 213
 Рябокрис Олександр 167

 Сабуров, ст. лейт. 64, 89, 93
 Саваоф 247
 Савватій, інок 155, 170
 Савка Ігнатій, архітектор 155
 Савченко Віктор 214
 Садунайте Нійоле 28
 Саламатін Дмитро 489, 490
 Салтиков-Щедрін М. Є. 130, 389, 440,
 468
 Самійленко Микола 261

- Самодуров Юрій 329
Самокиш Ніна 291
Сангушко Дмитро 461
Сапеляк Степан 103, 218, 236, 237, 475, 481, 482
Сапожников, нач. СІЗО 44, 87, 311
Саранчук Петро 314
Сартаков Петро 24
Сахаров А. Д. 51, 55, 71, 94, 129, 221, 310, 315, 329, 344, 349, 481, 482, 492
Сверстюк Євген 4–7, 11, 35–37, 53, 70, 118–122, 129, 132, 134, 135, 137, 165, 166, 201, 206, 208, 209, 214, 216, 228, 233, 248, 275, 276, 282, 283, 291, 293, 295, 297, 298, 300–304, 315, 379, 382, 383, 385, 399, 401, 415, 420, 449, 456, 457, 459, 462–486
Світлична (Терещенко) Леоніда 36, 119, 126, 131, 233, 303, 369, 379, 382
Світлична Надія 28, 37, 119, 131, 135, 171, 181, 199, 216, 219, 220, 226, 230, 233, 237, 244, 262, 286, 291, 292, 313, 326, 346, 369, 379, 381, 382
Світличний Іван 10, 36, 37, 44, 119, 126, 134, 135, 201, 206, 208, 209, 215, 216, 233, 238, 262, 283, 291, 379, 381–383, 395, 401, 407, 457, 459, 471, 477
Святослав Ігорович, князь 488
Севрук Галина 369, 382
Селезненко Леонід 37, 217
Селівачов Роман 167
Семенюк Клим 399
Семенюк Роман 18, 21, 24, 26, 27, 29–31, 34, 313, 314
Семикіна Людмила 369, 382, 384
Семисал Роман 134
Сендс Роберт (Боббі) 33, 80
Сеник Ірина 28, 220, 226, 233, 286, 417
Сенченко Петро 292
Сеньків Володимир 218
Сергієнко Євген, син О. Мешко 278, 279
Сергієнко Олександр (Олесь), син О. Мешко 37, 129, 133, 230, 239, 278–280, 282, 283, 288, 292
Сергієнко Федір, чоловік О. Мешко 272, 281
Сергієнко, історик 368
Середняк Люба 302
Серов Іван 437
Сидоров Валерій, водій 107, 109, 110
Сидоров Сергій, наглядач 64, 89
Симоненко Василь 34, 35, 206, 207, 372
Симоненко Петро 405, 425, 445, 491
Симчич Мирослав 210, 478
Синявський Андрій 16
Сиротинін В. 327
Ситенко Леонід, прокурор 49
Ситник Костянтин 362, 364, 365
Сімутіс Людас 34
Сірій Василь 220
Січко Василь 53, 55, 224, 228, 232, 233, 236, 250, 338, 418
Січко Володимир 228, 232, 233, 418
Січко Петро 53, 55, 224, 228, 232, 233, 236, 250, 418
Скаба А. Д. 361, 365
Скалич (Покутник) Семен 16, 57, 68, 69, 75, 86, 100, 256, 317, 333, 340
Скачко Валентина 167, 184
Сковорода Григорій 399, 453
Скоропадський Павло 362
Скочок Павло 236, 237, 319, 384, 484
Скринник, хірург 13, 271
Скрипка В. М. 284, 287, 292, 293
Скрипник Микола 202, 436, 486
Скрипникова Лариса 168, 196
Скрябін Дмитро 415
Скуратов Малюта 156
Славинський Віктор 51, 338, 342
Сливка Андрій 167
Сліпий Йосиф 243
Слісаренко Олекса 164, 192
Слободян Микола 32, 318
Смайліс Ромас 31
Смердючка Верка 152
Смогитель Вадим 226
Смолій Валерій 119, 368, 485
Смотрицький Мелетій 460
Смужаниця Василь 300, 304
Снегірьов Гелій 53, 224, 253, 285, 406, 412, 457
Снядовський, майор 65, 72, 88, 90–92, 95, 97, 135
Собакевич 466
Соколов Борис 148
Соколов Микола 386
Соколовський-Сарма Микола 412
Сокоринська (Бердник) Валентина 233
Сокульський Іван 53, 100, 101, 104, 214, 226, 228, 234, 317, 333, 385, 417, 418, 457
Солдатов Сергій 28, 31, 122, 134

- Солженіцин Олександр 55, 94, 160, 233, 482
- Соловійов Сергій 28, 429
- Соловійова Віра 7
- Солоненко Ірина 449
- Солонична Ганна 459
- Сорока Михайло, п/в 17, 210, 242
- Соханов Василій 189
- Сталін Й. В. 35, 54, 84, 85, 91, 147, 156, 174–178, 181, 202, 221, 234, 241, 244, 250, 300, 342, 382, 430, 436, 444, 445, 491
- Станеско Гоґо 164
- Старицька-Черняхівська Людмила 47, 443
- Старов Олексій 172, 180, 181, 183
- Старосольський Любомир 10, 32, 218, 230
- Старчик Петро 223
- Стахів Євген 394, 395
- Стебун (Кацнельсон) Ілля 223, 264, 274, 276
- Стельмах Михайло 73
- Стенінґ Волеслав 321
- Стенчук Б. 35, 213
- Степанов В. Н. 165
- Стефанова Галина 117, 459
- Стеценко Кирило 298
- Стеценко, бургомістр 394
- Стеценко, кагебіст 135
- Стецько Ярослав 453
- Стойко Степан 362, 364
- Стокотельна Ольга 233, 291, 399
- Стокотельний Павло 131
- Століпін 250
- Столяров В. 170
- Стратилат Микола 171
- Страшенко Ольга 471
- Стрільців Василь 55, 224, 226, 236, 250, 418
- Стріха Максим 403
- Строката-Караванська Ніна 198, 201, 214, 215, 226, 233, 237, 286, 291
- Ступницький, полк. 140
- Стус (Синківська) Ліна (Олена) Яківна, мати В. Стуса 71, 102, 103, 112–114
- Стус Василь 4, 5, 7, 9–11, 13, 16, 17, 19, 21, 24–29, 34, 201, 209–216, 219, 229, 233, 234, 238, 246, 248, 250, 256, 258, 260, 261, 262, 269, 273, 275, 276, 283, 286, 291, 308, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 322, 347, 385, 395, 401, 402, 407, 408, 412, 419, 441, 457–459, 471, 474, 475
- Стус Дмитро, син В. Стуса 276, 322
- Стус Семен Дем'янович, батько В. Стуса 70, 113
- Стус Тетяна, небога В. Стуса 102, 113
- Стус Ярослав, онук В. Стуса 72, 102
- Стус-Чередниченко Марія, сестра В. Стуса 113, 114, 121
- Сугоняко Олександр 151
- Суркіс Григорій 458
- Суровцова Надія 214
- Сусленський Яків 315
- Суслов А. А. 77, 264, 321
- Сухоцька Ганна 408
- Табачник Д. 130, 427, 490
- Тагор Рабіндранат 252
- Тай До 165
- Танюк Лесь 206, 207, 217, 376
- Таранушенко Степан 443
- Тарто Енн 57, 95, 97, 101, 333, 414
- Таужнянський Сергій 388
- Твердохліб 248
- Текелій Петро 185
- Теліґа Олена 143
- Тельнюк Галина 30, 459
- Тельнюк Леся 30, 459
- Тельнюк Станіслав 47, 48
- Тен (Хомичевський) Борис 378, 381, 382
- Тереля Йосиф 199, 232, 483
- Тернер Віктор 74
- Тернопільський Богдан 458
- Тетчер Маргарет 33, 80, 352
- Телегіна Людмила, мати Ю. Тимошенко 422
- Тигипко Сергій 425, 427, 489
- Тименко Гриць 397
- Тимофеев В. М. 174
- Тимошенко Олесь 292
- Тимошенко Юлія 419, 422–448
- Тимчук Леонід 214
- Тинченко Ярослав 167, 184, 323
- Титаренко Борис 97, 254, 340
- Тиха Зіна, сестра О. Тихого 266
- Тиха Марія, мати О. Тихого 265
- Тиха Олександра, сестра О. Тихого 266

- Тиха Ольга Олексіївна, дружина
О. Тихого 266, 275
- Тихий Антон, онук О. Тихого 323
- Тихий Володимир, син О. Тихого 107,
109, 223, 267, 268, 275, 322, 323
- Тихий Іван, батько О. Тихого 265, 276
- Тихий Микола, брат О. Тихого 107, 109,
225, 265, 268
- Тихий Микола, син О. Тихого 102, 110,
111
- Тихий Олекса (Олексій Іванович) 4, 5,
49, 53, 57, 79, 88, 90, 98, 102, 104, 105,
107, 108, 111, 112, 124, 135, 198, 199,
221–223, 227, 232, 234, 246, 254, 255,
257, 258, 260–277, 285, 286, 291, 317,
319, 320, 323, 325, 335, 339, 341, 345,
385, 407, 414, 418
- Тихий Юрко, онук О. Тихого 323
- Тихонов, генерал 394
- Тичина Павло 10, 46, 47, 73, 213
- Ткач Олександр, міліціонер 247, 249
- Ткаченко Віра 121
- Ткаченко О. 405, 488
- Ткачова А. Ф., суддя 245
- Ткачук Олександр 385
- Толстой Алексей 178
- Толстой Лев 77, 367
- Толстоухов 427
- Топчій О. М. 293
- Трифон, інок 157
- Трифонов 134
- Трокоз, секретар райкому 145
- Трохименко Веніямін 167
- Трохименко Микола 164, 192
- Трохимович Марія 167
- Троцький Лев 434
- Трушников О. П. 328
- Турик Андрій 269, 335
- Турчин Олександр 255
- Тухачевський 444
- Тюленін Сергій 384
- Тютюнник Григор 74, 217, 407
- Тютюнник Юрко, ген.-хорунжий 139,
140, 142
- Тягнибок Олег 425
- Українка Леся 74, 75, 134, 137, 284, 297,
304, 396, 465, 467, 470
- Улеватий, лейт. 9, 19, 20, 312, 313
- Урицький 444
- Успенський Олександр 148, 151, 437
- Устюжанин Валерій, міліціонер 247
- Уткін, лейт. 64, 67, 88
- Ушаков, адмірал 156
- Фадеев Олександр 394, 395
- Фальківський Дмитро 146
- Фартушний Віталій 184
- Федоренко Василь 45, 46, 57, 272
- Федорів Дмитро 101, 400, 402
- Федоров Юрій 57, 58, 76, 78, 91, 257, 260,
269, 309, 317, 333, 340
- Федоров, майор 79, 81, 88, 95, 96, 322
- Федорович Іван 460
- Федорчук В. 36, 37, 86, 125, 418
- Федосова Надія 356
- Федушак Інна 329
- Федько Володимир 399
- Феодорит, архімандрит 190, 191
- Филипович Павло 164, 192
- Філарет (Денисенко), Патріярх 458
- Філарет Христофор 460
- Філатов, в'язень 57, 58
- Філіп, ігумен (Количев Федір Степано-
вич) 156
- Фінберг Леонід 119
- Фірдевс Ізмаїл 164
- Фірін Семен 176
- Флоренський Павло 165
- Фонвізін 427, 433, 488
- Франко Зіновія 37, 217, 265, 412
- Франко Іван 208, 245, 252, 282, 366, 396,
423, 465, 466
- Франциск з Асіз 469
- Френкель Нафталій 176
- Фриновський, чекіст 142
- Фруменков Г. Г. 188, 189, 191
- Фрунзе М. В. 139, 444
- Фурманчук В., журналіст 145, 146
- Ханас Михайло 449
- Ханенко Михайло 446
- Харісов, лікар 80, 256
- Хатаєвич 491
- Хаустов Віктор 49
- Хвильовий Микола 154, 202, 250,
436
- Хейна (Матусевич) Люба 49, 233
- Хейфец Михайло 21, 22, 24, 26–28, 31,
128, 134, 220, 306–307, 312–316
- Хейфец Раїса 314, 315
- Хлестаков 481

- Хмара Степан (Максим Сагайдак) 218, 235, 236
Хмелевський Станіслав 305
Хмельницький Богдан 127, 152, 290, 345, 429, 469, 471
Ходкевич Анна 461
Ходорковський 427
Холодний Микола, акад. 364
Холодний Микола, поет 12, 37, 44, 70, 217, 369, 412, 488
Хомичевський Василько 378
Христос Ісус 33, 449
Хрущов М. С. 91, 150, 209, 280, 281, 310, 342, 343, 435, 444
Худенко Василь, син Віри Мешко 279, 288
Худенко Віра 279, 288
- Цветаєва Марина 75
Цветков Алфей 418
Цимбал Вікторія 319
Цицерон 365
Цімох Микола, слідчий 12, 35, 39, 252, 429
Цупренко П. Г. 39
Цушко 130, 427
- Чайковський Леонід, слідчий 55, 339
Чакурда Олена 303
Чалий Дмитро 390
Чапурда Іван 18–20
Чекмишев Олександр 171
Ченцов В. І. 66, 68, 69, 88, 90, 107, 258, 295, 415
Чепкасов, кагебіст 88
Червак Богдан 403
Череватенко Леонід 171
Черепанов Михайл 321, 330
Черепанова (Чурсіна) Тетяна 259, 321
Чернавін В. 174, 175
Черненко К. У. 85, 92, 299
Чернілевський Станіслав 11, 105–108, 110, 114, 130, 134, 276, 320
Черних Марина 107
Чернишевський Микола 492
Чернишов Євген 399
Чернишова Тетяна 375
Чернявська Інна 232, 399
Чернявський В. 376
Черняхівська Вероніка 443
Черпак Володимир, о. 171, 190
- Чертанов, наглядач 64, 68, 69, 89, 135, 258, 259
Чехівський Володимир 164, 195
Чехов Антон 488
Чечетов Михайло 490
Чобіт Дмитро 248, 422
Чорний, полк. 140, 185
Чорнобривцева Ольга 379
Чорновіл В'ячеслав 9–11, 16, 35, 37, 50, 53, 55, 56, 125, 132, 134, 135, 201, 209–219, 226, 228, 233, 235–237, 250, 314, 319, 338, 347, 379, 381, 382, 399–404, 441
Чорновіл Валентина 233
Чорномаз Богдан 171, 181
Чубай Григорій 407
Чубинський Павло 186
Чумак Василь 34
Чуніхін, слідчий 392
Чуприков А. П. 377
Чурсіна Тетяна Георгіївна 322
Чухін Іван 148, 149, 162, 166
Чхан Михайло 217, 412
- Шабанов І. Б. 168
Шабатура Стефанія 28, 40, 132, 206, 216, 220, 226, 233, 286, 313
Шакіров Бабур 31
Шаповал Іван 188, 189
Шаповал Юрій 444
Шаринов, наглядач 64, 68, 86, 89, 65
Шаровара Павло 292
Шацька Альбіна 118
Швець Олександр 399
Шеварднадзе Едуард 407, 408
Шевцова Любов 395
Шевченко Віталій 17, 134, 218, 236, 237, 292, 397, 398
Шевченко Володимир 276
Шевченко Олеся 218, 331–333, 335, 397
Шевченко Сергій (Левицький Віктор) 166, 177
Шевченко Тарас 49, 72, 73, 77, 114, 118, 119, 126, 127, 152, 166, 179, 201, 202, 213, 214, 243, 245, 247, 252, 265, 272, 282, 283, 293, 313, 352, 355, 367, 372, 384, 396, 397, 399, 401, 402, 406, 448, 451, 457, 464, 465, 471, 473, 488
Шевченко Федір 361, 368
Шевчук Анатолій 209, 378, 384

- Шевчук Валерій 74, 127, 217, 378, 383, 384
Шевчук Володимир 356
Шекспір Вільям 252
Шелест П. Ю. 36, 130, 211, 388, 486
Шептицький Андрей 311
Шесталов Юван 45
Шилова Л. В. 168
Ширяев Борис 159, 160
Шкеров Володимир 166
Шкловський Віктор 178
Шкляр Геннадій 384
Шкурупій Гео 165
Шляхов Е. А. 329
Шмиров В. О. 259, 321, 327, 329, 337, 385
Шовкошитний Володимир 107, 109, 110, 133
Шпорлюк Роман 214
Шудря Микола 354, 356
Шулик Михайло 292
Шум Аріядна 128
Шумський Олександр 202, 436
Шумук Данило 57, 210, 226, 232, 243, 317, 417
Шуфріч Нестор 130, 427, 430
Шухевич Роман 347
Шухевич-Березинський Юрій 226, 347
- Щ**аранський Анатолій 336
Щербак Степан, вістовий 141
Щербатюк Анатолій 153
Щербина Володимир 105, 107
Щербицький В. В. 54, 150, 214, 250, 435, 440, 441, 486
- Ю**дін Іван, полковник КГБ 380, 381
Юзенів Олександра 291
Юра, кагебіст 50
Юрченко Володимир 239
Ющенко Віктор 170, 196, 428, 429, 442, 487
- Я**влінський 232
Яворівський Володимир 134
Яворницький Дмитро 186, 187, 189–191
Яворський Матвій 164, 192, 195
Ягода Генріх 148, 173, 175
Якір Петро, дисидент 215, 350
Якір, командувач військ. округу 142
Якуб'як Василь 393
Якубівська Домаха, мати М. Якубівського 372
Якубівська Людмила, дружина М. Якубівського 372, 376
Якубівська Ярослава, дочка М. Якубівського 372, 376
Якубівський Віталій, брат М. Якубівського 372
Якубівський Віцько, прадід М. Якубівського 372
Якубівський Герасим, дід М. Якубівського 372
Якубівський Михайло Герасимович, батько М. Якубівського 272, 372
Якубівський Михайло Михайлович 371–377
Якубівський Тарас, син М. Я. 372, 376
Яловий Михайло 104, 164, 192, 220
Янко Дмитро, дядько О. Мешко 279, 288
Янко Олександр 279
Яновський Юрій 276
Янукович Віктор 130, 419–448, 487
Янукович Федір 487, 488
Янченко Володимир, ген.-хорунжий 140
Яременко Василь 118
Ярилова, цензор 66
Яценко 215
Яценюк Арсеній 491
Яшкунас, в'язень 57
Ященко Леопольд 213, 282, 406

ЗМІСТ

Передмова Євгена Сверстюка до першого видання книжки «Світло людей»	5
Від автора	7

ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ СТУСА**НАД ПЛИНОМ ЧАСУ**

Мордовія	9
Закрайсвіту	48
Кучино	56
Повернення	99
«О пресвята моя зегзице-мати»	112
Великому громадянину України	115
Духовний подвиг не пропадає марно	117
Вулиця Василя Стуса в Києві	120
Виступ Василя Овсієнка на творчому вечорі Євгена Сверстюка «На святі надій» (16 грудня 2008 року, Національна філармонія України)	121
Стус і його «рятівники»	123
Карикатура на Стуса	133

ПРЯМОСТОЯННЯ

Базарська трагедія	139
Початок Великого терору	147
Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох... ..	154
Біломорканал. Дорожні нотатки	171
Соловки отамана Петра Калнишевського	184
Дещо про родину Ольги Петрівни Вангенгейм	192
Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х –1980-ті роки)	197
Любов. Добро. Свобода (Юрій Литвин)	238
Повстав і поліг (Олекса Тихий)	261
Козацька Матір (Оксана Мешко)	277
Воздвиження чесних хрестів	290
Похорон Валерія Марченка	294
Мордований союз (Михайло Хейфец)	307
Музей у Кучино — совість Росії	316
«Де все людською мукою взялось...»	332

Бог Своє береже	338
Прорив до волі (Петро Григоренко)	342
Генерал Петро Григоренко — не Герой України?	346
Український шлях (Микола Руденко)	353
Доля України — його доля (Левко Лук'яненко)	357
Свідчить Олена Апанович (<i>Виступ на «Липневих читаннях» в Інституті літератури 2002 року</i>)	360
Подвижник (Ігор Кравців)	368
Двадцятиг'ятилітник (Михайло Якубівський)	371
Прямостояння, або У Євгена Концевича така манера: приймати гостей лежачи	377
Прапор над Києвом (Георгій Москаленко і Віктор Кукса)	387
Острів незалежності (Віктор Могильний)	396
Ми просто йшли... (<i>Десятиліття Українського культурологічного клубу</i>)	398
«Нас порівняли мури, як статут»	403
Нерозкайному грішникові немає віри (<i>Два листи п. Ларисі Івшиній, головному редакторові газети «День»</i>)	411
«Візерунок цнот» 5-го відділу КГБ, або Мистецтво переписувати історію	416
Не буде з хама пана, або Ще років 50 президентами України мають бути українці	419
Постгеноцидна Україна (<i>Виступ на Другій міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 рр.»</i>)	431
Антирадянська книжка (Сергій Білокінь)	442
Нам не личить вірити менше, або Зерно, кинуте в землю (Анатолій Русначенко)	448
Скин'ємо чужі окуляри! або Вихід з полону	452
Думки світлі і вдячні (Микола Горбаль)	456
Волинські Атени	459
Потоптавши гординю, або Як зеки блокували антинаціональне підприємство з обмеженою відповідальністю (<i>Діалог Василя Овсієнка та Євгена Сверстюка</i>)	462
Кава на трьох, або Міт про дисидентів (<i>Розмова Євгена Сверстюка, Миколи Горбала, Василя Овсієнка</i>)	472
Варяги внутрішні і варяги зовнішні	487
Показчик імен	493

Літературно-художнє видання

Василь Овсієнко

СВІТЛО ЛЮДЕЙ

Мемуари та публіцистика

Видання друге, перероблене і доповнене

Художнє оформлення *Виговського Д. Л.*

Технічний редактор *Соловійов О. В.*

Літературний редактор *Соловійова В. Й.*

Складальник *Ярошенко В. М.*

Верстальник *Соловійов О. В.*

Коректор *Соловійова В. Й.*

Підписано до друку 02.04.2018. Формат 60×90/16. Папір офсетн. № 1.
Друк офсетний. Гарнітура Minion. Обл.-вид. арк. 35,0. Наклад 1000 прим.

Український інститут національної пам'яті

01021, м. Київ, вул. Липська, 16

www.memo.gov.ua

uinp@memo.gov.ua

ТОВ «Видавництво “КЛІО”».

Свідоцтво про реєстрацію № 036149 від 28.05.2012.

ПІН 382378426558

Адреса видавництва:

01001, м. Київ, вул. Грушевського, буд. 4, офіс 629.

Тел./факс: (044) 279-92-14. E-mail: clio.book@gmail.com. www.clio.in.ua

Надруковано у ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».

09100, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4. Зам. №

Овсієнко, Василь.

О-34 Світло людей: Мемуари та публіцистика / Василь Овсієнко. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2018. — 512 с.: фотоіл.

ISBN 978-617-7023-66-0

Колишній в'язень сумління з майже 14-річним «стажем» пропонує півсотні статей, написаних за 20 років волі, — про співкамерників Василя Стуса, Юрія Литвина, Олександра Тихого, Валерія Марченка, Левка Лук'яненка, про в'язнів сумління Оксану Мешко, Миколу Руденка, Петра Григоренка, Євгена Сверстюка та інших видатних особистостей. Книжка цінна своєю суворою достовірністю й інформаційною насиченістю, моральним максималізмом та офірним ідеалізмом, який дають лагерні університети. Її герої — не просто жертви Великого терору, а яскраві Особистості, які порвали пута неправди й неволі. Як сумлінний історик, автор пропонує суспільству інформацію про репресії 20–80-х років. Як відважний публіцист, дає яскраві оцінки своїм сучасникам — друзям і ворогам.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться рухом опору і правозахисним рухом в Україні.

УДК 821.161.2'06-92